

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN **OF THE KARAGANDA UNIVERSITY**

HISTORY.
PHILOSOPHY
Series

2025 • Volume 30 • Issue 3(119)

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы
Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ
HISTORY. PHILOSOPHY Series

2025

30-том • 3(119)-шығарылым
Том 30 • Выпуск 3(119)
Volume 30 • Issue 3(119)

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda
2025

Бас редакторлары
PhD С.Б. Стамбулов; филос. ғыл. д-ры Б.И. Карипбаев
Жауапты хатшылары
тарих магистрі Г.Б. Оразбекова; PhD М.М. Манасова

Пол Верт, Томассо Тревисани, Хоуман Садри, С.В. Любичанковский, Даниэль Анорве, Д.А. Аманжолова, Н.Н. Аблажей, Ж.С. Сыздыкова, Б.И. Карипбаев, Э.Р. Усманова, В.Г. Ломан, В.В. Варфоломеев, А.К. Камалов, И.А. Кукушкин, В.И. Разумов, Д.К. Кусбеков, Рико Снеллер, Т.А. Дронзина, Н.А. Шермухамедова, Али Рафет Озкан, Хаджы Ахмет Шимшек,	<i>Редакция алқасы</i> PhD, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ); PhD, Неаполь ориенталистика университеті (Италия); Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ); тарих ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік педагогикалық университеті (Ресей); Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университeті (Мексика); тарих ғыл. д-ры, РФА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу (Ресей); тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей); тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу (Ресей); филос. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан); акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан); тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының директоры (Қазақстан); тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан); тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан); тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан); филос. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей); филос. ғыл. канд., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана (Қазақстан); PhD, Мандевилл академиясы, Гауда (Нидерланды); филос. ғыл. д-ры, К. Орхидский атындағы София университеті, София (Болгария); филос. ғыл. д-ры, Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент (Өзбекстан); PhD, Анкара университеті, Анкара (Түркия); PhD, Кастамону университеті, Кастамону (Түркия)
--	---

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Атқарушы редактор
PhD Г.Б. Саржанова
Корректорлары
С.С. Балкеева, А.К. Шакишев

Компьютерде беттеген
О.А. Кулов

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы. — 2025. — 30-т., 3(119) шығ. — 333 б. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КеАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 30.09.2025 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 41,6 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 122.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КеАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_karu@buketov.edu.kz

Главные редакторы:
PhD **С.Б. Стамбулов**; д-р филос. наук, профессор **Б.И. Карипбаев**

Ответственные секретари:
магистр истории **Г.Б. Оразбекова**; PhD **М.М. Манасова**

Редакционная коллегия

Пол Верт,	PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томасо Тревисани,	PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри,	директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский,	д-р ист. наук, Оренбургский государственный педагогический университет (Россия);
Даниэль Анорве,	профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	д-р ист. наук, в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей,	д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова,	д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев,	д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова,	н.с., Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Г. Ломан,	канд. ист. наук, директор, Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.В. Варфоломеев,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов,	д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.И. Разумов,	д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
Д.К. Кусбеков,	канд. филос. наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана (Казахстан);
Рико Снеллер,	PhD, Мандевилевская академия, Гауда (Нидерланды);
Т.А. Дронзина,	д-р филос. наук, Софийский университет им. Святого Климента Орхидского, София (Болгария);
Н.А. Шермухамедова,	д-р филос. наук, Национальный университет им. Мирзо Улугбека, Ташкент (Узбекистан);
Али Рафет Озкан,	PhD, Университет Анкары, Анкара (Турция);
Хаджы Ахмет Шимшек,	PhD, Университет Кастамону, Кастамону (Турция)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Исполнительный редактор

PhD **Г.Б. Саржанова**

Корректоры

С.С. Балкеева, А.К. Шакишев

Компьютерная верстка

О.А. Кулов

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — 2025. — Т. 30, вып. 3(119). — 333 с. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 30.09.2025 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 41,6 п.л. Тираж 200 экз.

Цена договорная. Заказ № 122.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова».

100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16.

E-mail: izd_karu@buketov.edu.kz

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2025

Chief Editor

PhD **S.B. Stambulov**; Doctor of philosophical sciences, professor **B.I. Karipbayev**
Responsible secretary

Master of history **G.B. Orazbekova**; PhD, associate professor **M.M. Manassova**

Editorial board

Paul Werth,	PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani,	PhD, University of Naples "L'Orientale" (Italy);
Houman Sadri,	IPAC Director, Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky,	Doctor of historical sciences, Orenburg State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve,	Professor, Department of Political and Government Studies, Universidad de Guanajuato (Mexico);
D.A. Amanzholova,	Doctor of historical sciences, Russian Academy of Sciences, Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey,	Doctor of historical sciences, Novosibirsk State University (Russia);
Zh.S. Syzdykova,	Doctor of historical sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev,	Doctor of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova,	Researcher of Saryarka Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.G. Loman,	Candidate of historical sciences, Director of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev,	Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov,	Doctor of historical sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin,	Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.I. Razumov,	Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
D.K. Kusbekov,	Candidate of philosophical sciences, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov (Kazakhstan);
Rico Sneller,	PhD, Mandevel Academy, Gouda (the Netherlands);
T.A. Dronzina,	Doctor of philosophical sciences, Sofia University St. Kliment Ohridski (Bulgaria);
N.A. Shermukhamedova,	Doctor of philosophical sciences, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent (Uzbekistan);
Ali Rafet Ozkan,	PhD, Ankara University, Ankara (Turkey);
Haji Ahmet Shimshek,	PhD, Kastamonu University, Kastamonu (Turkey)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan
E-mail: vestnikku@gmail.com. *Сағр:* history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Editors

S.S. Balkeyeva, A.K. Shakishev

Computer layout

O. Kulov

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series. — 2025. — Vol. 30. — Iss. 3(119) — 333 p. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 30.09.2025 Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 41,6 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 122.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».

28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_karu@buketov.edu.kz

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2025

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Ағулыкова У.А., Исабек Б.Қ.</i> Сырдария округі аудандарындағы ұжымдастыру және тәркілеу науқанының ерекшеліктері.....	7
<i>Aktailak B.B. , Begimbayeva Zh.S., Tabyldiyeva O.D., Aitkenov Z.Sh.</i> Hasan Oraltay and the Construction of a Kazakh Counter-Narrative (1956–1991).....	16
<i>Akshanova A.M., Otepova G.E., Kabidenova Zh.D.</i> Language Policy in the Context of Indigenization in the Early Soviet Period (Based on the Materials of the State Archives of Pavlodar Region).....	27
<i>Alpyspaeva G.A., Zhuman G., Dzhumagaliyeva K.V.</i> State-Confessional Relations in Kazakhstan (1940–1990): a Historiographical Review	35
<i>Baigozhina G.M., Dauletbayeva L.M.</i> History of Soviet Architecture in the Kazakh SSR.....	52
<i>Bakytkali E.T.</i> The Intellectual Biography of a Scientist: Fragments of the Life and Creation of Istvan Mandoki.....	61
<i>Бодеев К.Т., Амантаева Н.А.</i> Қарағанды облысының әкімшілік-аумақтық өзгерістерінің тарихы (1932–2022 жж.).....	69
<i>Байтуреева К., Турекулова Ж., Султанова В.</i> XX ғ. 50-жылдарындағы АҚШ және Египет қатынастарының тарихы	81
<i>Berdaliyev D.T., Aldabergenova M.K., Masalieva Zh.A.</i> The History of the Formation and Development of the Higher Education System in the Republic of Kazakhstan: Main Problems and Prospects.....	92
<i>Джумабеков Д.А., Ыбырайхан М.Ы., Жағыпар Ә.Б.</i> Орталық Қазақстандағы 1920 жылдар соңындағы тәркілеу науқаны: жергілікті билік рөлі мен дәстүрлі қоғам ерекшелігінің ықпалы.....	102
<i>Джалилов А.М., Карибаев С.У., Мулдахметова Ж.И., Шашаев А.К.</i> 1937–1944 жылдары Қазақстанға депортацияланған күрд этносының әлеуметтік-экономикалық жағдайы: тарихи талдау және қазіргі зерттеулер	116
<i>Еркинбекова Б.А., Исабек Б.Қ.</i> Созақ көтерілісінің тарихы: себептері мен нәтижелері.....	127
<i>Ельмуратова Б.Ж., Ельмуратов Г.Ж., Аубакиров М.Н., Кулумбаева М.Ж.</i> «Еркін дала» («Свободная степь») газеті — жұмысшы қозғалысының тарихи дерегі ретінде	135
<i>Калыгулова Ж.А., Алпысбес М.А.</i> Медицинская помощь в Сырдарьинской области в после-реформенный период: между традицией и модернизацией (1860–1917гг.).....	144
<i>Karabota B.Sh., Aldabergenova M.K.</i> History of the Development of the School Education System in the Republic of Kazakhstan.....	159
<i>Satayeva B.E., Sirazheva B.A.</i> The Legacy of “TANBA” and “DAMGA” Stamps in Turkish Society: Insights from Turkic and Altai Kazakhs.....	169
<i>Smagulova G.M., Shotbakova L.K., S.K.Zipatolla, Orazbekova G.B.</i> Commonalities and Particularities in the Fates of “Atomic Soldiers” in the USSR and the USA: A Historical Overview	181
<i>Syzdykova Zh.S., Karsakova G.B.</i> Some Stories about the Activities of the “Red Caravan” Organization during the Famine in Akmola Province in 1921–1923.....	192

**ТАНЫМ ТЕОРИЯСЫ
ТЕОРИЯ ПОЗНАНИЯ
THEORY OF KNOWLEDGE**

Кусбеков Д.К. Сана мәселесі: когнитивтік натурализм және мистериандық..... 201

**ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯ
СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ
SOCIAL PHILOSOPHY**

<i>Аққулиева А.Е., Нұрышева Г.Ж.</i> Цифрлық гуманитаристикадағы этика және жауапкершілік: философиялық талдау	212
<i>Aljanova N.K., Zhumashova Zh., Alibayeva I., Mukan N.</i> The Homeland as a Moral Horizon: Philosophical Reflections on Return Migration and Identity Among Repatriated Kazakhs.....	221
<i>Aubakirova S.S., Kozhamzharova M.Zh., Salimova R.S.</i> Philosophy of Education in the Digital Age: Transformation of Meanings and Values.....	230
<i>Аринова О.Т., Манасова М.М., Самбуу Ч.</i> Қазіргі бұқаралық мәдениеттегі әсер ету құбылыстары: рухани тәжірибелер және эзотерика.....	239
<i>Akhmetova I.A., Tutkysheva G.T.</i> The Phenomenon of Volunteerism in al-Farabi's Philosophy: The Spiritual Path to Happiness and Virtue	248
<i>Balabekova L.G.</i> The problem of humanism in Kazakh philosophy	254
<i>Искакова З.С., Айтбаева А.Б., Муминов Н.А., Рыскиева А.Ә.</i> Аударма философиясындағы лингво-семантикалық мәселелер	262
<i>Карипбаев Б.И.</i> Социогуманитарное знание в условиях торжества технократического мышления (социально-философский анализ)	270
<i>Kabdollanova A.A.</i> National Interest as a Philosophical Category: G7 Ideals and the Strategic Identity of Kazakhstan.....	278
<i>Муканова А.К., Саркулова Г.С., Шорманбаева Д.Г.</i> «Общество риска» как один из факторов трансформации казахстанского социума	287
<i>Назанова Г.Ж., Кадыралиева А.М., Мехмет Топлу, Қуанышова Г.У.</i> «Мереке» және «мораль» категориялары арқылы отбасылық рәсімді әлеуметтік-философиялық тұрғыдан түсіну	296
<i>Özkan A.R., Bakiler Tunçay Z.Ü.</i> Conservatism's Paradox: How Popular Culture Transforms the Identity of Conservative Women.....	308
<i>Sadykova T.M., Sapargaliyeva S.Zh., Bakirova A.T.</i> The Existenza of Cultures in the Age of Globalization: Dialectics of Unity and Disintegration.....	319
<i>Шадиметова Г.М.</i> Социально-философские основы культурологического исследования национальных праздников.....	326

У.А. Агулыкова^{*} , Б.Қ. Исабек *Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан**(E-mail: agulykova.ulzhanat@okmpu.kz; barsha73@mail.ru)*

Сырдария округі аудандарындағы ұжымдастыру және тәркілеу науқанының ерекшеліктері

1928-1930 жылдары Қазақ АССР құрамында болған Сырдария округі ауыл шаруашылығына мамандандырылған аграрлық округ болғаны белгілі. Округтегі негізгі экономикалық қызмет егіншілік пен мал шаруашылығы болды, бұл ауылшаруашылық өндірісіне бағытталған көптеген аудандардың болуымен расталады. Осылайша, Сырдария округі 1920-шы жылдардың аяғы мен 1930-шы жылдардағы өзгерістерде маңызды рөл атқарды және ұжымдастыру мен байларды тәркілеу науқанынан тыс қалмады. Қазақстанның басқа бөліктеріндегідей, Сырдария округінде ұжымдастыру қатаң мәжбүрлеу жағдайында өтті және халықтан мал мен жерді күштеп алып қоюмен қатар жүрді, бұл жаппай ашаршылық пен адам өліміне әкелді. Мақалада орталық және өңірлік партиялық-мемлекеттік органдар деңгейінде үздіксіз ұжымдастыру саясатын әзірлеу үдерісі, оның ерекшеліктері зерттелді. Мұрағат құжаттарының негізінде мақаланың авторлары Сырдария округіндегі байлардың мүліктерін тәркілеу бойынша шаралар кешенін қарастырады.

Кілт сөздер: ұжымдастыру, байлардың мүліктерін тәркілеу, Сырдария округі, аштық, ауылшаруашылығы, ұжымдастыру саясаты, Қазақстан тарихы.

Кіріспе

Қазіргі кезеңде архив құжаттарының негізінде халқымыздың өткен тарихындағы «ақтаңдақтарды» ғылыми тұрғыдан зерттеу жұмыстары толассыз жүргізілуде. Осындай «ақтаңдақтардың» әрі күрделі кезеңдердің бірі — ұжымдастыру және байлардың мал-мүліктерін тәркілеу науқанымен байланысты. Бұл науқан саяси тұрғыдан да, академиялық зерттеу тұрғысынан да толық ғылыми бағасын алмаған мәселелердің бірі болып саналады. Сондықтан, қазіргі уақытта отандық тарих ғылымында кеңес өкіметі кезінде жүргізілген күштеп ұжымдастыру науқанына архив құжаттары негізінде талдау жасалынып, шынайы бағасы берілуде.

Ұжымдастыру кезеңінде Қазақстанның бір бөлігі саналған Сырдария округінің Кеңес үкіметі үшін округтің мал шаруашылығындағы рөлі және қоныстандыратын территория ретінде маңызы жоғары болды. Сондықтан, Сырдария округінде де (округтің ауылшаруашылығына бағытталғанына қарамастан) Кеңес өкіметінің тарапынан байлардың малдары мен мүліктерін тәркілеу және жаппай ұжымдастыру науқаны жүрді. Бұл науқан Сырдария округінің экономикалық, әлеуметтік және мәдени өмірінде айтарлықтай із қалдырды. Сондықтан да Сырдария округінде байлардың мал-мүліктерін тәркілеу, жалпы округтегі ұжымдастыру науқанын архив құжаттарының негізінде зерттеудің маңызы жоғары.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың деректік материалдарын Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің 30-ыншы, 1432-нші қорлары, Оңтүстік Қазақстан облысының Мемлекеттік архивінің 29-ыншы қоры, Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің 141-інші қорының материалдары құрайды. Аталған архив қорларында Сырдария округінде жүргізілген байлардың мал-мүліктерін тәркілеу және округтегі ұжымдастыру науқанына қатысты статистикалық құнды деректер сақталған.

Мақаланы жазу барысында тарихи зерттеулердің танымал әдістерінің бірі — мәселелік-хронологиялық әдіс қолданылды. Бұл әдіс Сырдария округіндегі ұжымдастырудың кең мәселесін бірнеше аспектіге бөліп, хронологиялық бірізділікпен зерттеуге мүмкіндік берді. Тарихи-салыстыру әдісінің негізінде Сырдария округіндегі байлардың мал-мүліктерін тәркілеу мен ұжымдастыру науқанының сандық және сапалық өзгерістері анықталды. Сырдария округінің аудандарындағы халық санын, оның ішінде қазақтардың үлесін, округтегі шаруашылық түрлерін, Әулиеата,

^{*} Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: agulykova.ulzhanat@okmpu.kz

Қарсақпай, Мерке, Түркістан, Бадам, Талас, Қызылқұм және Шаян аудандары байларының мүліктерін тәркілеу нәтижесін, жалпы округтегі ұжымдастырудың қарқынын анықтау барысында талдау, синтездеу, жүйелеу және сипаттау сияқты жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды. Статистикалық әдістер округтегі көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы шаруашылықтардың санын және округтегі халықтың ұлттық құрамын анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелері

Сырдария округінің сипаттамасы. 1927 ж. 26 маусымдағы Қазақ АКСР Орталық атқару комитеті Президиумының қаулысына сәйкес Сырдария губерниясының негізінде Сырдария округі құрылған болатын. Осы кезде Сырдария округінің құрамына 390 000 шаршы шақырымды қамтыған Әулиеата, Шымкент, Ташқазак, Түркістан уездері, Сарысу болысы, Ақмола уезінің Сарысу болысы, Қарқаралы уезінің Шет болысының бір бөлігі кірген. Ал Шымкент, Түркістан, Әулиеата, Чичерино округтегі ірі қалалар болған. Ал Сырдария округінің аудандарына келер болсақ, округте 21 аудан болған, соның ішінде 15 қазақ, 1 орыс, 2 өзбек, 3 аралас аудандар бар (1-кесте). Ұлттық құрамы жағынан округ халқының 73,5 %-ы қазақ, 6,2 %-ы орыс халықтары құраса, қалған 20,3 %-ын басқа ұлттар құраған. Халықтың орналасу тығыздығы 1 шаршы шақырымға 2,3 адамнен келеді. Барлық ауылшаруашылығымен айналысатын 160 664 шаруашылықтың 129 278-і тек қана қазақтардан құралған. Округтегі барлық мал басы 5 110 мыңнан астам болып, әр шаруашылыққа 36 бастан келеді. Мал басы құрамының 6,4 %-ы жылқы, 9,1%-ы мүйізді ірі қара, 59,8%-ы қой, 24,3%-ы ешкі, 2,9%-ы түйе, 0,25%-ы шошқадан құралған [1; 158].

1928 ж. 30 тамыздағы ҚазКСР Халық комиссарлар кеңесінің «Қазақстанның көшепелі, жартылай көшпелі және отырықшы аудандарын анықтау» жөніндегі қаулысына сәйкес Сырдария округінің көшпелі аудандары ретінде Қызылқұм, Созақ, Сарысу және Шу аудандары бөліп көрсетілсе, жартылай көшпелі аудандарына Талас, Әулиеата, Меркі, Қараспан, Арыс, Түлкібас және Шаян аудандары енген. Ал округтің отырықшы аудандары тізіміне Түркістан, Келес, Бадам, Қаратас аудандары енгізілген [2].

1 - кесте

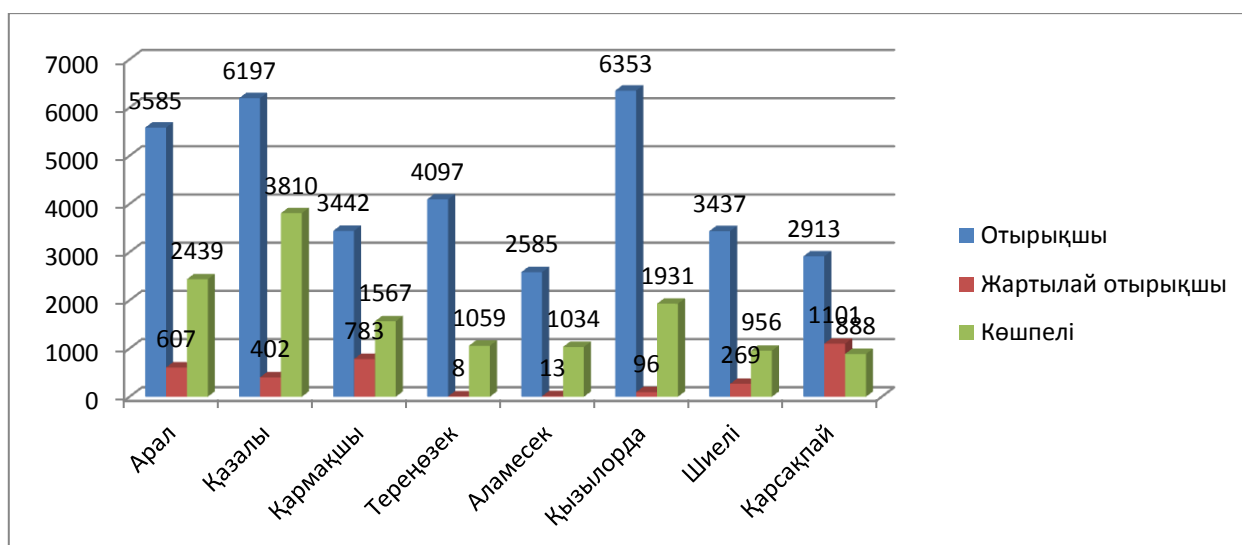
Сырдария округінің аудандары [1; 162]

№	Аудан атауы	Барлық халқы	Қазақтардың үлесі	№	Аудан атауы	Барлық халқы	Қазақтардың үлесі
1	Әулиеата	62 472	56 748	12	Түркістан	60 589	37 805
2	Жуалы	30 052	18 597	13	Жаңақорған	30 319	30 000
3	Мерке	58 526	48 878	14	Арыс	45 868	43 172
4	Сарысу	49 300	49 276	15	Бадам	42 148	40 821
5	Шу	47 225	44 464	16	Ақсу	25 955	280
6	Талас	29 255	29 170	17	Қараспан	25 210	23 276
7	Бостандық	30 714	-	18	Манкент	-	-
8	Үржар	24 482	14 035	19	Сайрам	38 805	3 168
9	Қаратас	60 845	60 420	20	Шаян	38 213	36 666
10	Қызылқұм	25 387	25 038	21	Түлкібас	31 075	29 894
11	Созақ	34 943	34 125				

Кестеден көріп отырғанымыздай, Сырдария округінің 21 ауданының ішінде Әулиеатада, Меркеде және Қаратаста, Түркістанда жалпы халық санының, сонымен қоса ондағы қазақтардың үлесінің басым екенін көруімізге болады.

Сырдария округі мал шаруашылығына негізделген, барлық шаруашылықтың 58 пайызы мал шаруашылығымен, ал 42 пайызы малшаруашылығы және жер игерушілікпен шұғылданған [3; 20].

Округтегі шаруашылықтың түрлерін келесі 1-суреттен көруге болады.

1-сурет. Округтегі шаруашылық түрлері [4; 17]

1-суреттен көріп отырғанымыздай, Аралда 5585 отырықшы, 607 жартылай отырықшы, 2439 көшпелі шаруашылықтары болса; Қазалыда 6197 отырықшы, 402 жартылай отырықшы, 2439 көшпелі шаруашылықтары болған. Ал Қармақшыда 3442 отырықшы, 783 жартылай отырықшы, 1567 көшпелі шаруашылықтары; Тереңөзекте 4097 отырықшы, 8 жартылай отырықшы, 1059 көшпелі шаруашылықтары болса; Аламесекте 2585 отырықшы, 13 жартылай отырықшы және 1034 көшпелі шаруашылықтары болған. Жалпы алғанда, Сырдария округінің 8 аудандары бойынша шаруашылықтың барлық саны 51970 шаруашылық болған.

Барлық шаруашылықтың 95%-ын қазақ шаруашылықтары құрап, 33 800 гектар егістік көлемінің 61%-ы бидай, 11,5 %-ы арпа, 5 %-ы сұлы, 4,2 %-ы мақта, 1,2%-ы жүгері, 0,6%-ы күріш, 16,5%-ы басқа егін түрлеріне бөлінген. Егіс көлемінің 20800 гектары суармалы жерлер болды [1; 164].

Сырдария округіндегі байлардың мал-мүлкін тәркілеу науқаны. 1928 ж. 27 тамыздағы Қазақстан Орталық атқару комитеті меп Халық комиссариаты кеңесінің жаңа экономикалық саясат жылдарында қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық ахуалды толық күйреткен «Ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды тәркілеу және жер аудару туралы декретіне» сәйкес бүкіл Қазақстандағы сияқты Сырдария округінде де байларының мал-мүліктерін тәркілеу науқаны басталды. Ірі байлардың малдарын, дүние-мүлкін тәркілеу үшін арнайы комиссиялар құрылды.

Өлкелік органдардың директивалары негізінде Сырдария округтік комитеті 1928 ж. 29-тамызда округтік комиссия құрды. 15-қыркүйекке дейін округтік комитет өзінің бюросы мен секретариатында байлардың мал-мүлкін тәркілеу мәселесін алты рет қарастырған. Сонымен қатар, аталған мәселеге арнап, округтік партия комитеті активтерінің екі жиналысын өткізді. Бірінші 30 адам қатысқан жиналыста тәркілеудің теориялық жақтары, оны іске асыру мәселелері қаралады. Негізінен, тәркілеудің іс-шаралары кеш басталғандықтан байлар мал-мүлкін жасырып үлгеруі, территориядағы өзбек байларының тәркілеумен қамтылуы және т.б. сұрақтар талқыланды [5]. Екінші жиналыста жиналыста тәркілеуге байланысты нұсқауларға қосымша толықтырулар енгізілді. Соның негізінде округтік комитет партия активінен 13 ауданға өкілетті өкілдер жіберді. 1928 жылы 3-қыркүйектегі БК/б/П Сырдария округтік бюросында өкілетті өкілдердің келесідей тізімдері бекітілген:

1. Созақ ауданына Қызылқожаев, Нұрбеков.
2. Түркістанға Бегалиева, Наурызбаев.
3. Жанақорғанға Ердімбаев, Қаратаев.
4. Меркіге Измұхаметов, Егінбаев, Ахметов.
5. Шаянға Бектұрғанов, Қосаев, Бархиев.
6. Бадамға Жамбылов, Ерғазиев.
7. Қызылқұмға Құлжабаев, Ақботин, Шайманов, Жолдыбаев.
8. Келеске Дүйсекеев, Үсенов.
9. Қаратасқа Құлжанов, Байкөбеков.
10. Үржарға Әбдірахманов.

11. Түлкібасқа Иманқұлов.
12. Қарааспанға Мәмбиев.
13. Таласқа Алтынбеков.

Осылайша, қолдарына билік тиген өкілдер жергілікті шолақ белсенділермен қосылып, компартия идеясын іске асыра бастады [3; 32].

Нәтижесінде, Сырдария округінде межелеген 89 қожалықтың орнына 106 қожалық иесі тәркілеуге ұшырады. Бұлар 20 отырықшы, 52 жартылай көшпелі, 34 көшпелі шаруашылықтан құралған. Сырдария округінде тәркіленуге тиісті 42434 мың мал санының орнына 24736 мал тәркіленді [6]. Тәркілеу науқаны барысында бірқатар әділетсіздіктерге жол берілгенін де көруімізге болады. Оның дәлелі ретінде, шала сауатты шолақ белсенділер жоғарыдағылардың қолдауымен тәркілеу тізіміне тәркілеуге ілінбейтін орташаларды да қосып жіберіп отырғандығын атап өтуге болады. Мысалы, Сырдария округінде аудандық комитет өкілдері Есдәулетов Сыдықбекті және Сатыбаев Байкамалды бар болғаны 100-150 қойы болғанына қарамастан байлар тізіміне 700 бас малы бар деп қосып жіберген. Округтік комитет мүшесі Исанбаев 400-600 ұсақ малы бар 35 орташаны тәркілеу тізіміне енгізген. Шектен шығып зорлық көрсету округтік комитет құрған өкілден бастап БК/б/П ұйымдарының мүшелерін де қамтыды. Сырдария округінің Қаратас ауданында округтік комитет бекіткен 2 адам орнына 8 адамды тәркілеу межелеген [7].

1928 ж. 14 қазандағы Қазақ өлкелік комитеті бөлімшесінің ақпараттық-статистикалық анықтамасында Сырдария округі бойынша Әулиеата, Қарсақпай, Мерке, Түркістан, Бадам, Талас, Қызылқұм және Шаян аудандары байларының мүліктерін тәркілеу нәтижесінің келесідей есебі берілген:

2 - кесте

Сырдария округі бойынша Әулиеата, Қарсақпай, Мерке, Түркістан, Бадам, Талас, Қызылқұм және Шаян аудандары байларының мүліктерін тәркілеу нәтижесі

	Есеп бойынша	Тәркіленгені
Байисеитов	335 ірі қара	393
Заурбеков	400	302
Бабиров	933	559
Ахмибеков	816	179
Байляров	-	123

Өлкелік бөлім мәліметіне сәйкес 11 105 бас малы бар Мерке ауданында 22 шаруашылық (5701 бас мал) тәркіленген. Ал Шаян ауданында ірі қара малға ие 6 шаруашылық, яғни 1300 ірі қара, 15600 ұсақ мал, 155 жылқы, 204 түйе, 40 сиыр, 3000 бас ұсақ мал тәркіленген. Түркістан ауданы бойынша Өлкелік бөлімшенің мәліметі бойынша 2 шаруашылықта 230 ірі қара, 5180 бас ұсақ мал болған және 676 мал тәркіленген. Бадам ауданы бойынша 6 шаруашылықта 370 ірі қара және Сармановтың шаруашылығында 1000 бас ұсақ мал анықталған. Фактілі түрде Бадам ауданының 6 шаруашылығы бойынша 1238 мал тәркіленген. Талас ауданындағы Тавалиевтің шаруашылығында 196 ірі қара, 1600 бас ұсақ мал болған және соның 1200 мал тәркіленген. Қызылқұм ауданындағы 22 шаруашылық бойынша 6625 бас мал тәркіленген [8].

Өлкелік атқару комитетінің есебіне сәйкес Сырдария округіне қарасты Түркістан ауданында 6 бай анықталған, оларды келесі кестеден көруге болады [9].

3 - кесте

Сырдария округі, Түркістан ауданындағы байлар

№	Анықталған байлар	Отбасы саны	Ауыл нөмері	Мал саны
1	Бидаш Изеев	8	8	353
2	Сердали Бедашев	12	8	234
3	Ербисбек Бавашев	15	1	320
4	Алиб Толқумбаев	10	11	246
5	Джантюре Аралбаев	5	12	61
6	Джанбек Турсунбаев	20	12	635

Жалпы аудан бойынша, 1849 бас мал анықталған және бұл келесідей сипатта тәркіленген: 90 шаруашылыққа 143 түйе, 246 жылқы, 50 ірі қара, 4 есек, 641 қой, 286 ешкі, 1 киіз үй, 2 киіз таратылған. №1-інші және 11-інші, 8-інші ауылдардағы жаңадан құрылған 4 ұжымдық шаруашылыққа (мүше саны 164) 140 түйе, 155 жылқы, 274 ірі қара, 8 есек, 1590 қой, 1367 ешкі, 3 киіз үй және 5 киіз таратылып берілген [9].

Отырықшыландыру мәселесіне келер болсақ, Ф.И. Голощекин: «Бізде, Қазақстанда ауыл шаруашылығы мәселелерін шешудің негізгі жолы бәрінен бұрын қазақ халқының күшімен, ұжымдастыру жолымен орасан зор алқапты игеруде болып отыр. Бұл жерде қысқа мерзімде отырықшыландыруды жүзеге асыру қажет», – деп көшпенділердің отырықшыға айналуын қайта-қайта талап етті. Осындай нұсқаулардан кейін отырықшыландыру процесін «жоспарлы» түрде іске асыру мәселесі бірден қағаз жүзінде қалып, іс жүзінде қара дүрсінділікке жол берілді [3; 62].

Отырықшыландыру барысының алғашқы айларында-ақ үлкен қиындықтар болды. І-ші бесжылдық жоспарына байланысты жерге орналастыру, қоныс аудару мәселелері қаржы тапшылығына келіп тірелді. Соған байланысты, үкімет бұл процеске жедел қарқын беруге тырысқанымен, алғашқы жылдары мардымды нәтижелерге жете алмады. Үкімет өзінің бөлген қаржыларында әр шаруашылыққа жұмсалатын шығындарды былайша есептеді: территорияны ұйымдастыруға — 72 сом, жер жыртуға — 15 сом, агроветеринарлық көмекке — 30 сом, ауыл шаруашылығы құралдарына — 113 сом, тұрғын үй-ісіне — 150 сом, ауыл шаруашылық құрылыстарына — 100 сом, барлығы 479 сом [10].

Өлкелік партия комитетінің 1930 ж. қазан айының басына дейінгі есепті баяндамаларында отырықшыландыру процесінің барысы кеңінен баяндалды. Осы жылдың тоғыз айлық қорытындысы бойынша жылдық жоспардың 53,9 пайызға ғана орындалғаны атап көрсетілді. Сырдария округінің Қызылқұм, Талас, Шаян, Үржар, Келес аудандары 1930 ж. отырықшылыққа көшкен барлық шаруашылықтың 100 пайызға ұжымдастырылуымен аяқтады. Сырдария округінде 8368 шаруашылықты отырықшылыққа көшу жоспарланса, 1930 ж. 8244 шаруашылық отырықшы мәдениетке көшіп, бір ұжымдық шаруашылыққа орташа есеппен 156 қожалықтан келді [3; 62].

4 - к е с т е

Сырдария округіндегі ұжымдастыру үдерісі

Аудан аты	Шаруашылықтар саны			Ұжымдастырылғаны		
	жоспар бойынша	тіркелгені	%	ұжымшар саны	оған біріккен қожалық саны	%
Қызылқұм	1000	1225	122,5	3	1225	122,5
Шаян	1321	883	66,8	2	883	66,8
Үржар	2773	2773	100	15	2773	100
Келес	2813	2902	103	29	2900	102
Талас	461	461	100	1	461	100

Кестеден көрініп тұрғандай, Қызылқұм, Талас, Шаян аудандарында бір ұжымшарға 400-ден астам қожалық келіп тұр. Ұжымшарлар құрғанда табиғи-тарихи жағдайларына қарап, жер игеруші аймақтарда бір ұжымға 300-ден, жер игеруші-мал шаруашылықты аудандарда 200-ден, жартылай көшпелі аудандарда 100-ден аспауын қадағалау партия жағынан талап етілген [3; 63]. Ал Сырдария округіндегі ұжымдастырудың қарқынын келесі 5-кестеден көруге болады:

5 - к е с т е

Ұжымдастыру қарқыны [11]

Жыл	Ұжымдық шаруашылық саны	Ұжымдастыру (пайызбен)	Өсу деңгейі
1930 жылғы 1-шілде	34 444	51,4	100
1930 жылғы 1-желтоқсан	34 442	54,1	100
1931 жылғы 1-қаңтар	36 657	54,7	106

1930 жылғы отырықшыландырудың қорытындыларын талқылаған Қазақ АКСР Орталық атқару комитеті Президиумының қаулысында отырықшылыққа көшіру жұмысында сан алуан қиындықтардың орын алып отырғаны аталып өтілді. Жұмыстың қарқынды жүрмеу себебін қазақ халқының

шаруашылық ерекшеліктерінен емес, партия, кеңес органдарындағы «оңшылдардың» бұл іске қарсылық білдіруінде деп көңіл аударылмайтын факторлардан іздей бастады. Жергілікті комитеттердің кейбірінде жұмыстар жоспарсыз, жайбасарлықпен ақшаны есепсіз жұмсаумен жүргізілуде, сонымен қатар ұлтшылдық пен ұлы державалық шовинизм екінші жағынан артқа тартуда деп көрсетілді. Өлкелік мекеменің өзінде де отырықшыландыру асығыс іс екеніне көз жете бастады. Мысалы, республикалық отырықшыландыру комитетінің қызметкерлері Досжанов: «қазақ отырықшыландыруды күте тұру керек, асығудан еш нәтиже болмайды» десе, Құлжанова «үйреніспеген халықтың тығыз орналасуынан жұқпалы аурулар тарап, қиыншылықтар тудырады» деп қарсылық көрсетулерін Біріккен мемлекеттік саяси басқармасының Ерекше бөлімі сынға алды [12; 99].

Талқылау

Қазақстан тарихының тарихнамасында 1928-1932 жылдардағы жаппай ұжымдастыру мен оның халыққа келтірілген зардаптары, ашаршылық апаты немесе «Ұлы жұт» қазақ халқының өміріндегі қасіретті, зұлматты, зобалаң кезеңдері геноцид, этноцид деген атаулармен белгілі. Атап өту қажет, еліміздің оңтүстігінде, соның ішінде Сырдария округіндегі ашаршылыққа алып келген Кеңес өкіметінің ұжымдастыру мен байлардың мал-мүлкін тәркілеу науқанына қатысты кешенді зерттеу жұмыстары жоқтың қасы. Қазақстандық және шетелдік зерттеушілер жалпы Қазақстандағы ұжымдастыру науқанына көп көңіл бөледі. Дегенмен, қазақстандық зерттеуші Н.С. Байқадамовтың «Сырдария округіндегі күштеп ұжымдастыру және шаруалардың қарсыласу қозғалысы (1928-1932 жылдар)» [3] деп аталатын кандидаттық диссертациясының қазақстандық тарихнамада орыны ерекше. Өйткені, автор өзінің зерттеуінде Сырдария округіндегі күштеп ұжымдастыру мен байлардың мал-мүлкін тәркілеу науқанын еліміздің оңтүстігіндегі архив қорларының негізінде жан-жақты зерттеген. Оның пікірінше көшпелі және жартылай көшпелі аудандарда ауыл шаруашылық артелін құру, күштеп отырықшыландыру, көшуге тыйым салу 1930 ж. Сырдария округінде қаңтар, ақпан, наурыз айларында мал басының кемуіне әкеліп соқты және байларды тәркілеудің басты мақсаты ең алдымен оларды туган жерінен, ағайын-туыстарынан, жақын-жекжаттарынан, отбасынан айырып, өмір сүруге қолайсыз жерлерге орналастырып, қасірет шектіру болған.

Көрнекті ғалым М. Қозыбаевтың Қазақстан тарихындағы «ақтаңдақтарға» байланысты зерттеулері бұл мәселені саралауға көп септігін тигізді. М. Қозыбаевтың «Ақтаңдақтар ақиқаты» [13] еңбегінде сол кезеңде Батыс Сібірге қараған Ақмола, Семей губернияларының Қазақстанға қосылу жөнінде аймақтың әлеуметтік экономикалық жағдайының көлеңке тұстары туралы мәселелер қарастырылады. Ғалым, зерттеуші Ж. Абылхожин өзінің еңбегінде кеңестік дәуірдегі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайын баяндай отырып, «әскери коммунизм», жаңа экономикалық саясат, ұжымдастыру және тағы басқа мәселелерді тарихи құжаттар негізінде ғылыми айналымға енгізген [14]. 1920-30 жылдардағы Қазақстанның саяси, әлеуметтік-экономикалық процестерді жан-жақты, әрі ашаршылық мәселесін жүйелі зерттеп жүрген ғалым Т. Омарбековтің «Зобалаң» [15], «XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстан қасіреті» зерттеулерінде зерттеуші кеңестендіру саясатының салдарын көрсете келе, жаңадан бой көтеріп келе жатқан тоталитарлық қоғамға халық бұқарасына жанашыр, қамқоршы болатын ұйымдардан гөрі, әркез бас шұлғып қолдаумен қанағаттанатын рухта тәрбиелейтін мемлекеттік органдардың қажет болғандығын баса көрсеткен. Бұл еңбектерде біз талдап отырған мәселенің кейбір тұстары көрсетілген. Сондай-ақ ғалым XX ғасырдың 20-30-жылдарында Қазақстанда кеңестік тоталитарлық жүйенің жүргізген «Кіші Қазан», байларды тәркілеу, шаруаларды күштеп ұжымдастыру сияқты төтенше саяси-шаруашылықтық науқандарына мұрағат деректері мен материалдары негізінде талдау жасап, шынайы ғылыми тұжырымдар түйіндеген [16].

Қазақстандық зерттеуші З.Ф. Сақтағанова 1931-1933 жж. ашаршылықтың себептерін нақтылап, оның бір факторы ретінде Ф. Голощекиннің «Кіші Қазан» реформасын қосу керек деген пікірді айтады. Сол кездегі бай шаруашылықтарын тәркілеу — Қазақстанның дәстүрлі құрылымының жойылуының бастамасы еді. Елімізде ашаршылық болуының тағы бір негізгі факторы ретінде — мәжбүрлеп отырықшыландыруды қарастырады [17].

Шетелдік зерттеуші Изабель Огайонның пікірінше Қазақстандағы мал шаруашылығы жүйесінің күйреуі төрт кезеңнен тұрды және бұл ұжымдастыру — азық-түлік салығы — отырықшыландыру — байлардың мал-мүлкін тәркілеумен байланысты. Осының барлығы Қазақстанда ашаршылықтың басталуына алып келді [18; 206, 207]. Р. Дэвис және С. Уиткрофт [19; 329–331]. Қазақ даласындағы

ашаршылықтың басталуына себеп болған өзара байланысы бар келесі бес факторды атап көрсетеді: ұжымдастыру және байларды жою; қазақ халқын отырықшылыққа көшіру; малдарды мәжбүрлеу арқылы ортақтастыру; көлемді астық даяралу; мал дайындау.

Осылайша, қазақстандық және шетелдік зерттеушілердің республикадағы, соның ішіндегі Оңтүстік Қазақстанда күштеп ұжымдастыруға, отырықшыландыруға, ірі көлемде астық және ет даярлауға бағытталған саясатты ашаршылықтың басталуына алып келді деген пікірлерімен толық келісуге болады.

Қорытынды

Кеңес өкіметі шаруалардың наразылығына қарамастан Қазақстанда, оның ішінде Сырдария округінде де ұжымдастыруды күштеу әдістері арқылы толық жүзеге асырды. Өйткені, мұндай өктем саясаттың артында «алып машина» сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйе және оның Қазақстандағы өкілі, Голощекиннің «Кіші Қазан» төңкерісі тұрған еді. Социалистік құрылысты күштеп енгізу Сырдария округінің де шаруалары жағдайының күрт нашарлауына, олардың кеңес өкіметінің саясатына наразылық білдірулеріне алып келді. Сонымен бірге округтің барлық өңірінде көшпелі мал шаруашылығының дағдарысқа ұшырауына, дәстүрлі қазақ қоғамының ыдырауына, халықтың аштыққа тап болуына әкеліп соқтырды. Сырдария округінде ауыл шаруашылығын ұжымдастыру қарқынды түрде жоспарға сәйкес жүргенімен Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың ақпарлары, партия ұйымдарының баяндамалары бойынша жергілікті жерлердегі жауапты адамдар қателіктерге бой алдырып, асыра сілтеушіліктерге барған, халық наразылықтары, аштық жағдайлары, босқыншылық орын алған. Зерттеу нәтижесінде 1928–1932 жж. Сырдария округінде де байлардың мал-мүлкін тәркілеу мен ұжымдастыру науқанының ауқымды түрде жүргенін көруімізге болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Материалы по районированию Казахстана. — Кызылорда, 1928. — Ч. 2. — 196 с.
- 2 Центральный Государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 30. — Оп. 1. — Д. 813. — Л. 106-114.
- 3 Байқадамов Н.С. Сырдария округіндегі күштеп ұжымдастыру және шаруалардың қарсыласу қозғалысы (1928-1932 жылдар): тар. ғыл. канд. ... дисс. / Н.С. Байқадамов. — Алматы, 2001. — 150 б.
- 4 Шершевский Б.М. Начало массового колхозного движения в бывшем Кызылординском округе (1926-1930): дисс. ... канд. ист. наук / Б.М. Шершевский. — Алматы, 1948. — 328 с.
- 5 Южно-Казахстанский Областной государственный архив (далее — ЮК ОГА). — Ф. 29. — Оп. 1. — Д. 35. — Л. 255.
- 6 ЦГА РК. — Ф. 1432. — Оп. 1. — Д. 146. — Л. 47.
- 7 ЮК ОГА. — Ф. 29. — Оп. 1. — Д. 37. — Л. 54.
- 8 Национальный архив Республики Казахстан (далее — НА РК). — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 165. — Л. 157-165.
- 9 НА РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 2058. — Л. 130-160.
- 10 Танатарова Ж. Қазақтарды отырықшыландыру процесі: бастаулары мен қателіктері (1930 ж.) / Ж. Танатарова // Отан тарихы. — 1999. — № 2. — Б. 75-79.
- 11 Черкасов К. Выполним решения ЦК о коллективизации / К. Черкасов // Большевик Казахстана. — 1931. — №1. — С. 11-15.
- 12 Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931-33 годах. Сборник документов и материалов. / сост. К.С. Алдажуманов и др. — Алматы: Фонд «XXI век», 1998. — 263 с.
- 13 Қозыбаев М.К. Ақтандақтар ақиқаты / М.К. Қозыбаев. — Алматы: Қазақ университеті, 1992. — 272 б.
- 14 Абылхожин Ж. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век / Ж. Абылхожин. — Алматы: Университет «Туран», 1997. — 360 с.
- 15 Омарбеков Т. Зобалаң / Т. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1994. — 230 б.
- 16 Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері: көм. оқу құр. / Т. Омарбеков. — Алматы: Қазақпарат, 2001. — 404 б.
- 17 Сактаганова З.Г. «Ашаршылық — Великий джуг» 1931–1933 гг. в Центральном Казахстане: к постановке проблемы / З.Г. Сактаганова // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. — 2021. — №2 (102). — С. 117-128.
- 18 Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 гг.) / И. Огайон. — Алма-Ата: Санат, 2009. — 368 с.
- 19 Дэвис Р. Годы голода. Сельское хозяйство СССР. 1931–1933 / Р. Дэвис, С. Уиткрофт. — М., 2011. — С. 329–332.

У.А. Агулыкова, Б.К. Исабек

Особенности кампании коллективизации и конфискации в районах Сырдарьинского округа

Сырдарьинский округ, существовавший в 1928-1930 годах в составе Казахской АССР, был аграрным округом, специализирующимся на сельском хозяйстве. Основной экономической деятельностью в округе являлось земледелие и животноводство, что подтверждается наличием многочисленных районов, ориентированных на сельскохозяйственное производство. Таким образом Сырдарьинский округ играл важную роль в преобразованиях конца 1920-х — 1930-х гг., регион представлял собой модель аграрного производства страны. Сырдарьинский округ, как и весь Казахстан, был подвержен коллективизации. Коллективизация в Сырдарьинском округе, как и в других частях Казахстана, проходила в условиях жесткого принуждения и сопровождалась насильственным изъятием скота и земли у населения, что привело к массовому голоду и гибели людей. В статье рассмотрен процесс разработки политики сплошной коллективизации на уровне центральных и краевых партийно-государственных органов, а также особенности проведения коллективизации в Сырдарьинском округе. На основе архивных документов, авторами данной статьи рассмотрен комплекс мер по проведению конфискации имущества баев.

Ключевые слова: коллективизация, конфискация имущества баев, Сырдарьинский округ, голод, сельское хозяйство, политика коллективизации, история Казахстана.

U.A. Agulykova, B.K. Isabek

Features of the Collectivization and Confiscation Campaign in the Districts of the Syr Darya Region

The Syr Darya District, which existed from 1928 to 1930 as part of the Kazakh ASSR, was an agrarian district specializing in agriculture. During this period, the district was formed from parts of the Akmola, Semipalatinsk, and Syr Darya provinces, with its center in the city of Shymkent. The main economic activities in the district were agriculture and livestock breeding, which is confirmed by the presence of numerous areas focused on agricultural production. Thus, the Syrdarya District played an important role in the transformations of the late 1920s and 1930s, with the region serving as a model for the country's agricultural production. The Syrdarya District, like the rest of Kazakhstan, was subject to collectivization. Collectivization in the Syr Darya District, as in other parts of Kazakhstan, took place under conditions of severe coercion and was accompanied by the violent seizure of livestock and land from the population, which led to mass starvation and death. The article examines the process of developing a policy of continuous collectivization at the level of central and regional party and state bodies, as well as the specifics of collectivization in the Syr Darya district. Based on archival documents, the authors of this article show the specifics of collectivization in this district, examine a set of measures for confiscation, and describe forms of resistance by the peasantry.

Keywords: collectivization, confiscation of property, Syr Darya district, famine, agriculture, collectivization policy, history of Kazakhstan.

References

- 1 (1928). *Materialy po raionirovaniu Kazakhstana* [Materials on the zoning of Kazakhstan. Part 2]. Part 2. Kyzylorda [in Russian].
- 2 TsGA RK [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 30. — Op. 1. — D. 813. — L. 106-114 [in Russian].
- 3 Baikadamov, N.S. (2001). Syrdariia okrugindegi kushtep uzhymdastyru zhane sharualardyn qarsylasu qozgalysy (1928-1932 zhyldar) [Forced collectivization and peasant resistance movement in the Syrdarya district (1928-1932)]. *Extended abstract of candidat's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 4 Shershevskii B.M. (1948). Nachalo massovogo kolkhoznogo dvizheniia v byvshem Kyzylordinskom okruge (1926-1930) [The beginning of the mass collective farm movement in the former Kyzylorda district (1926-1930)]. *Extended abstract of candidat's thesis*. Almaty [in Russian].
- 5 YuKOGA [State Archive of South Kazakhstan Region]. — F. 29. — Op. 1. — D. 35. — L. 255 [in Russian].
- 6 TsGA RK [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1432. — Op. 1. — D. 146. — L. 47 [in Russian].
- 7 YuKOGA [State Archive of South Kazakhstan Region]. — F. 29. — Op. 1. — D. 37. — L. 54 [in Russian].
- 8 NA RK [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 165. — L. 157-165 [in Russian].

- 9 NA RK [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 2058. — L. 130–160 [in Russian].
- 10 Tanatarova, Zh. (1999). Qazaqtardy otyryqshylandyru protsesi: bastaulary men qatelikteri (1930 zh.) [The process of settlement of Kazakhs: beginnings and mistakes (1930)]. *Otan tarikhy — History of the Homeland*, 2, 75–79 [in Kazakh].
- 11 Cherkasov, K. (1931). Vypolnim resheniia TsK o kollektivizatsii [Let's Fulfill the Decisions of the Central Committee on Collectivization]. *Bolshevik Kazakhstana — Bolshevik of Kazakhstan*, 1, 11–15 [in Russian].
- 12 Aldazhumanov, K.S. (Comp.). (1981). *Nasilstvennaia kollektivizatsiia i golod v Kazakhstane v 1931-33 godakh. Sbornik dokumentov i materialov* [Forced Collectivization and Famine in Kazakhstan in 1931-33. Collection of Documents and Materials]. Almaty: Fond «XXI vek» [in Russian].
- 13 Kozybaev, M.K. (1992). *Aqtandaqtar aqiqaty* [The truth of Aktangdak]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 14 Abylkhozhin, Zh. (1997). *Ocherki sotsialno-ekonomicheskoi istorii Kazakhstana. XX vek* [Essays on social and economic history of Kazakhstan XX century]. Almaty: Universitet «Turan» [in Russian].
- 15 Omarbekov, T. (1994). *Zobalan* [Zobalang]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 16 Omarbekov, T. (2001). *XX gasyrdagy Qazaqstan tarikhynyn ozekti maseleleri: komekshi oqu quraly* [Actual problems of the history of Kazakhstan of the 20th century: auxiliary textbook]. Almaty: Qazaqparat [in Kazakh].
- 17 Saktaganova Z.G. (2021). “Asharshylyq — Velikii dzhut” 1931–1933 gg. v Tsentralnom Kazakhstane: k postanovke problemy [“Asharshylyk — Great Jute” 1931–1933 in Central Kazakhstan: to the problem statement]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofii — Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series*, 2(102), 117-128 [in Russian].
- 18 Ogajon, I. (2009). *Sedentarizatsiia kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiia i sotsialnye izmeneniia (1928–1945 gg.)* [Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and Social Change (1928–1945)]. Alma-Ata: Sanat [in Russian].
- 19 Devis, R., & Uitkroft, S. (2011). *Gody goloda. Selskoe khoziaistvo SSSR. 1931–1933* [Years of Hunger. Agriculture of the USSR. 1931–1933]. Moscow [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Агулыкова Улжанат — PhD докторанты, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0000-2862-4606>

Исабек Баршагул — т.ғ.к., доцент, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-1470-8945>

Information about the authors

Agulykova Ulzhanat — PhD Student, U. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0000-2862-4606>

Isabek Barshagul — Candidate of Historical Sciences, South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-1470-8945>

B.B. Aktailak^{1*} , Zh.S. Begimbayeva² , O.D. Tabyldiyeva³ , Z.Sh. Aitkenov⁴ ¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;²K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan;³S. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan;⁴Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan(E-mail: a.bakytzhan1992@gmail.com; zbegimbayeva@zhubanov.edu.kz; oryngul.tabyldiyeva@yu.edu.kz; ziyat15@mail.ru)

Hasan Oraltay and the Construction of a Kazakh Counter-Narrative (1956–1991)

This article provides a comprehensive analysis of the life and work of Hasan Oraltay, a central figure in the twentieth-century Kazakh diaspora and the foundational historian of its anti-Soviet, anti-communist intellectual tradition. This study addresses the key question of how, under the rigid ideological control and censorship of the Soviet regime, an alternative historical narrative for the Kazakh people was constructed and effectively disseminated. The key issues investigated include the systematic distortion of Kazakh history by official Soviet historiography, the suppression of the history of Kazakhs outside the USSR, and the role of the diaspora in preserving national consciousness. This research conducts a systematic analysis of H. Oraltay's major published works, declassified archival documents from his personal collection, and the broadcast records of Radio Azattyq (RFE/RL). The central thesis argues that Hasan Oraltay was not merely a publicist, but the principal architect of the Kazakh diaspora's historiography. His work is presented as a deliberate, strategic project to build a counter-narrative founded on three pillars: first, the transformation of the collective trauma of the Great Kazakh Exodus into a heroic epic of a struggle for freedom; second, the restoration of historical continuity by linking the mid-century national liberation struggle to the state-building legacy of the Alash movement; and third, the masterful use of Cold War media, specifically Radio Azattyq, to broadcast this narrative into Soviet Kazakhstan. The article concludes that H. Oraltay, acting as an "intellectual warrior", successfully forged and propagated a coherent alternative vision of the Kazakh past, which played a crucial role in preserving historical memory for the diaspora and nurturing the national consciousness that underpinned Kazakhstan's post-1991 intellectual revival.

Keywords: Hasan Oraltay, Kazakh diaspora, Radio Azattyq, Soviet historiography, Alash, Cold War, historical memory, emigration, national identity, Kazakh refugees.

Introduction

The twentieth century was a period of profound upheaval and transformation for the Kazakh people, marked by wars, famine, political persecution, and the establishment of communist rule. Under the stringent ideological control characteristic of the Soviet Union, historical scholarship in Kazakhstan was subordinated to the dictates of Moscow, and official historiography cultivated a Soviet worldview, subjugating knowledge to political objectives. The history of Kazakhs who found themselves beyond the borders of the Kazakh SSR and their subsequent dispersal across the globe was largely suppressed. Into this vacuum stepped Hasan Oraltay — a historian, publicist, and public figure whose life was dedicated to giving voice to the history of this displaced nation.

The relevance of this study is underscored by the necessity of re-evaluating twentieth-century Kazakh history from a perspective free from the ideological strata of the Soviet era. Examining the legacy of figures such as Hasan Oraltay allows for the reconstruction of alternative historical narratives that were formulated outside the USSR and were influential in the preservation of national consciousness. A historiographical review indicates that while the activities of Radio Azattyq and the legacies of individual émigré figures have been subjects of study, a comprehensive analysis of Hasan Oraltay's contribution as a historian, publicist, and radio broadcaster who systematically constructed a counter-narrative to Soviet ideology has not yet been undertaken. This article aims to fill this lacuna. The research problem centers on the distortion of Kazakh history by Soviet ideology and the suppression of alternative viewpoints. The article addresses the question of how, despite censorship, a narrative opposing the official doctrine was constructed and disseminated.

The objective of this article is to analyze the scholarly and public legacy of Hasan Oraltay as a key figure in the creation of an alternative historiography of Kazakhstan in the twentieth century. To achieve this objective, the following tasks have been set:

* Corresponding author's e-mail: a.bakytzhan1992@gmail.com

- 1) To analyze the biography of H. Oraltay and his personal experience as the foundation of his work.
- 2) To investigate his key published works, which focus on the exodus from motherland and the rehabilitation of the Alash movement.
- 3) To evaluate his role at Radio Azattyq in the ideological confrontation with Soviet historical concepts.
- 4) To determine his contribution to the formation of modern Kazakh national identity.

The chronological scope of the research covers the twentieth century, with a particular focus on H. Oraltay's active period from the 1950s until the end of the Cold War.

Materials and Methods

This study is grounded in a qualitative analysis of a diverse range of primary and archival sources, triangulated through multiple historical research methods.

The primary source base for this research is composed of three main categories: published works, personal archives, and institutional records.

First, the foundational materials are Hasan Oraltay's own published works. These include his seminal memoir, *Elim-ailap ötken ömir* (A Life Lived with "Elim-ai"), which provides invaluable context on his personal motivations and experiences. His key monographs, which formed the ideological bedrock of the diaspora, were analyzed, including *Kazak Exodus*, *Himalaya destanı* (The Himalayan Epic), *Kazak Türkleri: hürriyet uğrunda Doğu Türkistan* (Kazakh Turks: For the Freedom of East Turkestan), *Büyük türkçü Mağcan Cumabayoglu* (The Great Turkist Magzhan Zhumabayev), and his most significant political-historical work, *Alaş: Türkistan türklerinin millî istiklal Parolası* (Alash: The National Independence Slogan of the Turkestan Turks). These texts are crucial for tracing the development of his historical and political thought.

Second, the research draws heavily on two major archival collections. The personal fund of Hasan Oraltay, which was transferred to the National Academic Library of the Republic of Kazakhstan in Astana in 2005, contains his manuscripts, reports, photographs, and private correspondence. Further materials from this collection are held at the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, specifically within Fund 269-NL. This fund, covering the years 1946 to 2008, is a uniquely valuable source complex, offering unparalleled insight into Oraltay's multifaceted activities, his ideological struggle, and the Kazakh emigration's re-establishment of connections with an independent Kazakhstan.

Third, the study utilizes the archival records of Radio Free Europe/Radio Liberty (RFE/RL) held at the Open Society Archives (OSA) in Budapest. These archives house the records and transcripts of Radio Azattyq broadcasts from its Munich period (1953–1995). This research specifically analyzed 87 of Oraltay's radio broadcasts, which are essential for reconstructing the informational confrontation during the Cold War and understanding the practical mechanisms he used to disseminate his counter-narrative.

A comprehensive methodological approach was employed to analyze the source materials. The historical-biographical method was applied to H. Oraltay's memoir and personal archives to establish the link between his personal trauma — specifically the Great Kazakh Exodus and the loss of his family — and his lifelong dedication to the national cause. This method allowed us to conclude that his scholarly work was not a detached academic exercise but an extension of his lived experience.

Discourse analysis was systematically applied to the 87 radio broadcast transcripts from the OSA archives. This method was instrumental in identifying the key rhetorical strategies, recurring themes (e.g., the illegitimacy of Soviet rule, the heroism of the Alash leaders), and the consistent ideological line, influenced by Mustafa Shokay, that H. Oraltay used to challenge official Soviet narratives.

A historical-comparative method was used to contrast H. Oraltay's historical claims, particularly regarding the Alash movement and the "voluntary unification" with Russia, against the official doctrines presented in Soviet publications like the *History of the Kazakh SSR*. This comparison was critical to demonstrating how H. Oraltay actively constructed a counter-narrative rather than simply recording events.

Finally, the historical-systemic method framed the analysis, allowing for an interpretation of H. Oraltay's activities not as isolated events but as a cohesive and strategic project. This approach enabled the research to situate his work within the broader systems of the Cold War ideological conflict, the pan-Turkic movement, and the Kazakh diaspora's struggle for identity, revealing him as a conscious "architect of identity".

Results

The analysis of Hasan Oraltay's life and work reveals a systematic and lifelong project to construct and disseminate an alternative history of the Kazakh people. His efforts can be traced from his earliest experiences through his published works and his long career in radio broadcasting.

Born in 1933 in East Turkestan, H. Oraltay's worldview was forged in the crucible of his family's resistance to communist authorities. His father, Kalibek Hakim, was a leader in the local Kazakh resistance. The defining event of his youth was the Great Kazakh Exodus of 1949, a tragic flight across the Taklamakan Desert and Himalayas to escape the consolidation of Mao Zedong's power. This journey was a profound personal trauma; H. Oraltay and one brother were the only two of his father's eight children to survive [1; 10]. This experience of loss, survival, and displacement became the foundational motivation for all his subsequent scholarly and public activities. After finding asylum in Turkey in 1954, he began his work as a historian.

His collaboration with British journalist Godfrey Lias on the book *Kazak Exodus* (1956) was the first step in transforming his personal trauma into a historical narrative for a global audience. This was followed by a series of seminal works that established the ideological foundations of the Kazakh diaspora. His 1961 book, *Kazak Türkleri: hürriyet uğrunda Doğu Türkistan* (Kazakh Turks: For the Freedom of East Turkestan), was a foundational study of the Kazakh struggle against communism from a native perspective. In *Büyük türkçü Mağcan Cumabayoğlu* (1965), he undertook the political act of rehabilitating the repressed poet Magzhan Zhumabayev, introducing a key figure of the Kazakh national awakening to the broader Turkic world.

Arguably his most significant work, *Alaş: Türkistan türklerinin millî istiklal Parolası* (1973), directly confronted Soviet historiography. While Soviet authorities denigrated the Alash movement as "bourgeois-nationalist", H. Oraltay's analysis presented its figures as national heroes and the founders of an independent, modern Kazakh state. Written outside of Soviet ideological constraints, it was the first objective, scholarly work on the subject and stood as a direct challenge to the legitimacy of the Soviet narrative of Kazakh history.

It was in Turkey that Hasan Oraltay began his development as a researcher. A pivotal moment was his collaboration with the British journalist Godfrey Lias on the book *Kazak Exodus* (1956) [2], for which he provided invaluable eyewitness testimony. H. Oraltay recalled that Lias, then a correspondent for *The Times*, sought out him and his father, stating his desire to write a book about the Kazakhs. "We told him we would help him. And indeed, we helped," H. Oraltay wrote in his memoir. Lias acknowledged H. Oraltay's contribution in the book's preface. Soon after, in 1957, Oraltay co-authored a series of articles with Özdemir Atalan titled *Himalaya destanı* ("The Himalayan Epic") [3], which detailed the hardships of the exodus. These early works served as the first step in transforming personal trauma into a historical narrative.

Beginning in the late 1950s, H. Oraltay published a series of seminal works that defined the ideology of the diaspora.

- *Kazak Türkleri: hürriyet uğrunda Doğu Türkistan* (1961) (Kazakh Turks: For the Freedom of East Turkestan) was one of the first comprehensive studies of the Kazakh struggle against communist rule written from a Kazakh perspective [4]. The book described not only the armed resistance but also the sociocultural life of the Kazakhs in the context of their fight for national survival.

- *Büyük türkçü Mağcan Cumabayoğlu* (1965) (The Great Turkist Magzhan Zhumabayev) was dedicated to rehabilitating the legacy of the repressed poet Magzhan Zhumabayev [5]. By translating his poems into Turkish, Oraltay introduced the Turkic-speaking world to a key figure of the Kazakh national awakening, thereby strengthening pan-Turkic solidarity.

- *Alaş: Türkistan türklerinin millî istiklal Parolası* (1973) (Alash: The National Independence Slogan of the Turkestan Turks) is arguably his most significant work [6]. While in the USSR the Alash movement was denigrated as "bourgeois-nationalist", H. Oraltay presented its figures as national heroes and the founders of a modern, independent Kazakh state. This book, written outside the confines of communist ideology, was the first objective work on the subject and stood as a political act aimed at reviving the ideals of the Alash-Orda.

Even while living far from his homeland, Hasan Oraltay demonstrated a profound and sustained interest in the history, literature, and art of the Kazakh people. Furthermore, through his various works on these subjects, he systematically introduced the Kazakh nation to the Turkish public.

Beginning in 1962, Hasan Oraltay published a journal in Izmir titled *Büyük Türkeli* (The Great Turkic Land). Alongside materials pertaining specifically to the Kazakhs, the journal also published information of general interest to the broader Turkic world.

In the second issue of the journal *Komünizmle savaş* (Struggle with Communism) in 1965, Oraltay published an article titled “*Esir Milletler Haftası*” (Captive Nations Week) [7]. Following the discovery of the Golden Man at the Issyk kurgan, he published the article “*Altın Elbiseli Adam*” (The Golden Man) in 1971 [8].

In 1973, his book *Alash: The National Independence Slogan of the Turkestan Turks* was published in Istanbul [6]. The book provided an overview of the centuries-long national liberation movement of the Kazakh people. It is considered one of the first scholarly works about the Alash party and government, the Kazakh intelligentsia, and Kazakh periodicals to be written outside the constraints of communist ideology and with a commitment to factual accuracy. This was particularly significant because, at the time, no substantive works about Alash were being written in Kazakhstan; those that were published served only to denigrate the movement. Regarding his book, Hasan Oraltay stated: “...We have accomplished a certain amount of work. We wish to see this book and the sources indicated herein improved upon, and we hope for future specialists who will work toward this goal” [6; 10].

The scholar’s book *Doğu Türkistan tarihindeki bazı meseleler ve ithamlara cevaplar* (Some Issues in the History of East Turkestan and Answers to Accusations) is also of clear interest to researchers. This work presents considerable data on the national liberation uprising in East Turkestan and on the Kazakhs [9].

In 1984, the *Kazakh-Turkish Dictionary* was published in Istanbul [10]. Hasan Oraltay was one of its primary authors. In this dictionary, Kazakh words were written in the Latin script and provided with explanatory translations in Turkish. This suggests that the authors’ ultimate goal was to create a resource for those wishing to gain a deep command of the Kazakh language and for individuals interested in Kazakh history and linguistics.

In 1984, H. Oraltay’s article “*Doğu Türkistan Seyahatı*” (A Journey to East Turkestan) was published [11]. In it, the author describes his journey to East Turkestan in the summer of 1984 at the invitation of the Xinjiang-Uighur Autonomous Region’s Institute of Languages. This was the author’s first time in the region since 1949. The article provides details about the changes that had occurred since that time and the contemporary life of the region.

In 1985, another of the scholar’s articles appeared in *Central Asian Survey*, titled “The Alash movement in Turkestan” [12]. In this article, the author discusses the historical origins and legends of the concept of “Alash”, as well as the Alash movement and its representatives.

Hasan Oraltay’s activities at Radio Azattyq require separate consideration, as it was during this period of his life that he engaged in his most active public advocacy [13]. In 1968, he began working for the Kazakh service of Radio Free Europe/Radio Liberty (RFE/RL). Broadcasting from Munich, he became one of the most influential voices reaching Soviet Kazakhstan. For nearly three decades, often under the pseudonyms “Kazakbalasy” (Kazakh Child), “Kadashuly” (Son of Kadash) or “Tarbagatayly” (One from Tarbagatai), he systematically challenged the official Soviet narrative.

The analysis of H. Oraltay’s radio programs reveal a clear ideological line consistent with the ideas of Mustafa Shokay, a prominent leader of the Turkestani independence movement. This influence becomes evident through a detailed examination of the broadcast content. The materials aired on Radio Azattyq were produced by the “Turkestan” desk, which broadcast to all regions of Central Asia, ensuring a common ideological and thematic vector.

Staff at Radio Azattyq closely monitored publications in the Soviet press and actively engaged in on-air polemics. They offered alternative perspectives on information presented in newspapers like *Pravda*, *Sotsialistik Qazaqstan*, and *Leninshil Zhas*. For instance, a report on a conference of ethnographers in Ashgabat in 1967 accused “Soviet colonizers, the successors of Tsarist Russia”, of attempting to “destroy the historical literature and the ethnic and geographical unity of the Turkestani people” to maintain their colonial grip. The broadcast expressed concern over the Soviet historiographical concept of “Kazakhstan and Central Asia”, viewing it as a threat to Turkestani unity, and concluded with the assertion that “in the Soviet Union, the interests of the Communist Party are paramount” [14].

In late 1967, H. Oraltay produced a radio report based on an article by the American scholar Lowell Tillet, “Nationality and History”, published in *Problems of Communism*. H. Oraltay’s report presented a detailed analysis of Tillet’s work, highlighting chapters such as “Under the Guise of Friendship of Peoples”, “The Kazakhs and the New History”, and “The Party’s Violence Against E. Bekmakhanov”. He quoted

Tillett's assertion that "the history of the national, state, and national liberation struggle of the Kazakhs is distorted and closely tied to the interests of Soviet policy", which was the reason "Kazakh history constantly undergoes changes... and distortions" [15].

The station also actively countered inaccurate information about Kazakh history and culture published abroad. It criticized tendentious materials where foreign journalists, invited by Soviet authorities, presented a sanitized version of history. A notable example was the station's response to a series of articles by Turkish journalist İlhan Selçuk, who, after a trip to Central Asia, claimed that "the Kazakhs, like other Turkic peoples of the country, formed as a nation only under Soviet rule" [16]. Radio Azattyq subjected this claim to a rigorous critical analysis, amplifying refutations from émigré figures like Professor Zeki Velidi Togan.

By initiating discussions on such contentious topics, Radio Azattyq filled an information vacuum. In early 1968, the station posed the provocative question, "Who is distorting the history of Turkestan?" This prompted a lengthy rebuttal in Pravda titled "An Answer to the Falsifiers of History". The radio, in turn, critiqued the Pravda article, retorting that "historians are forced to serve the interests of the CPSU completely", while "foreign historians and the Turkestan intelligentsia abroad tell the truth in their works, showing that the Turkestan republics have in fact become a Soviet colony" [17].

In 1969, a broadcast highlighted the critical shortage of history textbooks in Kazakhstan's schools. Citing an article in the newspaper *Leninshil Zhas*, the report underscored the lack of attention to teaching Kazakh history. Analyzing the situation, H. Oraltay concluded, "...for the viability of our people, our youth must know our national history", and insisted that "the history of a country must be developed by the scholars of that country, who defend its interests and do not distort historical truth" [18].

In any study of Hasan Oraltay's service to the cause of freedom, his memoir, *Elim-ailap ötken ömir* (A Life Lived with "Elim-ai"), holds a place of particular importance [1]. This work is, in the scholar's own words, "the memorable collection of what he heard, saw, and did" [1; 4]. The work is unequivocally a primary source for the various events experienced by our people, and its value as a source is exceptionally high.

H. Oraltay was not only a historian but also a meticulous archivist. He collected a vast array of documents, photographs, and manuscripts related to the history of the Kazakh diaspora. In 2005, under the "Cultural Heritage" state program of Kazakhstan, his private archive was transferred to the National Academic Library of the Republic of Kazakhstan. This collection contains unique materials on the history, daily life, economy, religious beliefs, and literary and scientific life of Kazakhs both in Kazakhstan and around the world.

The Personal Fund of Hasan Oraltay (Fund 269-NL), housed in the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, constitutes a highly valuable complex of sources for the study of the socio-political and intellectual history of the twentieth-century Kazakh diaspora. Covering the period from 1946 to 2008, the documents in this collection enable in-depth research not only into H. Oraltay's multifaceted activities but also into the broader history of the Kazakh emigration during the Cold War era, its ideological struggle, and the processes of re-establishing connections with an independent Kazakhstan [19].

The documents within the fund can be categorized into several thematic groups. The first group comprises documents evidencing H. Oraltay's biography and public activities. This includes invitations to scholarly conferences, such as those dedicated to the 110th anniversary of Kh. Dosmukhameduly and the 90th anniversary of the Alash movement, which demonstrates his recognition among the Kazakh intelligentsia as an established researcher of the Alash legacy. Furthermore, his correspondence concerning the operations of Radio Azattyq with "Deutsche Krankenversicherung" and T. Dine, the president of the radio corporation, reveals the organizational and international dimensions of his work in Munich. Correspondence regarding the transfer of his personal archive either to the Hoover Institution in the USA or to Astana via Academician R. Nurgali attests to his profound understanding of the historical value of his legacy and his objective to ensure its availability for the benefit of his homeland.

The second category consists of official documents reflecting H. Oraltay's ideological position and research interests. A key item in this group is a copy of M. Zhumabayev's collection of poems published in Tashkent in 1928, featuring H. Oraltay's own handwritten annotations; this signifies his deep engagement with national liberation literature. Concurrently, documents such as the 1946 German edition of Marx and Engels' Communist Manifesto, bulletins concerning the leaders of the Central Committee of the CPSU, and the Constitution of the USSR indicate his meticulous study of the fundamental tenets of his ideological adversaries. This underscores that his activities were not limited to mere propaganda but were grounded in thorough analysis.

The third group includes photographic documents and personal notes. This collection of sources is crucial for studying H. Oraltay's private life and his professional network. Photographs of his father, Kalibek Hakim, family members, and colleagues in Turkey and Germany serve as a visual chronicle of his life journey. Particularly valuable are photographs from his meetings with Kazakh intellectuals such as M. Koigeldiev and N. Mukhametkhanuly, and those taken during his visits to Kazakhstan (Turkistan, Zhanaqorgan, Shymkent, Almaty, Astana); these documents evidence the revitalization of spiritual and scholarly ties with his historical homeland following independence. His notebook, containing the addresses of relatives, colleagues, and friends both abroad and in Kazakhstan, opens avenues for researching the geography of the internal and external connections of the Kazakh diaspora during that period.

As we say, H. Oraltay's most impactful work was conducted during his nearly three-decade tenure at Radio Azattyq (RFE/RL), which he joined in 1968. Broadcasting from Munich under pseudonyms like "Kazakbalasy" (Kazakh Child), he became one of the most influential voices reaching into Soviet Kazakhstan. His radio programs systematically deconstructed the official Soviet narrative. Analysis of his broadcasts reveals he:

- Covered forbidden topics, including the Great Famine (Asharshylyq) and Stalinist repressions.
- Directly criticized Soviet academic publications, such as the History of the Kazakh SSR, for their factual distortions concerning the "voluntary unification" with Russia and their erasure of Kazakh agency.
- Popularized Western scholarship that was banned in the USSR, such as Lowell Tillett's work on the persecution of historian Yermukhan Bekmakhanov.
- Countered Soviet propaganda in real-time, such as using ancient Turkic inscriptions as an allegory to critique modern imperialism in response to celebrations of the "250th anniversary of voluntary unification".
- Highlighted critical social issues, such as the lack of Kazakh history textbooks in the republic's schools, arguing that "for the viability of our people, our youth must know our national history".

Finally, H. Oraltay acted as a meticulous archivist. He collected a vast array of documents, photographs, and manuscripts related to diaspora history. His decision to transfer his personal archive to the National Academic Library of the Republic of Kazakhstan in 2005 under the "Cultural Heritage" program demonstrates his ultimate objective: ensuring his life's work would be available to future generations in his homeland.

Discussion

The results of this study, which Hasan Oraltay establish as the foundational architect of an anti-Soviet Kazakh historiography, must be situated within the broader context of Cold War ideological struggles and the development of modern Kazakh historical thought. While the introduction to this article notes a lacuna in comprehensive studies of H. Oraltay, his work did not occur in a vacuum. The findings presented here both confirm and significantly expand upon the limited existing scholarship concerning émigré intellectuals and Radio Azattyq.

An examination of the historiography reveals that the primary recognition of Hasan Oraltay's works and contributions is directly linked to Kazakhstan's acquisition of independence and the establishment of a national historiography independent of the Soviet historical narrative.

Indeed, the earliest works concerning his life and activities were authored by foreign researchers. For instance, G. Lias recalls: "I have a letter from Hasan, the son of Qalibek, written on behalf of his father who did not know a single word of English... In any case, one does not expect such words from a nomadic people. Make no mistake: he was not begging for charity, but only sought solidarity and understanding... Despite all this, the Kazakh refugees believe their country one day will be free again..." [20; 281-282].

Furthermore, considerable information about Hasan Oraltay and his family can be found in the dissertation of Milton J. Clark, defended at Harvard University in 1955 [21]. In the appendix to the dissertation, the author provides biographical information on the life of the 20-year-old Hasan Oraltay [21; 326]. In addition to H. Oraltay, the appendix contains the personal histories of his father, Qalibek Hakim, Nurkozha Batyr, and others. This makes the work of particular interest, as it captures the first-person accounts of Kazakh refugee representatives. The dissertation itself is dedicated to leadership and the political distribution of power in Kazakh society.

In Soviet historiography, all representatives of the Kazakh emigration, beginning with M. Shokay himself, were perceived as traitors to the people and enemies of Soviet Kazakhstan. "No less an odious figure in the Kazakh section (of the radio) is Hasan Oraltay, a.k.a. Kalibekov. ...grew up abroad... has not seen Kazakhstan. Oraltay is the author of two books published in Turkey, ...filled with anti-Soviet and nationalist

fabrications. ...he did not fail to pass himself off as an “ideological fighter and theorist of the peoples of Central Asia and Kazakhstan.” ...a newfound Kazakh Solzhenitsyn of Chinese-Turkish origin...” [22; 3]. As is evident from the quotation, the Soviet establishment assessed Hasan Oraltay as an “outsider”, an “anti-Soviet”, a “nationalist”, and a “Kazakh Solzhenitsyn”. Even his Kazakh identity was called into question, citing his purported “Chinese-Turkish origin”.

Beginning in the 1990s, the attitude towards Hasan Oraltay began to change. This was, of course, linked to the political transformations in Kazakhstan. The perception of Hasan Oraltay’s activities and his works shifted in a positive direction, and his contributions came to be recognized. Thus, in his work on the Alash movement, M. Koigeldiev notes: “In understanding the fate of the Alash figures, especially the lives and work of those from Alash who were forced to emigrate to foreign countries, the work of H. Oraltay holds a special place” [23; 19].

The renowned scholar Kenes Nurpeisov is an author who has highly valued H. Oraltay’s work in the study of the Alash movement’s history. He conveys that at a time when Soviet historiography produced no truth-based works on this topic, H. Oraltay’s writings were uniquely valuable and relevant [24].

Academician Rymgali Nurgali, in his own words, equated Hasan Oraltay’s work to a great feat: “In 1973, he published the book “Alash...” in Turkey. Using the documents, data, photographs, and texts available to him, the author created what could be called a brief reference guide, a mini-encyclopedia, about Alash Orda and the Alash figures. He later continued his work in this field at Radio Liberty” [25; 10].

In addition to recognizing H. Oraltay’s merits, domestic authors also pointed out his shortcomings: “This work also has its contentious points. For example, it is difficult to agree with the author’s decision to begin the history of the Alash party from 1905, and to classify the publications “Aiqap” and “Qazaqstan,” alongside the “Qazaq” newspaper, as organs of this organization. It is true that these publications were voices of the national liberation movement, but to claim they were organs of a specific political organization is unfounded” [23; 19]. As we can observe, the practice of domestic scholars viewing H. Oraltay’s works in a one-sided and negative manner, as was common during the Soviet era, has shifted towards a more objective assessment. Nevertheless, the shortcomings in H. Oraltay’s works have also been highlighted.

Furthermore, Hasan Oraltay’s works became a foundational source of valuable data for studying the history of the Kazakh diaspora. After Kazakhstan gained independence, a number of works studying the history of the diaspora were published. Among the first of these, one must mention G. Mendikulova’s monograph, “The Kazakh Diaspora: History and Modernity” [26]. In this work, too, steps have been taken to objectively evaluate the works written by representatives of the Kazakh diaspora. The strengths, as well as the weaknesses, of works written by diaspora representatives, including those of H. Oraltay, are presented.

Previous studies have often focused on Radio Azattyq’s general role as a Western propaganda outlet or on individual émigré figures in isolation. This research challenges that fragmented view by demonstrating that H. Oraltay’s work was a coherent, long-term project executed across multiple platforms — books, articles, and radio broadcasts. His activities at Radio Azattyq were not merely propagandistic; they were deeply rooted in scholarly engagement. For instance, his on-air polemics were meticulously prepared. When critiquing Soviet publications or responding to articles in newspapers like Pravda and Sotsialistik Qazaqstan, he did so with specific, evidence-based counter-arguments. His alignment with Western scholars like Lowell Tillett was not simple citation, but a strategic amplification of external, credible voices to validate the émigré narrative and expose Soviet academic fraud to a Kazakh audience.

Furthermore, this study’s findings place H. Oraltay in direct intellectual lineage with earlier leaders of the Turkestan independence movement, most notably Mustafa Shokay. The ideological consistency between Shokay’s pre-war writings and the themes of H. Oraltay’s broadcasts — pan-Turkic unity, the colonial nature of Soviet rule, and the importance of the Alash legacy — is a key finding. H. Oraltay thus emerges as a crucial bridge figure who adapted the ideals of the first wave of Turkestan emigration to the media and political realities of the Cold War.

In comparing H. Oraltay’s findings with the work of his contemporaries, his unique contribution becomes clearer. While other émigrés like Professor Zeki Velidi Togan also worked to refute Soviet historical claims, H. Oraltay’s position at Radio Azattyq gave him an unparalleled platform for mass dissemination. While Togan engaged in academic debate, H. Oraltay weaponized historical scholarship, broadcasting it directly into the homes of Kazakhs. This study argues that it was this combination of rigorous historical work and strategic media use that made him singularly effective. His work confirms, challenges, and extends previous research by presenting him not just as a voice of the diaspora, but as its chief historical narrator and

intellectual strategist, who successfully created a durable and influential counter-narrative that would have a profound impact on the re-emerging national identity in Kazakhstan after 1991.

Conclusions

This research set out to analyze the scholarly and public legacy of Hasan Oraltay and his role in creating an alternative historiography for Kazakhstan. The findings lead to several clear conclusions that directly correspond to the initial research objectives.

First, the analysis of H. Oraltay's biography demonstrates that his work was fundamentally shaped by his personal experience. The trauma of the Great Kazakh Exodus, the loss of his family, and his life as a refugee were not merely background details but the driving force behind his lifelong mission to preserve the history of a people he felt was being erased. He transformed this personal trauma into a powerful historical narrative of national struggle and survival.

Second, the investigation of his key published works reveals a deliberate intellectual project. In books like *Alaş: Türkistan türklerinin millî istiklal Parolası*, he systematically rehabilitated the Alash movement, directly challenging the "bourgeois-nationalist" label imposed by Soviet ideologues and re-establishing its leaders as the founders of a modern, independent Kazakh state. This was a direct act of political and historical revisionism aimed at restoring a suppressed historical continuity.

Third, the evaluation of his role at Radio Azattyq confirms that he masterfully utilized the media resources of the Cold War to wage an ideological struggle. For decades, he bypassed Soviet censorship to broadcast a counter-narrative into the Kazakh SSR, covering forbidden topics, critiquing official doctrine, and popularizing alternative historical perspectives. He transitioned from the armed struggle of his father's generation to an intellectual one, where the radio broadcast was his primary weapon.

Fourth, in determining his contribution to modern Kazakh national identity, it is evident that his work was immense. By preserving historical memory for the diaspora and stimulating national consciousness within Soviet Kazakhstan, he helped to lay the intellectual groundwork for the national revival that followed independence in 1991.

In conclusion, Hasan Oraltay was far more than a chronicler or polemicist; he was a "keeper of memory" and an "intellectual warrior". He successfully constructed a coherent, powerful, and enduring alternative history of the Kazakh people, confirming his status as one of the most significant Kazakh intellectuals of the twentieth century. Further research into his rich archival legacy is essential to fully understand the mechanisms of foreign dissent and his outstanding contribution to the history of his people.

References

- 1 Оралтай Х. Елім-айлап өткен өмір / Х. Оралтай. — Алматы: Білім, 2005. — 632 б.
- 2 Lias G. Göç / G. Lias. — İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1973. — 343 p.
- 3 Atalan Ö. Himalaya destanı / Ö. Atalan. — Ankara: Özkültür Yayınları, 1975. — 144 p.
- 4 Oraltay H. Kazak Türkleri: hürriyet uğrunda Doğu Türkistan / H. Oraltay. — İzmir: Türk Kültür Yayını., 1961. — 210 p.
- 5 Oraltay H. Büyük türkçü Mağcan Cumabayoğlu / H. Oraltay. — İzmir: Büyük Türkeli Yayınları, 1965. — 40 p.
- 6 Oraltay H. Alaş. Türkistan türklerinin millî istiklal Parolası / H. Oraltay. — İstanbul: Büyük Türkeli Yayınları, 1973. — 200 p.
- 7 Oraltay H. Esir Milletler Haftası / H. Oraltay // Komünizmle savaş. — 1965. — № 2. — 2 p.
- 8 Oraltay H. Altın Elbiseli Adam / H. Oraltay // Türk Kültürü. — 1971. — IX. — 100 p.
- 9 Oraltay H. Doğu Türkistan tarihindeki bazı meseleler ve ithamlara cevaplar / H. Oraltay. — İstanbul: Büyük Türkeli Yayınları, 1975. — 45 p.
- 10 Oraltay H. Kazak türkçesi sözlüğü / H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar. — İstanbul: Büyük Türkeli Yayınları, 1984. — 328 p.
- 11 Oraltay H. Doğu Türkistan Seyahatı / H. Oraltay // Büyük Türkeli. — 1984. — № 8. — P. 20–33.
- 12 Oraltay H. The Alash movement in Turkestan / H. Oraltay // Central Asian Survey. — 1985. — Vol. 4. — № 2. — P. 41–58.
- 13 Баймолда Д. Шындық жаршысы / Д. Баймолда. — Алматы: «Нұр принт-75» баспасы, 2011. — 336 б.
- 14 Оралтай Х. Түркістандық этнографтардың Ашхабаттағы жиналысы / Х. Оралтай // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы, 17.12.1967. — 3 б.
- 15 Оралтай Х. Америка ғылымының Қазақ тарихы турасындағы пікірі / Х. Оралтай // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы, 19.12.1967. — 3 б.

- 16 Оралтай Х. Қазақстан жөнінде Түркия баспасөзінде болған бір айтыс / Х. Оралтай // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы, 23.11.1967. — 3 б.
- 17 Оралтай Х. Түркістан тарихын кім бұрмалауда? / Х. Оралтай // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы, 11.01.1968. — 3 б.
- 18 Оралтай Х. Тарих пәні оқушыларына жеткілікті оқулықтар берілмеуде / Х. Оралтай // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы, 21.01.1969. — 3 б.
- 19 АП РК. — Ф. 269-NL. — Оп.1. — Д.1.
- 20 Лайас Г. Аспантау асқан үркін көш / Г. Лайас; Б. Бұқарбайдың жет. ауд. — Алматы: AmalBooks, 2018. — 288 б.
- 21 Clark M. Leadership and political allocation in Sinkiang Kazak Society. A thesis presented by Milton J. Clark to the Department of Social Relations in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the subject of Clinical Psychology. — Harvard University, Cambridge, Massachusetts. January, 1955. — 330 p.
- 22 Козыбаев С. На фронтах идеологической борьбы. Оборотни / С. Козыбаев // Казахстанская правда, 20.12.1983. — 3 р.
- 23 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы / М. Қойгелдиев. — Алматы: Санат, 1995. — 368 б.
- 24 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда / К. Нұрпейісов. — Алматы: Ататек, 1995. — 256 б.
- 25 Нұрғали Р. Тәуелсіз Қазақстан мұраттарының Алаш идеяларымен сабақтастығы / Р. Нұрғали // Әлем қазақтарының рухани сұхбаты: тіл, мәдениет және Алаш мұраты. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары / Құраст.: Е. Тілешов, Г. Әріпбекова, О. Сүлейменов. — Алматы: Сардар, 2008. — 364 р.
- 26 Мендикулова Г. Казахская диаспора: история и современность / Г. Мендикулова. — Алматы: Всемирная Ассоциация казахов, 2006. — 343 с.

Б.Б. Ақтайлақ, Ж.С. Бегимбаева, О.Д. Табылдиева, З.Ш. Айткенов

Хасан Оралтай және қазақ тарихына балама көзқарасты қалыптастыру (1956–1991 жж.)

Мақалада XX ғасырдағы қазақ диаспорасы бас тұлғаларының бірі, оның антикеңестік, антикоммунистік зияткерлік дәстүрінің негізін қалаушы тарихшы — Хасан Оралтайдың өмірі мен қызметіне жан-жақты талдау жасалған. Зерттеу қатаң кеңестік идеологиялық бақылау мен цензура жағдайында қазақ халқының балама тарихы қалай құрылымдалды, тиімді түрде қалай таратылды деген түйінді мәселеге арналған. Зерделенетін негізгі мәселелерге ресми кеңестік тарихнаманың қазақ тарихын жүйелі түрде бұрмалауы, КСРО-дан тыс жердегі қазақтар тарихының тұншықтырылуы және ұлттық сананы сақтаудағы диаспораның рөлі жатады. Зерттеуде Х. Оралтайдың негізгі жарияланған еңбектеріне, оның жеке қорынан алынған архив құжаттарына және Азаттық радиосының хабарлар жинағына жүйелі талдау жасалған. Негізгі тезис Хасан Оралтайды жай ғана публицист емес, қазақ диаспорасы тарихнамасының басты тұлғасы ретінде қарастырады. Оның қызметі үш тұғырға негізделген тарихты құрылымдаудың мақсатты, стратегиялық жобасы ретінде ұсынылған: біріншіден, Ұлы қазақ көшінің ұжымдық трагедиясын азаттық үшін күрестің қаһармандық эпопеясына айналдыру; екіншіден, ғасыр ортасындағы ұлт-азаттық күресті Алаш қозғалысының мемлекет құру мұрасымен байланыстыру арқылы тарихи сабақтастықты қалпына келтіру; үшіншіден, осы тарихты кеңестік Қазақстанға тарату үшін қырғи-қабақ соғысының медиа құралдарын, атап айтқанда Азаттық радиосын шебер пайдалану. Қорытындылай келе, авторлар Х. Оралтай «зияткер жауынгер» рөлін атқара отырып, қазақтың өткен тарихын сақтап, таратқан деген тұжырымдамаға келген. Яғни Қазақстанның 1991 жылдан кейін интеллектуалды жандануына негіз болған диаспораның тарихи жадын сақтауда және ұлттық бірегейлікті нығайтуда шешуші рөл атқарған.

Кілт сөздер: Хасан Оралтай, қазақ диаспорасы, Азаттық радиосы, кеңестік тарихнама, Алаш, қырғи-қабақ соғыс, тарихи жады, эмиграция, ұлттық бірегейлік, қазақ босқындары.

Б.Б. Ақтайлақ, Ж.С. Бегимбаева, О.Д. Табылдиева, З.Ш. Айткенов

Хасан Оралтай и конструирования казахского контрнарратива (1956–1991 гг.)

В статье представлен всесторонний анализ жизни и деятельности Хасана Оралтая, центральной фигуры казахской диаспоры двадцатого века и основоположника ее антисоветской, антикоммунистической интеллектуальной традиции. Исследование посвящено ключевому вопросу, каким образом в условиях жесткого советского идеологического контроля и цензуры был сконструирован и эффективно распространен альтернативный исторический нарратив для казахского народа. В работе рассматриваются такие важнейшие проблемы, как систематическое искажение истории Казахстана официальной советской историографией, замалчивание истории казахов за пределами СССР и роль диаспоры в сохранении национального самосознания. В данном исследовании проводится системный анализ основных

опубликованных работ Х. Оралтая, архивных документов из его личной коллекции и материалов Радио «Азаттык» (Радио Свободная Европа/Радио Свобода). Основной тезис заключается в том, что Хасан Оралтай был не просто публицистом, а главным архитектором историографии казахской диаспоры. Его деятельность представлена как целенаправленный, стратегический проект по созданию контрнарратива, основанного на трех столпах: во-первых, трансформация коллективной травмы Великого казахского исхода в героический эпос о борьбе за свободу; во-вторых, восстановление исторической преемственности путем установления связи между национально-освободительной борьбой в середине века и государственным наследием движения «Алаш»; и, в-третьих, виртуозное использование медиаресурсов времен холодной войны, в частности Радио «Азаттык», для трансляции этого нарратива в Советский Казахстан. В заключение автор приходит к выводу, что Х. Оралтай, действуя как «интеллектуальный воин», успешно создал и распространил целостное альтернативное видение казахского прошлого, которое сыграло решающую роль в сохранении исторической памяти для диаспоры и в укреплении национального самосознания, послужившего основой для интеллектуального возрождения Казахстана после 1991 года.

Ключевые слова: Хасан Оралтай, казахская диаспора, Радио «Азаттык», советская историография, Алаш, холодная война, историческая память, эмиграция, национальная идентичность, казахские беженцы.

References

- Oraltay, H. (2005). *Elim-ailap otken omir* [A Life Lived with "Elim-ai"]. Almaty: Bilim [in Kazakh].
- Lias, G. (1973). *Göç [Exodus]*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları [in Turkish].
- Atalan, Ö. (1975). *Himalaya destanı* [The Himalayan Epic]. Ankara: Özkültür Yayınları [in Turkish].
- Oraltay, H. (1961). *Kazak Türkleri: hürriyet uğrunda Doğu Türkistan* [Kazakh Turks: For the Freedom of East Turkestan]. İzmir: Türk Kültür Yayıncılığı [in Turkish].
- Oraltay, H. (1965). *Büyük türkçü Mağcan Cumabayoğlu* [The Great Turkist Magzhan Zhumabayev]. İzmir: Büyük Türkeli Yayınları [in Turkish].
- Oraltay, H. (1973). *Alaş. Türkistan türklerinin millî istiklal Parolası* [Alash: The National Independence Slogan of the Turkestan Turks]. İstanbul: Büyük Türkeli Yayınları [in Turkish].
- Oraltay, H. (1965). Esir Milletler Haftası [Captive Nations Week]. *Komünizmle savaş — Fight communism* [in Turkish].
- Oraltay, H. (1971). Altın Elbiseli Adam [The Man in the Golden Dress]. *Türk Kültürü — Turkish Culture* [in Turkish].
- Oraltay, H. (1975). *Doğu Türkistan tarihindeki bazı meseleler ve ithamlara cevaplar* [Answers to some issues and accusations in the history of East Turkestan]. İstanbul: Büyük Türkeli Yayınları [in Turkish].
- Oraltay, H., Yüce N., Pınar S. (1984). *Kazak türkçesi sözlüğü* [Kazakh Turkish dictionary]. İstanbul: Büyük Türkeli Yayınları [in Turkish].
- Oraltay, H. (1984). Doğu Türkistan Seyahatı [East Turkestan Travel]. *Büyük Türkeli — Great Turkeli* [in Turkish].
- Oraltay, H. (1985). The Alash movement in Turkestan. *Central Asian Survey*, 4, 2, 41-58.
- Baimolda, D. (2011). *Shyndyq zharsysy* [Herald of Truth]. Almaty: "Nur-Print-75" baspasy [in Kazakh].
- Oraltay, H. (17.12.1967). Turkistandyq etnografardyn Ashkhabattagy zhinalysy [Meeting of Turkestan ethnographers in Ashgabat]. *Azattyq radiosy, Turkistan redaksiiasy — Radio Liberty. Turkestan editorial office* [in Kazakh].
- Oraltay, H. (19.12.1967). Amerika galymynyn Qazaq tarih turasyndagy pikiri [The opinion of American science on Kazakh history]. *Azattyq radiosy, Turkistan redaksiiasy — Radio Liberty. Turkestan editorial office* [in Kazakh].
- Oraltay, H. (23.11.1967). Qazaqstan zhoninde Turkiia baspasozinde bolgan bir aitys [A controversy in the Turkish press about Kazakhstan]. *Azattyq radiosy, Turkistan redaksiiasy — Radio Liberty. Turkestan editorial office* [in Kazakh].
- Oraltay, H. (11.01.1968). Turkistan tarikhyn kim burmalanda? [Who is distorting the history of Turkestan?]. *Azattyq radiosy, Turkistan redaksiiasy — Radio Liberty. Turkestan editorial office* [in Kazakh].
- Oraltay, H. (21.01.1969). Tarikh pani oqushylaryna zhetkilikti oqulyqtar berilmeude [History students are not being provided with enough textbooks]. *Azattyq radiosy, Turkistan redaksiiasy — Radio Liberty. Turkestan editorial office* [in Kazakh].
- AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 269-NL. — Op. 1. — D. 1. [in Kazakh].
- Lias, G. (2018). *Aspantau asqan urkin kosh* [The great exodus that crossed the Sky Mountains]. Almaty: AmalBooks. [in Kazakh].
- Clark, M. (1955) Leadership and political allocation in Sinkiang Kazak Society. A thesis presented by Milton J. Clark to the Department of Social Relations in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the subject of Clinical Psychology. Harvard University, Cambridge, Massachusetts.
- Kozybayev, S. (20.12.1983). Na frontakh ideologicheskoi borby. Oborotni [On the fronts of the ideological struggle. Were-wolves]. *Kazhastanskaia pravda — Kazakhstan Pravda, 20th of December* [in Russian].
- Koigeldiev, M. (1995). *Alash qozgalysy* [Alash movement]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- Nurpeiisov, K. (1995). *Alash ham Alashorda* [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek [in Kazakh].

25 Nurgali, R. (2008). Tauelsiz Qazaqstan murattarynyn Alash ideialarymen sabaqtastygy [The lesson of the supporters of independent Kazakhstan with the ideas of Alash]. *Alem qazaqtarynyn rukhani sukhaty: til, madeniet zhane Alash muraty. Khalyqaralyq gylymi-teoriialyq konferentsiia materialdary — Spiritual dialogue of Kazakhs of the world: language, culture and Alash heritage. Materials of the international scientific-theoretical conference*. Compiled by: E. Tilešov, G. Äripbekova, O. Süleimenov. Almaty: Sardar [in Kazakh].

26 Mendikulova G. (2011). *Kazakhskaiia diaspora: istoria i sovremenost* [Kazakh Diaspora: History and Modernity]. Almaty: World Association of Kazakhs [in Russian].

Information about the authors

Aktailak Bakytzhan — PhD Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7614-2935>

Begimbayeva Zhibek — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History and Religious Studies, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, <http://orcid.org/0000-0002-9827-379X>

Tabyldiyeva Oryngul — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History, S. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9561-2461>

Aitkenov Ziyat — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8070-7150>

A.M. Akshanova^{1*} , G.E. Otepova² , Zh.D. Kabidenova³

^{1, 2}Margulan University, Pavlodar, Kazakhstan;

³Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

(E-mail: asselya-2012@mail.ru; g.oteпова.hist@mail.ru; erasil_zhuldiz@mail.ru)

Language Policy in the Context of Indigenization in the Early Soviet Period (Based on the Materials of the State Archives of Pavlodar Region)

Based on an analysis of bibliographic sources as well as factual materials from the State Archives of Pavlodar Region (hereafter SAPR), this article describes the contradictions in language legislation within the framework of indigenization, both in its ideological and practical aspects. The authors examine how the theoretical inconsistencies underlying the policy affected its practical implementation. In particular, the article addresses the discrepancy between the declared principles of equality and respect for the cultural traditions of national minorities and the actual measures aimed at “Sovietization” and integration into a unified Soviet identity. The study of this policy is aimed at comprehending the historical experience of building national statehood under the Soviet system and the interaction of ethnic groups in a multiethnic state. This will help to fill in the “blank spots” of history and assess its significance for modern Kazakhstan, in the context of shaping a multiethnic society into a single political nation. During the research work conducted at GAPO, materials on the topic of language legislation were studied and systematized. Based on the collected materials, the article investigates regional features of the implementation and management of recordkeeping in the Kazakh language, examines the course activities on Kazakh literacy and language training for both Kazakhs and Europeans living in the region, and analyzes issues of personnel recruitment and training.

Keywords: indigenization, indigenization, national identity, sovietization, Soviet Kazakhstan, socio-cultural modernization, regional history, Pavlodar district, language policy, personnel training, historiography.

Introduction

Indigenization was a significant and multifaceted process of the socio-cultural modernization of the country. The policy, as a complex process of deep transformation, altered value orientations, norms of behavior, institutions, and cultural practices of society, purposefully guiding it toward a new Soviet model. The goal of the policy was to smooth out contradictions between the central government and the non-Russian population of the country. The main objectives included the training and involvement of national personnel in the structures of administrative bodies, the development of public education, the use of the Kazakh language in official documentation, and the encouragement of book publishing and media in the Kazakh language. The study of the linguistic aspect within the framework of indigenization contributes to a deeper understanding of the mechanisms of Soviet national policy implementation and its impact on the development of Kazakh culture and linguistic context. A regional focus on the policy will make it possible to identify the specific features of its practical implementation on the ground, as well as to understand how socio-economic conditions and local initiatives influenced the effectiveness of language reforms.

The policy required a comprehensive approach, including administrative and personnel measures, as well as cultural and pedagogical initiatives aimed at overcoming the linguistic and social barriers between the indigenous population and representatives of other ethnic groups. As historical analysis shows, the successful manipulation of mass consciousness is achieved through the skillful use of linguistic means and a specific language policy. Modern methods and techniques of influencing mass consciousness (advertising, public relations) are based on the same principles, as well as psychological and linguistic techniques as the ideological work of the Bolshevik Party throughout different stages of its rule. The Bolsheviks sought to shape public opinion, mobilize the population, and instill certain behavior models through a system of propaganda, agitation, and mass communications.

In this regard, the decree of November 22, 1923, by KazCEC (Kazakh Central Executive Committee) on the introduction of Kazakh in official documentation is indicative. Granting the Kazakh language the status of a state language guaranteed the equality of peoples, legally secured the use of Kazakh in various

* Corresponding author's e-mail: asselya-2012@mail.ru

spheres of social life, and made it a tool for intra-ethnic and inter-ethnic integration, serving as an attribute of the sovereignty of national republics and regions [1]. However, in practice, the language policy was accompanied by a number of difficulties, ranging from a formal-bureaucratic approach by the authorities to the reluctance of Europeans living in the region to learn the Kazakh language. Moreover, one of the key tasks of indigenization was to address the issue of the underrepresentation of Kazakhs in state and administrative structures, reflecting the challenges of integrating the indigenous population into the political and social life of the country. To address this issue, a system was developed to recruit and train personnel from both the indigenous and European populations who were proficient in the Kazakh language and literacy. Achieving this was not an easy task; the strong position of the Russian language and culture, especially in major industrial centers of the Kazakh SSR, led to limited practical outcomes of the policy.

Indigenization, as a political and cultural campaign, had regional characteristics that depended on the national composition of the population, the level of socio-economic development, and cultural and historical traditions. Local history and regional studies are among the promising areas of Kazakhstani historical science; research into relevant issues of local history influences national self-awareness and shapes value orientations and civic position, fostering a sense of belonging to the small homeland and patriotism [2].

Materials and Methods

The primary source base of the research consists of materials and documents from the State Archives of Pavlodar Region, among which the following administrative materials are of particular interest:

Reporting documentation. Important information on the main stages of the policy is presented in reporting documents on indigenization, data on professional development courses for Kazakh employees, as well as literacy and language courses in Kazakh designed for Europeans residing in the region. GAPO, F.11, D.24 — “Protocols of meetings at the district executive committee dated October 19, 1928, on the organization of interdepartmental courses for the training of Kazakh personnel at the district level, courses for learning the Kazakh language, and the drafting of an indigenization plan. Memoranda of the district executive committee on the state of indigenization in connection with the transition to the district system of governance of the district and of the hunters’ and fishermen’s trade-cooperative society on work for the year 1928. Information from the district executive committee, its departments, district institutions and organizations, the State Political Directorate and its departments, on the staffing of urban institutions and organizations for the year 1928. In 297 pages”, D. 93 “Documents, directive instructions, appeals, etc. Plan for preparations for the celebration of the 10th anniversary of Kazakhstan and report on the indigenization of administrative apparatuses in the district for the year 1930. On page 77”.

Regulatory documents. The minutes of meetings of the Pavlodar District Executive Committee contain information on the procedure for correspondence between district administrations and Kazakh districts, as well as resolutions stipulating liability for non-compliance with language legislation (GAPO, F. 11, D. 93).

Business correspondence. Petitions and informational memos from institutions in the region contain information about the regulations, methods, and financial issues related to Kazakh language courses for European employees (GAPO, F. 11, D. 22 “Information on the staffing of district and regional institutions and organizations as of January 1 and April 1, 1928. Calendar plan for the indigenization of the administrative apparatuses of Pavlodar district for the year 1927, and information on their indigenization as of July 1, 1927, on the number of employees subject to Kazakh language training during the years 1927–1930. In 160 pages”, D. 64 “Plan for the indigenization of district institutions for the year 1929 and documents (protocols, memoranda on Kazakh language courses). Information on the staffing of district institutions (indicating the number of Kazakhs proficient in Kazakh, representatives of other nationalities, etc.) regarding its implementation in 1929. In 376 pages”, D. 93, D. 95 “Documents (protocols, reports, programs, etc.) On organizing and delivering training courses for Soviet workers for the year 1930. In 259 pages”).

The study employed narrative, structural, and typological methods, which made it possible to examine the internal organization of processes as well as the diversity of forms in which indigenization and its components were implemented. Using a sociocultural approach, the research describes the process of transformation and transition in terms of national identity and self-awareness under the influence of state policies aimed at forming a new Soviet community. The principle of objectivity and the dialectical approach form the methodological foundation of the study. The chronological framework covers the 1920s — the period of most active implementation of indigenization.

Methods of systematization and critical analysis of archival materials were applied. Comparative analysis in a diachronic perspective made it possible to identify distinct phases (the quota stage of 1923–1926 and

the functional stage of 1926–1929), the dynamics of its development (departmental and later city-wide Kazakh language courses and implementation of language policy in rural and urban areas), as well as regional specificities of the policy. Discourse analysis of official documents helped to determine how the narratives justified and represented the necessity of implementing indigenization. The combined use of these methods allowed a reconstruction of the actual content of language policy in the Pavlodar district, revealing its internal logic, contradictions, and sociocultural consequences.

Results

The policy of indigenization became part of the Bolshevik strategy to strengthen power in a multiethnic state and prevent separatism. First and foremost, indigenization, as one aspect of the Bolsheviks' national policy, was intended to involve representatives of all nationalities of the former empire in the structures of power and thus make Soviet power, so to speak, "their own." In this way, the Bolsheviks hoped to consolidate and reinforce the victory of October on the national peripheries of Russia. At the same time, indigenization was closely linked to efforts to address the national question [3]. The creation of autonomous regions for indigenous ethnic groups implied the formation of a new national elite and the inclusion of national cadres in the system of governance. Otherwise, the idea of a Soviet federation based on the national-territorial principle would be rendered meaningless, and indigenous peoples would perceive the new government as illegitimate.

Despite the Stalinist leadership's efforts to regulate indigenization and demonstrate to the emerging Soviet elite that the country's interests required a strict vertical of power and loyal executors, the policy's objectives were effectively implemented only at the republican level. In individual counties and districts, a mechanical approach dominated in the early stages (focusing on fulfilling quotas), later shifting to a formal-bureaucratic attitude. In this regard, the study of the regional aspect of the policy gains research priority, as each area had its specific characteristics due to objective reasons. The indigenization process in Northeastern Kazakhstan, particularly in the Pavlodar district, also had unique features conditioned by the region's ethnocultural, geographical, and economic factors.

The starting point of indigenization is usually considered November 22, 1923, when the Central Executive Committee (CEC) of the Kirghiz ASSR (now Kazakhstan) adopted a decree "On the introduction of clerical work in the Kirghiz (Kazakh) language." The decree stipulated the transfer of all official clerical work in Kazakh volosts to the Kazakh language between January and July 1924. Since that period, Kazakh, along with Russian, was to attain the status of a state language, mandatory in all institutions and organizations not only in spoken but also written form. A special body — the Commission under the KazCEC on indigenization — was responsible for overseeing the implementation of these goals and tasks. The activities of provincial and district commission branches began at the end of 1923 [1].

The first changes in language policy in the young Soviet state occurred from the moment of its formation. A decree "On the use of the Kirghiz (Kazakh) and Russian languages," adopted two years earlier in 1921, regulated the equal use of Kazakh and Russian. However, clerical communication between central, provincial, and district institutions continued in Russian, while correspondence with lower administrative units was conducted either in Russian or in the language of the majority population.

The introduction of the Kazakh language into clerical work in the institutions of Pavlodar district began on May 1, 1924. By the early 20th century, Northeastern Kazakhstan was a multiethnic region with a high density of Russian-speaking and other ethnic groups. By the end of 1924, 90 % of the state and Soviet, cooperative, and public apparatus in Pavlodar district consisted of European workers, and institutions operated primarily in Russian. Discrimination and the neglect of the linguistic and cultural characteristics of the indigenous population undermined the authority of local power, which, in turn, affected the Party's objectives. "In every institution and organization of the district, a pattern emerged: a Kazakh arriving from the aul (village) was unable to accomplish anything. Not only were documents in the native language rejected, but even the simplest questions in Kazakh went unanswered, and the individual would leave with nothing. Furthermore, even in exclusively Kazakh volosts, districts, and councils, state administrative bodies, cooperatives, and other institutions remained unresponsive to the needs of the indigenous population" [4; 9]. The problem required a systemic solution to ensure equality and meet the needs of all citizens of the newly formed state, regardless of their ethnic background.

At the grassroots level of the region, measures for language implementation were carried out rather quickly. According to archival data from GAPO, the successful introduction of the Kazakh language into clerical work became evident in Kazakh volost executive committees and aul councils just a few months af-

ter the decree's adoption. In five districts — Pavlodar, Terenkul, Seyten (now Akkuly), and Kyzylagash (now Irtysh) clerical work was conducted primarily in Kazakh, while in Bayanaul, it was bilingual [4: 11].

Regional leadership encouraged positive changes and took measures in cases of language law violations. According to the resolution of the Pavlodar district executive committee presidium dated January 4, 1929, the heads of district institutions were held accountable for violating the rules of correspondence with Kazakh districts, whether correspondence was conducted exclusively in Russian or bilingually [5: 338]. However, specific legal consequences for violations were absent, demonstrating a focus on political influence rather than a fully developed legal framework with clear repercussions.

During this period, nearly all clerical work in urban institutions was conducted in Russian. Initially, the issue was viewed in the context of limited Kazakh participation in administrative personnel and reflected the authorities' desire to increase indigenous representation in local governance. In doing so, they encountered a number of difficulties, including the insufficient training of local cadres, their limited administrative experience, and education challenges. To address these issues, local bodies (Soviet, professional, etc.) followed two main strategies: raising the qualifications of the indigenous population and teaching Europeans the Kazakh language. The first set of measures included sending Kazakhs to educational institutions across the country (Semipalatinsk, Kyzylorda, Alma-Ata) and organizing local courses. By the late 1920s, eight-month training courses were held in Semipalatinsk to prepare clerical workers, accountants, and typists. By 1930, approximately 500 Kazakh youths from the Pavlodar district were sent to various schools, courses, and technical institutions. The professional advancement of the indigenous population, on the one hand, supported the ideas of equality and justice, and on the other hand, served as a tool of political manipulation to create loyal and controllable elites devoted to the Party's ideology.

In 1928, an alphabet reform was conducted across the national republics of Central Asia to simplify and standardize writing systems, transitioning from Arabic script to the Latin alphabet. From the perspective of identity, the Latin script — unlike Arabic or Cyrillic — was seen as ideologically and culturally neutral [6]. The introduction of the Latin alphabet necessitated regular training courses, which were hampered by a lack of materials, poorly trained teachers, financial constraints, and simple unwillingness to participate. Initially, courses teaching Kazakh language and script to Europeans were conducted within city institutions. According to 1927 records, the plan was to teach Kazakh to employees of 58 institutions in Pavlodar district: 82 people in 1927, 203 in 1928, 121 in 1929, and 114 in 1930. Institutions determined the courses' content and methods independently, without central oversight. For example, the 1928 courses organized by the Pavlodar Butter Union had 36 registered participants, with only 24 regularly attending. Classes were held twice a week, each session lasting 1 hour and 30 minutes, divided into speaking, writing, reading, and letter writing (30 minutes each). Similar information was provided by the Pavlodar post and telegraph office [5: 334-335].

Errors and shortcomings in departmental courses became one of the primary reasons for the ineffective implementation of language laws. Poor attendance and formal attitudes led to a revision of course organization. In 1928, the KazCEC presidium decided to establish unified city courses with standardized curricula and guidelines. A citywide school was created in Pavlodar to teach Kazakh to Europeans. Courses were divided into two groups: one for complete beginners and one for those with conversational skills. Course duration was also increased [5: 239]. However, the curricula focused on ideological content designed for official propaganda and collective socialist values, excluding regional specifics like history, culture, and spiritual traditions.

Equating knowledge of Kazakh language and literacy with higher qualifications did not motivate the region's European population to learn it. Reasons for low effectiveness included overlapping with intensive campaign periods, irregular attendance, lack of materials and reference materials, unstable lecturer salaries, and insufficient institutional and union support. In most cases, the courses disbanded before completing the program. A protocol from the May 25, 1928, meeting of the Pavlodar district executive committee stated, "In most cases, attendance wasn't controlled, and there is limited information on the effectiveness of the courses — specifically, how many students acquired written and spoken Kazakh, and to what extent." [7: 71]. These facts reflect low prioritization of language training, the formal-bureaucratic attitude, and lack of proper oversight. Furthermore, the language policy provoked chauvinistic backlash among the European population, which was losing its dominant status in politics and other spheres. This fostered subconscious resistance to learning the Kazakh language and script.

In addition, economic and cooperative organizations were required to fund the courses from their own budgets, demonstrating the central authorities' negligent attitude. According to the 1930 protocol of the Pavlodar district executive committee presidium, 29,000 rubles were allocated to city economic-cooperative or-

ganizations for course expenses [8; 49]. However, local organizations often lacked funds due to the economic crisis of the 1920s – 1930s. For example, the Pavlodar city consumer society (GORPO) submitted a petition stating that it could only allocate 500 of the required 1,000 rubles; the Pavlodar branch of “Soyuzkhléb” reported that their central organization strictly forbade any loans, including the required 2,000 rubles, as all cadre training was centrally administered [8; 64]. This approach undermined trust in government initiatives and reduced overall efficiency, creating financial strain and logistical difficulties.

The insufficient attention of the local press, the poorly conducted educational and explanatory work of trade unions, and a general lack of awareness also negatively affected performance. A 1928 extract from the protocol of the Semipalatinsk provincial executive committee noted that many managers misunderstood indigenization, believing it was carried out by a special body and therefore felt no personal responsibility [9; 64].

Agitation and propaganda were proposed as key instruments for the successful implementation of indigenization. With the strengthening of the totalitarian regime, their importance was expected to grow [10]. Despite its official significance, this aspect was not supported by sufficient organizational preparation or follow-up control by institutional leadership. As a result, many activities remained formalities and failed to achieve their intended goals.

Discussion

Indigenization has been studied by both foreign and domestic historians at various stages of historical development. Soviet historiography (M. Ryadnin, I. Lazovsky, I. Bibin) portrayed indigenization as an entirely successful project aimed at the “liberation and development of national cultures”. However, in practice, indigenization and aspects of the policy were not employed for the genuine liberation and development of national cultures but rather served as tools for constructing a new Soviet type of identity. National and Soviet identities existed in a state of tension, as official policy on one hand encouraged the development of national languages and cultures, while on the other sought to form a unified Soviet identity. This led to contradictions between the proclaimed principles of national diversity and the actual ideological standardization.

Foreign researchers often focused on the contradictions of the policy, such as tensions between Soviet authorities and local elites, as well as the impact of indigenization measures on ethnic and cultural dynamics in the republics. “In non-Russian regions, the Bolsheviks, relying almost exclusively on the Russian proletariat and settler peasants who were in the minority there, often took an openly chauvinistic position toward the local population,” writes Terry Martin [11]. Interethnic dissonance, caused by historical factors, was reflected in the practical implementation of the policy in the regions. According to M. Palat, the forced Soviet modernization often appeared as colonization [12]. Discourse regarding the necessity to overcome the colonial legacy ceased in the 1920s and was not revived until the period of perestroika. The official ideological framework maintained that interethnic contradictions, alongside other problematic aspects of the past, had been resolved for a long time, thereby establishing the principle of “complete equality of all peoples,” wherein “all representatives live, work, and successfully develop their own cultures together.” However, in practice, even the relatively brief policy of indigenization exposed latent conflicts among ethnic groups. This was partially evidenced in the language policy, notably through the reluctance of the European population in the region to acquire proficiency in the Kazakh language. Furthermore, indigenization, conducted under strict ideological supervision, vividly illustrated the discrepancies between the declared ideals of national equality and the realities of interethnic relations.

Domestic historiography, in its historical context, significantly expanded the scope of research on the policy and its components, highlighting linguistic, interethnic, ideological, and other aspects (S.Sh. Kaziev, E.Sh. Burdina, Zh.U. Kydyralina, etc.). S.Sh. Kaziev [13] argues that indigenization was part of an integrative strategy of nation-building aimed at reducing disparities the social and cultural development of Soviet peoples and forming a community of socialist nations based on class solidarity. Zh. Kydyralina [14] notes that in practice, the implementation of indigenization revealed key features of the Soviet system: the ambivalence of power, its declarative and slogan-driven nature, and the clear discrepancy between proclaimed goals and actual achievements. Measures to support national languages and cultures were predominantly formal in nature, lacking sufficient resources and genuine political will, especially at the regional level. A detailed analysis of archival materials clearly reveals these discrepancies.

Conclusions

The declared goals of indigenization, aimed at the development of national languages and national cultures within various levels of national territorial formations, did not receive proper support at the local level. A formal-bureaucratic attitude toward the policy's objectives, the absence of legal accountability for violations of language legislation, and insufficient attention to agitation and propaganda efforts were compounded by the low level of personal motivation among Party and Soviet officials in implementing language policies.

Forced Soviet modernization frequently appeared as colonization, as the Bolsheviks' policy of Sovietization through national forms was essentially directed towards denationalization of ethnic groups. Language policy was used as an intermediate tool to facilitate governance, economic exploitation, and cultural assimilation of various peoples. The denationalization of ethnic groups within the context of indigenization had long-term and profound consequences, leading to the gradual loss of cultural and historical heritage and ongoing issues of national identity.

The ideas of the policy were based on a "civic" identity, comprising national definition existing solely in Soviet form. The civic aspect implied a value-cognitive dimension, realized through patriotic feelings and adherence to the values of the state. Soviet power actively influenced the formation of ethnic stereotypes and the interpretation of national identity through the lens of socialism and proletarian solidarity, which often hindered the genuine development of national cultures and uniqueness.

Список литературы

- 1 Казиев С.Ш. Казахский язык нациестроительства в СССР (1926–1933) / С.Ш. Казиев // Ученые записки Орловского государственного университета. — 2015. — № 3 (66). — С. 38–42.
- 2 Турлыбекова А.М. Национально-культурное развитие Восточного Казахстана / А.М. Турлыбекова. — Павлодар, 2007. — 139 с.
- 3 Абсеметова Ж.А. Большевицкий режим в Казахстане: становление и укрепление (1920–1933 гг.) / Ж. А. Абсеметова. — Алматы: Қазақ университеті, 2007. — 203 с.
- 4 Государственный архив Павлодарской области (далее — ГА ПО). — Ф. 11. — Оп. 1. — Д. 93.
- 5 ГА ПО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Д. 64.
- 6 Дятленко П.И. Языковые реформы в Центральной Азии: тренды — цели — итоги / П.И. Дятленко. // Вестник Евразии. — 2008. — С. 81–109.
- 7 ГА ПО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Д. 24.
- 8 ГА ПО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Д. 95.
- 9 ГА ПО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Д. 22.
- 10 Кульшанова А.А. Политика клиентелизма как один из аспектов национальной политики Советского государства / А.А. Кульшанова // Вестник Казахского национального университета. Серия философия, культурология, политология. — Т. 36, № 1 (2011). — С. 36–39.
- 11 Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939 / T. Martin. — Ithaca; London: Cornell University Press, 2001. — XVII, 496 с.
- 12 Palat M.K. An Identity for Siberia / M.K. Palat // Asiatic Russia: Partnerships and Communities in Eurasia. — Kolkata; Delhi: Shipra Publications, 2009. — С. 1–14.
- 13 Казиев С.Ш. Основные направления национальной политики Советского государства в Казахстане (1920–1929 гг.) / С.Ш. Казиев // Вестник Томского государственного университета. Серия «История». — 2014. — № 5 (31). — С. 51–56.
- 14 Кыдыралина Ж.У. Нация и история / Ж.У. Кыдыралина. — Астана; Елорда, 2009. — 303 с.

А.М. Акшанова, Г.Е. Отепова, Ж.Д. Кабиденова

Ерте кеңестік кезеңде жергіліктендіру контексіндегі тіл саясаты (Павлодар облысының Мемлекеттік архиві материалдары бойынша)

Мақалада библиографиялық материалдар, сондай-ақ Павлодар облысының Мемлекеттік мұрағатының (бұдан әрі — ПОММ) деректерін талдау негізінде, жергіліктендіру саясаты аясындағы, тіл заңнамасының идеологиялық және қолданбалы аспектілеріндегі қайшылықтары сипатталған. Авторлар саясаттың негізінде орын алған теориялық үйлеспеушілік, оның практикалық тұрғыдан жүзеге асырылуына тигізген әсерін сипаттаған. Атап айтқанда, өзара теңдік пен ұлттық

азшылықтардың мәдени дәстүрлерін құрметтеуге жарияланымған принциптермен этностарды «кеңестендіруге» және біртұтас кеңестік сәйкестікке интеграциялауға бағытталған нақты әрекеттер арасындағы сәйкессіздіктер қарастырылған. Саясатты зерделеу кеңестік жүйе жағдайында ұлттық мемлекеттілікті құрудың тарихи тәжірибесін және көпұлтты мемлекеттегі этностардың өзара әрекеттесуін ұғынуға бағытталған. Бұл тарихтың «ақтандақ беттерін» толтыруға және оның қазіргі Қазақстан үшін полиэтникалық қоғамды біртұтас саяси ұлтқа біріктіру идеясы шеңберінде маңыздылығын бағалауға мүмкіндік береді. ПОММ-дағы ғылыми-зерттеу жұмысы барысында тіл заңнамасы тақырыбы бойынша ерте кеңестік деректер зерделеніп, құрылымдалды. Анықталған материалдар негізінде іс жүргізуді қазақ тілінде енгізу мен жүргізудің аймақтық ерекшеліктері зерттелді, өңірде тұратын қазақтар мен өзге ұлт өкілдерін қазақ тіліндегі сауаттылығы мен грамматикасына үйрету курстарының қызметі қарастырылды, кадрларды іріктеу мен оқыту мәселелері талданды.

Кілт сөздер: жергіліктендіру, ұлттық бірегейлік, кеңестік Қазақстан, әлеуметтік-мәдени жаңғыру, кеңестендіру, өңірлік тарих, Павлодар округі, тіл саясаты, кадрларды даярлау, тарихнама.

А.М. Акшанова, Г.Е. Отепова, Ж.Д. Кабиденова

Языковая политика в контексте коренизации в ранний советский период (по материалам Государственного архива Павлодарской области)

В статье описаны противоречия языкового законодательства в рамках коренизации, как в её идеологическом, так и прикладном аспектах на основе анализа библиографического материала, а также фактического материала Государственного архива Павлодарской области (далее ГАПО). Авторы описали как теоретическая инконсистентность, заложенная в основе политики, отразилась на её практической реализации. В частности, рассматривается несоответствие между декларируемыми принципами равенства и уважения к культурным традициям национальных меньшинств и реальными действиями, направленными на «советизацию» и интеграцию в единую советскую идентичность. Изучение политики направлено на осмысление исторического опыта строительства национальной государственности в условиях советской системы и взаимодействия этносов в многонациональном государстве. Это позволит заполнить «белые пятна» истории и оценить его значение для современного Казахстана, в рамках идеи формирования полиэтнического общества в единую политическую нацию. В ходе научно-исследовательской работы в ГАПО были изучены и структурированы материалы по теме языкового законодательства. На основе выявленного материала были исследованы региональные особенности внедрения и ведения делопроизводства на казахском языке, изучена деятельность курсов по обучению казахской грамоте и языку для казахов и европейцев, проживающих в регионе, проанализированы вопросы подбора и обучения работников.

Ключевые слова: коренизация, национальная идентичность, советизация, Советский Казахстан, социально-культурная модернизация, региональная история, Павлодарский округ, языковая политика, подготовка кадров, историография.

References

- 1 Kaziev, S.Sh., & Burdina, E.N. (2015). *Kazakhskii yazyk natsiestroitelstva v SSSR (1926–1933)* [Kazakh language of nation-building in the USSR (1926–1933)]. *Uchenye zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta — Scientific notes of Oryol State University*, 3 (66), 38–42 [in Russian].
- 2 Turlybekova, A.M. (2007). *Natsionalno-kulturnoe razvitie Vostochnogo Kazakhstana* [National and cultural development of Eastern Kazakhstan]. Pavlodar [in Russian].
- 3 Absetmetova, Zh. A. (2007). *Bolshevistskii rezhim v Kazakhstane: stanovlenie i ukreplenie (1920–1933 gg.)* [Bolshevik regime in Kazakhstan; formation and strengthening (1920–1933)]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 4 GA PO [State Archives of Pavlodar Region]. — F. 11. — Op. 1. — D. 93 [in Russian].
- 5 GA PO [State Archives of Pavlodar Region]. — F. 11. — Op. 1. — D. 64 [in Russian].
- 6 Diatlenko, P. (2008). *Yazykovye reformy v Tsentralnoi Azii: trendy — tseli — itogi* [Language reforms in Central Asia: trends — goals — results]. *Vestnik Evrazii — Bulletin of Eurasia*, 81–109 [in Russian].
- 7 GA PO [State Archives of Pavlodar Region]. — F. 11. — Op. 1. — D. 24 [in Russian].
- 8 GA PO [State Archives of Pavlodar Region]. — F. 11. — Op. 1. — D. 95 [in Russian].
- 9 GA PO [State Archives of Pavlodar Region]. — F. 11. — Op. 1. — D. 22 [in Russian].
- 10 Kulshanova, A.A. (2011). *Politika klientelizma kak odin iz aspektov natsionalnoi politiki Sovetskogo gosudarstva* [The policy of klientelism as one of the aspects of the national policy of the Soviet state]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta*.

Seriia filosofiia, kulturologiia, politologiia — Bulletin of the Kazakh National University. Series philosophy, cultural studies, political science, 36, 1, 36–39 [in Russian].

11 Martin, T. (2001). *The affirmative action empire: Nations and nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca, NY; London: Cornell University Press.

12 Palat, M.K. (2009). An identity for Siberia. *Asiatic Russia: Partnerships and communities in Eurasia*, 1–14. Kolkata; Delhi: Shipra Publications.

13 Kaziev, S.Sh. (2014). Osnovnye napravleniia natsionalnoi politiki Sovetskogo gosudarstva v Kazakhstane (1920–1929 gg.) [The main directions of the national policy of the Soviet state in Kazakhstan (1920–1929)]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Serii Istorii — Bulletin of Tomsk State University. History Series*, 5 (31), 51–56 [in Russian].

14 Kydyralina, Zh.U. (2009). *Natsiia i istoriia* [Nation and history]. Astana: Elorda [in Russian].

Information about the authors

Akshanova Assel — Master of Humanitarian Sciences, PhD Student, Margulan University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0004-8570-1929>

Otepova Gulfira — Doctor of Historical Sciences, Professor, Margulan University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7261-3231>

Kabidenova Zhuldyz — PhD, Associate Professor, Department of History of Kazakhstan, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-1478-1747>

G.A. Alpyspaeva^{*} , G. Zhuman , K.V. Dzhumagaliyeva *S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan**(E-mail: galpyspaeva@mail.ru, guliktim@mail.ru, dz_kylashv@mail.ru)*

State-Confessional Relations in Kazakhstan (1940–1990): a Historiographical Review

Based on a critical analysis of previously published studies by domestic and foreign authors, the article identifies and summarizes the degree of study of the problem of state-confessional relations in Kazakhstan in the 1940–1990. The beginning of research on these issues dates back to Soviet times. In the post-Soviet period, due to the processes of spiritual revival and the formation of historical consciousness, as well as a result of the introduction of previously classified materials and sources into scientific circulation, interest in this issue has increased. The proposed historiographical review is organized according to the chronological method. The works of domestic and foreign researchers actualize the problems of the legal status of religious denominations, consider various aspects of the practical implementation of Soviet religious legislation, analyze the consequences of errors and miscalculations made in the course of the struggle against the activities of religious organizations, show the causality of excessive anti-religious policy in Kazakhstan, assess the role of religion in the daily life of the population. Such research gaps as forms and methods of anti-religious struggle, mass persecution and repressive policies against the Islamic and Orthodox clergy, the processes of formation and functioning of Muslim religious institutions in Kazakhstan, church diplomacy during the Cold War, religious daily life and other related issues have been highlighted in the works of scientists. At the same time, the urgent tasks of regional analysis and the controversial nature of the problem of relations between the state and religious organizations leave room for new research.

Keywords: state, religious denomination, Kazakhstan, atheism, anti-religious policy, religion, church, Islam, sources, scientific concepts.

Introduction

In recent decades, the problem of state-confessional relations in the designated chronological framework (1940-1990) was quite relevant. The research interest, which attracted the attention of domestic and foreign scholars, is primarily due to the growing number of discussion issues in the process of its study, as well as the presence of different theoretical approaches and assessments of the problem. In the academic environment, in the light of the current religious situation in the republic, due to the peculiarity of the multi-ethnic and multi-confessional structure of the population, interest in the problem is increasing.

The issue of the relationship between the state and religious organizations is one of the most keenly discussed in Kazakhstan. The Republic is a large multi-ethnic and multi-religious state in Central Asia, which leads to the increasing importance of religious organizations in social and political processes. Modern religious organizations have a great influence on the formation of civil society, participate in the settlement of controversial issues and disagreements. In this regard, a comprehensive study of the historical experience of state-confessional relations in the period 1940–1990 is of fundamental importance for the construction of an optimal model of state-confessional policy in Kazakhstan, aimed at strengthening political and social stability. All this together leads to the need for an in-depth historiographical analysis of the chosen topic, in order to identify the information potential of documents and materials on key problems of state-confessional relations in the region in the 1940-1990. This study analyzes key works by domestic and foreign historians whose research has made a considerable contribution to the examination of the problem.

Materials and Methods

The authors used research prepared by domestic and foreign scientists as materials, in which issues of state-confessional relations were considered to one degree or another. The search and selection of literature was carried out using the bibliographic databases Scopus, Google Scholar, Elibrary.ru, the Kazakhstan National Electronic Library, and Cyber link. At the first stage, using keywords (state, confessions, anti-religious policy), a search was conducted for all works that covered the topic of state and religion. These studies are

^{*} Corresponding author's e-mail: galpyspaeva@mail.ru

useful in terms of revealing and understanding the methodological approaches to the problem considered. At the next stage, works for further critical analysis and compilation of a historiographic review, which reflect the regional aspect of the problem, namely state-religious relations in Kazakhstan during the Soviet period were identified and selected. At the final stage, the search for materials was carried out according to specific chronological dates from 1940 to 1990. More than a hundred publications that contained the information necessary for our study and corresponded to the criteria for selecting publications that we had set were identified. The most important criteria for selecting the material were the relevance of the sources for the designated topic and from the point of view of the current level of development of historical science.

When searching for works, the authors did not set time limits for writing articles in order to critically analyze both modern and classical works. The chosen approach allowed us to study and compare Soviet and post-Soviet historiography of the problem. Another selection criterion was to identify various types of research on the problem: articles, monographs, reviews, collections of documents. It was important for us that the researchers' work presented the problem of interaction between the state and religions in different contexts.

The key criterion in selecting the material was objectivity; the authors studied and analyzed different approaches and different points of view on the problem of state-confessional relations to meet this criterion. The proposed historiographical review included all significant studies on the topic. Another important principle was to critically analyze already published studies, identify their strengths and weaknesses, and evaluate the contribution of scientists to the development of the problem.

The study used comparative historical, problem-chronological methods, which together made it possible to reconstruct historical events and facts in the field of state-religious relations in chronological sequence and taking into account cause-and-effect relationships, to reveal the trends and regional features of the process of interaction between the state and religious organizations. Methods of retrospective and prospective analysis allowed us to compare different historical concepts of religious policy in order to identify their common features and characteristics, as well as to identify possible directions and problems of state-confessional relations based on the achievements of modern historiography. Using methods of critical analysis we studied the works of historians, religious scholars, jurists, devoted to the topic of state-confessional relations of the Soviet period of history, analyzed various points of view and scientific conclusions of scientists on the problem. Using the historical-comparative method, a comparative analysis of scientists' interpretations of historical facts and phenomena in the field of relations between the state and religion was carried out. The historical and typological method made it possible to identify common approaches to the study of the designated problem and identify the author's viewpoints.

The fundamental principles in the work are the principle of scientific objectivity and historicism, which allow us to study state-religious relations as a process that has a certain direction and dynamics of development, common features and regional peculiarities, causality.

Results

The issue of state-confessional relations in Kazakhstan in during 1940–1990 period is widely reflected in numerous studies and publications. However, addressing the issues of relations between the state and religion in terms of new methodological approaches, as well as in the context of comparative analysis of these relations in different periods of history, remains an urgent task of domestic historical science.

The works of A.I. Barmenkov [1], M.G. Kirichenko [2], Yu.A. Rozenbaum [3], V.V. Klochkov [4] are devoted to the issues of legislative provision of freedom of conscience in the USSR under the Constitution of 1977. Klochkov [4]. In the works of M.M. Persits [5], V.A. Kuroyedov [6] problems of the legal status of religious denominations, legal aspects of the practical implementation of Soviet religious legislation are considered. In the works of Kazakh authors K. Shulembayev [7] and Sh. Amanturlin [8], V.V. Vostrov [9], A. Argynbayev [10], A. Iskakov [11], based on the analysis of pre-Islamic beliefs of Kazakhs, atheistic ideas are more common. Some works of this period are polemical in nature and written in the manner of a response to "distortions of socialist reality by bourgeois ideologists" [12]. Despite the fact that Soviet legislation in the sphere of religion declared freedom of conscience, state intervention in religious life remained a strategic priority of the state. The dominance of atheistic ideology created obstacles for the objective study of state-confessional relations of the period under study. Only since the second half of the 1980s has Soviet historiography gradually tended to recognize the excesses in the relations of the country's authorities and party functionaries with religious organizations.

Post-Soviet historiography of state-confessional relations in Kazakhstan during the period is represented by the works of domestic authors. A special role in understanding and comprehending the problem from new positions was played by the works of leading researcher Z.G. Saktaganova, who proposed new approaches to assessing the key problems of the relationship between the state and religion. The article by Z.G. Saktaganova is of scientific interest and provides a detailed analysis of the Soviet model of state religious policy in Kazakhstan and the religious daily life of Kazakhstani people in the second half of the XX century. [13]. The author offers her own version of periodization of the state religious policy in the context of its implementation in the republic, concludes about the quantitative growth of religious organizations in different regions of Kazakhstan, despite the intensification of anti-religious struggle.

The history of radical measures of anti-religious policy in Kazakhstan in the pre-war period, as well as historical facts indicating the real softening of the state religious policy during the Great Patriotic War, are presented in the studies of K.T. Bodeyev, Z.G. Saktaganova [14]. The authors note and analyze the consequences of gross mistakes and miscalculations made as a result of the ban on the activities of religious organizations on the territory of the USSR, including in Kazakhstan.

The ambiguous nature of the relationship between the state and religion, manifested from the early days of Soviet power, is revealed in the article by Z.G. Saktaganova, J.S. Mazhitova, E.N. Aimakhov [15]. The authors analyze the legislative basis of religious policy of the Soviet state, forms and methods of anti-religious struggle. The author's assessment of the role of Islam in the everyday life of Kazakh citizens in the second half of the twentieth century deserves special attention. Analyzing the models of state religious policy in various periods of Soviet history, the authors come to the conclusion that religious policy affected every Soviet family and, of course, played a negative role in the spiritual development of society [15; 199].

The problems of state-confessional relations of the Great Patriotic War period were analyzed by A. Baltabayeva [16], G. Kokebayeva, E. Kartabayeva, A. Sadykova [17].

Baltabaeva's article contains a detailed retrospective analysis of the activities of various religious associations in Kazakhstan during the war years, when the mobilization of representatives of different confessions was required. The actual softening of the state religious policy during the war years, in the author's opinion, did not mean the establishment of a relationship of trust between the state and religion. Using specific examples, the author shows the practice of implementing the anti-religious policy of the state locally, conducted to suppress the religious activity of the population.

The authors G. Kokebayeva, E. Kartabayeva, and A. Sadykova focus on the softening of state religious policy during the Great Patriotic War. However, according to the researchers, no drastic changes occurred. In the authors' interpretation, the actions of the Soviet authorities in the sphere of religion were declarative, nominal and largely propagandistic.

The modern domestic historiography is characterized by the appeal of scientists to the study of regional aspects of the problem. Most of the studies are based on the materials of local, regional archives and are devoted to the history of state-confessional relations at the local level. Thus, local-regional studies devoted to the situation of Islam, as well as the history of religious organizations in Central Kazakhstan during the Second World War and the post-war period are contained in the studies of modern Kazakhstani authors [18-23].

The authors characterize the methods and techniques of the authorities' struggle with religious organizations and believers. One of the main topics addressed by the researchers is the daily religious life of Muslims in the central regions of Kazakhstan. Being under the close control of anti-religious propaganda, believers, despite the difficulties created by the official authorities, not only did not abandon their religion, but also demanded religious freedom. The researchers conclude that the propaganda work carried out among the population to instill the basic principles of atheism, did not bring the expected results, and had only relative success.

The everyday religious life of the German population of the northern regions of Kazakhstan in the late 1950s is covered in the work of J.S. Mazhitova, K.M. Ilyasova and others. The authors analyze the religious practices of German communities that made efforts to preserve their culture and identity in the conditions of severe anti-religious struggle [24].

The study of the history of German denominations in Kazakhstan in 1945–1960 is presented in the study by V. Schmidt [25]. The work shows the peculiarities of anti-religious and atheistic propaganda aimed at limiting the activities of Lutherans, Catholics and other religious communities, as well as sectarian groups.

For a reliable scientific study of the problem, studies by Russian authors are of considerable importance. The scope of research and the range of problems covered by Russian scientists is much wider. The

works of Russian colleagues are important in terms of defining methodological approaches to the problem and from the point of view of conceptual analysis of the general state course of religious policy.

The legal status of religious organizations in the Soviet state is considered by L.I. Soskovets [26]. The author emphasizes the restrictive and prohibitive nature of the Soviet legislation on religious denominations, which undermined the principles of freedom of conscience. N.A. Belyakova comes to the same conclusion, justifying the conclusion that in 1980 the registration of religious associations had a restrictive character and was perceived as a way to regulate the religious activity of believers [27].

The evolution of relations between the Soviet authorities and religions in the USSR in 1940–1980 is analyzed by L.A. Koroleva and A.N. Molkin [28]. The history of religious sectarianism in the USSR is considered by R.O. Safronov [29]. The author notes that the Soviet scientific approach to the consideration of sects began to take shape in the 1960s. “The concept of “sect” for both pre-revolutionary and Soviet researchers had a negative meaning: for some in dogmatic terms, for others in ideological terms. Such a long history of negative understanding of the term makes it very difficult to perceive it today as neutral” [29; 112].

A number of works by Russian researchers are devoted to the study of letters from believers to the authorities as valuable historical sources. In the works of N.A. Belyakova, Archpriest A. Sapsay, A. Savin, V. Denningkhaus [30–33], the letters of believers to the authorities are considered through the prism of social history, as an integral part of social protest, as a channel of communication between the population and the authorities in the conditions of absence of other legal forms of expressing discontent and protest [30; 207]. Researchers note the first large-scale statements of believers since the mid-1940s, and in the following years the number of written appeals continued to increase. According to researchers A. Savin and V. Denningkhaus “letters to the authorities” turned into an effective tool for the protection of believers’ rights” [33; 118]. The state was concerned about the numerous appeals of believers to international organizations, thus taking corrective actions in the field of state religious policy. In general, we can conclude that letters are a valuable source of information on the topic of our research. Analyzing the written appeals to the authorities, we were able to verify the factual information about the relationship between the authorities and believers, and to trace changes in believers’ attitudes in the period 1940–1980.

Issues related to church diplomacy in the context of the “Cold War” are in the focus of attention of researchers A. Beglov and N. Belyakova. The authors analyze the directions of international activity of the Russian Orthodox Church during the period of détente of international tension in the 1970s. [34].

The history of the underground activities of the Church of the Soviet period is considered by A.L. Beglov [35]. In the author’s interpretation, the church underground of 1950–1980 persisted in virtually all its forms, characteristic of the 1920–1940 period as well. Unregistered parishes and monasteries continued to exist, pilgrimages to unofficial sanctuaries were made, religious educational circles operated. However, both the scale of distribution and the number of participants in all these types of illegal church life were noticeably narrowed.

The activities of the Council for Religious Cults under the Council of People’s Commissars of the USSR (later under the Council of Ministers) were considered in the works of E.V. Nosova [36]. The author summarizes: “The Soviet people became a body of pervasive government control and supervision over the life of believers, and their commissioners — direct implementers of the state policy of harsh pressure on religion and the church” [36; 117].

In Russian historiography there are many works in which the religious policy of the state is considered in the context of individual epochs. The authors, as a rule, emphasize the features characteristic of a given epoch. The works of M.V. Shkarovskii [37] are devoted to the history of the relationship between the Soviet state and the ROC in 1943–1964. The fundamental works of the professor are useful in the study of the interaction between the state and the ROC. State-church relations in 1958–1964, during the years of “Khrushchev’s church reform”, are considered by A.N. Marchenko [38]. E.V. Goncharenko considers the religious processes and modernization of the Soviet legislation on religious cults in 1964–1982, during the Brezhnev period, characterizing it as the most lenient [39].

A comprehensive analysis of the model of state-confessional relations in the mid-60s — early 80s of the last century is given in the work of A.V. Stambolidi [40]. The work of L.V. Tabunshchikova [41] is devoted to the issues of atheist propaganda in the “period of stagnation” (1965–1985). M.I. Odintsov examines the interaction between the state and religious associations in the USSR in 1985–1990, during the so-called «turning point era». The work is interesting because the author provides information about registered religious associations in the USSR and the Union republics in a comparative aspect. He writes that since the late 1980s “...two divergent processes were forming with increasing speed: centripetal and centrifugal. The union

center tried to preserve the unitary state through “renewal”. The Union republics hoped to strengthen their power through sovereignty. In both cases, the power structures hoped to rely on the authority of religious leaders, masses of believers and religious organizations, on interethnic and national churches” [42]. The reasons for the radical turn in the religious policy of the Soviet state at the boundary between 1987 and 1988 and the importance of the external factor are analyzed by B.A. Filippov [43], I.I. Maslova [44].

Yu.V. Geraskin has been implementing a regional approach to studying the problems of the relationship between church, society and government since the end of 1930–1991, using materials from the regions of Central Russia in his research. The work is interesting in terms of reflection and understanding of the national course of religious policy [45].

Many works by Kazakhstani and Russian authors are devoted to the study of state-Islamic relations during this period. Domestic dissertations are presented by authors G.D. Mukhtarova, B.M. Auanasova and others. G.D. Mukhtarova conceptually analyzes the Islamic policy of the Soviet regime in Kazakhstan, identifies the main stages of its transformation in historical retrospection and in the context of the development of political processes in the country [46]. B.M. Auanasova studies the history of the evolution of religious relations in Kazakhstan in 1941–1991 on the example of Islam [47]. The author focuses on the analysis of the formation of the normative base in the field of religious relations, on the characterization of the religious movement of Muslims, ritualism, reveals the features of Islamic revival in Kazakhstan.

A comprehensive historical and religious analysis of Muslim religious institutions in Kazakhstan is presented in the dissertation of G.T. Konusov [48]. The merit of the author is that he is the first to provide a detailed account of the process of formation and functioning of Muslim religious institutions in Kazakhstan. The activity of the Muslim clergy in the Soviet period is of the greatest interest.

State-Muslim relations in the USSR in 1944-1965 are studied by V.A. Akhmadullin [49]. Reflecting on the problem, the author used a large amount of factual material to carry out a comprehensive analysis of the activities of governmental and administrative bodies and public organizations to build relations with Muslims in the country. Of great interest to researchers are materials on the interaction between the party-state apparatus and the spiritual administrations of Muslims on the organization of trips to Hajj in 1944–1952.

The evolution of state-Islamic relations in the historical aspect is presented in the works of A. Sultangalieva [50]. According to the author, “...at the level of group identification, Islam is one of the elements of Kazakh identity, along with language, ancestral affiliation, awareness of the state as the state of the Kazakh nation, community of historical destiny and territory” [51].

A historical review of the evolution of Islam in Soviet Kazakhstan is also presented in the study by A.A. Mustafayeva [52]. The process of strict state control was observed, resulting in the mass closure of madrasahs and mosques. Special importance is given to the anti-religious campaign initiated by the state in the period from 1920 to 1970.

The authors A.B. Mussagulova and K.D. Arystanbekova consider the struggle of the Soviet authorities against Islam in the context of ideological conditioning of state policy. Their proposed chronology of the evolution of state-religious relations in the country does not fit into the framework of the changing political course of the state [53].

The works of the Russian scientist V.A. Akhmadullin occupied an important place in the historiography of state-Muslim relations in the USSR during the Great Patriotic War, as well as in the post-war period. After defending his doctoral dissertation, V.A. Akhmadullin published a series of articles, where the problem of state-Muslim relations in the period of the Great Patriotic War had been considered in different aspects [54–57]. The author’s research covers a wide range of problems related to the activities of the party-state apparatus of the USSR and the Central Spiritual Administration of Muslims of the USSR during the war years. First of all, these are issues related to the patriotic activities of Muslims, the organization of assistance to the front, the situation of Islam in the postwar period, etc.

Russian authors D.V. Mukhetdinov, V.A. Akhmadullin, J.V. Akhmadullina [58] study the patriotic activities of Soviet Muslim leaders during the Great Patriotic War. On the basis of archival sources, scientists substantiate the thesis that Soviet Muslims from the first days of the war urged their co-religionists to make every effort to destroy the aggressors. The authors’ research is based on archival documents that have been poorly studied and first introduced into scientific circulation, which reflect the peculiarities of state-Muslim relations during the war years.

The activity of the Spiritual Administration of Muslims of the European part of the USSR and Siberia in the system of international relations of the USSR during the “Cold War” (1944–1955) is studied by Z. Khabibullina [59]. The Muslim clergy had to participate in the dissemination of the Soviet ideological pro-

ject abroad, promoting the Soviet way of life and achievements of the country in the conditions of a deep crisis of religious life in the USSR.

The authors L.A. Koroleva and A.A. Korolev study and analyze the practice, specifics, methods of activity of Muslim religious communities in the second half of the 1960s and 1970s at the regional level — in the Middle Volga region [60]. Based on rich historiographical and source material, the researchers present a detailed description of the interaction and mutual influence of government structures with Islamic religious associations.

The English-language historiography of the problem is represented by the works of well-known Western authors. Foreign scholars were interested in the subject of Soviet Islam from the point of view of the influence of the Islamic factor on political processes in the country. The works of A. Bennigsen, E. Tasar, S. Akiner, Yu. Roi, M. Kemper, A.A. Rohrllich [61-67] are devoted to the Muslim question in the USSR. They present a wide range of problems: statistics and demography of Muslim peoples, the institutionalization of Soviet Islam, the activities of CASAM, the muftiyat in the international arena, anti-religious campaigns, issues of secularization of Islam, the genocidal policy against Muslims.

One of the important problems is the religious policy of the Soviet state and state-Muslim relations during the Great Patriotic War. This problem has been attracting the attention of foreign researchers for more than 70 years, because it was during the war years that a radical, turning point in the relationship between the state and religion in Soviet society took place. In our case, a unique work by J. Eden [68] on the situation of Islam and Muslim leaders of the USSR during the Great Patriotic War is of scientific interest. Using rich source material, the author explores the internal and external factors that influenced the religious revival of Islam during the war years. The scholarly value of the book lies in its focus on the experiences and contributions of both the Muslim elite and ordinary Muslims to the common cause of defeating the enemy; informational propaganda, encouraging donations to support the war, etc. In the author's opinion, campaigns to raise money for the war were conducted during religious holidays, with the campaigns themselves providing religious observances with a "legal" cover. J. Eden points to the ambiguity of Soviet policy with regard to religious freedom, especially in terms of the degree of restrictions imposed on religious activity. This inevitably led to confusion among Soviet bureaucrats working in the Soviet republics, and also allowed many Soviet Muslims to engage in their religious practice without significant restrictions.

One of the first researchers who managed to work with the archival documents of the Council for Religious Affairs (CRA) was the Israeli historian Y. Ro'i [64-65]. In his works, the researcher offers his view on the situation of Islam in the USSR in the period from World War II to the rule of M. Gorbachev. Despite the effectiveness of Soviet anti-religious practices and the desire to impose socialist ideology, Islam, according to the author, was able to adapt to changing political circumstances and retained its influence on society.

The history of the Soviet administration's religious policy towards Central Asian Muslims in the post-war period is presented in the book by E. Tasar [62]. It considers the activities of CASAM in the period from 1940–1950, analyzes in detail the development of state-Muslim relations in 1943–1990.

In the widely recognized 1989 publication "Candle in the Wind: Religion in the USSR", eleven authors studied the situation of the Russian Orthodox Church, Protestants, Catholics, <<Orthodox>>, as well as followers of Judaism, Buddhism, and Muslims during the years of Soviet power. The researchers focused their scientific interest on repressive mechanisms against believers and religious organizations, as well as considered the processes of change in Islamic society and its opposition to anti-religious policies [69].

The subject of Soviet religious policy, based on numerous statistical data in the field of socio-cultural life in Central Asia, was covered in the book by M. Ryvkin [70].

The topic of church-state relations in the USSR is thoroughly developed in the works of D. Pospelovskii, W. Fletcher, and D. Ellis [71–76]. Thus, unique material based on rich and little-known historical material from Russian and foreign archives on the history of the Russian Orthodox Church in the period from 1917–1982 is presented in the book by D. Pospelovskii, professor emeritus of history at the University of Western Ontario (Canada). The author identifies and reveals the history of mass persecution of the Church during the period from the 1930s to the 1960s of the twentieth century. The author writes about the patriotic activities of the church during the war years. Of great interest are historical documents on the position and status of the Russian Orthodox Church abroad.

Of interest is also the book by researcher W. Fletcher, in which the author reveals the history of severe persecution of the Russian Orthodox Church in the pre-war period, as well as explores the changes in Soviet religious policy during World War II, characterized by the warming of church-state relations.

D. Ellis writes about the underground religious life of the Russian Orthodox Church in 1950–1980. The book is of great scientific interest and contains much historical material on the struggle of Orthodox believers against the continuous and systematic eradication of religion.

A critical analysis of anti-religious propaganda in the USSR is presented by D.E. Powell [77]. The British author recognized that the numerous campaigns to spread the atheistic worldview among the Soviet people were utopian, unable to finally destroy religious faith in the public consciousness of the masses. The history of the formation of the first anti-religious organizations in the USSR is studied by American professor D. Delaney [78]. The scientist believes that the ideological agenda of the latter was formed under the influence of the internal party struggle and at the same time acted as one of the means of this struggle. The legal aspects of Soviet religious education are studied by J. Rothenberg [79].

One of the most fundamental works in the field of Soviet ideology on the formation of the system of atheism is the study by V. Smolkin (Wesleyan University, USA) “Vacancy is a chance to take at first glance” [80]. The author, relying on a wide range of sources represented by archival documents, memoirs, periodicals and interviews, explores the history of Soviet atheism in the period from 1917–1991. He concludes that as a result of increased pressure of the Communist Party on believers and the use of various ways of imposing restrictions on their religious activities, the state failed to destroy religion and create an atheist society.

Discussion

The historiography of the problem includes a wide range of works from the Soviet and modern periods. The historiographical review is organized according to the problem-chronological principle, which makes it possible to consider the main problems of the topic in chronological overview.

In Soviet historiography, which developed within the methodological framework of the formational approach, the paradigm of opposing the church to the state as an ideological opponent prevailed, and the problem of state-religious relations was considered in the context of the ideological attitude of the state. This approach influenced the nature and content of the works, the ideological orientation of which did not go beyond the limits allowed by the official ideology. The authors interpreted the legal norms of state-confessional relations in the context of solving the state task — to educate the Soviet person with anti-religious and atheistic worldview, exaggerating the role and importance of atheistic propaganda. Post-Soviet historiography of the problem is characterized, first of all, by the expansion of the source base of research, attempts of researchers to overcome the stereotypes of the “Soviet approach”, to reconsider the mistakes of the past and approach the study of the topic from a scientific point of view. Post-Soviet historiography of the problem is characterized, first of all, by the expansion of the source base of research, attempts of researchers to overcome the stereotypes of the “Soviet approach”, to reconceive the mistakes of the past and approach the study of the topic from a scientific point of view. Indeed, the actions of the Soviet government in the sphere of religion were considered to be primarily propagandistic.

It is certain that the works of contemporary Kazakhstani authors significantly expand the research field of the problem and make an essential contribution to the study of regional aspects of interaction between the state and religions. The authors of this article agree with the point of view of G. Kokebayeva, E. Kartabayeva, A. Sadykova that during the Great Patriotic War there were no radical changes in the relations between the state and religions. Indeed, the actions of the Soviet government in the sphere of religion were considered to be largely propaganda in its nature. However, it should be noted that it was during the war years that the religious movement was revived, the state gradually returned objects of worship to believers, anti-religious propaganda was partially curtailed, and the “Union of Militant Atheists” was liquidated.

It is impossible to agree with the chronology of the evolution of state-religious relations in the country proposed by the authors A.B. Musagulova and K.D. Arystanbekova, since it does not fit into the framework of the changing political course of the state. Thus, the authors characterize 1980–1991 as a “period of tough relations between the state and Islam,” although since the mid-1980s, with the beginning of Gorbachev’s “perestroika” policy, some relaxation has been observed in relation to religion.

The question of the chronological periods of the evolution of the relationship between the Soviet state and Islam is debatable. The authors L.A. Koroleva and A.A. Korolev distinguish several periods in state-Islamic relations. I period — 1920, when “the Muslim clergy retained influence on a significant part of believers and seriously resisted the Soviet authorities. II period — the end of 1920–1941, when “in the areas of the traditional spread of Islam, Sharia courts were abolished, religious sanctions lost their legal force, and the Muslim clergy became more loyal to the Soviet authorities”. Period III — after the Great Patriotic War, according to the authors, it was “characterized by a mass departure of believers from religion, which was an objective “natural result of radical socio-economic and cultural transformations” [60]. It is difficult to agree

with such a periodization, in any case, the relationship between the state and Islam in Kazakhstan does not fit into such an interpretation of transformation. Up until the end of 1920, the state showed a loyal position towards the Muslims of Kazakhstan and Central Asia.

In relation to the Kazakhstan region, the concept of foreign Islamic Sovietologists is closer, who distinguish the following periods: Stage I — from 1918 to the mid-1980s. (the “Red Guard attack” on Islam); Stage II — from 1945 to the middle of 1980 (“disguised suppression of the Muslim cult under the guise of atheistic propaganda”); Stage III — since the mid-1980s. (“support and use of the Muslim religion, < ministers of worship > and Islamic associations to achieve their goals”). According to foreign Sovietologists, a major role in the transformation of state-Islamic relations was played not only by internal reasons (the coming to power of M. Gorbachev and the beginning of perestroika policy), but mainly by external factors — the introduction of Soviet troops into Afghanistan, the Islamic revolution in Iran [60; 110].

Conclusions

The historiographical review of the main studies on the problems of state-religious relations in Kazakhstan (1940–1990) allows us to formulate the following conclusions.

Most modern studies of Kazakhstani authors (N. Nurtazina, A. Zhanbosinova, J.A. Begasilova, S.T. Rysbekova, etc.) are devoted to the study of the initial Soviet period (the 1920s–1930s) of state-religious interaction, or to the contemporary period of relations, already in independent Kazakhstan (G.S. Sapargaliyeva, A.G. Kosichenko, G.J. Raimbekova, N. Asanbayev, etc.). In this regard, the task of studying the relationship between the state and religious movements in Kazakhstan in our proposed chronological period of 1940–1990 is of particular relevance.

The periodization of the Soviet state religious policy in Kazakhstan (1917–1929, 1929–1941, 1941–1953, 1954–1964 and 1964–1991), proposed by scientist Z.G. Saktaganova, more objectively reflects the processes that took place in the relationship between the state and religion in Kazakhstan. In these years, the denominational picture in the republic changed significantly, which was facilitated by Stalin’s deportation of peoples (1930–1940) and the development of virgin lands (1950–1960). Since 1940, a new concept of religious policy of the Soviet state has been formed, different from the model of rigid administrative suppression of religion in 1920–1930. This turn was due not only to the civic stance of the church and clergy during the Great Patriotic War, but also to external reasons. With the country’s transition to a new model of socio-political development in the early 1990s, the interaction between the state and religious organizations turned to a completely different perspective.

The historiographical review indicates a significant, but far from complete, degree of study of the problem of interaction between the state and denominations in Kazakhstan in 1940–1990. The number of lacunas to be studied is still considerable. The topic of state-religious relations in its regional aspect and on the basis of previously unused documentary sources from the funds of regional archives remains promising for future research. The problem of state–religion relations in Kazakhstan during 1940–1990 has not been fully explored from a comparative perspective across different historical periods: the Second World War, the Khrushchev era (1953–1964), the Brezhnev era (1965–1985), and the period of Gorbachev’s perestroika (1985–1990). Meanwhile, even in these relatively small chronological periods, there was an evolution in the relationship between the state and religious communities due to political processes in the country. Regional peculiarities of the religious structure of Kazakhstani society and evolutionary processes in the religious policy of the state should be studied.

The issues of anti-religious activities of the state in 1954–1964, known as “Khrushchev’s church reform” in their regional context, in particular in Kazakhstan, remain practically unexplored. The questions of creation of the organizational center of Muslims of Kazakhstan remain unanswered: why the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan was established only after the Republic gained independence, and why Muslims in Kazakhstan lacked such a center throughout the Soviet period. In the context of the above, the study of legal, ideological, organizational, political, socio-cultural aspects of interaction between the authorities and religious organizations in the region is quite relevant.

Acknowledgments

The research was carried out within the framework of the project “Historical experience of state-confessional relations in Kazakhstan (1940–1990)” under the grant funding program of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Project IRN: AP 23486006).

References

- 1 Барменков А.И. Свобода совести в СССР / А.И. Барменков. — Москва: Мысль, 1986. — 224 с.
- 2 Кириченко М.Г. Свобода совести в СССР / М.Г. Кириченко. — Москва: Наука, 1985. — 198 с.
- 3 Розенбаум Ю.А. Советское государство и церковь / Ю.А. Розенбаум. — Москва: Наука, 1985. — 173 с.
- 4 Ключков В.В. Религия, государство, право / В.В. Ключков. — Москва: Мысль, 1978. — 287 с.
- 5 Персиц М.М. Отделение церкви от государства и школы от церкви / М.М. Персиц. — Москва: изд-во АН СССР, 1958. — 198 с.
- 6 Куроедов О.А. Религия и церковь в советском обществе / О.А. Куроедов. — Москва, 1984. — 265 с.
- 7 Шулембаев К. Образ жизни. Религия. Атеизм / К. Шулембаев. — Алма-Ата: Казахстан, 1983. — 263 с.
- 8 Амантурлин Ш. Пережитки анимизма, шаманства, ислама и атеистическая работа / Ш. Амантурлин. — Алма-Ата: Изд-во Каз. пед. ин-т, 1977. — 134 с.
- 9 Востров В.В. К вопросу о пережитках древних верований у казахов / В.В. Востров // Известия АН КазССР. Сер.: История, археология и этнография. — 1956. — Вып. 2. — С. 51–60.
- 10 Аргынбаев А. Семья и брак у казахов / А. Аргынбаев. — Алма-Ата: Наука, 1973. — 327 с.
- 11 Исаков А. Суеверия и религиозные обряды / А. Исаков. — Алма-Ата, 1968. — 107 с.
- 12 Белов А.В. Миф о «религиозном возрождении» в СССР / А.В. Белов. — М.: Знание, 1983. — 64 с.
- 13 Сактаганова З.Г. Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседневность казахстанцев во второй половине XX века / З.Г. Сактаганова // История повседневности. — 2017. — 1(3). — С. 60–76.
- 14 Бодеев К.Т. Политика Советской власти по отношению к религиозным организациям в Казахстане (30–40 годы XX века) [Электронный ресурс] / К.Т. Бодеев, Г.Г. Сактаганова. — Режим доступа: <https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/index.php/history-philosophy-vestnik/article/view/184/147>. — 05.07.2024.
- 15 Сактаганова З.Г. Государство и религия в советской истории: этапы и особенности взаимоотношений в Казахстане / З.Г. Сактаганова, Ж.С. Мажитова, Е.Н. Аймахов // Вестник КазНПУ. — 2017. — № 2 (53). — С. 191–200.
- 16 Балтабаева А.М. Особенности религиозной жизни Казахстана в период Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] / А.М. Балтабаева. — Режим доступа: <https://articlekz.com/article/5034> — 29.06.2024
- 17 Kokebayeva G. The evolution of soviet power's religious policy during the great patriotic war / G. Kokebayeva, Y. Kartabayeva, A. Sadykova // Asian Social Science. — 2015. — Vol. 11. — No. 13. — P. 235–239.
- 18 Bodeyev K. History of the development of religious organizations in central Kazakhstan / K. Bodeyev, Z. Saktaganova, A. Myrzakhmetova, Sh. Ilyassov, Zh. Kenzhegali. — 2019. — Opcion. — 35(90-2). — P. 772–783.
- 19 Бодеев К.Т. Методы и приемы борьбы советской власти с религиозными организациями в 40–50-е гг. XX века (на примере Центрального Казахстана) [Электронный ресурс] / К.Т. Бодеев. — Режим доступа: <https://www.permgaspi.ru/deyatelnost/november-readings/noyabrskie-istoriko-arhivnye-chteniya-v-permskom-partarhive-v-2019-godu/materialy-nauchnoj-konferentsiii-noyabrskie-istoriko-arhivnye-chteniya-2019-g/metody-i-priemy-borby-sovetskoj-vlasti-s-religioznymi-organizatsiyami-v-40-50-e-gg-hh-veka-na-primere-tsentralnogo-kazahstana.html> — 05.07.2024.
- 20 Сактаганова З.Г. Ислам в повседневной жизни Центрального Казахстана в 1940-х гг. / З.Г. Сактаганова, К.Т. Бодеев // «Реформы в повседневной жизни населения России: история и современность»: сб. материалов Междунар. науч. конф. — Санкт-Петербург, 2020. — С. 250–254.
- 21 Бодеев К.Т. Қарағанды облысындағы діни ұйымдар тарихы (XX ғ. 60 ж. ортасы) / К.Т. Бодеев, З.Г. Сактаганова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. — 2020. — № 1(97). — Б. 57–67.
- 22 Сактаганова З.Г. Власть и религиозные конфессии в 1950-е гг. (на материалах Центрального Казахстана) / З.Г. Сактаганова, З.А. Ильяшева // Теоретические и прикладные исследования в религиоведении: сб. ст., посвящен памяти доктора философских наук, профессора А.Ф. Управителя. — Барнаул: Алтайск. гос. университет, 2009. — С. 430–439.
- 23 Сактаганова З.Г. «Синдром послевоенной жертвенности» и религиозная повседневность населения Центрального Казахстана в 1940–1950-е гг. / З.Г. Сактаганова // Столица и провинции: взаимоотношения центра и регионов в истории России: сб. ст. — Санкт-Петербург, 28 апреля, 2017. — С. 135–140.
- 24 Mazhitova Z.S. (n.d.). Every day religious Life of German Population in North Kazakhstan region in the Late 1950s. / Z.S. Mazhitova, K.M. Ilyassova // European Journal of Science and Theology. — Vol. 18. — No (5). — P. 105–122.
- 25 Шмидт В. Немецкие конфессии Казахстана в 1945–1960 гг. / В. Шмидт // Восточный архив. — 2021. — № 1(43). — С. 85–90.
- 26 Сосковец Л.И. Правовое положение религиозных организаций в советском государстве / Л.И. Сосковец // Ученые записки Санкт-Петербургского им. В.Б. Бобкова филиала Российской таможенной академии. — 2003. — 1(20). — С. 310–322.
- 27 Белякова Н.А. Власть и религиозные объединения в «позднем» СССР: проблема регистрации / Н.А. Белякова // Отечественная история. — 2008. — № 4. — С. 124–130.

- 28 Королева Л.А. Власть и религия в СССР. 1940-1980 гг. [Электронный ресурс] / Л.А. Королева, А.Н. Молькин // История и археология. — 2014. — № 8. — Режим доступа: <https://history.snauka.ru/2014/08/1123> — 15.06.2024.
- 29 Сафронов Р.О. Изучение сект в советском религиоведении: терминология и подходы / Р.О. Сафронов // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. I: Богословие. Философия. — 2013. — Вып. 5(49). — С. 96–112.
- 30 Белякова Н.А. Советские по стилю, религиозные по содержанию. Письма верующих во власть в период позднего социализма / Н.А. Белякова // Российская история. — 2019. — № 1. — С. 207–214.
- 31 Белякова Н.А. «Сообщаем о преступлении против правосудия...»: обращения и жалобы верующих в брежневском СССР / Н.А. Белякова // Новейшая история России. — 2018. — Т. 8. — № 3. — С. 640–658.
- 32 Протоиерей Сапсай А. Письма, жалобы, обращения православных верующих Прикамья в органы власти в период позднего социализма / А. Сапсай // Вестник свято-филаретовского института. — 2023. — Вып. 48. — С. 209–227.
- 33 Савин А. «Письма во власть» как модус религиозного диссидентства в брежневскую эпоху / А. Савин, В. Деннигхаус // Россия XXI. — 2017 — № 6. — С. 118–141.
- 34 Beglov A. Church Diplomacy in the Conditions of the Cold War: Directions of International Activity of the Russian Orthodox Church during the Period of Detente International Tension in the 1970s / A. Beglov, N. Belyakova // Istorii. — 2021. — 12 (11). DOI: 10.18254/S207987840017593-1 — 18.06.2024.
- 35 Беглов А.Л. Церковное подполье в 1950–1980-е гг.: основные тенденции / А.Л. Беглов // Альфа и Омега. — 2008. — 3 (53). — С. 351–368.
- 36 Носова Е.В. Деятельность Совета по делам религиозных культов / Е.В. Носова // Вестник КРСУ. — 2009. — Т. 9. — № 5. — С. 113–117.
- 37 Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь в XX веке / М.В. Шкаровский. — Москва: Вече: Лепта, 2010. — 478 с.
- 38 Марченко А.Н. «Хрущевская церковная реформа» и ее влияние на внутрицерковную жизнь: по материалам уральского региона (1958–1964 гг.): авт. дис.... д-ра ист. наук: Спец.09.00.13. — «Религиоведение, философская антропология, философия культуры» / А.Н. Марченко. — М., 2008. — 64 с.
- 39 Гончаренко Е.В. Модернизация советского законодательства о религиозных культах в 1964–1982 гг. (период Л.И. Брежнева) / Е.В. Гончаренко // Исторические исследования: сб. материалов III Междунар. науч. конф. — Казань: Бук, 2015. — С. 49–52.
- 40 Стамболиди А.В. Государственно-конфессиональные отношения в СССР в середине 60-х начале 80-х годов XX века: автореф. дис. ... канд. ист. наук: Спец. 09.00.13. — «Религиоведение, философская антропология, философия культуры» / А.В. Стамболиди. — М., 2009. — 24 с.
- 41 Табунщикова Л.В. Религиозная жизнь и атеистическая деятельность советского государства в период «застоя» (на материалах Ростовской области) / Л.В. Табунщикова // Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. — 2011. — № 5. — С. 40–43.
- 42 Одинцов М.И. Вероисповедные реформы в Советском Союзе и в России. 1985–1997 гг. / М.И. Одинцов. — М.: Российское объединение исследователей религии, 2010. — 444 с.
- 43 Филиппов Б.А. Влияние советско-американских переговоров 1985–1989 гг. на изменение советской вероисповедной политики: исторические и политические контексты визита М. Горбачева в Ватикан / Б.А. Филиппов // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия II: История. История Русской Православной Церкви. — 2022. — Вып. 105. — С. 124–153.
- 44 Маслова И.И. Государственно-конфессиональная политика в СССР: поворот курса в 1985–1988 гг. / И.И. Маслова // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. — 2015. — № 4 (36). — С. 43–54.
- 45 Гераськин Ю.В. Взаимоотношений русской православной церкви, общества и власти в конце 1930-х -1991 гг. (на материалах областей Центральных России): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02, дата защиты 26.03.2009 / Ю.В. Гераськин. — М., 2009. — 49 с.
- 46 Мухтарова Г.Д. Ислам в советском Казахстане: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Г.Д. Мухтарова. — Уральск, 2007. — 310 с.
- 47 Ауанасова Б.М. История эволюции религиозных отношений в Казахстане (на примере ислама 1941–1991 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Б.М. Ауанасова. — Уральск, 2007. — 135 с.
- 48 Конусов Г.В. Мусульманские религиозные институты в Казахстане (историко-религиоведческий анализ): автореф. дис. ... канд. философ. наук: 09.00.14 / Г.В. Конусов. — Душанбе, 2012. — 21 с.
- 49 Ахмадуллин В.А. Государственно-мусульманские отношения в СССР в 1944–1965 гг.: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / В.А. Ахмадуллин. — М., 2020. — 538 с.
- 50 Султангалиева А. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество / А. Султангалиева. — Алматы, 1996. — 173 с.

- 51 Султангалиева А. Эволюция ислама в Казахстане [Электронный ресурс] / А. Султангалиева // Центральная Азия и Кавказ. — 1999. — № 4 (5). — Режим доступа: https://ca-c.org.ru/journal/1999/cac-05-1999/st_06_sultangal.shtml.
- 52 Мустафаева А.А. Исторический обзор эволюции ислама в советском Казахстане / А.А. Мустафаева // Вестник Казахского национального университета. — 2012. — № 3 (60). — С. 31–35.
- 53 Мусагулова А.Б. Борьба советской власти против религии и ее отрицательные последствия в национальном самосознании / А.Б. Мусагулова, К.Д. Арыстанбекова // Вестник Казахского национального педагогического университета. — 2015. — № 1. — С. 26–33.
- 54 Ахмадуллин В.А. Деятельность Советского государства и духовных управлений мусульман по организации паломничества (1944–1965 гг.): анализ исторического опыта и значение для современности: монография / В.А. Ахмадуллин. — М.: Издательский дом «Исламская книга», 2016. — 208 с.
- 55 Ахмадуллин В.А. Деятельность партийно-государственного аппарата СССР и Центрального Духовного Управления Мусульман по сплочению населения и организации помощи фронту в первом периоде Великой Отечественной войны (июнь 1941 — ноябрь 1942 гг.) / В.А. Ахмадуллин // Военный академический журнал. — 2015. — № 2 (6). — С. 38–46.
- 56 Ахмадуллин В.А. Патриотическая деятельность мусульман России в годы Великой Отечественной войны (по материалам совета по делам религиозных культов при СНК СССР / В.А. Ахмадуллин // Вестник Российского университета дружбы народов, серия История России. — 2016. — № 1. — С. 91–100.
- 57 Ахмадуллин В.А. Изучение особенностей исламской жизни Советом по делам религиозных культов при СНК СССР/СМ СССР в первое послевоенное десятилетие / В.А. Ахмадуллин // Исламоведение. — 2019. — Т. 10. — № 2. — С. 59–75.
- 58 Мухетдинов Д.В. Патриотические обращения руководителей советских мусульман к единоверцам в годы Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] / Д.В. Мухетдинов, В.А. Ахмадуллин, Ж.В. Ахмадуллина // Minbar. Islamic Studies. — 2020. — № 13 (2). — С. 307–329. — Режим доступа: <https://www.minbar.su/jour/article/view/758>.
- 59 Khabibullina Z. Spiritual administration of muslims of the European part of the USSR and Siberia in the system of international contacts of the USSR during the cold war (1944–1955) [Electronic resource] / Z. Khabibullina // Istoriia. — 2021. — Vol. 12. — Issue 8 (106). — Режим доступа: <https://history.jes.su/s207987840016713-3-1/?sl=en>.
- 60 Королева Л.А. Ислам, государство, общество в СССР во второй половине 1960-х — первой половине 1980-х гг. (по материалам Среднего Поволжья): монография / Л.А. Королева, А.А. Королев. — Пенза: ПГУАС, 2014. — 228 с.
- 61 Bennigsen A. Muslims of the Soviet Empire: A Guide / A. Bennigsen, S.E. Wimbush. — Indiana University Press, 1986. — 294 p.
- 62 Tasar E. Soviet and Muslim: the institutionalization of Islam in Central Asia, 1943–1991 / E. Tasar. — New York, NY: Oxford University Press, 2017. — 409 p.
- 63 Akiner S. Islamic Peoples of the Soviet Union: with an Appendix. On the Non-muslim Turkic Peoples of the Soviet Union: an Historical and Statistical Handbook / S. Akiner. — London: KPI, 1986. — 462 p.
- 64 Ro'i Y. "The Secularisation of Islam and the USSR's Muslim Areas" / Y. Ro'i // Muslim Eurasia: Conflicting Legacies. — London: Frank Cass, 1995. — P. 5–20.
- 65 Ro'i Y. Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev / Y. Ro'i. — London: C. Hurst, 2000. — 764 p.
- 66 Kemper M. Studying Islam in the Soviet Union / M. Kemper. — Amsterdam: University of Amsterdam Press, 2009. — 27 p.
- 67 Rorlich A.-A. "Islam and Atheism: Dynamic Tension in Soviet Central Asia" / A.-A. Rorlich // Soviet Central Asia: The Failed Transformation / ed. W. FIERMAN. — London: Westview Press, 1991. — P. 186–218.
- 68 Eden J. God Save the USSR: Soviet Muslims and the Second World War / J. Eden. — Oxford: Oxford University Press, 2021. — 272 p.
- 69 Shirley E.B. Candle in the wind: religion in the Soviet Union / E.B. Shirley, Jr., M. Rowe. — Washington: Ethics and Public Policy Center, 1989. — 328 p.
- 70 Rywkin M. Moscow's Muslim challenge: Soviet Central Asia / M. Rywkin. — N.Y.: M.E. Sharpe, 1990. — 5 p.
- 71 Pospelovsky D. The Russian church under the Soviet regime, 1917–1982 / D. Pospelovsky. — Crestwood, NY: St Vladimir's Seminary Press, 1984. — 264 p.
- 72 Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке / Д.В. Поспеловский. — М.: Республика, 1995. — 511 с.
- 73 Поспеловский Д.В. Тоталитаризм и вероисповедание / Д.В. Поспеловский. — М.: Библейско-богословский ин-т св. апостола Андрея, 2003. — 655 с.
- 74 Pospelovsky D. A History of Marxist-Leninist atheism and soviet antireligions policies / D. Pospelovsky. — London, 1987. — 189 p.
- 75 Fletcher W. The Russian Orthodox Church underground, 1917–1970 / W. Fletcher. — Oxford, 1971. — 332 p.
- 76 Эллис Д. Русская Православная Церковь. Согласие и инакомыслие / Д. Эллис; пер. с англ. Г. Сидоренко. — London: Overseas Publications Interchange LTD, 1990. — 307 с.

77 Powell D.E. Antireligious propaganda in the Soviet Union: a study in mass persuasion / D.E. Powell. — Cambridge, MA: MIT Press, 1975. — 230 p.

78 Delaney J. The Origins of Soviet Antireligious Organizations / J. Delaney // Aspects of Religion in the Soviet Union, 1917–1967 / ed. R. Marshall. — Chicago: Univ. of Chicago press, 1971. — P. 103–130.

79 Rothenberg O.J. “The Legal Aspect of Religious Education in the Soviet Union” / O.J. Rothenberg // Comparative Education Review. — 1968. — No. 1. — P. 68–75.

80 Смолкин В. Свято место пусто не бывает: история советского атеизма / В. Смолкин; пер. с англ. О.Б. Леонтьевой. — Москва: Новое литературное обозрение, 2021. — 548 с.

Г.А. Алпыспаева, Г. Жұман, К.В. Джумагалиева

Қазақстандағы мемлекеттік-конфессиялық қатынастар (1940–1990 жж.): тарихнамалық шолу

Мақалада отандық және шетелдік авторлардың бұрын жарияланған зерттеулерін сыни талдау негізінде 1940–1990 жылдардағы Қазақстандағы мемлекеттік-конфессиялық қатынастар проблемасын зерделеу дәрежесі анықталды және жинақталды. Айқындалған мәселелер бойынша зерттеулердің басталуы кеңес заманында басталды. Посткеңестік кезеңде рухани жаңғыру және тарихи сананы қалыптастыру процестеріне байланысты, сондай-ақ бұрын жіктелген материалдар мен дереккөздерді ғылыми айналымға енгізу нәтижесінде бұл мәселеге қызығушылық артты. Ұсынылған тарихнамалық шолу проблемалық-хронологиялық принципке негізделген. Отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде діни конфессиялардың құқықтық мәртебесі мәселелері өзектендіріледі, кеңестік діни заңнаманы іс жүзінде іске асырудың әр түрлі аспектілері қаралады, діни ұйымдардың қызметіне қарсы күрес барысында жіберілген қателіктер мен қате есептеулердің салдары талданады, Қазақстандағы дінге қарсы саясаттың шектен шығуының себеп-салдарлық шарттылығы көрсетіледі; халықтың күнделікті өміріндегі діннің рөлі бағаланады. Ғалымдардың еңбектерінде дінге қарсы күрестің нысандары мен әдістері, ислам және православие дін басыларына қатысты жаппай қуғын-сүргін және репрессиялық саясат, Қазақстандағы мұсылман діни институттарының қалыптасу және жұмыс істеу процесі, «қырғи қабақ соғыс» жылдарындағы шіркеу дипломатиясы және т.б. аспектілер қамтылды. Сонымен қатар, өңірлік зерттеудің өзекті міндеттері мен мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы қарым-қатынас проблемасының пікірталас сипаты жаңа зерттеулерге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: мемлекет, конфессиялар, Қазақстан, атеизм, дінге қарсы саясат, дін, шіркеу, ислам, дереккөздер, ғылыми тұжырымдамалар.

Г.А. Алпыспаева, Г. Жұман, К.В. Джумагалиева

Государственно-конфессиональные отношения в Казахстане (1940–1990 гг.): историографический обзор

В статье на основе критического анализа ранее опубликованных исследований отечественных и зарубежных авторов выявлена и обобщена степень изученности проблемы государственно-конфессиональных отношений в Казахстане в 1940–1990 годы. Начало исследованиям по обозначенной проблематике было положено еще в советское время. В постсоветский период, в связи с процессами духовного возрождения и формирования исторического сознания, а также в результате введения в научный оборот ранее засекреченных материалов и источников, интерес к данному вопросу возрос. Предлагаемый историографический обзор построен по проблемно-хронологическому принципу. В трудах отечественных и зарубежных исследователей актуализируются проблемы правового статуса религиозных конфессий, рассматриваются различные аспекты практической реализации советского религиозного законодательства, анализируются последствия ошибок и просчетов, допущенных в ходе борьбы с деятельностью религиозных организаций, показана причинно-следственная обусловленность перегибов антирелигиозной политики в Казахстане; дается оценка роли религии в повседневной жизни населения. В работах ученых нашли освещение такие аспекты, как формы и методы антирелигиозной борьбы, массовые гонения и репрессивная политика в отношении исламского и православного духовенства, процесс становления и функционирования мусульманских религиозных институтов в Казахстане, церковная дипломатия в годы «холодной войны» и другие. Вместе с тем, актуальные задачи регионального изучения и дискуссионный характер проблемы взаимоотношений государства и религиозных организаций оставляют возможность для новых исследований.

Ключевые слова: государство, конфессии, Казахстан, атеизм, антирелигиозная политика, религия, церковь, ислам, источники, научные концепции.

References

- 1 Barmenkov, A.I. (1986). *Svoboda sovesti v SSSR* [Freedom of conscience in the USSR]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 2 Kirichenko, M.G. (1985). *Svoboda sovesti v SSSR* [Freedom of conscience in the USSR]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Rozenbaum, Yu.A. (1985). *Sovetskoe gosudarstvo i tserkov* [The Soviet state and the Church]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Klochkov, V.V. (1978). *Religiia, gosudarstvo, pravo* [Religion, State, Law]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 5 Persits, M.M. (1958). *Otdelenie tserkvi ot gosudarstva i shkoly ot tserkvi* [Separation of church from State and school from church]. Moscow: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR [in Russian].
- 6 Kuroyedov, O.A. (1984). *Religiia i tserkov v sovetskom obshchestve* [Religion and the Church in Soviet society]. Moscow: Znanie [in Russian].
- 7 Shulembayev, K. (1983). *Obraz zhizni. Religiia. Ateizm* [Lifestyle. Religion. Atheism]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 8 Amanturlin, Sh. (1977). *Perezhitki animizma, shamanstva, islama i ateisticheskaya rabota* [Remnants of animism, shamanism, Islam, and atheistic work]. Alma-Ata: Izdatelstvo Kazakhskogo pedagogicheskogo instituta [in Russian].
- 9 Vostrov, V.V. (1956). K voprosu o perezhitkakh drevnikh verovaniy u kazakhov [On the question of the remnants of ancient beliefs among the Kazakhs]. *Izvestiya Akademii Nauk KazSSR. Seriya: Istoriia, arkhologii i etnografiia* — *The Izvestia of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Series: History, archeology and ethnography*, 2, 51–60 [in Russian].
- 10 Argyntbayev, A. (1973). *Semia i brak u kazakhov* [Kazakh family and marriage]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 11 Isakov, A. (1968). *Sueverii i religioznye obriady* [Superstitions and religious rituals]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 12 Belov, A.V. (1983). *Mif o «religioznom vrozozhdenii» v SSSR* [The myth of the “religious revival” in the USSR]. Moscow: Znanie [in Russian].
- 13 Saktaganova, Z.G. (2017). Sovetskaya model gosudarstvennoi religioznoi politiki v Kazakhstane i religioznaya povsednevnost kazakhstantsev vo vtoroi polovine XX v. [Soviet model of state religious policy in Kazakhstan and religious everyday life of Kazakhs in the second half of the twentieth century]. *Istoriia povsednevnosti—History of everyday life*, 1(3), 60–76 [in Russian].
- 14 Bodeev, K.T., & Saktaganova, Z.G. Politika Sovetskoi vlasti po otnosheniiu k religioznym organizatsiiam v Kazakhstane (30–40 gody XX veka) [The policy of the Soviet government towards religious organizations in Kazakhstan (30–40s of the XX century)]. *history-philosophy-vestnik.ksu.kz*. Retrieved from <https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/index.php/history-philosophy-vestnik/article/view/184/147> [in Russian].
- 15 Saktaganova, Z.G., Mazhitova, Zh.S., & Aimakhov, E.N. (2017). Gosudarstvo i religiia v sovetskoii istorii: etapy i osobennosti vzaimootnosheniia v Kazakhstane [State and religion in Soviet history: stages and peculiarities of relations in Kazakhstan]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Pedagogicheskogo Universiteta* — *Bulletin of Kazakh National Pedagogical University*, 2(53), 191–200 [in Russian].
- 16 Baltabayeva, A.M. Osobennosti religioznoi zhizni Kazakhstana v period Velikoi Otechestvennoi voiny [Features of the religious life of Kazakhstan during the Great Patriotic War]. *articlekz.com*. Retrieved from <https://articlekz.com/article/503> [in Russian].
- 17 Kokebayeva, G. (2015). The evolution of soviet power’s religious policy during the great patriotic war. *Asian Social Science*, 11(13), 235–239.
- 18 Bodeev, K., Saktaganova, Z., Myrzakhmetova, A., Ilyasov, Sh., & Kenzhegali, Zh. (2019). History of the development of religious organizations in central Kazakhstan. *Opcion*, 35(90-2), 772–783.
- 19 Bodeev, K.T. Metody i priemy borby sovetskoi vlasti s religioznymi organizatsiiami v 40–50-e gg. XX veka (na primere Tsentralnogo Kazakhstana) [Methods and techniques of the Soviet government’s fight against religious organizations in the 40s–50s of the XX century (on the example of Central Kazakhstan)]. *permgaspi.ru*. Retrieved from <https://www.permgaspi.ru/devatelnost/november-readings/noyabrskie-istoriko-arhivnye-chteniya-v-permskom-partarhive-v-2019-godu/materialy-nauchnoy-konferentsii-noyabrskie-istoriko-arhivnye-chteniya-2019-g/metody-i-priemy-borby-sovetskoj-vlasti-s-religioznymi-organizatsiyami-v-40-50-e-gg-hh-veka-na-primere-tsentralnogo-kazahstana.html> [in Russian].
- 20 Saktaganova, Z.G., & Bodeev, K.T. (2020). Islam v povsednevnoi zhizni Tsentralnogo Kazakhstana v 1940-kh gg. [Islam in the daily life of Central Kazakhstan in the 1940s]. In *«Reformy v povsednevnoi zhizni naseleniia Rossii: istoriia i sovremennost»: sbornik materialov mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii* — *“Reforms in the Everyday Life of the Population of Russia: History and Modernity”*: *Proceedings of the International Scientific Conference* (pp. 250–254). Sankt-Peterburg [in Russian].
- 21 Bodeev, K.T., & Saktaganova, Z.G. (2020). Qaragandy oblysyndagy dini uymdar tarikhy (XX ғ. 60 ж. ортасы) [History of religious organizations in Karaganda region (mid-60s of the XX century)]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya: Istoriia. Filosofiia* — *Bulletin of Karaganda University. Series: History. Philosophy*, 97(1), 57–67 [in Kazakh].
- 22 Saktaganova, Z.G., & Iliasheva, Z.A. (2009). Vlast i religioznye konfessii v 1950-e gg. (na materialakh Tsentralnogo Kazakhstana) [Power and religious confessions in the 1950s (based on materials from Central Kazakhstan)]. In *Teoreticheskie i prikladnye issledovaniia v religiovedenii: sbornik statei, posviashchen pamiati doktora filosofskikh nauk, professora A.F. Upraviteleva* — *Theoretical and Applied Studies in Religious Studies: A Collection of Articles Dedicated to the Memory of Doctor of Philosophy, Professor A.F. Upravitelev*. Barnaul: Altaiskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].

- 23 Saktaganova, Z.G. (2017). «Sindrom poslevoennoi zhertvennosti» i religioznaia povsednevnost naseleniia Tsentralnogo Kazakhstana v 1940–1950-e gg. [The “syndrome of post-war sacrifice” and the religious daily life of the population of Central Kazakhstan in the 1940s and 1950s.]. In *Stolitsa i provintsii: vzaimootnosheniia tsentra i regionov v istorii Rossii: Sbornik statei — The capital and the provinces: the relationship between the center and the regions in the history of Russia: A collection of articles*. Sankt-Peterburg: Leningrad. Gosudarstvennyi unistitut imeni A.S. Pushkina [in Russian].
- 24 Mazhitova, Z.S., & Ilyassova, K.M. (2022). Every day religious Life of German Population in North Kazakhstan region in the Late. *European Journal of Science and Theology*, 18(5), 105–122.
- 25 Schmidt, V. (2021). Nemetskie konfessii Kazakhstana v 1945–1960 gg. [German confessions of Kazakhstan in 1945–1960]. *Vostochnyi arkhiv — Oriental Archive*, 1(43), 85–90 [in Russian].
- 26 Soskovets, L.I. (2003). Pravovoe polozhenie religioznykh organizatsii v sovetskom gosudarstve [The legal status of religious organizations in the Soviet State]. *Uchenye zapiski Sankt-Peterburgskogo imeni V.B. Bobkova filiala Rossiiskoi tamozhennoi akademii — Scientific Notes of the V.B. Bobkov Saint Petersburg Branch of the Russian Customs Academy*, 1(20), 310–322 [in Russian].
- 27 Belyakova, N.A. (2008). Vlast i religioznye obedineniia v «pozdnem» SSSR: problema registratsii [Power and Religious associations in the “Late” USSR: the problem of Registration]. *Otechestvennaia istoriia — Russian history*, 4, 124–130 [in Russian].
- 28 Koroleva, L.A., & Molkin, A.N. (2014). Vlast i religii v SSSR. 1940–1980 gg. [Power and religion in the USSR. 1940–1980]. *History and archaeology*, 8. Retrieved from <https://history.snauka.ru/2014/08/1123> [in Russian].
- 29 Safronov, R.O. (2013). Izuchenie sekt v sovetskom religiovedenii: terminologii i podkhody [The study of sects in Soviet Religious Studies: terminology and approaches]. *Vestnik Pravoslavnogo Sviato-Tikhonovskogo gumanitarnogo universiteta. I: Bogoslovie. Filosofii — Bulletin of Saint Petersburg State University. I: Theology. Philosophy*, 5(49), 96–112 [in Russian].
- 30 Belyakova, N.A. (2019). Sovetskie po stilii, religioznye po sodержaniuu. Pisma veruiushchikh vo vlast v period pozdnego sotsializma [Soviet in style, religious in content. Letters of believers in power in the period of late Socialism]. *Rossiiskaia istoriia — Russian history*, 1, 207–214 [in Russian].
- 31 Beliakova, N.A. (2018). «Soobshchaem o prestuplenii protiv pravosudiia...»: obrashcheniia i zhaloby veruiushchikh v brezhnevskom SSSR [“We report a crime against justice...”: appeals and complaints of believers in the Brezhnev USSR]. *Noveishaia istoriia Rossii — The modern history of Russia*, 8(3), 640–658 [in Russian].
- 32 Protoierei Sapsay, A. (2023). Pisma, zhaloby, obrashcheniia pravoslavnykh veruiushchikh Prikamii v organy vlasti v period pozdnego sotsializma [Letters, complaints, and appeals of Orthodox believers of the Kama Region to the authorities during the period of late Socialism]. *Vestnik sviato-filaretovskogo instituta — Bulletin of the St. Filaret Institute*, 48, 209–227 [in Russian].
- 33 Savin, A., & Denninghaus, V. (2017). «Pisma vo vlast» kak modus religioznogo dissidentstva v brezhnevskuiu epokhu [“Letters to Power” as a mode of religious dissidence in the Brezhnev era]. *Rossiia XXI — Russia XXI*, 6, 118–141 [in Russian].
- 34 Beglov, A., & Belyakova, N. (2021). Church Diplomacy in the Conditions of the Cold War: Directions of International Activity of the Russian Orthodox Church during the Period of Detente International Tension in the 1970s. *Istoriia*, 12(11).
- 35 Beglov, A.L. (2008). Tserkovnoe podpole v 1950–1980-e gg.: osnovnye tendentsii [The Church underground in the 1950s and 1980s: the main trends]. *Alfa i Omega — Alpha and Omega*, 3(53), 351–368 [in Russian].
- 36 Nosova, E.V. (2009). Deiatelnost Soveta po delam religioznykh kultov [Activities of the Council for Religious Cults]. *Vestnik Kyrgyzsko-Rossiyskogo Slavyanskogo Universiteta — Bulletin of the Kyrgyz-Russian Slavic University*, 9(5), 113–117 [in Russian].
- 37 Shkarovskii, M.V. (2009). *Russkaia Pravoslavnaia Tserkov v XX veke* [The Russian Orthodox Church in the 20th Century]. Moscow: Veche: Lepta [in Russian].
- 38 Marchenko, A.N. (2008). «Khrushchevskaia tserkovnaia reforma» i ee vliianie na vnutritserkovnuiu zhizn: po materialam uralskogo regiona (1958-1964 gg.) [“Khrushchev’s Church Reform” and its impact on inner-church life: based on the materials of the Ural region (1958-1964)]. *Extended abstract of Doctor’s thesis*. Moscow [in Russian].
- 39 Goncharenko, E.V. (2015). Modernizatsiia sovetskogo zakonodatelstva o religioznykh kultakh v 1964–1982 gg. (period L.I. Brezhneva) [Modernization of Soviet legislation on religious cults in 1964-1982 (the period of L.I. Brezhnev)]. In *Istoricheskie issledovaniia: sbornik materialov III Mezhdunarodoi nauchnoi konferentsii — Historical studies: collection of materials from the III International Scientific Conference*. Kazan: Buk [in Russian].
- 40 Stambolidi, A.V. (2009). Gosudarstvenno-konfessionalnye otnosheniia v SSSR v seredine 60-kh nachale 80-kh godov XX veka [State-confessional relations in the USSR in the mid-60s and early 80s of the XX century]. *Extended abstract of candidate’s thesis*. Moscow [in Russian].
- 41 Tabunshchikova, L.V. (2011). Religioznaia zhizn i ateisticheskaia deiatelnost sovetskogo gosudarstva v period «zastoia» (na materialakh Rostovskoi oblasti) [Religious life and atheistic activity of the Soviet state during the period of «stagnation» (based on the materials of the Rostov region)]. *Izvestiia vysshikh uchebnykh zavedenii. Severo-Kavkazskii region. Obshchestvennye nauki — News of higher educational institutions. The North Caucasus region. Social sciences*, 5, 40–43 [in Russian].
- 42 Odintsov, M.I. (2010). *Veroispovednye reformy v Sovetskom Soiuze i v Rossii. 1985-1997 gg.* [Religious reforms in the Soviet Union and in Russia. 1985-1997]. Moscow: Rossiiskoe obiedinenie issledovatelei religii [in Russian].

- 43 Filippov, B.A. (2022). Vliianie sovetsko-amerikanskikh peregovorov 1985–1989 gg. na izmenenie sovetskoi veroisповедnoi politiki: istoricheskie i politicheskie konteksty vizita M. Gorbacheva v Vatikan [The influence of the Soviet-American negotiations of 1985-1989 on the Change of Soviet Religious Policy: historical and Political Contexts of Mikhail Gorbachev's visit to the Vatican]. *Vestnik Pravoslavnogo Sviato-Tikhonovskogo gumanitarnogo universiteta. Seriya II: Istorii. Istorii Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi — Bulletin of St. Tikhon's Orthodox University for the Humanities. Series II: History. The History of the Russian Orthodox Church*, 105, 124–153 [in Russian].
- 44 Maslova, I.I. (2015). Gosudarstvenno-konfessionalnaia politika v SSSR: povorot kursa v 1985–1988 gg. [State-confessional Policy in the USSR: a Course Reversal in 1985-1988]. *Izvestiia vysshikh uchebnykh zavedenii. Povolzhskii region. Gumanitarnye nauki — News of higher educational institutions. The Volga region. Humanities*, 4(36), 43–54 [in Russian].
- 45 Geraskin, Yu.V. (2009). Vzaimootnoshenii russkoi pravoslavnoi tserkvi, obshchestva i vlasti v kontse 1930-kh -1991 gg. (na materialakh oblastei Tsentralnykh Rossii) [The relationship between the Russian Orthodox Church, Society and government in the Late 1930s -1991 (based on materials from the regions of Central Russia)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
- 46 Mukhtarova, G.D. (2007). Islam v sovetskom Kazakhstane [Islam in Soviet Kazakhstan]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Ural'sk [in Russian].
- 47 Auanasova, B.M. (2007). Istoriiia evoliutsii religioznykh otnoshenii v Kazakhstane (na primere islama 1941–1991 gg.) [The history of the evolution of religious relations in Kazakhstan (using Islam as an example in 1941-1991)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Ural'sk [in Russian].
- 48 Konusov, G.V. (2012). Musulmanskie religioznye instituty v Kazakhstane (istoriko-religiovedcheskii analiz) [Muslim religious institutes in Kazakhstan (historical and religious studies analysis)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Dushanbe [in Russian].
- 49 Akhmadullin, V.A. (2020). Gosudarstvenno-musulmanskie otnosheniia v SSSR v 1944-1965 gg.: dis. d-ra ist. nauk: Spets. 07.00.02 — «Otechestvennaia istoriia» [State-Muslim relations in the USSR in 1944-1965]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
- 50 Sultangalieva, A. (1996). *Islam v Kazakhstane: istoriia, etnichnost i obshchestvo* [Islam in Kazakhstan: history, ethnicity and society]. Almaty [in Russian].
- 51 Sultangalieva, A. Evoliutsiia islama v Kazakhstane [The evolution of Islam in Kazakhstan]. *Tsentralnaia Aziia i Kavkaz Central Asia and Caucasus*, 4 (5). Retrieved from https://ca-c.org.ru/journal/1999/cac-05-1999/st_06_sultangal.shtml [in Russian].
- 52 Mustafayeva, A.A. (2012). Istoricheskii obzor evoliutsii islama v sovetskom Kazakhstane [Historical review of the evolution of Islam in Soviet Kazakhstan]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Universiteta — Kazakh National University Bulletin*, 3(60), 31–35 [in Russian].
- 53 Musagulova, A.B., & Arystanbekova, K.D. (2015). Borba sovetskoi vlasti protiv religii i ee otritsatelnye posledstviia v natsionalnom samosoznanii [The struggle of the Soviet government against religion and its negative consequences in national consciousness]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta — Bulletin of Kazakh National Pedagogical University*, 1, 26–33 [in Russian].
- 54 Akhmadullin, V.A. (2016). *Deiatel'nost Sovetskogo gosudarstva i dukhovnykh upravlenii musulman po organizatsii palomnichestva (1944–1965 gg.): analiz istoricheskogo opyta i znachenie dlia sovremennosti* [The activities of the Soviet state and Muslim spiritual administrations in organizing pilgrimages (1944-1965): an analysis of historical experience and significance for modernity]. Moscow: Izdatelskii dom «Islamskaia kniga» [in Russian].
- 55 Akhmadullin, V.A. (2015). Deiatel'nost partiino-gosudarstvennogo apparata SSSR i Tsentralnogo Dukhovnogo Upravleniia Musulman po splocheniiu naseleniia i organizatsii pomoshchi frontu v pervom periode Velikoi Otechestvennoi voiny (iiun 1941 — noiabr 1942 gg.) [The activities of the Party and state Apparatus of the USSR and the Central Spiritual Administration of Muslims in rallying the population and organizing assistance to the front in the first period of the Great Patriotic War (June 1941 — November 1942)]. *Voennyi akademicheskii zhurnal — Military Academic Journal*, 2(6), 38–46 [in Russian].
- 56 Akhmadullin, V.A. (2016). Patrioticheskaia deiatel'nost musulman Rossii v gody Velikoi Otechestvennoi voiny (po materialam soveta po delam religioznykh kultov pri SNK SSSR [Patriotic activity of Russian Muslims during the Great Patriotic War (based on the materials of the Council for Religious Cults under the Council of People's Commissars of the USSR)]. *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov, seriia Istoriiia Rossii — Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia, the History of Russia series*, 1, 91–100 [in Russian].
- 57 Akhmadullin, V.A. (2019). Izuchenie osobennostei islamskoi zhizni Sovetom po delam religioznykh kultov pri SNK SSSR/SM SSSR v pervoe poslevoennoe desiatiletie [The study of the peculiarities of Islamic life by the Council for Religious Cults under the Council of People's Commissars of the USSR]. *Islamovedenie — Islamic Studies*, 10 (2), 59–75 [in Russian].
- 58 Mukhetdinov, D.V., Akhmadullin, V.A., & Akhmadullina, Zh.V. (2020). Patrioticheskie obrashcheniia rukovoditelei sovetskikh musulman k edinoversam v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [Patriotic appeals of the leaders of Soviet Muslims to their co-religionists during the Great Patriotic War]. *Minbar. Islamic Studies*, 13(2), 307–329. Retrieved from <https://www.minbar.su/jour/article/view/758> [in Russian].

- 59 Khabibullina, Z. (2021). Spiritual administration of muslims of the European part of the USSR and Siberia in the system of international contacts of the USSR during the cold war (1944–1955). *History*, 8(106). Retrieved from <https://history.jes.su/s207987840016713-3-1/?sl=en> [in Russian].
- 60 Koroleva, L.A., & Korolev, A.A. (2014). *Islam, gosudarstvo, obshchestvo v SSSR vo vtoroi polovine 1960-kh — pervoi polovine 1980-kh gg. (po materialam Srednego Povolzhia)* [Islam, the state, and society in the USSR in the second half of the 1960s and the first half of the 1980s (based on materials from the Middle Volga region)]. Penza: PGUAS [in Russian].
- 61 Bennigsen, A., & Wimbush, S.E. (1986). *Muslims of the Soviet Empire: A Guide*. Indiana University Press.
- 62 Tasar, E. (2017). *Soviet and Muslim: the institutionalization of Islam in Central Asia, 1943–1991*. New York: Oxford University Press.
- 63 Akiner, S. (1986). *Islamic Peoples of the Soviet Union: with an Appendix. On the Non-muslim Turkic Peoples of the Soviet Union: an Historical and Statistical Handbook*. London: KPI.
- 64 Ro'i, Y. (1995). The Secularisation of Islam and the USSR's Muslim Areas. In *Muslim Eurasia: Conflicting Legacies*. London: Frank Cass.
- 65 Ro'i, Y. (2000). *Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev*. London: C. Hurst.
- 66 Kemper, M. (2009). *Studying Islam in the Soviet Union*. Amsterdam: University of Amsterdam Press.
- 67 Rorlich, A.-A. (1991). "Islam and Atheism: Dynamic Tension in Soviet Central Asia". In W. Fierman (Ed.), *Soviet Central Asia: The Failed Transformation*. London: Westview Press.
- 68 Jeff, E. (2021). *God Save the USSR: Soviet Muslims and the Second World War*. Oxford: Oxford University Press.
- 69 Shirley, E.B., & Rowe, M. Jr. (1989). *Candle in the wind: religion in the Soviet Union*. Washington: Ethics and Public Policy Center.
- 70 Rywkin, M. (1990). *Moscow's Muslim challenge: Soviet Central Asia*. New York: M.E. Sharpe.
- 71 Pospelovskii, D. (1984). *The Russian church under the Soviet regime, 1917–1982*. Crestwood, New York: St Vladimir's Seminary Press.
- 72 Pospelovskii, D.V. (1995). *Russkaia Pravoslavnaia Tserkov v XX veke* [The Russian Orthodox Church in the 20th century]. Moscow: Respublika [in Russian].
- 73 Pospelovskii, D.V. (2003). *Totalitarizm i veroisповедание* [Totalitarianism and religion]. Moscow: Bibleisko-bogoslovskii in-t sv. apostola Andreia [in Russian].
- 74 Pospelovskii, D.A. (1987). *History of Marxist-Leninist atheism and soviet antireligions policies*. London.
- 75 Fletcher, W. (1971). *The Russian Orthodox Church underground, 1917–1970*. Oxford.
- 76 Ellis, D. (1990) *Russkaia Pravoslavnaia Tserkov. Soglasie i inakomyslie* [The Russian Orthodox Church. Consent and dissent]. London: Overseas Publications Interchange LTD.
- 77 Powell, D.E. (1975). *Antireligious propaganda in the Soviet Union: a study in mass persuasion*. Cambridge, MA: MIT Press.
- 78 Delaney, J. (1971). The Origins of Soviet Antireligious Organizations. In R. Marshall (Ed.), *Aspects of Religion in the Soviet Union, 1917–1967* (pp. 103–130). Chicago: Univ. of Chicago press.
- 79 Rothenberg, O.J. (1968). "The Legal Aspect of Religious Education in the Soviet Union". *Comparative Education Review*, 1, 68–75.
- 80 Smolkin, V. (2021). *Sviato mesto pusto ne byvaet: istoriia sovetskogo ateizma* [A Sacred Space Is Never Empty: a History of Soviet Atheism]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].

Сведение об авторах

Алпыспаева Галья — доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана Казахского агротехнического исследовательского университета им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-0672-8292>

Жуман Гульмира — кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Казахстана Казахского агротехнического исследовательского университета им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-9428-6411>

Джумагалиева Куляш — кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Казахстана Казахского агротехнического исследовательского университета им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-4758-8916>

Information about the authors

Alpyspaeva Galiya — Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Kazakhstan, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0672-8292>

Zhuman Gulmira — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History of Kazakhstan, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9428-6411>

Dzhumagaliyeva Kulyash — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-4758-8916>

G.M. Baigozhina^{*} , L.M. Dauletbayeva *Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan*
(E-mail: gulnara_2007@inbox.ru, dauletbaeval@mail.ru)

History of Soviet Architecture in the Kazakh SSR

The article is dedicated to the Soviet architectural style in the Kazakh SSR. Architecture became one of the key areas in Soviet ideology, in which national elements in urban planning were designed and controlled by the party to form an international Soviet society. A brief overview of Soviet architecture's history reveals that it played a significant role in shaping the collective life of the Soviet people. Several stages and directions in the development of Soviet architecture in Kazakhstan were highlighted: 1st stage from the early 1920s to the early 1930s; 2nd stage from the mid-1930s to the mid-1950s; 3rd stage from the mid-1950s to the early 1990s. In turn, the party's urban planning decisions were divided into two directions: on the one hand, it was the standardization of construction; on the other hand, it was the erection of monumental buildings, which included elements of national culture. The brief history of architecture allows us to grasp the Soviet ideological transformation through the material organization of space. The results of the article allow us to conclude that the construction of buildings reflecting a unique national/ethnic style was aimed at «stabilizing» the emotional/psychic state of the indigenous population, creating the illusion of preserving their cultural and national identity despite the state policy of unification and construction of a new Soviet community.

Keywords: Soviet architecture, national architecture, urban development, culture, KazSSR, standard construction, national ornament, identity, buildings, architects.

Introduction

The Soviet national policy was considered within the framework of realizing the Party's ideological guidelines and the dominance of the class approach. According to Marxist materialism, the base determines the superstructure, and the task of Soviet construction was to erect the material foundation, which in turn was to form a new society. After the revolution, architecture became a key area in Soviet ideology. In the 1920s, it was believed that carefully designed residential buildings could eliminate the conditions for individualistic and petty-bourgeois lifestyles, and on this basis, a new type of person — the socialist man/socialist woman would be formed. Former social groups such as the patriarchal family, the private firm, or the peasant farm will pave a way to a new ideal, the labor collective [1; 39].

Soviet culture was created based on the all-union framework, and a Soviet international society was formed, where national identity had to yield to Soviet identity. The collective life of Soviet people was not a default state, but a construct of human activity. Architecture and collective life are subject to the idea that people use architecture to create collective life. This process is indirect: people make it by doing other things. We construct collective life by constructing our environment: a continuous and gradual process of building dwellings, gathering places, casual stops, intentionally or not, as an expression of power or as an act of resistance to power. If it is true to say that much of our environment is not constructed by architects, it is nevertheless in architecture that we understand and theorize it. In this way, architecture shapes collective life. Architecture is a constructed form of collective life; collective life is a social formation. [2]. The architectural forms embodied the spirit of the new Soviet era: an active emotional and volitional worldview of collectivism, a sense of strong camaraderie [3; 12]. Soviet architecture in Kazakhstan was built strictly in coordination with Moscow.

The relevance of the research topic. In some countries of the former Soviet Union there are different views on Soviet architectural objects — from the lust to destroy them as the embodiment of evil to aspiration. Almost all Kazakhstani cities were built during the Soviet period. In this case, Soviet architecture is a valuable source in some way, “reference point” for historians. Studying the history of architectural style spans the period from the 1920s to the early 1990s, allowing us to grasp not only the specific features and peculiarities of the Soviet construction but also the Soviet ideological transformation. By analyzing architectural design in the Soviet Kazakhstan, we can dig into people's everyday life and trace political, economic and social policy of the state.

^{*} Corresponding author's e-mail: gulnara_2007@inbox.ru

The purpose of the article is to examine the brief history of Soviet architecture in the Kazakh SSR.

We assume that the development of Soviet architecture in Kazakhstan can be divided into several stages: 1st stage from the early 1920s to the early 1930s; 2nd stage from the mid-1930s to the mid-1950s; 3rd stage from the mid-1950s to the early 1990s. In turn, the party's urban planning decisions can be divided into two directions: on the one hand, it is the standardization of construction; on the other hand, it is the erection of monumental buildings, the architectural style of which includes elements of national culture.

Materials and Methods

The methodological basis of this article builds on the scientific approaches indicated in Yu. L. Kosenkova's work [4]. The researcher highlights that for the first time, methodological problems in the study of Soviet architecture were seriously raised during the round table discussion in 1991. The main issue is what has changed today in the understanding of Soviet architecture and methods of studying it. After the collapse of the Soviet Union, researchers gained the opportunity to take a different research position, look at the phenomenon of Soviet architecture as if "from the outside". However, we agree with Yu. L. Kosenkova states that historians face a variety of problems today, such as accurate dating, and hence accurate chronology, and identification of the actual relationship between events and phenomena. One of the biggest problems is the periodization of the history of Soviet architecture, which is directly related to the accuracy of dating. Many researchers talk about the blurring of chronological boundaries. Therefore, we accept Yu. L. Kosenkova's opinion that there is no single, established periodization. Everything depends on the tasks set by the researcher and on the element of the general structure of the architectural and urban planning process that the researcher takes as a basis [4].

Following the approaches of Yu. L. Kosenkova along with a set of general scientific methods (content analysis, synthesis, induction, deduction, interpretation, and generalization), the following methods were used: historical-comparative, historical-systemic, historical-typological, historical-chronological, and reconstruction methods. Using the comparative-historical method, different periods of Soviet architecture in Kazakhstan were compared. Comparison of buildings and dwellings allowed to trace the differences in their forms, types, etc. The historical and chronological method allowed to identify periods, tracing changes in the architecture of a particular period. Historical-typological method and reconstruction method allowed for systematizing and identifying the types of architectural solutions in Soviet Kazakhstan.

The history of Soviet architecture is traditionally divided into three periods: the "avant-garde" (1917–1932), "socialist realism" or "Stalinism" (1932–1955) and late modernism (1955–1991). The clear boundaries between these periods are defined by two political interventions in architecture [5]. The first intervention was marked by the Decree of the Communist Party "On the Reconstruction of Literature and Artistic Organizations" (23 April 1932) [6]. This document marked the beginning of control in the cultural policy of the USSR. In architecture, this document became the normative basis for the transition from the avant-garde to Stalinist Empire style. The second intervention consists of Decrees "On Elimination of Excesses in Design and Construction" and the USSR Council of Ministers (4 November 1955) [7] and "On Development of Housing Construction in the USSR" (31 July 1957) [8]. These decrees established the starting point for new housing construction in the country. The construction of five-storey houses consisting of prefabricated structures went at a rapid pace and was put on the "conveyor belt". The construction of houses of this design continued from 1959 to 1985. The study and its results are based on the published works of foreign and Kazakhstani researchers.

Results

Architecture in the Soviet Union was one of the tools of the Bolsheviks' national policy. Architectural solutions were used to form an international Soviet society and shape the "Soviet man". In the introduction to the article, we conditionally divided urban planning in the Kazakh SSR into stages and directions. The first direction is the standardization of construction. Urban development projects were ruled strictly by Soviet standards; in particular, all large structures were erected after receiving approval from Moscow. The design of buildings took into account elements of national culture and a standardized approach. Architecture was politicized. Thus, the appearance of buildings invariably reflected socio-economic and political conditions [9; 75].

The first stage of the development of architecture in Soviet Kazakhstan can be attributed to the 1920s–1930s. The problem of introducing national culture into architectural solutions became relevant immediately after the Bolsheviks gained power in 1917. Russian researchers M. M. Iskandarov and A. Yu. Mikhailov be-

lieve that in the first period of the establishment of Soviet power there was no universally accepted approach to the problem of national features. Proletarian Constructivism appeared in parallel with the existence of “classicism” and stylization in the “national spirit” [10; 94].

In the 20s of the XX century, architects opposed stylizations slogan in the national style “architecture proletarian in content, national in color”, later in the 30s this slogan was transformed into the following formula: “architecture socialist in content and national in the form of the culture of the peoples of the USSR”. Here, researchers note that the change from “proletarian” to “socialist” gives a broader definition, including not only the culture of workers/proletarians, but also the culture of other social groups, in particular the culture of the peoples of the national peripheries [10; 95].

In 1926, an article by M. Ginzburg “National Architecture of the Peoples of the USSR” was published in the journal “Modern Architecture”. M. Ginzburg noted that “all prerequisites determining the modern face of the national Soviet republics should be taken into account” [11; 76]. One of the first buildings constructed in Alma-Ata was the Government House, built in 1929 by architects M. Ginzburg and F. Milinis. The building was constructed to take into account the urban landscape of Almaty, without deliberate archaization. In addition, the new government attempted to demonstrate a “better future” for Soviet residents through a strategy of building high-rise housing [12; 76]. Due to the economic situation, construction of the first apartment buildings in major cities began throughout the Soviet Union, including Kazakhstan.

After the adoption of the Decree “On the Reconstruction of Literature and Artistic Organizations” (23 April 1932), in the early 30s of the twentieth century, the architectural style began to change towards Stalinist Empire, also known as “Stalinist architecture”. Architects tried to find a balance between the national characteristics and international standards. The construction of monumental buildings representing a synthesis of classical Soviet and national styles began. The architectural creations of this period were characterized by grandiosity. Ye.V. Kostova notes that the greatness and grandiosity of the common cause of labor and struggle should lead to architectural monumentalism. The Soviet buildings symbolize the strength and power of the Soviet power [3; 14]. One of the brightest examples of construction in the spirit of the era was the construction of the Kazakh State Academic Opera and Ballet Theater named after Abai (1936–1941), designed by architect N.A. Krugly. The architectural style was Stalinist Empire, including national ornament. The construction of the grandiose, at that time, architectural ensemble of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR (1948–1957) by architect A.V. Shchusev symbolized the greatness of human thought and the magnitude of the tasks facing science in Kazakhstan. The architecture used classical motifs combined with elements of national ornamentation [13]. The construction of the Theater and the Academy reflects a symbiosis of Soviet neoclassicism and elements of national ornament. The construction of residential buildings also underwent significant changes. The transition from constructivism to the construction of residential houses in the Stalinist style, featuring stucco, national patterns, arches, and other elements, occurred in major cities such as Almaty, Semipalatinsk, and Karaganda. “Stalinki” were characterized by high ceilings and large square footage. The ideological basis of Soviet architecture until the mid-1950s was not revised. Throughout the Stalinist period, two architectural and urban planning tendencies coexisted: “ensemble thinking” and monumental development of the central squares and thoroughfares of cities, designed to reflect the greatness of the achievements of the Soviet era [14; 9].

Kazakhstan researcher Ye.G. Malinovskaia notes that a new stage began for the architecture of Alma-Ata in the mid-1930s of the 20th century. Specifically, construction began to be carried out not by Moscow and Leningrad architects but by local design organizations. Municipal and Republican newspapers regularly reported on the rapid pace of construction, the selfless labor of workers, and completed objects. The Unified State Political Department (OGPU) supervised the construction of the largest projects. However, according to Ye. Malinovskaya, each large construction project was “a small concentration camp hidden from the city dwellers by a high fence”. Behind the cover of achievements was hidden the hard, forced labor of prisoners in camps and special settlers. People lived, worked and died of disease and hunger. There were constant arrests in the project organizations [15; 68–69]. The history of Stalin’s new buildings in Kazakhstan in the 1920s–1950s is a story of “extermination-labor camps”. All cities and settlements in large regions — Karaganda, Dzhezkazgan, Balkhash, Ridder, Achisai, etc. stand on the bones of hundreds of thousands of prisoners who built them [15; 115–116].

The end of Stalinist architecture is dated 1954–1955, after the All-Union Creative Meeting on Construction in 1954, the Second All-Union Congress of Soviet Architects in November–December 1955 [16; 13]. The 3rd stage of Soviet architecture in the USSR and, in particular, in Kazakhstan began with the complete rejection of the Stalinist architectural style and was the first indication of de-Stalinization and one of the first in a series of reforms initiated by the new leader of the state [14; 9]. To provide housing for the population of

the Union, the Party leadership decided to start mass standard construction in the second half of the twentieth century. In Kazakhstan, buildings began to be erected according to individual and standard designs. In the 50s of the twentieth century, the CPSU Central Committee issued resolutions “On Elimination of Excesses in Design and Construction” [7] and the Council of Ministers of the USSR “On the development of housing construction in the USSR” [8], according to which the style and ideas about the modern dwelling of a Soviet citizen were defined as development of Soviet architecture in Kazakhstan.

In 1961 The First Secretary of the Central Committee of the CPSU, N.S. Khrushchyov, at the XXII party Congress indicated that “the needs of the Soviet people in comfortable homes will be met.” Large-scale construction of five-storey panel buildings has begun. New model neighborhoods have significantly changed the appearance of Soviet cities [17]. According to the program of the Communist Party, in the first decade the country would eliminate the housing shortage. Those families still living in overcrowded and poor housing would receive new apartments. After the second decade, every family, including newlywed families, will have a comfortable apartment that meets the requirements of hygiene and cultural life [17]. Tselinograd city was founded in 1961, which became the capital for the development of virgin and fallow lands [18]. This city became an example of a new urban concept and standardization of buildings under N.S. Khrushchyov. A new typology of residential buildings proposed as part of the virgin land development campaign, known as the Khrushchyovka, became widespread throughout the USSR. In the beginning of the 1950s, this new typology was used to provide housing for about 60 million people throughout the USSR for two decades. Even though these buildings were designed to have a limited lifespan, a significant portion of the population of the former USSR still lives in homes built during that era. The Khrushchyovkas contributed to the formation of socialist society and became an important part of the history of the USSR, as well as of collective memory [19; 59]. Workers from Ukraine, the RSFSR, Belarus, etc. came to build the city. For example, Resolution No. 241 of the Bureau of the Zakarpattya Regional Committee of the LCYL (LKSM) of Ukraine on sending young workers for construction in the areas of development of virgin lands of the Kazakh SSR indicated the necessity of selecting 100 best young people and sending them to the construction in the order of public conscription [20]. The construction of “Khrushchyovki,” in contrast to “Stalinki,” was cheap and uniform. The mass construction of such panel microdistricts leveled national and cultural differences. The problem of typical construction was also the ignoring of natural peculiarities. Thus, despite their modest layouts, the construction of Khrushchyov-era apartment buildings, which offered basic amenities, was perceived by Soviet citizens as a step forward. Of course, the construction of mass-produced standard housing introduced uniform standards — identical layouts, the same furniture in all flats, household items, etc.

In the late 1970s and 1980s, the construction of more comfortable multi-story panel and brick houses began. Continuing the practice of standard design, Soviet architects began to complicate the shapes of buildings, increase the number of floors, and develop new apartment designs. Panel construction technology was replaced by frame and monolithic construction technology [12; 43]. The kitchen area increased from 6 m² to 8-12 m². With the improvement of the economic component, storage spaces (cupboards, pantries) appeared in apartments. The bedroom area also increased from 8-10-12 m² to 10-12-14 m², and these changes led to an increase in the area of common rooms from 16-18 m² to 18-24 m² [21; 205-206].

The political and economic situation in the country in the late 1980s and early 1990s slowed down the pace of housing construction. In May 1990, the Republican Public Opinion Center of Kazakhstan conducted a quick survey in four regions of the republic (Alma-Ata, East Kazakhstan, Guryev, and Karaganda). The aim was to study public opinion on the activities of various socio-political structures and the socio-economic development of society. Approximately 2,000 people took part in the survey [22; 15]. The study sampled the most pressing issues affecting urban and rural populations. One of the issues raised in the express survey was the “housing problem.” Based on the data obtained, the following conclusion can be drawn: the “housing problem” ranked second in urban areas and fourth in rural areas, indicating an acute shortage of housing and, accordingly, low construction rates. During this period, national ornament in the construction of residential houses was practically absent, but in Almaty, Taraz, and Shymkent, one can see panel houses, the facades of which are decorated with traditional national ornament. Most of the buildings in Soviet Kazakhstan were constructed during the Soviet modernism period. Despite the standardization, the architectural structures demonstrated the national style. The second direction is the construction of monumental buildings, the architectural style of which included elements of national culture. The solution to this issue was a return to traditional motifs, particularly national ornamentation. The buildings were characterized by massive forms with futuristic elements and pronounced decoration. An example is the Palace of Marriage, built in 1971. In addition, Soviet architects tried to incorporate national features into the form of buildings. For example, the Arasan bath and health complex [23]. Among the monuments of Soviet architecture, it is necessary to single

out unique buildings — the Palace of the Republic (in the past Palace of Culture named after V.I. Lenin) built in 1970 and the Kazakhstan Hotel, the construction of which dates back to 1975–1977 in Alma-Ata. The construction of the Kazakhstan Hotel, a 25-story building in an earthquake-prone zone, was one of the most ambitious projects of Soviet architects. The style of the Palace of the Republic included a synthesis of features of Kazakh culture, which was expressed in the traditional tent theme [24]. In the 1980s, many cultural and educational buildings were constructed in Kazakhstan. Among the major architectural structures built in Kazakhstan during the late Soviet period, it is necessary to mention the Palace of Schoolchildren in Almaty (1983). The building was constructed in a modernist style with an oriental influence. The 25-meter dome and 40-meter observatory tower deserve special attention. The shape of the building resembles a snail, which makes the building a carrier of meanings characteristic of Kazakh culture [25]. In the late 1980s and early 1990s, construction of projects that had already begun was suspended due to a lack of funding. Let us assume that the erection of such buildings, reflecting their unique national/ethnic style, was aimed at “stabilizing” the emotional/psychic state of the indigenous population, creating the illusion of preserving their cultural and national identity, despite the state policy of unification and construction of a new Soviet community.

Discussion

The Soviet urban planning in Kazakhstan is still a little-studied issue *and remains largely descriptive*. In our opinion, there are currently no academic institutions in Kazakhstan that specialize exclusively in the history of Soviet architecture. Research in this area is mainly conducted at the Kazakh National Academy of Architecture and Civil Engineering (KazGASA) in Almaty. Existing research on the history of Soviet architecture is interdisciplinary and is studied within the framework of architectural studies, urban planning, cultural studies, and social history.

Discussions about the periodization of Soviet architecture continue to this day. Most researchers, including A. Vronskaya, propose a classical periodization based on ideological, political, and party-state changes. The proposed structure is divided into three stages: 1917–1932; 1932–1955; 1955–1990 [5]. Y.L. Kosenkova offers a slightly different periodization: 1920s–1930s; 1931–1937; early 1940s–mid-1950s, 1960s–1980s (the periodization was made by us, based on the researcher's works) [26–29]. We, in turn, share A. Vronskaya's logic of periodization, but we propose to start counting from 1920, since we believe that in the early years of Soviet power there was no centralized policy in the field of architecture. From the early 1920s, Higher Artistic and Technical Workshops were established, competitive projects became more active, associations appeared, etc. Thus, based on the proposed periodization, we identify three key stages: 1st stage from the early 1920s to the early 1930s; 2nd stage from the mid-1930s to the mid-1950s; 3rd stage from the mid-1950s to the early 1990s.

In the creation of national style in architecture, Russian researchers M.M. Iskandarov and A.Y. Mikhailov distinguish two main approaches: traditionalist and innovative. The first approach included the construction of buildings using the local traditional style of the past (Central Asia — the Timurid period; Middle Volga region — the Tatar Republic), etc. As a result, buildings in oriental style began to appear. The innovative approach “new architecture” implied the synthesis of national style with progressive style (Government House in Alma-Ata; workers' clubs in Baku) [5; 96]. C. Humphrey, in his work “Ideology in infrastructure: architecture and Soviet imagination”, states that ideology does not just exist in linguistic form; it also appears in material structures. The Soviet party-state believed architecture had a transformative effect and promoted communal dwellings to mould a new socialist way of life [1]. We agree with C. Humphrey's conclusions that ideology manifested itself in the material environment. In particular, in our view, architecture shaped ordinary people's perceptions of power. Large monumental buildings constructed during the Stalinist period had a certain psychological impact and seemed to create an image of strength, eternity, and stability. Kazakh researcher N. Sarzhanov and American researcher T. Schurch identify problems associated with the construction of high-rise buildings in the USSR, and in Kazakhstan in particular. Thus, in their opinion, mass standardized housing led to a decline in the quality of residential buildings. The researchers offer recommendations for the reconstruction of Soviet housing, which will improve the quality of life in the urban environment, in particular, to maximize the preservation of architectural and artistic details of houses built during that period [7; 42]. Indeed, mass construction in Kazakhstan has depersonalized cities, subjecting them to centralized requirements imposed by the authorities. However, despite this, as noted by Kazakh researchers, as G. Abdrassilova and Ye. Danibekova, the Soviet architecture in Kazakhstan met the contemporary requirements of its time: all settlements were developed according to approved master plans, design and construction were carried out by large state companies with powerful technical potential [4].

The monograph “Repressed Architecture” — Stalin’s New Buildings, Creativity and Fates of Architects” by the Kazakh researcher Ye. Malinovskaya is of considerable interest. The peculiarity of the monograph is that it is based not on the holdings of state archives, but on the memories of the witnesses of that era. The book presents materials about repressions in the field of architecture, analyzes the projects of model settlements for “settling nomads”, developed by the party nomenclature of the State Planning Committee of the KASSR in the late 1920s [15].

Conclusions

During the Soviet rule, architecture in Kazakhstan developed strictly within the framework of a centralized ideology. The study of Soviet architecture is an important branch of the humanities. The results of the article allow us to conclude that Soviet architecture served as one of the key instruments influencing the formation of cultural identity and ethnic integration in urban planning. Furthermore, by studying the history of Soviet architecture, we can trace how the national characteristics of people were either emphasized or, conversely, erased within the framework of a unified Soviet ideology.

We highlighted the periods and trends of Soviet architecture in Kazakhstan. In the construction of multi-storey housing, each stage is characterized by its distinctive style. Thus, during the first period from the early 1920s to the early 1930s, the constructivist style was widespread in Soviet architecture. The buildings were simple in form, practical, and without unnecessary frills. The second stage, from the mid-1930s to the mid-1950s, is characterized by the Stalinist Empire style in architecture. The erected buildings are distinguished by their monumentality, the use of decorative elements. This style of architecture symbolized the greatness of the Soviet Union and the embodiment of the ideas of Soviet society. By erecting monumental buildings, the party sought to demonstrate the greatness and power of Soviet power. However, at the same time, during the construction of monumental buildings, the cultural characteristics of the Kazakh people were taken into account. Particularly, one can see a combination of traditional Kazakh ornaments with elements of Soviet ideology.

After the exposure of the cult of personality and with the beginning of the “thaw” in the republic, large-scale construction of massive residential complexes of the same type began. During the construction and planning of residential buildings, standard projects were developed to provide all residents of the country with adequate housing. It should be noted that the houses being built did not always match quality standards and characteristics. The third stage, from the mid-1950s to the early 1990s, Soviet architects complicated the shapes of buildings, increased the number of floors, and developed new apartment layouts.

Acknowledgments

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant № BR28511965).

References

- 1 Humphrey C. Ideology in infrastructure: architecture and soviet imagination / C. Humphrey // Journal of the Royal Anthropological Institute. — 2005. — № 11. — С. 39–58.
- 2 Holm L. Introduction: We Construct Collective Life by Constructing Our Environment / L. Holm, C. McEwan // Architecture and Culture. — 2020. — № 8(3-4). — С. 529–548.
- 3 Костова Е.В. Концептуальные основы советской архитектуры сталинского периода / Е.В. Костова // Вестник Томского государственного архитектурно-строительного университета. — 2021. — Т. 23. — № 4. — С. 9–18.
- 4 Kosenkova Yu. Study on the Formation of the Scientific Concept of the History of Architecture and Urban Planning of the Soviet Period / Yu. Kosenkova // Proceedings of the International Conference “Architecture: Heritage, Traditions and Innovations”. — 2019. — P. 389–394.
- 5 Vronskaya V. Soviet Architecture [Electronic resource] / V. Vronskaya. — Режим доступа: <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780190922467/obo-9780190922467-0060.xml>
- 6 Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О перестройке литературно-художественных организаций» 23 апреля 1932 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://hist.msu.ru/ER/Etext/USSR/1932.htm>
- 7 Постановление Центрального комитета КПСС и Совета Министров СССР «Об устранении излишеств в проектировании и строительстве». — [Электронный ресурс]. — 1955. — Режим доступа: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/257933-iz-postanovleniya-tsentralnogo-komiteta-kpss-i-soveta-ministrov-sssr-ob-ustraneni-izlishstv-v-proektirovanii-i-stroitelstve-4-noyabrya-1955-g>
- 8 Постановление о «О развитии жилищного строительства в СССР». — [Электронный ресурс]. — 1957. — Режим доступа: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/355256>

- 9 Abdrassilova G. The transformation of modern architecture in Kazakhstan: from Soviet "Internationalism" to a post-Soviet understanding of the regional identity / G. Abdrassilova // *Spatium*. — 2021. — No 46. — P. 73–80.
- 10 Искандаров М.М. Национальная версия советского неоклассицизма в Казани: проблемы формирования национальной архитектуры в СССР в 1920-1950-е годы / М.М. Искандаров, А.Ю. Михайлов // *Культура и искусство*. — 2012. — № 6(12). — С. 94–101.
- 11 Калашников В. Грузинский постконструктивизм: национальное и колониальное в архитектуре 1932–1937 гг. / В. Калашников // *Новое искусствознание*. — 2021. — № 03. — С. 74–81.
- 12 Sarzhanov N. Rethinking Soviet Era mass housing in Kazakhstan / N. Sarzhanov, T. Schurch // *Spatium*. — 2023. — No 49. — P. 42–50.
- 13 Главный корпус Академии наук. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://vernoye-almaty.kz/monum/academ.shtml>
- 14 Кузнецов С.О. Н.С. Хрущев и борьба с излишествами в советской архитектуре (1949–1954 годы) / С.О. Кузнецов // Академия. Архитектура и строительство. — 2019. — № 3. — С. 5–10.
- 15 Малиновская Е.Г. «Репрессированная архитектура» — сталинские новостройки творчество и судьбы архитекторов / Е.Г. Малиновская. — Алматы: ARK Gallery, 2018. — 488 с.
- 16 Хмельницкий Д. Архитектура Сталина. Психология и стиль / Д. Хмельницкий. — М.: Прогресс-Традиция, 2006. — 376 с.
- 17 Программа Коммунистической партии Советского Союза. — [Электронный ресурс]. — 1961. — Режим доступа: http://leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/III_program_KPSS_files/062.html
- 18 Talamini G. Urbanizing the Virgin lands. At the frontier of Soviet socialist planning [Electronic resource] / G. Talamini. — Retrieved from <https://scholars.cityu.edu.hk/files/173286769/170118768.pdf>
- 19 Talamini G. The Plan for Tselinograd and the Khrushchiovka: The Programmatic Intentions and Legacy of the Virgin Lands Urbanization by Means of a New Typology / G. Talamini // 6th International Meeting Edinburgh College of Art. (pp. 59-60). Edinburgh: University of Edinburgh.
- 20 Из постановления Бюро Закарпатского обкома ЛКСМ Украины о направлении молодых рабочих на строительство в районы освоения целинных земель Казахской ССР от 2 сентября 1959 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/451180>
- 21 Храмов А.Б. Тенденции развития массового строительства жилых зданий в 1980–1990-е годы. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа <https://rep.bntu.by/bitstream/handle/data/132792/204-206.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- 22 АП РК. — Ф. 7. — Оп. 1. — Д. 83. — Л. 13.
- 23 Архитектура Алматы: советский модернизм и национальный колорит. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.98mag.kz/gorod/arhitektura-almaty-sovetskij-modernizm-i-nacjonalnyj-kolorit/>
- 24 Дворец Республики. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: archcode.kz/objects/view?id=2
- 25 Архитектурный гид по 12 советским зданиям южной столицы Казахстана. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://archcode.kz/journal/view?category=projects&sefname=arhitekturnyj-gid-po-12-sovetskim-zdaniyam-uznoj-stolitsy-kazahstana>
- 26 Косенкова Ю.Л. Советское градостроительство 1920–1930-х годов: новые исследования и материалы / Ю.Л. Косенкова. — М.: Либроком, 2010. — 384 с.
- 27 Косенкова Ю.Л. Опыт централизованного управления советским градостроительством. 1931–1937 [Электронный ресурс] / Ю.Л. Косенкова. — Режим доступа: https://www.researchgate.net/publication/348246181_Centralized_management_of_Soviet_town_planning_1931-1937/fullTextFileContent
- 28 Косенкова Ю.Л. Советский город 1940-х — первой половины 1950-х годов: От творческих поисков к практике строительства [Электронный ресурс] / Ю.Л. Косенкова. — Режим доступа: <https://www.disscat.com/content/sovetskii-gorod-1940-kh-pervoi-pолоviny-1950-kh-godov-ot-tvorcheskikh-poiskov-k-praktike-str>
- 29 Косенкова Ю.Л. Наследие и советский город 1980-х [Электронный ресурс] / Ю.Л. Косенкова. — Режим доступа: <https://golos-nauki.ru/library/researches/10092>

Г.М. Байгожина, Л.М. Даулетбаева

Қазақ КСР-дағы кеңестік архитектура тарихы

Мақала Қазақ КСР-дағы кеңестік сәулет стилінің тарихына арналған. Ол кезеңдегі кеңестік идеологияда сәулет өнері басты бағыттардың бірі болды. Кеңестік сәулеттегі ұлттық элементтерді партия жобалап, бақылап отырды. Архитектуралық шешімдер интернационалдық кеңестік қоғамды қалыптастыру және «кеңес адамын» тәрбиелеу мақсатында пайдаланылды. Мақала авторлары Қазақстандағы кеңестік сәулет өнерінің бірнеше кезеңін бөліп көрсетеді: 1 кезең — 1920 жылдың басынан 1930 жылдың басына дейін; 2 кезең — 1930 жылдың ортасынан 1950 жылдың ортасына дейін; 3 кезең — 1950 жылдың ортасынан 1990 жылдың басына дейін. Сонымен қатар, партияның қала құрылысына қатысты шешімдері екі бағытта жүргізілді: біріншісі, құрылыс жұмыстарын стандарттаумен, екіншісі — ұлттық мәдениеттің элементтерін қамтитын монументалды ғимараттар

салумен байланысты. Архитектураның қысқаша тарихы кеңестіктің материалдық ұйымдастырылуы арқылы кеңестік идеологиялық трансформацияны түсінуге мүмкіндік береді. Авторлардың пайымдауынша, ұлттық немесе этникалық стильді бейнелейтін ғимараттарды салу — жергілікті халықтың эмоционалдық және психологиялық тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл саясат тұрғындарға өздерінің мәдени және ұлттық болмысын сақтап қалғандай әсер қалдырып, шын мәнінде, мемлекеттің біртұтас кеңестік қауымдастық қалыптастыру саясатын бүркемеледі.

Кілт сөздер: кеңестік сәулет, қала құрылысы, мәдениет, Қазақ КСР, типтік құрылыс, ұлттық ою-өрнек, қолтаңба, ғимараттар, архитекторлар.

Г.М. Байгожина, Л.М. Даулетбаева

История советской архитектуры в Казахской ССР

Статья посвящена казахскому архитектурному стилю в Казахской ССР. Архитектура стала одним из ключевых направлений в советской идеологии. Национальные элементы в советской архитектуре конструировались и контролировались партией. Архитектурные решения использовались для формирования интернационального советского общества и формирования «советского человека». Авторами были выделены несколько этапов и направлений в развитии советской архитектуры в Казахстане: 1 этап — с начала 1920-х гг. и до начала 1930-х гг.; 2 этап — с середины 1930-х гг. до середины 1950-х гг.; 3 этап — с середины 1950-х гг. до начала 1990-х гг. В свою очередь, градостроительные решения партии были разделены на два направления: с одной стороны, это стандартизация строительства, с другой стороны, это возведение монументальных зданий, архитектурный стиль которых включал в себя элементы национальной культуры. Краткая история архитектуры позволяет нам понять советскую идеологическую трансформацию через материальную организацию пространства. Авторы данной статьи приходят к выводу, что строительство зданий, отражающих свой уникальный национальный/этнический стиль, преследовало цель «стабилизации» эмоционального/психического состояния коренного населения, создавая иллюзию сохранения своей культурной и национальной идентичности, несмотря на государственную политику унификации и конструирования новой советской общности.

Ключевые слова: советская архитектура, национальная архитектура, градостроительство, культура, КазССР, типовое строительство, национальный орнамент, самобытность, здания, архитекторы.

References

- 1 Humphrey, C. (2005). Ideology in infrastructure: architecture and soviet imagination. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 11, 39–58.
- 2 Holm, L., & McEwan, C. (2020). Introduction: We Construct Collective Life by Constructing Our Environment. *Architecture and Culture*, 8(3–4), 529–548.
- 3 Kostova, E.V. (2021). Kontseptualnye osnovy sovetskoi arkhitektury stalinskogo perioda [Conceptual foundations of Soviet architecture of the Stalin period]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo arkhitekturno-stroitel'nogo universiteta — Bulletin of the Tomsk State University of Architecture and Civil Engineering*, 23, 4, 9–18 [in Russian].
- 4 Kosenkova, Yu. (2019). Study on the Formation of the Scientific Concept of the History of Architecture and Urban Planning of the Soviet Period. *Proceedings of the International Conference «Architecture: Heritage, Traditions and Innovations»*, 389–394.
- 5 Vronskaya, V. Soviet Architecture. *oxfordbibliographies.com*. Retrieved from <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780190922467/obo-9780190922467-0060.xml>.
- 6 Postanovlenie Politburo Tsentralnogo Komiteta VKP(b) «O perestroike literaturno-khudozhestvennykh organizatsii» 23.04.1932 [Resolution of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (VKP(b)) “On the restructuring of literary and artistic organizations”]. *hist.msu.ru*. Retrieved from <https://hist.msu.ru/ER/Etext/USSR/1932.htm> [in Russian].
- 7 Postanovlenie Tsentralnogo Komiteta KPSS i Soveta Ministrov SSSR «Ob ustraneniі izlishestv v proektirovaniі i stroitelstve (1955)» [Resolution of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR “On the elimination of excesses in design and construction”]. *docs.historyrussia.org*. Retrieved from <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/257933-iz-postanovleniya-tsentralnogo-komiteta-kpss-i-soveta-ministrov-sssr-ob-ustraneni-izlishestv-v-proektirovani-i-stroitelstve-4-noyabr-1955-g> [in Russian].
- 8 (1957). Postanovlenie o «O razvitiі zhlischnogo stroitelstva v SSSR» [Resolution on The development of housing construction in the USSR]. *docs.historyrussia.org*. Retrieved from <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/355256> [in Russian].
- 9 Abdrasilova, G., & Danibekova, E. (2021). The transformation of modern architecture in Kazakhstan: from Soviet “Internationalism” to a post-Soviet understanding of the regional identity. *Spatium*, 46, 73–80.
- 10 Iskandarov, M.M., & Mikhailov A.Y. (2012). Natsionalnaia versiia sovetskogo neoklassitsizma v Kazani: problemy formulirovaniia natsionalnoi arkhitektury v SSSR v 1920–1950-e gody [The National version of Soviet Neoclassicism in Kazan: problems of formulating National Architecture in the USSR in the 1920s and 1950s]. *Kultura i iskusstvo — Culture and art*, 6(12), 94–101 [in Russian].

- 11 Kalashnikov, V. B. (2021). Gruzinskii postkonstruktivizm: natsionalnoe i kolonialnoe v arkhitekture 1932–1937 gg. [Georgian Post-Constructivism: National and Colonial in Architecture 1932–1937.]. *Novoe iskusstvovedenie — New Art Studies*, 03, 74–81 [in Russian].
- 12 Sarzhanov, N., & Schurch, T. (2023). Rethinking Soviet Era mass housing in Kazakhstan. *Spatium*, 49, 42–50.
- 13 Glavnyi korpus akademii nauk [Main building of the academy of sciences]. *vernoye-almaty.kz*. Retrieved from <https://vernoye-almaty.kz/monum/academ.shtml> [in Russian].
- 14 Kuznetsov, S.O. (2019). N.S. Khrushchev i borba s izlischestvami v sovetskoi arkhitekture (1949–1954 gody) [N.S. Khrushchiov and the fight against excesses in Soviet architecture (1949–1954)]. *Akademia. Arkhitektura i stroitelstvo — Academy. Architecture and Construction*, 3, 5–10 [in Russian].
- 15 Malinovskaia, Ye.G. (2018) «Repressirovannaiia arkhitektura» — stalinskie novostroiki tvorchestvo i sudby arkhitektorov [“Repressed architecture” — Stalinist new buildings creativity and fates of architects]. Almaty: ARK Gallery [in Russian].
- 16 Chmel'nizki, D. (2006). *Arkhitektura Stalina. Psikhologiia i stil* [The Architecture of Stalin. Psychology and style]. Moscow: Progress-Traditsiia [in Russian].
- 17 (1961). Programma Kommunisticheskoi Partii Sovetskogo Soiuzu [The program of the Communist Party of the Soviet Union]. *leftinmsu.narod.ru*. Retrieved from http://leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/III_program_KPSS_files/062.htm [in Russian].
- 18 Talamini, G. (2023). Urbanizing the Virgin lands. At the frontier of Soviet socialist planning. *scholars.cityu.edu.hk*. Retrieved from <https://scholars.cityu.edu.hk/files/173286769/170118768.pdf>
- 19 Talamini, G. (2021). The Plan for Tselinograd and the Khrushchiovka: The Programmatic Intentions and Legacy of the Virgin Lands Urbanization by Means of a New Typology. *6th International Meeting Edinburgh College of Art*. (pp. 59-60). Edinburgh: University of Edinburgh
- 20 Iz postanovleniia Biuro Zakarpatskogo obkoma LKSM Ukrainy o napravlenii molodykh rabochikh na stroitelstvo v raiony osvoiniia tselinnykh zemel Kazakhskoi SSR. 2 sentiabria 1959 g. [From the resolution of the Bureau of the Zakarpattia Regional Committee of the LKSM of Ukraine on sending young workers for construction in the areas of development of virgin lands in the Kazakh SSR. September 2, 1959.]. *docs.historyrussia.org*. Retrieved from <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/451180> [in Russian]
- 21 Chramcov, A. Tendentsii razvitiia massovogo stroitelstva zhilykh zdaniy v 1980–1990-e gody [Trends in the development of mass residential construction in the 1980s and 1990s]. *rep.bntu.by*. Retrieved from <https://rep.bntu.by/bitstream/handle/data/132792/204-206.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Russian].
- 22 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 7. — Op. 1. — D. 83. — L. 13 [in Russian].
- 23 Arkhitektura Almaty: sovetskii modernizm i natsionalnyi kolorit [Architecture of Almaty: Soviet modernism and national flavor]. *98mag.kz*. Retrieved from <https://www.98mag.kz/gorod/arkhitektura-almaty-sovetskij-modernizm-i-natsionalnyi-kolorit/> [in Russian].
- 24 Dvoretz Respubliki [Palace of the Republic]. *Archcode.kz*. Retrieved from [Archcode.kz/objects/view?id=2](https://archcode.kz/objects/view?id=2) [in Russian].
- 25 Arkhitekturnyi gid po 12 sovetskim zdaniiam yuzhnoi stolitsy Kazakhstana [Architectural guide to 12 Soviet buildings in Kazakhstan's southern capital]. *archcode.kz*. Retrieved from <https://archcode.kz/journal/view?category=projects&sefname=arkhitekturnyj-gid-po-12-sovetskim-zdaniiam-uznoj-stolitsy-kazakhstana> [in Russian].
- 26 Kosenkova, Yu. (2010). *Sovetskoe gradostroitelstvo 1920–1930-kh godov: novye issledovaniia i materialy* [Soviet urban planning in the 1920s and 1930s: new research and materials]. Moscow: Librokom [in Russian].
- 27 Kosenkova, Yu. Opyt tsentralizovannogo upravleniia sovetskim gradostroitelstvom. 1931–1937 [Centralized management of Soviet town planning. 1931–1937]. *researchgate.net*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/348246181_Centralized_management_of_Soviet_town_planning_1931-1937/fullTextFileContent [in Russian].
- 28 Kosenkova, Yu. Sovetskii gorod 1940-kh — pervoi poloviny 1950-kh godov: ot tvorcheskikh poiskov k praktike stroitelstva [Soviet cities in the 1940s and early 1950s: From creative exploration to practical construction]. *dissercat.com*. Retrieved from <https://www.dissercat.com/content/sovetskii-gorod-1940-kh-pervoi-poloviny-1950-kh-godov-ot-tvorcheskikh-poiskov-k-praktike-str> [in Russian].
- 29 Kosenkova, Yu. Nasledie i sovetskii gorod 1980-kh [Heritage and the Soviet city in the 1980s]. *golos-nauki.ru*. Retrieved from <https://golos-nauki.ru/library/researches/10092> [in Russian].

Information about the authors

Baigozhina Gulnar — PhD, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7779-9509>

Dauletbayeva Lyazzat — Master, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-7406-9890>

E.T. Bakytkali*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: elder-01.95@inbox.ru)

The Intellectual Biography of a Scientist: Fragments of the Life and Creation of Istvan Mandoki

The study of the creative path and scientific legacy of scientists occupies a special place in the subject field of intellectual history — one of the most dynamically developing areas of contemporary historical science. Thus, the need to study this topic is conditioned by the growing interest of the scientific community in the biographies of scientists as carriers of scientific and cultural knowledge. At the present stage, researchers are increasingly focusing on issues such as the role of the historian's personality in the development of scientific problems, the social functions and role of the historian in modern society. In this context, the biography and work of István Mandoki are of particular interest. The article is devoted to the intellectual biography of the renowned Hungarian scholar, Turkologist, and European Kipchak expert István Konyár Mandoki, author of a fundamental work on the remnants of the Kipchak language in Hungarian and many other works on the history, culture, and language of the Turkic peoples, born in the city of Karcag. The scientific novelty of this article lies in the historical understanding and interpretation of István Mandoki's rich legacy in terms of the interdisciplinary methodology of new biographical history. The article examines the life and scientific activity, the main directions of creativity and scientific research of István Mandoki, and analyzes his contribution to Turkology and Kipchak studies. The aim of the study is to reveal the mechanisms of exchange, dissemination, and influence of the scientist's ideas on the professional historical community by referring to the intellectual phenomenon of I. Mandoki, his professional biography, and his work.

Keywords: Istvan Mandoki, biography, intellectual history, historical biography, Turkology, interdisciplinary field, history of ideas, intellectual culture

Introduction

This article is written in the genre of intellectual biography, which is a product of the interdisciplinary synthesis of scientific disciplines that emerged in the 1980s in the Western historical school. The theoretical developments of American philosopher and historian Arthur Lovejoy in his book “The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea” marked the beginning of the study of the ‘history of universal ideas and thoughts’ from different eras, which became integral parts of various teachings and theories [1]. The author identified several units of ideas, or “idea blocks”, that influence an individual's or generation's thinking. The author's main goal is “to create a complete biography of the idea under study” [1; 16]. A. Lovejoy argued that traditional methods would be ineffective for analyzing ideas. Therefore, a systematic analysis requires an interdisciplinary approach that covers all aspects of a person's reflective life. This allows us to understand the deep mechanisms of intellectual history [1; 21].

In the context of intellectual history, an article by A.M. Neiman dedicated to the American economist D. Walker was published in 2002. In the course of his research, A.M. Neiman proposes a four-fold classification system for the study of intellectual biography, encompassing the following types: personal biography (the scientist's personal life), professional biography (professional activity), bibliographic biography (analysis of scientific works and views), and situational biography (biography of the environment in which the scientist lived and worked) [2]. Consequently, when conducting research in the domain of intellectual biography, it is imperative to consider a comprehensive array of factors, including personal, professional, situational, and bibliographic elements. The theoretical underpinnings of intellectual biography were laid by Russian scholar L.P. Repina. According to the researcher, the convergence of intellectual and new social history led to the emergence of “the history of intellectuals and new biographical history”. The author posits that a thorough understanding of intellectual history necessitates more than a mere recreation of the vicissitudes experienced by an individual. Conducting historical research into the continuous movement of an individual along their life path in the course of communication is necessary in a changing social and intellectual space. The absence of the biographical dimension of intellectual life results in an incomplete understanding of the

* Corresponding author's e-mail: elder-01.95@inbox.ru

ideas themselves [3; 102]. According to L.P. Repina, a distinguishing trait of contemporary intellectual biographies is the integration of biographical, textual, and sociocultural analysis. Given the profound influence of family, state, and societal factors on intellectual thought, it is imperative for scholars of intellectual history to take these social mechanisms of knowledge production and reproduction into careful consideration. In order to undertake a profound analysis of intellectual history, it is imperative to engage in a comprehensive reconstruction of the micro-level of the quotidian life of the subject under scrutiny. In this regard, L.P. Repina posits that the object of intellectual biography is the dynamically developing system of cognitive interactions between the individual and their surrounding socio-intellectual environment [3; 108].

Consequently, the historical-anthropological shift that occurred during the 20th century has resulted in the history of interactions between the social environment and the individual becoming a matter of utmost importance in historical research. The advent of intellectual biography, a novel approach within the domain of historical science, has highlighted the potential to comprehensively explore the life of an individual while concurrently elucidating the historical process through the lens of their personality, particularly that of intellectuals, who serve as the custodians of specific ideologies.

The present moment is characterized by a marked shift in the focus of historical knowledge towards the anthropological dimension. This “anthropological turn” in historical research has given rise to a number of new areas of study, including historical anthropology, intellectual history, new local history, and new biography. In light of this transformation, there is a growing interest in the genre of intellectual biography, as it offers a unique perspective on the personal dimensions of historical figures and events.

István Kongur Mandoki became well known in the spiritual life of the Kazakhs in the late 1970s and early 1980s. As a result of his great work, he left behind a rich and spiritually valuable legacy for his compatriots and followers. Turkologists specializing in Hungarian studies, among them K. Mandoki, have dedicated themselves to the study of Turkic literature, history, and fundamental characteristics that define it. These scholars have produced seminal works in the fields of history, literary history, and folklore, contributing significantly to the advancement of Turkology. Their research has focused on the origins and social activities of Turkic peoples, as well as the literary-historical processes that have shaped this rich and diverse tradition. Nevertheless, a comprehensive evaluation of the scholar’s extensive scientific contributions remains to be undertaken. Consequently, a meticulous examination of the scholar’s life and oeuvre is imperative.

Materials and Methods

The primary sources for this article were the works of István Mandoki himself. The primary focus of Kongur’s research, which was consistent with the prevailing subjects in the field of Hungarian Turkology, pertained to the ancient history of the Magyars and the historical relations between the Turks and the Magyars. His research revealed the etymology of numerous Magyar words, confirming their ancient Turkic origin, and clarifying previous misconceptions surrounding the common ethnonyms “Bashkir” and “Magyar”. With the aid of anthroponyms, toponyms, dialect words, and folkloric elements, he was able to demonstrate the commonalities between the Magyars, the Kumyks, and the Turks. There are many articles and scientific publications on the traces and monuments of the Kuman-Kipchak languages. They cover topics related to Kuman counting rhymes, prayers dedicated to the heavenly spirit Khan Tengri, fragments of folk song lyrics, translations of religious psalms, anthroponyms and toponyms of Kuman origin, Kuman borrowings in the Magyar language, and Kuman dialects. Another valuable source of information for us is an interview given by Mandoki Kongur to Kazakh Radio in 1992.

A comprehensive understanding of the role of István Mandoki’s scientific contribution to 20th-century historical science necessitated a multifaceted process. This process entailed, firstly, a thorough examination of the historical context, and, secondly, an in-depth analysis of the professional biography of the historian and Turkologist. Additionally, an extensive review of his works was conducted to gain a nuanced insight into his scientific contributions.

Intellectual history, due to the specifics of its development and the existence of various approaches, including in the form of “history of ideas” [1], “archaeology of knowledge” [4], and “history of mentalities”, possesses a rich methodological toolkit. This toolkit can be used to summarize and interpret the complex process of interaction between historians in the context of trans-temporal and cross-cultural interaction. This study utilizes the potential of new biographical history to examine various aspects of István Mandoki’s scientific and public life. In writing this article, a historical-biographical method was used, which made it possible not only to reconstruct and describe not only the biography and life of István Mandoki, but also to reveal his

thinking and methods of defending his professional ideas. The retrospective method made it possible to identify the main stages and achievements of István Mandoki in the field of Turkology.

The present study utilizes the method of hermeneutic text analysis, the purpose of which is to extract and scientifically interpret the information contained in the text, as well as elements of historical and semantic analysis. This allows for the determination of the specific meaning that István Mandoki put into the terms and concepts he used. In certain instances, the method of affiliation of ideas is employed to elucidate intellectual “influences” and “borrowings”. A critical component of the methodological framework employed in this study is a systematic approach to the issues under consideration. This systematic approach is conceptualized as a research strategy that aims to study all elements of the research object interconnectedly.

Results

Mandoki Kongur István was born on 10 February 1944 in Karcag, considered the spiritual centre of the Kiskun County (Kiskunság) between two large rivers in Hungary, the Danube and the Tisza, into the family of landowners Mandoki Sándor and Kocskor Karasi Erzsébet. The Mandoki family had a great reputation in the country, Kongur’s ancestors were wealthy, and the family was renowned among the aristocracy for its strong commitment to tradition. The Kongur dynasty was representatives of the aristocracy of the city of Karcag. His grandfather served as mayor of the city. After World War II, the Soviet Union established Soviet rule in Hungary and began persecuting famous and wealthy people. He was forced to change his surname and graduated from school in Budapest. He often visited Soviet soldiers, found Kazakh officers and began to study the Kazakh language. Kongur returned to his hometown of Karcag, where, with the help of the director of the agricultural technical school, Haylu Bela, he began to study secretly and graduated with honours.

When Kongur was born, his surname and first name was Mandoki István, but later, as an adult, he took his original surname. In Kazakhstan, he is known as Mandoki Kongur or István Kongur. According to Tormay Joseph, “Brown believed in the magic of names, and that a name determines a person’s future”. Because of this, Kongur changed his name to Atlan, which is Attan in Kazakh [5; 195].

In addition to Kazakh, he was fluent in Romanian, German, French, English, and Turkish, and could write articles in all of these languages. Kongur was a polyglot. In addition to the languages mentioned above, he spoke nearly 30 languages. In his interviews, he said: “A person is like a large room. The more languages you know, the more windows in that room will appear” [6].

It is known that István Kongur’s childhood coincided with the period of the communist regime in Hungary, which led to a punitive campaign and caused him to face many difficulties. For instance, according to researcher B. Hinayat, the Hungarian Revolution against Soviet oppression in 1956 not only invigorated the young Kongur, but also wounded his soul. As in the rest of Hungary, the economy of the residents of Kumania was undermined and oppressed. Due to the Mandoki family’s origins, he was placed on a list of suspects. As a result of his origins, he forfeited all the land and property that had belonged to his family during the mass executions, and his father was also killed. Consequently, due to the prevailing political and ideological climate, the university’s doors were closed to the adolescent, who was the offspring of a prosperous individual. In light of these circumstances, Kongur returned to his place of origin, Karcag, where he initiated clandestine academic pursuits with the assistance of Haydu Bela, the director of the local agricultural technical school. Although he was initially unable to register on the official student list, he continued to study, hiding and appropriating the necessary materials. The child, eager to learn and quick-witted from birth, graduated from the educational institution with highest honours. Finally, when the political situation in Hungary changed somewhat, thanks to the party guarantee of his fellow countryman, the world-renowned Turkologist, Academician Németh Dula, in 1963, Konir was admitted to the Budapest State University [7]. In addition to studying Turkology and ancient Hungarian history with Professor Nemeth, scholars teaching at the then-renowned university studied Arabic philology and the history of Hungarian settlement in Europe with Csegedi Károly, Mongolian and Chinese studies with Ligeti Lajos, and Iranian studies under Telegdi Zsigmond and Bodrogligeti Andras. A talented student who lived up to his teacher’s expectations, Kongur graduated with honours and began his search for true science as an B in the Department of Turkology at the same university [8; 117].

Since his university days, Kongur has been collecting information about different cultures and languages during scientific expeditions to communities of people who speak Turkic in Europe. To this end, he visited the Polish Karaites, the Tatars of Dobruja in Romania, and the Turks of Bulgaria several times. In 1970, he successfully defended his doctoral thesis on “Linguistic Studies of the Dobruja Tatars”. In 1974, he visited Mongolia and collected a lot of information about folklore and culture.

Mandoci Kongur István spent his life researching his Kuman ancestors' linguistic notes, searching for unknown texts and their variants, and collecting Kuman surnames from old manuscripts, dialect words, and geographical names found in the Kuman region [9]. In 1975, he combined the results of these studies into a version with new data. In 1976, Kongur had the opportunity to visit Almaty. Before that, he had been in touch with scientist Telkozha Zhanuzakov. During his trip, he met with him and helped him with his scientific research. Kongur's letters, written without a single mistake in pure Kazakh, can now be seen in the museum of School No. 154, which is named after him. His extensive travels to Uzbekistan and Turkmenistan, where he studied languages and folklore with his friend Bolat Komekov, a well-known scholar who specialized in Kipchak studies, helped him greatly in his scientific work. He also led scientific expeditions to the Caucasus and the Black Sea region. The scholar's library, which has 25,000 books in 40 languages from around the world, is kept in the International Turkish Academic Library in Astana. Kongur never tired of visiting Turkic-speaking countries. In 1980, Kongur visited Bashkortostan and Tatarstan. As a result of this trip, he wrote his work: "Monuments of the Kipchak Language in Hungary". Kongur chose the ancient history of the Hungarians and their connection with the Turkic Magyars, the origin of the Kipchaks, and their language as the subject of his research.

The main goal of István Kongur's research work in various fields was to identify and prove the traces of the Kuman language in Hungary, as well as to realise the ideal of reconstructing the Kuman language. As a result of his research, in 1981 Kongur defended his doctoral dissertation on the topic "Remarks on the Kuman language in Hungary".

Kongur did not neglect the promotion of Kazakh culture and literature. He published articles in the Encyclopaedia of World Literature (Vilagiradolmi Lexikon) about the great figures of Kazakh literature (Abai, Zh. Zhabayev, I. Zhansugurov, N. Baiganin, Y. Altynsarin, etc.) and genres of oral literature. He also made a significant contribution to the promotion of Kazakh literature translated into Hungarian: B. Momyshuly's "Ushkan Uya" (Nagychalad. Budapest, 1980), published a collection of short stories by Kazakh writers entitled *Adijnyertés ló — "Baygeli saigulik"* (Budapest, 1977), and published special research articles on Kazakh, Karakalpak, Tatar and Uzbek folk songs. Concurrently, as a folklorist, Kongur switched attention to riddles as a significant subject. Riddles represent a genre of oral literature with origins in ancient times, a tradition that persists to the present day. The phenomenon that primarily gave rise to mysteries is taboo. Taboo, originally an ethnolinguistic concept from the Tonga language of Polynesia, has become an international term that has penetrated all languages of the world [10; 198].

Kongur proposed a novel analysis of the study of Turkic and runic inscriptions in Mongolia, meticulously analyzing and identifying known monuments and sources. In the course of his 12 expeditions pertaining to this issue, he unearthed eight hitherto unknown monuments, and four monuments in conjunction with his Mongolian colleague. In a subsequent expedition, he engaged in repeated visits to the Kipchak-Uzbek and Turkmen communities in Uzbekistan and Turkmenistan, where he undertook a comprehensive study of their dialect, folklore, and ethnography [11; 125].

In this regard, an interview given by Mandoki Kongur to Kazakh Radio in 1992 is of great significance. In this interview, he said about the Kazakh language: "... We can also include other Turkic languages. Modern Kazakhs should turn to the Kazakh language. For a long time, it (the language) was not given equal rights. When we arrived, we were surprised how the people, the local residents, the history and culture of such a large territory could endure (this)! The Kazakh people have lost a lot. We consider it a great crime that the Kazakh language does not have its own status. Therefore, we are very grateful that it was given state status" [6; 231]. Among the written monuments of the Kuman people, Kongur thoroughly researched counting rhymes, which are one example of children's folklore. In addition to the aforementioned points, the author briefly touches upon issues related to the Halash epic, table blessings, types of greetings, and children's tongue twisters and puns. Among I.M. Kongur's most successful and significant works from a methodological perspective is the children's counting rhyme of the Kumans. Utilizing a Kazakh analogy, he successfully elucidated the children's counting rhyme of the Tatars of Dobruja, which had previously defied deciphering (numerous attempts by European scholars had been unsuccessful).

During the analysis, it was hypothesized that the author utilized the counting rhyme of the Dobruja aul of Atsapan (Romania) and another counting rhyme recorded in 1915 by Kunos Ignatz from Tatar prisoners of war, which was of Crimean Tatar origin, as exemplars, and that these rhymes exhibited a perfect match. Kongur's linguistic fieldwork in Kumania focused on the collection of dialect words, proper names, and toponyms that were still in use. This endeavor was undertaken with the objective of documenting and preserving the region's rich linguistic heritage, particularly in the context of its historical and cultural significance. This

concept is thoroughly explored in a separate chapter of the work entitled “Distant Monuments”, where the author meticulously analyzes each dialect word, elucidating its phonetic, semantic, and historical characteristics.

At the same time, he also wrote an article about the prominent scientist Shokan Ualikhanov. The article, titled “He made the world listen”, was published in the 1985 issue of the “Bilim zhane enbek” journal No. 11. In the article, Kongur made the following commentary about Shokan: “Just as the great al-Farabi explained Aristotle to his contemporaries, Shokan explained the science of the East to his contemporaries, to the world, and to us, the future generation,” he evaluates Shokan from a scientific perspective. Personally, I admire the “impatience” in Shokan’s personality to achieve scientific truth. I admire the fact that he does not just do a little bit of everything, but does a thorough job. I am very surprised to see what he would be like when he is eighty or ninety years old “... One of those who worshipped the spirit of Shokan and zealously protected and propagated his heritage was the famous Turkologist, Professor Zhula Nemet. He used to give a lecture about Shokan called “Shokan and Central Asian Science”. One of the teacher’s words has been deeply engraved in my mind. We wrongly call Shokan Ualikhanov the first Kazakh scientist. Before him, the world of nomads had loved many bright, handsome sons. Shokan was the last scientist who lived separately before the Great Kazan Revolution. That is how it should be concluded” [12].

Concurrently, in his manuscripts, István Mandoki delineates the primary research directions, noting that “I proposed a novel analysis of the study of Turkic and runic inscriptions in Mongolia, encompassing the analysis of previously identified monuments and sources. In the course of the 12 expeditions undertaken to address this issue, eight previously unidentified monuments were discovered, with four of these being identified in collaboration with a Mongolian colleague. The author participated in two long-term expeditions among the Tuvans in Mongolia. In the course of similar expeditions, the researcher visited the Kipchak-Uzbeks and Turkmens in Uzbekistan and Turkmenistan on two occasions, studying their unique dialects, folklore, and ethnography” [11; 125].

According to the manuscript of István Mandoki, approximately 60 articles were published on the primary research subjects. Of these, 40 were scientific and 20 were scientific-educational articles. In the domain of translation, he undertook numerous projects pertaining to the cultures and folklore of the Dobrudzha Tatars, Nogai Tatars, Karachay, Balkars, Kumyks, Kyrgyz, Bashkirs, Karakalpaks, Kazan Tatars, Altai, Yakuts, Uzbeks. In addition, he compiled multi-volume collections, pioneered the field with first translations, and provided control translations relevant to the literature and folklore of the aforementioned peoples. He also authored prefaces and comments, and edited these works.

Discussion

A paucity of comprehensive studies exists on the life and creative activity of István Kongur Mandoki in both domestic and foreign historiography. However, a number of scientific studies have been conducted on this subject. Of particular note is the article authored by A.A. Mukhametzhanova and R.A. Avakova. The research work is devoted to a brief review of the scientific work of the renowned scientist of Turkic and Hungarian origin, Kipchakologist István Kongur Mandoki. During the review, the history of the Kipchaks (Kumans), who migrated from Central Asia and settled in Hungary and are Turkic by origin, was analyzed. The contribution of István Kongur Mandoki to the science of Kipchakology (Turkology) was also examined. According to the authors, István Mandoki elevated the discourse on the historical and cultural affinities between the Kuman-Kipchaks and the Turkic peoples in Europe to an unprecedented level of sophistication. As a figure who made significant contributions to the translation, research, and promotion of the folklore and literature of the Turkic peoples, he has earned a place in the hearts of the Turkic people. From 1965 until his demise, Konyr traversed a vast expanse, extending from the Balkans in Eastern Europe to Central, Minor, and Central Asia, as well as the Urals, Altai, Pamir, and Orkhon. During this period, he profoundly influenced thousands of individuals, advocating for unity and benevolence [13; 278].

According to researcher O. Berkinbaev, Kongur initiated the collection of ethnographic and linguistic data during his university studies, participating in scientific expeditions to Turkic ethnic communities in Europe. In pursuit of this objective, he engaged in multiple visits to the Polish Karaites, the Tatars of Dobruja in Romania, and the Turks of Bulgaria. In 1970, he successfully defended his dissertation, which was entitled “Linguistic Studies of the Dobruja Tatars”. In 1974, he visited Mongolia and collected a substantial body of folkloric and ethnographic information. It is evident that Konyr’s personal mission was shaped by the Kipchak environment in Hungary, characterized by its unique mentality and the rich tapestry of languages that once flourished there. Consequently, he was motivated to continue the scientific legacy of

Kuna Geza and Nemete Dyulan, with the objective of reviving the extinct Kumans' language in Hungary. Konyr is a man who has traveled extensively throughout the world. He possessed an extensive knowledge of the Turkic languages, traversed the expanse from the Danube to the Altai, and amassed fragments of spiritual heritage. It is noteworthy that prior to embarking on each of his extended sojourns, he would first pay a visit to the graves of his parents and offer a prayer for their souls. In the final years of his life, he underwent a religious conversion to Islam. The etymology of the surname "Mandoki" is derived from the name of a pasture known as "Mandykt" in Hungary [14].

In his research, B. Khinaiat notes his powerful intellect, capable of comprehending what he saw and feeling historical reality with his heart, which elevated him to the heights of an expert in Asian studies. He took his rightful place among Turkic intellectuals and was showered with honours. At the same time, Kongur collected a great deal of valuable information about the ethnogenesis and genealogical tree of the Kumans. The primary domains of Kongur's scientific inquiry, which he documented in his own handwriting prior to his demise in 1985, encompassed the following:

- The history, languages, culture, and literature of the ancient and modern Kipchaks (the Kipchak branch of the Turkic languages), which are of particular interest [15; 114].

- A comprehensive collection and analysis of data concerning runic inscriptions belonging to the Uyghurs and ancient Turkic peoples inhabiting Mongolia is essential from the vantage point of ethnographic linguistics and folklore studies. A similar undertaking is requisite for the Tuvans in Mongolia and the Uzbeks and Turkmen of the former Soviet Union, as well as the Gagauz of Romania and Bulgaria. Research on the ancient connection between the Turks and the Magyars is also necessary, as are studies of borrowings in the Magyar (Hungarian) language from ancient Turkic and Pecheneg words. A final point to be made here is the imperative to examine the linguistic and historical connections between the Bashkirs and the Magyars.

Conclusions

Thus, contemporary trends in historical science indicate the emergence of novel interdisciplinary research directions. These include the intellectual biography, which has emerged as a prominent trend in the realm of foreign historical science in recent decades. This article thus endeavors to examine the life and fate of István Mandoki through the lens of the intellectual biography genre. A review of the scientist's biography reveals that his life was marked by significant and frequent changes, often characterized by difficult periods. His profound knowledge and brilliant erudition, linguistic aptitude, organizational skills, integrity, and modesty have earned him great authority and a solid reputation as an intelligent and fair person. His scientific contributions to the fields of history and Turkology laid the foundation for numerous contemporary studies. His contributions to science and education have been instrumental in establishing the foundations for future scientific progress and have significantly influenced the intellectual landscape of Kazakhstan and Hungary.

References

- 1 Lovejoy A.O. The Great chain of being: a study of the history of an Idea / A.O. Lovejoy. — Cambridge: Harvard University press, 1961. — 376 p.
- 2 Нейман А.М. Биография в истории экономической мысли: опыт интеллектуальной биографии Дж.М. Кейнса / А.М. Нейман; ред. Л.П. Репина // История через личность: историческая биография сегодня. — Москва: Квадрига, 2010. — С. 330–368.
- 3 Репина Л.П. Биографический подход в интеллектуальной истории / Л.П. Репина; отв. ред. Т.В. Артемьева, М.И. Микешин // Бенджамин Франклин и Россия: к 300-летию со дня рождения. Философский век. Альманах. Часть 2. — СПб.: Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2006. — С.101–108.
- 4 Фуко М. Археология знания / М. Фуко. — СПб.: Гуманитарная Академия, 2004. — 416 с.
- 5 Хинаят Б. Түркітанушы Мандоки Қоңыр Иштван: өмірі мен қызметі / Б. Хинаят // И.Қ. Мандоки. Үзілмес тамырлар. Зерттеулер, естеліктер. — Нұр-Сұлтан: «Ғылым» баспасы, 2020. — 288 б.
- 6 Тілі таза емес елдің жаны да таза болмайды (Мандоки Қоңырдың 1992 жылы Қазақ радиосына берген сұхбаты) // Ұлы даланың біртуар ұланы. — Алматы, 2008. — Б. 231–241.
- 7 Мандоки Қоңыр Иштван: жизнь и наследие [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://meri-m.kz/ru/2020/11/06/mandoki-o-yrishtvan-miri-men-neges>
- 8 Хинаят Б. Мажарстан түркологиясы: құман-қыпшақ текті ғалымдар және Мандоки Қоңыр / Б. Хинаят // «Көне түркі ескерткіштері: жазу мәдениетінің бастаулары, тілдің даму құбылыстары» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. — Астана, 2005. — Б. 116–125.

- 9 Henryk Jankowski. In memoriam István Mándoky Kongur / Jankowski Henryk // Journal of Turkology. — 1993. — Vol. 1. — No 2. — P. 327–332.
- 10 Моңғолдағы қазақ жұмбақтары. Мандоки Қоңыр жинақтаған фольклор үлгілеріндегі Моңғолиядағы қазақтар жұмбақтары // Жұлдыз. — 1996. — № 6. — Б. 198–200.
- 11 Мандоки Қ.И. «Зерттеу нысанымның негізгі бағыттары» (марқұмның өз жазбасы бойынша) / И.Қ. Мандоки // Ұлы даланың біртуар ұланы. — Алматы, 2008. — Б. 123–126.
- 12 Мандоки И.Қ. Әлемге құлақ түргізген (Еуропа ориенталистикасындағы Шоқанның орыны) / И.Қ. Мандоки // Білім және еңбек. — 1985. — № 11. — Б. 5–7.
- 13 Мухаметжанова А.А. Иштван Қоңыр Мандоки ілімі және Мажарстан құмандары / А.А. Мухаметжанова, Р.А. Авакова // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Шығыстану сериясы. — 2015. — № 5 (75). — Б. 275–279.
- 14 Беркінбаев О. Қазақтың Қоңыры 73-ке толар еді [Электрондық ресурс] / О. Беркінбаев // Qazaqstan tarihy. — 2017. — 10 ақпан. — Қол жеткізу режимі: <https://e-history.kz/ru/news/show/3900>
- 15 Хинаят Б. Венгр түркологы Мандоки Қоңыр Иштванның зерттеулері (ғылыми портреті) / Б.Хинаят // Тілтаным. — 2003. — № 5-6. — Б. 112–123.

Э.Т. Бакыткали

Ғалымның зияткерлік биографиясы: Иштван Мандокидің өмірі мен шығармашылығының кезеңдері

Ғалымдардың шығармашылық жолы мен ғылыми мұрасын зерттеу — бұл қазіргі заманғы тарих ғылымының қарқынды дамып келе жатқан бағыттарының бірі саналатын зияткерлік тарихтың пәндік саласында ерекше орын алады. Сондықтан, аталмыш тақырыпты зерттеудің қажеттілігі ғылыми-мәдени білім иегері саналатын ғалымдардың биографиясына деген ғылыми қауымдастықтың қызығушылығының артуымен байланысты. Қазіргі кезеңде зерттеушілер ғылыми мәселенің дамуындағы тарихшы тұлғаның рөлі және қазіргі қоғамдағы тарихшы тұлғаның әлеуметтік функциясын қандай болды деген сұрақтарға көп назар аударуда. Осы тұрғыдан алғанда Иштван Мандокидің биографиясы мен шығармашылығы үлкен қызығушылық танытады. Сондықтан мақала танымал венгерлік ғалым, түріктанушы, еуропалық қыпшақтанушы, венгер тіліндегі қыпшақ тілінің қалдықтары туралы еңбектің және түркі халықтарының тарихы, мәдениеті мен тілі туралы басқада өзінің мазмұны мен ғылыми қорытындылары жағынан іргелі еңбектердің авторы, Карцаг қаласының тумасы — Иштван Қоңыр Мандокидің зияткерлік биографиясына арналған. Мақаланың ғылыми жаңалығы — жаңа биографиялық тарихтың пәнаралық әдіснамасы аспектісінде Иштван Мандокидің бай мұрасын тарихи тұрғыдан зерттеу. Ғалымның өмірі мен ғылыми қызметі, шығармашылығы және ғылыми зерттеулерінің негізгі бағыттары қарастырылған, оның түріктану мен қыпшақтануға қосқан үлесі талданған. Зерттеудің мақсаты — И. Мандокидің интеллектуалды құбылысы, оның кәсіби өмірбаяны және шығармашылығы арқылы оның идеяларының кәсіби тарихи қоғамдастықтағы алмасуы, таралуы мен ықпалын анықтау.

Кілт сөздер: Иштван Мандоки, биография, зияткерлік тарих, тарихи биография, түріктану, пәнаралық сала, идеялар тарихы, зияткерлік мәдениет.

Э.Т. Бакыткали

Интеллектуальная биография ученого: фрагменты жизни и творчества Иштвана Мандоки

Обращение к творческому пути и научному наследию ученых занимает особое место в предметном поле интеллектуальной истории — одного из наиболее динамично развивающихся направлений современной исторической науки. Таким образом, необходимость изучения данной темы обусловлен возрастанием интереса научного сообщества к биографиям ученых как носителей научно-культурного знания. На современном этапе, в центре внимания исследователей все чаще оказываются такие вопросы, как роль личности историка в развитии научной проблемы, социальные функции и роль историка в современном обществе. В этом контексте особый интерес представляет биография и творчество Иштвана Мандоки. Статья посвящена интеллектуальной биографии известного венгерского ученого — тюрколога, европейского кыпчаковеда Иштвана Коньра Мандоки, автора фундаментального труда об остатках кунского (кыпчакского) языка в венгерском языке и множества других по содержанию и научным выводам трудов по истории, культуре и языку тюркских народов, уроженца города Карцаг. Научная новизна данной статьи заключается в историческом осмыслении и интерпретации богатого наследия Иштвана Мандоки в аспекте междисциплинарной методологии новой биографической истории. В статье рассматривается жизнь и научная деятельность, основные направления творчества и на-

учных исследований Иштвана Мандоки, анализируется его вклад в тюркологию и кипчаковедению. Целью исследования является через обращение к интеллектуальному феномену И. Мандоки, его профессиональной биографии и творчеству выявить механизмы обмена, распространения и влияния идей ученого на профессиональное историческое сообщество.

Ключевые слова: Иштван Мандоки, биография, интеллектуальная история, историческая биография, тюркология, междисциплинарная область, история идей, интеллектуальная культура.

References

- 1 Lovejoy, A.O. (1961). *The Great chain of being: a study of the history of an Idea*. Cambridge: Harvard University press.
- 2 Neiman, A.M. (2010). Biografiia v istorii ekonomicheskoi mysli: opyt intellektualnoi biografii Dzh.M. Keinsa [Biography in the history of economic thought: the experience of the intellectual biography of J.M. Keynes]. *Istoriia cherez lichnost: istoricheskaiia biografiia segodnia — History through personality: historical biography today* (pp. 330–368). L.P. Repina (Ed.). Moscow: Kvadriga [in Russian].
- 3 Repina, L.P. (2006). Biograficheskii podkhod v intellektualnoi istorii [Biographical approach in intellectual history]. *Bendzhamin Franklin i Rossiia: k 300-letiiu so dnia rozhdeniia. Filosofskii vek. Almanakh — Benjamin Franklin and Russia: to the 300th anniversary of his birth. Philosophical age. Almanac*. T.V. Artemeva, M.I. Mikesheva (Ed.). (Part 2). Saint Petersburg: Sankt-Peterburgskii Tsentr istorii idei [in Russian].
- 4 Fuko, M. (2004). *Arkheologiya znaniia* [Archeology knowledge]. Saint Petersburg: Gumanitarnaya Akademiya [in Russian].
- 5 Khinaiat, B. (2020). Turkitanushy Mandoki Qonyr Ishtvan: omiri men qyzmeti [Turkologist Mandoki Konyr Istvan: life and detail]. I.K. Mandoki. *Uzilmes tamylar. Zertteuler, esteliker — Unbroken roots. Research, memoirs*. Nur-Sultan: «Gylym» baspasy [in Kazakh].
- 6 (2008). Tili taza emes eldin zhany da taza bolmaidy (Mandoki Qonyrdyn 1992 zhyly Qazaq radiosyna bergen sukhbaty) [The soul of a country whose language is not pure is also not pure. Interview with Mandoki Konyr on the Kazakh radio in 1992]. *Uly dalany birtuar ulany — The unique hero of the Great Steppe* (pp. 231–241). Almaty [in Kazakh].
- 7 Mandoki Qonyr Ishtvan: zhizn i nasledie [Mandoki Stephen Brown: Life and Legacy]. *merei- m.kz*. Retrieved from <https://merei- m.kz/ru/2020/11/06/mandoki-o-yrishtvan-miri-men-negesi> [in Russian].
- 8 Khinaiat, B. (2005). Mazharstan tiurkologiyasy: quman-qypshaq tekti falymdar zhane Mandoki Qonyr [Turkology of Hungary: Kuman-Kipchak scientists and Mandoki Brown]. «Kone turki eskertkishi: zhazu madenietinin bastaulary, tildin damu qubylstary» atty Khalyqaralyq gylymi-praktikalyq konferentiyanyn materialdary — *Materials of the International Scientific and Practical Conference “Modern Turkish written monuments: the beginnings of written culture, phenomena of language development”* (pp. 116–125). Astana [in Kazakh].
- 9 Henryk Jankowski. In memoriam István Mándoky Kongur. *Journal of Turkology*, 1, No 2, 327– 332 [in Hungarian].
- 10 (1996). Mongoldagy qazaq zhumbaqtary. Mandoki zhinaqtan folklor ulgilerindegi Mongoliadagy qazaqtar zhumbaqtary [Kazakh riddles in Mongolia. Mysteries of Mongolian Kazakhs in folklore samples collected by Mandoki Konyr]. *Zhuldyz — Star*, 6, 198–200 [in Kazakh].
- 11 Mandoki, K.I. (2008). «Zertteu nysanymyn negizgi bagyttary» (marqymyn oz zhazbasy boiynsha) [“The main directions of the research object” (according to the personal records of the deceased)]. *Uly dalany birtuar ulany — The unique hero of the Great Steppe*, 123–126 [in Kazakh].
- 12 Mandoki I.K. (1985). Alemge qulaq turgizgen (Europa orientalistikasyndagy Shokannyn oryny) [Make the world listen (Shokan’s place in European Orientalism)]. *Bilim zhane enbek — Education and work*, 11, 5–7 [in Kazakh].
- 13 Mukhametzhanova, A.A., & Avakova, R.A. (2015). Ishtvan Konyr Mandoki ilimi zhane Mazharstan kumandary [Hungarian kumans and I.K. Mandoki]. *Qazaq Ulttyq universitetinin khabarshysy. Shygystanu seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Orientation series*, 5 (75), 275–279 [in Kazakh].
- 14 Berkinbaev, O. (2017). Konyru ispolnilos by 73 goda [It’s been 73 years since the appointment]. Qazaqstan tarihy. *e-history.kz*. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/news/show/3900> [in Kazakh].
- 15 Khinaiat, B. (2003). Vengr turkology Mandoki Qonur Ishtvannyn zertteuleri (gylymi portreti) [Studies of the Hungarian Turkologist Mandoki Istvan Konyr (scientific portrait)]. *Tiltany — Linguistics*, 5-6, 112–123 [in Kazakh].

Information about the author

Bakytkali Eldar — PhD Student, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-4201-7898>

К.Т. Бодеев^{*} , Н.А. Амантаева *Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан*
(E-mail: kanat.bodeev@mail.ru; amantaevanazerke5@gmail.com)

Қарағанды облысының әкімшілік-аумақтық өзгерістерінің тарихы (1932–2022 жж.)

Мақалада Қазақстан Республикасында аумағының көлемі бойынша екінші саналатын Қарағанды облысының әкімшілік-аумақтық өзгерістері зерделенген. Архив материалдары мен мемлекеттік маңызы бар заңды құжаттар негізінде, алғаш Қарағанды облысы құрылған кезеңнен бастап, облыс аумағында болған соңғы ең ірі аумақтық өзгеріс, Ұлытау облысы бөлініп шыққанға дейінгі аралық зерттеледі. Зерттеудің маңызы, кеңес дәуіріндегі Қарағанды облысының алғаш құрылған кезеңінен бастап, тәуелсіздік алған кезеңде жүзеге асқан аумақтық өзгерістердің жүйелі түрде қарастырылуында. Авторлар Қарағанды облысының қазіргі аумағының қалыптасуындағы әкімшілік-аумақтық өзгерістердің кезеңдері мен себеп-салдарларының кеңестік аумақтық межелеу негізінде орындалғаны, жергілікті ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі шаруашылық, экономикалық мүмкіндіктері мен рулық-тайпалық көші-қон бағыттарының ерекшеліктерін ескермей жүргізген, Қазақстан тәуелсіздік алған тұста да бұл процесс жалғасын тауып, кеңестік кезеңде қалыптасқан аумақтық межелеу негізінде жалғасты деген қорытындылар жасайды. Қарағанды облысының аумағындағы әкімшілік-аумақтық өзгерістердің республика көлемінде жүргізілген іс-шаралар шеңберінде жүргізілген. Аумақтық межелеу шараларының көбіне орталықта шешіліп отырғандығы дәлелденді.

Кілт сөздер: Қарағанды облысы, тарих, әкімшілік-аумақтық өзгерістер, кеңес дәуірі, Қазақ КСР-і, тәуелсіз Қазақстан.

Kipicne

Мақаланың өзектілігі бүгінде аумағы Қарағанды және Ұлытау облыстары қамтитын Орталық Қазақстанның барлық тарихи кезеңдерде этносаяси оқиғалардың орталық аймағы болуында. Ежелгі дәуірден, Қазақ хандығы құрылған уақытта, патшалық Ресейдің отарлау кезеңінде де күрделі тарихи процестердің ошағы болды. XIX ғасырда патша өкіметі жүргізген әкімшілік-басқару реформалары жүзеге асқан уақытта да, әкімшілік аумақтық бөлініске ұшырап, аймақта округ орталықтары болған елдімекендер қалыптасты. Орталық Қазақстанның индустриялық маңызы ертеден белгілі болып, уақыт өте келе оның маңызы арта берді.

Мақаланың мақсаты хронологиялық шеңберді қамти отырып, Қарағанды облысында орын алған әкімшілік-аумақтық өзгерістердің, аймақ, отан тарихындағы орнын зерделеу. Осыған байланысты, архив құжаттары негізінде Қарағанды облысында орын алған әкімшілік-аумақтық өзгерістердің тарихын жүйелеп жазып, оның себептерін анықтап, салдарларын талдау жүзеге асады. Себебі, индустриялық тұрғыдан маңызы жоғары Қарағанды облысының, кеңестік билік тарапынан жіті бақылауда болғаны белгілі. Ендеше, Қарағанды облысының мысалы негізінде Қазақ КСР-і аумағында орын алған реформалардың мәнін ашуға мүмкіндік береді.

Патшалық Ресейдің Қазақстан аумағында алғаш әкімшілік-аумақтық реформаларды жүргізуі жайлы зерттегендердің бірі Б.М. Абдрахманова [1]. Ол ресейлік әкімшілік жүйені енгізудің негізгі себептерінің бірі ретінде, қазақтардың жаңа билікке бағынбауын, қазақ хандарының қолында түбегейлі биліктің болмауынан, патша әкімшілігінің жаңа жүйені алдап-арбау, қорқыту, жекелеген тұлғаларға пара беру т.б. арқылы жүзеге асырғанын атап өтеді. Нақты мақаланың хронологиялық шеңберіне сәйкес келмесе де, патша әкімшілігінің күштеу әдістерінің кейінгі кеңес өкіметі де қолданғанын атап өткен жөн.

Қарағанды облысы құрамында белгілі бір кезеңде қазіргі Ұлытау облысының болғандығын ескерсек, тарихшы ғалымдар М.С. Жакин, Т.Т. Аршабеков, Ж.А. Жұмабековтің өлкенің топонимикасы бойынша зерттеулері маңызды [2], [3], [4]. Бұл еңбектерде келешек Қарағанды облысы құрамына кірген елдімекендердің атауларының өзгеруі, әкімшілік орталықтар мен аумақтық

^{*} Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kanat.bodeev@mail.ru

өзгерістер жайлы жан-жақты зерттелген. М.С. Жакин кеңес өкіметі алғаш орнаған жылдардағы әкімшілік аумақтық бөліністе жіберген олқылықтар жайлы «Отарлық әкімшілік реформалар дәстүрлі билік пен басқару жүйесін толық жою мақсатында үлкен жетістіктерге жеткенімен, оның орнына орнатқан әкімшілік жүйенің төменгі звенодағы бірліктерінің (болыс) құрылуының бекітілген қатаң тәртібі болмағандықтан 1921 жылдың аяғында болыстардың саны Қазақстан бойынша мыңнан асып, ауылдық және селолық Кеңестердің саны 8135-ке жетті. 2-3, тіпті 1-ақ ауылдан тұратын болыстар кездесетін жағдайлар болды» дейді [2; 135]. Кеңес өкіметінің аумақты ретсіз бөлшектеу немесе ірілендіру процесі жайлы «Бұндай жағдай, біреуінің, басқаруға икемсіз, кең аумақты қамтып жатуы; екіншісінің, басқаруға жөнсіз шығып кететін, тым ұсақтануы көптеген қиындықтар туғызатын болды» дейді [3; 168]. Бұл тұжырымдар кеңестік биліктің алғашқы жылдарда үлкен аумақты әкімшілік тұрғыдан игере алмағандығын көрсетеді.

1917 жылы Қазақстан аумағында құрылған Алаш Орда мен Түркістан автономиялары, кеңес билігі күшейген тұста жойылды. Ал, зерттеулерде осы кезеңдегі Кеңес өкіметінің әкімшілік-аумақтық өзгерістерді енгізуі жайлы «Кеңес өкіметі аумақтарды басқаруды орталық тарапынан тікелей жүзеге асырды... Орталық өз саясатын жүзеге асыру мақсатында аумақтарды басқарудың ең тиімді және өзіне қолайлы ұйымдастыру жолдарын іздеді. Аумақ және әкімшілік-аумақтық құрылым Негізгі Заң — Конституцияда кезең-кезеңімен бекітілді. Басқарудың жетекші қағидаты ретінде аумақтарға қатысты орталықтың шешуші рөлін айқындаған лениндік ұстаным басшылыққа алынды» деп жазды [5].

Кеңестік билік Қазақстанда әкімшілік-аумақтық аудандастыруды жүргізуде күштеу әдістерін жиі қолданғаны жайлы пікірлерді көптеген зерттеушілер атап өтті. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі уақытта, осыған дейін қалыптасқан әкімшілік аумақтық өзгерістер «дәстүрлі» саналып қолданыста болды.

Материалдар және әдістер

Мақаланы жазуда қазақстандық архив құжаттары мен әкімшілік-аумақтық өзгерістер жайлы мәлімет беретін деректік жинақтар пайдаланылды. Атап айтқанда Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінің (әрі қарай — ҚР ОМА) № 30, 1109, 1697-қорлары, Солтүстік Қазақстан Мемлекеттік архивінің (әрі қарай — СҚМА) № 1189-қоры, Қарағанды облыстық Мемлекеттік архивінің (әрі қарай — ҚОМА) № 257 қорының құжаттары. Қазақстан аумағындағы әкімшілік-аумақтық өзгерістер, оның себептері мен орталықта қабылданған директивті құжаттар енген КСРО Жоғарғы Кеңесінің ведомостары, әр жылдардағы әкімшілік-аумақтық өзгерістер жайлы мәліметтер бар жинақтар қолданылды. Аталған деректік құжаттарда партия және жергілікті атқарушы органдардың шешімдері, қарарлар, хаттамалар, облыс және аудандар аумағындағы әкімшілік-аумақтық өзгерістеріне қатысты қызметтік жазбалар, есептер т.б. мәліметтер жинақталған. Аталған деректер мақаланың зерттеу нысаны болып отырған әкімшілік-аумақтық өзгерістерді жүйелі талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеліп отырған тақырыптың өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес мақаланы жазу барысында жалпы ғылыми талдау, синтез, жалпылау, салыстыру әдістері қолданылды. Талдау әдісі әкімшілік-аумақтық өзгерістерді мемлекеттік саясаттың негізгі құрамдас бөлігі ретінде зерттеуге мүмкіндік берді. Ал синтездеу арқылы талдау барысында кезеңдер бойынша алынған нәтижелер жүйеленіп біріктірілді. Жалпылау әдісі зерттеу нәтижелері бойынша негізгі тұжырымдамалар жасауда қолданылса, салыстыру әдісі арқылы Қазақ КСР мен Қазақстан Республикасы, сонымен қатар аумақтық өзгерістер орын алған уақыттағы ұқсастық немесе ерекшеліктерді анықтау жүзеге асты.

Арнайы тарихи зерттеу әдістерінен статистикалық, ретроспективтік, тарихи жүйелік, хронологиялық, сонымен қатар тарихнамалық талдаудың дәстүрлі әдістері пайдаланылды. Статистикалық әдіс аумақтық өзгерістерге сәйкес елдімекендер, халық санына қатысты мәліметтерді тұжырымдауда, ал ретроспективті әдіс әкімшілік-аумақтық реформалардың себеп-салдарын нақтылауда қолданылды. Тарихи жүйелік әдісі арқылы қарастырылып отырған кезеңдегі ресми саясат негізінде орын алған тарихи оқиғалар біртұтас талданды. Хронологиялық әдіс зерттеу шеңберінде болған оқиғалардың пайда болуын, дамуын және себептерін түсінуде қолданылды. Тарихнамалық талдау әдісі ғалымдардың бағыттары мен көзқарастарындағы ортақ және ерекше тұстарды анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелері

Сонымен, Қазақстан аумағында кеңес өкіметінің орнауы қарсаңында құрылған екі автономия да жойылды. Кеңестік билік біртұтас мемлекет құру мақсатында, жергілікті мемлекеттік құрылымдардың жеке дара өмір сүруіне, шеткері орналасқан халықтардың өз мемлекеттік құрылымдарын қалыптастыруына мүмкіндік бермеді. Қазақ зиялыларының патшалық билік жүйесі жойылғаннан кейінгі, дербес дамуға деген ұмтылысын жойды.

Қазақ халқының көпғасырлық отаршылдыққа қарсы күресінің нәтижесі және оның ұлттық жаңғыруының алғашқы қадамы Қазақ АКСР-інің құрылуы болды. 1920 жылғы 26 тамызда РКФСР құрамында «Қырғыз (Қазақ) Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасын құру туралы» Декрет жарияланды [6]. Декретке сәйкес құрылған автономия құрамына Семей, Ақмола, Торғай, Орал, Закаспий облысының Маңғышлақ уезі, Красноводск уезінің 4-інші және 5-інші Адай болыстары, Астрахан губерниясының Синемор, Бөкей ордалары кірді [6; 98]. Автономияның аумағы анықталғанымен бірқатар шектеулер енгізді. Қаржы, шаруашылық, аумақтық даулы мәселелерде соңғы шешімді қабылдау РКФСР-дың орталық мекемелері құзыретіне берілді. Сонымен қатар, Ақмола және Семей облыстары уақытша Омбы қаласында орналасқан Сібір революциялық комитетіне қарады.

1921 жылы 25 сәуірде Ақмола губерниясы құрылды (орталығы — Петропавл қаласы). Оның құрамына бұрынғы Ақмола облысының төрт: Ақмола (75 болыс), Атбасар (51 болыс), Көкшетау (63 болыс) және Петропавл уездері (44 болыс) кірді. Бұл уездер революцияға дейінгі кезеңде де болған.

1928 жылы губерниялық әкімшілік-аумақтық бөлініс таратылып, округтік жүйе енгізілді. 1928 жылғы 17 қаңтарда Ақмола губерниясының Петропавл уезінің болыстары мен Атбасар және Көкшетау уездерінің бір бөліктері негізінде орталығы Петропавл қаласында орналасқан Петропавл округі құрылды. Сол уақытта болыстық бөлініс жойылып, оның орнына аудандық бөлініс енді [7].

Қазақ АКСР-і атқару комитеті нақты мәселелерді шешуге ұмтылыс жасады. 1930 жылы 5 шілдеде Халық Комиссарлары Кеңесінің «Халық Комиссарлары Кеңесі мен Мемлекеттік жоспарлау комитетінің аппаратын 1930 жылға және бесжылдық кезеңге жергіліктендіру» қаулысында «Орталық және аудандық аппараттардың жұмысын айтарлықтай жергіліктендіруді қамтамасыз ету және оны жергілікті халықтың және ұлттық аудандардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға бейімдеу (бесжылдық жоспарға байланысты)» жайлы мәселелер көтерді [8].

Қазақстан аумағындағы келесі күрделі өзгерістердің бірі 1932 жылы ақпан-наурыз айларында орын алды. 1932 жылғы 20 ақпанда өткен Қазақ АКСР-і ОАК-нің II сессиясында Қазақстандағы индустрияландырудың әрі қарай дамуы, өнеркәсіп кәсіпорындарының пайда болуы, жаңа совхоздар, МТС және колхоздардың салынуы байланыстың жеткілікті құралдарының болмауы жағдайында әрбір ірілендірілген ауданды республикалық және шаруашылық басшылық органдары тарапынан жекелеп әрі жедел басқаруды қиындататыны айтылды. Сондай-ақ республикадағы жекелеген өңірлердің шаруашылық бағытының әртүрлілігі ескерілді. Сессияның бұл шешімі 1932 жылғы 10 наурыздағы БОАК-нің «Қазақстан облыстарын құру туралы» қаулысымен бекітілді [7; 160]. Қазақ АКСР-і аумағында алты Ақтөбе, Алматы, Шығыс Қазақстан, Батыс Қазақстан, Қарағанды және Оңтүстік Қазақстан облыстары құрылды. Сонымен қатар, реформа Қазақстанда басқарудың төрт буынды жүйесін қайта қалпына келтіріп, орталық — облыс — аудан — ауылдық кеңес басқару жүйесін енгізді.

Бүгінде Қазақстан Республикасының аумағы республикалық және жергілікті мүдделерді оңтайлы ұштастыру негізінде мемлекеттік басқаруды жүзеге асыру үшін негізгі екі санатқа — өңірлерге және елдімекендерге бөлінеді. Өңір — Қазақстан Республикасының мүддесі үшін құрылатын және басқарылатын, бірнеше елдімекен кіретін Қазақстан Республикасы аумағының бір бөлігі. Елдімекен — Қазақстан Республикасы аумағының халық жинақы орналасқан, халық саны кемінде 50 адам болатын, азаматтардың шаруашылық және басқа қоғамдық қызметі нәтижесінде қалыптасқан, Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен есепке алынған және тіркелген әрі жергілікті өкілді және атқарушы органдар басқаратын бір бөлігі [9]. Мемлекеттегі биліктің негізгі қызметінің бірі халықтың әл-ауқатын қадағалау, жақсы өмір сүруін, тиімді орналасуын қамтамасыз ету. Әкімшілік-аумақтық құрылымдағы өзгерістер де осы жұмысты жеңілдетуі тиіс.

Ал, Кеңес дәуірінде халықты орналастырумен КСРО Мемлекеттік құрылыс жүйесінің жоспарлау және ғылыми-зерттеу институттары айналысты [10]. Қазақ КСР-дегі халықты қалаларда орналастыру

мәселесімен Казгипроград және Алматыгипрогор мемлекеттік жоспарлау институттары айналысты. Аталған мекемелер Қазақстан қалаларының дамуын болжау, қоршаған орта мен ауа бассейнінің схемасын жасаумен айналысты.

XX ғ. 30-40 жж. Қазақстандағы қалалар мен жұмысшылар поселкелерінің дамуындағы ерекшеліктер: бірегей қызмет атқару (тау-кен, көлік жолдары, мұнай игеру т.б.); агломерациялылық пен қала халқының көпұлттылығы. Халық санының аздығы мен өндіріс орындарының белсенді игерілуіне байланысты Орталық Қазақстан жаппай игеру аймағына жатты [11].

Қарағанды облысының ірі өндіріс ошағы ретінде дамуы мен халық санының артуына сәйкес 1931 жылы 22 наурызда Қазақ АКСР ОАК-нің шешімімен Қарағанды елдімекені поселке санатына жатқызылды [12]. Ал 1934 жылы 10 ақпанда БОАК қаулысымен, Қарағандыға қала статусы беріліп, Қарағанды қалалық кеңесі құрылып, Қарағанды облыстық атқару комитетіне бағындырылды [13]. Индустрияландырумен қатар урбандалу процесі жүрді. Индустрияландыру Қазақстанды одақтық шикізат көзіне айналдырды.

Қарағанды қаласының өндіріс ошағы ретінде пайда болған серіктес қалалары Теміртау, Саран, Абай, Шахтинск т.б. қала статусын алуы түрлі жылдарда жүзеге асты. Серіктес қалалардың маңызының артуы соғыс жылдарында жүзеге асты. Соғыс жылдарында өніме бере бастаған кен орындары, соғыстан кейін туындағын түрлі себептерге байланысты қала статусына ие болып, Қарағанды агломерациясын құрады.

Талқылау

Сонымен, 1932 жылы наурызда Қарағанды облысы құрылды. Қарағанды облысының әкімшілік орталығы Петропавл қаласында орналасып, құрамына келесі аудандар кірді: орталығы Володарское ауылында орналасқан Айыртау ауданы; орталығы Ақмола қаласында орналасқан Ақмола ауданы; орталығы Балкашино ауылы болған Арықбалық ауданы; орталығы Атбасар қаласында орналасқан Атбасар ауданы; орталығы Бейнетқор ауылында орналасқан Бейнетқор ауданы; орталығы Булаево ауылында орналасқан Булаев ауданы; орталығы Есіл ауылында орналасқан Есіл ауданы; орталығы Атасу ауылында орналасқан Жаңаарқа ауданы; орталығы Кішкенекөл ауылында орналасқан Қызылту ауданы; орталығы Көкшетау қаласында орналасқан Көкшетау ауданы; орталығы Қорғалжың ауылы болған Қорғалжың ауданы; орталығы Явленка ауылында орналасқан Ленин ауданы; орталығы Мамлютка ауылында орналасқан Мамлют ауданы; орталығы Нұра ауылында орналасқан Нұра ауданы; орталығы Пресновка ауылында орналасқан Преснов ауданы; орталығы Рузаевка ауылында орналасқан Рузаев ауданы; орталығы жазғы Сарысу — Кент-Арал ауылында орналасқан Сарысу ауданы; орталығы Алексеевка ауылы болған Сталин ауданы; орталығы Токаревка ауылында орналасқан Тельман ауданы; орталығы Майбалық ауылында орналасқан Төңкеріс ауданы; орталығы Щучье ауылында орналасқан Щучинск ауданы; орталығы Казгородок ауылында орналасқан Еңбекшілдік ауданы; орталығы Еркіншілдік елдімекенінде орналасқан Еркіншілдік ауданы және Қарағанды қалалық кеңесі [14].

Кеңестік билік жүргізіліп жатқан өзгерістердің «дұрыстығына» сенімді болды. Жоғары мінбелерден жүргізіліп жатқан реформалардың дұрыстығын жақтаған сөздер айтылып жатты. 1932 жылы 28 тамыздағы Қарағанды облыстық атқару комитеті президиумының қаулысында «Социалистік құрылыстағы ұлы жетістіктер, бесжылдықты төрт жылда мүлтіксіз орындау — партияның дұрыс басшылық бағытының нәтижесі. Бұл социалистік индустрияландыруды қарқынды дамытуға, ауыл шаруашылығын түбегейлі қайта құруға және кулактарды тап ретінде жаппай ұжымдастыру арқылы жоюға мүмкіндік берді. Лениндік идеялармен қаруланып, жолбасшымыз Сталиннің басшылығымен, Одақтық үкіметтің, Өлкелік партия комитетінің және Қазақ үкіметінің басшылығымен Қазақстанның жұмысшы табы мен колхозшы шаруалар бұған да зор жетістіктерге жетті. Қазақстан аграрлық мешеу елден аграрлық-индустриялық елге айналды» деген болатын [15].

Бірақ, әкімшілік-аумақтық өзгеріс жүргізілгенімен архив құжаттарынан инфроқұрылымды қалыптастыруда айтарлықтай қиындықтар болғанын көруге болады. Мысалы, Қарағанды облыстық атқару комитеті президиумында облыстағы байланыс желісінің дамуы жайлы баяндай отырып «А) бүгінгі күнге дейін 6 аудан орталығында электр байланысы жоқ; Ә) ауданішілік электр байланысы бар-жоғы 122 ауылдық кеңесті ғана қамтиды; Б) жергілікті/қалалық телефон станцияларының желісі тым әлсіз: облыс бойынша әрбір 100 тұрғынға небары 0,07 телефоннан ғана келеді; В) радиохабар таратумен әрбір 100 тұрғынға шаққанда небәрі 0,5 нүкте ғана қамтылған» деген деректер кездеседі [15; 9].

Қазақстан облыстарында жаңа қалалар мен елді мекендердің пайда болуы және ескі қалалар мен ауылдардың дамуы жаңа әкімшілік-аумақтық бірліктердің, соның ішінде аудандардың құрылуына алып келді. 1932-1936 жылдары Қазақстан облыстарының, соның ішінде Қарағанды облысының ірілендірілген аудандары бөлшектеніп, қайта құрылды. Жаңа аудандар құрылып, кейбір аудандар Республикадағы басқа облыстардың қарамағына берілді. 1933 жылғы 22 ақпанда Сарысу ауданы Оңтүстік Қазақстан облысының құрамына берілді. Сол күні Алматы облысының құрамынан Қарағанды облысына Шет ауданы (орталығы Ақсу-Аюлы) берілді. 1934 жылғы 4 шілдеде Шет ауданы Қарағанды облысының құрамынан Қарқаралы округінің құрамына ауыстырылды. Сонымен қатар Қарқаралы округінің құрамына Қарағанды облысынан Жаңаарқа ауданы да берілді [7; 160].

1935 жылғы 9 қаңтардағы Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитетінің қаулысымен (1935 жылы 31 қаңтарда Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті бекітті) Қазақ АКСР-інің жаңа әкімшілік-аумақтық бөлінісі бекітілді. Қаулыға сәйкес Қарқаралы округінің құрамындағы Абыралы ауданы Шығыс Қазақстан облысының құрамына қосылса, Қарқаралы округі келесі құрамда бекітілді: Қарқаралы қаласы, бұрын тікелей Қазақ ОАК қарамағында болған Прибалхашстрой поселкесі және Баянауыл, Жаңаарқа, Қарқаралы, Қоңырат, Қу және Шет аудандары.

Қарағанды облысында жаңа әкімшілік-аумақтық бөлініс 1935 жылғы 10 ақпандағы облыстық атқару комитеті президиумының қаулысымен енгізілді. Қаулы бойынша сегіз Вишнев, Зеренді, Калинин, Макин, Молотов, Полудин, Пресногорьков және Пришим сияқты жаңа аудан құрылды.

Облыс құрамына Қарағанды және Петропавл қалалары, оларға қосылған ауылдық кеңестермен бірге келесі аудандар кірді: Айыртау, Ақмола, Арықбалық, Атбасар, Бейнетқор, Булаев, Вишнев, Зеренді, Калинин, Қызылту, Көкшетау, Қызыләскер (Красноармейск), Қорғалжың, Ленин, Макин, Мамлют, Молотов, Нұра, Полудин, Преснов, Пресногорьков, Пришим, Рузаев, Сталин, Тельман, Төңкеріс (Тонкерей), Щучинск, Еңбекшілдер, Еркіншілік [16].

1936 жылы Қарағанды облысын екіге бөлу жұмыстарын ұйымдастыру жайлы сұрақтар көтеріле бастады. «Республиканың әкімшілік бөлінісі туралы материалдар және әкімшілік бірліктердің сипаттамалары» жайлы құжатта «Қазкрайком мен Совнарком қазіргі Қарағанды облысы, Қарқаралы округі, Оңтүстік Қазақстан облысының Қарсақпай ауданы және Балқаш маңы ауданын қайта ұйымдастырып, екі облыс құруды дұрыс деп санайды: Солтүстік Қазақстан облысын орталығы Петропавл қаласы етіп және Қарағанды облысын орталығы Қарағанды қаласы» дей келіп «...Қарағанды облысы ауыл шаруашылығын механикаландыру жағынан (60 МТС-ке дейін), егістік жерлердің көлемінің ұлғаюы жағынан (1 245 000 га) және өнеркәсіп дамуы жағынан (Қарағанды көмір өндірісі, алтын трестері, сурьма құрылысы және т.б.) соншалықты өсіп, дамыды, сондықтан облысты басқару барлық шаруашылық және саяси өмірдің барлық салаларын қамтуға, аудандармен, МТС-тармен, совхоздармен және өндірістік кәсіпорындармен тікелей, нақты байланыс орнатуға қиындық туғызуда» деп атап өтті [17].

Одан бөлек, облыс орталығы Петропавл қаласы облыстың солтүстік шетінде орналасқандықтан, оңтүстіктегі аудандардан (Қорғалжың, Нұра және басқалары) 700 және одан да көп шақырым қашықтықта, нәтижесінде Ақмола қаласынан оңтүстікке қарай орналасқан аудандарды басқару айтарлықтай қиындық туғызды.

Сонымен қатар, Қарағанды облысының оңтүстік аудандарында негізінен мал шаруашылығы басым болса, Ақмоладан солтүстікке қарай орналасқан барлық аудандар негізінен егін шаруашылығымен айналысты. Осы жағдайда Қарағанды облысының оңтүстік аудандардағы мал шаруашылығын жүйелі түрде дамытуға жеткілікті назар аударылмады.

Жаңа облыс құру туралы мәселені көтеруге итермелеген тағы бір маңызды себеп, осыған дейін теміржол Қарағанды қаласында аяқталып, Қарағандының оңтүстігіндегі аймақ иен дала, сирек қоныстанған өңір болғандықтан, жаңа облыс құрудың қажеттілігі болмады. Сонымен қатар, Қарағандыдан Балқаш аймағы аудандарымен байланыс орнату мүмкін болмады. Сондықтан, Қарсақпай ауданы Оңтүстік Қазақстан облысының құрамына берілді. Себебі Орынбор темір жолындағы Жосалы стансасынан Қарсақпайға дейін 300 шақырымдық автомобиль жолы жүргізілген еді. Ал Балқаш аймағы Алматы облысының құрамында болды. Өйткені Түрксіб арқылы Балқашпен байланысу Қарағандыға қарағанда қолайлы еді.

XX ғ. 30 жылдардың ортасына қарай Балқашқа дейін темір жол тартылып, Жезқазған (Қарсақпай) бағытына жол құрылысы басталды. Жаңа теміржолдар осы аудандарды Қарағандыға жақындатып, бұл аймақтарда өнеркәсіп құрылысы мен мал шаруашылығымен айналысатын колхоздарды қоныстандыру қарқын ала бастады.

Қарқаралы округі Балқаш темір жолы салынғанға дейін Орталық Қазақстандағы мал шаруашылығы аудандарын нығайту үшін қажет болды. Бірақ Балқаш темір жолы округті кесіп өтіп, бұрынғы Қарқаралы округінің бірқатар аудандары арқылы өтетін болғандықтан, Қарқаралы округі қажетсіз болып қалды. Себебі бұл аудандардың барлығы тікелей Қарағандыға тартылды.

Осылайша, орталығы Қарағанды қаласында болатын жаңа облыс құрамына Қарқаралы округінің алты ауданы, Жезқазған немесе Қарсақпай ауданы, Балқаш маңы ауданы және Қарағанды облысының оңтүстік (Ақмола) аудандары — Ақмола, Вишневка, Тельман, Нұра, Қорғалжын және Еркіншілік аудандарын біріктіру көзделді [17; 2-3]. Облыс орталығы ретінде жоспарланған Қарағанды қаласы барлық аудандармен тікелей теміржол байланысы бар орталық болатыны жоспарланды.

1936 жылғы 29 шілдедегі Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті Президиумының қаулысымен Қарағанды облысы екіге, Қарағанды және Солтүстік Қазақстан облыстарына бөлінді.

Қарағанды облысы бұрынғы Қарағанды облысының бірқатар аудандарының, Қарағанды қаласының оған қосылған ауылдық кеңестермен бірге, осы қаулымен таратылған Қарқаралы округінің аудандары мен Оңтүстік Қазақстан облысының Қарсақпай ауданынан құрылды.

Осы қаулымен бұрынғы Қарағанды облысының Калинин ауданы екіге, орталығы Журавлёвка ауылында орналасқан Калинин ауданы және орталығы Новочеркасское ауылында орналасқан Новочеркас ауданына бөлінді. Новочеркас ауданы жаңадан құрылған Қарағанды облысының құрамына енді. Қарағанды облысы құрылған кезде келесі құрамда болды: Қарағанды қаласы оған қосылған ауылдық кеңестер және Прибалхашстрой поселкесі; Ақмола, Баянауыл, Вишнев, Жаңаарқа, Қарқаралы, Қарсақпай, Қоңырат, Қу, Қорғалжын, Новочеркас, Нұра, Тельман, Шет, Еркіншілік аудандары [16; 19]. Қалған барлық аудандар Солтүстік Қазақстан облысының құрамына кірді.

Жаңа облыстың құрылуы, өндірістік мүмкіндіктерінің жоғары болуы, облыс орталығы Қарағанды қаласының маңызын арттырды. Қарағанды халқының саны соғыс қарсаңында 87 %-ға көбейді [11; 18]. Ал, соғыс жылдарында соғыс аймағына жақын орналасқан зауыт-фабрикалардың Қазақстанға көшірілуі мен миграция нәтижесінде, Қазақстандағы қала халқы шамамен 160 мың адамға көбейіп, Қарағанды халқы 16,7 мыңға артты [11; 21].

Қарағандыда қалалық аудандардың құрылуы XX ғ. 30 жж. соңына жатады. 1938 жылдың 29 маусымында Қарағандыда үш: Киров — орталығы Киров атындағы шахты поселкесі, Ленин — орталығы Жаңа қала, Сталин — орталығы Ескі қала болып алғашқы үш қалалық аудан құрылды [18; 76-77].

1945 жылдың басында Қарағандыда 5 қалалық аудан құрылып, қаланың шеткері аймақтарын басқару жүзеге асты. 1945 жылы 5 қаңтардағы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығымен қаладағы Сталин ауданын бөлшектеу нәтижесінде жаңа екі: Қарағанды және Сұрыптау елдімекені орталығы болған Железнодорожный және орталығы № 20 шахта елдімекені болған Шахтинск қалалық аудандары құрылды [18; 25]. 1945 жылы 1 қазанда Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығымен Самарқанд облыстық бағыныштағы Теміртау қаласы құрылды [18; 71].

1949 жылы Карагандагипрошахт институты болашақ Абай қаласының 13,5 мың халқы болуы тиіс құрылыс объектілерін салудың жоспарын жасады [19]. Ал, 1950 ж. «Карагандагипрошахт» институты Шерубай-Нұра көмір ауданын кешенді игерудің жобасы негізінде, 160 мың тұрғындық қаланың сызбасын жасады. 1954 жылдың 2 желтоқсанында Қазақ КСР-і Жоғарғы Кеңесі Президиумының жарлығымен Қарағанды қаласының Шахтинск аудандық кеңесіне қарасты Шерубай-Нұра елдімекеніне жұмысшы поселкесі санаты берілді. Осы жарлықпен Шерубай-Нұра поселкелік кеңесі құрылып, оның құрамына Қараған, Вольный және Қызыл станциясы елдімекендері жатқызылды [20].

Қазақ КСР-і Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1961 жылғы 15 тамыздағы Жарлығы бойынша Шерубай-Нұра жұмысшы поселкесі облыстық бағыныштағы Абай қаласы болып қайта құрылды. Абай қалалық Кеңесінің құрамына Жаңа Қараған, Оңтүстік Қараған елдімекендері, Қызыл станциясы, Қарабас поселкелік кеңесі берілді.

Қаланың бұрынғы жергілікті өндірістік кәсіпорындары: ағаш өңдеу комбинаты, нан зауыты, лимонад цехы, автотаксопарк солтүстік батыс жағында болатын болса, шахталар тұрғын аудандар көшесінің қиылысқан жеріндегі алаңда орналасқан 600 орындық кеншілер Мәдениет үйі 1958 жылы пайдалануға берілген еді.

1954 жылдың 20 желтоқсанында Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығымен Қарағанды қалалық Шахтинск ауданының Саран елдімекені облыс бағынышындағы қала болып қайта құрылды [21].

1961 жылдың 15 тамызында Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығымен Тентек — Шахтинск және Шерубай-Нұра — Абай елдімекендері облыс бағынышындағы қала болып құрылды [22].

Әрбір халық санағы сайын немесе ірі әкімшілік-аумақтық өзгеріс бойынша анықтамалық жинақтар шығарылды. Сондай жинақтардың бірі «КазССР. Административно-территориальное деление» атауымен шығарылды. Кеңес дәуірінде (1936-1989 жж. аралығында) 9 рет шығарылған жинақта, республика бойынша қалалар, қала типтес поселкелер, ауылдық елдімекен атаулары, әкімшілік орталығы, әрбір облыс бойынша халық саны көрсетілді. Сонымен бірге жинақ шығарылғанда, өткен санында жіберілген қателер, ескерусіз қалған жайттар қайта қаралып түзетілді.

Аталған жинақ Қарағанды облысының немесе Қарағандыға қарасты қалалар мен қала типтес поселкелердегі және оған қарасты селолық немесе ауылдық елдімекендердегі әкімшілік-аумақтық өзгерістерді, елдімекендер немесе халық санын жүйелеп отыруға мүмкіндік береді.

1959 жылы 1 қаңтарда республика бойынша облыстар саны — 15; қалалық аудандар — 9; қалалар — 43, оның ішінде республикалық бағынышта — 1, облыстық бағынышта — 27, аудандық бағынышта 15; жұмысшылар поселкелерінің саны — 142, курорттық поселке саны — 1 болды.

Қарағанды облысы бойынша облыстық бағыныштағы қалалар саны 5-ке жетті. Олар Қарағанды (1934), Балқаш (1937), Жезқазған (1954), Саран (1954), Теміртау (1945) қалалары.

Жұмысшылар поселкелерінің саны 26-ға жеткен болатын. Олар: Ағадыр (1941), Ақтас (1957), Ақтау (1950), Ақшатау (1944), Атасу (1941), Шығыс Қоңырат (1956), Гүлшат (1957), Жамбыл (1950), Жезқазған (1937), Дәрия (1956), Заводской (1957), Қарабас (1954), Қарағайлы (1954), Қаражал (1950), Қарсақпай (1933), Қоңырат (1938), Қорғасын (1956), Марганец (1954), Мойынты (1938), Никольский (1956), Новодолинка (1954), Сарышаған (1956), Семізбұғы (1944), Токаревка (1946), Өспен (1937), Шерубай-Нұра (1954) поселкелері еді.

Жезқазған қалалық кеңесіне: Ақтас, Жезқазған, Қарсақпай, Марганец, Никольский жұмысшылар поселкелері; Балқаш қалалық кеңесіне: Шығыс Қоңырат, Гүлшат, Қоңырат, Мойынты, Сарышаған поселкелері, Саран қалалық кеңесіне: Қарабас, Новодолинка, Шерубай-Нұра поселкелері қарады [23].

Қалаларды көркейту мәселесі орталықтың келісімімен республика көлемінде шешілді. Мысалы 1957 жылы республикаға қалаларды көркейту жұмыстарына 17 600 мың сом бөлінді. Көрсетілген қаржының 1 350 мың сомы Қарағандыға бөлінді [24]. Осы жылы аудан орталықтары мен жұмысшылар поселкелерін көркейту жұмыстарына республикалық бюджеттен 25 875 мың сом бөлінсе, Қарағанды облысына 2 175 мың сом бөлінді. Осы жылы аудан орталықтары мен жұмысшылар поселкелерінің саны 345-ке жетті. Қарағанды облысы бойынша жұмысшылар поселкесінің саны — 29-ға жетіп, республика көлемінде Шығыс Қазақстан облысы мен Оңтүстік Қазақстан облысынан кейінгі 3-ші көрсеткішке ие болды [24; 11].

1975 жылы 1 қаңтарда республикада 19 облыс; 210 аудан; 29 қалалық аудан; 82 қала, республикалық бағынышта 1 қала; облыстық бағынышта 48 қала; аудандық бағынышта 33 қала; 183 қалалық поселке тіркелді [25].

1959 жыл 1 қаңтардағы мәліметпен салыстырғанда республикада қалалардың өсуі — 52,4 %, ал қала типтес поселкелер саны 78,1 %-ға артты.

1961 жылы 6 наурыздағы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының жарлығымен республикадағы қоныстар қалалық және ауылдық елдімекендерге бөлінді. Қалалық елдімекенге аудандық, облыстық бағыныштағы қалалар мен қалалық поселкелер жатқызылды. Қалалық поселкені «жұмысшы және курорттық поселке» деген атау орнына «қалалық поселке» деген атау енгізілді. Қала және қалалық поселке санатына енгізілмеген қоныстар ауылдық елдімекенге жатқызылды.

1970 жылдары Қарағанды облысының әлеуметтік-экономикалық жағдайы тұрақты болды. Алайда өндірістік құрылым күрделеніп, өнеркәсіптік және ауыл шаруашылық мамандандырылған екі аумақтық аймақ (Қарағанды және Жезқазған) айқындалды. Бұл жергілікті жерлерде жоспарлауды жетілдіру қажеттілігін туындатты. Нәтижесінде, 1973 жылы 20 наурызда Орталық Қазақстанда әкімшілік-аумақтық тұрғыдан үлкен өзгеріс болды. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының № 1575—VIII Жарлығымен орталығы Жезқазған қаласы болып бекітілген Жезқазған облысы құрылды. Облыс құрамына Қарағанды облысынан Жезқазған, Балқаш және Қаражал қалалары; Ақтоғай, Жезді, Жезқазған, Жаңаарқа және Шет аудандары енді. Осы жарлықпен Жезқазған облысы құрамында орталығы Ағадыр поселкесі болған Ағадыр ауданы құрылды.

1975 жылы 1 қаңтарда Жезқазған облысының халқының саны 440,9 мыңға жетті. Қала халқының саны 342,9 мың, облыс халқының 77,7 % құрады. Облыстық бағынышта 4 қала — Жезқазған, Балқаш,

Қаражал, Никольский тіркелді. Қала типтес поселкелердің саны 20-ға жетті. Олар: Ағадыр, Ақтас, Ақшатау, Атасу, Шығыс Қоңырат, Гүлшат, Жамбыл, Жезқазған, Дәрия, Қарсақпай, Қоңырат, Марганец, Мойынты, Никольский, Сарышаған. Ағадыр ауданына қарасты Жамбыл жұмысшылар поселкесі мен Қызылжар поселкесі Қаражал қалалық кеңесіне бірікті.

Өспен жұмысшылар поселкесі ауылдық елдімекен санатына ауыстырылып, орталығы Өспен елді мекені Шет аудандық әкімшілігіне берілді. Ал Марганец поселкесінің атауы Жезді болып өзгертілді [25; 29-30].

1975 жылы Қарағанды облысындағы халық саны 1223,3 мыңды құрады. Қала халқының үлесі облыс халқы бойынша 85,3 % құрады. Қалалық аудандардың санында өзгеріс жоқ. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1961 жылғы 14 қарашадағы қаулысымен Қарағанды қалалық Сталин ауданы — Октябрь, 1963 жылдың 7 қаңтарында Киров және Шахтинск қалалық аудандары біріктіріліп, алғашқыда Киров, ал кейінірек 1969 жылдың 14 мамырында Советский деп аталды [25; 33].

Қарағанды облысының аумағындағы күрделі әкімшілік аумақтық өзгеріс 1997 жылы орын алды. Әкімшілік-аумақтық құрылымды оңтайландыруға байланысты Қазақстан Республикасы Президентінің 1997 жылғы 3 мамырдағы Жарлығына және Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылымындағы өзгерістер туралы» Заңының 9-бабына сәйкес Қарағанды облысының шекарасы таратылған Жезқазған облысының аумағы есебінен өзгертілді. Облыс орталығы ретінде Қарағанды қаласы қалдырылды [16; 20]. Осы заңға қатысты, тек қана Жезқазған немесе Қарағанды облыстары ғана емес, Алматы, Шығыс және Солтүстік Қазақстан облыстарының аумақтарына өзгерістер енгізілді.

Таратылған Жезқазған облысының аумағы Қарағанды облысының құрамына қосылуына байланысты облыстың шекарасы өзгерді. Қарағанды облысына Балқаш, Жезқазған, Қаражал, Сәтбаев қалалары мен Ағадыр, Ақтоғай, Жаңаарқа, Жезді, Тоқырауын, Шет аудандары кірді.

Қазақстан Республикасы Президентінің 1997 жылғы 23 мамырдағы № 3528 Жарлығымен Ағадыр, Жезді, Қазыбек би, Молодежный, Тельман, Теңіз, Тоқырауын аудандары таратылды. Ульянов ауданы Бұқар жырау ауданы болып қайта аталып, Мичурин ауданы Абай ауданы болып өзгерді. Аудан орталығы Абай қаласына көшіріліп, ол аудандық маңызы бар қала мәртебесіне ие болды. Жезқазған қаласының әкімдігіне бағынған Сәтбаев қаласы да аудандық маңызы бар қала санатына ауыстырылды.

Аудан шекараларына өзгерістер енді. Ағадыр ауданының аумағы Шет ауданының құрамына, Жезді ауданының аумағы Ұлытау ауданының құрамына, Қазыбек би ауданының аумағы Қарқаралы ауданының құрамына, Молодежный ауданының аумағы Осакаров ауданының құрамына, Тельман ауданының аумағы Бұқар жырау ауданының құрамына, Теңіз ауданының аумағы Нұра ауданының құрамына, Тоқырауын ауданының аумағы Ақтоғай ауданының құрамына қосылды.

Аумағы үлкейген Қарағанды облысының құрамына Балқаш, Жезқазған, Қаражал, Приозерск, Сарань, Теміртау, Шахтинск қалалары мен Абай, Ақтоғай, Бұқар жырау, Жаңаарқа, Қарқаралы, Нұра, Осакаров, Ұлытау, Шет аудандары кірді.

Қарағанды облысы аумағында келесі кенттер тіркелді: Ағадыр, Ақжал, Ақтас, Ақтау, Ақшатау, Атасу, Ботақара, Ғабиден Мұстафин, Гүлшат, Дария, Долинка, Жайрем, Жамбыл, Жезді, Жезқазған, Изумрудный, Қарабас, Қарағайлы, Киевка, Қоңырат, Қушоқы, Қызылжар, Мойынты, Молодежный, Новодолинский, Осакаровка, Сәкен Сейфуллин, Саяқ, Топар, Шалғын, Шахан, Шашубай, Шұбаркөл, Оңтүстік [16; 29].

Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің 2022 жылғы 25 наурыздағы № 58-ө «Ұлытау, Абай және Жетісу облыстарын құру мәселелері жөніндегі комиссия туралы» өкімімен жұмыс тобы құрылды [26]. Жұмыс тобы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 26 қыркүйектегі № 744 «Қарағанды облысының шекарасын өзгерту және Ұлытау облысының шекарасын белгілеу туралы» қаулысымен жаңадан құрылған екі облыстың аумағы анықталды [27]. Қаулыға сәйкес Жезқазған, Сәтбаев және Қаражал қалалары мен Жаңаарқа және Ұлытау аудандарының жерін қосу арқылы Ұлытау облысының шекарасы белгіленді. Ал Қарағанды облысының құрамында 7 аудан, 6 қала тіркелді: олар Абай, Ақтоғай, Бұқар жырау, Қарқаралы, Нұра, Осакаров, Шет аудандары мен Қарағанды, Балқаш, Приозерск, Саран, Теміртау және Шахтинск қалалары.

Қорытынды

Қарағанды облысының әкімшілік-аумақтық өзгерістері Қазақстан тарихының бірегей кезеңдерін көрсетеді. Кеңес өкіметі дәуірінде облыс аумағы бірнеше мәрте қайта қаралып, аудандық

құрылымдар жиі өзгеріп отырды. Бұл өзгерістер көбіне экономикалық жоспарлауға, индустриаландыруға және ауыл шаруашылығын ұжымдастыруға байланысты жүргізілді. Қарағанды облысының өнеркәсіптік әлеуеті орталық билік үшін стратегиялық маңызға ие болды, сондықтан өңірдің әкімшілік құрылымы өндіріс пен халық санын тиімді басқаруға бейімделді.

Кеңес өкіметінен қалған мұра ретінде облыста ірі өндіріс орындары, урбанизацияланған қалалар жүйесі және кеңестік жоспарлы шаруашылықтың құрылымы сақталды. Алайда, тәуелсіздік жылдарында бұл жүйе нарықтық экономика талаптарына бейімделіп, көптеген әкімшілік реформалар жүргізілді. Жезқазған облысының таратылып, оның аумағының қайтадан Қарағанды облысына қосылуы, аудандар мен қалалардың шекарасының өзгеруі осының айқын көрінісі.

Қазіргі Қазақстан жағдайында Қарағанды облысы әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан маңызды индустриялық өңір болып қалуда. Әкімшілік-аумақтық өзгерістер елдің өңірлік саясаты мен басқару тиімділігін арттыру мақсатында жалғасуда. Бүгінгі күні облыстың даму басымдықтары айқындалып, халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға және жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін жетілдіруге бағытталған.

Жалпы алғанда, Қарағанды облысының әкімшілік аумақтық құрылымы тарихи дәуірлердің айнасы. Кеңестік кезеңнің ауыр және қарама-қайшы мұрасынан қазіргі заманның жаңғырған және дербес Қазақстанның даму бағытына өткен өңір — тәуелсіз елдің тұрақты және қарқынды дамушы өңірлерінің бірі ретінде қалыптасып отыр.

Алғыс білдіру

Мақала Қарағанды облысы әкімінің «Тәуелсіздік ұрпақтары» гранты бойынша «Қарағанды облысының бірінші басшылары (1932-2024 жж.)» жобасының қолдауымен дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке / Б.М. Абдрахманова. — Карағанды: «Гласир», 2010. — 242 с.
- 2 Жакин М.С. Осакаров ауданының топонимикасы / М.С. Жакин. — Карағанды: «Гласир» баспасы, 2015. — 400 б.
- 3 Жакин М.С. Ұлытау өңірінің топонимикасы / М.С. Жакин. — Карағанды: «Гласир», 2018. — 500 б.
- 4 Аршабеков Т.Т. Карағанды облысы Нұра ауданының топонимикалық картасы: тарихи негіздеме / Т.Т. Аршабеков, М.С. Жакин, Ж.А. Жұмабеков — Карағанды: «Гласир» баспасы, 2009. — 220 б.
- 5 Досмағамбетов С.К. Центральный Казахстан: природа и природные ресурсы, события и люди, реформы и развитие / С.К. Досмағамбетов. — Алматы: ИД «Желтые страницы», 2003. — 562 с.
- 6 Декреты Советской власти. — Москва: Политиздат, 1980. — Т. X. Август — сентябрь 1920 г. — 412 с.
- 7 Солтүстік Қазақстан облысының әкімшілік-аумақтық бөлініс тарихынан (25.04.1921 г. — 01.01.2017 г.) = Административно-территориального деления Северо-Казахстанской области (25.04.1921г. — 01.01.2017г.). — Петропавл, 2017. — 492 б.
- 8 Центральнй государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 30. — Т. 2. — Д. 339. — Л. 28.
- 9 Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысы туралы [Электрондық ресурс] — Қолжетімділік тәртібі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930004200>
- 10 Голиков Н.Ф. Проблемы расселения населения Казахстана / Н.Ф. Голиков, Б.Я. Двоскин, М.Д. Спектор. — Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1989. — 247 с.
- 11 Исаков У.М. Города Казахстана: проблемы социально-экономического развития / У.М. Исаков. — Алма-Ата: Наука, 1985. — 160 с.
- 12 Государственный архив Карагандинской области (далее — ГАКО). — Ф. 257. — Т. 1. — Д. 6. — Л. 38.
- 13 Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства РСФСР за 1934 г. № 9. — М.: Госиздат, б. г. — 370 с.
- 14 ЦГА РК. — Ф. 30. — Т. 2. — Д. 847. — Л. 3.
- 15 Северо-Казахстанский государственный архив (СКГА). — Ф. 1189. — Т. 1. — Д. 4а. — Л. 22.
- 16 Караганда. Справочник по истории административно-территориального устройства Карагандинской области (29 июля 1936 г. — 1 января 2006 г.) / отв. редактор У.А. Амантаев. — Караганда: Отдел архивов и документации Карагандинской области, 2006. — 196 с.
- 17 ЦГА РК. — Ф. 30. — Т. 5. — Д. 1044. — Л. 17.
- 18 ЦГА РК. — Ф. 1109. — Т. 5. — Д. 1. — Л. 71.
- 19 Рахымқызы А. Қаламыздың тарихы еліміздің тарихы / А. Рахымқызы // «Абай–Ақиқат» газеті, 2001 жыл. — 3 ақпан.

- 20 Рахымқызы А. Қаламыздың тарихы еліміздің тарихы / А. Рахымқызы // «Абай–Ақиқат» газеті, 2001 жыл. — 17 наурыз.
- 21 Ведомости Верховного Совета СССР. — М.: Издание Верховного Совета СССР, 1955. — № 1 (23 января). — 32 с.
- 22 Ведомости Верховного Совета РСФСР. — М.: Издание Верховного Совета РСФСР, 1961. — № 36 (14 сентября). — 548 с.
- 23 Казахская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1959 года. — 3-издание. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1959. — 101 с.
- 24 ЦГА РК. — Ф. 1697. — Т. 2. — Д. 91. — Л. 3.
- 25 Казахская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1975 года. — Издание 6-е. — Алма-Ата: Казахстан, 1975. — 175 с.
- 26 Ұлытау, Абай және Жетісу облыстарын құру мәселелері жөніндегі комиссия туралы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/R2200000058>
- 27 Қарағанды облысының шекарасын өзгерту және Ұлытау облысының шекарасын белгілеу туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 26 қыркүйектегі № 744 қаулысы. — [Электрондық ресурс] — Қолжетімділік тәртібі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P22000000744>

К.Т. Бодеев, Н.А. Амантаева

История административно-территориальных изменений Карагандинской области (1932–2022 гг.)

В статье рассматриваются административно-территориальные изменения Карагандинской области, которая является второй по величине территорией в Республике Казахстан. На основе архивных материалов и официальных законодательных документов исследуется период от момента образования Карагандинской области до последнего крупного территориального изменения — выделения Улытауской области. Актуальность исследования заключается в систематическом рассмотрении территориальных изменений, произошедших в Карагандинской области с момента её создания в советский период и в годы независимости Казахстана. Авторы приходят к выводу, что этапы формирования современной территории Карагандинской области и причины административно-территориальных преобразований в регионе в значительной степени были обусловлены советским принципом территориального деления, осуществлённым без учёта исторически сложившихся традиционных хозяйственных укладов, экономических возможностей, а также особенностей кочевых маршрутов родоплеменных объединений. Этот процесс продолжился и после обретения Казахстаном независимости, когда территориальные преобразования проводились преимущественно на основе советской системы административного деления. Установлено, что административно-территориальные изменения на территории Карагандинской области проходили в рамках общереспубликанских мероприятий и в большинстве случаев решались на центральном уровне.

Ключевые слова: Карагандинская область, история, административно-территориальные изменения, советский период, Казахская ССР, независимый Казахстан.

K.T. Bodeyev, N.A. Amantayeva

The History of Administrative-Territorial Changes in Karaganda Region (1932–2022)

This article examines the administrative-territorial changes of Karaganda Region, which is the second largest region by area in the Republic of Kazakhstan. Based on archival materials and official legal documents, the study covers the period from the establishment of Karaganda Region up to the most recent major territorial change — the separation of Ulytau Region. The relevance of the research lies in the systematic analysis of territorial changes that have occurred in Karaganda Region from its formation during the Soviet period to the transformations during Kazakhstan's independence. The authors conclude that the stages of formation of the modern territory of Karaganda Region and the causes of administrative-territorial transformations were largely influenced by Soviet principles of territorial delimitation, which were implemented without considering the historically established traditional economic practices, economic opportunities, and the specific features of clan-tribal migration routes. This process continued after Kazakhstan gained independence, when territorial reforms were also primarily based on the Soviet administrative-territorial system. It has been established that administrative-territorial changes in Karaganda Region were carried out within the framework of nationwide initiatives and were mostly decided at the central level.

Keywords: Karaganda Region, history, administrative-territorial changes, Soviet period, Kazakh SSR, independent Kazakhstan.

References

- 1 Abdrakhmanova, B.M. (2010). *Istoriia Kazakhstana: vlast, sistema upravleniia, territorialnoe ustroistvo v XIX veke* [History of Kazakhstan: Power, System of Governance, and Territorial Structure in the 19th Century]. Karagandy: «Glasir» [in Russian].
- 2 Zhakin, M.S. (2015). *Osakarov audanyryn toponimikasy* [Toponymy of Osakarov District]. Qaragandy: «Glasir» baspasy [in Kazakh].
- 3 Zhakin, M.S. (2018). *Ulytau onirinin toponimikasy* [Toponymy of the Ulytau Region]. Qaragandy: «Glasir» [in Kazakh].
- 4 Arshabekov, T.T., Zhakin, M.S., Zhumabekov, Zh.A. (2009). *Qaragandy oblysy Nura audanyryn toponimikalyq kartasy: tarikhii negizdeme* [Toponymic Map of Nura District of Karaganda Region: Historical Justification]. Qaragandy: «Glasir» [in Kazakh].
- 5 Dosmagambetov, S.K. (2003). *Tsentrallyi Kazakhstan: priroda i prirodnye resursy, sobytiia i liudi, reformy i razvitie* [Central Kazakhstan: Nature and Natural Resources, Events and People, Reforms and Development]. Almaty: ID «Zheltie stranitsy» [in Russian].
- 6 (1980) *Dekrety Sovetskoi vlasti. T. X. Avgust — sentiabr 1920 g.* [Decrees of Soviet Power. Vol. X. August — September 1920]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 7 (2017). *Soltustik Qazaqstan oblysynyn akimshilik-aumaktyq bolinis tarikhynan (25.04.1921 g. — 01.01.2017 g.) = Administrativno-territorialnogo deleniia Severo-Kazakhstanskoi oblasti (25.04.1921g. -01.01.2017g.)* [From the History of the Administrative-Territorial Division of the North Kazakhstan Region (April 25, 1921 — January 1, 2017)]. Petropavl [in Kazakh].
- 8 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 30. — T. 2. — D. 339. — L. 28 [in Russian].
- 9 Qazaqstan Respublikasynyn akimshilik-aumaktyq qurylysy turaly [On the Administrative-Territorial Structure of the Republic of Kazakhstan]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930004200> [in Kazakh].
- 10 Golikov, N.F., Dvoskin B.Ya., & Spektor, M.D. (1989). *Problemy rasseleniia naseleniia Kazakhstana* [Problems of Population Settlement in Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 11 Isakov, U.M. (1985). *Goroda Kazakhstana: problemy sotsialno-ekonomicheskogo razvitiia* [Cities of Kazakhstan: Problems of Socio-Economic Development]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 12 GAKO [Karaganda Regional State Archive]. — F. 257. — T. 1. — D. 6. — P. 38 [in Russian].
- 13 *Sobranie uzakonenii i rasporiazhenii Raboche-Krestianskogo pravitelstva RSFSR za 1934 g. № 9* [Collection of Laws and Orders of the Workers' and Peasants' Government of the RSFSR for 1934, No. 9]. Moscow: Gosizdat [in Russian].
- 14 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 30. — T. 2. — D. 847. — L. 3 [in Russian].
- 15 GASKO [North Kazakhstan Regional Archive]. — F. 1189. — T. 1. — D. 4a. — L. 22 [in Russian].
- 16 Amantaev, U.A. (Ed.). (2006). *Karaganda. Spravochnik po istorii administrativno-territorialnogo ustroistva Karagandinskoi oblasti (29 iuliia 1936 g. — 1 yanvaria 2006 g.)* [Karaganda. Handbook on the History of the Administrative-Territorial Structure of Karaganda Region (July 29, 1936 — January 1, 2006)]. Karaganda: Otdel arkhivov i dokumentatsii Karagandinskoi oblasti [in Russian].
- 17 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 30. — T. 5. — D. 1044. — L. 17 [in Russian].
- 18 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1109. — T. 5. — D. 1. — L. 71 [in Russian].
- 19 Rakhymkyzy A. (2001). *Kalamyzdyn tarikhy elimizdin tarikhy* [The History of Our City is the History of Our Country]. *Abai-Aqiqat — Abai-Truth* [in Kazakh].
- 20 Rakhymkyzy, A. (2001). *Qalamyzdyn tarikhy elimizdin tarikhy* [The History of Our City is the History of Our Country]. *Abai-Aqiqat — Abai-Truth* [in Kazakh].
- 21 (1955). *Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR* [Bulletin of the Supreme Soviet of the USSR]. Moscow: Izdanie Verkhovnogo Soveta SSSR, 1 (January 23), 32 [in Russian].
- 22 (1961). *Vedomosti Verkhovnogo Soveta RSFSR* [Bulletin of the Supreme Soviet of the RSFSR]. Moscow: Izdanie Verkhovnogo Soveta RSFSR 36 (September 14th) [in Russian].
- 23 (1959). *Kazakhskaiia SSR. Administrativno-territorialnoe delenie na 1 yanvaria 1959 goda. 3-izdanie* [Kazakh SSR. Administrative-Territorial Division as of January 1, 1959. 3rd Edition]. Alma-Ata: Kazgosizdat [in Russian].
- 24 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1697. — T. 2. — D. 91. — L. 3 [in Russian].
- 25 (1975). *Kazakhskaiia SSR. Administrativno-territorialnoe delenie na 1 yanvaria 1975 goda. Izdanie 6-e* [Kazakh SSR. Administrative-Territorial Division as of January 1, 1975. 6th Edition]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 26 Ulytau, Abai zhane Zhetisu oblystarynyn quru maseleleri zhonindegi komissiiia turaly [On the Commission regarding the establishment of Ulytau, Abai, and Zhetysu regions]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/R2200000058> [in Kazakh].

27 Qaragandy oblysynyn shekarasyn ozgertu zhane Ulytau oblysynyn shekarasyn belgileu turaly Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2022 zhylgy 26 qyrkuiektegi № 744 qaulysy [On the Commission regarding the establishment of Ulytau, Abai, and Zhetysu regions]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000744> [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Бодеев Канат — PhD, профессор ассистенті, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-2172-1558>

Амантаева Назерке — педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0001-2919-1352>

Information about the authors

Bodeyev Kanat — PhD, Assistant Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2172-1558>

Amantayeva Nazerke — Master of Pedagogical Sciences, Lecturer, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-2919-1352>

К. Байтүреева¹ , Ж. Турекулова^{2*} , В. Султанова³ ¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан;³Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан(E-mail: turkulova74@mail.ru; baitureyeva@mail.ru; valida_200470@mail.ru)

XX ғ. 50-жылдарындағы АҚШ және Египет қатынастарының тарихы

Мақалада Америка Құрама Штаттарының Египетке қатысты саясатының тарихына талдау жасалған. Екі ел қатынастары Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде Таяу Шығыс аймағында қалыптасқан геосаяси ахуалдың ерекшеліктері аясында қарастырылады. Аталған тарихи жағдайда АҚШ-тың аймақтық саясаты энергетикалық ресурстарға бақылау орнатуға деген ұмтылыспен анықталады, ал Египеттің бұл саясаттағы орны Суэц каналының геоэкономикалық және геостратегиялық маңызымен байланысты қаралады. Египеттің ұтымды географиялық орналасуы, сондай-ақ соғыстан кейінгі араб әлеміндегі саяси белсенділігі бұл елді Вашингтон үшін Таяу Шығыстағы стратегиялық әріптеске айналдырды. Осыған байланысты Америка Құрама Штаттары мен оның негізгі батыстық одақтастары Египетті аймақтық қауіпсіздік құрылымдарына, соның ішінде антикоммунистік сипаттағы «Орта Шығыс қолбасшылығы» жобасының шеңберіне тартуға ұмтылды. Аталған бастаманың жүзеге асырылу мүмкіндіктері мен шектеулері, сондай-ақ Каирдің бұл бастамаға қатысты саяси ұстанымы зерделенген. Мақалада XX ғасырдың екінші жартысындағы Египеттің ішкі саяси және сыртқы жағдайының өзгерістері жағдайында АҚШ-пен дипломатиялық және әскери-саяси қатынастарының тарихы сараланады. Сонымен қатар, Ялта–Потсдам жүйесінің қалыптасуы нәтижесінде АҚШ пен Кеңес Одағы арасындағы Таяу Шығыстағы ықпал үшін бәсекелестік шеңберінде орын алған геосаяси теке-тірестер мазмұны талданып, Вашингтонның аймақтық әскери-стратегиялық мүдделерін қамтамасыз етуге бағытталған қадамдары зерттелген. Зерттеу жұмысы Ресей Федерациясының Сыртқы істер министрлігі архивіндегі Египетке қатысты құжаттық дереккөздерге сүйене отырып жүргізілген.

Кілт сөздер: Дүниежүзі тарихы, Америка Құрама Штаттары, Таяу Шығыс, Египет, Суэц каналы, Орта Шығыс қолбасшылығы, геосаясат, тарихи даму, идеология, сыртқы саясат тарихы, әскери стратегия.

Kipicne

Өткен тарихи үдерістер қазіргі жаһандық саяси үрдістердің қалыптасуына негіз болатын, халықаралық қатынастардың іргелі қағидаты. Қазіргі кездегі әлемдік саясат өткен шақта орын алған тарихи үдерістер мен шешімдердің негізінде қалыптасатындығы айқын мәселе. Сонымен қатар, әрбір тарихи дәуір әлемнің жетекші державалары тарапынан күш теңгерімділігін қамтитын және аймақтық, жаһандық деңгейде үстемдігін орнатуға бағытталған тұжырымдамалардың, саяси бағыттардың әзірленуімен ерекшеленеді. Осы ретте Таяу Шығыс аймағындағы қазіргі жағдайды, Америка Құрама Штаттарының Таяу Шығыстық саясатын XX ғасырдың екінші жартысындағы тарихи оқиғалар арнасында қарастыру өзекті бағыт болып табылады. Қазіргі Таяу Шығыс аймағындағы тектоникалық геосаяси өзгерістер түріндегі ХХІ ғасырдың басында орын алған саяси оқиғалардың басым бөлігі Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін негізі қаланған саяси бағыттардың бүгінгі кезеңдегі тарихи жалғасы. Осы ретте Таяу Шығыс аймағындағы дағдарыстар мен қақтығыстарды ішкі қайшылықтар арнасында ғана туындаған құбылыстар деп емес, сыртқы акторлардың мүдделері шеңберінде қалыптасқан геосаяси көрініс ретінде айқындаймыз.

Зерттеудің басты мақсаты — Египеттің XX ғасырдың 50-жылдарындағы саяси-экономикалық даму ерекшеліктерін саралау, сондай-ақ АҚШ-тың «Орта Шығыс қолбасшылығы» (Middle East Command) жобасына қатысты ұстанған саясатын, оның іске асыру бойынша саясаттың барысы мен салдарын зерттеу, осы жобадан Египеттің орны мен рөлін анықтау.

Мақалада қарастырылып отырған тарихи мәселені жаңаша көзқарастар тұрғысынан қайта зерделеу, сондай-ақ оны заманауи ғылыми парадигмалар мен әдіснамалық ұстанымдар негізінде талдау маңызды. Себебі XX ғасырдың 50-жылдарындағы Америка-Египет қатынастарына тарихи тұрғыда талдау жүргізу тек ғылыми-тарихи маңызы бар зерттеу ретінде ғана емес, сонымен қатар

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: turkulova74@mail.ru

қазіргі халықаралық саяси ахуалды сараптамалық тұрғыдан бағалауға негіз болатын іргелі мәселе. Бұл бағыттағы зерттеулер халықаралық қатынастар, аймақтану, тарих салаларындағы мамандар мен сарапшылар үшін де маңызды.

Материалдар және әдістер

Зерттеу материалдары ретінде Ресей Федерациясы сыртқы саясаты архивінің 87/087 қорларының Египет бойынша референтура құжаттары пайдаланылды. Америка Құрама Штаттарының Мемлекеттік департаменті дипломатиялық қызмет институтының ресми сайтында жарияланған құжаттары [1] негізінде АҚШ-Египет қарым-қатынастары зерделенді. Сонымен қатар «Ресей XX ғасыр. Құжаттар. 1947-1956 жылдардағы Таяу Шығыс қақтығысы» атты құжаттар жинағындағы [2] тақырыпқа қатысты құжаттарға талдау жасалынды.

Зерттеу барысында XX ғасырдың екінші жартысындағы Таяу Шығысқа қатысты саяси ұстанымдарды анықтап, сол кезеңдегі жетекші державалардың мүдделерінің негізгі мәнін саралау мақсатында тарихи-саяси талдау әдісі қолданылды. Пәнаралық талдау әдісі шеңберінде Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі қалыптасқан әлемнің геосаяси жағдайын, Таяу Шығыстағы ірі державалардың геостратегиялық мүдделерін, Суэц каналының геосаяси маңызын, күштер тепе-теңдігін зерделеу мақсатында геосаяси жүйелі талдау әдісі таңдап алынды. Тарихи-салыстырмалы әдіс шеңберінде Америка Құрама Штаттары, еуропалық державалар және Кеңес Одағы тарапынан Таяу Шығысқа, оның ішінде Египетке қатысты ұстанымдарына, орын алған тарихи оқиғаларды салыстырып қарастыру қолданылды. Зерттеудің жетекші әдісі ретінде архив құжаттары мен дереккөздерді, БҰҰ резолюцияларын, ресми материалдарды, дипломатиялық хаттарды, сол кезеңде жарық көрген бұқаралық ақпарат құралдарын зерттеу үшін деректерге талдау жүргізу әдісі таңдап алынды.

Нәтижелері

1. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Таяу Шығыс аймағында қалыптасқан геосаяси жағдайдың талдауы

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Таяу Шығыстағы геосаяси жағдайдың барысын, мәнін айқындау үрдісінде XIX-XX ғасырлар тоғысында қалыптасқан, таяушығыстық геосаяси картаның қалыптасуына үлкен ықпалын тигізген екі маңызды кезеңдерді айқындаймыз:

– *бірінші кезең* XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Осман империясының дағдарысы шеңберінде араб иеліктеріндегі ықпалын жоғалтуына, Франция мен Ұлыбритания секілді еуропалық жетекші державалардың Таяу Шығысқа толық үстемдігін орнатуына қатысты туындайтын саяси жағдайларды қамтиды. Аталған кезеңде «Таяу Шығыс» ұғымының географиялық ауқымы еуропалық державалар айқындаған саяси шекаралар шеңберінде қалыптасқанын көрсету маңызды. Бұл ретте, Франция мен Ұлыбританияның империялық мүдделеріне сай келетін, олардың әкімшілік басқаруына ыңғайлы болатын саяси-экономикалық, тарихи-географиялық кеңістік «Таяу Шығыс» ретінде танылып, геосаяси ұғым ретіндегі мазмұны бекіді деген тұжырым жасауға негіз бар.

– Таяу Шығыстағы геосаяси өзгерістерді айқындайтын *екінші кезең* Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуынан бастау алады және әлемдік тәртіптің жаңа нысанына аймақ елдерінің бейімделу үрдісін білдіреді. Екінші дүниежүзілік соғыс Таяу Шығыстағы еуропалық отаршылдық тәртіптің күйреуін тудырды. Оның басты себебі ориентализм шеңберінде құрылған еуропалық тұжырымға қарсы араб елдерінде ұлтшылдық идеологияның қалыптасуы болды. «XIX ғасырдың екінші жартысында араб елдерінде Осман империясы мен еуропалық мемлекеттердің отарлау саясатына қарсы ұлттық өркендеу идеясы — «ан-нахда аль-арабийя» кеңінен тарай бастады. Араб қайта өрлеу қозғалысының мақсаты араб елдерін отаршылдықтан азат ету, біртұтас араб ұлттық қозғалысын құру болды және жетекші идеясы «арабтардың қуаты мен күшін қайта жаңғырту» мәселесіне арналды. «Ислам әлемінің Батыс мемлекеттерінен саяси, экономикалық және ғылыми-техникалық тұрғыдан артта қалуы мәселесі көптеген мұсылман ойшылдары мен саяси қайраткерлерді алаңдатты. Осы тығырықтан шығу жолдарын іздестіре отырып, олар отаршылдыққа қарсы күрес, ислам елдері арасындағы өзара ынтымақтастықты нығайту, сондай-ақ ислам өркениетінің рухани жаңғыруы мен қайта өрлеуін қамтамасыз етуге бағытталған тұжырымдамалық-идеологиялық доктриналар әзірлеп, оларды жүзеге асыруды басты мақсат етіп қойды» [3; 68]. Бұл кезеңде Батыс елдері ұсынған демократиялық құндылықтар мен Кеңес Одағы насихаттаған коммунистік идеялар арасындағы идеологиялық қарама-қайшылық Таяу Шығыста әскери-саяси және қаржылық-

экономикалық бәсекелестік түрінде айқын көрініс тапты. Соғыстан кейін әлемдік тәртіпті қайта құруда жетекші рөлге ие болған Америка Құрама Штаттары Таяу Шығысты өз сыртқы саясатының басым бағыты ретінде қарастырып, бұл аймақтағы ықпал үшін тек КСРО тәрізді идеологиялық қарсыластарымен ғана емес, сонымен қатар бұрыннан орныққан Ұлыбритания сынды батыс одақтастарымен де геосаяси бәсекелестікке түсті. Сонымен қатар аталмыш кезеңде араб елдеріндегі отаршыл державалардың ұстанымы әлсіреді. Азаттық қозғалыстар Алжирде, Египетте, Ливияда, Сомалиде, Суданда, Иранда пайда болды. 1958-1961 жылдар аралығында Египет пен Сирияның Біріккен Араб Республикасына бірігуі нәтижесінде кеңінен өріс алған панарабизм идеологиясы ірі саяси күшке айналды. Отаршылдыққа қарсы бағытталған арабизм идеологиясының Насеризм мен Баасизм қозғалыстарының революциялық үндеулерімен ұштасуы, 1956 жылғы Суэц дағдарысының туындауына тікелей ықпал етті. Бұл дағдарыс өз кезегінде Ұлыбританияның әлемдік держава ретіндегі тарихи рөлінің аяқталуын білдіретін геосаяси бетбұрыстардың бірі ретінде бағаланды. Еуропалық державалардың Таяу Шығыстағы геосаяси ықпалын жоғалтуы және олардың аймақтан біртіндеп шегінуі нәтижесінде қалыптасқан саяси вакуумды толтыру мақсатында екі қарама-қарсы идеологиялық лагерьдің жетекшілері: АҚШ пен Кеңес Одағы — аймақтық кеңістікті өз бақылауына алу үшін әртүрлі дипломатиялық, саяси және экономикалық тетіктерді белсенді түрде қолдана бастады.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Америка Құрама Штаттарының араб әлеміндегі саясатын төмендегі түрде қарастыруға болады:

1. Араб елдері АҚШ үшін тауарлар нарығы ретіндегі маңызымен ерекшеленіп, бұл Вашингтонның саясатында шешуші рөл атқарды.
2. Америка Құрама Штаттары араб елдерінің мұнай ресурстарына бақылау орнатуға, сондай ақ аймақта стратегиялық маңызы бар шептерді құруға ұмтылды.
3. Америка Құрама Штаттарының аймақтағы басты саясаты — Израиль мемлекетін нығайтуға қатысты туындады және АҚШ тарапынан араб елдері арасында тығыз одақтар мен альянстардың орнауына, аймақ елдерінің қорғаныс қабілеттерін дамытуға жол бермеуге бағытталды.

2. XX ғасырдың 50-жылдарындағы Египетке Америка тарапынан жүргізілген экономикалық көмек.

XX ғасырдың 50-жылдарында елде жүргізілген әлеуметтік-экономикалық шаралардың нәтижесінде Египет Таяу Шығыс елдерінің ішінде дамыған аграрлық-индустриалдық мемлекетке айналды. Бұл ішкі реформалармен қатар сырттан келген инвестициялық қолдаулардың нәтижесінде жүзеге асырылды. Гамаль Абдель Насер тұсында Египет экономикасы аграрлық реформалар, импортты алмастыру, Суэц каналы компаниясы сияқты негізгі ұлттандыру әрекеттері және Хелуан болат зауыты мен Асуан биік бөгетін қоса алғанда, ірі инфрақұрылымдық жобалардың арқасында айтарлықтай өсті. Бұл өз кезегінде ел халқына баспанаға, білім алуға, денсаулық сақтау мен жұмысқа қол жеткізуге мүмкіндік берді.

Айқындалған хронологиялық шеңбер барысында Египетке ірі капиталистік елдерден капиталдың енуі, әсіресе американдық капиталдың кеңеюі күшейгенін айқындау маңызды. Шетелдік капиталдың Египетке енуі техникалық-экономикалық көмек, экономиканың маңызды салаларына инвестиция салу, мұнай концессиялары, банк жүйесіне ену түріндегі әртүрлі нысанда болды. Египетке шетел капиталын тарту мақсатында үкімет бірқатар шараларды жүзеге асырды, атап айтқанда, Египеттегі күрделі салымдардан алынған пайданы шетелге беруге рұқсат ететін заң қабылданды. 1955 жылғы № 315 заң египеттік және шетелдік фирмаларды египеттік акционерлік қоғамдарға айналдыруға рұқсат берді [4]. Египет үкіметінің бұл шараларының барлығы Египет экономикасына шетел капиталының ықпалын күшейтуге бағытталды.

1949 жылы Каирде Америка Құрама Штаттарының Египеттегі елшісі Джефферсон Кефферидің (1886-1974) төрағалық етуімен өткен Таяу Шығыстағы американдық дипломаттардың конференциясында Таяу Шығыстағы экономикалық, қаржылық және әлеуметтік проблемаларды шешу мақсатында экономикалық көмек көрсету туралы мәселелер қарастырылған. Осы кезеңнен бастап Америка Египетке қатысты бірқатар экономикалық жобаларды жүзеге асырған. 1951 жылы 5 мамыр күні «Лё Прогрès Эжипсьен» (Le Progrès égyptien) газетінде келтірілген мәліметтер бойынша Египет және АҚШ арасындағы техникалық көмек көрсету туралы келісім-шартқа қол қойылады [5]. Трумэн бағдарламасының 4-бөлімі ретінде белгілі мәтін кіріспеден және 8 баптан тұрады. Мәтінде тараптардың Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының 1949 жылғы 16 қарашадағы Экономикалық және әлеуметтік кеңестің экономикалық дамуға техникалық көмек көрсету туралы

шешімін, сондай-ақ осындай көмекті көрсету қағидаттарын айқындайтын № 304/IV резолюциясын орындауға ниетті екендігі атап көрсетіледі. Аталған келісімнің 1-бабында Америка Құрама Штаттары Египеттің экономикалық ресурстары мен өндірістік әлеуетін дамыту мақсатында техникалық білім мен тәжірибе алмасудың барлық түрлері бойынша Египетпен ынтымақтастық орнатуға міндеттеме алады. 1951 жылдың 6 мамыр күні Египет Сыртқы істер министрі Салах әл-Дин Бей мен Американың Египеттегі елшісі Джефферсон Кеффри арасында Египетке техникалық көмек көрсету туралы 4-тармақтың бағдарламасын қолдану туралы келісімге қол қойылады [5].

1955 жылы «Ля Бурс Эжипсьен» (*La bourse égyptienne*) газетінде Америка Құрама Штаттарындағы Египет елшісі Мохамед Камил бей Абдул Рахимнің (1897-1966) Дьюк университетінде жасаған баяндамасында: «Таяу Шығыс — әлемдік бейбітшіліктің кілті. Бірақ бұл аймақты басқаруда қателіктер жіберілсе, үшінші дүниежүзілік соғыстың алғышарты туындайды. Бұрын әлемдік геосаяси тепе-теңдіктің орталығы ретінде танылған Орталық Еуропаның рөлі бүгінде біртіндеп Таяу Шығысқа ауысуда. Бұл үдеріс еуропалық державалардың отаршылдық саясатынан толықтай бас тартпағанын көрсетеді және Америка Құрама Штаттары тарапынан еуропалық державалардың отарлық саясатына тоқтау қойылмайынша жалғаса береді» [6], – деп мәлімдеме жасауы сол кезеңдегі Египеттің ресми көзқарасын айқындайды. Яғни египеттік билік Америка Құрама Шттарымен одақтастық жағдайын Ұлыбританияның бақылауынан құтқаратын мәселе ретінде қарастырғандығы айқын.

1956 жылы 2 қаңтар күні АҚШ тарапынан Египеттегі темір жол құрылысына 15 миллион доллар көлемінде экономикалық көмегі туралы келісімге қол қойылады [6]. «Аль-Ахрам» газеті бетінде Египет 1956 жылы 6 қараша күні 40 млн американдық долларды құрайтын АҚШ тарапынан Египетке көрсетілетін экономикалық көмек туралы келісімді ратификациялайды [6]. 17 ақпанда теміржол желісін жақсарту жобасын жүзеге асыру үшін Египетке 7,5 миллион доллар бөлу туралы келісімге қол қойылады. 23 ақпанда Египет көмек көрсету туралы 1954 жылғы 6 қарашадағы бас келісімді әзірлеуде АҚШ-пен 4 келісімге қол қойды. Бұл келісімдер АҚШ-тың 23 3337 мың доллар және Египеттің 32 607 мың доллар көлеміндегі экономикалық көмегін қарастырады. Ол төмендегідей іс-шараларды қамтыған:

1. Кафр Эль-Заятты Каир-Александрия жолымен байланыстыратын ұзындығы 100 км жол құрылысын бастау және материалдар мен машиналар қоймалары орналасатын, техникалық қызметкерлерді оқытатын орталық құрылысын бастау. Египет тарапынан бұл шараға 17 500 мың доллар, ал АҚШ тарапынан — 10 089 мың доллар инвестиция қарастырылған.

2. Абу Хаммостағы су тазарту қондырғысының құрылысы. АҚШ 7 488 000 долларға құбырлар мен қажетті жабдықтарды жеткізеді, ал Египет 1 015 000 египет фунтын инвестициялайды.

3. Александрия портына арналған жабдық құрылысына АҚШ 4320 мың доллар береді. Египет 11500 мың доллар инвестиция салады [6].

Келтіріліп отырған мәліметтерден Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін АҚШ-тың Египетке экономикалық көмегі Американың Таяу Шығыстағы саясатының маңызды құралына айналғанын айқындаймыз. Бұл көмекті Вашингтон аймақтағы американдық ықпалды күшейту, коммунистік идеялардың таралуына жол бермеу, Египет сияқты негізгі елдердегі тұрақтылықты қолдау құралы ретінде қарастырды. Америкалық көмектің бір бөлігі жолдар, суару жүйелері, энергетикалық жобалар, сондай-ақ денсаулық сақтау және білім беру түріндегі инфрақұрылымды дамытуға жұмсалды. Бұл инвестициялар Египет экономикасын жаңғыртуға және мемлекеттік басқаруды нығайтуға бағытталды. Американың экономикалық көмегі саяси мақсаттарға ие болды. Америка Құрама Штаттары Египеттің «қырғи-қабақ соғыс» барысында Американдық тарапқа бет бұруын және Кеңес Одағының ықпалын шектейтінін күтті. Алайда, 1955 жылдан кейін Египет КСРО-мен қарым — қатынасын нығайта бастағанда бұл экономикалық көмектер жалғасын таппады.

Египеттің Кеңес Одағымен қарым-қатынасының жақсаруындағы маңызды фактор астықпен қамтамасыз ету мәселесі болды. Мысалы, 1951 жылы 17 шілде күні «Лё журнал Эжипт» (*Le Journal d'Égypte*) газетінде, АҚШ Египет үкіметіне жасаған, КСРО-мен сауда қатынастарын ұстанатын елдерге экономикалық көмек көрсету тоқтатылады деген мәлімдемесіне қарамастан, Египет–КСРО арасында 600000 ег. фунтын құрайтын мақтаны астыққа алмастыру бойынша сауда келісіміне қатысты Египет қамтамасыз ету министрі Ахмед Хамзаның жауабын төмендегіше келтіреді: «Егер Египет астық мәселесінде Кеңес Одағымен сауда келісіміне отырса, бұл бірінші кезекте еліміз үшін астықтың шұғыл қажеттілігі, содан кейін Американың бізге жергілікті тұтынуға қажетті барлық көлемдерді жеткізбеуі. Сондықтан бізге қажетті астықты елден іздеп табуға ешкім кедергі жасамауы

тиіс, тіпті осы мақсатта басқа елдермен жаңа келісім-шарттар жасаса аламыз деп үміттенеміз. Менің ойымша, деп жалғастырады министр, АҚШ басқа елдерге көмегін осы елдерді қамтамасыз етуге қатысты осындай мәмілелерге тәуелді етпеуі керек» [6].

3. Америка Құрама Штаттарының Таяу Шығыс елдерін қамтыған қорғаныс жүйесін құруға деген талпынысы және Египет ұстанымдары

1950 жылдардың басында Батыс державалары өз мүдделерін қорғау үшін аймақтық мемлекеттерді қамтитын «аймақтық одақ жүйесін» құруға әрекет жасады және бұл Жоба Батыс елдері тарапынан Таяу Шығыстың әскери-стратегиялық дамуын қамтыған алғашқы жоба болды. Жалпы, «Орта Шығыс қолбасшылығы» (Middle East Command) қырғи-қабақ соғыс кезінде — 1950 жылдардың басында — АҚШ пен Ұлыбритания тарапынан ұсынылған, бірақ іске асырылмаған әскери-қорғаныстық құрылым. Жобаның алғышарты ретінде 1950 жылы 25 мамырда АҚШ, Ұлыбритания, Франция арасындағы «Үштік декларация» құжатын қарастырамыз. Бұл декларацияда Таяу Шығыс ықпал ету салаларына бөлініп, ол бойынша Египет, Израиль, Сирия, Сауд Арабиясы Америка Құрама Штаттарының мүдделер аймағына, Трансиордания, Ирак және Суэц каналы Ұлыбританияға тиесілілігі, Ливан Франция ықпал ету аймағына енді.

1951 жылдың қазан айында Ұлыбритания соғыстан кейінгі алғашқы қорғаныс жобасын іске асыру мақсатында аймақты Кеңес Одағы тарапынан болуы мүмкін ықтимал экспансиядан қорғауды жоспарлаған Орта Шығыс қолбасшылығы туралы жобаны ұсынады. Бұл египеттіктер Ұлыбританияның Суэц каналы бойынан кетуін талап еткен кезеңде өзекті мәселеге айналды және Жоба осы көпжақты қолбасшылық бойынша ағылшын-египет шартын жаңартуды көздеді. Бұл жоспар Түркия, АҚШ, Ұлыбритания және Францияның қатысуымен 1951 жылы 6 қазанда Египетке ұсынылды. Ресми түрде ұсыныс жасалғанға дейін 1951 жылы 22 қыркүйек айында «Лё Прогрэ Эжипсьен» (Le Progrès égyptien) газетіндегі мәліметтер бойынша, Герберт Стэнли Моррисонның (1888–1965) тапсырмасымен 1950-1955 жылдары Ұлыбританияның Египеттегі елшісі Ральф Стивенсон (1895-1977) және Египет премьер-министрі Мустафа Наххас паша (1879-1965) арасындағы болған кездесу туралы мәліметтер келтіріледі. Газет мәліметі бойынша, Моррисон «Орта Шығыс қолбасшылығы» туралы және Египеттің осы Жобаға қатысуы бойынша ұсыныс жолдаған. Дерекке сәйкес, Орта Шығыс қолбасшылығы әлемнің маңызды коммуникациялар мен мұнай аймақтарын қорғау үшін маңызды жоба ретінде қарастырылады және қолбасшылық НАТО-мен байланысты болмайтындығы айқындалып, Ұлыбритания, АҚШ және Түркия сияқты елдердің қатысуы екі ұйым арасындағы байланысты қамтамасыз етеді, деп мәлімденеді [5].

1951 жылы 4 қазанда «Лё Прогрэ Эжипсьен» газетінде шыққан мақалаға сәйкес, Герберт Стэнли Моррисонның Мустафа Наххас пашаға жолдауында қорғаныс жүйесіне қатысты: Египеттің бұл Одаққа қосылу қажеттілігі, Орта Шығыс қорғаныс одағының құрамына кіретін мемлекеттермен бірлескен қорғаныс жүйесін қабылдау, соғыс қаупі төнген жағдайда Ұлыбританияның Суэц каналын қорғау құқығын және Египет аумағын шетелдік басқыншылыққа ұшыраған жағдайда Ұлыбритания тарапынан қорғау құқығын мойындау түріндегі негізгі мәселелер қамтылған [7].

1951 жылы «Әл-Мисри» газетінде «Орта Шығыстың қорғанысы бойынша жаңа жоба» атты жарияланған мақалада Түркия мен Батыс державалары арасында Таяу Шығыстың жаңа қорғаныс жобасы талқыланып жатқандығы туралы сөз қозғалып, оның болашақ мазмұны төмендегіше түрде көрсетіледі:

1. Араб мемлекеттері, Түркия, Иран тарапынан Таяу Шығыста Батыс мемлекеттері қатыспайтын жаңа әскери блок құрудың жоспарлануы.

2. Израиль Америка Құрама Штаттарымен жеке әскери келісім жасасады, ол бойынша кез келген шабуылға қарсы өз шекараларының қауіпсіздігіне кепілдік береді.

3. АҚШ тарапынан араб елдері мен Израильді қару-жарақпен, танктермен, заманауи артиллериямен, зениттік зеңбіректермен және броньды машиналармен қамтамасыз ету көзделген.

4. Егер Ресей Иранға немесе Түркияға немесе екеуіне де шабуыл жасаса, араб мемлекеттері мен Израиль Ресейге соғыс жариялайды және Таяу Шығысты қорғаудың тиімді құралдарын әзірлеу үшін Батыс державаларының жоғары қолбасшылығымен байланысады [7]. Алайда, египеттіктер мен басқа араб мемлекеттері қолбасшылықты Батыс гегемониясына бағынудың тағы бір нұсқасы ретінде қарастырып, оған қосылудан бас тартты. 1952 жылы 8 мамыр күні «әл-Мисри» газетінде жарияланған мақалада аталмыш жобаның қолдауға ие болмауының себебі ретінде Ұлыбритания және Египет арасындағы саяси қайшылықтар, Палестина мәселесі, Иран мәселесі, Тунистегі жағдай түріндегі мәселелер көрсетілді [7].

1951 жылы Суэц каналын бақылауға алу мақсатында Египетке Орта Шығыс қолбасшылығы одағына мүше ретінде өту туралы ұсыныс жасалынады. Жасалған ұсыныс мәтінінде: «Египет өз аумағындағы стратегиялық және қорғаныс шептерін құрылайын деп отырған Орта Шығыс қолбасшылығы ұйымының пайдалануына ұсынады» деп көрсетілген. [7]. Египет аумағындағы стратегиялық шеп, әрине, Суэц каналы болып табылатындығы айқын еді.

Аймақтық қорғанысты жоспарлаудың екінші әрекеті 1952 жылы маусымда АҚШ пен Ұлыбританияның бастамасымен орын алды және бұл жолы олар оның атауын Орта Шығыс қорғаныс ұйымы деп өзгертті [8; 252]. Осыған қатысты 1952 жылы 11 маусымда «эл-Мисри» газетінде «Орта Шығыс қорғаныс жүйесінің үш жобасы» атты мақала жарияланып, онда Афины, Анкара, Стамбул қалаларында Орта Шығыс қорғаныс жүйесіне қатысты үш жобаның талқыланып жатқандығы хабарланады және төмендегі тармақтарды қамтитындығы жазылды:

1. Жерорта теңізінің шығыс жағалауындағы елдер Солтүстік Атлантикалық альянсты толықтыратын одақ құрады. Бұл одаққа Египет, Сирия, Ливан, Түркия және Грекия кіреді. Одақ ешбір араб мемлекетінің абыройына нұқсан келтірмейді және олардың ішкі істеріне араласудың құралына айналмайды. Израиль босқындар мен шекара мәселесі шешілмейінше одақтан тыс қалады.

2. Ұжымдық қауіпсіздік пактісімен байланысты Араб лигасына мүше мемлекеттер мен Түркия мен Грекия арасында әскери келісімдер жасалады, содан кейін олар Таяу Шығысты бірлесіп қорғауды ұйымдастыра бастайды [7].

Алайда жоба араб мемлекеттерінің қолдауына ие болмады, бұл әрекет те сәтсіз аяқталды. Араб әлемінің бұл жобаға қолдау танытпауының себебін 1953 жылы 9 мамыр күні «эл-Мисри» газетінің бетіндегі жариялаған деректерден айқындаймыз. Ол бойынша АҚШ Мемлекеттік хатшысының Таяу Шығыс істері бойынша көмекшісі Генри Байроуд араб елдерінің дипломатиялық өкілдерімен кездесу барысында, олардың тарапынан Байроудқа Орта Шығыста бейбітшілік орнату бойынша және АҚШ-Араб елдері арасында қарым қатынасты жақсарту мақсатында Израильдің мемлекет ретінде жойылуы және оның орнына біртұтас Палестина мемлекетінің құрылуы, сонымен қатар Араб одағын құру ісінде АҚШ тарапынан әскери және қаржылық көмек көрсетілуі түріндегі ұсыныстар жасалған [7].

Жалпы Египет АҚШ тарапынан ұсынылған әскери-қорғаныс жүйесін құру туралы ұсыныстарының ең басты қарсыласы болып табылады және араб елдерін, Түркияны қамтитын, Батыс елдері тарапынан бақылану көзделген Жобаның жүзеге асырылмауының басты себебі ретінде де Египеттің осы ұстанымын айқындаймыз.

Талқылау

Таяу Шығыс дәстүрлі түрде Батыс әлемінің стратегиялық мүдделері тоғысқан, өмірлік маңызы бар ықпал ету аймағы ретінде қарастырылады. Эдвард Саид аймақтағы еуропалық империялық үстемдіктің орнауын ориентализм теориясы тұрғысынан дәйектей отырып, ориентализмді «дискурс тәсілі» ретінде анықтаумен қатар, «Шығыс» пен «Батыс» арасындағы онтологиялық және гносеологиялық айырмашылыққа негізделген ойлау стилі» ретінде сипаттайды [9; 2]. Локман пікірінше, ориентализм дискурсы еуропалық отарлық жүйемен тығыз байланысты құбылыс және Франция мен Ұлыбритания екінші дүниежүзілік соғысқа дейін бұл ұғымды Таяу Шығыстағы өз үстемдіктерін ақтаудың құралы ретінде пайдаланып келді [10; 88]. Ориенталистік ой арнасында ХХ ғасырдың екінші жартысына дейін саяси шешімдер еуропалық елдер тарапынан аймаққа қатысты ұсынылып келді және аймақты өз ыңғайларына қарай қайта құрудың алғышарттары болды [11; 23].

Зерттеушілер көзқарасында Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Америка Құрама Штаттарының Египеттегі саясаты қайшылықты түрде болғанын Кеңес Одағымен байланыста қарастыру үрдісі басым. Мысалы, Уильям Куандттың «Америка Құрама Штаттары және Египет: саясат очеркі» [12] атты еңбегінде автор АҚШ Египетті Батыс әлемінің жағына тартып, кеңестік ықпалдың Таяу Шығысқа таралуына кедергі ретінде пайдаланғысы келгенін, дегенмен Насерге орасан зор экономикалық қолдау көрсетпеу себебінен Египет КСРО ықпалына тартылды деген көзқарасты ұсынады. Ал, американдық саясаткер Генри Киссинджердің танымал «Дипломатия» еңбегінде [13] «Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін Америка Құрама Штаттарының сыртқы саясаты «санитарлық шеп»^{*} құруға және Кеңес Одағының саясатын тежеуге бағытталды» деп

^{*}Санитарлық шеп (фр.*cordonsanitaire*) - геосаяси термин, бұл ұғым Ресейлік империя ыдырағаннан кейін Кеңестік Ресейдің еуропалық шекарасында орналасқан елдерді қамтиды және олардың рөлі коммунистік идеялардың Батысқа таралуына қарсы тұруға бағытталған

жазылады. Бұл көзқарастардың шынайылығын сол кезеңде жүргізілген нақты саяси қадамдар айқындайды.

Жалпы зерттеулерде XX ғасырдың 50-жылдарындағы Америка және Египет қатынастарының қайшылықты болғанының негізгі себебі ретінде Американың елге жеткілікті түрде экономикалық көмек көрсетпеуі айқындалады. Осы тұрғыдағы көзқарастар Джон Альтерманнның «1950 жылдардағы Египетке көрсетілген американдық көмек: үміттен қарсылыққа дейін» [14] атты мақаласында көрініс тапқан. Онда 1950 жылдардың ортасында Египет елінің сыртқы істер министрлігінің көзқарасы негізінде АҚШ-Египет қатынастарының қайшылықтары туралы жазылған. Мақалада египеттіктердің АҚШ тарапынан ауқымды экономикалық көмек алу әрекеттері бойынша жағдайлар сипатталып, екі ел арасындағы қайшылықтардың негізгі себептері айқындалады. Сонымен қатар «Альянс және тепе-теңдік: американдық қатынастар және египеттік ұлтшылдық 1950-1957 жж.» [15] атты зерттеу де екі ел арасындағы қатынастардың ерекшеліктеріндегі экономикалық факторды айқындайды. Дегенмен архивтік материалдарға негізделген жоғарыда келтірілген тарихи деректер Америка Құрама Штаттары тарапынан Египетке белгілі бір көлемде инвестициялық салымдар жасалғанын және экономикалық көмек көрсетілгенін айғақтайды. Стивен А. Куктың «Египет үшін күрес: Насерден Тахрир алаңына дейін» [16] еңбегінде АҚШ-тың Египетке экономикалық құралдар арқылы ықпал етуге тырысқанын көрсетеді және экономикалық көмек ауылшаруашылық өнімдерін қамтамасыз ету, инфрақұрылымдық жобаларға инвестициялық салымдар түрінде жүргізілгенін айқындайды. Стивен Кук АҚШ және Египет арасындағы мақалада көрсетілген мерзімдегі қатынастарындағы қайшылықтардың басты себебі ретінде дәстүрлі түрде АҚШ тарапынан Асуан су бөгетін салуға қаржылық қолдаудың көрсетілмеуін айқындайды.

XX ғасырдың 50-жылдарындағы АҚШ-Египет қатынастарындағы іргелі мәселе — аймақта әскери ынтымақтастықты дамытып, қорғаныс ұйымдарын құруға деген ұмтылыс болды. Ұйымды құруға қатысты талпыныстың стратегиялық мақсаттарын айқындауда зерттеуші Р.Р. Мустаев пікіріне сүйенетін болсақ, «Орта Шығыс қолбасшылығы жобасының басты мақсаты — араб елдері және Түркияның Израиль мемлекетімен және Батыс державаларымен бірлестіктегі, Таяу және Орта Шығыста ұжымдық қорғаныс үшін құрылған әскери одақ құру қажеттілігі болды» [17; 110]. Сонымен қатар негізгі мақсаттарының қатарына Таяу Шығыстан тасымалданатын мұнай қорларының қауіпсіздігін толықтай қамтамасыз ету және Израиль мемлекетін араб елдерінің қорғаныс жүйесіндегі басты акторға айналдыруды да кіргіземіз. Сонымен қатар араб елдерінен құралған, кеңестік жүйеге қарсы бағытталған әскери блок құру қажеттілігі айқындалды [18; 98]. Американдық саясат Таяу Шығыста НАТО ұйымының «шығыстық үлгісі» ретінде Орта Шығыс қолбасшылығы ұйымын құру да сәтсіз аяқталды. Зерттеушілер 1950-жылдардың басында АҚШ Таяу Шығыста кеңестік ықпалдың таралуынан қауіптенді деп көрсеткенімен, Вашингтон үшін басты мәселе — Египетті өз жағына шығару еді. Бұл үшін АҚШ Каирге экономикалық көмек ұсынып, аймақтағы одақтық жүйелерге тартуға тырысты. Алайда, Египеттің бейтараптықты ұстануы және ұлттық егемендікті қорғауға бағытталған ұстанымы АҚШ пен Египет арасындағы қатынасты күрделендірді. Алайда аталған мәселе қазіргі кезеңде жаңа теориялық-талдамалық қырынан қарастыруды қажет етеді. Мақала авторларының пікірінше, Батыс әлемінің, соның ішінде Америка Құрама Штаттары мен Еуропа мемлекеттерінің Таяу Шығыс аймағында біртұтас әскери-саяси одақ құруға бағытталған әрекеттерінің сәтсіздікке ұшырауы олардың аймақтағы геосаяси және стратегиялық мүдделерінің өзара келіспеушілігімен тікелей байланысты болды. Бұл бастама аясында Израильді болашақ одақтың орталық буыны ретінде қарастырып, оны араб мемлекеттерімен бір құрылымға біріктіру әрекеті сәтсіз аяқталды. Мұндай жағдай Таяу Шығыс мұсылман елдерінің дербес әскери-саяси бірлестікке ұмтылысын күшейтіп, бұл өз кезегінде Батыс державалары үшін ұзақ мерзімді перспективада қауіп төндіруі мүмкін деген ұстанымды туындатты.

Екі ел арасындағы қарым-қатынастардың тағы бір маңызды астары ретінде идеологиялық мәселелер алға тартылады. Мысалы, Рэймонд Хинебуш «Таяу Шығыстағы халықаралық саясат» еңбегінде [19] панарабизм идеологиясының Батыс саясатына қалай қайшы келгеніне және Египеттің Америкаға қатысты саясатына үлкен ықпалын тигізгеніне талдау жасайды. Р. Хинебуш өз еңбегінде: «Құрылымдық талдауға сәйкес, кезінде тәуелсіз өркениеттер ошағы болып табылған Таяу Шығыс империалистік саясат негізінде Батыс үстемдігі танылған әлемдік саясаттың перифериясына айналды. Израиль мемлекеті факторы және мұнайдың орасан зор қорының болуы Таяу Шығыс аймағын сыртқы ықпалдың орталығына айналдырды. Дегенмен, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жағдайда қалыптасқан биполярлық жүйені пайдалана отырып, Таяу Шығыс елдері өзіндік

ұлтшылдық идеологияға бет бұрды» [19; 3], деп жазады. Ал Дуглас Литтлдің «Американдық ориентализм: 1945 жылдан бастап Америка Құрама Штаттары және Таяу Шығыс» [20] еңбегінде американдық сыртқы саясатқа сыни талдау жасалынып, Египетке және панарабизм идеологияларына қатысты көзқарасы сипатталады. Автордың пікірінше, 1945 жылдан бері АҚШ-тың Таяу Шығыстағы сыртқы саясаты тек геосаяси және экономикалық мүдделермен ғана емес, еуропалық отаршылдық дәстүрден мұраға қалған мәдени стереотиптердің, теріс пікірлердің және ориенталистік ойдың ықпалымен қалыптасты. Дуглас Литтл Американың аймақтағы саясаты Таяу Шығыстың тарихи және геосаяси шынайылығын түсінуге емес, еуропалық ориентализмнен (Эдуард Саид бойынша) мұра болып қалған «қауіпті», «қисынсыз», «артта қалған» Шығыс деген түсінікке негізделгенін айтады және автор пікірінше, бұл стереотиптер араб ұлтшылдарының, исламдық қозғалыстардың алғышарты [20; 98].

Ресейлік зерттеушілердің ішінен тақырыпқа қатысты В.П. Румянцевтің «Д. Эйзенхауэрдің үкіметінің Суэц дағдарысына қатысты саясаты 1956-1957 жж.» [20] диссертациялық зерттеуінде: «Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін АҚШ-тың сыртқы саясатында негізгі басымдық ретінде Еуропа мен Қиыр Шығысқа басымдылық танытылып, Таяу Шығысқа қатысты басында салғырт саясат жүргізілгенімен, отарлық жүйенің ыдырауы және Ұлыбританияның Таяу Шығыстан шығуына байланысты Американың таяушығыстық бағыты нығайа түсті және мұндағы басты рөл араб әлеміндегі жетекші мемлекет Египетке негізделді», – деп жазады. Автордың пайымдауынша, 1950 жылдардың ортасына қарай АҚШ-тың аймақтағы ұстанымдарын нығайту жолындағы басты кедергілердің бірі Египет президенті Г.А. Насердің АҚШ және Кеңес Одағы арасындағы жаһандық текетірісті пайдаланып, өзінің ұлттық мүддесін осы арнада шешуге ұмтылуы болды [21; 62].

Қорытынды

Мақалада баяндалған оқиғалар желісі айқындап отырғандай, XX ғасырдың 50-жылдары Египет Америка Құрама Штаттарының таяушығыстық стратегиясында маңызды рөл атқарды. Бұл қарама-қайшылыққа толы сипатта болды, бір жағынан Египет Америка тарапынан көрсетілген экономикалық көмекке мұқтаждығын және инвестицияларды тарту мақсатында одақтық қатынастарға ұмтылуын көрсетсе, екінші жағынан Таяу Шығыс аймағындағы американдық қорғаныс жүйесін құруға бағытталған бастаманың қарсыласы ретінде әрекет етті. Американың Египетке қатысты саясаты да екіұшты сипатқа ие болды, мысалы АҚШ Египеттің британдық отарлық басқару жүйесінен азат етілуіне қолдау танытқанымен, Ұлыбританиямен тығыз стратегиялық қатынас АҚШ саясатының XX ғасырдың екінші жартысындағы басты бағытын құрады. Екінші дүниежүзілік соғыстың соңында президент Рузвельттің король Фарукпен кездесуінен бастап, американдық дипломаттар Египет басшыларын Америка Құрама Штаттары Египеттің тәуелсіздікке ұмтылған саясатына қолдау танытатындығы туралы мәлімдемелерінің астарынан Египет Ұлыбританияға қарсы саясатта қолдау танытуын күтті. Алайда Американың Египетті Таяу Шығыстағы коммунистік экспансиядан қорғану жолында қолдану мақсаты Каир тарапынан түсініспеушілік тудырды.

Египет үшін АҚШ тарапынан көрсетілетін әскери-техникалық және қаржылық көмек маңызды болды. Ал АҚШ Египетпен әскери одақ құру арқылы Египет-Израиль қатынастарын жақсартуға ұмтылды. Дегенмен, Америка Құрама Штаттарынан әскери және экономикалық көмекті қабылдай отырып, Египет Батыс әлемімен әскери одақтасудан бас тартты. Насердің мүддесі Батыс пен Шығыс арасында (яғни АҚШ пен КСРО арасында) «бейтараптық» саясатын ұстанып, өз тәуелсіздігін сақтау және әрқайсысынан мүмкіндігінше көбірек көмек алу болды.

Еңбектерге талдау жасау негізінде тақырыпқа қатысты негізгі ойлардың басты өзегін айқындасақ, 1950 жылдары АҚШ Египетпен әріптестік орнатуға тырысқанын, оны қырғи-қабақ соғыс кезінде Батыстың ықпалында ұстауға тырысқанын, бірақ араб ұлтшылдығы идеологиясын дұрыс бағаламау, Египеттің егемендікке ұмтылуы Каир және Вашингтон арасындағы қатынастарға кедергі болғанын және Египеттің КСРО елімен одақтастыққа негіз болғанын айқындаймыз. Дегенмен, Америка Құрама Штаттары XX ғасырдың 50-жылдары жіберген геосаяси олқылықтарын XX ғасырдың 80-жылдарында қайта қарастырып, А. Саадат кезеңіндегі Египет Американың негізгі одақтасына айналуына барлық сыртқы саяси бағытын арнағанын да ескерген маңызды. XX ғасырдың 50-ші жылдарында Египетке қатысты американдық саясат сәтті болмағанымен, ұзақ мерзімдегі стратегияларға орай Египетке Анвар Саадат келгеннен кейін жүргізген «Инфитах» (ашық есік) саясатының шеңберінде Египет АҚШ мемлекетінің сенімді одақтасына айналды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Office of the Historian. Foreign Relations of the United States, 1950, The Near East, South Asia, and Africa [Electronic resource] / Office of the Historian, Foreign Service Institute, United States Department of State. — Access mode: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1950v05/comp1>
- 2 Россия XX век. Документы. Ближневосточный конфликт 1947–1956. Из документов внешней политики Российской Федерации. — М.: Материк, 2003. — 608 с.
- 3 Турекулова Ж. XIX ғ. соңы мен — XX ғ. бірінші жартысындағы «мұсылман бауырлар» қозғалысы құрылуының тарихи алғышарттары және негізгі идеялары / Ж. Турекулова, Г. Алибекова // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы. Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы. — 2024. — № 1 (80). — С. 62–71.
- 4 Архив внешней политики Российской Федерации. — Ф. 87/087. — Оп. 16. — Пор. 3. — Д. 720. — Л. 1–64.
- 5 Архив внешней политики Российской Федерации. — Ф. 87/087. — Оп. 12. — Пор. 15. — Д. 729. — Л. 1–240.
- 6 Архив внешней политики Российской Федерации. — Ф. 87/087. — Оп. 16. — Пор. 5. — Д. 725. — Л. 1–14.
- 7 Архив внешней политики Российской Федерации. — Ф. 87/087. — Оп. 13. — Пор. 16. — Д. 725. — Л. 1–247.
- 8 Bilgin M.S. Turkey's Foreign Policy towards the Middle East in the 1950's and Its Impact On Turco-Arab Relations / M.S. Bilgin // Gazi Akademik Bakış. — 2017. — Т. 11 (21). — С. 245–259.
- 9 Саид Э.В. Ориентализм. Западные концепции Востока / Э.В. Саид; пер. с англ. А.В. Говорунова. — СПб.: Русский мир, 2006. — 636 с.
- 10 Lockman Z. Orientalism and empire in Contending Visions of the Middle East / Z. Lockman // The History and Politics of Orientalism. — Cambridge: Cambridge University Press, 2004. — 316 p.
- 11 Burney S. Orientalism: The Making of the Other / S. Burney // Counterpoints. — 2012. — № 417. — С. 23–39.
- 12 Quandt W.B. The United States and Egypt: An Essay on Policy for the 1990s / W.B. Quandt. — Washington: Brookings Institution Press, 1990. — 82 p.
- 13 Kissinger H. Diplomacy / H. Kissinger. — New York: Simon & Schuster, 1994. — 912 p.
- 14 Alterman J.B. American Aid to Egypt in the 1950s: From Hope to Hostility / J.B. Alterman // Middle East Journal. — 1998. — Т. 52 (1). — С. 51–69.
- 15 Lucas S. Alliance and balance: The Anglo- American relationship and Egyptian nationalism, 1950–57 / S. Lucas, R. Takeyh // Diplomacy & Statecraft. — 1996. — Т. 7 (3). — С. 631–651.
- 16 Cook S.A. The Struggle for Egypt: From Nasser to Tahrir Square / S.A. Cook. — Oxford: Oxford University Press, 2011. — 424 p.
- 17 Мустаев Р.Р. Израиль во внешней политике США (1949–1952): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.15 – История международных отношений и внешней политики / Р.Р. Мустаев. — Санкт-Петербург, 2016. — 211 с.
- 18 Крыжко Л.А. Роль Египта в реализации блоковых проектов США на Ближнем Востоке в первой половине 1950-х гг. / Л.А. Крыжко, Е.В. Крыжко, П.И. Пашковский // Вестник Томского государственного университета. Серия «История». — 2024. — № 88. — С. 98–105.
- 19 Hinnebusch R. The International Politics of the Middle East / R. Hinnebusch. — Manchester: Manchester University Press, 2003. — 240 p.
- 20 Little D. American Orientalism: The United States and the Middle East since 1945 / D. Little. — Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2008. — 464 p.
- 21 Румянцев В.П. Политика американского правительства Д. Эйзенхауэра в связи с Суэцким кризисом, 1956–1957 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 – Всеобщая история / В.П. Румянцев. — Томск, 2000. — 241 с.

К. Байтурсева, Ж. Турекулова, В. Султанова

История взаимоотношений США и Египта в 50-е годы XX века

В данной статье осуществляется комплексный анализ истории политики Соединённых Штатов Америки в отношении Египта. Особое внимание уделяется характеру двусторонних отношений в контексте геополитической трансформации Ближневосточного региона в послевоенный период. В рамках обозначенной исторической перспективы американская стратегия в регионе определяется стремлением к установлению контроля над энергетическими ресурсами, в то время как роль Египта интерпретируется сквозь призму его геоэкономического и геостратегического положения, обусловленного значением Суэцкого канала. Благодаря своему выгодному географическому расположению, а также возросшей политической активности в арабском мире в послевоенные годы, Египет стал восприниматься в Вашингтоне как ключевой стратегический партнёр в системе региональной безопасности Ближнего Востока. В этом контексте США и их основные западные союзники предприняли попытки интеграции Египта в структуры коллективной безопасности, в частности в проект «Ближневосточного командования», носивший ярко выраженный антикоммунистический характер. В статье рассматриваются как институциональные и политико-

стратегические параметры реализации указанной инициативы, так и реакция египетского руководства на данные процессы. Анализируется содержание геополитического соперничества между Соединёнными Штатами и Советским Союзом за влияние в регионе Ближнего Востока, возникающего в результате формирования ялтинско-потсдамской системы послевоенного мира. Исследуются конкретные шаги, предпринятые американской стороной с целью укрепления собственных военно-стратегических позиций в регионе. Исследование опирается на материалы из архивных фондов Министерства иностранных дел Российской Федерации, содержащие официальные документы, касающиеся египетского направления внешней политики США.

Ключевые слова: Всемирная история, США, Ближний Восток, Египет, Суэцкий канал, Ближневосточное командование, геополитика, историческое развитие, идеология, история внешней политики, военная стратегия.

K. Baytureyeva, Zh. Turekulova, V. Sultanova

History of Relations between the USA and Egypt in the 50s of the XX Century

This article provides a comprehensive analysis of the history of United States policy toward Egypt. Particular attention is given to the nature of bilateral relations within the broader context of the geopolitical transformation of the Middle East in the postwar period. Within this historical framework, American strategy in the region is defined by its pursuit of control over energy resources, while Egypt's role is interpreted through the lens of its geoeconomic and geostrategic position, largely shaped by the significance of the Suez Canal. Due to its advantageous geographical location and its increasing political activism in the Arab world during the postwar years, Egypt came to be viewed in Washington as a key strategic partner in the Middle Eastern regional security system. In this context, the United States and its principal Western allies undertook efforts to integrate Egypt into the structures of collective security — particularly through the “Middle East Command” project, which had a pronounced anti-communist orientation. The article examines both the institutional and politico-strategic dimensions of this initiative, as well as the response of the Egyptian leadership to these developments. It analyzes the nature of the geopolitical rivalry between the United States and the Soviet Union for influence in the Middle East, which emerged as a result of the Yalta-Potsdam postwar international system. Specific actions taken by the U.S. to strengthen its military-strategic position in the region are explored in detail. The study draws upon archival materials from the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, including official documents related to the Egyptian dimension of U.S. foreign policy.

Keywords: World History, USA, Middle East, Egypt, Suez Canal, Middle East Command, geopolitics, historical development, ideology, history of foreign policy, military strategy.

References

- 1 (1950). Office of the Historian Foreign Service Institute United States Department of State Foreign. Relations of the United States. The Near East, South Asia, and Africa. *history.state.go*. Retrieved from <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1950v05/comp1>
- 2 (2003). *Rossiia XX vek. Dokumenty. Blizhnevostochnyi konflikt 1947–1956. Iz dokumentov vneshnei politiki Rossiiskoi Federatsii*. [Russia XX century. Documents. Middle East conflict 1947-1956. From the documents of the foreign policy of the Russian Federation]. Moscow: Materik [in Russian].
- 3 Turekulova, Zh., & Alibekova, G (2024). XIX g. sony men — XX g. birinshi zhartysyndagy «musylman bauyrlyar» qozgalysy qurylyunyn tarikhi algyshtartary zhane negizgi ideialary [Historical background of the emergence of the Muslim Brotherhood movement and basic ideas (XIX — the middle of the XX century)]. *Abai atyndagy Qazaq Ulttyq pedagogikalyq universitetinin khabarshy. «Tarikh zhane saiasi–aleumettik gylymdar» seriiasy — Abai Kazakh National Pedagogical University Bulletin. Series of Historical and social-political sciences*, 1 (80), 62–71 [in Kazakh].
- 4 AVPRF [Archive of Foreign Policy of the Russian Federation]. — F. 87/087. — Op. 16. — P. 3. — D. 720. — L. 1–64 [in Russian].
- 5 AVPRF [Archive of Foreign Policy of the Russian Federation]. — F. 87/087. — Op. 12. — P. 15. — D. 729. — L. 1–240 [in Russian].
- 6 AVPRF [Archive of Foreign Policy of the Russian Federation]. — F. 87/087. — Op. 16. — P. 5. — D. 725. — L. 1–14 [in Russian].
- 7 AVPRF [Archive of Foreign Policy of the Russian Federation]. — F. 87/087. — Op. 13. — P. 16. — D. 725. — L. 1–247 [in Russian].
- 8 Bilgin, M.S. (2017). Turkey's Foreign Policy towards the Middle East in the 1950's and Its Impact On Turco-Arab Relations. *Gazi Akademik Bakış — Gazi Academic View*, 11 (21), 245–259.

- 9 Said, E.V. (2006). *Orientalizm. Zapadnye kontseptsii Vostoka* [Orientalism. Western concepts of the East]. (A.V. Govorunova, Trans.). Saint-Petersburg: Russkiimir [in Russian].
- 10 Lockman, Z. (2004). Orientalism and empire in Contending Visions of the Middle East. *The History and Politics of Orientalism*. Cambridge University Press.
- 11 Burney, S. (2012). *Orientalism: The Making of the Other. Counterpoints*, 417, 23–39.
- 12 Quandt, W.B. (1990). *The United States and Egypt: An Essay on Policy for the 1990s*. Washington: Brookings Institution Press.
- 13 Kissinger, H (1994) *Diplomacy*. New-York: Simon & Schuster.
- 14 Alterman, J. B. (1998). American Aid to Egypt in the 1950s: From Hope to Hostility. *Middle East Journal*, 52 (1), 51-69.
- 15 Lucas, S., & Takeyh, R. (1996). Alliance and balance: The Anglo-American relationship and Egyptian nationalism, 1950–57. *Diplomacy & Statecraft*, 7(3), 631–651.
- 16 Cook, S.A. (2011). *The Struggle for Egypt: From Nasser to Tahrir Square 1st Edition*. Oxford University Press.
- 17 Mustaev, R.R. (2016). Izrail vo vneshnei politike SShA (1949-1952) [Israel in US Foreign Policy (1949-1952)]: *Candidate's thesis*. Sankt-Peterburg[in Russian].
- 18 Kryzhko, L.A., Kryzhko, E.V., & Pashkovskii, P.I. (2024). Rol Egipta v realizatsii blokovykh proektov SShA na Blizhnem Vostoke v pervoi polovine 1950-kh gg. [The Role of Egypt in the Implementation of Block Projects the United States in the Middle East in the First Half of the 1950s]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Istoriia» — Tomsk State University Journal of History*, 88, 98–105 [in Russian].
- 19 Hinnebusch, R. (2003). *The international politics of the Middle East*. Manchester: Manchester University Press.
- 20 Douglas, Little (2008). *American Orientalism: The United States and the Middle East since 1945*. University of North Carolina Press.
- 21 Rumiantsev, V.P. (2000). Politika amerikanskogo pravitelstva D. Eizenkhauera v sviazi s Suetskim krizisom, 1956-1957 gg. [The policy of the American government of D. Eisenhower in connection with the Suez crisis, 1956-1957]. *Candidate's thesis*. Tomsk [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Байгуреева Клара — т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-5132-2585>,

Жұлдыз Түрекулова — PhD докторант, қауымдастырылған профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-2461-2488>

Валида Султанова — т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0001-2829-443X>

Information about the authors

Baytureyeva Klara — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-5132-2585>,

Zhuldyz Turekulova — PhD student, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2461-2488>

Sultanova Valida — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Miras University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-2829-443X>

D.T. Berdaliyev^{*} , M.K. Aldabergenova , Zh.A. Masalieva *O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan*
(E-mail: berdaliyev@mail.ru; mol-nuran@mail.ru; zmasalieva@mail.ru)

The History of the Formation and Development of the Higher Education System in the Republic of Kazakhstan: Main Problems and Prospects

Globalization processes at the present stage have a significant impact not only on the development of the material, technical, scientific, and theoretical foundations of social progress, but also on socio-political and ideological processes and the formation of progressive social consciousness. Over the past decade, Kazakhstan has seen significant changes in the organization of education management, the formation of a regulatory and legal framework, the overcoming of a departmental approach to the management of educational institutions, and the growing role of associations of educational institutions. Kazakh society has developed a new approach to understanding modern education, based on its quality and the introduction of the latest innovative technologies. In this regard, research into the management of the higher education system requires consideration of the experience of educational reforms and, above all, an understanding of the historical experience of its development. The article identifies the problems of managing the Kazakhstani higher education system in the process of reform at various stages of its development. The authors of this article justify the need to develop the management of Kazakhstan's higher education system at the present stage, examine problematic issues, and explore promising areas for the development of Kazakhstan's higher education system. An analysis of the history of development and reform processes in the higher education system of the Republic of Kazakhstan has allowed the authors to identify the main positive characteristics that meet international requirements. The article examines the changes taking place in the higher education system under the influence of globalization processes and identifies its main characteristics at the present stage.

Keywords: Republic of Kazakhstan, history of higher education system, Kazakh higher education system, globalization, education management, reforms, education policy.

Introduction

Throughout the post-Soviet period, Kazakhstan has been undergoing a process of higher education reform. In many respects, these reforms are based on the experience of Western countries. This raises a number of problems, as building Western models on Kazakh soil is a complex process with many unpredictable consequences. Meanwhile, there are countries that share with Russia many years of experience of existing as part of a single state, which are reforming their education systems in conditions similar to those in Russia, and which have already gone through a period of reform and experienced its results firsthand. Kazakhstan is one such country. Its experience undoubtedly deserves the attention of decision-makers in the field of education policy.

The higher education system in Kazakhstan is entering a phase of large-scale transformation, driven by both internal needs and increasing global competition. The most important conditions for the successful development of universities are adaptability, diversity of forms of interaction with business and the state, responsiveness to changes in the labor market, and overcoming systemic inertia. Current changes in universities are largely driven by demographic and socio-economic challenges and the need to strengthen their position in the global education market, as well as the formation of internal centers of innovative growth and scientific potential.

Since gaining independence, Kazakhstan has undertaken systematic and well-thought-out reforms aimed at improving the quality of higher education and its competitiveness on a global scale. Joining the Bologna Process in 2010 was a crucial step in integrating the domestic education system into the international arena. As part of the reforms, control over the licensing of higher education institutions was significantly tightened, and a ban was introduced on the activities of their branches, which made it possible to raise the standards of educational services and reduce institutional fragmentation.

Studying the history of Kazakhstan's higher education system is necessary to understand its role in providing highly qualified personnel, developing the country's economy and social progress, as well as to

^{*} Corresponding author's e-mail: berdaliyev@mail.ru

identify employment opportunities and assess the prospects and ratings of Kazakhstan universities in the international arena. Kazakhstan's higher education system is undergoing modernization, focusing on the Bologna Process and the demands of scientific and technological progress. Reforms are being implemented to increase the academic and administrative autonomy of universities, develop infrastructure, support students through grants and scholarships, and introduce innovative educational programs. Particular attention is being paid to internationalization, the development of science, and the training of personnel in the technical, medical, and pedagogical fields.

Currently, there is an objective need in the republic to develop a model for state and public management of the higher education system. On the one hand, this is dictated by the need to respond to the challenges of global changes in the requirements for training specialists, as set out in the Bologna Agreement documents. On the other hand, the program for reforming Kazakhstani education encourages universities to transition to a new education management policy based on a system for improving its quality. At the same time, in the process of integrating Kazakhstan's higher education into the global educational space, it is necessary to find an optimal balance between international educational trends and the need to preserve and develop the national higher education system.

The relevance of studying the case of Kazakhstan is linked to the fact that this country has been able to adapt to global trends in higher education in a relatively short period of time: massification amidst cuts in government spending in this area; the emergence of the private higher education sector; the growth of international educational migration; the intensification of global competition for students; the need for universities to engage in a variety of international activities, etc.

Materials and Methods

The empirical basis of the study consists of legislative acts of the Republic of Kazakhstan relating to the issues under consideration, statistical reference books of the State Committee of the Republic of Kazakhstan on Statistics, and information and analytical compilations that provide an overview of the dynamics of higher education development in Kazakhstan with a description of key achievements and positive changes in this area. An important source is the Concept for the Development of Higher Education and Science in the Republic of Kazakhstan for 2023–2029, which aims to increase the accessibility and quality of education, introduce modern educational programs, develop scientific potential, and promote the inclusiveness and digitalization of the higher education system. The Concept plans to increase grants, raise scholarships, create an atlas of new professions to forecast the labor market, and develop conditions for inclusive education.

The theoretical and methodological basis of the study is the provision regarding a concrete-historical approach to the study of social phenomena and the general scientific principle of objectivity, which implies the exclusion of bias in the assessment of facts related to the issue. The main research methods were theoretical and empirical analysis, comparison and contrast of government documents on higher education in Kazakhstan, statistical data, and legislative acts.

Results

One of the main tasks of reforming the higher education system of the Republic of Kazakhstan is the integration into the global educational space. At the same time, the most important condition for the integration of the educational process is bringing the management of the Kazakh higher education system into line with generally accepted international norms and standards.

The national report by the Minister of Education and Science, "On the Development of the Higher Education System of the Republic of Kazakhstan," divides the reforms carried out in the post-Soviet period into four stages: [1].

The first stage (1991–1994) was the establishment of the legislative and regulatory framework for higher education [2]. The main objectives of this stage were to create a network of higher education institutions and update higher education specialties in order to ensure the relative independence of the republic in training personnel and meeting the needs of the labor market. During this period, legal regulation of relations in the field of higher education was carried out. By adopting the Law "On Education" [3] and the Law "On Higher Education," the state provided support to higher education institutions, clearly defining their legal status: According to these laws, public and private higher education institutions may operate in the Republic of Kazakhstan [63, Article 5]. As a result, higher education institutions have been granted the right to independently form their student body and determine their educational activities, taking into account the needs and capabilities of individuals. In addition to full-time and part-time education, external education was intro-

duced [63, Article 11]. The state standard for higher education in the Republic of Kazakhstan, approved in 1994, established the introduction of a multi-level structure of higher education, academic degrees of bachelor and master [4].

At the same time, by the end of the first stage of reform in the management of the higher education system, problems of strategic importance had emerged: an imbalance in the structure of personnel training in terms of specializations; ineffective state regulation, weak national self-regulation of the educational services market, and widespread unfair competition in this market, leading to a decline in the quality of higher education and the devaluation of Kazakhstani university diplomas. The situation that had arisen required amendments to the regulatory framework in order to continue the reform process.

By the time the USSR collapsed, Kazakhstan had a system of capital and regional universities. The largest of these were Kazakh State University, Kazakh Polytechnic Institute, and Kazakh Agricultural Institute. The university in Karaganda, opened in 1972, held a strong position in the republic's higher education system [5; 18]. In 1991, more than 288,000 students were enrolled in 61 universities in Kazakhstan [6; 104].

At the time of the collapse of the USSR, Kazakhstan's higher education system was not autonomous. Specialists in many fields were trained outside the republic. The scientific potential of Kazakhstani universities was insufficient: less than 50% of the teaching staff in higher education had academic degrees and titles, and 45 % of doctors of science were of retirement age [7]. Thus, from the outset, the situation in Kazakh and Russian higher education differed significantly.

The second stage (1995–1998) involved modernizing the higher education management system and updating its content. This period was characterized by the conceptual definition of the development of the higher education system. In 1995, the National Council for State Policy under the President of the Republic of Kazakhstan approved the Concept of State Policy in the Field of Education, issued the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan “On Licensing,” and developed a new version of the Classifier of Higher Education Specialties of the Republic of Kazakhstan, which provides for 342 specialties.

This stage of reforming the higher education system is the most significant, as during this period the convention was signed in Lisbon and Law No. 202-1 “On the Ratification of the Convention on the Recognition of Qualifications relating to Higher Education in the European Region” of December 13, 1997 [8]. This allows us to assert that the Republic of Kazakhstan has entered a period of integration into the global educational space. At the same time, however, there was a lack of legal regulation in the management of the higher education system. Higher education institutions had been operating in the new socio-economic conditions for too short a time for the diplomas of specific educational institutions and the quality of training of specialists to gain real value in the eyes of employers and the public.

The third stage (1999–2000) involved the decentralization of education funding management and the expansion of academic freedom for educational institutions. At this stage, the principles of admission to higher education institutions underwent radical changes, and a transition was made to the training of specialists with higher education based on state educational orders. Since 1999, a new model for forming the student body has been introduced by providing applicants with state educational grants and state educational loans on a competitive basis. During this period, the Republic of Kazakhstan made the transition from the principle of “financing the object of education” to the principle of “financing the subject of education”. Grant and loan funds are received by the student, not the higher educational institution. This system of providing state grants and loans, as well as the practice of centralized organization and state certification, was borrowed from the experience of developed countries. At the same time, it was established that entrance exams to state universities would be conducted using a unified technology by specialized centers for comprehensive testing. In the new model for organizing entrance exams, technological operations are divided between two independent organizations that do not interact with each other. Admission of students to higher education institutions is carried out in several stages:

- All applicants wishing to obtain higher education undergo testing. Those who pass the tests are issued a state certificate;
- Based on the test results, the Republican Commission awards educational grants to those who have scored the highest number of points, or grants them the right to receive a state educational loan. At the same time, applicants who have won an educational scholarship or received the right to a state educational loan have the opportunity to study at any university in the country that offers training in their chosen specialty;
- Higher education institutions form their student body on the basis of a competition of state certificates. Additional exams are held only in those higher education institutions that train personnel in creative specialties [9].

It should be noted that this approach has made it possible to increase the objectivity of assessing applicants' knowledge and to select the most gifted and prepared young people. At the same time, however, the system of grants and loans made the level of accessibility of higher education heavily dependent on the current socio-economic situation in the country, which led to a significant reduction in the number of students studying at the expense of the budget.

Stage 4 covers the period from 2001 to 2011, the stage of strategic development of the higher education system. During this period, the main directions for the progressive development of higher education were defined, as the initial stage had been completed, which served as the basis for determining strategic goals and main directions for further reform and development of the higher education system, for the formation of a new national model whose management was to ensure interaction between the state and society in the interests of dynamic development, as well as a focus on meeting the needs of individuals and society [10]. At the same time, it was a difficult period of establishing market relations in the republic, which did not always have a positive impact on the higher education system. Thus, the State Program "Education," approved by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan, details and develops the provisions of the Law "On Education," primarily in terms of innovative reforms, the educational system, and the introduction of new teaching technologies. It is the first comprehensive review of all aspects of a holistic, continuous education system. The program defines the main directions for the development of the education system for the period up to 2005. It covers the main aspects of preschool education and training, secondary general education, primary, secondary, higher and postgraduate professional education, assesses the current state of education in the country, outlines prospects, and defines priorities for the further development of the education system and outlines specific measures for achieving the goals set for each level of education.

A new state policy in the field of education began to take shape in 2000. This policy was not only focused on social demand; its content was increasingly influenced by the needs of the educational institutions themselves, as well as by individual reform processes taking place in the republic. Thus, for the development of the higher education system, during the period (2000–2009) a number of strategic documents were adopted: the State Program "Education"; the Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" of 2007; State Program for the Development of Technical and Vocational Education for 2008–2012; State Program for the Development of Science in the Republic of Kazakhstan for 2007–2012; State Program for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan for 2005–2010; Program "Children of Kazakhstan" for 2007–2011; Concept for the Development of Education until 2015, which defined the basic principles of state policy in the field of education: equal rights for all to receive a quality education; priority development of the education system; accessibility of education at all levels for the population, taking into account intellectual development, psychophysiological and individual characteristics of each person; continuity of the education process that ensures continuity between its levels [63, Article 10]. In addition, the Concept for the Development of Education defines the principles for the formation of a national model of multi-level continuous education, integrated into the global educational space and meeting the needs of the individual and society [11].

An analysis of these documents showed that the legal framework for higher education reforms generally complies with international requirements. However, a detailed analysis reveals a number of imperfections in certain regulatory provisions. Thus, the Law of the Republic of Kazakhstan "On Education", adopted in 2007, defines the governing bodies of the education system, which include the Government of the Republic of Kazakhstan, the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, local representative and executive bodies, local executive bodies of districts and akims of districts, cities, and counties [12].

The author's analysis of statistical documents revealed the following:

1. The sphere of higher education is characterized by a trend toward an increase in the number of students, graduates, higher education institutions, and state educational orders (Table 1).

Table 1

Dynamics of the number of students, graduates, higher education institutions, and state educational orders [13]

Indicator	Years			
	2006	2007	2008	2009
Number of university students per 10,000 people	347	440	510	512
Number of students admitted to universities, thousand people	155.7	183.2	207.0	182.4
University graduates, thousand people.	73.8	102.7	154.2	178.5
State educational order:				
bachelor's degree	25265	26465	31210	33190
master's degree	2526	2526	2500	2500
doctoral degree PhD	-	-	100	100

Thus, an increase in the number of students characterizes the accessibility of higher education. Changes in the structure of university admissions have significantly affected the number of students enrolled in educational programs.

2. The classification of specialties is harmonized with the International Standard Classification of Education and complies with the main provisions of the Bologna Declaration. Based on this, state mandatory education standards (SMES) have been developed, which represent a set of state norms — requirements for the level of education and training of graduates.

3. The structure of the educational program consists of general education and professional disciplines. General education training of specialists is aimed at developing general education and social and personal competencies. Professional training is aimed at developing general professional and special competencies, each of which determines the list of disciplines grouped into cycles: a cycle of general education disciplines; a cycle of basic disciplines; cycle of specialized disciplines and other types of student academic work (internships, military training) [14].

4. At the higher education level, the Kazakh model complies with the requirements of the Bologna Process, namely, basic and specialized components are studied for at least three years, and the American model — two stages of two years each.

Joining the Bologna Process in 2010 was a crucial step towards integrating the domestic education system into the international arena. As part of the reforms, control over the licensing of higher education institutions was significantly tightened, and a ban was introduced on the activities of their branches, which made it possible to raise the standards of educational services and reduce institutional fragmentation.

Stage 5 (the current stage, which began in 2011) — Legislative changes adopted in 2018 provided universities with greater academic and administrative autonomy, which became a key factor in improving their efficiency. Twenty-seven state universities were transformed into non-profit joint-stock companies, which contributed to increased transparency in management and accountability. The creation of an independent Academic Integrity League was another significant achievement, strengthening the culture of transparency and trust in the educational environment. The abolition of distance learning from 2019 and the tightening of admission rules for grant-based education have become important tools in the fight for quality staff training. These steps, along with other reforms, demonstrate a targeted state policy aimed at creating a modern, innovative, and competitive higher education system that meets international standards.

To increase the accessibility of higher and postgraduate education, from 2019 to 2022, the number of bachelor's degree grants increased by 1.7 times, master's degree grants by 1.8 times, and doctoral degree grants by 3.7 times. The share of state orders for technical training programs has been increased to 60 %. Overall, state spending on education in 2022 has almost doubled compared to 2010, reaching 4.5 trillion tenge. Data for 2023-2024 show an increase in the volume of state orders for training personnel with higher and postgraduate education, which amounted to 93,952 grants in 2024 (bachelor's degree — 77,844, master's degree — 13,189, doctoral programs — 2,919) with a total funding of 228.6 billion tenge. A total of 94,250 grants have been allocated for the 2024-2025 academic year. Of these, about 79,000 are for bachelor's degrees, more than 13,000 are for master's degrees, and 2,919 are for doctoral degrees [15].

In 2023 Government of Kazakhstan has adopted a resolution approving the Concept for the Development of Higher Education and Science in the Republic of Kazakhstan for 2023–2029. The document states that the higher education system and science are set to undergo another stage of transformation, with a focus on key elements that will increase their competitiveness. The main emphasis is placed on the further evolutionary development of existing mechanisms, taking into account continuous monitoring and analysis, as well as targeted reinforcement with international experience. The document also provides for the improvement of the science management system with the transition to a new model. As expected, as a result of the implementation of the document, the coverage of the population with higher education will be: — 2023 — 63 %, 2024 — 64 %, 2025 — 66 %, 2026 — 6 %, 2027 — 71 %, 2028 — 73 %, 2029 — 75 %. The percentage of employed graduates in the first year after graduation will be: — 2023 — 72 %, 2024 — 74 %, 2025 — 75 %, 2026 — 76 %, 2027 — 77 %, 2028 — 78 %, 2029 — 79 % [16].

In the coming years, Kazakhstan's higher and postgraduate education system will face serious demographic challenges. The country's population is expected to grow significantly: if in 2021 the population was 18.8 million, and in 2022 — 19.5 million, by 2030 it will reach 21.5 million, and by 2050 — 27.7 million. By 2029, the number of school graduates is expected to double, which will inevitably lead to overcrowding

in educational institutions, a shortage of places at universities and in student accommodation, as well as a shortage of qualified teachers. These factors will require significant investment in higher education infrastructure, including the modernization of laboratory facilities and the construction of new educational complexes. It is expected that annual spending on higher education will reach 1.3 trillion tenge by 2030 and 3.1 trillion tenge by 2040. Over 18 years, the total amount of funding could reach approximately 29.1 trillion tenge [15; 23].

Discussion

Thus, with the attainment of independence, Kazakhstan faced the need to reform its higher education system. While in Soviet times the country's higher education institutions focused on specialized technical training and had limited opportunities for scientific research, independent Kazakhstan needed a higher education system that corresponded to modern realities.

Researchers M.Yu. Kim and E.F. Troitskii, examining the main trends in the development of the higher education system in the Republic of Kazakhstan, note that the higher education system of the Republic of Kazakhstan is undergoing a process of transformation. The main vector of development of Kazakh universities is related to internationalization, which is fully in line with modern requirements. In this regard, Kazakhstan actively uses international and national rankings to position and promote its universities. Attention is paid to this at the highest government level. Having set the goal of entering the top world rankings, Kazakhstani universities are actively studying foreign experience and developing and implementing their own development strategies [17; 65]. According to de Wit H., Kazakhstan is still experiencing difficulties in reforming higher education. For example, the country's attempts to achieve universal higher education are complicated by the population growth that has continued since the early 2000s. In addition, massification is often accompanied by a decline in the quality of higher education. Post-Soviet countries, including Kazakhstan, have tried to solve this problem by implementing the Bologna Principles. In some cases, these reforms were superficial and limited to retouching the higher education system. At the same time, real internationalization does not involve the mechanical copying of international standards, but rather the transformation of "the tasks, functions, and methods of implementing higher education with the aim of improving the quality of teaching and research" [18; 25].

Despite Kazakhstan's difficulties in reforming higher education, today we can see active attempts by the country to follow global trends in internationalization. One of these is the expansion of global student mobility, which in 2021 already covered almost 6.4 million people. Although Kazakhstan is still more of a sending country than a receiving country for students, it is trying to encourage its citizens to return after receiving higher education abroad, for example, through the Bolashak program. The country is also pursuing a policy of regionalization in higher education. Kazakhstan not only joined the European Higher Education Area in 2010, but also initiated the creation of a similar project in 2021 — the Central Asian Higher Education Area [19; 71].

The socio-political crisis that shook Kazakhstan in January 2022 marked the beginning of a new stage in the country's political development. The period of power transition ended with the transfer of power to President K. -Zh. Tokayev and the removal of the first president, N. Nazarbayev, from power. The establishment of a "New Kazakhstan," a "Fair Kazakhstan," and a "Second Republic" was announced. In September 2023, K. -Zh. Tokayev proclaimed a transition to a "new economic policy." The ideas of focusing on the development of "human capital" and the spheres of education and science became one of the leitmotifs of both Tokayev's election campaign in the fall of 2022 and his Messages to the People of Kazakhstan in 2022 and 2023. The realization that Kazakhstan's own resources were insufficient to simultaneously address the tasks of modernizing and expanding the higher education system prompted the country's leadership to intensify its course toward the internal and external internationalization of higher education. Kazakhstan began to rapidly open branches of Western universities in the country.

On September 1, 2022, North Kazakhstan University (SKU) was transferred to the Arizona State University for a period of 10 years. According to a resolution of the Kazakh government, "the faculty of the University of Arizona" must comprise "at least 30 % of the total faculty" of SKU [20]. In February 2023, a branch of the British University of Heriot-Watt was opened at the Aktobe Regional University. In June 2023, a ceremony was held in Aktau to mark the start of construction of the Kazakhstan-German Institute for Sus-

tainable Engineering, timed to coincide with the visit to Kazakhstan of German President F. -W. Steinmeier [21].

By increasing its imports of education, Kazakhstan effectively made an ambitious bid to transition to an “import-export” model of education in 2022–2023. A course was set to transform the country into a “hub of academic mobility.” The concept for the development of higher education and science for 2023–2029, approved by the country’s government in April 2023, provides for the opening of foreign branches of Kazakhstani universities, the development of scholarship programs to attract foreign students, the creation of the Central Asian Higher Education Space (CAHES) and the Network University of the Organization of Turkic States. By 2029, it is planned to increase the share of foreign students, which in Kazakhstan in the 2023/24 academic year accounted for 4.4 % of the student body, to 10 % [16].

In 2022, Kazakhstan made a rapid transition to the third stage of internationalization of its higher education system. A course was set to distance Kazakhstan from Russia in the field of educational cooperation, to implement a model of “import-export” model of higher education, and competition with Russia for applicants from Central Asian countries. The number of Kazakhstani students studying in Russia began to decline. In fact, there has been a shift in the focus of the state policy of internationalization of the higher education system. The new policy is aimed at attracting foreign students to Kazakhstan, rather than sending Kazakhstani students to study abroad [19; 83].

Conclusions

The priority task of reforming the higher education system of the Republic of Kazakhstan is to integrate it into the global educational space by bringing the management of the Kazakh higher education system into line with generally accepted international norms and standards. This has led to significant changes in organizational and structural plans, updating the content of education, and improving the quality of training specialists in accordance with the modern socio-economic and political conditions of the republic’s development and the progressive experience of highly developed countries. The new state policy in the field of education has led to the adoption of a number of strategic documents and regulatory acts aimed at consolidating the results of the reforms and further improving the management of the higher education system. The educational space of the Republic of Kazakhstan includes regional higher education, which is a system influenced by regional economic, demographic, scientific, technical, natural resource, and regulatory processes.

At the same time, the management of the regional higher education system is focused on improving the professional knowledge and skills of the regional population through a combination of multi-level professional training, continuity, and integration of educational structures with the relevant economic and social needs of regional labor markets.

Overall, there has been an improvement in the quality of higher education and scientific research, as well as the development of international scientific cooperation. Changes have also been made to the Concept for the Development of Higher Education and Science for 2023–2029, aimed at improving their quality and effectiveness. The volume of state orders for the training of personnel with higher and postgraduate education is increasing. Work is underway to open branches of foreign universities.

References

- 1 Дамитов Б.К. Национальный доклад по развитию системы высшего образования Республики Казахстан / Б.К. Дамитов // Вопросы педагогики. — 2009. — № 1. — С. 3–43.
- 2 Виленский Е.Л. Наша Alma Mater: страницы истории (1991–2001 гг.) / Е.Л. Виленский. — Алматы, 2001. — 225 с.
- 3 Закон Республики Казахстан от 18 января 1992 г. № 1153-ХІІ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000964
- 4 Приказ Министерства образования и науки Республики Казахстан от 25 августа 1994 года № 327. — Астана: МОИ РК, 1995. — 5 с.
- 5 Капышев А.К. Формирование и развитие региональной высшей школы в Центральном Казахстане (30–60-е годы XX в.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.К. Капышев. — Караганда, 2001. — 35 с.
- 6 Статистический справочник. Государственный комитет Республики Казахстан по статистике. — Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2002. — 108 с.
- 7 Центральный Государственный Архив Республики Казахстан. — Ф. 2255. — Оп. 1. — Д. 158. — Л. 143.

- 8 Информационно-аналитический сборник / под ред. А.А. Смаилова. — Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2002. — 100 с.
- 9 Основы кредитной системы в Казахстане / под ред.: Ж.А. Кулекеева, Г.Н. Гамарника, Б.С. Абдраилова. — Алматы: Казахский национальный университет имени аль-Фараби, 2004. — 198 с.
- 10 Токаев К.К. Казахстанская внешняя политика: первый опыт и первые уроки. Преодоление. Очерки дипломата / К.К. Токаев. — М.: ЦНЛГ, 2009. — С. 192–295.
- 11 Макледон М. По разные стороны рынка и государства: реформа управления и финансирования в высшем образовании Казахстана / М. Макледон // Менеджмент высшего образования: вопросы и перспективы: Сборник статей участников проекта «Менеджмент высшего образования». — Алматы, 2004. — С. 104–125.
- 12 Закон Республики Казахстан «Об образовании». — Астана: МОН РК, 2007. — 57 с.
- 13 Игнатова Е.В. Управление системой высшего образования Казахстана в условиях реформирования: дисс. ... канд. социологических наук / Е.В. Игнатова. — Тюмень, 2011. — 169 с.
- 14 Алшанов Р. Пути интеграции Казахстана в мировое образовательное пространство / Р. Алшанов // Столичное образование. — 2003. — № 3. — С. 4–5.
- 15 Аналитический обзор. Высшее образование в Казахстане: достижения и перспективы роста. — Астана, 2024. — 27 с.
- 16 Об утверждении Концепции развития высшего образования и науки в Республике Казахстан на 2023–2029 годы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248>
- 17 Ким М.Ю. Система высшего образования Республики Казахстан в свете национальных и международных рейтингов университетов / М.Ю. Ким, Е.Ф. Троицкий // Вестник Томского государственного университета. — 2016. — № 411. — С. 64–68.
- 18 де Вит Х. Эволюция мировых концепций, тенденций и вызовов в интернационализации высшего образования / Х. Вит де // Вопросы образования. — 2019. — № 2. — С. 8–34.
- 19 Погорельская А.М. Интернационализация системы высшего образования в Казахстане (2022–2023 гг.): преемственность курса или смена ориентиров? / А.М. Погорельская, Е.Ф. Троицкий, В.С. Пакулин // Высшее образование в России. — 2024. — № 1. — С. 68–86.
- 20 Постановление Правительства Республики Казахстан от 15 апреля 2022 г. «О некоторых вопросах некоммерческого акционерного общества «Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P220000022530>
- 21 Официальное открытие Казахстанско-немецкого института устойчивых инженерных наук // Казахстанско-немецкий университет. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [https://dku.kz/ru/news/view/? slug=The+official+opening+of+GKISES+RU](https://dku.kz/ru/news/view/?slug=The+official+opening+of+GKISES+RU)

Д.Т. Бердалиев, М.К. Алдабергенова, Ж.А. Масалиева

Қазақстан Республикасындағы жоғары білім беру жүйесінің қалыптасу және даму тарихы: негізгі мәселелері және келешегі

Қазіргі кезеңдегі жаһандану процестері әлеуметтік прогрестің материалдық-техникалық және ғылыми-теориялық негіздерінің дамуына ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-саяси және идеологиялық процестерге, прогрессивті қоғамдық сананың қалыптасуына үлкен әсер етеді. Соңғы онжылдықта Қазақстанда білім беруді басқаруды ұйымдастыруда айтарлықтай өзгерістер болды, нормативтік-құқықтық база қалыптастырылды, білім беру мекемелерін басқаруға ведомстволық көзқарас еңсерілді, оқу орындары қауымдастықтарының рөлі артып келеді. Қазақстан қоғамында оның сапасына және жаңа инновациялық технологияларды енгізуге негізделген заманауи білім беруді түсінудің жаңа тәсілі қалыптасты. Осыған байланысты, жоғары білім беру жүйесін басқару мәселесін зерттеу білім беру реформаларын жүргізу тәжірибесін қарастыру және, ең алдымен, оның дамуының тарихи тәжірибесін түсіну қажеттілігін болжайды. Мақалада қалыптасудың әртүрлі кезеңдеріндегі реформалау процесінде қазақстандық жоғары білім беру жүйесін басқару мәселелері анықталды. Авторлар мақалада қазіргі кезеңде қазақстандық жоғары білім беру жүйесін басқаруды дамыту қажеттілігін негіздеді, қазақстандық жоғары білім беру жүйесін дамытудың проблемалық мәселелері мен перспективалық бағыттарын зерттеген. Қазақстан Республикасының Жоғары білім беру жүйесінің даму тарихы мен реформалау процестерін талдау авторларға халықаралық талаптарға сәйкес келетін негізгі оң сипаттамаларды анықтауға мүмкіндік берді. Жаһандану процестерінің әсерінен жоғары білім беру жүйесінде болып жатқан өзгерістер қарастырылады және оның қазіргі кезеңдегі негізгі сипаттамасы анықталады.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, жоғары білім беру жүйесінің тарихы, қазақстандық жоғары білім беру жүйесі, жаһандану, білім беруді басқару, реформалар, білім беру саясаты.

Д.Т. Бердалиев, М.К. Алдабергенова, Ж.А. Масалиева

История становления и развития системы высшего образования в Республике Казахстан: основные проблемы и перспективы

Процессы глобализации на современном этапе оказывают большое воздействие не только на развитие материально-технических и научно-теоретических основ общественного прогресса, но и на социально-политические и идеологические процессы, формирование прогрессивного общественного сознания. За последнее десятилетие в Казахстане произошли значительные сдвиги в организации управления образованием, сформирована нормативно-правовая база, преодолевается ведомственный подход к управлению образовательными учреждениями, возрастает роль ассоциаций учебных учреждений. В казахстанском обществе сформировался новый подход к пониманию современного образования, основанный на его качестве и внедрении новейших инновационных технологий. В связи с этим, исследование проблемы управления системой высшего образования предполагает необходимость рассмотрения опыта проведения образовательных реформ и, прежде всего, осмысления исторического опыта его развития. В статье выявлены проблемы управления казахстанской системы высшего образования в процессе реформирования на различных этапах становления. Авторами данной статьи обоснованы необходимость развития управления казахстанской системой высшего образования на современном этапе, исследуются проблемные вопросы и перспективные направления развития казахстанской системы высшего образования. Анализ истории развития и процессов реформирования системы высшего образования Республики Казахстан позволил авторам выявить основные положительные характеристики, соответствующие международным требованиям. Рассматриваются происходящие изменения в системе высшего образования под воздействием процессов глобализации и выявляется его основная характеристика на современном этапе.

Ключевые слова: Республика Казахстан, история системы высшего образования, казахстанская система высшего образования, глобализация, управления образованием, реформы, образовательная политика

References

- 1 Damitov, B.K. (2009). Natsionalnyi doklad po razvitiu sistemy vysshego obrazovaniia Respubliki Kazakhstan [National report on the development of the higher education system of the Republic of Kazakhstan]. *Voprosy pedagogiki — Issues of pedagogy*, 1, 3–43 [in Russian].
- 2 Vilenskii, E.L. (2001). *Nasha Alma Mater: stranitsy istorii (1991–2001 gg.)* [Our Alma Mater: pages of history (1991–2001)]. Almaty [in Russian].
- 3 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 18 yanvaria 1992 g. № 1153-XII [Law of the Republic of Kazakhstan dated January 18, 1992 No. 1153-XII]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000964 [in Russian].
- 4 (1994). *Prikaz Ministerstva obrazovaniia i nauki Respubliki Kazakhstan ot 25 avgusta 1994 goda № 327* [Order of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated August 25, 1994 No. 327]. Astana: MOI RK [in Russian].
- 5 Kapyshev, A.K. (2001). Formirovanie i razvitie regionalnoi vysshei shkoly v Tsentralnom Kazakhstane (30–60 e gody XX v.) [Formation and Development of Regional Higher Education in Central Kazakhstan (1930–60s)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Karaganda [in Russian].
- 6 (2002). *Statisticheskii spravochnik. Gosudarstvennyi komitet Respubliki Kazakhstan po statistike*. [Statistical Handbook. State Statistics Committee of the Republic of Kazakhstan]. Almaty: Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike [in Russian].
- 7 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 2255. — Op. 1. — D. 158. — L. 143 [in Russian].
- 8 Smailova, A.A. (2002). *Informatsionno-analiticheskii sbornik* [Information and Analytical Collection]. Almaty, Agentstvo respubliky Kazakhstan po statistike [in Russian].
- 9 Kulekeeva, Zh.A., Gamarnika, G.N., & Abdrasilova, B.S. (2004). *Osnovy kreditnoi sistemy v Kazakhstane* [Fundamentals of the Credit System in Kazakhstan]. Almaty: Kazakhskii natsionalnyi universitet imeni al-Farabi [in Russian].
- 10 Tokaev, K.K. (2009). *Kazakhstanskaia vneshniaia politika: pervyi opyt i pervye uroki. Preodolenie. Ocherki diplomata* [Kazakhstan's Foreign Policy: First Experience and First Lessons. Overcoming. Essays of a Diplomat]. Moscow: TsNIG [in Russian].
- 11 Makledon, M. (2004). Po raznye storony rynka i gosudarstva: reforma upravleniia i finansirovaniia v vysshem obrazovanii Kazakhstana [On Different Sides of the Market and the State: Reform of Management and Financing in Higher Education in Kazakhstan]. *Menedzhment vysshego obrazovaniia: voprosy i perspektivy: Sbornik statei uchastnikov proekta «Menedzhment vysshego obrazovaniia» — Higher Education Management: Issues and Prospects: Collection of Articles by Participants in the Higher Education "Management Project"* (pp. 104–125). Almaty [in Russian].
- 12 (2007). Zakon Respubliki Kazakhstan «Ob obrazovanii» [Law of the Republic of Kazakhstan “On Education”]. Astana: MON RK [in Russian].

- 13 Ignatova, E.V. (2011). Upravlenie sistemoi vysshego obrazovaniia Kazakhstana v usloviakh reformirovaniia [Management of the Higher Education System of Kazakhstan in the Context of Reform]. *Candidate's thesis*. Tiumen [in Russian].
- 14 Alshanov, R. (2003). Puti integratsii Kazakhstana v mirovoe obrazovatelnoe prostranstvo [Ways of integration of Kazakhstan into the world educational space]. *Stolichnoe obrazovanie — Metropolitan education*, 3, 4-5 [in Russian].
- 15 (2024). *Analiticheskii obzor. Vysshee obrazovanie v Kazakhstane: dostizheniia i perspektivy rosta* [Analytical review. Higher education in Kazakhstan: achievements and growth prospects]. Astana [in Russian].
- 16 Ob utverzhdenii Kontseptsii razvitiia vysshego obrazovaniia i nauki v Respublike Kazakhstan na 2023–2029 gody [On approval of the Concept of development of higher education and science in the Republic of Kazakhstan for 2023–2029]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248> [in Russian].
- 17 Kim, M.Yu., & Troitskii E.F. (2016). Sistema vysshego obrazovaniia Respubliki Kazakhstan v svete natsionalnykh i mezhdunarodnykh reitingov universitetov [Higher education system of the Republic of Kazakhstan in light of national and international university rankings]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Tomsk State University*, 411, 64–68 [in Russian].
- 18 de Wit, H. (2019). Evoliutsiia mirovykh kontseptsii, tendentsii i vyzovov v internatsionalizatsii vysshego obrazovaniia [Evolution of world concepts, trends and challenges in the internationalization of higher education]. *Voprosy obrazovaniia — Education issues*, 2, 8–34 [in Russian].
- 19 Pogorelskaia, A.M., Troitskii E.F., & Pakulin V.S. (2024). Internatsionalizatsiia sistemy vysshego obrazovaniia v Kazakhstane (2022–2023 gg.): preemstvennost kursa ili smena orientirov? [Internationalization of the higher education system in Kazakhstan (2022–2023): continuity of course or change of benchmarks?]. *Vysshee obrazovanie v Rossii — Higher education in Russia*, 1, 68–86 [in Russian].
- 20 Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 15 apreliia 2022 g. «O nekotorykh voprosakh nekommercheskogo aktsionernogo obshchestva «Severo-Kazakhstanskii universitet imeni Manasha Kozybaeva» [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated April 15, 2022 “On some issues of the non-profit joint-stock company “North Kazakhstan University named after Manash Kozybayev”]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P220000022530> [in Russian].
- 21 Ofitsialnoe otkrytie Kazakhstansko-nemetskogo instituta ustoichivyykh inzhenernykh nauk. Kazakhstansko-nemetskii universitet [Official opening of the Kazakh-German Institute of Sustainable Engineering Sciences. Kazakh-German University]. *dku.kz*. Retrieved from <https://dku.kz/ru/news/view/?slug=The+official+opening+of+GKISES+RU> [in Russian].

Information about the authors

Berdaliyev Dauletbay — Head of the Academic Affairs Department, O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0009-0741-8382>

Aldabergenova Moldir — PhD, Acting Associate Professor of the Department of World History and Religious Studies, O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3834-5883>

Masalieva Zhanar — Dean of the Philological Faculty, O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-4523-3812>

Д.А. Джумабеков^{ID}, М.Ы. Ыбырайхан^{ID}, Ә.Б. Жағыпар^{ID}

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

(E-mail: azmukhan@mail.ru, marat_19.93@inbox.ru, karakesek334@mail.ru)

Орталық Қазақстандағы 1920 жылдар соңындағы тәркілеу науқаны: жергілікті билік рөлі мен дәстүрлі қоғам ерекшелігінің ықпалы

Мақалада 1920 жылдар аяғындағы Орталық Қазақстандағы тәркілеу науқанының ерекшеліктері мен зардаптары, жергілікті жағдайға байланысты өзгерістер, туыстық байланыс арқылы тәркілеу барысына жүргізілген ықпалдар мен әсерлер қарастырылған. Сонымен қатар, архивтік деректер арқылы анықталған осы мәселелер ауызша деректер арқылы расталып, талданған. Тәркілеу уақытындағы бей-берекетсіздік пен ретсіздік себептері мен салдары көрсетіліп, ақпараттың жеткізілуінің науқан барысына әсері де сарапталады. Тәркілеу туралы нұсқаудың орындалуы жергілікті жерде жоғарыдан көрсетілгендей жүргізілмегенінің бірнеше себептері болған. Бұл себептерді анықтау мен көрсету сол кездегі қоғам және сол уақытқа дейінгі саяси-әлеуметтік жағдайдың көріністерін анықтауға септеседі. Осы жағдайлардың салдары жалпы кеңестік кезеңдегі өмір сипатына, ауыл шаруашылығы мәселелеріне, сонымен қатар ауылдағы күнделікті өмір жағдайларына әсер еткенін кейінгі оқиғалар мысалдарынан да көруге болады. Осындай күрделі уақытта адамдардың бір-біріне көмектесуі мен өзара серіктестігі, қазақтар арасындағы туыстық байланыстар арқылы көмек қолын созу мәселелерінің архив деректері беттерінде көрініс беруі мақалада берілген. Бұл мәселенің жергілікті тұрғындар үшін оң және теріс салдары да болған. Осы салдарлар тәркілеу науқанының кертартпа тұстарын туындатып, халық үшін жасалуы тиіс ауыл шаруашылығына байланысты реформаларды қарапайым халықтың өзіне қарсы іс-шараға айналдырып жіберген болатын.

Кілт сөздер: Орталық Қазақстан, тәркілеу, байлар, орта шаруалар, кедейлер, туыстық, билік, ықпал, ауызша дерек.

Kipicne

Мақаланы жазудағы авторлардың мақсаты Орталық Қазақстандағы тәркілеу науқаны барысында болған оқиғалар арқылы сол кездегі жергілікті биліктің басқарушылық рөлін, сонымен қатар мыңжылдықтардан бері келе жатқан дәстүрлері бар қоғамның осы оқиғаларға қарсылығы мен бейімделуін қарастыру.

Тақырыптың өзектілігі, сонымен қатар осы бағыттағы зерттеу жұмысының ғылыми және қолданбалы қажеттілігі айқын. Мақалада қозғалған мәселелер арқылы тек кеңестік саясаттың теріс тұстарын көрсетіп қана қоймай, сонымен қатар дәстүрлі қоғам мен адами құндылықтардың кері бағытта өзгеруін байқауға болады. Мемлекет саясатының қарапайым халықтың күнделікті өмірі мен тұрмыс-тіршілігіне және дәстүрлі ұстанымдарына әсері кез келген қоғамды және оның өзгерістерін қарастыру барысында маңызды. Бұл өзгерістер уақыт және кеңістік бойында қалыптасып, сақталады, олардың бірқатарының көрінісін бүгінгі қазақ қоғамы әлі де байқап келеді.

Зерттеу жұмысында біз назар аударатын және себепін ашуға тырысатын келесі негізгі мәселелер бар:

Билік мәселесі. Тәркілеуге арналған нұсқаулықта көрсетілгендей байлармен қатар бұрынғы уақытта хан, сұлтан, болыс немесе тағы басқа лауазымды қызметтер мен атақтарға ие болған адамдар тәркілеуге алғашқылар қатарында ілігуі тиіс еді. Бірақ, шындығында бұл қатарға орта шаруалар, тіпті кедейлер де қосылып кетті. Сонымен қатар, билікте болған адамдардың туыстары да тәркілеуге жататындардың бастапқы тізімінде болды.

Әлеуметтік-экономикалық мәселелер. Қазақтардың бай, дәулетті адамдары тәркілеуге дейін әлі де туыстарына немесе жақындарына, тіпті айналасындағы өзге де тұрмысы нашар адамдарға уақытша, маусымдық негізде сауын малы түрінде мал таратқан. Осы малды тарату дәулетті адамдар мен оны алған кедейлердің өздеріне кері әсер еткен болатын және тәркілеу талаптарын қатаң орындауға себепкер болып жатты. Сонымен қатар, туыстар мен бір отбасынан бөлініп шыққан ағайындылар шаруашылығын біріктіріп, мал санын артық көрсеткені үшін тәркілеу де жүрді.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: marat_19.93@inbox.ru

Кооперацияға бірігу механизмдері дұрыс жүйеленбей, оны құруға шынайы ірі көмек көрсеткендер дәулетті адамдар ретінде тәркіленіп, жер аударылды.

Туыстық мәселесі. Туыстар арасындағы байланыс тұрғындар үшін тиімсіз, зиянды үкімет нормативтерінен қорғануда зор рөл атқарды. Биліктегілердің өз туыстарын қолдауы жүрді. Ол әртүрлі формаларда көрініс берді және себептері де әртүрлі болып келді.

Материалдар және әдістері

Мақаланың методологиялық негізіне тарихилық және жүйелілік принципі алынып, уақыт бойындағы Орталық Қазақстан ауылдық аймақтары кеңістігіндегі өзгерістер біртұтас жүйе ретінде қарастырылады. Жалпы ғылыми әдістер арасынан индукция және дедукция таңдалды. 1920 жылдардағы кәмпескелеу кезіндегі мәселелерге Қарқаралы, Шет аудандары бойынша жеке мысалдар келтіру арқылы жалпыға ортақ жағдайларды индукция әдісімен анықтаймыз. Сонымен қатар, жалпы Орталық Қазақстанға ортақ үрдістерді дедукция әдісімен талдау арқылы Егіндібұлақ өңіріндегі шағын қазақ ауылдарындағы күнделікті өмірдегі индивид, жеке отбасылық, микроорта ерекшеліктеріне байланысты себеп-салдарларды айқындаймыз.

Мақалада микротарих тәсілін қолдану кеңестік кезеңдегі индустрияландыру, сәйкесінше жер реформасы, кәмпескелеу, тәркілеу секілді макроуақиғалардың қазақ ауылдарындағы күнделікті өмір жағдайларына және жүріс-тұрыс қағидаттарына әсерін анықтауға септігін тигізді. Бұлардың барлығы қазақтар көп орналасқан аудандардағы мәселелерге назар аудару арқылы жүргізілетін зерттеудегі әдіс-тәсілдер. Осылар арқылы билік тетігіне ие болған қазақтардың туыстық байланыстарды пайдалану жолдары, қарапайым халықтың сол замандағы жаңалықтардың теріс салдарына қарсылығы мен бейімделуі қарастырылады.

Мақала Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) қорларында анықталған архив құжаттары негізінде жазылған. Сонымен қатар құжаттардың негізгі бөлігі алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліп, зерттеліп отырған кезеңдегі Орталық Қазақстандағы репрессиялық саясатты жүзеге асырудың аймақтық ерекшеліктерін ашады. Архив қорлары арасынан ҚР Орталық мемлекеттік архивінің 5-інші және 135-қорларынан, Қарағанды облыстық Мемлекеттік архивінің 1224-інші (халықтық бақылау) және 468-қорларынан (ауыл шаруашылық басқармасы) алынған материалдар мен деректер қолданылды.

ҚР Орталық мемлекеттік архивіндегі 5-қорда негізінен мемлекеттік және атқарушы органдардың нормативті және инструкциялық құжаттары жинақталған. Оларды оқу арқылы кәмпеске науқанының негізгі жүйесі қандай болуы керектігін, бұл науқанды билік өкілдерінің жоғарыдан қалай көргендігін байқауға болады. 135-қордан осы науқан барысындағы жергілікті билік өкілдерінің жоғары билік органдарына жазған қатынас хаттары, қарапайым халықтың арыз-шағым хаттарының шоғырын көруге болады. Бұл хаттар жергілікті жердегі науқанның жүргізілуінің шынайы бейнесін, сипатын көрсетіп, зерттеушілерге тарихи оқиғалардың барысын бақылауға мүмкіндік береді.

Қарағанды облыстық Мемлекеттік архивінің 1224-қорында бақылаушы орган ретіндегі Халықтық бақылау комитетіне тиесілі құжаттар жинақталған. Яғни, бақылау органының жұмыс құжаттары, арыз-шағым хаттар, тексеріс қорытындылары және т.б. берілген. Аталмыш архивтің 468-қорында ауыл шаруашылығы басқармасының құжаттары жинақталған, олар арқылы өңірдегі шаруашылық мәселелерінің жағдайын көруге болады. Мал саны, мезгілдің ауысуына байланысты шаруашылық жағдайы, оның әлеуметтік-экономикалық жағдайға әсері туралы ақпараттар берілген. Аталған қорлардағы құжаттардың көпшілігі зерттеушілер үшін құнды болып келеді және мақалада тиісінше қолданылған.

Сонымен қатар, мақаланы жазуда ауызша интервью материалдары қолданылды. Мақалаға дереккөз ретінде жиналған интервью материалдарын ғылыми мақсатта пайдалану, респондент ойын жинақы әрі түсінікті түрде жеткізу қажеттілігі негізгі ойды сақтай отырып респондент сөзіне стилистикалық өзгерістер енгізуді талап етті. Респонденттер жауабының мазмұны және олардың мақалада ғылым қажеттілігіне қолданылуы жеке адамдардың теріс жақтарын көрсетуге бағытталмаған. Негізінен респондент ретінде ауызша деректермен бөліскендер тәркілеу науқанын көзімен көріп, басынан кешкендердің ұрпақтары.

Нәтижелері

Жүргізілген тәркілеу науқаны («кәмпеске») Ф.И. Голощекиннің Қазақстанда іске асырмақшы болған «Кіші Қазан» төңкерісінің аса бір маңызды пункті ретінде болғанын ұмытпағанымыз жөн. «Кіші Қазанды» жүргізе отырып, ауыл, аудан кеңестерін бейресми басшылардан және оның жақтаушыларынан тазарту көзделді. 1928 ж. кедейлерге байлар мен кулактардан тартып алынған мал-мүліктің 60 % таратылатын болады деп уәде берілген еді. Сонымен қатар, өзге де мал-мүлік 1930 жж. басында колхоз бен совхоздың бөлінбейтін қорына беріледі делінген болатын [1; 65]. Кедейлер де осы істі жүзеге асыруға мүдделі және үкімет науқанын жүргізуге көмектеседі деп есептелді. Алайда бұрынғы дәстүр сарқыншақтары және жергілікті өңірлердің ерекшеліктері, сонымен қатар ұйымдастырудағы негізгі, жүйелі қателіктер қаулыны толыққанды жүзеге асырып, негізгі мақсатқа жетуге өзіндік кедергісін тигізді.

Отандық тарихнамада жүргізілген зерттеулер бойынша тәркілеудің еліміздің барлық аумағы бойынша толыққанды бейнесін анықтау қиынға соғып тұр. Тәркілеу науқаны бойынша еліміздегі белді тарихшы мамандар қатарынан С. Жакишева және оның еңбектерін атап өтуге болады. Ол еліміздің барлық аумағы және жекелеген өңірлер бойынша осы аталған мәселелерге тоқтала отырып, зерттеу қорытындыларын математикалық модельдеу, сандық әдістер және т.б. арқылы шебер жеткізе білген. Сонымен, жалпы сандық-статистикалық мәліметтерге жүгінсек тәркіленген шаруашылықтар 696 болған. Ал, Жакишева С. зерттеулеріне сүйенсек 1034-ке дейін жеткен [2; 84]. Осы сандық мәліметтер қарама-қайшылығынан бұл бағыттағы зерттеулердің әрі қарай жалғасуын талап етіп тұрғанын байқаймыз.

ҚР Орталық мемлекеттік архиві, сонымен қатар Қарағанды облыстық Мемлекеттік архивіндегі құжаттар негізінде алынған материалдардан Орталық Қазақстандағы тәркілеу науқанының нормативтік құжаттарға сай жүргізілмегенін байқауға болады. Өзге де өңірлерде осындай жағдай орын алғанын жоғарыда аталған тарихшылардың ізденістері де көрсетеді. Бастапқыда берілген нұсқаулардың жергілікті жерде орындалуы мемлекеттік және атқарушы органдарда жоспарланғаннан өзгеше жүрген. Нәтижесінде ауылдардағы әлеуметтік топтар арасындағы қарама-қайшылықтар ұлғайып, қақтығыстар көбейіп, үкімет жоспары бойынша жүргізіліп жатқан «тап күресі» қажетті, мөлшерлі деңгейден асып, ұшығып, асқынған формаларына дейін жеткен болатын.

Талқылау

Қазақстан аумағындағы, оның ішінде Орталық Қазақстан, Қарағанды облысындағы тәркілеу науқаны мәселелеріне үңілмес бұрын, алдымен осы науқанды жүзеге асыруда басты құжат болған нұсқаулыққа назар аударған жөн. Нұсқаулықта қарастырылған бірқатар мәселелердің жүзеге асырылуы жергілікті жерлерде әртүрлі жүргізілді. Нұсқаулық талаптары толық сақталмай қалуы орын алып жатты, нәтижесінде әділетсіз түрде жүзеге асырылған тәркілеу мен жер аудару орын алды. Осылайша науқанның барысы көпшілік халық үшін түсініксіз жағдайда өткенін көруге болады. Бұл уақытта кеңес үкіметі алғашқы күндерден қолға алған халықты жаппай сауаттандыру ісінің алғашқы нәтижелерін де байқауға болады. Үкімет органдарына толассыз хаттар жіберіліп, тәркілеуге байланысты жазбаша шағымдар көп көлемде орын алды. Бұл хаттардан бөлек ауызша түрдегі шағым-арыздар болғаны анық. Олардың көпшілігі қазір біздің назарымыздан тыс қалып отыр.

Нұсқаулықтың алғашқы баптарына назар салсақ, келесі нұсқауларды көреміз: «Тәркілеуге жатады: 1. А) көшпелі жерлерде 400-ден астам, жартылай көшпелі жерлерде 300-ден астам, отырықшы аудандарда 150-ден астам малы бар, айналасындағы тұрғындармен қарым-қатынасында оларды тегін жұмыс күші ретінде пайдалану мақсаты бар сипатына байланысты қоғамға қауіпті немесе ру ішіндегі артықшылықтарды пайдаланып, кеңестік ауылдың шаруашылық шараларын жүзеге асыруға кедергі келтіретін байлар» [3].

Алайда, осы талаптың әрдайым толыққанды әрі әділ орындалмағанын халық арасынан түскен шағымдардан көре аламыз. Солардың бірі сол кездегі Қу ауданы тұрғыны Акаев Мағаттың хаты. Оның ойынша, егер жер аударуға басқа да жағдайлар негіз болса, онда оның өткеніне және сол шақтағы өміріне біраз тоқталу керек. Ол ешқашан маңызды тұлға болмаған екен, сонымен қатар ешқандай арнайы марапаты да болған емес. Әкесі, атасы, өзі қарапайым мал шаруашылығымен айналысқан. Тек, тәркілеуден 40 жылдай бұрын бірнеше ай болыс бастығы болыпты, бірақ сол кезден бастап өз үйінен шықпай, тіпті ауылынан 80-90 шақырым жерде орналасқан Қарқаралы уездік қаласына 40 жыл бойы бармаған. Бұрынғы әдет-ғұрып бойынша да ауыл ақсақалы болмаған екен

және патша кезіндегі ауылдағы қазақтар арасындағы ешқандай дау-дамайға, мәселелерге араласпаған, мұны халықтың барлық топтары растай алатын. Ата-бабасынан, яғни 100 жылдан астам уақыт бұрын бай болғанымен, бірақ бұл байлық бастапқыда қалай пайда болған? Әрине, бұл сауалдарға ешкім жауап бере алмайтыны анық, өйткені ол арғы аталардан атаға, сосын кейінгілерге жеткен.

Хат авторы айтуынша, ол әр уақытта отбасымен бірге жеке малын бағып, қызмет еткен, тек екі-ақ бақташысы болған, бірақ бұл оның шопандардың есебінен өмір сүргенін білдірмейді екен, өйткені... Біріншіден, ол тек малмен ғана күн көрген. Айналасындағы кедейлерді мүлде қанаған емес және ол үшін мұның қажеті де жоқ еді, керісінше, оларға өз малын пайдалану құқығын бақылаусыз берген. Мұны да бүкіл халық растаған екен. 62-бап бойынша малы тәркіленгенде оның жартысынан көбі толық ашық түрде халықтың пайдалануында болғандықтан, оның малы әр ауылдан жинап алынғандығы мысалымен хат авторының халықты қанамай, керісінше барынша айналасындағыларға көмек қолын созу үшін, мал бергендігі байқалады. Жыл сайын хат авторының отбасы 200 сауын биенің 35-ін, ал 60 сауын сиырдың 8-9-ын ғана сауған, ал қалған биелер мен сиырларды кедейлер мен жалпы мұқтаждар сауған екен. Тіпті, 1923, 1924 жылдары Семей губерниялық («Қазақ тілі») және Орынбор облыстық баспасөздерінде («Еңбекшіл қазақ») республикадағы байлар арасында жалғыз үлгі ретінде, яғни, малын мұқтаждарға тегін пайдалануға берді деген деген жазбалар да бар екен.

1925 жылы Қу болысы ұйымдастырылған кезде ол, ұйымға көмек ретінде 1000 рубль берген, 1926 жылы, «Қосшы одағының» ұйымдастыруына тағы да қаржы қосып, кедейлер үшін жарна берген екен [4; 56].

Тәркілеу бойынша нұсқаулықтың келесі пунктіне назар аударатын болсақ, тек байлық көлемі ғана емес, бұрынғы билікке қатынасы және әкесі текпен байланысы назарға алынатын болған: «Тәркілеуге жатады: 1. В) бұрынғы иеленген лауазымдары бойынша артықшылықтары бар топтарға жататын адамдар, мысалы: сұлтан мен хан ұрпақтары, патша үкіметінің арнайы наградалары, яғни жеке немесе мұрагерлік атақтары, медальдар және басқа да мінсіз қызметі үшін белгілер немесе арнайы куәліктері, белгілі бір артықшылықтар мен үстемдіктер беретін арнайы куәліктері, атақ-даңқ пен дәрежелері, белгілі бір артықшылықтар беретін сыйақылары бар азаматтар» [3].

Осы пунктке байланысты Қу ауданы тұрғыны Малгелдин Ғұбай хаты назар аударарлық екенін байқауға болады. Хат иесінің баяндауынша, өзі де, әкесінің де өткен өмірін ескерсек, бір ғана нәрсені айта кету керек, екеуі де «құрмет» көрмей, шен мен марапат алмаған, патшаның қол астында қызмет атқармаған; Кеңес өкіметі тұсында 1922 жылы халықтың тандауы бойынша Ғ. Малгелдин Сартау Орталық Комитеті төрағасының орынбасары болған. Ол бүкіл өмірін далада мал бағып, қара жұмыс істеп, әуелі әкесіне көмектесіп, 16 жастан бастап өз бетімен шаруашылық жүргізіп өткізген. Ешқашан ешкіммен бір іс бойынша тергеуге немесе сотқа бармаған. Айналасындағы кедейлерді қанау, құл ету деп аталатын нәрсе мүлде түсінігіне жат болып келген екен, өйткені өзі үнемі жұмыста болған, сол себепті орысша әріптерді де әрең үйренген екен, ал байлардың өзі қатарлас кейбір ұлдары орта және жоғары білім алған екен. Хат авторы секілді орта шаруа есебіндегі адамдарды көшіріп, малын тәркілеу әрекеті өте әділетсіз болып келген, себебі, жер аударылмаған үйлер: ірі байлар, сұлтан, би, бек, қазы, бұрынғы басқарушы, билер және т.б. ұрпақтары да көп болған екен. Олардың орнына орта шаруалар, тіпті кедейлер тәркілеу мен жер аударуға ұшырап, зардап шекті [5].

Аталмыш хатқа мазмұндас ақпараттар Қу ауданы тұрғыны Ақаев Мағаттың да хаттарында кездеседі. Хат авторының расында да, баяғыдан ықпалымен де, байлығымен де ең атақты саналатын Ақаев Хасен деген ағасы болған. Ол шынымен де бір кездері билікте болды және ерекше ықпалға ие болды, бірақ олар өзара араздыққа түскен екен және шамамен 50 жыл бойы олар бір-бірінен бөлек тұрған. Хат авторы Хасен Ақаевпен үнемі шиеленісіп, дұшпандық қарым-қатынаста болған және мұны жалпы көпшілік те растай алатын. Сонымен, Мағаттың тек қана Ақаев фамилиясын алып жүргендігі болмаса, Орталық Атқару Комитетінің 27 тамыздағы қаулысына сай емес, тәркілеуге ұшырап, қудалауға ілікпеуі тиіс еді. Тәркілеу кезінде Ақаев Мағаттың ірі қараға ауыстырылғанда 20 бастан сәл астам ірі қара малы болғанын ескере отырып, оның шаруашылығым мүлкі бойынша тәркілеу туралы қаулыға сәйкес келмеген, өйткені бұрын оған тиесілі қалған малдары сот үкімімен осы бап бойынша тәркіленген екен. Ал бір себеппен екі жазалау құқығына ие болу да қисынды және заңды түрде емес еді. Сондықтан, хат авторының сұрауынша оны Ақаев Хасенмен шатастырмау қажет және 72 жастағы қарияны 9 жаннан тұратын отбасымен Отанына қайтып келуге және малдарын: 13 бас ірі қара мен 10 қошқарды, сондай-ақ тұрмыстық заттар мен киім-кешектерден тұратын мүлікті тәркілеуді алып тастауы сұралған. Өтініштің нәтижесін Ақмола облысы Атбасар

ауданы № 3 ауылы әкімшілігі арқылы хабарлауы сұралған [4; 181-183]. Яғни олар тәркіленгендер қатарында Қу ауданынан Атбасар ауданына жер аударылған екен. Көрсетілген хат мазмұнынан байқайтынымыз тәркілеумен қатар жер аудару жүргізілген. Бұл жағдайларда тек бір жаза ғана емес, екі жаза түрі қолданылғаны да байқалады. Малдың ең төменгі күнкөріс шегі ескерілместен тәркілеуі де орын алып отырғаны көрінеді.

Жоғарыда аталған нұсқаулық пункттеріне назар аударсақ және хаттар мазмұнына үңілсек, тәркілеу барысында бірқатар әділетсіздіктер мен түсініспеушіліктер орын алғанын байқаймыз.

Нұсқаулық бойынша мал саны көшпелі жерлерде 400, жартылай көшпелі аумақта 300, отырықшы аудандарда 150-ден асуы тиіс. Бірақ, бұл талапта мал басының ірі қараға айналдырылған көлемі айтылып тұр. Қазақтардағы негізінен қолда ұсақ малдың ұсталуы тәркілеу барысында ескеріле қоймаған. Сонымен қатар, осыншама көлемдегі ұсақ малы бар адамдар көшпелі және жартылай көшпелі аудандарда орта шаруа санатында болған. Осылайша олар да, тіпті кейбір жағдайда бай, дәулетті туыстарынан уақытша мал алып, тәркілеу уақытында мал саны артып отырған кедейлер де науқанның құрығына іліккен болатын.

Айналасындағы туыстарына, кедейлерге, мұқтаж адамдарға мал таратып отырған ауқатты адамдар немесе орта шаруалар адамдарды еңбек күші ретінде пайдаланып, кеңестік шаруашылық жүйесіне кедергі келтіретіндер болып есептелген. Дәстүрлі көшпелі қоғамдағы еңбекті ұйымдастыру, шаруашылықты жүргізу ерекшеліктері ескерілмей, кез келген мал беруші адам қанаушы, малды алған адам қаналушы немесе тіпті сол малдың иесі ретінде де тәркілеу мен жер аударуға ұшыраған. Туыстық қарым-қатынас нәтижесінде материалдық игіліктерді алмасу және дәстүрлі құқықтық қарым-қатынас мәселелері ескерілмегендіктен асыра сілтеу мен түсініспеушіліктер жиі орын алғаны байқалады.

Бұрынғы иеленген лауазымдары үшін науқанға іліккендер де кездескен. Олар аз ғана уақытта билікте болғаны, патшалық үкіметке қызмет етсе де, ел мүддесін ұмытпағаны және кейіннен кеңестік үкіметке қызмет еткені де ескерілмеген. Сонымен қатар, нұсқаулықта көрсетілгендей жер аудару мен тәркіленуге тиіс адамдардың туыстары да олардың өзара нақты қарым-қатынасына және материалдық жағдайына қарамастан науқан құрығына іліккен. Бірқатар жағдайда кедей, орта шаруа немесе билікте болмаған адамдар тәркілеу науқанына ілігіп, керісінше нұсқаулық талаптарында көрсетілгендей байлар, хан, сұлтандар мен ұзақ уақыт билікте болған, патша үкіметіне қызмет еткендер тәркілеу мен жер аударуға ұшырамаған.

Тәркілеу кезіндегі адамның тегіне байланысты қойылған сұрақтар, туыстық мәселелерін анықтау жаңғырығы тіпті 1940-50 жылдардағы қуғын-сүргін кезінде де сақталып, тергеушілер үшін күдіктіге қыспақ жасауға негізгі себептердің бірі болған. Ауызша интервью материалдарында 1947 ж. бір тергеу жайында айтылған мысал арқылы осы жайтты анық байқауға болады: «Алғашқы бетте тергеушілер әкейді тап жауы, бай-құлақтың тұқымы қылып шығаруға жанталасқан. 1947 жылдың 26-27 ақпан күндері кіші лейтенант Сарлыбаев тергеуді *«Какие обстоятельства послужили причиной вашего выезда из аула № 7 Баян-аульского района и когда вы выехали оттуда?»* деп бастайды.

Әкей *«Из аула № 7 Баян-аульского района Павлодарской области я выехал в 1932 году в связи с неурожаем и во избежании голодовки»* деп жауап береді. Бұл жерде әкей «неурожай» деген сөзді «ашаршылық» деп айтпау үшін тергеушінің талабымен қолданғанға ұқсайды.

Бұдан әрі тергеуші: *«Следствие располагает данными, что вы из аула № 7 Баян-Аульского района выехали в Сибкрай не в 1932 году, как вы показали выше, а в 1930 году»* деп әкейді тап жауы қылып шығарудың жолдарын іздей бастайды.

Әкей болса *«В действительности я выехал в голодный т.е. в годы неурожая»* деп бұрынғы жауабын береді.

Тергеуші *«Следствие располагает проверенными данными, что вы из аула № 7 Баян-аульского района Павлодарской области выехали в 1930 году в период коллективизации, не избежания голодовки, как вы указали выше, а во избежания репрессии. Дайте по этому вопросу признательное показание!»* деп тап жауы екенін мойындауды талап етеді.

Әкей: *«Я происхожу из бедняков, к тому же какого сословия были мои родители я не знаю, так как от отца я остался совсем маленьким мальчишкой, и никакой конфискации или репрессии я не избегал, а выехал из аула № 7 Баян-аульского района в 1932 году, в виду того что были неурожайности»*, – деп өзінің бірінші айтқанын қайталаумен болады.

Тергеуші қоймай әкейді тап жауы — бай-кулак қылмақ: *«Следствие располагает проверенными данными, что ваши родители, а также лично вы сами имели значительное байское хозяйство и во*

избежании конфискации в 1930 году совершили побег с Сибкрай, а не в 1933 году как вы указали выше. Следствие настаивает дать правдивое показание по данному вопросу».

Әкей болса «я еще утверждаю о том, что я происхожу из крестьян-бедняков, в отношении отца мне ничего не известно, так как в моем памятном возрасте его небыло в живых, и в 1930 году я нигде не выезжал и проживал в своем ауле» деп жауап береді. Тергеуші болса одан әрі «вы почему от следствия скрываете свое байское происхождение?» деп төпелеп сұрай береді. Кешкі сағат 21-00 да басталған тергеу осылай түн ортасына дейін жалғасып кете береді» [6]. Бұл тек қана ұрпақтары келтірген бір мысал ғана. Ал, 1937-1938 жылдары жаппай қуғын-сүргінде де, тіпті кеңестік үкіметтің кейінгі жылдарында да, «бай-кулақтардың ұрпақтары» деп көзге басылып айтылатын жағдайлар да жиі кездесетін.

Жоғарыда аталған мәселелер бойынша дәстүрлі қоғам ерекшеліктері, рулық байланыс пен туыстық қарым-қатынас жағдайының тәркілеу науқанына әсерінің болғаны байқалады. Бірқатар жағдайларда туыстар мен руластардың тәркілеу барысында бір-бірін бүркелемеуі, мал санағы мәліметтерін бұрмалап көрсетуі кездеседі.

Дәстүрлі қоғам сарқыншақтарының әсерін сол замандағы хаттардағы мысалдардан көре аламыз. Шет болысы тұрғыны хаты бойынша ауылдасы Ботпаев өзінің арыздарында үкімет органдарына 1 рубль 98 тиын салық салынған кедей екенін жазады. Бұл кеңестік ауылдық және болыс аппараты Ботпаевқа толығымен бағынып, оған тиесілі салық объектілерін жасырғандықтан ғана болуы мүмкін. Сондықтан 1928 жылы наурызда халық сотының үкімі бойынша жасырған заттары үшін Ботпаевтан 100 жылқы, 5 түйе, 7 сиыр, 100 бас қошқар тәркіленген екен. Осылайша ауылшаруашылық салығы есептелген 1 рубль 28 тиыннан асуы тиіс еді. Ботпаевтың осындай мәліметтерді көрсеткенде жергілікті билік өкілдерінің беретін ақпараты мен мінездемесіне сілтеме жасауына күмәнмен қарау қажет болған. Себебі, жергілікті билік өкілдерінің өзінің көпшілігі Ботпаевтың туыстары, бір бөлігі оның күйеу баласы Тұрсыновтың туыстары мен жақындары. Олардың барлығы билікке рулық байланыстар арқылы, пара беру мен мал үлестіру арқылы келген болатын [7]. Туыстық қарым-қатынастың асыра шектен тыс пайдаланылуы нұсқаулықтардың дұрыс орындалмауына әкеліп отыратын, бұл өз кезегінде қоғамдағы ішкі наразылықтың ұлғаюының себептерінің бірі болды. Қазақ қоғамы тек салт-дәстүр нормаларымен басқарылған уақытта туыстық қарым-қатынас қорғау мен реттеу механизміне ие болса, мемлекеттік құрылымның бюрократиялық атқарушы механизмдері араласқанда қолында билігі бар белгілі бір топ өкілдерінің мүддесі үшін жұмыс жасайтын қанаушы сипатқа ие болды.

Туыстық байланыс, сонымен қатар патша үкіметі заманынан қалған билікке пара беру арқылы келу мәселелері тәркілеу науқанында әлі де өз ролін атқарғаны байқалады. Мысалы, Шет болысындағы К. Тұрсынов параның көмегімен, қайта сайлау комиссарларын сатып алып, ауылдық кеңестерге өзіне керек адамдарды әкелген. Ол судья Далмұхамедовке пара беру арқылы Тұрсыновқа қатысты бірнеше қылмыстық істерден құтылған. Қайта сайлау алдында ол өз кандидаттарына дауыс бергізу үшін тұрғындарға маусымдық пайдалануға 1150 басқа дейін мал берген екен [8; 18].

Келесі құжат мәтініне назар аударсақ, А. Бекқожин он жылға дауыс беру құқығынан айырылған соң, топтанып заңсыздық жасайтындар қатарына қосылған. Осылайша ауылдық кеңеске өз адамдарын орналастырып, соңғы қайта сайлауда болыстыққа түсіп, округ қызметкерлерін сатып алды, оларға мал беріп, меншік малының шынайы санын жасырып келді. 1926 жылдан бастап кедейлерге маусымдық пайдалану үшін мал тарату арқылы дауыс сатып алатын болыстық топтың құрамында болды [8; 184-185].

Осылайша, мал санын бұрмалап көрсету, осы арқылы тәркілеуден аман қалу, билікке туыстық байланыстар арқылы және пара берумен келу сол кездегі қоғамда кездесіп отырған жайт. Сонымен қатар, дәстүрлі қоғам заңдылықтарын пайдаланып, тұрғындарға сауын малы немесе көмек ретінде негізінен уақытша, маусымдық түрде мал беру арқылы биліктегі позицияларын нығайту бұрынғы салт-дәстүр мен үкімет талабының арасындағы мәселелердің қабаттаса келуін өз мүддесінде пайдалану қоғам ішінде түсініспеушіліктер, қарама-қайшылықтар мен кертартпалықтарға алып келді.

Ру және басқа да туыстық жүйеге байланысты жәрдем беру, өзара көмек, ықпалдастық қазақ халқының маңызды ерекшеліктерінің біреуі еді. Лауазымдық қызметтерге орналасу барысында туыстық-рулық қатынастың өзіндік орны мен ықпалы жергілікті жерлерде байқалып, белгілі бір ру «өз баласының» билік тетіктеріне ие, лауазымды тұлға болғанын қалайтын. Отандық тарихшы Сужиков пен неміс тарихшысы Симонның пікірінше, қандай да бір ру-тайпаға тиесілі екендігі туралы ой қазақтар ғана емес, жалпы Орта Азия халықтарында кеңестік уақыттың маңызды емес

ұстанымдарының қатарына қосылғанымен, ешқашан санадан жоғалған емес. Бірлік пен жақын туыстықты сезіну лауазымдық өсуге қарай орын алып, «байланыс», «қорғаушы» және «клиент» ұғымдарымен түсіндіріледі [9].

1920-1930 жылдары жүргізілген шаруашылық реформалары тәркілеу, ұжымдастыру және т.б. барысында ауыл шаруашылық ұжымдарына, колхозға, сонымен қатар әкімшілік бірліктерге біріктіру жергілікті жағдайды ескерілмей атқарылғанымен, көп жағдайда рулардың бұрынғы аумағына сәйкес түсіп жүргізіліп жатты, бұл дәстүрлі шаруашылық жүргізу формасын бұзғанымен, туыстық қарым-қатынасты күшейте түскен еді [10]. Колхоздардың көпшілігі 1960 жылдардың ортасына дейін ірілендірілді немесе совхоздарға біріктірілді. Бұл бір әкімшілік бірлік аумағында рулас, туыс адамдардың тұруына алып келді. Қазақтардың ертедегі туыстық институттары ғасырлардан өтіп, кеңестік кезеңде де өзін басқаша формаларда сақтай білді. Негізінен туыстық қатынастар бір-біріне жанашырлық пен көмек кезінде байқалып, мемлекеттік жүйеге ішкі қарсылықтың ұлттық өзіндік формасына айналды.

Әр ру (сәйкесінше туыстар) белгілі бір аумаққа ие болуына байланысты, аудандар мен шаруашылықтар шеңберінде ықпал ету аймақтары болды. Неғұрлым негізгі билік тетіктеріне ие болған рулар сол аймақтағы шешуші күшке ие болды. Рулық-туыстық қарым-қатынастардың ықпалы негізінен қазақтар басым, қазақ тілді аудандарда байқалды. Бірақ, орыс тілді аудандарда да туыстық болмаса да, достық, әріптестік, «көзкөргендерге» деген құрмет, жеке бас есебі және т.б. қарым-қатынас түрлері өзінің көрінісін байқатып отырды.

Кейін бұл сипаттағы жағдайлар тек жергілікті ауыл шаруашылығы деңгейінде ғана емес, басқа салаларда да, кеңестік одақтың басқа да аумақтарында да осы сипатта байқалып жатты. Мысалы, Қазақстан КП ОК, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі және Кәсіподағының 1961 ж. 31 қазандағы № 750 қаулысына сәйкес совхоздың қоғамдық тамақтануына, сонымен қатар қызметкерлері мен жұмыскерлеріне белгіленген шектеу көлемінде жоспарлы бағамен ет беруге рұқсат беріліп, сатылатын ет көлемі жергілікті жерде анықталған болатын [11]. Бұл мүмкіндік КСРО барлық аумағында 1991 ж. дейін пайдаланылып, етке арналған малды, құсты сою үшін жалған құжат жасау, пайдаланатын ет салмағын дұрыс көрсетпеу, жеке малы бар адамдардың да қоғамдық мал етін пайдалануы секілді және т.б. көптеген заңсыздықтарға жол берілді. 1969-1970 жж. тек Қазақ, Қырғыз, Тәжік КСР және Ставрополь өлкесінің совхоздары мен колхоздарында 170 мың бас мал есептен жасырылып қалған. Дағыстан АКСР-ның Горьков совхозы мен Киров колхозында шалғай жайылымдағы 2500 бас қой жалған актілермен жарамсыз деп көрсетіліп, жеке тұлғаларға заңсыз сатылған [12]. 1972 ж. Қарағанды облысы бойынша совхоздардан анықталған жетіспеушіліктер, ысырап пен жымқырудан келген жалпы 470 мың сом шығынның 418 мыңын, яғни жалпы 676 фактінің 89 % мемлекеттік шаруашылықтан заңсыз жолдармен тірідей және сойылған күйде етке мал алу құрады [13]. Мал санының жетіспеушілігі негізінен шаруашылық ішіндегі жымқыру мен ысырап салдарынан орын алатын.

Облыстық ауыл шаруашылығы басқармасының 1967 ж. мәліметі бойынша Жаңаарқа ауданының Дружба совхозында М. аға малшы 1965 ж. желтоқсанында басқа малшыға 1 бұзаулы сиырды, 1964 ж. қарашасында туысына 3 бас малды бере салған. 1967 ж. наурызында қайын атасына 1 совхоз сиырын беріп, басқа сиырды әкесіне тиесілі сиырға айырбастаған және оны 540 сомға сатып, ақшаны өзіне алып қалған [14].

Тәркілеу барысында міндетті түрде жеке шаруашылықтар бойынша есеп жүргізіліп, науқан жеке шаруашылық негізінде жүзеге асуы қажет болды. Яғни, тәркілеу әкімшілік бірлік немесе рулық бірлестік бойынша, бір әулет немесе туыстар тобының малын біріктіре санап отырып жүргізілмеуі тиіс еді. Әр отбасының шаруашылығы жеке бірлік болып есептелетін талап толығымен орындалмады. Көптеген жағдайларда жеке отбасының жеке шаруашылығындағы мал саны ескерілмей, туыстар мен әулеттердің мал саны біріктіріліп көрсетілді де, олар барлық мал-мүлкі тәркілеуге өздері жер аударуға ұшырады. Сонымен қатар, адам басына шаққандағы қолда қалуы тиіс мал санының көлемі де нақты сақталмады. Шаруашылықтардан мал басы толық тартып алынып отырды.

Аталған мәселелер келесі хаттар мазмұнында көрініс береді. Шет болысының (бұрынғы Мойынты) №1 ауылының қазағы Жүсіп Қыдырбаев 1904-1905 жылдары үлкен ұлы Серік Қадырбаевты 16 жасында үйлендіріп, оны дербес шаруашылыққа шығарып, оның үйін салық төлеушілер қатарына қосты. 1906-1907 жылдары Жүсіп Қадырбаев үйленген тағы бір ұлы Әмбие Жүсіповті бөліп алып, оны салық төлеушілер (шатыр иелері) қатарына қосады. Ал 1917-1918

жылдары үшінші ұлы Ақан Жүсіповті де үйлендіріп, осылай бөліп шығарады [15; 64]. Қазақтарда «қойнына қатын салдым, бауырыңа қазан орнаттым» деген даналы сөз бар. Бұл өз отбасын құрған адамның жеке отауы мен рудың аумағы мен аясында болса да, бөлек жеке меншік шаруашылығының болатындығын білдіреді. Бұл түрдегі шаруашылық жүргізу тәсілінің тереңіне үңілместен сол кездегі үкіметтік органдар жаңадан бөлінген шаруашылықтарды да, бұрынғы қожайыны есебінде әулет үлкені қарамағына жазып, нәтижесінде барлығын аша тұяғын қалдырмай тәркілеген болатын.

Осы сипаттағы тәркілеуге ұшырағандар негізінен кедейлер мен орта шаруалардың отбасылары еді. Олардың көпшілігі өздерінің шаруашылықтары туралы нақты мәліметтер негізінде жеке шаруашылықтарының бар екендігін көрсетіп, актілер арқылы тіркеген болатын. Осыған қарамастан, түсініксіз әрі заңсыз әрекеттер орын алуы кездесіп жатты. Мысалы, келесі хат мазмұнына назар аударсақ, алғашында К. Якупов шаруашылығына шынымен де ешкім тиіспеген. Бірақ 10 күннен кейін тәркілеу комиссарлары оны қандай да бір жолмен тәркілеу туралы қаулыға түсіргісі келіп, оған әкесінен 5 жылдан астам бөлек тұрған Кәрім Якуповтың және оның қайтыс болған ұлы Халит Якуповтың әйелі, 1919 жылдан бері тұрып жатқан Рахима Халитованың үй-жайы мен шаруашылығын қосты. Сөйтіп, мал саны көрсеткіші 150-ге жуықтаған, содан кейін малды тартып алып, оларды Қостанай ауданына жіберген. Үш шаруа қожалығының біріктіріліп көрсетілуі және тәркіленуі заңсыз әрі озбыр түрде жүзеге асқан. Заңды түрде бөлінген акт ұсынылғанымен, бірақ комиссарлар оны қайда жібергені түсініксіз қалған. Өздерінің мүлде бөлек шаруашылық екенін дәлелдеу үшін 1928 жылы наурызда науқан кезінде 62-бап бойынша жауапқа тартылғанын, бірақ шаруашылықтарының бір-бірінен заңды түрде де, іс жүзінде де мүлдем бөлек екендігінің дұрыстығын халық соты анықтағанын келтіргенімен, бұл оларға көмектеспеген.

Якуптың үлкен ұлы Халит 8 жастан 19 жасқа дейін оқыған. Осы жасынан (1918 ж.), бөлек еңбек еткен. Семейде және басқа елдімекендерде осы уақытқа дейін ауылшаруашылық салығы төленетін жеке шаруашылығы және отбасы болған. 1928 жылға дейін жұмыс істеген Халит Қарқаралыға ауырғандықтан келіп, осылайша көп жылғы еңбектің нәтижесінде шілде айында туберкулезден қайтыс болған. Оның жұбайы Рахилия (жесір) қайтыс болған күннен бастап жеке шаруашылығын жүргізген және Якуп Тукушевтің шаруашылығына ешқандай қатысы болмаған.

Бұл фактілердің барлығын халық соты анықтап, шаруашылықтарды бөлек деп танығанымен барлығын бір-бірімен қосып тастаған. Бірақ, бәрібір үш шаруашылықты қосып көрсетсе де, Қазақ Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы қаулысында көрсетілген норманың жартысы, яғни жартылай көшпелі халық үшін 300 бас ірі малға жекелей келгенде ие болған емес. Көшіру мен тәркілеудің мүлде басқа себептері жоқ және сәйкес дәлелдеудің қажеті жоқ еді, өйткені аталған ағайындылардың арасында ешкім халықты қанаушы немесе құл еткен емес немесе жоғары құрметке немесе қандай да бір лауазымға ие болған емес еді. Ал, керісінше қаулыда көрсетілгендей қарапайым халықты қанаушы және ақсүйек тектің өкілдері мен бай, хан, сұлтан ұрпақтары тәркілеуден аман қалған екен [4].

Нұсқаулықтың 1-тармағы бойынша көшірілген адамдардың малдарын тәркілеу кезінде еңбек шаруашылығын жүргізу үшін қажетті сома келесі нормативтер бойынша олардың меншігінде қалдырылуы тиіс болған: көшпелі аудандарда әр адамға шаққанда 5 бас, бірақ әр шаруа қожалығына 25 бастан көп емес мал; жартылай көшпелі аудандарда бір адамға шаққанда 3 бас, бірақ бір үй шаруашылығында 16 бастан көп емес; ал отырықшыда бір адамға 2 мал, бірақ бір үй шаруашылығына 11 бастан артық емес. Ұсталған малдың құны орташа болуы керек.

25-ші пункт бойынша тәркіленген малдың көп бөлігі (60-70 %) ауданның байырғы тұрғындарынан кедей шаруашылықтарға оларды нығайту мақсатында таратылуы тиіс еді. Малсыз шаруа қожалықтарына мынадай норма берілген екен: бір адамға 1 бас ірі қара мал, бірақ отырықшы аймақтарда бір шаруашылыққа 5 бастан артық емес; Бір адамға 2 бас, ал жартылай көшпелі аймақтарда бір шаруашылыққа 8 бастан, ал бір адамға 3 бастан, бірақ көшпелі аймақтарда 12 бастан артық емес. Отырықшы аудандарда 5 бастан, жартылай көшпелі жерлерде 8, көшпелі жерлерде 12 бастан кем малы бар шаруашылықтарға мал басы көрсетілген көлемге жеткенге дейін беріледі [3].

Шет болысы, № 8 ауыл тұрғыны шағымы бойынша ол дәулетті адамдар санатына жатпайды және оның қолындағы малды нормадан артық тәркілеген екен. Хат авторының дәлелдеуінше ол орта шаруа ретінде тәркілеуге, жер аударуға жатпайды, оны тәркіленген мал санынан көруге болатын, бар болғаны 18 бас. Біздің облыстың табиғи-тарихи ерекшеліктері мен шаруашылықтың меншік түрі бойынша егін шаруашылығына қолайлы жерлері жоқ, атмосфералық жауын-шашынның, суаруға арналары мен өзендерінің жоқтығын, жайылымға шалғынды жерлері жоқ өңір ретінде қарабайыр

көшпелі аймаққа жататынын сол кездегі басшылық білетін және ескеруі тиіс еді. Сондықтан кооперация кезінде шаруашылықта қалдырылған еңбек нормасы бір адамға 5 бастан есептелуі керек болатын. Сонда 5 жаннан тұратын шаруашылықтың бар болғаны 8 бас малы тәркіленуі тиіс еді, ал тәркілеу кезінде жан басына 3 бастан ғана мал есептей отырып, 15 бас мал ғана қалдырылған екен [15; 284-292]. Дәулеті төмен немесе орташа адамдарды бай санатында есептеп кәмпескелеу жиі кездесетін, бұл жағдайлар көбінесе еш ескертусіз орындалып, тіпті қарапайым халық үшін ештеңе түсіндірілмей қалып жататын.

Нұсқаулықтың 27-ші пунктіне сәйкес тәркіленген малдың қалған бөлігі (30-40 %) жергілікті халықтан құралған колхоздарға және кеңшарларға беріліп, 28-ші пунктіне сәйкес тәркіленген бағалы асыл тұқымды мал кеңестік шаруашылықтарда пайдаланылу үшін жер органдарына берілуі тиіс еді [3].

Қарқаралы ауданының келесі бір тұрғыны өз хатында нұсқаулықтың жоғарыда аталған пункттердің толыққанды әрі заңды орындалмағанын атап көрсетеді. Шағым авторының орынды ойы бойынша тәркілеу туралы заңның мәні орта шаруаның мал шаруашылығын құрту емес, оларды жазықсыз жазалау емес, революциялық әрекет арқылы жұмыс істемейтін элементтерді, бірнеше жүз малы бар шаруашылықтарды, олардың кедейлердің күшін пайдаланатын қожалықтарын кедейлердің өркендеуіне пайдалану. Ал, бірқатар осындай санатқа жатпайтындар, тәркіленіп туған жерінен жер аударылған [15]. «Тап күресіне» негізделген ұстанымдар арқылы жүргізілген тәркілеу мен кәмпескелеу науқаны тек таптар күресін емес, қоғам ішіндегі барлық топтардың арасындағы қарама-қайшылықты күшейтіп, бей-берекетсіздікті туындатты. Бұл жағдайларда қоғам ішіндегі түсініспеушілік бастапқыдағы түсіндіру жұмыстарының жүргізілмеуі мен осы нормаларды қабылдаудағы жергілікті жердің ішкі ерекшеліктерін ескермуден туындады.

Нұсқаулықтың 4-ші пункті бойынша егер жер аударылған адамдардың екі немесе одан да көп киіз үйі болса, олар үшін «қоңыр үй» сақталады, ал қалғандары тәркіленуге жатады, ал 4 қанатты ас үй мен қос тәркіленуге жатпайды. Сол сияқты, пайдаланылмаған асыл кілемдерді, алтын және күміс құймаларды, алтын және күміс ыдыстар мен киіздерді қоспағанда, барлық азық-түлік өнімдері, сондай-ақ тұрмыстық заттар (зығыр, көйлек, жиһаз, тұрмыстық ыдыс-аяқ, текемет, сырмақ, қолданыста жүрген кілемдер) тәркіленуге жатпайды [3]. Осыған қарамастан тәркілеу кезінде дүние-мүлік те толығымен тәркіленгенін байқаймыз. Бұл жайлы ауызша деректер мен естеліктерден байқауға болады: «Сөйтіп жүргенде кәмпескелеу деген науқан басталды. Ел арасында үрейлі бір дүрбелең туып, алдарында не күтіп тұрғанынан бейхабар жандар не пәлеге кез болғандарын түсіне алмай, дал болды. Көп кешікпей біздің де тыныштығымызды бұзып, менің бай қайын ағамды кәмпескелеп, үй-ішімен бір жаққа алып кетті. Жақын-жуық адамдар, бәріміз «не жазығы бар еді, жарлы-жақыбайларға, жоқ-жітіктерге рақымы мол еді ғой, қай қылығына бола айдалып барады?» деп түсіне алмай жылап-еңіреп қалдық. Қоштасарда абысыным қолыма бір түйіншекті ұстатып, «аманат» деп сыбыр ете қалды. Мен жендеттерге білдірмей, дереу тыға қойдым. Үйге әкеліп қарасам, алтын-күміс әшекейлері екен. «Осындай қиындықта пайдасы тимеген дүниенің енді пайдасы қашан тиер екен?» деп ойладым. Әйтсе де «аманат, аманатқа жасама қиянат» деген ғой, ғұмырым болса, кейін қайтаруым қажет екенін жете түсініп тұрмын. «Аманаттың жолы ауыр болады» деп апамның біреумен әңгімелесіп отырып айтқан сөзі де есіме түсе кетті. Мен «Құдай қаласа, аманатыңды қайтарармын әлі» деп абысыныма іштей уәде бердім» [16]. Бұл қазіргі Қарқаралы ауданы аумағында болған жағдайлардан мысал екенін атап өтуіміз қажет.

Аталған жағдайға ұқсас көріністерді басқа да ауызша деректерден көре аламыз. Малдан бөлек баспана ретіндегі киіз үй, қымбат бағалы әшекей бұйымдар да тоналғаны жиі кездесетін жағдайға айналған болатын. Тәркілеу заңды акт емес, тонау сипатында болғанын да келесі көрсетілген ақпараттардан байқауға болады: «Ауылға келген бір топ атты белсенділер құйғытқан бетте Күмісбектің үйіне келіп, сойылмен, дырау қамшымен үйдің сыртынан сабап өткен. «Жаудың қатыны, қасқырдың күшігін асырап отырсың», – деп, жалаң қабат көйлектің сыртынан қамшымен осып жіберген адамға қараса, Қарабұлақтағы Селеу екен. «Туысқандық қаны жоқ болғаны ма?» деп ойлағанша болған жоқ, үйге кірген есалаң топ үйдің ішінің астан-кестенін шығарды. Кешегі Күмісбектің қолына су құюға жарамайтын өңкей есіріктің ақтармаған мүлкі, қопармаған дүниесі жоқ, жау шапқандай қылды. Оттағы шәйнекке дейін төңкерілді. Аймағанбет пен Тәжібай іске алардың бәрін сыртқа тасып шығаруда. Үйді жығайын деп жатқан екеуді Селеу тоқтатты: «Ішіндегісін сыртқа шығарайық» деп.

Үй-ішін тиеп болғаннан кейін, Селеудің көзі Қадишаның қолындағы алтын білезік пен алтын сақинаға түсіп, арбалғандай күй кешті. Қадиша ұзатыларда үлкен әжесі білезігін салып, өз анасы сақинасын беріп: «Көзіміздей көріп жүр, айналайын» деп еді.

– Шеш, кәне! – деді Селеу қатуланып.

– Неге берем, ол шешемнің көзі — деген Қадишаның жыламсыраған сөзіне қарамай, Селеу әйелдің қолындағыларын күшпен тартып алып қалтасына сүңгітті. Кәмпескелеушілер үйді жығып әуре болмады, түнілік, үзік баулар, белдеу жіптер қолма қол қиылып, әлдеқайдан тауып әкелінген арбаға тиелді. Қадишаның ұзатылып келгендегі жасауы қалы кілем, оюлы сырмақ, алаша, Күмісекеңнің күзен ішігі бәрі-бәрі арбаға тиелді.

Селеу ашуы шарасынан төгіліп тұрған келіншектің не нәрсеге де болса бара алатын қабілетін бұрын да байқаған. Шарасы таусылған Селеу жалаң қабат көйлектің сыртынан қамшымен осып жіберді. Жанына қанша қатты батқанымен, тістеніп алған Қадиша окты көзімен бір қарады да дыбысын шығармады. Одан кейін қамшы жұмсауға Селеудің дәті бармады. Ауданға барғаннан кейін, омырау еметін екі баласы барлығы ескеріліп, Қадиша ауылына қайтарылды...» [17]. Тәркілеудің заңсыз акт түріндегі осындай нұсқалары халық алдында жаңа үкіметтің беделін түсіріп, ел арасындағы ашу-ыза мен араздықты туындатып жіберген еді.

Тәркілеу алдында және оның барысында көптеген жалған ақпараттардың кең далада қаулап тарағанын да көруге болады. Бұл ақпараттар тәркілеуді дұрыс жүргізуге кедергі болды. Сонымен қатар, ел арасында таралған түрлі қауесеттер тәркілеуге жергілікті тұрғындардың қатынасын өзгертіп, ел ішінде бей-берекетсіздік тудырды. Мысалы, Шет болысы, № 14 қазақ ауылы тұрғыны Нұрмағамбет Нұржағожин аудандық атқару комитетінің өкілі Яхшин келмей тұрып, малды тәркілеу кезінде барлық байлар атылады деген жалған хабар таратады. Осы жалған қауесеттердің кесірінен халық қатты үрейленді; қорқыныш парасаттылықтан басым болды, өйткені алыс болыстың халқы, шын мәнінде, билік органдарымен мүлдем таныс емес еді. Олар сусыз, шөлейт далада әрқашан да биліктен жасырынып қалуға болатынына сенімді еді [8; 302-304]. Осылайша, қашқан халықтар ел ішіндегі ретсіздік пен тәртіптің нашарлауына әсер етті.

Осындай қауесеттер мен жалған ақпараттар шынайы мәліметтерге араласып, онсыз да кеңестік үкіметпен толық таныс емес халықтың үрейін ұшырды. Тәркіленудегі әділетсіздіктер мен ретсіздіктер осындай жағдайлардан туындап жатты. Бұл туралы естеліктерден бір мысал келтірсек: «Бірер күннен соң, «ойбай, Күлшім! НКВД-ның жендеттері байларымызды айдап бара жатыр! Неғып отырсың!?» деп аптығып, үйге көрші келіншек кіріп келді. Сөйтсек, оларды бізбен де қоштастырмастан Семейге айдап бара жатқан беті екен. Малдың қамымен далада шөп шауып жүрген жерлерінен ұстаған ғой, бұлардың барлығы да орта шаруалар болатын.

Асыраушыларын көз алдарында айдап әкеткен соң артында «енді күнімізді қалай көреміз, отағаларымыздың ендігі күні не болады?» деп жылап-еңіреп бала-шағасы қалды. Ол ол ма, малымызды да алып жатты. «Бұлар енді қалай күндерін көреді?» деп бас қатырып жатқан ешбір басшы болмады. «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасынның» заманы басталып, көзге түскен малдың бәрін «орталыққа» деп алып жатты. Күн өткен сайын елді аштық жайлай бастады.

Мен бір ешкіні сойып, етін мейіздей қылып қақтап пісірдім де, қолымдағы он үш жасар Ырысбайды кірешілерге қосып, Семейдің абақтысында жатқан әкесіне жібердім. Күйеуім түрмедегілердің айтуы бойынша «аштық келе жатқанын» ескертіп, «Күлшім жалғыз өзі аштан өліп қалады, сен елге барып, оны да осы жерге алып кел. Қалада жұмыс істеп күндерінді көруге болады» деп кеңес беріпті» [16]. Соңғы айтылған ақпараттардан байқайтынымыз қалаларда болған немесе көзі ашық азаматтар, сол кездегі алда келе жатқан аштық жайлы хабардар болғаны байқалады. Республиканың өзге өңірлерінде болған аштық жайлы ақпараттар ірі қалаларға жетіп, бұл жайлы қалаларда болғандар білуі мүмкін. Сонымен қатар, бірқатар қалаларда болған адамдар үкіметтің қаулыларымен таныс болып, атқарылатын іс-шаралардың ауыр салдарын алдын-ала байқаған болуы керек.

Жергілікті жерлерде көптеген әділетсіздіктер арасынан заңның әділетті тұстарына сай және билік өкілдерінің халық қамын ойлайтындарының көзқарасымен тәркілеудің ауыр салдары жұмсартылған жағдайлар да кездескен. Бұл жайлы Шет болысы тұрғындарының бірінің хатында көрсетілген. Хат авторының айтуынша, ол өзі 85 жастағы қария Ақбұзау Жанин, өмір бойы қой бағып, абыроймен мал баққан. Сексен жылдық шопандық қызметі 1928 жылдың қыркүйек айында ғана аяқталған. Осыншама ұзақ ғұмырында бригадир (онбасы) да болмаған, ешкімді қанамаған, бақташылары, өз адамдарымы секілді, үнемі өздерімен бірге азықтанып, шын мәнінде отбасы

мүшелері сияқты болған еді. 1924 жылдың күзіне дейін ол отбасымен жыл бойы көшпелі өмір сүріп, киіз үйде тұратындықтан, нақты қыстауы, күзгі қонысы да болған емес. Қыстайтын жер мен жайылым алғысы келген тілегі тілек болып қала берген, өйткені Балқаш белдеуін беделді рулар алып жатқан болатын, Шет болысының (бұрынғы Мойынты болысының) орталық нүктелерінде де беделді рулар тұрған. Тек 1924 жылдың күзінде ғана қыстақ сала алған екен. Көп жерлерде қариялар мен әйелдерді көшіруден босатып жіберген екен (Кент, Шет болыстарында, т.б.). Бұл жергілікті билік өкілдерінің шешімі болып, кейбір жағдайда тек отбасының ерлерін ғана алып кетіпті [8; 302-304]. Ер адамдарды ғана алып кету кеңестік үкіметтің индустрияландыруды жүзеге асыруға бағытталған арзан жұмыс күштерін қалыптастырудың алғашқы әрекеттерінің бірі болды. Бұл жағдайларда оларды алғашқы өндіріс орындарына жұмылдыру бағытталды, бірақ бұл әрекет өзінің толыққанды нәтижесін бермеді.

Тәркілеу жағдайында алыс аймақтарда тұратын тұрғындар жан сақтау үшін дала малының ыңғайын байқап, қажетті кезде оларды да пайдаланып отырған. Естеліктерде бұл жайлы келесі жолдарды байқауымызға болады: «Сол жылы малдың бәрін кәмпескелеп алып кетті. Әйтсе де жылқы малы даланикі ғой. Жазғытұрым даладан келген малдың ішінен менің екі бием қолыма тиді. «Бір бие — бұлақтың басы, екі бие — елдің асы» дегендей, екеуін сауып, өзімді де, елді де қымызға қарық қылып отырғанда бір белсенді келді. «Жыланды үш кессең де, бір кесірткелік әлі болады деуші еді. Мынаның әлі екі биесі бар екен ғой» деп желіні қиып, құлындарды босатып, менің қарсыласқанымға қарамай қос биемді алып кетті.

Далада ауа жайлап жүретін бір кәрі түйеміз болатын, жарықтық аруана аңсары ауғанда үйге соғушы еді. Қысқа қарай келіп тұр, «Құдайдың өзі бұйыртып тұр екен ғой, қыстай күнімді қалай көремін деп уайымдап едім» деп сойып алдым. Біраз етін жазға деп қақтап қойдым да, қалғанын қорек қылып, ашыққандарға да қарайласып, қыстан аман-есен шықтым. Елдің бәрі аштан өлмеудің қамын ойлауға кірісті, тығырықтан шығудың жалғыз жолы — күн көріс кәсібін іздеп, Семей қаласына кету деген шешімді қолдап қояды» [16]. Нағыз «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» кері осындай болғаны байқалады.

Бір ғана малдың өзі бір отбасына тіпті елге құт болып, сонымен қатар бір жылқының тұтас әулеттің аман қалуына дейін әсер еткен жағдайлары да, тәркілеу секілді қиын кезеңдегі өмір айшықтарын қоюландырып, шиыршықтата түседі. Осындай таңғажайып деуге келетін оқиғалардың бірі туралы ауызша мәліметтердің бірінде келесідегідей келтірілген: «Атамның бізге айтқан тағы бір естелігі, елімізде жүргізілген кәмпескелеу жылдарындағы оқиға туралы еді. Оның Талғарда тұрған Сәду деген жездесі ауқатты болыпты. Ол сауда-саттықпен айналысқан кісі екен. Осы кәсібінің арқасында кезінде Иранға дейін барыпты. Міне, атамның сол жездесі кәмпескелеу кезінде мал-мүлкінен айрылып, қуғынға ұшырайды. Ол қашып, біздің елге жетіп, Қызыларай тауларына келіп тығылған екен. Қуғын-сүргіннің аяғы басылған кезде, еліне қайтпақ болған. Бірақ Желтаудан Талғарға жету өте қауіпті болған, өйткені жол бойында қуғыншылар әлі де болса жүретін еді. Оның үстіне жаяу-жалқы жүру қиын әрі қорқынышты екенін жақсы білетін ол, бір құтқарса Медетбек құтқарады деп, атама келіпті. Бірде түн ортасы ауа киіз үйдің сыртынан біреу келіп атамды оятады. Сыртқа шығып қараса, жездесі Сәду екен. Біраз қашып жүрдім деп өзінің жағдайын түсіндіреді. Ендігі мақсаты Талғарға, еліне қайту. Атамның торы төбел деген бәйге аты болған. Ол ат туралы жездесі де біледі екен. «Мені еліме жеткізсе, сенің осы торы төбел атың жеткізеді, қуғыншылардан құтқарады», – деп, атама қолқа салады. «Ойбай-ау, түгел әулетті асырап отырған атты қалай беремін, бере алмаймын», – дейді атам. Артымда аңдушылар жүреді деп, қауіптенген жездесі үйге кірмейді. Атам болса үйге кіріп кетеді. Бірақ не ұйықтай алмайды, жездесіне де жаны ашиды, атын да қимайды. Ұйқысы қашқан атам біраздан соң сыртқа шықса, жездесі әлі үйдің сыртында тығылып отыр екен. Атам ойлана келе, атын жездесіне береді. Атамның атын алған жездесі Балқаш көлін айналып, қаншама қуғын-сүргіннен өтіп, өзінің Талғар тауына аман-есен жетеді. Ұжымдастыру науқаны жеделдетіліп, ел біршама тыныштала бастаған кезде олбаяғы өзінің сауда-саттық кәсібіне кірісіп, қайрадан жағдайын көтеріп, ауқаттанып алады. Осылайша атам Медетбек жездесін қуғын-сүргіннен құтылуына өзінің септігін тигізген екен. Ал Сәду жездесінің қызы Зейнеп тәтемізден тараған ұрпақтар бүгінгі күні Талғарда тұрып жатыр» [18]. Бұл оқиға қиын уақыттағы адамдар серіктестігі, өзара көмек пен туыстық байланыстардың беріктігінің, адамгершілік қасиеттердің жоғарғы деңгейін тағы бір байқатады. Жалпыадамзаттық адами-моральдық құндылықтар қоғамның берік тірегі ретінде осындай қиын жағдайларда да, қарапайым халықтың соңғы үмітінің қолдаушысы болды.

Қорытынды

Қорытындылай келе, тәркілеу кезеңінде жергілікті билік мәселесіне дәстүрлі көшпелі қоғамнан сақталып қалған заңдылықтар өз әсерін тигізгенін байқауымызға болады. Руластар мен туыстардың өзара көмектесуі, қорғаштауы мен бүркемелеуі жиі орын алған. Сонымен қатар, патшалық үкімет кезңінен қалған пара беру мен әртүрлі заңсыз өрескел жолдарды пайдалану тәркілеу уақытында да кездескенін көруге болады. Көптеген заңсыздықтар, қателіктер мен түсініспеушіліктер тәркілеу бойынша нұсқаулықтың көрсетілген себептерге байланысты толыққанды әрі заңды түрде орындалмауынан шыққан болатын. Аталған мәселелерден бөлек, байлардың туыстарын да орта шаруа болғанына қарамастан аша тұяқ қалдырмай тәркілеуі де орын алған. Нұсқаулықтың орындалуы дәстүр мен нормативті акт орындау арасындағы қарама-қайшылықтардан туындап, салдары қарапайым халық үшін ауыр болып келді. Осылайша халық мүддесі үшін жасалуы тиіс тәркілеу науқаны халықтың өзіне қарсы қолданылды. Ауыл шаруашылығы ұжымы ретінде біріктірілген кеңестік кезеңдегі бірлестік формаларында туыстық байланыс, сонымен қатар өзге де заңсыздықтар негізіндегі үкімет қаулысын орындаудағы өрескел қателіктер осы тәркілеу науқанының басталып, кейіннен кеңестік кезеңнің өн бойында әртүрлі формаларда кездесіп отырды. Жалпы кеңестік шаруашылық жүйесі осы жергілікті ерекшеліктер мен дәстүрлі қоғам сарқыншақтарының сақталуын ескере қоймауы әртүрлі теріс салдарларға алып келіп отырды.

Орталық Қазақстандағы Қарқаралы (бұрынғы Егіндібұлақ ауданы, қазіргі Ақтоғай ауданының кейбір аумақтарын қоса алғанда), Шет ауданы секілді қазақтар көп орналасқан аудандардағы тәркілеу науқаны дәстүрлі қоғам ерекшеліктеріне орай жергілікті сипаттарға ие болды. Сонымен қатар, бұл аумақтардағы мал саны азайып, тәркілеуге, кедейшілікке ұшыраған топтар үкімет қаулысы бойынша жер аударудан бөлек, өз еріктерімен еліміздің, тіпті жақын шетелдің аймақтарына көшуіне мәжбүр болды. Сарыарқа өңірінің табиғи-климаттық жағдайлары да науқан барысына өзіндік әсерін тигізіп отырды. Орталық Қазақстаннан шыққан қазақтардың қаулы арқылы немесе өз еркімен қоныс аударуы барысында Ақмола, Атбасар секілді өңірлерге көбірек шоғырланғаны байқалады. Егер қалалық елді мекендерді іздегендері болса, олар Семей қаласына (бұл кезде Балқаш, Қарағанды қалалары ірі қалалық орталықтар ретінде енді қалыптасып келе жатты) баруға ұмтылатын. Дегенмен, қазақтар мыңжылдықтардан бері қалыптасқан өмір салтын ұстанудан бас тартқысы келмеді, кез-келген мүмкіндікте мал шаруашылығын жүргізуді қолға алғысы келіп тұратын.

Мақала Қазақстан Республикасы ҒЖБМ Ғылым комитетінің «АР23486898 — 1920-1930 жылдардағы Қарағанды облысы аумағындағы саяси қуғын-сүргін» гранттық жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жакишева С.А. Первичный этап дебаизации в Казахстане: причины и условия / С.А. Жакишева, В.В. Хан // Ұлт жады. — 2022. — № 1 (1). — С. 54–75.
- 2 Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 31. Конфискация байских хозяйств в Казахстане на рубеже 20–30-х гг. XX в.: монография / Автор: С.А. Жакишева; под общ. ред. Е.Т. Карина. — Астана, 2022. — 176 с.
- 3 Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві (әрі қарай — ҚР ОМА). — 5-қ. — 20-т. — 76-іс. — 302–308 п.
- 4 ҚР ОМА. — 135-қ. — 1-т. — 61-іс. — 56-п., 181–183-п.
- 5 ҚР ОМА. — 135-қ. — 1-т. — 560-іс. — 46-п.
- 6 Ақпарат беруші Ж.О. Артыкбаев, т.ғ.д., профессор.
- 7 Нәсенов Б. Кәмпескеленгендер. Т. 24 = XXIV бөлім — XXX кітап. Алматы. Республика архиві сөйлейді = Говорит Госархив республики. — Алматы-Новосибирск, 2012. — 391 б.
- 8 ҚР ОМА. — 135-қ. — 1-т. — 810-п. — 18-п., 184–185-п., 302–304-п.
- 9 Очерки по историографии и методологии истории Казахстана: монография / под ред. К.Н. Бурханова. — Алматы: Искандер, 2007. — 328 с.
- 10 Абылхожин Ж.Б. Постсталинский период в истории Советского Казахстана: череда обреченных реформ и несостоявшихся деклараций (1953–1991 гг.) / Ж.Б. Абылхожин. — Алматы: КБТУ, 2019. — 468 с.
- 11 Қарағанды облыстық Мемлекеттік архиві (әрі қарай — ҚОМА). — 18-қ. — 1-т. — 3540-іс. — 4-п.

- 12 ҚОМА. — 1224-қ. — 1-т. — 367-іс. — 12-п.
- 13 ҚОМА. — 1224-қ. — 1-т. — 907-іс. — 26-п.
- 14 ҚОМА. — 468-қ. — 5-т. — 2890-іс. — 160-п.
- 15 ҚР ОМА. — 135-қ. — 1-т. — 422-іс. — 64-п., 289-292-пп.
- 16 Мақсурина Б. Туған жылы: 07.11.1938; Интервью алынған орын және уақыты: Қарқаралы ауданы, 2021 ж.
- 17 Кәрбанова Н.Т. Туған жері: Шет ауданы; Интервью алынған орыны және уақыт: Алматы қ., 2005.
- 18 Медетбеков Қалқабай, ауызша интервью алған Г.М. Смагулова.

Д.А. Джумабеков, М.Ы. Ыбырайхан, Ә.Б. Жағыпар

Конфискационная кампания в Центральном Казахстане конца 1920-х годов: влияние роли местной власти и специфики традиционного общества

В данной статье рассматриваются особенности и последствия конфискационной кампании проведенной в Центральном Казахстане в конце 1920-х гг., а также изменения, связанные с местной ситуацией, влияние родственных связей на процесс конфискации. Данные проблемы выявленные с помощью архивных данных, подтверждаются и анализируются посредством устных материалов. В статье отражаются причины и последствия беспорядка во время конфискации, а также анализируется влияние информационной пропаганды на ход конфискационной кампании. По ряду причин, конфискация на местах не проводилась по предписаниям вышестоящих государственных и исполнительных органов. Выявление и указание этих причин способствует исследователям раскрыть последствия проявления политической и социальной ситуации в обществе того времени. Последствия этих обстоятельств также были замечены на примерах более поздних событий, которые повлияли на характер жизни и условия повседневной жизни в целом в советский период. В такие сложные времена для казахов было очень важно протягивания руки помощи через родственные связи, а также вопросы взаимного партнерства. Все эти моменты отражаются не только в устных материалах, но и в архивных документах. Все это имела как положительные, так и отрицательные последствия для местных жителей. Отрицательные последствия таких особенностей казахов превратили реформы в сфере сельского хозяйства в мероприятия против простого народа.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, конфискация, богатые, середняки, бедные, родство, власть, влияние, устный источник.

D.A. Dzhumabekov, M.Y. Ybyraikhan, A.B. Zhagypar

The confiscation campaign in Central Kazakhstan in the late 1920s: the impact of the role of local government and the specifics of traditional society

This article examines the characteristics and consequences of the confiscation campaign carried out in central Kazakhstan in the late 1920s, as well as the changes related to the local situation and the influence of family ties on the confiscation process. These themes are identified using archival data, confirmed and analysed through oral materials. The article deals with the causes and consequences of the unrest during the confiscation process and the influence of propaganda on the course of the confiscation campaign. For various reasons, the confiscation was not carried out in accordance with the instructions of the higher state and executive authorities. Identifying and specifying these reasons helps researchers to understand the consequences of the political and social situation in society at the time. The consequences of these circumstances could also be observed in later events that influenced the way of life and daily life conditions during the Soviet period. In such difficult times, it was crucial for the Kazakhs to seek help through family ties and partnerships. These aspects are reflected not only in oral traditions, but also in archival documents. These events had both positive and negative consequences for the local population. The negative consequences of these Kazakh peculiarities resulted in the agrarian reforms becoming measures against the common people.

Keywords: Central Kazakhstan, confiscation, rich, middle peasants, poor, kinship, power, influence, oral source.

References

- 1 Zhakisheva, S.A., & Khan, V.V. (2022). Pervichnyi etap debaizatsii v Kazakhstane: prichiny i usloviia [The Primary Stage of Debaization in Kazakhstan: Causes and Conditions]. *Ult zhady — National Memory*, 1 (1), 54–75 [in Russian].

- 2 (2022). Saiaisi qugyn-surgin qurbandaryn tolyq aqtay zhonindegi Memlekettik komissiianny materialdary (XX gasyrdyn 20-50 zhyldary) = Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20-50 gody XX veka) [Materials of the State Commission for the complete rehabilitation of victims of political repression (20-50 years of the twentieth century)]. T. 31. *Konfiskatsiia baiskikh khoziaistv v Kazakhstane na rubezhe 20-30-kh gg. XX v. — Vol. 31. Confiscation of farmsteads in Kazakhstan at the turn of the 20-30s of the twentieth century: monograph* (Zhakishcheva, S.A., Author). [in Kazakh, in Russian].
- 3 Qazaqstan Respublikasynyng Ortalyq Memlekettik arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 5-q. — 20-t. — 76-is. — 302-308-p. [in Kazakh].
- 4 Qazaqstan Respublikasynyng Ortalyq Memlekettik arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 135-q. — 1-t. — 61-is. — 56-p., 181-183-p. [in Kazakh].
- 5 Qazaqstan Respublikasynyng Ortalyq Memlekettik arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 135-q. — 1-t. — 560-is. — 46-p. [in Kazakh].
- 6 Aqparat berushi Zh.O. Artyqbaev, tarikh gylymdarynyn doktory, professor [The informant is Artykbaev J. O., Doctor of Historical Sciences, Professor] [in Kazakh].
- 7 Nasenov, B. (2012). *Kampeskelengender. T. 24. XXIV bolim. XXX kniga. Almaty. Respublika arkhivi soileidi = Govorit Gosarhiv respubliki* [Confiscation. Vol. 24. Section XXIV. Book XXX. Almaty. Says the Archive of the Republic]. Almaty-Novosibirsk [in Kazakh, in Russian].
- 8 Qazaqstan Respublikasynyng Ortalyq Memlekettik arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 135-q. — 1-t. — 810-p. — 18-p., 184-185-p, 302-304-p. [in Kazakh].
- 9 Burhanova, K.N. (2007). (Ed.) *Ocherki po istoriografii i metodologii istorii Kazakhstana: monografiia* [Essays on historiography and methodology of the history of Kazakhstan: monograph]. Almaty: Iskander [in Russian].
- 10 Abylhozhin, Zh.B. (2019). *Poststalinskii period v istorii Sovetskogo Kazakhstana: chereda obrechennykh reform i nesostoiavshisya deklaratsii (1953-1991 gg.)* [The post-Stalin period in the history of Soviet Kazakhstan: a series of doomed reforms and failed declarations (1953-1991)]. Almaty: KBTU [in Russian].
- 11 Qaragandy oblystyq Memlekettik arkhivi [Karaganda Regional State Archive]. — 18-q. — 1-t. — 3540-is. — 4-p. [in Kazakh].
- 12 Qaragandy oblystyq Memlekettik arkhivi [Karaganda Regional State Archive]. — 1224-q. — 1-t. — 367-is. — 12-p. [in Kazakh].
- 13 Qaragandy oblystyq Memlekettik arkhivi [Karaganda Regional State Archive]. — 1224-q. — 1-t. — 907-is. — 26-p.
- 14 Qaragandy oblystyq Memlekettik arkhivi [Karaganda Regional State Archive]. — 468-q. — 5-t. — 2890-is. — 160-p.
- 15 Qaragandy oblystyq Memlekettik arkhivi [Karaganda Regional State Archive]. — 135-q. — 1-t. — 422-is. — 64-p., 289-292-p.
- 16 Maksurina, B. (2017). Tugan zhyly: 07.11.1938; Interviu alyngan oryn zhane uaqyt: Qarqaraly audany [Date of birth: 11/07/1938; Place and time of Interview: Karkaralinsky district] [in Kazakh].
- 17 Karbanova, N.T. (2005). Tugan zheri: Shet audany; Interviu alyngan oryn zhane uaqyt: Almaty q. [Place of birth: Shetskiy district; place and time of Interview: Almaty] [in Kazakh].
- 18 Medetbekov Kalkabai, auyzsha interviu algan G.M. Smagulova [Oral interview by G.M. Smagulova] [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Джумабеков Джамбул — тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының доценті, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-7714-717X>

Ыбырайхан Марат — PhD, Археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының ассистент профессоры, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті; <https://orcid.org/0000-0002-7035-1872>

Жағыпар Әділет — PhD докторант, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0006-6791-6154>

Information about the authors

Dzhumabekov Dzhambul — Candidate of Historical Sciences, Associate professor of the Department of History of Kazakhstan and the Assembly of People of Kazakhstan, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-7714-717X>

Ybyraikhan Marat — PhD, Assistant Professor of the Department of Archeology, Ethnology and history of the Fatherland, Karaganda Buketov University, Karaganda, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-7035-1872>

Zhagipar Adilet — PhD student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0006-6791-6154>

А.М. Джалилов^{1*}, С.У. Карибаев², Ж.И. Мулдахметова³, А.К. Шашаев⁴

¹ Халықаралық Қожас Ахмет Ясауи атындағы Қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан;

^{2,3} М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан;

⁴ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

(E-mail: amari_dzhalilov@mail.ru; ksarsebay@mail.ru; zhanar_0869@mail.ru; shashaevauvezhan@mail.ru)

1937–1944 жылдары Қазақстанға депортацияланған күрд этносының әлеуметтік-экономикалық жағдайы: тарихи талдау және қазіргі зерттеулер

Мақала кеңестік және посткеңестік кезеңдегі күрд этносының әлеуметтік-материалдық жағдайын кешенді түрде зерттеуге арналған. КСРО билігі жүргізген ұлттық саясаттың күрд этносына тигізген әсері, олардың депортациясы және арнайы қоныс аударушылар ретінде Қазақстанда өмір сүру ерекшеліктері жан-жақты талданған. Сонымен қатар тарихи құжаттар, архив материалдары, статистикалық деректер мен ғылыми еңбектер негізінде күрд этносының КСРО кезеңіндегі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайына баға берілген. Зерттеу барысында КСРО билігінің этникалық азшылықтарға қатысты жүргізген саясаты, арнайы қоныс аударушыларға арналған құқықтық шектеулер мен материалдық жағдайлар сараланады. Сонымен қатар, күрд этносының КСРО кезіндегі экономикалық қиындықтары, олардың Қазақстанға қоныстандырылғаннан кейінгі бейімделу үдерісі мен еңбекке араласу мүмкіндіктері зерттелген. Посткеңестік кезеңде этникалық топтардың құқықтық мәртебесінің жақсаруы, күрд этносының әлеуметтік жағдайының өзгерістері, мәдени ерекшеліктерін сақтау мен интеграция мәселелері қарастырылған. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы — тарихи деректерді жүйелі талдауға негізделген болса, практикалық маңыздылығы — этносаралық қатынастарды реттеу және тарихи жақты сақтау мәселелеріне үлес қосуында. Бұл зерттеу кеңестік және посткеңестік кезеңдегі күрд этносының дамуын түсінуге, олардың әлеуметтік және материалдық жағдайын бағалауға, сондай-ақ олардың мәдени ерекшеліктерін сақтау жолдарын анықтауға көмектеседі. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері этникалық азшылықтардың көші-қон үдерістерін, олардың жаңа ортаға бейімделу ерекшеліктерін және қоғамдағы орнығу тетіктерін талдауға негіз болады. Тарихи тәжірибе этносаралық тұрақтылықты қамтамасыз ету және көші-қон саясатын онтайландыру жолдарын анықтауға да ықпал етеді.

Кілт сөздер: күрд этносы, депортация, КСРО, арнайы қоныс аударушылар, ұлттық саясат, әлеуметтік-экономикалық жағдай, Қазақстан, этникалық азшылықтар, бейімделу үдерісі, мәдени ерекшеліктер, посткеңестік кезең, тарихи жад, сталинизм, реабилитация.

Kipicne

Кеңес Социалистік Республикалар Одағы (әрі қарай — КСРО) тарихындағы ең ауыр және күрделі құбылыстардың бірі — этнос (грек, *ethnos* — тайпа, халық) [1] өкілдеріне қатысты жүргізілген мәжбүрлі көшіру, яғни депортация (лат. *deportatio* — шығару — мемлекеттен тұлғаны мәжбүрлеп шығару) [2] саясаты. И. Сталин басқарған КСРО өкіметі этностарға тек мәдени сипаттарына қарай емес, олардың саяси сенімділігі мен географиялық орналасуын ескере отырып баға берді. Осыған сәйкес кейбір этностар «сенімсіз» деп танылып, мемлекеттік қауіпсіздік тұрғысынан қатер көзі ретінде қарастырылды. Бұл көзқарас негізінде көптеген этностар депортацияланды. Мұндай жаппай депортациялар КСРО-ның билік жүйесінде этносаралық қатынастарды реттеудің негізгі құралына айналды. XX ғасырдың 1930–1950 жылдары аралығында жүзден астам этнос өкілі туған жерінен аластатылып, Сібір, Қыыр Шығыс, Қазақстан мен Орта Азия республикаларына депортацияланды. Бұл үдеріс ұлттық-мәдени өмірге елеулі нұқсан келтіріп қана қоймай, ұлттық бірегейлік пен демографиялық құрылымға да теріс әсерін тигізді. Осындай саясаттың нәтижесінде мыңдаған адам әлеуметтік күйзеліске ұшырап, өздерінің тарихи-мәдени байланыстарынан ажырады. Әсіресе, 1937 жылдан кейін үдей түскен этностық көшіру науқандары Кеңес Одағының ұлттық мәселелерді шешудегі зорлықшыл тәсілін айқын көрсетті. Депортацияға ұшырағандардың қатарында Кавказ аймағынан — атап айтқанда, Әзербайжан, Армения және Грузиядан — көшірілген күрд этносы де болды. Олар Қазақстан, Қырғызстан, Түрікменстан және Өзбекстанға депортацияланды. Бұл зерттеуде аталған тарихи оқиға аясында Қазақстанға депортацияланған күрдтердің тағдырына, олардың орналасу ерекшеліктеріне, күнкөріс деңгейі мен

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: amari_dzhalilov@mail.ru

элеуметтік жағдайына назар аударылады. Сондай-ақ, бұл үдерістің КСРО-ның этносаяси стратегиясымен байланысы және оның кеңестік қоғамға ұзақ мерзімді ықпалы ғылыми тұрғыда сарапталады. Сталин дәуіріндегі ұлттық саясаттың басты кемшіліктерінің бірі — ұжымдық жауапкершілік қағидатын қолдану болды. Этностық тиістілік жеке адамның мінез-құлқынан маңыздырақ саналуы — адам құқықтарын өрескел бұзу болып табылды. Мұндай ұстаным КСРО-дағы «интернационализм» саясатына мүлдем қайшы келді. Этностарға қауіп көзі ретінде қарау және оларды депортациялау — отарлық сипаттағы басқару тәсілдерінің бірі болды. КСРО билігі бұл шараларды мемлекеттік мүддені қорғау деп түсіндіргенімен, іс жүзінде ұлттық бірлік пен сенімге үлкен сызат түсірді. Тарихи әділетсіздікке ұшыраған халықтардың жадысында бұл оқиғалар ұзақ уақытқа дейін жазылмас жара болып қалды. Бүгінгі таңда бұл мәселелерді зерттеу — тарихи шындықты қалпына келтіріп, әділет орнатуға бағытталған маңызды қадамдардың бірі.

Материалдар және әдістер

Деректік материалдардың негізін Түркістан облысының Мемлекеттік архиві, Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві және Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві қорларындағы материалдар құрайды. Атап айтқанда, Түркістан облысының Мемлекеттік архивіндегі №121 толық қор — Шымкент облыстық еңбекшілер депутаттары кеңесі Атқару комитетінің құжаттарын, Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архивіндегі №40 толық қор — Қазақстан Коммунистік партиясы Шымкент облыстық комитетінің, ал №364 толық қор — Қазақстан Коммунистік партиясы Сарыағаш аудандық комитетінің құжаттарын қамтиды. Сонымен қатар, зерттеу барысында Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивіндегі №Р-1490 толық қор — Қазақ КСР Ішкі істер халық комиссариаты жанындағы Қоныс аудару бөлімінің құжаттары қолданылды. Аталған қорларда сақталған материалдар күрд этносының Қазақстанға жер аударылғаннан кейінгі элеуметтік, еңбек және тұрмыстық жағдайларын жан-жақты сипаттайтын құнды дереккөздер ретінде қарастырылып, тарихи тұрғыдан терең талдауға негіз болды.

Зерттеу үдерісінде тарихи танымның қағидаттары — тарихилық, жүйелілік және объективтілік — негізге алынды. Тарихилық этнос жағдайын нақты тарихи кезеңде, жүйелілік ішкі және сыртқы байланыстарды саралап, объективтілік архивтік және ғылыми деректерге негізделген бейтарап тұжырымдар жасауға бағытталды. Тарихи әдістер кешенді түрде қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі күрд этносының жағдайларын салыстырды. Архивтік-деректанулық әдіс ресми құжаттарды талдауға, ал контент-талдау әдісі ғылыми еңбектер мен баспасөз материалдарының мазмұнын саралауға арналды. Тарихи-биографиялық әдіс жеке тұлғалардың өмірбаяндары арқылы кеңестік саясаттың әсерін зерттеді. Этносаяси талдау әдісі этносаралық қатынастарды және күрд этносының құқықтық мәртебесін талдауға бағытталды. Осы әдістердің біріктірілуі күрд этносының депортациядан кейінгі тарихи тағдырын жан-жақты және терең зерттеуге мүмкіндік берді.

Нәтижелері

КСРО өкіметінің ресми құжаттарында «депортация» ұғымының орнына «арнайы қоныс аудару», «еңбек қоныстары» сияқты терминдер қолданылды. КСРО Ішкі істер халық комиссариаты (әрі қарай — КСРО ПХК) бекіткен жер аударылғандар мен айдалғандар туралы ережеде қоныс аудару тұрақты тұрғылықты мекеннен алыстатылып, арнайы белгіленген жерде міндетті түрде тұруды және тиісті органдардың бақылауында болуды білдіретіні көрсетілген. Арнайы қоныс аудару — белгіленген аймақтарға мерзімсіз жер аударуды көздейтін жаза болды. Арнайы қоныс аударылғандарды мемлекеттік маңызы бар нысандардан (эуежайлар, теміржол торабы) кемінде 50 шақырым, ал шекаралық аймақтардан 100 шақырым қашықтықта орналастыру талап етілді. Арнайы қоныстар 100–500 отбасыдан тұрды. Адамдар барактарға орналастырылып, әр отбасыға не бөлме, не бұрыш берілді. Тұрғын ауданының нормасы адам басына 3 шаршы метрді құрады. Арнайы қоныстардың әкімшілік басқаруын КСРО ПХК аудандық және қоныстық комендатуралары жүзеге асырды. Коменданттар қоғамдық тәртіптің сақталуын, қашудың алдын алуды және ең бастысы, арнайы қоныс аударылғандардың еңбек шарттарын орындауын бақылауға міндетті болды. Бұл шарттар КСРО ПХК еңбекпен түзеу колониялары басқармасы мен кәсіпорындар арасында жасалған келісімдерге сәйкес бекітілген еді. Арнайы қоныс аударылғандардың барлығы комендантқа бағынуға міндетті болды.

Коменданттың рұқсатынсыз ешкім барактан басқа жерге көше алмады немесе қоныстан 24 сағаттан артық уақытқа шыға алмады [3; 55].

Ауқымды депортацияның себептерін талдағанда, публицистикалық әдебиеттерде әртүрлі болжамдар айтылатынын, бірақ олардың көпшілігінің негізсіз екенін атап өткен жөн. Депортацияның ресми себебі — жер аударылған этностардың Германиямен ынтымақтастық жасауы немесе сатқындыққа бейімділігі деп түсіндірілді. Алайда, бұл көзқарасты бүгінгі таңда негізді деп қарастыру мүмкін емес. Сонымен қатар, сталиндік режимнің ұлттық азшылықтарға сенімсіздікпен қарағаны анық. КСРО билігі оларды этникалық тұрғыдан шекаралас елдердің этностарына жақын деп санады. Бұл, әсіресе, Түркияға жақын орналасқан күрдтерге қатысты болды. КСРО билігі күрдтерді Түркиямен туысқандық байланыстар негізінде жақындасуынан күдіктенді. КСРО ПХК басшылығына жолданған баяндамаларда 1945 жылдың қазанына қарай арнайы қоныс аударылғандардың жалпы саны 88,8 мың адамды құрағаны айтылған. Олардың қатарында түріктер, хемшиндер және күрдтер болған [3; 56].

1937 жылдың көктемінен бастап, әсіресе сол жылдың күзі мен 1938 жылдың басында, Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасына (әрі қарай — Қазақ КСР) арнайы қызметтердің комендатура отрядтарының қатаң бақылауымен (негізінде конвоймен) жүк пойыздары арқылы депортацияланған күрдтер келе бастады. Бұл кезең туралы архив құжаттары куәлік етеді. 1938 жылғы 15 желтоқсанда Оңтүстік Қазақстан облыстық ПХК басшысы Титов пен ПХК 1-бөлімшесінің басшысы Пирогов облыстық атқару комитетінің төрағасы Қойшығұловқа жолдаған құпия баянхатында күрд қоныс аударушыларының жағдайын өте ауыр деп сипаттайды. Олардың көпшілігі тұрмыстық ең қажетті заттардан — шам, үстел, орындық, ыдыс-аяқ, керосиннен — таршылық көріп отыр. Әсіресе оқушылар киім мен аяқ киімге мұқтаж, 15 %-ы аяқ киімсіз. Медициналық көмек тиісті деңгейде көрсетілмейді, көптеген ұжымшарларда медпункт мүлде жоқ немесе 30 шақырым қашықта орналасқан. Мектептер жылусыз, жабдықталуы мен санитарлық жағдайы сын көтермейді. Мысалы, Жамбыл облысы Талас ауданындағы Қасқабұлақ ұжымшарында мектеп бюджетінде еден жуушы, жарық пен жылуға қаржы бөлінбеген. Азық-түлік тапшылығы айқын байқалады, әсіресе Созақ ауданындағы кейбір шаруашылықтар мүлде күнкөріс қаражатынсыз қалған. Кооперативтік ұйымдар қоныс аударушыларды нан және өнеркәсіп тауарларымен қамтумен айналыспаған [4; 135].

Қазақстан күрд этносы үшін табиғи-климаттық жағдай мүлде жат болды: қатаң континенттік климат пен ауыл шаруашылығының өзгеше сипаты үлкен қиындықтар туғызды. Барлық мүлкін туған жерінде қалдырған қоныс аударушылар кедейлікке ұшырап, жергілікті билік тарапынан айтарлықтай қолдау көрмеді. Қазақ тілін білмейтін, білім деңгейі төмен немесе сауатсыз адамдар үрейлі жағдайда өмір сүрді. Қоныс аударушылардың басым бөлігін арнайы білімі мен кәсібі жоқ әйелдер мен балалар құрады, бұл олардың отбасына көмектесу мүмкіндігін шектеді. Дегенмен, 1938 жылдан бастап материалдық көмек көрсетіле бастады. Мысалы, 1938 жылғы 3 наурызда қабылданған Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесі мен Қазақстан Коммунистік (большевиктер) партиясы Орталық Комитетінің қаулысына сәйкес, Оңтүстік Қазақстан облысында қоныс аударушыларды шаруашылыққа орналастыру жоспары бекітілді. Қаулы бойынша, мемлекеттік қор жерлерінде 288 қоныс аударушы шаруашылық жеке ұжымшар ретінде ұйымдастырылып, тағы 374 шаруашылық өнеркәсіптік, мемлекеттік, кооперативтік мекемелер мен ұйымдарға жұмысқа тартылуы тиіс болды [5; 2–5].

1941 жылы Ұлы Отан соғысының басталысымен КСРО-да жаппай депортацияның жаңа толқыны басталды. Күрд этносы екінші рет депортацияға ұшырады. 1944 жылдың наурыз айының соңында 608 күрд және әзербайжан отбасын (барлығы 3240 адам) — Тбилиси қаласының тұрғындарын Грузин КСР-інің ішіндегі Цалка, Борчалы және Караяз аудандарына күштеп қоныстандырды [6; 128].

Бұл жолы да депортациядан кейін күрд этносы ауыр материалдық жағдайға тап болды. Оңтүстік Қазақстандағы арнайы қоныс аударушылардың мүшкіл халі 1945 жылы Оңтүстік Қазақстан облыстық басқармасы басшысының орынбасары Ерназаровтың Облыстық Кеңес атқару комитеті төрағасының орынбасары Светловқа жіберген аса құпия баяндамасында расталады. Аталған баяндамада 1945 жылғы 25 сәуірдегі жағдай бойынша Оңтүстік Қазақстан облысы аумағында Солтүстік Кавказдан, Грузин КСР-інен арнайы қоныс аударылғандар, немістер, бұрынғы кулактар мен әлеуметтік жер аударылғандар — барлығы 19 299 отбасы немесе 67 369 адам қоныстанғаны көрсетіледі. Олардың ішінде 31 108 адам аса мұқтаж ретінде есепке алынған, ал 4651 адам әртүрлі аурулардан және ауыр жағдайдан зардап шеккен. 1945 жылдың бірінші тоқсаны мен сәуір айында

2917 адам қайтыс болған. 1944 жылы сәуір айында депортацияланған этностарға әлеуметтік көмек көрсетілді (1–кесте).

1 – к е с т е

1944 жылы Солтүстік Кавказ және Грузин КСР-інен қоныс аударылғандарға көрсетілген азық-түлік көмегі

Ай/Аймақ	Ұн (кг)	Жарма (кг)	Қант (кг)	Тұз (кг)	Арпа (кг)
1944 ж. сәуір (Солтүстік Кавказ)	2 906 614	94 818	3 800	28 000	-
1944 ж. қаңтар (Грузин КСР)	5 450	-	-	-	-
1944 ж. ақпан, наурыз, сәуір	201 750	41 000	-	-	37 500

Алайда арнайы қоныс аударушылар шоғырланған өңірлерде аудандық тұтыну кооперациялары мен шаруашылық ұйымдарының азық-түлікті уақтылы жеткізбеуі салдарынан қорлар тиімсіз жиналып, қоныс аударушылар арасында наразылықтар туындады. 1945 жылғы 30 сәуірде Оңтүстік Қазақстан облыстық басқармасы басшысының орынбасары Ерназаров облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары Светловқа жолдаған баяндамасында бірқатар заңбұзушылықтарды атап өтеді. Мәселен, Чимкент ауданындағы Калинин ауылдық тұтыну қоғамының экспедиторы Сайдахметов 598 кг ұн мен 31 кг жарманы ұрлағаны үшін қамауға алынып, ұн тәркіленді. Ленгер ауданында тұтыну қоғамының қызметкерлері 10 тонна ұнды мақсатсыз жұмсап, кейін ол қорлардан қайта өндірілді. Киров ауданындағы бірқатар ұжымшар басшылары мен аудандық тұтыну қоғамы 4580 кг ұнды заңсыз пайдаланған. Бостандық ауданында комендант Керимов 3072 кг азық-түлікті жымқырып, оның ісі Ішкі істер халық комиссариатының арнайы инспекциясына жолданды. Сонымен қатар, 3360 кг ұнның шығыны өтелмегені атап өтілген. Шаян ауданында шай мен сабын толық көлемде жеткізілмей, таратуда іркілістер байқалды. «Сырдария» кеңшары директоры Аскенбеков 41 отбасынан асыраушы куәліктерін тартып алып, оларды бірнеше күн нансыз қалдырған. Еңбекке жарамды қоныс аударушыларды жұмысқа тарту да қиын болды: кейбір ұжымшар басшылары оларды еңбекке қабілетсіз деп танып, жұмысқа қабылдаудан бас тартты. Мысалы, Жуалы ауданындағы «Победа» және «Новая жизнь» ұжымшарларының төрағалары арнайы қоныс аударушыларды артелдерге қабылдамай, олардың басқармалардан шығарылуына ықпал еткен. Мұндай әрекеттер жергілікті тұрғындар мен қоныс аударушылар арасында әлеуметтік шиеленіс туғызды. Тіршілікке қажетті құралдардан айырылған қоныс аударушылар кей жағдайларда қылмыстық әрекеттерге баруға мәжбүр болды [7; 1-5].

Мұрағат құжаттары Қазақстанға жер аударылған этностардың, соның ішінде күрдтердің де ауыр материалдық жағдайын көрсетеді. Республиканың әлеуметтік-экономикалық қиындықтарына қарамастан, жергілікті халық оларға қонақжайлық танытты. 1945 жылдан бастап арнайы қоныс аударушылардың жағдайын жақсартуға бағытталған мемлекеттік шаралар қолға алынды. Атап айтқанда, 1945 жылғы 30 наурыздағы № 179-32сс қаулы негізінде Грузиядан қоныс аударғандарға мүлктік өтемақы беру тәртібі бекітілді. Осыған сәйкес, 2203 бас ірі қара (396,5 т) мен 2203 бас қой (77,1 т) бөлініп, бақтар мен омарталардың шығынын өтеу үшін Ауыл шаруашылығы банкі 892,2 мың КСРО рублін қаржылай көмек ретінде бөлді. Бұл қаражатты қоныс аударушыларға тарату аудандық атқару комитеттеріне жүктелді [8; 15-17].

1950 жылдардың басынан бастап арнайы қоныс аударушыларға жәрдемақы беріле бастады. 1952 жылы Оңтүстік Қазақстан (қазіргі Түркістан облысы) облысында тұратын Грузиядан жер аударылған арнайы қоныс аударушыларға, оның ішінде күрдтерге де, одақтық бюджеттен 1 080 000 КСРО рублі бөлінген еді [9; 8].

1958 жылғы 13 мамырдағы Кеңес Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитеті Президиумының шешімі негізінде арнайы қоныс аударушыларға қатысты құқықтық шектеулерді жоюға дайындық жүргізілді. Бұл шара ұлтшыл ұйымдардың мүшелері мен олардың туыстары, бұрынғы кулактар, помещиктер, фабриканттар, буржуазиялық партиялар мен антисоветтік ұйым өкілдерін де қамтыды. Осыған орай, Қазақстан Коммунистік партиясының Оңтүстік Қазақстан облыстық комитеті түсіндіру жұмыстарын ұйымдастырып, қоныс аударушыларды ұжымшарлар мен кеңшарлардағы еңбекке тарту шараларын қабылдады. Дегенмен, Ішкі істер басқармасы олардың

мүліктерін қайтару және бұрынғы тұрғылықты жерлеріне кедергісіз оралу құқығы берілмейтінін мәлімдеді. Қайта қоныстану тек жергілікті Кеңестердің атқару комитеттері арқылы жүзеге асырылуы мүмкін болды [10; 4-5].

Қазақстан Коммунисттік партиясы Оңтүстік Қазақстан облыстық комитетінің қаулысына сәйкес, Грузиядан келген арнайы қоныс аударушыларды, соның ішінде күрдтерді, ұжымшарлар мен кеңестік шаруашылыққа орналастыру үшін арнайы комиссия құрылды. Сондай-ақ, аудандық партия комитеттері мен аудандық атқару комитеттеріне қоныс аударушыларды уақтылы орналастыру, еңбекпен қамту, олар үшін қажетті өндірістік және тұрмыстық жағдайлар жасау, саяси-түсіндіру жұмыстарын жүргізу міндеттелді [11; 18].

Алматы облысына қоныс аударған күрд этносының әлеуметтік-экономикалық жағдайы қиын болды. 1938 жылғы 11 қарашада Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесінің баяндамасында Облыстық жер басқармасы ІХК босқындар басқармасына күрдтер, армяндар және корейлер үшін кешенді шаруашылық құрылысын ұйымдастыру қажеттігін атап өткен. Алайда арнайы басқару аппараты құрылмай, құрылыс жұмыстарын жалғыз құрылыс технигі ғана атқарды. Қоныс аударушыларды басқару бөлімі болмады, бұл шаруашылық құрылысты тиісті басқарусыз қалдырды. 1938 жылғы 13 қыркүйектегі босқындарға арналған топ құру туралы қаулыға қарамастан, ІХК мен Ауыл шаруашылығы банкі қажетті қаржы бөлмей, көмек көрсету шаралары жүзеге аспады. 16 қыркүйектегі өтінішке қарамастан, облыстық атқарушы комитеті қаржы тапшылығы туралы хабарламады [12; 5].

КСРО ІХК мен Республикалық Ауыл шаруашылығы банкінің қателіктері салдарынан күрдтер мен армяндарға бөлінген 300 рубль қаржы бір айға кешіктірілді, бұл құрылыс материалдарын сатып алуға қиындық тудырды. Құрылыс материалдарының жетіспеушілігінен мал шаруашылығына арналған ағаштар пайдаланылды. Қызылжар ауданына 10 қарашада ғана 5 вагон ағаш жеткізілді. Қоныс аударушыларға бөлінген 550-800 рубль жаңа үйлер тұрғызуға жеткіліксіз болды, олар көбіне ұжымшар мүшелерінің бос үйлеріне орналастырылды немесе жөндеуге мәжбүр болды. Қоныс аударушылардың кеш қоныстануы мен әлсіз қаржылық жағдайы облыстық Атқарушы комитетінің ХКК-дан азық-түлік көмек сұрауына әкелді. Жергілікті биліктің ақпаратты уақтылы бермеуі дайындықтың әлсіздігін көрсетті [12; 6].

1953 жылы Кеңес Одағы Коммунистік Партиясының Бас хатшысы И.В. Сталин қайтыс болғаннан кейін КСРО-да депортацияланған этностарға қатысты саясатты қайта қарастырумен байланысты десталинизация үрдісі басталды. Н.С. Хрущёв билікке келгеннен кейін сталиндік қуғын-сүргін жылдарында зардап шеккен көптеген этностарды біртіндеп ақтау үрдісі жүзеге асырыла бастады. Осы тұрғыда 1956 жылғы 28 сәуірде КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының арнайы қаулысы шығарылып, 1943–1944 жылдары Солтүстік Кавказдан, Грузин КСР-інен және Қырымнан депортацияланған қырым татарларына, балқарларға, КСРО азаматтары болып табылатын түріктерге, күрдтерге, хемшилдерге және олардың отбасыларына салынған арнайы шектеулер алынып тасталды. Құжатта бұл шектеулерді әрі қарай сақтаудың қажеті жоқ екені атап өтілді. Депортацияланған халықтар КСРО Ішкі істер министрлігінің әкімшілік бақылауынан босатылып, арнайы қоныстанушылар есебінен шығарылды. Алайда, бұл қаулы олардың жер аударылған кезде тәркіленген мүлкін қайтаруды көздемеді және бұрынғы мекендеріне қайта оралу құқығын бермеді [13].

Талқылау

Кеңестік және посткеңестік кеңістікте күрд этносы мен күрд мәселесін зерттеу бойынша елеулі ғылыми дәстүр қалыптасқан. Бұл бағыттағы алғашқы іргелі зерттеулердің бірі 1932 жылы А.С. Букшпан тарапынан жарияланған. Ол өз еңбегінде Әзербайжан аумағындағы күрдтердің орналасуы, әлеуметтік құрылымы және тұрмыстық салт-дәстүрлеріне сипаттама берген [14].

1960 жылдары күрд мәселесіне қызығушылық артты. 1961 жылы О.Л. Вильчевский Иран Күрдістанындағы ұлттық қозғалыстардың тарихына, олардың саяси сипатына тоқталып, күрдтер мен Иран арасындағы қарым-қатынасқа талдау жасайды [15]. 1963 жылы Н.А. Халфин Түркия мен Ирандағы күрд ұлт-азаттық қозғалыстарының ерекшеліктерін, олардың тарихи себептері мен даму кезеңдерін сипаттайды [16]. 1964 жылы М.С. Лазарев өз еңбегінде XX ғасырдың басындағы Осман империясындағы күрд ұлт-азаттық қозғалысының сипатын, күрдтердің ұлт ретінде қалыптасу жолын және Осман мемлекетінің оған реакциясын зерттеді [17]. Ал В.П. Никитин Таяу Шығыстағы күрд мәселесінің халықаралық саяси аспектілеріне назар аударды, күрдтер мен аймақтағы басқа халықтар

арасындағы тарихи өзара әрекеттестікті қарастырды [18]. 1966 жылы Т.Ф. Аристова күрдтердің материалдық мәдениеті мен дәстүрлі шаруашылық жүйесін, сондай-ақ отбасылық құрылымын этнографиялық тұрғыдан зерттеді [19]. Дәл сол кезеңде Д.Д. Джалилов күрд халқының фольклоры мен әдебиетінің ерекшеліктерін, сондай-ақ ұлттық сананың қалыптасуындағы рөлін қарастырды [20]. Ал Х.М. Чатоев күрдтердің тарихи географиясы мен қоныстану аумағын, олардың көрші халықтармен этномәдени байланыстарын саралады [21].

1972 жылы К.К. Курдоев күрд тілінің диалектілік ерекшеліктері мен лексикалық құрамын, сондай-ақ тілдің тарихи дамуын зерттеді. Ол күрд тілі мен мәдениетінің өзара байланысын да тереңнен талдады [22].

1980 жылдары күрд мәселесін зерттеу әлеуметтік-саяси тұрғыдан кеңейе түсті. 1984 жылы А.М. Ментешевшили кеңестік Әзербайжан аумағындағы күрдтердің әлеуметтік жағдайын, шаруашылық жүргізу әдістерін және ұлтаралық қатынастарын зерттеді [23]. 1987 жылы М.А. Гасратян, М.С. Лазарев және Ш.Х. Мгоян бірлесіп жазған еңбекте XX ғасыр басындағы Күрдістандағы ұлт-азаттық қозғалыстарға кең шолу жасалып, олардың идеологиялық негіздері мен халықаралық қатынастарға ықпалы қарастырылды [24]. Сол жылы А.П. Поладян күрдтердің ерте ортағасырлық тарихына тоқталып, сол дәуірдегі күрд феодалдық құрылымдарының қалыптасуы мен аймақтағы геосаяси рөліне назар аударды [25]. 1988 жылы О.В. Жигалина Ирандағы күрд ұлт-азаттық қозғалысының 1979 жылғы ислам революциясынан кейінгі кезеңін, күрдтер мен орталық билік арасындағы қақтығыстарды және автономия үшін күресті сипаттады [26].

1990 жылы Т.Ф. Аристова күрдтердің дәстүрлі киім-кешегі, колөнері мен тұрғын үй құрылысын зерттеді, бұл арқылы олардың этникалық бірегейлігін айқындайтын мәдени кодтарын ашып көрсетті [27]. Ал М.А. Гасратян Түркиядағы күрдтерге жүргізіліп отырған репрессивтік саясатты, олардың құқықтық шектеулерге ұшырауын және саяси ұйымдарының қысымға алынуын зерттеді [28]. 1991 жылы Е.И. Васильева Солтүстік Ирактағы күрд автономиялық үдерістерін, олардың халықаралық қатынастарға әсерін және аймақтағы тұрақсыздықпен байланысын талдады [29]. Ал Ш.Х. Мгой Күрдістандағы этнополитикалық ахуал мен тарихи үдерістердің диахронды дамуын саралап көрсетті [30].

Зерттеудің осал жақтары негізінен КСРО кезеңіндегі ғылыми еңбектерде күрд этносының депортациясы мәселесінің толыққанды қарастырылмағандығында жатыр. Бұл кезеңде зерттеушілер көбінесе күрд этносының этногенезі, тілі, тұрмыс-салты, мәдениеті мен этнографиялық ерекшеліктерін сипаттауға баса назар аударған. Алайда КСРО аумағында жүзеге асқан күрдтердің депортациясы, оның саяси және әлеуметтік себептері мен салдарлары ғылыми зерттеу объектісінен тыс қалып қойған. Сондықтан кеңестік дәуірдегі әдебиетте күрд этносының XX ғасырдағы тарихи тағдырының маңызды бөлігі — депортация — терең әрі жан-жақты талдауға ұшырамаған. Бұл өз кезегінде қазіргі күрд этносының тарихын объективті тұрғыда зерделеуге белгілі бір дәрежеде кедергі келтіреді.

Қазақстандағы күрдтерге қатысты зерттеулер де назардан тыс қалған жоқ. 2001 жылы К.И. Мирзоев Кеңестік кезеңде күрдтердің Қазақстанға еріксіз көшірілу тарихын, олардың қоныстану аумағын және әлеуметтік жағдайын сипаттады [31]. 2003 жылы Н.К. Надилов Қазақстандағы күрд қауымдастығының қалыптасу жолын, диаспора мүшелерінің естеліктерін және тарихи санадағы орнына тоқталды [32]. 2010 жылы Л.Т. Исаева архив материалдары негізінде Қазақстанға күрдтердің жер аударылу себептері мен кезеңдерін, сондай-ақ әкімшілік органдардың атқарған рөлін зерттеді [33]. 2016 жылы К.И. Мирзоев Қазақстандағы күрд қауымының қазіргі жағдайын, ұлттық мәдениетті сақтау жолдарын және қоғамдық ұйымдардың қызметін сипаттады [34]. 2019 жылы А.М. Джалилов Грузиядан Қазақстанға 1944 жылы күрдтердің депортациялану үдерісін архив құжаттары негізінде зерттеп, қоныс аудару бағыттарын, тұрмыстық жағдайларын және бейімделу механизмдерін талдады [35]. 2021 жылы В.Г. Набиев Қазақстандағы күрд диаспорасының қалыптасу ерекшеліктеріне, этникалық бірегейлікті сақтау жолдарына және ұлтаралық қатынастарға әсерін зерттеді [36]. Ал 2024 жылы А.Е. Кубашев заманауи халықаралық жағдай аясында Қазақстан күрдтерінің саяси және мәдени өзіндік болмысын сақтау мәселелерін қарастырды [37].

Ресейлік зерттеушілер де бұл тақырыпты кеңінен қарастырған. 2012 жылы Н.Ф. Бугай Кеңестік кезеңдегі күрдтердің саяси-құқықтық жағдайын, жер аудару себептері мен салдарын терең зерттеді [38], 2013 жылы эмиграция мен репатриация процестерін, күрдтердің тарихи отанына оралу мүмкіндіктерін қарастырды [39]. 2015 жылы И.В. Радиков пен М. Тозал Ресей Федерациясындағы

күрдтердің этникалық бірегейлігін сақтау саясаты, діни-мәдени өмірі және мемлекеттік құрылымдармен өзара қатынасын зерттеді [3].

Осылайша, қазақстандық тарихнама көбінесе күрд этносының Қазақстан аумағына көші-қон тарихын, олардың әлеуметтік-экономикалық бейімделу үдерісін, жергілікті қоғаммен қарым-қатынасын және мәдени сәйкестігінің сақталуын зерттеуге бағытталған. Бұл еңбектерде депортацияның барысы мен салдары, сонымен қатар күрдтердің жаңа ортаға бейімделу тетіктері мен этноәлеуметтік өзгерістері негізгі назарда болады. Ал ресейлік зерттеушілер болса, бұл мәселені көбінесе кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі мемлекеттік саясат, құқықтық негіздер және этникалық сәйкестік контекстінде қарастырады. Олар күрд этносына қатысты қабылданған саяси шешімдерді, депортациялық үдерістердің астарларын және мемлекеттің этносаралық қатынастарды реттеу тәжірибесін талдауға басымдық беруде.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері күрд этносының КСРО-дағы депортациядан кейінгі әлеуметтік-материалдық жағдайының күрделі болғанын көрсетеді. Күрд этносы депортация нәтижесінде тұрғылықты жерінен айырылып, Қазақстан мен Орта Азияның басқа аймақтарына күштеп қоныстандырылды. Арнайы қоныс аударушылар ретінде олар қатаң әкімшілік бақылауда өмір сүрді, еңбек ету құқығы шектелді, медициналық және білім беру қызметтеріне қолжетімділігі төмен болды. Депортацияланған күрдтердің көпшілігі кедейлік жағдайында өмір сүріп, жаңа ортаға бейімделу барысында күрделі қиындықтарға тап болды. Зерттеу барысында анықталған негізгі нәтиже — депортацияланған күрдтердің құқықтық мәртебесі мен әлеуметтік жағдайы тек КСРО ыдырағаннан кейін ғана жақсара бастағаны. Посткеңестік кезеңде күрд этносының құқықтық шектеулері жойылып, олардың мәдени өзіндік ерекшеліктерін сақтау мен этникалық интеграция процестері күшейді. Бұл өзгерістер, әсіресе, Қазақстандағы этносаралық қатынастардың тұрақтануына оң ықпал етті. Зерттеудің ғылыми құндылығы — тарихи құжаттар мен архив материалдары негізінде күрд этносының депортациядан кейінгі әлеуметтік-экономикалық жағдайын жүйелі түрде талдауында жатыр. Бұл зерттеу этносаралық қатынастар мен көші-қон саясатында қолданылатын тарихи тәжірибені түсінуге маңызды үлес қосады. Тәжірибелік маңыздылығы — зерттеу нәтижелері этникалық азшылықтардың интеграция мәселелерін, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру саясатын қалыптастыруда пайдаланылуы мүмкін. Зерттеу нәтижелері көші-қон саясаты, этникалық азшылықтардың әлеуметтік бейімделуі, тарихи жад пен этносаралық қатынастар салаларында қолданылуы мүмкін. Күрд этносының КСРО дәуіріндегі әлеуметтік-материалдық жағдайын терең зерттеу Қазақстандағы және басқа посткеңестік елдердегі этносаралық процестерді басқару стратегияларын әзірлеуге көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Этнос. — [Электронный ресурс]. — Skysmart. — Режим доступа: <https://skysmart.ru/articles/obshchestvo/etnos>
- 2 Депортация. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rus-gos.spbu.ru/index.php/words/show/4929>
- 3 Радиков И.В. Курдское национальное меньшинство в России: два века решения проблемы сохранения этнической самобытности / И.В. Радиков, М. Тозал // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭК. — 2015. — Т. 11. — № 2. — С. 50–60.
- 4 ТОГА. — Ф. 121. — Оп. 6. — Д. 1. — Л. 134–143.
- 5 ГАОПИТО. — Ф. 40. — Оп. 2. — Д. 574. — Л. 2–5.
- 6 Полян П.М. Не по своей воле: история и география принудительных миграций в СССР / П.М. Полян. — М.: ОГИ — Мемориал, 2001. — 329 с.
- 7 ТОГА. — Ф. 121. — Оп. 1. — Д. 1313. — Л. 1–5.
- 8 ГАОПИТО. — Ф. 40. — Оп. 8. — Д. 109. — Л. 15–17.
- 9 ТОГА. — Ф. 121. — Оп. 6. — Д. 54. — Л. 8.
- 10 ГАОПИТО. — Ф. 40. — Оп. 9. — Д. 3979. — Л. 4–5.
- 11 ГАОПИТО. — Ф. 364. — Оп. 1. — Д. 880. — Л. 18.
- 12 ЦГА РК. — Ф. Р — 1490. — Оп. 1. — Д. 13. — Л. 5–6.

- 13 Указ Президиума Верховного Совета СССР № 135-142 «О снятии ограничений по спецпоселению с крымских татар, балкарцев, турок, граждан СССР, курдов, хемшинов и членов их семей, выселенных в период Великой Отечественной войны, 28 апреля 1956 г.». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/165836>.
- 14 Букшпан А.С. Азербайджанские курды. Лачын, Кельбаджар, Нах. ССР. Заметки / А.С. Букшпан. — Баку: Азербайджанский Гос. научно-исследовательский институт, Отделение Востока, 1932. — 94 с.
- 15 Вильчевский О.Л. Курды. Введение в этническую историю курдского народа / О.Л. Вильчевский. — Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. — 164 с.
- 16 Халфин Н.А. Борьба за Курдистан: курдский вопрос в международных отношениях XIX века / Н.А. Халфин. — М.: Издательство восточной литературы, 1963. — 171 с.
- 17 Лазарев М.С. Курдистан и курдская проблема (90-е годы XIX века — 1917 г.) / М.С. Лазарев. — М.: Наука, 1964. — 400 с.
- 18 Никитин В.П. Курды / В.П. Никитин. — М.: Прогресс, 1964. — 226 с.
- 19 Аристова Т.Ф. Курды Закавказья: историко-этнографический очерк / Т.Ф. Аристова; отв. ред. Н.А. Халфин; АН СССР, Институт этнографии. — М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1966. — 210 с.
- 20 Джалилов Д.Д. Восстание курдов 1880 года / Д.Д. Джалилов. — М.: Наука, 1966. — 132 с.
- 21 Чатоев Х.М. Курды Советской Армении. Исторический очерк (1920–1940) / Х.М. Чатоев; Акад. наук Арм. ССР, Сектор востоковедения. — Ереван: Изд-во Акад. наук Арм. ССР, 1965. — 154 с.
- 22 Курдоев К.К. Курдоведение / К.К. Курдоев // Азиатский музей — Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР. — М.: Наука, ГРВЛ, 1972. — С. 386–399.
- 23 Ментешевилли А.М. Курды: Очерки общественно-экономических отношений, культуры и быта / А.М. Ментешевилли. — М.: Наука, 1984. — 238 с.
- 24 Гасратян М.А. Курдское движение в Новое и Новейшее время / М.А. Гасратян, М.С. Лазарев, Ш.Х. Мгоян. — М.: Наука, 1987. — 303 с.
- 25 Поладян А.П. Курды в VII-X веках (по арабским источникам) / А.П. Поладян. — Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1987. — 137 с.
- 26 Жигалина О.В. Национальное движение курдов в Иране (1918–1947 гг.) / О.В. Жигалина. — М.: Наука, 1988. — 170 с.
- 27 Аристова Т.Ф. Материальная культура курдов XIX — первой половины XX в.: Проблема традиционно-культурной общности / Т.Ф. Аристова. — М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990. — 231 с.
- 28 Гасратян М.А. Курды в Турции в Новейшее время / М.А. Гасратян. — Ереван: Айастан, 1990. — 385 с.
- 29 Васильева Е.И. Юго-Восточный Курдистан в XVII — начале XIX века: Очерки истории эмиратов Арделан и Бабан / Е.И. Васильева. — М.: Наука, 1991. — 260 с.
- 30 Мгоян Ш.Х. Курдский национальный вопрос в Ираке в новейшее время / Ш.Х. Мгоян. — М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991. — 330 с.
- 31 Мирзоев К.И. Курды. Малая энциклопедия: (очерки истории и культуры) / К.И. Мирзоев. — Алматы, 2001. — 304 с.
- 32 Надиров Н.К. Мы, курды-казахстанцы: научное издание / Н.К. Надиров. — Алматы: Print-S, 2003. — 556 с.
- 33 Исаева Л.Т. К вопросу истории переселения курдов в Казахстан / Л.Т. Исаева // Вестник Костанайского государственного педагогического института. — 2010. — № 3 (19). — С. 89–92.
- 34 Mirzoyev K.I. Kurds of Kazakhstan and Central Asia / K.I. Mirzoyev // International Journal of Kurdish Studies. — Vol. 2, No. 1. — P. 67–95.
- 35 Джалилов А.М. Депортация курдов из Грузии в Казахстан / А.М. Джалилов // QAZAQSTANÝ. — 2019. — № 4. — С. 281–286.
- 36 Набиев В.Г. Күрд диаспорасының қалыптасу ерекшеліктері / В.Г. Набиев // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Әлеуметтану және саяси ғылымдар сериясы. — 2021. — № 75 (3). — Б. 40–47.
- 37 Кубашев А.Е. Курдская диаспора Казахстана в новой геополитической и геоэкономической реальности / А.Е. Кубашев // Известия Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана. Серия: Международные отношения и регионоведение. — 2024. — № 4 (58). — С. 124–136.
- 38 Бугай Н.Ф. Курдский мир России: политико-правовая практика, интеграция, этнокультурное возрождение (1917–2010-е годы) / Н.Ф. Бугай. — СПб.: Алетей, 2012. — 480 с.
- 39 Бугай Н.Ф. И.В. Сталин и курды в Союзе ССР: от эмиграции до репатриации. 1940–1950-е годы / Н.Ф. Бугай // Приволжский научный вестник. — 2013. — № 5 (21). — С. 31–46.

А.М. Джалилов, С.У. Карибаев, Ж.И. Мулдахметова, А.К. Шашаев

**Социально-экономическое положение курдского этноса,
депортированного в Казахстан в 1937–1944 годах:
исторический анализ и современные исследования**

Данная научная статья посвящена комплексному исследованию социально-материального положения курдского этноса в советский и постсоветский период. Рассматривается влияние национальной политики, проводимой властями СССР в отношении курдского этноса, его депортация и особенности жизни в Казахстане в статусе спецпереселенцев. В статье, опираясь на исторические документы, архивные материалы, статистические данные и научные исследования, дана оценка социально-экономического и политического положения курдского этноса в советский период. В рамках исследования анализируется политика СССР в отношении этнических меньшинств, правовые ограничения и материальные условия, установленные для спецпереселенцев. Кроме того, рассматриваются экономические трудности, с которыми столкнулся курдский этнос в годы СССР, процесс адаптации в Казахстане после переселения, а также возможности трудовой интеграции. В постсоветский период изучаются вопросы улучшения правового статуса этнических групп, изменения социального положения курдского этноса, сохранения его культурных особенностей и проблемы интеграции. Научная значимость исследования заключается в системном анализе исторических данных, а практическая ценность — в содействии регулированию межэтнических отношений и сохранению исторической памяти. Данное исследование позволяет глубже понять развитие курдского этноса в советский и постсоветский периоды, оценить его социально-материальное положение и выявить пути сохранения культурных особенностей. Кроме того, полученные результаты служат основой для анализа миграционных процессов этнических меньшинств, их адаптации в новой среде и механизмов интеграции в общество. Исторический опыт также способствует укреплению межэтнической стабильности и совершенствованию миграционной политики.

Ключевые слова: курдский этнос, депортация, СССР, спецпереселенцы, национальная политика, социально-экономическое положение, Казахстан, этнические меньшинства, адаптация, культурные особенности, постсоветский период, историческая память, сталинизм, реабилитация.

A.M. Jalilov, S.U. Karibaev, Zh.I. Muldakhmetova, A.K. Shashaev

**The Socio-Economic Situation of the Kurdish Ethnic Group
Deported to Kazakhstan in 1937–1944:
Historical Analysis and Contemporary Research**

This scientific article is devoted to a comprehensive study of the socio-material condition of the Kurdish ethnic group during the Soviet and post-Soviet periods. It examines the impact of the national policy implemented by the USSR authorities on the Kurdish ethnic group, its deportation, and the peculiarities of life in Kazakhstan as special settlers. Based on historical documents, archival materials, statistical data, and scientific studies, the article assesses the socio-economic and political situation of the Kurdish ethnic group during the Soviet period. The study analyzes the USSR's policy toward ethnic minorities, legal restrictions, and material conditions imposed on special settlers. Additionally, it explores the economic difficulties faced by the Kurdish ethnic group during the Soviet years, their adaptation process in Kazakhstan after resettlement, and opportunities for labor integration. The post-Soviet period is examined in terms of improvements in the legal status of ethnic groups, changes in the social position of the Kurdish ethnic group, preservation of cultural identity, and integration challenges. The scientific significance of this study lies in the systematic analysis of historical data, while its practical value is in contributing to the regulation of interethnic relations and the preservation of historical memory. This research provides a deeper understanding of the development of the Kurdish ethnic group during the Soviet and post-Soviet periods, assessing its socio-material condition and identifying ways to preserve its cultural identity. Moreover, the findings serve as a basis for analyzing the migration processes of ethnic minorities, their adaptation to new environments, and mechanisms of integration into society. Historical experience also contributes to strengthening interethnic stability and improving migration policies.

Keywords: Kurdish ethnic group, deportation, USSR, special settlers, national policy, socio-economic condition, Kazakhstan, ethnic minorities, adaptation, cultural identity, post-Soviet period, historical memory, Stalinism, rehabilitation.

References

- 1 Etnos [Ethnos]. *Skysmart*. Retrieved from *Skysmart*. [in Russian].
- 2 Deportatsiia [Deportation]. *rus-gos.spbu.ru*. Retrieved from <https://rus-gos.spbu.ru/index.php/words/show/4929> [in Russian].
- 3 Radikov, I.V., & Tozal, M. (2015). Kurdsкое natsionalnoe menshinstvo v Rossii: dva veka resheniia problemy sokhraneniia etnicheskoi samobytnosti [The Kurdish national minority in Russia: two centuries of solving the problem of preserving ethnic identity]. *Politicheskaiia ekspertiza: POLITEKS — Political Expertise: POLITEKS*, 11(2), 50–60 [in Russian].
- 4 TOGA [Turkestan Regional State Archive]. — F. 121. — Op. 6. — D. 1. — L. 134–143 [in Russian].
- 5 GAOPITO [State Archive of Socio-Political History of the Turkestan Region]. — F. 40. — Op. 2. — I. 574. — L. 2–5 [in Russian].
- 6 Polian, P.M. (2001). *Ne po svoei vole: istoriia i geografiia prinuditelnykh migratsii v SSSR* [Not by their own will: the history and geography of forced migrations in the USSR]. M.: OGI — Memorial [in Russian].
- 7 TOGA [Turkestan Regional State Archive]. — F. 121. — Op. 1. — D. 1313. — L. 1–5 [in Russian].
- 8 GAOPITO [State Archive of Socio-Political History of the Turkestan Region]. — F. 40. — Op. 8. — D. 109. — L. 15–17 [in Russian].
- 9 TOGA [Turkestan Regional State Archive]. — F. 121. — Op. 6. — D. 54. — L. 8 [in Russian].
- 10 GAOPITO [State Archive of Socio-Political History of the Turkestan Region]. — F. 40. — Op. 9. — D. 3979. — L. 4–5 [in Russian].
- 11 GAOPITO [State Archive of Socio-Political History of the Turkestan Region]. — F. 364. — Op. 1. — D. 880. — L. 18. [in Russian].
- 12 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. R — 1490. — Op. 1. — D. 13. — L. 5–6 [in Russian].
- 13 Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR № 135–142 «O sniatii ogranichenii po spetsposeleniiu s krymskikh tatar, balkartsev, turok, grazhdan SSSR, kurdov, khemshinov i chlenov ikh semei, vyseleennykh v period Velikoi Otechestvennoi voiny, 28 apreliia 1956 g.» [Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR No. 135–142 “On the removal of restrictions on special settlement for Crimean Tatars, Balkars, Turks, Soviet citizens, Kurds, Hemshins, and their families, exiled during the Great Patriotic War, April 28, 1956]. (n.d.). *docs.historyrussia.org*. Retrieved from <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/165836> [in Russian].
- 14 Bukshpan, A.S. (1932). *Azerbaidzhanskii kurdy. Lachyn, Kelbadzhar, Nakh.SSR. Zametki* [Azerbaijani Kurds. Lachyn, Kelbadzhar, Nakh. SSR. Notes]. Baku: Azerbaidzhanskii Gos. Nauchno-Issledovatel'skii Institut, Otdelenie Vostoka [in Russian].
- 15 Vilchevskii, O.L. (1961). *Kurdy. Vvedenie v etnicheskuiu istoriiu kurdsogo naroda* [Kurds. Introduction to the ethnic history of the Kurdish people]. Leningrad: Izd-vo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 16 Khalfin, N.A. (1963). *Borba za Kurdistan: kurdskaia vopros v mezhdunarodnykh otnosheniakh XIX veka* [The struggle for Kurdistan: the Kurdish question in international relations of the 19th century]. Moscow: Izdatel'stvo vostochnoi literatury [in Russian].
- 17 Lazarev, M.S. (1964). *Kurdistan i kurdskaia problema (90-e gody XIX veka — 1917 g.)* [Kurdistan and the Kurdish problem (1890s — 1917s)]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 18 Nikitin, V.P. (1964). *Kurdy* [Kurds]. Moscow: Progress [in Russian].
- 19 Aristova, T.F. (1966). *Kurdy Zakavkazia: istoriko-etnograficheskii ocherk* [Kurds of Transcaucasia: A historical-ethnographic essay]. N.A. Khalfin. (Ed.). Moscow: Nauka, Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury [in Russian].
- 20 Dzhililov, D.D. (1966). *Vosstanie kurdov 1880 goda* [The Kurdish uprising of 1880]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 21 Chatoev, Kh.M. (1965). *Kurdy Sovetskoi Armenii. Istoricheskii ocherk (1920–1940)* [Kurds of Soviet Armenia. A historical essay (1920–1940)]. Yerevan: Izd-vo Akad. nauk Arm. SSR [in Russian].
- 22 Kurdov, K.K. (1972). *Kurdovedenie* [Kurdology]. *Aziatskii muzei — Leningradskoe otdelenie Instituta vostokovedeniia Akademii Nauk SSSR — Asian Museum — Leningrad Branch of the Institute of Oriental Studies of the USSR Academy of Sciences*, 386–399. Moscow: Nauka, GRVL [in Russian].
- 23 Mentesheshvili, A.M. (1984). *Kurdy: Ocherki obshchestvenno-ekonomicheskikh otnoshenii, kultury i byta* [Kurds: Essays on social-economic relations, culture, and everyday life]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 24 Gasratian, M.A., Lazarev, M.S., & Mgoian, Sh.Kh. (1987). *Kurdsкое dvizhenie v Novoe i Noveishee vremia* [The Kurdish movement in modern and contemporary times]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 25 Poladian, A.P. (1987). *Kurdy v VII-X vekakh (po arabskim istochnikam)* [The Kurds in the 7th–10th centuries (according to Arabic sources)]. Yerevan: Izdatel'stvo Akademii Nauk ArmSSR [in Russian].
- 26 Zhigalina, O.V. (1988). *Natsionalnoe dvizhenie kurdov v Irane (1918–1947 gg.)* [The national movement of the Kurds in Iran (1918–1947)]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 27 Aristova, T.F. (1990). *Materialnaia kultura kurdov XIX — pervoi poloviny XX v.: Problema traditsionno-kulturnoi obshchnosti* [Material culture of the Kurds in the 19th and early 20th centuries: The problem of traditional-cultural community]. Moscow: Nauka, Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury [in Russian].
- 28 Gasratian, M.A. (1990). *Kurdy v Turtsii v Noveishee vremia* [The Kurds in Turkey in contemporary times]. Yerevan: Aiastan [in Russian].

- 29 Vasileva, E.I. (1991). *Yugo-Vostochnyi Kurdistan v XVII — nachale XIX veka: Ocherki istorii emiratsv Ardelan i Baban* [Southeast Kurdistan in the 17th — early 19th century: Essays on the history of the emirates of Ardelan and Baban]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 30 Mgoian, Sh.Kh. (1991). *Kurdsii natsionalnyi vopros v Irake v noveishee vremia* [The Kurdish national question in Iraq in modern times]. Moscow: Nauka, Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury [in Russian].
- 31 Mirzoev, K.I. (2001). *Kurdy. Malaia entsiklopediia: (ocherki istorii i kultury)* [Kurds. A small encyclopedia: (essays on history and culture)]. Almaty: [in Russian].
- 32 Nadirov, N.K. (2003). *My, kurdy-kazakhstantsy: nauchnoe izdanie* [We, the Kurds of Kazakhstan: a scientific edition]. Almaty: Print-S [in Russian].
- 33 Isaeva, L.T. (2010). K voprosu istorii pereseleniia kurdov v Kazakhstan [On the issue of the history of the resettlement of Kurds to Kazakhstan]. *Vestnik Kostanaiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta — Bulletin of Kostanay State Pedagogical Institute*, 3(19), 89–92 [in Russian].
- 34 Mirzoyev, K.I. (n.d.). Kurds of Kazakhstan and Central Asia. *International Journal of Kurdish Studies*, 2(1), 67–95.
- 35 Dzhaliylov, A.M. (2019). Deportatsiia kurdov iz Gruzii v Kazakhstan [Deportation of Kurds from Georgia to Kazakhstan]. *Qazaqtanu — Qazaqtanu*, 4, 281–286 [in Russian].
- 36 Nabiev, V.G. (2021). Kurd diasporasynyn qalyptasu erekshelekteri [Specific features of the formation of the Kurdish diaspora]. *Abai atyndagy Qazaq ulttyq pedagogikalyq universiteti Khabarshysy. Aleumettanu zhane saiasi gylymdar seriiasy — Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university. Series of Sociological and Political Sciences*, 75(3), 40–47 [in Kazakh].
- 37 Kubashev, A.E. (2024). Kurdskaia diaspora Kazakhstan v novoi geopoliticheskoi i geoeconomicheskoi realnosti [The Kurdish diaspora of Kazakhstan in the new geopolitical and geo-economic reality]. *Izvestiia Kazakhskogo universiteta mezhdunarodnykh otnoshenii i mirovykh yazykov imeni Abylai Khana. Seriya: Mezhdunarodnye otnosheniia i regionovedenie — Bulletin of Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages. Series: International Relations and Regional Studies*, 4(58), 124–136 [in Russian].
- 38 Bugai, N.F. (2012). *Kurdsii mir Rossii: politiko-pravovaia praktika, integratsiia, etnokulturnoe vozrozhdenie (1917–2010-e gody)* [The Kurdish world of Russia: political-legal practice, integration, ethno-cultural revival (1917–2010s)]. Saint Petersburg: Aleteiia [in Russian].
- 39 Bugai, N.F. (2013). I.V. Stalin i kurdy v Soiuzе SSR: ot emigratsii do repatriatsii. 1940–1950-e gody [I.V. Stalin and the Kurds in the USSR: from emigration to repatriation. 1940s–1950s]. *Privolzhskii nauchnyi vestnik — Privolzhsky Scientific Bulletin*, 5(21), 31–46 [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Джалилов Асан — PhD докторант, Халықаралық Қожа Ахмет Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-9342-6171>

Карибаев Сарсебай — т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-4255-5800>

Мулдахметова Жанар — т.ғ.к., аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-4322-0543>

Шашаев Аuezхан — т.ғ.к., ЖҒК, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>

Information about the authors

Jalilov Assan — PhD Doctoral Student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9342-6171>

Karibaev Sarsebai — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4255-5800>

Muldakhmetova Zhanar — Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4322-0543>

Shashaev Auezhan — Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Sh.Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>

Б.А. Еркинбекова^{*} , Б.Қ. Исабек

Ө. Жәнібеков атындағы педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан
 (E-mail: bota_77_22@mail.ru; barsha73@mail.ru)

Созақ көтерілісінің тарихы: себептері мен нәтижелері

Ғалымдардың әртүрлі көзқарастары орын алған 1920 жылдардың аяғында индустрияландыру мен жаппай ұжымдастырудың басталуымен Қазақстанда айтарлықтай өзгерістер орын алды. Большевиктердің билікке келуімен байланысты болған зорлық-зомбылық, езгі, жаппай қуғын-сүргін саясаты бірқатар қарулы көтерілістердің орын алуына әкелді. Азаматтық соғыс және ұжымдастыру жылдарындағы халық толқулары көп болды. XX ғасырдың 20 жылдардың аяғы мен 30-жылдардың басында әртүрлі қарқындылықпен бүкіл КСРО-да халықтық көтерілістер басталды. Оңтүстік Қазақстан облысы Кеңес өкіметіне барынша қатал қарсылық көрсеткен өңірлердің бірі болды. Осындай көтерілістердің бірі — Созақ көтерілісі 1928-1930 жылдар аралығында Оңтүстік Қазақстан облысының Созақ ауданындағы Кеңес өкіметінің саяси және экономикалық шараларына қарсы халықтық қозғалыс. Бұл қозғалысты зерттеу тек қана бұл көтеріліс туралы ақпаратты жинауға, талдауға және ретке келтіруге ғана емес, сонымен қатар халықтың большевиктерге қарсы көтерілісінің дәрежесі мен формалары туралы сұраққа жауап беруге мүмкіндік береді. Зерттеудің негізгі мақсаты — Созақ ауданындағы Созақ көтерілісінің алғышарттарын, мазмұны мен ерекшеліктерін зерттеу және сипаттау. Мақалада көтерілістің басталуына алып келген большевиктер саясатының элементтері, көтерілістің себептері, барысы және сипатына, сонымен қоса көтерілісшілердің жеңілуіне әкелген факторларға талдау жасалған. Авторлар Созақ көтерілісінің алдын алуға, көтерілісті оқшаулауға және жоюға бағытталған кеңестік және партиялық органдардың әрекеттерін талдайды. Сонымен қатар ұжымдастыру және тәркілеу кезеңіндегі халықтық қозғалыстың негізгі бағыты анықталған, кеңес және партия қызметкерлерінің, олардың жақтастарының халықтың наразылығымен күресуге бағытталған алдын алу, сондай-ақ көтерілісшілерге тойтарыс беру шаралары талданған.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Созақ көтерілісі, Созақ ауданы, ұжымдастыру, ұлт-азаттық қозғалыс, шаруалардың қарулы көтерілісі, шаруашылық.

Kipicne

Өзімізге белгілі, XX ғ. 20 жылдарының аяғы — 30 жылдарының басы кеңестік бұқара халқы үшін түбегейлі өзгерістермен белгілі болды. Бұл өзгерістер халықтың игілігі үшін оң нәтиже бермей, керісінше, ауыртпалыққа алып келді. Осындай трагедиялық ауыртпалық 1927 ж. қыркүйекте өткен КСРО Компартиясының XV съезінде бастау алды. Бұл съезде ауылшаруашылығын ұжымдастыру бағытына көшу туралы шешім қабылданған болатын. Мұндай ұжымдастыру науқанын күштеу әдісі арқылы жүзеге асырылды, қазақ халқының көпғасырлық салттық дәстүрі ескерілмей қалды. Нәтижесінде, бұл науқанның зардабын ауқатты топтармен қатар, қазақ қоғамында айрықша орын алатын текті әулеттің ұрпақтары мен ақсүйектер де, дін өкілдері де тартты. Ұжымдастырумен қатар жүрген байлардың мал-мүлкін тәркілеу саясаты жүзеге асырылып қана қоймай, әлеуметтік топ өкілдерін түрлі санаттарға бөліп, облыс ішінде, республика аумағында және Қазақстаннан тыс аймақтарға жер аударып бастады. Халыққа жасалған шектен тыс қысым саясаты кеңестік билікке қарсы толқулар мен көтерілістердің орын алуына әкелді. Мысалы, зерттеуші Т.К. Алланиязовтың пікірінше 1929-1931 жж. толқулардың саны 397-ге жеткен және оның 25-і қарулы көтеріліс (80 мың адам қатысқан) сипатында болған [1; 99].

Сондықтан қазіргі заманғы отандық және шетелдік тарихнамада Қазақстандағы ұжымдастыру науқанымен байланысты мәселелердің бірі — халықтың қарулы көтерілістері мәселесі саналады, осындай көтерілістердің қатарында Созақ көтерілісінің маңызы жоғары. Себебі, Қазақстандағы жаппай ұжымдастыру жылдарының өзінде-ақ аталған оқиғалардың ішінде Созақ көтерілісі өзіндік ерекшеліктерімен көзге түседі. Егер басқа көтерілістердің негізгі ұйытқысы және соққы беруші күші ортақ шаруалар болса, Созақ көтерілісіне тама руынан шыққан ауыл кедейлері мен батырақтары айтарлықтай белсенділікпен қатысқан болатын, ал кеңестік билік өкілдері бұл Созақ көтерілісінен тек

^{*} Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: bota_77_22@mail.ru

кана бандиттердің (архив құжаттарында бандиттер деп беріледі) қолтаңбасын көрген. Бірақ, көтеріліске қатысушылар өздерін бандиттерміз деп ойлаған жоқ, керісінше әділдік және азаттық жолында күресушілерміз деп білді. Жаппай ұжымдастырудан туындаған шолақ белсенділердің асыра сілтеулері: байларға орташаларды қосып тәркілеу, бас көтертпес жеке алымдар алуға құнығу, ет, мақта және жүн даярлау деген науқандардың арандарының ашыла түсуі, колхозға зорлап кіргізу, колхоздан қашқан кедейді — кулак, орта шаруаны — бай қатарына жатқызу, ұлттық және діни дәстүрлерді кемсітіп қорлау — осылардың барлығы жергілікті халықтың өзара шоғырлана түсуіне, Созақ көтерілісіне іш тартып көтерілісшілердің төңірегіне топтасуға өзінен-өзі итермеледі.

Материалдар және әдістері

Мақаланың деректік материалдарын ҚР Президенті Архивінің 141-қорының 2968-інші және 5052-інші істері, 471-ісі (тізбе — 17), Шымкент қалалық Мемлекеттік архивінің 93-74 қорының құжаттары құрайды. Бұл құжаттардың қатарында Сырдария округіне қарасты Созақ ауданындағы жағдайлар туралы Қазақ әскери комитеті басшысының баяндамасы, Созақ ауданы бойынша мүліктерді тәркілеу бойынша ісі бар. Құжаттардың мазмұнында Созақтағы байларды тәркілеу, ауданды ұжымдастыру, аудандағы астық және мақта дайындау т.б. мәселелер бойынша құнды мәліметтер сақталған.

Мақаланы жазу барысында тарих ғылымының негізгі принциптері — историзм, объективтілік және жүйелілік принциптері басшылыққа алынды. Бұл принциптер Созақ көтерілісіне қатысты оқиғаларды, құбылыстар мен фактілерді талдау барысында негізге алынды. Кеңес өкіметінің жүргізген іс-шараларына қарсы бағытталған Созақ көтерілісінің себептері мен нәтижелерін зерттеу барысында тарихи және жалпы ғылыми танымның әдістері қолданылды. Осы әдістердің қатарынан Созақ көтерілісінің негізгі себептерін анықтауға мүмкіндік берген талдау және синтездеу әдістері пайдаланылды. Көтеріліске қатысты фактілер мен үдерістер туралы түсінік қалыптастыруда сипаттау әдісі қолданылды, ал осы сипаттау мен талдауды дәлелдеу барысында архив құжаттарын қолдану үшін құжаттық-иллюстративті әдіс пайдаланылды. Аталған әдістерден басқа, тақырыпты зерттеу барысында басқа да арнайы тарихи әдістер — мәселелік-хронологиялық және салыстырмалы-тарихи әдістері қолданылды. Бұл әдістер Созақ көтерілісінің себептерін, барысын және нәтижелерін анықтауға мүмкіндік берді. Созақ ауданындағы байлардың мал-мүліктерін тәркілеу және ауданды ұжымдастыру қарқынын, сандық көрсеткіштерін анықтауда статистикалық әдіс қолданылды.

Нәтижелері

1928 ж. 27 тамызындағы Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті мен Халықтық Комиссарлар Кеңесінің бірлескен отырысында республикадағы ірі байлардың шаруашылығын тәркілеу және оларды жер аудару жөніндегі декрет қабылданған болатын. Бұл декреттің кіріспе бөлімінде Қазақстанда, соның ішінде ауылдарда әлі күнге дейін қоғамдық-экономикалық қатынастардың өзгермегендігі және мұнда ауылдар мен қыстақтардағы Кеңес билігінің негізгі іс-шараларын жүргізуге кедергі жасап отырған байлардың басты рөл атқаратындығы туралы атап көрсетілген [2]. Бұл декретке сәйкес көшпелі аудандарда 400 бастан астам малы бар (ірі қараға шаққанда), жартылай көшпелі аудандарда 300 бастан астам, отырықшы аудандарда 150 бастан астам малы бар ең бай адамдар тәркіленуге ілініп, жер аударуы тиіс болды. Еңбек шаруашылығын жүргізу үшін жер аударғандардың меншігі үшін жанұяның бір жанына есептегенде 5 малдан, бірақ бір шаруашылыққа 25 малдан аспауы керек, жартылай көшпелі аудандарға 3 бас (бір жанұяға 16 бастан аспауы керек) болуы керек. Ірі байлар, жартылай феодалдармен қатар халық ішіндегі бұрынғы аксүйек топтар: сұлтандар мен хандардың ұрпақтары, ежелден ел билеп келген бұрынғы болыстардың мал-мүлкі тәркіленіп, өздері жер аударуға тиіс болды. Осы жағдайлар далалық көшпелі аудандар қатарына жатқызылған Созақ ауданы үшін басқа аудандармен салыстырғанда қатал әрі ең дөрекі түрде көрініс тапты. Бастапқыда Созақта ірі бай деп үш адам бірінші топқа, екінші топқа екі адам енген тізім бақылауда болған. Бірінші тізім бойынша Исаев Жанәділ, Тіленшиев Дүйсебай, Аппаков Дайырбек, екінші топқа Оспанов Көкебай, Құлжаев Қоңыр — барлығы бес бай тәркіленуі тиіс болған. Соңынан, белсенділердің әрекетімен бұл тізімнің саны сегізге жетіп, тәркілену басталған [3; 50].

Осымен бірге, Созақ ауданындағы байлардың мал-мүлкін тәркілеу үдерісінің өзіндік ерекшеліктері де болған. Бұл ерекшелік мақта және астық даярлау бойынша орындауы қиынға соғатын жоспар енгізумен байланысты. Бұл туралы Сырдария округының Созақ ауданындағы оқиғалар туралы Қазақ әскери комитетінің басқарушысының баяндамасында «...*пленуме райкома ВКП(б) было решено приступить к ликвидации байства, хотели провести это мероприятие*

своеобразным путем – наложения непосильных планов по хлопкозаготовкам, хлебозаготовкам. Баи, не выполнившие задание, подлежали ликвидации. В Сузаке, в связи с хлопкозаготовками, было конфисковано имущество у 12 баев, последние же были арестованы ГПУ. В Чулак-Кургане конфисковано имущество 15 баев, причем забрано было решительно все имущество, вплоть до домашней утвари, одежды, печек, не оставляя никаких запасов продовольствия, что породило сочувственное отношение, отношение жалости к этим баям. После этого население (середняки, бедняки и даже батраки) организовали сбор пострадавшим баям. Причем, в Сузаке из 12 баев, до которых были доведены планы по хлопкозаготовкам, вовсе не занимались хлопководством» [4] деп көрсетілген.

1928 ж. 2 қарашада Созақтағы байларды тәркілеу бойынша жиналыстың (жиналысқа қатысқан батырақтар саны — 274, әйелдерден — 3, партия мүшесінен — 34, жастар мүшесінен — 31, пионерлерден 57 адам қатысқан) хаттамасына сәйкес байлардан алынған мал саны келесідей: Абақов Дайырбектен 819 ірі қара, Тленшиев Даулетбектен 166 ірі бас мал, Оспанов Көкібайдан 17 бас, Исаев Жанәділден 55 бас мал алынған. Бәрі — 1055 бас мал, оның ақшалай құны 2782 сом 52 тиынды құраған [5].

Созақтағы байлардың мүліктерін тәркілеумен қатар, ауданды ұжымдастыру үрдісі жүргізілгені белгілі. Көтеріліс қарсаңындағы Сырдария округының Созақ ауданындағы оқиғалар туралы Қазақ әскери комитетінің басқарушысының баяндамасына сәйкес, Созақ ауданы малшаруашылығы, жартылай көшпелі және көшпелі аудандардың бірі болып саналады. Бұл архив құжатында «Сузакский район является преимущественно скотоводческим, полукочевым и кочевым районом. В последние годы развивается процесс оседания и перехода к земледельческому труду. Так, например, за один год посевная площадь увеличилась около 88%. В 1928–29 гг. всего посевов было 4502 га, а в 1929–30 гг. – 7220 га. В текущем году было намечено также резкое повышение посевной площади. Всего в районе около 8 тыс. хозяйств, индивидуально облагаемых в 1928–29 гг. было 114, в 1929–30 гг. – 229 хозяйств, что составило около 3% к общему количеству хозяйств. Освобождено от уплаты сельхозналога в 1928–29 гг. было 2903 хозяйств, в 1929–30 гг. – 4016, что составляет свыше 50% к общему количеству хозяйств. Исчислено сельхозналога в 1928–29 гг. было 110 540 руб, в 1929–30 гг. – 101 185 руб.» [4] деп көрсетілген. Осылайша, Созақ ауданында 25 ақпанға қарай шаруашылықтың 85 пайызын, ал жыл соңына қалған шаруашылықтарды ұжымдастыру жоспарланған.

Көтерілістің қарсаңында, яғни 5 ақпанда Созақта жиналыс өткен болатын, бұл жиналыста барлық азаматтардың ұжымдық шаруашылықтарға, артелдер мен коммуналарға кіру қажеттіліктері туралы резолюция қабылданған. Бұл жиналысқа дейін Созақта 2 ұжымдық шаруашылық болған, оған ауылдағы 800 шаруашылықтың 70 мүшесі кірген. Осымен қатар, Созақта астық және мақта даярлау науқаны да қатаң түрде жүрген. Бұл жөнінде Созақ ауданындағы оқиғалар туралы Қазақ әскери комитетінің басқарушысының баяндамасында астық даярлау жөнінде «План хлебозаготовок по Сузакскому р-ну менялся три раза. Первый план составлял 10 000 пудов, второй план — 15 000 пудов, третий — 25 000 пудов. Всего же заготовлено 48 000 пудов. План доводился в некоторых аулах до кулацко-застойных хозяйств, в других и до середняцких дворов. Хлебозаготовки выполнены без особых затруднений. Всего за весь период хлебозаготовок арестовано лишь два человека» деп көрсетілсе, мақта дайындау жөнінде «Несколько иную картину представляют хлопкозаготовки. Всего по р-ну план составлял 5366 пудов, Сузак — 3000 пудов, Чулак-Курган — 1500 пудов, аул № 5 — 500 пудов. Хлопкозаготовки начали проводиться с 23 января, Сузак до выступления заготовил всего лишь 400 пудов. В связи со слабостью хлопкозаготовок было решено провести поголовные обыски, для проведения этой работы было мобилизовано 50 членов ВКП(б) и ВЛКСМ. Было много случаев, когда хлопковата вытаскивалась из одеял. Обыски были прекращены по заявлениям местных работников только потому, что «хлопок оказался старым, а кооперация отказывалась от его приема» [4] деп көрсетілген. Бұл баяндаманың мазмұнынан астық дайындауға қарағанда, мақта дайындау бойынша қиындықтардың болғандығын көре аламыз.

Осылайша, көтеріліске итермелеген себептердің бірі — партия комитеттері жанынан құрылған, байларды тап ретінде жойып жіберуді мақсат еткен «үштіктердің» (олардың құрамына аудандық партия комитетінің хатшысы және атқару комитетінің төрағасы, БМСБ — Біріккен Мемлекеттік Саяси басқарма бастығы кірді) белсенді де қатал әрекеттері байларды малдан айырумен және абақтыға жабумен шектелмей, оларды шұғыл да төтенше түрде жер аударуға көшуімен байланысты болды.

Созақ көтерілісі 1930 ж. 7-18 ақпан аралығында жүрді. Созақ ауданындағы жергілікті биліктің Рамазан айында мұсылмандарға діни рәсімдерді жүргізуге тыйым салуы көтерілістің басталуына түрткі болған.

1930 ж. 7 ақпанында, таңертең көтеріліске шыққандар (шамамен 400 адам) аудан орталығы Созаққа кіріп, Шолаққорған (Түркістанның солтүстік-шығысында) және оған жақын орналасқан ауылдарды басып алған. Осы кезде көтерілісшілер Созақтағы барлық аудан басшыларын, соның ішінде партия аудандық комитетінің хатшысы К. Джунусбековты және аудандық атқарушы комитет төрағасы Д. Қанлыбаевты өлтірген [6].

1930 ж. 7 ақпанда Созақты басып алғаннан кейін, 200 адамнан құралған Мадияр Алтыбаев отряды Созақтың оңтүстік-шығыс бағытындағы Шолаққорған маңындағы 3, 5, 6-ауылдарды аралап, көтерілісшілер санын көбейтуге жіберілді [7]. Созақта көтеріліс басшылары арнайы штабпен 20 беделді және діни адамдардан хан кеңесін құрады. Хан кеңесінің шешімімен арнайы ұстахана ашылып, қару-жарақ дайындау басталуымен қатар 18-35 жас аралығындағы азаматтарды көтерілісшілер қатарына қосылуға шақырған үндеу таратылады. Әскер қатарына шақыру іс-шараларының жүргізілу барысын кейіннен хан ставкасынан табылған құжаттар дәлелдей түседі. Құжаттарда қай рудан қанша адам, мал, қару жиналғаны туралы тізімдер бар. Бұндай жұмыстар көрші Түркестан, Шаян, Жаңақорған аудандарында көптеп жүргізіле бастайды [8; 101].

Сонымен қатар, көтерілісшілерге тама, найман рулары өкілдері қолдарында бар қаруларымен келіп қосылып отырған. Үгіт-насихат жұмыстары көрші Қызылорда округінде де жүргізілді. Аталған округтің Шиелі ауданының Тартоғай, Бәйгекұм елдімекендерінен 10 шақырым жердегі Тоспақұм маңына көшіп келген 100-ге жуық қожалықтардың кері қайтып, көтерілісшілерге қосылуы туралы жұмыстар жасалды [8; 102].

Көтерілістің хабары тиісімен БМСБ (Біріккен мемлекеттік саяси басқарма) органдары қазақ ауылын нашар білетін еуропалық жастардан және сауатсыз шолақ белсенді аталғандардан көтерілісшілерді жоюға бағытталған коммунистік отрядтар құра бастады. Қозғалысты басуды ұйымдастыру сол кездегі Сырдария округінің өкілетті өкілі Журавлевке жүктелді, оған көмекке Түркістанға қызметкерлер мен агенттер жіберілді [7]. 9 ақпанда сағат 15-те Түркістанға 13 найзалы алғашқы отряд келсе, 11 ақпанда сағат 13-те МСБ (Мемлекеттік саяси басқарма) өкілінің басшылығымен құрамында 53 адам бар екінші отряд келеді. Аталған отрядтар Ащысай арқылы Шолаққорғанға аттанды. Сонымен қоса, Алматыдан Түркістанға 50 адамнан құралған пулеметпен қаруланған кавалериялық эскадронды басқарып әскери округ басшысы Логачев, сағат 16-да Шымкенттен Созаққа 53 найзалы комотрядты басқарып МСБ өкілі Абрамук те көтерілісшілерді басып жаншуға көмекке келді. Қызылордадан 20 найзалы отряд 1 пулеметпен келіп, Түркістандағы операцияға қосылды. Көрші Шаян ауданында 30 мылтықпен қаруланған комотряд, дәл осындай қызыләскерлер Талас пен Сарысуда да ұйымдастырылды [8; 102].

Соңынан, Шымкенттен жіберілген Исаевтің 25 адамнан тұратын отряды 12 ақпанда Созақтан 30 шақырым жерде шайқасқа түседі. Бұл туралы 1930 ж. 18 ақпандағы Қазақстандағы және Орталық Азиядағы БМСБ өкіліне жіберілген телеграфтық жазбада *«Высланный из Чимкента отряд коммунаров под командой Исаева в числе 25 человек 12 февраля был встречен бандой в 30 км от Сузака и отступил под натиском банды /численностью/ около 500 человек до /местности/ Когашик, что севернее в 10 км от Бабай-Кургана на р. Яны-Курган. С подходом Кзыл-Ординского отряда коммунаров с пулеметом под командованием Полякова бандиты вели бой в Когашике с обоими отрядами в течение суток 13 февраля. При нашем приближении /они/ отступили, потеряв убитыми 30 человек. Из отряда коммунаров ранено 6, убито 7 человек. Наступавший на Сузак отряд Никитенко со стороны Чулак-Кургана, что северо-восточнее в 70 км от Туркестана, 15 февраля был встречен превосходящим противником и отошел в Чулак-Курган. Никитенко был тяжело ранен деп көрсетілген [9].*

Жоғарыда аталған телеграфтық жазбаға сәйкес 16 ақпанда Ленин атындағы Ташкент әскери мектебінің отряды Қаратау тауынан асып, Созақты жан-жағынан қоршауға алаған. Осының нәтижесінде, төрт сағатқа созылған шайқастан соң көтерілісшілер жеңіліске ұшырайды. Осы кезде 316 көтеріліске қатысушы адам қаза тауып, 7 адам жарақаттанып, 276 адам тұтқынға алынған [9].

Келесі бір архив құжатында *«16 ақпанда 13 сағатта Ленин атындағы Ташкент атты әскер мектебінің бас отряды Логачевпен, Журавлевпен Созаққа шабуыл жасалды. Төрт сағатқа созылған табан тірескен ұрыстың нәтижесінде Созақ алынды, банда талқандалды. Ұрыста 300 бандит, қайталап айтамын, 300 бандит өлтірілді, тұтқынға түскендер 200. Көп жылқы, 70-тей мылтық*

және 50 данаға дейін суық қару алынды. Біздің жағымыздан шығын — екі адам жараланды, соның ішінде СредаЗВО-ның ерекше бөлімінің уәкілі Мартыненко бар, үш жылқы — оның бірі Журавлевтің астындағы өлтірілді, бес жылқы жараланды. Бас отряд Созақ ауданында жасырынған бандаларды ұстау жұмыстарын жүргізуде...» [7] деп көрсетілген. Екі архив құжатын салыстыра келе, көтерілісте қаза тапқан және тұтқынға түскен адам сандары бойынша сәйкессіздіктерді байқаймыз.

Талқылау

Зерттеуші Н.С. Байқадамов Созақ көтерілістің себептеріне байланысты мынадай пікірін білдіреді: «Көтерілістің басты себептерінің қатарына саяси-экономикалық науқандарды іске асыруды мақсат етіп қойған партия комитеттерінің жанынан құрылған арнайы «үштіктердің» асыра сілтеулерін жатқызамыз. Аудандық партия комитетінің пленумында Созақ ауданын жаппай ұжымдастыру аудандары қатарына жеткізу үшін шаруашылықтардың 85 пайызын жыл аяғына дейін ұжымдастыру тапсырмасы белгіленді. Бар мал-мүлікті тәркілеп, байлар қатарына жатқызылғандардың отбасына орындалмайтын салықтар салып, оларды түп тамырымен жоюды қолға алды. Мысалы, 1,5 десятинадан 250 пұт мақта жинау міндеттелген. Тәркілеу кезінде үй-мүліктерімен қатар жеуге жарамды тағамдарды, киюге болатын барлық киім-кешекті тартып алып, мақта жинау кезінде көрпелерді сөккізіп, мақталарын жинатқан. Үй басына белгіленген жүн салығын орындау үшін киіз және басқа тұрмыстық жабдықтарды қайта түткізіп тапсыртқан. Байлар мен кулактар қатарына орташалар, кейде кедейлер де жатқызылып, олардың мал-мүліктері тәркіленіп, өздері жер аударылды. Заң қорғау органдары науқан кезінде көп жағдайда әділдіктен гөрі таптық қағидаларға көп көңіл бөлді. Сот органдары орташалардан батрактарға 100 сом салық бекіту жөнінде үкім шығарады [8; 97].

Сонымен қоса, Н.С. Байқадамовтың пікірінше Созақ көтерілісіне тән ерекшеліктердің бірі — көтерілістің негізгі қозғаушы күші орташалар болып, оған ауыл батрактары мен тақыр кедейлердің тізе қосып, бір жағадан бас, бір жеңінен қол шығарып күреске ұйымдасқанын. Соған қарағанда көтеріліске қатысушылар әділдік, азаттық және теңдік үшін күрескен [8; 97].

Созақ көтерілісінің себептері туралы зерттеуші М. Рүстемовтің пікірінше Созақтағы халықтың көтерілуіне келесідей жағдайлар себеп болған: табиғатында көшпелі халықты күшпен ұжымдастыру арқылы Голощекин «мейлінше қысқа мерзімнің ішінде отырықшылыққа көшіру», орташаларды және тіпті кедейлерді де байлар қатарына жатқызып, мал-мүлкінен айыру, қалғандарына үстемелеп ет, астық, жүн, тағы басқа салықтар салып, халықты олардан құтылу үшін малдарын жұмсауға мәжбүр ету, сөйтіп қорек етіп отырған малдарынан түгелдей дерлік айырып, ашаршылыққа ұрындыру саясатын қолдады [10].

Созақ көтерілісінің шығу себептеріне және барысына байланысты Бәйтен Жалмұхаметов қарияның естеліктері де дерек ретінде құнды. Ол «1929 жылы Созақ ауданында уәкіл, белсенді дегендер қаптап кетті». Олар өкіметтің тапсырмасын орындаймыз дегенді бетке ұстап, халықты күйзелтті, ел намысына тиді, жорғасын мініп, сұлуын сүйсем дегенге дейін барды. Жұрттың қысылғандығы сонша, малы бар адамдар жүн салығынан құтылу үшін қыс күндерінің өзінде көп малдарын сойып жіберді. Халықтың әбіржуімен жұмысы жоқ шолақ белсенділер күн сайын сойдырып жеп, өздерінше сауық-сайран құра берді. Өзімізге қараған үш-төрт үйдің барлық қойын белсенділер етке тапсырамыз деген сылтаумен, алдарына салып айдап кетті [11; 131].

Зерттеуші С.У. Бакторазов көтерілістің ашық наразылық сипатында әрекеттер жасауына Созақ ауданының ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан және мал шаруашылығымен айналысу барысында берік орныққан әлеуметтік-шаруашылықтық дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын шұғыл, күштеу жолымен өзгерту де өзіндік үлесін қосқанын атап көрсете келе, жартылай көшпелі аудан табан астында, тым қысқа мерзімде отырықшылыққа көшіп, егін шаруашылығымен айналысуы тиіс еді. Тек алғашқы бір жылдың өзінде ғана егістіктер көлемі 88 процентке шұғыл өсті: егер 1928-1929 жылдарда ол — 4502 гектар болған болса, ал 1929-1930 жылдары — 7220 гектар болды. Жеке шаруалар қожалықтарына салық салу да айдан-айға шамадан тыс өсе түсті. Олардың тек жарым-жартысы ғана ауылшаруашылығы салықтарын төлеуден босатылды. Жаппай күштеп ұжымдастыру Созақтың өзінен басталуы тиіс болды. Оның территориясында үлкен коммуна құру көзделді. Ал мұның өзі алғашқы күннен бастап-ақ жұртшылықтың наразылығына кездесті деп көрсетеді [11; 153].

Отандық зерттеуші М.К. Қозыбаев Созақ көтерілісінің себептерін қарастыра келе, «Республиканың көптеген аудандарында апатты бүліктер тұтанды. Өртеу, астық дайындау бойынша жауапкершілік жүктелген жергілікті партия және кеңестік жұмыскерлерді, белсенділерді өлтіру

жағдайлары орын алды. Билік тарапынан болған зорлыққа халықтың жауапты реакциясын тудырды. Көтерілісшілердің әлеуметтік құрамы біркелкі болды» деп атап көрсетеді [12].

Қазақстандық зерттеуші Т. Омарбековтің анықтауынша, көтерілісті басқаннан соң 311 адам қылмыстық жауапкершілікке тартылған, оның 88-і БМСБ үштігінің сотсыз шешімімен ату жазасына келісілген, 152 адам 3 жылдан 10 жылға еңбекпен түзеу лагерлеріне жіберілген, 21 адам сотталып, Сібірге айдалған, тағы 10 адам Қазақстаннан жер аударған [13].

Қазақстандық зерттеуші О. Кыргызбаев өз еңбегінде: «Созақ көтерілісінің басқарушысы Сұлтанбек Шолақовтың құрамында көтеріліске қатысушылардың саны 2384 адамды құраған. 12-16 ақпан аралығындағы шайқаста 126 адам қаза тапқан, Созақ маңындағы шайқаста 200 адам тұтқынға түскен, көтеріліс басылған соң 389 адам абақтыға қамалған» деп көрсетеді [6]. Дегенмен, көтеріліске қатысқан бұқара халықтың саны әр деректерде әртүрлі кездеседі, мысалы, 1931 ж. 22 қазандағы «1929-1931 жж. аралығындағы Қазақстан территориясындағы көтерілістер туралы БМСБ анықтамасында» (архив құжаты) көтеріліске қатысқандардың саны 2800 деп көрсетілген [14].

Қорытынды

Созақ көтерілісінің басталуына аудандағы ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан және мал шаруашылығымен айналысу барысында берік орныққан әлеуметтік-шаруашылық дәстүрлерін, әдет-ғұрпын шұғыл күштеу жолымен өгерту науқандары себеп болды. Атап айтқанда, жартылай көшпелі Созақ ауданы аяқ астынан әрі тым қысқа мерзім ішінде отырықшылыққа көшіп, егін шаруашылығымен айналысуы тиіс болды. Жаппай күштеп ұжымдастыру Созақтың өзінен басталуы тиіс болды, оның территориясында коммуна құру көзделді. Ал мұның өзі алғаш күннен бастап халықтың наразылығына кездесті. Мұндай наразылық Созақ ауданы бойынша үлкен дүрлігу туғызған қанды көтеріліске айналып, үлкен дүрлігу туғызған оқиға болды. Жергілікті және жоғарғы кеңестік өкімет орындары көтерілістің ұйымдасқан сипатынан қауіптенді. Мұның дәлелі ретінде Кеңес өкіметінің көтерілісті басу үшін Шымкенттен, Алматыдан және Ташкенттен отрядтардың жіберілуін атап өтуге болады. Созақ көтерілісі жеңіліс тапқанымен, бұл көтерілістің Қазақстан тарихындағы алатын орыны ерекше. Сондықтан Созақ көтерілісіне қатысушылардың қызметін және қосқан үлесін жаңа архив құжаттарының негізінде әліде болса толық зерттеу қажеттілігі бар.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Алланиязов Т.К. История вооруженных выступлений и повстанческих движений 1929–1931 годов в Казахстане в новейшей литературе (2001–2021 годы) / Т.К. Алланиязов // Исторический курьер. — 2022. — №1(21). — С. 98–115.
- 2 Центральний Государственный архив Республики Казахстан. — Ф. Р-5. — Оп. 21. — Д. 15. — Л. 4–7.15.
- 3 Боранбай Ж. Созақ көтерілісі / Ж. Боранбай. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. Көп томдық. Астана: полиграфия, 2011. — 21 том. — 336 б.
- 4 Архив Президента Республики Казахстан (далее — АП РК). — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 2968. — Л. 141-148.
- 5 Шымкентский Городской Государственный архив. Дело о конфискации имущества по Сузакскому району. — Ф. 93-74. — Д. 3
- 6 Кыргызбаев О. Созақ көтерілісі (деректер, естеліктер) / О. Кыргызбаев. — Алматы: Арқас. — 2003. — 148 с.
- 7 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 17. — Д. 471. — Л. 229.
- 8 Байкадамов Н.С. Сырдария округіндегі күштеп ұжымдастыру және шаруалардың қарсыласу қозғалысы (1928-1932 жж.): тарих ғыл. канд. ... дисс. / Н.С. Байкадамов. — Алматы, 2001. — 150 б.
- 9 Архив КНБ РК. — Оп. 189. — Д. 39. — Л. 358-358. В кн.: Насильственная коллективизация и голод в Казахстане. Сборник документов. Алматы: Фонд «XXI век», 1998. — С. 63-64.
- 10 Рустемов М. Созақ көтерілісі / М. Рустемов // Социалистік Қазақстан. — 1990. — 24 шілде.
- 11 Бакторазов С.У. Қазақстанның Оңтүстік өңірінде жүргізілген саяси қуғын-сүргін (1917-1939) / С.У. Бакторазов. — Алматы: Дарын баспасы, 2022. — 307 б.
- 12 Қозыбаев М. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски / М. Қозыбаев. — Алматы, 2000. — 417 с.
- 13 Омарбеков Т. Зобалаң: (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық. 1929-1931 жылдары болған халық наразылығы) / Т. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1994. — 272 б.
- 14 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 5052. — Л. 315-321

Б.А. Еркинбекова, Б.К. Исабек

История Сузакского восстания: причины и итоги

В конце 1920-х гг. с началом индустриализации и массовой коллективизации в оценках, которых до сих пор не сходятся ученые, облик Казахстана начал существенно меняться. Насилие, гнет, массовые репрессии с приходом большевиков, неоднократно приводили к вооруженным выступлениям. Наиболее массовыми были народные выступления в годы Гражданской войны и коллективизации. В конце 20-х – начале 30-х гг. XX века с разной интенсивностью народные восстания вспыхивали на всей территории СССР. Южно-Казахстанская область являлась одним из регионов, где Советской власти оказывалось наиболее ожесточенное сопротивление. Одним из таких восстаний является Сузакское восстание — народное движение против политических и экономических мер Советской власти в Сузакском районе Южно-Казахстанской области в период с 1928 по 1930 года. Изучение данной проблемы позволит не только собрать, проанализировать и упорядочить информацию по данному вопросу, но и ответить на вопрос по степени и формам участия народа в антибольшевистских выступлениях. Основной целью исследования является изучение и обобщение предпосылок, содержания и особенностей Сузакского восстания в Сузакском районе. В статье рассматриваются различные элементы политики большевиков, приводившие к народному восстанию, анализируются причины восстания, их ход и характер, а также факторы, приведшие к неудачному завершению восстания. А также, авторами данной статьи анализируются действия советских и партийных органов, направленные на предотвращение, локализацию и ликвидацию Сузакского восстания. Определяется основное направление народного движения в период коллективизации и конфискации, анализируются превентивные, а также ответные меры советских и партийных работников, их сторонников, направленные на борьбу с недовольством народа.

Ключевые слова: история Казахстана, Сузакское восстание, Сузакский район, коллективизация, национально-освободительное движение, крестьянское вооруженное выступление, крестьянство

B.A. Yerkinbekova, B.K. Issabek

History of the Suzak Uprising: causes and outcomes

At the end of the 1920s, with the onset of industrialization and mass collectivization, Kazakhstan began to change significantly, although scholars still disagree on the extent of these changes. Violence, oppression, and mass repression with the arrival of the Bolsheviks repeatedly led to armed uprisings. The most widespread were the popular uprisings during the Civil War and collectivization. In the late 1920s and early 1930s, popular uprisings broke out with varying intensity throughout the USSR. South Kazakhstan was one of the regions where the Soviet government faced the most fierce resistance. One such uprising was the Suzak uprising, a popular movement against the political and economic measures of the Soviet government in the Suzak district of South Kazakhstan from 1928 to 1930. Studying this issue will not only allow us to collect, analyze, and organize information on this topic, but also to answer the question of the degree and forms of popular participation in anti-Bolshevik protests. The main goal of the study is to examine and summarize the preconditions, content, and characteristics of the Suzak uprising in the Suzak district. The article examines various elements of Bolshevik policy that led to the popular uprising, analyzes the causes of the uprising, its course and nature, as well as the factors that led to its unsuccessful conclusion. In addition, the authors of this article analyze the actions of Soviet and party authorities aimed at preventing, localizing, and suppressing the Suzak uprising. The main direction of the popular movement during the period of collectivization and confiscation is determined, and the preventive and retaliatory measures taken by Soviet and party officials and their supporters to combat popular discontent are analyzed.

Keywords: history of Kazakhstan, Suzak uprising, Suzak district, collectivization, national liberation movement, peasant armed uprising, peasantry

References

- 1 Allaniiazov, T.K. (2022). Istoriiia vooruzhennykh vystuplenii i povstancheskich dvizhenii 1929–1931 godov v Kazakhstane v noveishei literature (2001–2021 gody) [History of armed protests and insurgent movements of 1929–1931 in Kazakhstan in modern literature (2001–2021)]. *Istoricheskii kurer — Historical courier*, 1(21), 98–115 [in Russian].
- 2 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. R-5. — Op. 21. — D. 15. — L. 4–7.15 [in Russian].
- 3 Boranbai, Zh. (2011). *Sozaq koterilisi. Qazaq ult-azattyq qozgalysy. Kop tomdyq. 21 tom* [Sozak uprising / Kazakh national liberation movement. Multi-volume. Volume 21]. Astana: Poligrafiiia [in Kazakh].
- 4 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 2968. — L. 141–148 [in Russian].

- 5 Shymkentskii Gorodskoi Gosudarstvennyi Arkhiv. Delo o konfiskatsii imushchestv po Suzakskomu raionu [Shymkent City State Archive. Case of confiscation of property in the Suzak district]. — F. 93–74. — D. 3 [in Russian].
- 6 Kyrgyzbayev, O. (2003). *Sozaq koterilisi (derektter, estelikter)* [Suzak uprising (data, memories)]. Almaty: Arqas [in Kazakh].
- 7 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 17. — D. 471. — L. 229 [in Russian].
- 8 Baikadamov, N.S. (2001). Syrdariia okrugindegi kushtep uzhyndastyru zhane sharualardyn qarsylasu kozqalysy (1928-1932 zhzh.) [Forced collectivization and the peasant resistance movement in the Syrdarya region (1928-1932)]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 9 (1998). Arkhiv KNB RK [Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan]. — Op. 189. — D. 39. — L. 358-358. V knige: *Nasilstvennaia kollektivizatsiia i golod v Kazakhstane. Sbornik dokumentov* — In Book: *Forced collectivization and famine in Kazakhstan. Collection of documents*, Almaty: *Fond XXI vek* [in Russian].
- 10 Rustemov, M. (1990). Sozaq koterilisi [Sozak Uprising]. *Sotsialistik Qazaqstan — Socialist Kazakhstan, 24 shilde* [in Kazakh].
- 11 Baqtorazov, S.U. (2022). *Qazaqstannyn Ontustik onirinde zhurgizilgen saiasi qugyn-surgin (1917–1939)* [Political repressions in the Southern regions of Kazakhstan (1917–1939)]. Almaty: Daryn baspasy [in Kazakh].
- 12 Kozybayev, M. (2000). *Kazakhstan na rubezhe vekov: razmyshleniia i poiski* [Kazakhstan at the turn of the century: reflections and searches]. Almaty [in Russian].
- 13 Omarbekov, T. (1994). *Zobalan: (Kushtep uzhyndastyruqa qarsylyq. 1929–1931 zhyldary bolgan khalyq narazylygy)* [Zobalan: (Opposition to forced collectivization. Popular protests in 1929–1931)]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 14 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 5052. — L. 315–321 [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Еркинбекова Ботакөз — PhD докторант, Ө. Жәнібеков атындағы педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0004-7831-3522>

Исабек Баршағұл — т.ғ.к., доцент, Ө. Жәнібеков атындағы педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-1470-8945>

Information about the authors

Yerkinbekova Botakoz — PhD Student, O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0004-7831-3522>

Issabek Barshagul — Candidate of History Sciences, Associate Professor, O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-1470-8945>

Б.Ж. Ельмуратова^{1*}, Г.Ж. Ельмуратов², М.Н. Аубакиров³, М.Ж. Кулумбаева⁴^{1, 2, 4} «Торайғыров университеті» КеАҚ, Павлодар, Қазақстан;³ «Торайғыров университетінің» жоғары колледжі, Павлодар, Қазақстан(E-mail: e_botagoz@mail.ru; g_gani@mail.ru; aubakirovmaksat777@gmail.com; k_maisa1968@mail.ru)**«Еркін дала» («Свободная степь») газеті — жұмысшы қозғалысының тарихи дерегі ретінде**

Мақала Павлодар облысының Мемлекеттік архивынан табылған мерзімді баспасөз — «Еркін дала» («Свободная степь») газетіне қатысты тарихи дереккөздерді талдау негізінде Қазақстандағы жұмысшы қозғалысы мәселесін зерттеуге арналған. Мерзімді баспасөз — «Еркін дала» газетінің 1917 жылғы цифрланған бесінші нөмірі және 1918 жылғы 2, 29 нөмірлері талданған. Мерзімді баспасөз зерттеушілерді көптеген фактілік материалдармен қызықтырады, соның арқасында сол кезеңдегі оқиғалар туралы көп ақпарат алуға және халықтың саяси-әлеуметтік көңіл-күйін зерттеуге болады. Авторлар № 699 қорды, яғни Тюрин Кузьма Семенович атты жеке дара қорын зерделеген, яғни «1917 жылғы «Павлодар мемлекеттік мұрағатында К.С. Тюринмен жасалынған «Свободная степь» газетінен үзінділер» атты 307-істе өңірдегі еңбекшілердің экономикалық жағдайы туралы, сонымен қатар алғашқы наразылық әрекеттері жөнінде, яғни тәртіпсіздіктер мен халықтық толқулар туралы ақпарат берілген. Тарихнамалық талдау арқылы авторлар әр кезеңдегі зерттеушілердің еңбектерінде жұмысшы қозғалысының қаншалықты зерттелгенін салыстырады. Бұл зерттеудің өзектілігі қазіргі заманғы құбылыстармен анықталады, өйткені елдің экономикалық дамуында жұмысшылар маңызды рөл атқара береді. Мақала авторлары саяси-әлеуметтік қозғалыстарды (XIX ғ. соңы – XX ғ. басы) зерттеу барысында әлі жарияланбаған жаңа тарихи деректерге сүйене отырып аймақтағы жұмысшы қозғалысының ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді деген қорытындыға келеді. Тарихи құжаттарды талдау Қазақстандағы жұмысшы қозғалысының саяси және экономикалық сипатта болғанын, осылайша қоғамдағы түбегейлі өзгерістердің жалпы жағдайына әсер еткенін көрсетеді.

Кілт сөздер: тарихи дерек, архив, «Еркін дала» («Свободная степь») газеті, жұмысшы қозғалысы.

Kipicne

Тарихи дереккөздер — бұл кез келген адамның өмірі мен қызметінің нәтижесі, ол тарихи зерттеулерде маңызды құрал. Белгілі бір мәселені зерттеу үшін, зерттеуші сол тақырыпты терең түсінуі қажет. Осыған байланысты, «Анналар» мектебінің негізін қалаушы Люсьен Феврдің «Тарихшы — тек білетін адам емес, үнемі ізденісте болатын адам» [1; 17] деген сөзі өте орынды. Сонымен қатар, ұлы Абайдың «Тіршіліктің несі сән, тереңге бет қоймаса?» [2; 178] деген өлең жолдарын ескере отырып, біз әрқашан жаңа дереккөздер мен фактілерді іздеуге ұмтыламыз. Бұл үнемі ізденіс зерттеу жұмысымызға жаңа тың нәтижелер әкеледі. Біз өз зерттеуімізде «Еркін дала» газетін тандап, осы дереккөзді зерттеуге шешім қабылдадық.

Г.Н. Потанин өз мақалаларының бірінде баспасөзге көңіл бөле отырып, былай деп жазады: «Қазақ баспасөзінің басты мақсаттарының бірі — қазақ халқының ұлттық сана сезімін ояту болды. Алайда, оның әсері тек қоғамның жоғарғы топтарға ықпалы да толыққанды болмады, себебі ол цензураның шектеулеріне ұшырады» [3; 459].

Мерзімді басылымдар мәліметтерін тарих дерегі ретінде зерттеумен, талдаумен тарихшы-зерттеушілер айналысады. Мерзімді басылымдар — Қазақстан тарихының жазба деректерінің үлкен тобын құрайды. Және де әр кезеңде елімізде болып жатқан тарихи үрдістер мен оқиғаларды, жедел ақпаратты қарапайым халыққа жеткізіп отырған. Газет немесе журнал белгілі бір мерзімділікпен өткен оқиғаны өз бетінде бейнелейді. Газет материалдары өзінің құрамы жағынан әр алуан болып келеді. Онда ақпараттық мәліметтермен қатар өзінің мазмұны жағынан әр түрлі деректер: хаттар, күнделіктер, естеліктер т.б. ресми құжаттар, статистикалық мәліметтер, көркем шығармалар т.б. кездеседі. Деректанушы баспасөзді оның деректік маңызы мен ерекшеліктерін көрсету үшін, жалпы тарих дерегі ретіндегі ғылыми құндылығын анықтау үшін зерттейді. Сол дәуірдегі оқиғалар дамуын терең түсіну үшін мерзімді басылымдарды зерттеу аса маңызды [4; 188-193]. «Еркін дала» газеті де

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: e_botagoz@mail.ru

XX ғасырдың басындағы күнделікті өмірдің тарихын сипаттайтын құнды тарихи дереккөздердің бірі саналады.

Мақаланың мақсаты — тарихи талдаудың нақты объектісі ретінде белгілі бір басылымды тұтас алу немесе нақты бір мәтінді, яғни авторлар «Еркін дала» газетінен жұмысшы қозғалысына байланысты мәліметтерді талдауға тырысты. Ел басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Жарлығымен 2025 жыл «Жұмысшы мамандықтары жылы» деп жарияланды. Бұл экономикалық тұрақтылық пен әлеуметтік прогрестің басты факторы ретінде жұмысшы кәсіптерінің ролін күшейтудегі стратегиялық қадам. Бұл шешім елдің тұрақты өсуі мен инновациялық дамуын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқаратын білікті мамандарды дамытудың маңыздылығын көрсетеді. Демек, XX ғ. басындағы жұмысшы қозғалысы туралы өзекті мәселе қазіргі кезеңде де өз маңыздылығын жоғалтпаған.

Материалдар және әдістер

Мақаланың деректік материалдарын Павлодар облысының Мемлекеттік архивінің құжаттары құрайды. Атап айтқанда осы архивтің № 699 қорының, яғни Кузьма Семенович Тюриннің жеке құжаттар жинағы [5; 145-146] және 1917–1918 жылдары жарық көрген цифрланған газеттердегі маңызды мақалалар зерттеліп, Қазақстандағы жұмысшы қозғалысының дамуына қатысты деректер талданды. Кузьма Семенович Тюрин — КСРО Журналистер одағының мүшесі, Қазақстан Республикасының Бейбітшілікті қорғау комитетінің мүшесі, Кеңес Одағының Бейбітшілік қорының облыстық бөлімшесі басқарма бюросының мүшесі, өлкетанушы әрі тарихи құжаттар мен кітаптардың коллекционері. Жалпы 699-қор — Кузьма Семенович Тюриннің қоры 1904 сақтау бірлігінен тұрады, онда Қазақстанның революцияға дейінгі кезеңі, оның ішінде өлкетанушы жинаған Павлодар-Ертіс өңірі туралы мәліметтер бар. Мысалы, қорда 1917 жылғы «Свободная степь» газетінен үзінділер, 1900-1902 жылдарға арналған «Семей облыстық ведомосі» газетінен үзінділер, 1916-1918 жылдардағы Павлодар уезіндегі революциялық оқиғалар туралы құжаттардың көшірмелері, олар ҚазКСР Орталық мемлекеттік басқармасында, ГАСА-да, ГАОО-да анықталған құжаттар, сонымен қатар ГАОО қорынан анықталған 1908, 1916-1917 жж. Павлодар Ертіс өңірінің құжаттарының көшірмелері мен үзінділері. Біз мақаламызға қажетті «Свободная степь» газетінің үзінділерінен ақпарат алуға тырыстық.

№ 699 нөмірдегі жеке құжаттар жинағы жұмысшы қозғалысының тарихи оқиғаларын түсіну үшін өте маңызды және құнды дереккөз. Павлодар облысының Мемлекеттік архивіндегі 699-қордың 307-ісінде К.С. Тюрин құрастырған 1917 жылғы «Еркін дала» газетінің 28 материалынан тұратын үзінділер жинақталған. Газет сол кезеңде социалистік-демократиялық бағытта шығып тұрған, сәрсенбі және сенбі күндері жарық көріп, бағасы 10 тиын болған [6; 1]. Сонымен қатар, мақаланың негізгі материалдарын С. Торайғыров атындағы Павлодар облыстық Әмбебап ғылыми кітапханасы тарапынан цифрлық форматқа көшірілген «Еркін дала» газетінің 1917 жылғы және 1918 жылғы басқа да сандары (газеттің кейбір нөмірлері сақталмаған, мысалы 1917 жылғы — 1, 20, 35, 46 сандары жоқ; 1918 жылғы — 12, 19, 26, 30, 33, 34, 39-42, 44-46 сандары жоқ) құрайды.

Мақаланы жазу барысында жалпы ғылыми әдістер, соның ішінде талдау мен синтез әдістері, сонымен қатар арнайы тарихи әдістер — салыстырмалы-тарихи және проблемалық-хронологиялық әдістер қолданылды. Анализ және синтез әдісін қолдану барысында, мақалада архив құжаттар мен қоса мерзімді басылым «Свободная степь» газеті зерттелді.

Салыстырмалы тарихи әдіс арқылы әр жылдары (1917 және 1918 ж.) және әртүрлі аумақтарда (жалпы Қазақстан бойынша және Павлодар-Ертіс өңірінде) болған өзгерістерге тарихи салыстырулар жүргізілді. Проблемалық хронологиялық әдіс жұмысшы қозғалысының дамуы динамикасын бірізділікпен зерттеуге мүмкіндік тудырды.

Нәтижелері

«Еркін дала» газетінің алғашқы нөмірінде ел ішіндегі толқуларға ерекше назар аударылған. Мақалада халық санасына әсер еткен төңкеріс жайлы: «Бұған дейін ғасырлық тыныштық болған, енді бүкіл ел оянды» деп сипатталған [7; 49]. Яғни жалпы елдегі пайда болған жағдай, әр адамға, әр жұмысшы адамға өз әсерін тигізді.

М. Тынышпаевтың «Қазақ халқының тарихы» атты еңбегінде әлеуметтік-саяси қозғалыстардың қалыптаса бастағанын көреміз [8]. Оның «Қырғыздар және азаттық қозғалысы» атты, автономистердің бірінші съезіне арналған баяндамасында өңірдегі жер мәселесінің өзектілігі мен

халық арасында толқулардың басталғаны атап көрсетіледі. Толқулар — бұл адамдардың алғашқы наразылықтары болған, кейін наразылық қозғалыстарға ұласты.

«Еркін дала» газеті де қоғамдық-саяси қозғалыстардың негізгі бағыттарының бірі — облысшылдық мәселесіне назар аударған (бұл мәселені Захаренко Альберт Леонидович тереңірек зерттеген). Бұл жөнінде газет жарық көре бастағаннан бір апта өткен соң, яғни 19 тамызда, мәтіннен екі есе үлкен әріптермен, атаусыз және дереккөзсіз келесі ақпарат жарияланған: «ТОМСК. 11 тамыз. 50 қатысушыдан құралған Сібір облыстық съезі Сібірге кең автономия беру қажет деп шешім қабылдады» [9; 77]. Яғни бұл мерзімді басылымда әртүрлі мәселелер қарастырылған.

Газеттің екінші саны азық-түлік мәселесі мен халықты тауармен қамтамасыз етуге қатысты ресми бұйрықтар мен хабарландыруларға арналған. Онда Павлодар уезіндегі шаруалар депутаттарының бірінші және екінші съездерінің қорытындылары келтірілген. Съезд барысында өзекті (аграрлық сипаттағы) мәселелер мен проблемалар талқыланды. Барлық мәселелер шешімін тапқаннан кейін, съезд «Іске сәт!» деген ұранмен таратылған. Сондай-ақ, сол нөмірде сол кезеңнің маңызды мәселелері, Құрылтай жиналысына сайлау, земство енгізу мәселелері талқыланды съезд хаттамасы жарияланған [10; 51-55].

Мұндай жағдайлар жұмысшылардың өмір сүру деңгейі мен еңбек ақысының көтерілуін талап етеді. Мысалы, жұмысшылардың орташа айлық табысы 58 рубль 45 тиынды құрайды, ал негізгі тұтыну заттарының бағасы 1-шілдеге дейін 250%-ға артты. Жалақының көтерілуі жұмысшылар үшін 33%, ал қызметкерлер үшін 25%-ды құрады. Екібастұздағы шахтерлердің тұрмыс жағдайы өте нашар. Жұмысшылар уақытша салынған барактарда тұрып жатса, қырғыздар мен әскери тұтқындар жер үйлерде тұрады. Таза ауыз су жоқ, олар ащы суды ішуге мәжбүр. Жұмысшылар арасында ауру деңгейі өте жоғары. Олар ай сайынғы жалақыны 30 рубльге дейін көтеруді, ал жасөспірімдер үшін 15 рубль талап етеді, өйткені бұл еңбек өнімділігін арттырады деп сенеді [11]. Яғни, жұмысшылардың жағдайы өте ауыр болғаны көрсетілген. Сонымен қатар жалпы елдегі қоғамдық-саяси өмірдегі жұмысшылардың рөлі жоғарылады. Және де орыс және қазақ жұмысшылардың арасындағы еңбек ақысы әр түрлі болды.

Е. Дильмухамедов өзінің Қазақстандағы кеншілердің революциялық қозғалыс тарихы туралы зерттеуінде, яғни қазақ кеншілерінің ереуілдерін Ресей империясының құрамына кіруінен кейінгі оқиғалармен байланыстырады. Ол олардың экономикалық сипатын көрсетіп, Қазақстандағы кәсіпорындардағы еңбек жағдайларын салыстырмалы түрде талдайды [12; 24].

Сібірдегі жұмысшылар үшін төмен жалақы жалғыз табыс көзі болғандықтан, бұл өмір сүру үшін күрестің бір көрінісі ретінде қарастырылды [13; 25-32].

1917 жылдың қарашасында «Еркін дала» газетін шығарушы редакция Павлодардағы Кооперативтер қоғамына өтеді. Газеттің алғашқы шығарылуына 1917 жылдың тамызында жеке тұлғалардың қолдауымен қаражатсыз бастама жасалған. Газеттің негізгі қаржыландыру көзі ретінде Павлодар уезінің азық-түлік басқармасы 1000 рубль бөлді, бұл газетті өздері белгіленген тәртіп бойынша тарату міндетін жүктеді. Оның редакциясы және кеңсесі Владимир көшесіндегі Деров үйінде орналасқан [14; 14].

1917 жылдың 7 қарашасындағы «Еркін дала» газетінің №28 санында Павлодар қаласындағы көшедегі тәртіпсіздіктер мен халық толқулары туралы баяндалады. Павлодарда үш күн бойы қалыпты өмір қалыптастырылмады, өйткені халық таңертеңнен бастап жиналып, толқып кетті. Нәтижесінде дүкендер жабылып, азық-түлік комитеттері жұмысын тоқтатып, мектептерде сабақтар өткізілмеді. Осының бәрі халықтың сайлау карточкаларын алу үшін басқармаға баруды ұмытуына алып келді. Қалың жұрт сәуір айындағы оқиғаларды еске алып, тұтқындар мен азаматтарды тексеру әрекеттерін бастады. Құлыптар бұзылып, кілттер күшпен алынған, бейбіт тұрғындардың үйіне басып кіріп, табылған заттар белгісіз түрде жинақталды. 1-қарашада кооператор, шаруа Косокор кооперативтің қоймасында заңсыз тексеру барысында шаруаларға сатылған қантты тапқаны үшін ауыр соққыға жығылды. Соққыға жығылып, милицияға қамалған ол кейіннен жергілікті құқық қорғау органдарына ауыстырылып, ақырында түрмеге жіберілді. 2-қарашада халықтың арасында құрметке ие, мейірімді және ерікті қызметкер П.А. Бурнашев — уездік милиция бастығы да соққыға жығылды. Қалада әйелдер жақында болатын басып-жаншу туралы қауесет тарата бастады. Үш күн бойы 1000 адамға жуық халықтың көбін көріп, тыңдауға келген саналы адамдар құрады, ал оларды тәртіпсіз басқарушы ретінде қылмыскер әйелдер мен қатаң жазаланған тұлғалар әрекет етті. Қант бағасының өсуі осы бүлікшіл әрекеттердің негізгі себебі ретінде қарастырылмады. Осы оқиғалар қараша айының алғашқы үш күнінде орын алды. Бұқара арасында жергілікті гарнизонның сарбаздары да болған,

бірақ олар ешқандай әрекет жасауға қауқарсыз еді. Тіпті сарбаздар оларды бақылаған әйелдерден қорқып, олардың іс-әрекеттеріне ешқандай тосқауыл қоюға тырыспады [15; 17-18].

1917 жылғы 12-қарашада жарық көрген «Еркін дала» газетінің №33 санында қалада үш күн бойы орын алған тәртіп бұзушылықтардан кейін Жұмысшылар мен сарбаздар депутаттары кеңесінің кезекті жиынында әскери жағдайды енгізу мәселесі кеңінен қарастырылғаны жөнінде мәлімет беріледі. Кеңес мүшелері сол тұста халықты сабырлылық пен қоғамдық тәртіпті сақтауға шақырған [16; 28]. Дәл осы күні, яғни 12-қарашада, енгізілген әскери жағдайдың күші жойылғаны хабарланады [17; 30]. Сонымен, қарашаның алғашқы күндерінде өлкедегі ауыр, қиын жағдай болғаны, сонымен қатар кішігірім ереуілдер пайда болатыны анық сүреттелінген.

Зерттеуші А.Б. Тұрсынбаевтың еңбектерінде Кеңес өкіметінің Көкшетау қаласында ғана емес, сондай-ақ Семей облысына қарасты өзге де уездерде, атап айтқанда, Павлодар мен Өскеменде орнағаны туралы нақты әрі расталған деректер келтіріледі. Бұл саяси өзгерістер мен билік ауысу процесі 1917 жылдың қарашасынан 1918 жылдың ақпанына дейінгі аралықта жүзеге асқан [18; 208].

«Еркін дала» газетінің 47-нөмірінде Павлодарда Қызыл гвардия жасақтарының құрылуы жөнінде баяндалады. Онда бұл әскери құрамның нақты саны — 250 адам екені аталып, олардың ұйымдасқан әрекеттері туралы сөз қозғалады. Алайда, басылым бұл жасақтарды аты-жөні беймәлім, жабық түрде әрекет ететін қарулы адамдар ретінде сипаттап, олардың бейбіт өмірге қауіп төндіруі мүмкін екенін, қала мен уезде анархиялық жағдай туғызуға ұмтылып отырғанын алға тартады [19; 33].

Қ. Нұрпейісов өз еңбегінде осы мәселеге тоқталып, былай деп жазады: «Павлодардағы кадеттердің ресми басылымы — «Еркін дала» газеті Қызыл гвардияның құрылуын жергілікті әскери күштер мен казактарға бағытталған тікелей саяси қарсылық ретінде бағалап, оны жедел түрде жою қажеттігін ұсынды. Бұл жағдайдан кейін өңірде революциялық қозғалыстармен күресу мақсатында құрамына шектен тыс реакциялық көзқарастағы адамдар енген арнайы ерікті жасақ құрылды» [20; 39].

1918 жылғы газет басылымдары сол дәуірдегі әлеуметтік жағдайды тереңірек зерделеуге мүмкіндік береді. Мысалы, 3-қаңтарда жарық көрген №2 санында Т.Бездомныйдың «Жаңа жылыңмен, езілген халық!» атты өлеңі жарияланды. Бұл поэзиялық туындыда келесі шумақтар келтірілген:

«Жаңа жыл табалдырықта тұр,

Бірақ ол — жастай қажыған жан.

Қайғы мен уайымға оранып,

«Жаңа бақытпен!», — деп қағады әрбір есікті...» [21; 1].

Яғни, 1917 жылдағы болған жағдай, әрі қарай жаңа жылда жалғасады деген ой пайда болады. Адамдар сол қиын қыстау кезеңнен әбден шаршап, бірақ та үміттерін үзбей өмір сүреді.

Сол сияқты, 21 ақпанда шыққан №29 санында жұмысшыларға көрсетілген қысым мен қоғамдық тұрақсыздықтар туралы мәліметтер тағы да жарияланып, олар өз наразылығын ашық білдіре алмай, үнсіз қалуға мәжбүр болғаны айтылады [22; 2].

Аталған фактілер XX ғасырдың басында жұмысшы табының әлеуметтік жағдайы ауыр болғанын, өмір сүру деңгейінің төмендігін және олардың болашаққа деген сенімінің әлсірегенін айқын көрсетеді.

Талқылау

Кеңестік кезеңде М.Х. Асылбеков, Е. Дильмұхамедов, А.П. Кияница [23] сияқты бірқатар ғалымдар жұмысшы табының жекелеген топтарын — теміржолшыларды, кеншілерді, сондай-ақ «Орыс-қырғыз (казак) одағының» қызметін зерттеген. Е.Б. Бекмахановтың [24] еңбегінде жұмысшы табының тарихына қатысты құнды мәліметтер келтірілген. Мысалы, XIX ғасырдың аяғында Семей өңіріндегі зауыттар мен шахталардан жұмысшылардың жаппай қашуы туралы және қоныс аударған шаруалардың қозғалысы туралы мәліметтер берілген, яғни сол кезеңдегі наразылық қозғалыстардың пайда болуы байқалады.

Ш. Шафиро [25] өз зерттеуінде РСДРП-ның құрылуы мен қызметін, сондай-ақ кәсіподақ қозғалысының қалыптасу мәселелерін қарастырады, бұл қозғалыс жұмысшы қозғалысымен тығыз байланысты болғаны белгілі. XX ғасырдың 80-жылдарының соңында С. Игибаевтың [26] революцияға дейінгі Қазақстандағы өнеркәсіп жұмысшылары туралы монографиясы жарық көрді.

Қазіргі кезеңде саяси-әлеуметтік қозғалыстарға, атап айтқанда аграрлық қозғалысқа қатысты бірқатар диссертациялық жұмыстарды атап өтуге болады. Мысалы, О.Х. Мухатованың [27] еңбегі. С.Г. Белоустың «Қазақстандағы аграрлық мәселе XIX ғасырдың аяғы — XX ғасырдың басында және оның «Қазақстан тарихы» курсына қатынасы» [28] деген зерттеуінде кенестік кезеңдегі аграрлық мәселелер қарастырылған. Жұмысшы қозғалысы аграрлық қозғалыспен тығыз байланысты болғандықтан, бұл жұмыстарға ерекше назар аударуға лайық деп санаймыз. Ж.М.-А. Асылбекова мен басқа авторлардың мақаласында революцияға дейінгі кезеңдегі ұлттық жұмысшы кадрларының тарихы қарастырылады, бұл Қазақстанның ұлттық индустриалды кадрларының қалыптасуындағы маңызды кезең [29]. Қазақстандағы саяси-әлеуметтік қозғалыстардың тарихнамасына арналған оқу құралы Б.Ж. Ельмуратова [30] тарапынан жазылған.

Ресейлік зерттеушілер В.П. Зиновьев пен В.Н. Фараоновтың бірқатар еңбектері индустриялық ортаның қалыптасу ерекшеліктерін, кадрлардың жасақталуын және Сібір жұмысшыларына қатысты жекелеген мәселелерді зерттеуге арналған [31].

Алайда, Қазақстандағы жұмысшы қозғалысын зерттеуде тарихи дереккөз ретінде «Еркін дала» газетін арнайы қарастыратын зерттеулер әзірге жоқ.

Қорытынды

Жазбаша тарихи деректердің ішіндегі ең маңызды әрі құнды түрлерінің бірі — мерзімді баспасөз басылымдары. Қазақстандағы қоғамдық пікір мен саяси бағытты қалыптастыруда «Еркін дала» газеті негізгі ақпарат құралы қызметін атқарған. Бұл басылым өз кезеңіндегі қоғамдық-саяси ахуал, әлеуметтік өзгерістер, халықтың күнделікті өмірі туралы нақты әрі шынайы мәліметтер ұсына отырып, зерттеушілер үшін таптырмас дереккөзіне айналды.

Газет материалдарын талдау арқылы аймақтағы жұмысшы қозғалысының өрбу барысын және баспасөздің қоғамдық бағыт-бағдарын жан-жақты сипаттауға болады. Мерзімді басылымдар мен архивтік құжаттар тарихи-деректанулық тұрғыдан аса құнды әрі бірегей қайнар көз болып саналады. Олар зерттеушілердің дерекқорын толықтырып, ғылыми ізденістің негізін құрайды.

Мерзімді басылымдар мен архивтік құжаттар құнды тарихи дерек болып табылады және зерттеушінің деректік қорында негізгі орындардың бірін алады. Сонымен, мерзімді басылым «Еркін дала» газеті орыс тілінде шыққан; сол кезеңдегі басты өзекті мәселені анықтауға мүмкіндік берді; сол кезеңдегі мерзімді басылымдар әр түрлі белгілеріне қарай немесе қоғамдық саяси бағыттарына қарай дамыды. Ал зерттеуші мерзімді басылымды тарихи дерек ретінде пайдаланып, одан объективті мағлұмат ала алады.

Павлодар облысының Мемлекеттік архивінде сақталынған №699 қордан және Кузьма Семенович Тюриннің жеке қорынан құнды, қажетті мәліметтерді алуға болады.

Зерттелініп отырған мәліметтер Қазақстандағы жұмысшы қозғалысының дамуына зор үлес қосқаны анық байқалады. Жұмысшылар ерекше әлеуметтік тобын қалыптастырды. Жалпы тарихнамада зерттелінген сұрақтар және мерзімді басылымдар мен архивтік құжаттардағы мәліметтер барлығы жұмысшы қозғалысының басты мақсаты — жұмысшылардың жалақысын жоғарту, жұмыс күнін қысқарту және еңбек жағдайын жақсарту болғанын дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Зайцева Т.И. Зарубежная историография: XX – начало XXI века: учебное пособие / Т.И. Зайцева. — М.: Изд.центр «Академия», 2013. — 144 с.
- 2 Құнанбайұлы А. Өлеңдер, аудармалар, поэмалар / А. Құнанбайұлы. — Алматы: Атамұра, 2020. — 288 б.
- 3 Алдажуманов Қ.С. Движение Алаш. Сборник документов и материалов. Апрель 1901 г. – декабрь 1917 г. / Қ.С. Алдажуманов, А.С. Зұлқашева, М.Қ. Қойгелдиев и др.; под общ.ред. М.Қ. Қойгелдиев. – Алматы: Алаш, 2004. — Т. 1. — 552 с.
- 4 Атабаев К.М. Қазақстан тарихының деректанулық негіздері: оқу құралы / К.М. Атабаев. — Алматы: Қазақ университеті, 2002. — 302 б.
- 5 Ельмуратова Б.Ж. Важность исторических источников — фонды личного происхождения / Б.Ж. Ельмуратова, М.Ж. Кулумбаева, М.Н. Аубакиров // Материалы международной научно-практической конференции «XIII Торайгыровские чтения». — Павлодар: Торайгыров университеті, 2021. — Т. 2. — С. 144-148.
- 6 Государственный архив Павлодарской области (далее — ГА ПО). — Ф. 699. — Оп. 1. — Д. 307. — Л. 1.
- 7 ГА ПО. — Ф. 699. — Оп. 1. — Д. 307. — Л. 49.

- 8 Тынышпаев М. Киргизы и освободительное движение / М. Тынышпаев // Русский Туркестан. — 1906. — 1 января; Тынышпаев М. История казахского народа / М. Тынышпаев. — Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. — 224 с.
- 9 Захаренко А.Л. Идеи областничества на страницах павлодарской печати в 1917 — нач. 1918 г. / А.Л. Захаренко // Вестник Томского государственного университета. — 2011. — №2(14). — С. 77-79.
- 10 ГА ПО. — Ф. 699. — Оп. 1. — Д. 307. — Л. 51-55.
- 11 Газета Свободная степь. — №5 от 26 августа 1917 г.
- 12 Дильмухамедов Е.Д. Революционное движение горнорабочих Казахстана в начале XX в. (1900-1917 гг.) / Е.Д. Дильмухамедов. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1955. — 128 с.
- 13 Фараонов В.Н. Характер доходов рабочих Западной Сибири конца XIX — начала XX в. / В.Н. Фараонов // Сибирские исторические исследования. — 2013. — № 2. — С. 25-32.
- 14 ГА ПО. — Ф. 699. — Оп. 1. — Д. 307. — Л. 14.
- 15 ГА ПО. — Ф. 699. — Оп. 1. — Д. 307. — Л. 17-18.
- 16 ГА ПО. — Ф. 699. — Оп. 1. — Д. 307. — Л. 28.
- 17 ГА ПО. — Ф. 699. — Оп. 1. — Д. 307. — Л. 30.
- 18 Турсунбаев А.Б. Казахский аул в трех революциях — Алма-Ата: Казахстан, 1967. — 483 с.
- 19 ГА ПО. — Ф. 699. — Оп. 1. — Д. 307. — Л. 33.
- 20 Нурпеисов К. Советы Казахстана в борьбе за упрочение власти рабочих и крестьян / К. Нурпеисов. — А-Ата, 1968, С. 39; Ельмуратова Б.Ж. Историография социально-политических движений в Казахстане: учебное пособие / Б.Ж. Ельмуратова. — Павлодар: Кереку, 2008. — 121 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://refdb.ru/look/1717342-pall.html>
- 21 Газета «Свободная степь». — № 2 от 3 января 1918 г. — С. 1.
- 22 Газета «Свободная степь». — № 29 от 21 февраля 1918 г. — С. 2.
- 23 Дильмухамедов Е.Д. Революционное движение горнорабочих Казахстана в начале XX в. (1900-1917 гг.) / Е.Д. Дильмухамедов. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1955. — 128 с.; Кияница А.П. Большевики Северного Казахстана в период первой русской революции (1905-1907 гг.) / А.П. Кияница. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1955. — 120 с.; Асылбеков М.Х. Железнодорожники Казахстана в первой русской революции 1905-1907 гг. — Алма-Ата: Наука, 1965. — 182 с.; Асылбеков М.Х. Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана (1917-1970 гг.) / М.Х. Асылбеков. — Алма-Ата, 1973; Дильмухамедов Е.Д. Очерки истории рабочего класса дореволюционного Казахстана: II пол. XIX — начало XX веков / Е.Д. Дильмухамедов, Ф. Маликов. — А-Ата.: Акад. наук КазССР, 1963. — 270 с.
- 24 Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России / Е.Б. Бекмаханов. — М.: АН СССР, 1957. — 339 с.; Бекмаханов Е.Б. Собрание сочинений в семи томах / Е.Б. Бекмаханов. — Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2005. — Т. 5. Сборник научных статей. — 267 с.
- 25 Шафиро Ш. Первые группы РСДРП и начало профсоюзного движения в Казахстане (1905-1907 гг.) / Ш. Шафиро. — Алма-Ата: Казахстан, 1964. — 215 с.
- 26 Игибаев С.К. Промышленные рабочие дореволюционного Казахстана 1861-1917 гг. / С.К. Игибаев. — Алматы: Наука, 1991. — 178 с.
- 27 Мухатова О.Х. Қазақстандағы аграрлық өзгерістер тарихнамасы (XIX ғ. соңы – XX ғасыр): тарих ғыл. д-ры ... дисс. Маманд. 07.00.09 / О.Х. Мухатова. — Алматы: Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, 1999. — 355 б.
- 28 Белоус С.Г. Аграрный вопрос в Казахстане в конце XIX — начале XX веков и его отражение в курсе «История Казахстана»: дис. ... д-ра философии (PhD): 6D011400 — История / С.Г. Белоус. — КазНПУ им. Абая. — Алматы, 2019. — С. 135.
- 29 Asylbekova Zh.M. To the question of the formation of kazakh workers in the pre-revolutionary period / Zh.M. Asylbekova, T.A. Apendiyev, A.D. Zhusupova // Abai Kazakh National Pedagogical University. Series “Historical and socio-political sciences”. — 2023. — No 1(76). — P. 7-18. DOI:<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.001>.
- 30 Ельмуратова Б.Ж. Историография социально-политических движений в Казахстане: учебное пособие / Б.Ж. Ельмуратова. — Павлодар: Кереку, 2008. — 121 с.
- 31 Зиновьев В.П. Индустриальные кадры старой Сибири / В.П. Зиновьев. — Томск: Изд-во Том.ун-та, 2007. — 258 с.; Зиновьев В. Современная историография индустриальных кадров дореволюционной Сибири / В. П. Зиновьев // Сибирские исторические исследования. — 2013. — № 1. — С. 31-42; Зиновьев В.П. Виды заработной платы горнорабочих Сибири во второй половине XIX — начале XX в. / В.П. Зиновьев // Сибирские исторические исследования. — 2014. — № 3. — С. 24-45; Фараонов В.Н. Характер доходов рабочих Западной Сибири конца XIX — начала XX в. / В.Н. Фараонов // Сибирские исторические исследования. — 2013. — № 2. — С.25-32.

Б.Ж. Ельмуратова, Г.Ж. Ельмуратов, М.Н. Аубакиров, М.Ж. Кулумбаева

Газета «Свободная степь» — исторический источник рабочего движения

Статья посвящена исследованию рабочего движения в Казахстане на основе анализа исторических источников, найденных в Государственном архиве Павлодарской области. В частности, анализируется периодическая печать — газета «Свободная степь», включая оцифрованные номера: пятый номер за 1917 год и номера 2 и 29 за 1918 год. Периодическая печать привлекает исследователей большим количеством фактического материала, благодаря которому можно выделить обширные сведения о событиях того времени, а также изучить политическое и социальное настроение населения. Авторами изучен фонд 699 — фонд личного происхождения Тюрина Кузьмы Семёновича, а именно дело №307 «Выписки из газеты „Свободная степь“ за 1917 год, сделанные К.С. Тюриным и хранящиеся в Павлодарском государственном архиве. В этих выписках приведены сведения об экономическом положении рабочих края, а также о первых попытках протеста — уличных беспорядках и народных волнениях. Проводя историографический анализ, авторы сравнивают степень изученности проблемы рабочего движения в трудах исследователей разных периодов. Актуальность исследования обусловлена тем, что рабочие и сегодня продолжают играть важнейшую роль в экономическом развитии страны. Авторы пришли к выводу, что изучение социально-политических движений конца XIX — начала XX века на основе новых, ранее не опубликованных исторических источников позволяет глубже понять особенности рабочего движения в крае. Анализ исторических документов показывает, что движение рабочих Казахстана носило политический и экономический характер, то есть, таким образом, повлияло на общее положение радикальных изменений в обществе.

Ключевые слова: исторический источник, архив, газета «Свободная степь», рабочее движение.

B.Zh. Yelmuratova, G.Zh. Yelmuratov, M.N. Aubakirov, M.Zh. Kulumbaeva

The Newspaper “Free step” — Historical Source of the Workers' Movement

This article examines the labor movement in Kazakhstan, based on an analysis of historical sources found in the State Archives of the Pavlodar Region. The periodical “Free Step” newspaper was analyzed, along with its digitized issues, including issue number 5 from 1917 and issues 2 and 29 from 1918. The periodical press attracts researchers with an abundance of factual material, thanks to which one can glean a large amount of information about the events of that period and study the political and social mood of the population. The authors studied collection 699, a collection of personal origin — the collection of Kuzma Semenovich Tyurin, namely file 307, “Extracts from the newspaper Svobodnaya Steppe for 1917 made by K.S. Tyurin in the Pavlodar State Archives,” which provides information on the economic situation of the region’s workers, on the first attempts at protest — street riots and civil unrest. Through a historiographical analysis, the authors compare the extent to which the labor movement has been studied in the works of researchers from different periods. The relevance of this research is determined by contemporary phenomena, where workers continue to play a vital role in the country’s economic development. The authors of the article come to the conclusion that the study of socio-political movements (late 19th century – early 20th century) based on new unpublished historical sources makes it possible to understand the characteristics of the labor movement in the region. An analysis of historical documents shows that the workers’ movement in Kazakhstan was political and economic in nature, thus influencing the overall situation of radical changes in society.

Key words: historical source, archive, newspaper «Free Step», labor movement.

References

- 1 Zaitseva, T.I. (2013). *Zarubezhnaia istoriografiia: XX — nachalo XXI veka: uchebnoe posobie* [Foreign historiography: the XX — beginning of the XXI century: a textbook]. Moscow: Izdatelskii tsentr «Akademiiia» [in Russian].
- 2 Kunanbaiuly, A. (2020). *Olender, audarmalar, poemalar* [Poems, translations]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 3 Aldazhumanov, K.S., Zulkasheva, A.S., & Koigeldiev M.K. et al. (Ed.). (2004). *Dvizhenie Alash. Sbornik dokumentov i materialov. April 1901 g. – dekabr 1917 g.* [The Alash movement. Collection of documents and materials. April 1901 – December 1917]. Vol. 1. Almaty: Alash [in Kazakh, in Russian].
- 4 Atabayev, K.M. (2002). *Qazaqstan tariqhynyn derektanulyk negizderi* [Source-based foundations of the history of Kazakhstan]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 5 Elmuratova, B.Zh., Kulumbaeva, M.Zh., & Aubakirov, M.N. (2021). *Vazhnost istoricheskikh istochnikov — fondy lichnogo proiskhozhdeniia* [The Importance of Historical Sources — Personal Funds]. *Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi*

konferentsii «XIII Toraigyrovskie chteniia» — Proceedings of the International Scientific and Practical Conference «XIII Toraighyrov Readings» (29 oktiabria 2021 goda) (pp. 144-148). Vol. 2. Pavlodar: Toraighyrov universiteti [in Russian].

- 6 GA PO [State Archives of Pavlodar Region]. — F. 699. — Op. 1. — D. 307. — L. 1 [in Russian].
- 7 GA PO [State Archives of Pavlodar Region]. — F. 699. — Op. 1. — D. 307. — L. 49 [in Russian].
- 8 Tynyshpaev, M. (1993). Kirgizy i osvoboditelnoe dvizhenie [The Kirghiz and the Liberation Movement]. *Russkii Turkestan — Russian Turkestan*, 1906, 1 January [in Russian]; Alma-Ata: Qazaq universiteti [in Russian].
- 9 Zakharenko, A.L. (2011). Idei oblastnichestva na stranitsakh pavlodarskoi pechati v 1917 — nachalo 1918 g. [Ideas of regionalism on the pages of the Pavlodar press in 1917-early 1918]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Tomsk State University*, 2(14), 77-79 [in Russian].
- 10 GA PO [State Archives of Pavlodar Region]. — F. 699. — Op. 1. — D. 307. — L. 51-55 [in Russian].
- 11 (1917). *Gazeta Svobodnaia step* [Free Steppe newspaper]. 5 (26 avgusta 1917 g) [in Russian].
- 12 Dilmukhamedov, E.D. (1955). *Revoliutsionnoe dvizhenie gornorabochikh Kazakhstana v nachale XX v. (1900-1917 gg.)* [Revolutionary movement of miners in Kazakhstan at the beginning of the 20th century (1900-1917)]. Alma-Ata: Kazgosizdat [in Russian];
- 13 Faraonov, V.N. (2013). Kharakter dokhodov rabochikh Zapadnoi Sibiri kontsa XIX — nachala XX v. [The nature of income of workers in Western Siberia in the late 19th — early 20th centuries]. *Sibirskie istoricheskie issledovaniia — Siberian Historical Research*, 2, 25-32 [in Russian].
- 14 GA PO [State Archives of Pavlodar Region]. — F. 699. — Op. 1. — D. 307. — L. 14 [in Russian].
- 15 GA PO [State Archives of Pavlodar Region]. — F. 699. — Op. 1. — D. 307. — L. 17-18 [in Russian].
- 16 GA PO [State Archives of Pavlodar Region]. — F. 699. — Op. 1. — D. 307. — L. 28 [in Russian].
- 17 GA PO [State Archives of Pavlodar Region]. — F. 699. — Op. 1. — D. 307. — L. 30 [in Russian].
- 18 Tursunbaev, A.B. (1967). *Kazakhskii aul v trekh revoliutsiakh* [Kazakh village in three revolutions]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 19 GA PO [State Archives of Pavlodar Region]. — F. 699. — Op. 1. — D. 307. — L. 33 [in Russian].
- 20 Nurpeisov, K. (1968). *Sovety Kazakhstana v borbe za uprochenie vlasti rabochikh i krestian* [The Councils of Kazakhstan in the Struggle to Strengthen the Power of Workers and Peasants]. Alma-Ata [in Russian]; Elmuratova, B.Zh. (2008). *Istoriografiia sotsialno-politicheskikh dvizhenii v Kazakhstane* [Historiography of socio-political movements in Kazakhstan]. Pavlodar: Kereku. Retrieved from <https://refdb.ru/look/1717342-pall.html> [in Russian].
- 21 *Gazeta Svobodnaia step* [Free Steppe newspaper], 2, 1 (3 yanvaria 1918 g.) [in Russian].
- 22 *Gazeta Svobodnaia step* [Free Steppe newspaper], 29, 2 (21 fevralia 1918 g.) [in Russian].
- 23 Dilmukhamedov, E.D. (1955). *Revoliutsionnoe dvizhenie gornorabochikh Kazakhstana v nachale XX v. (1900-1917 gg.)* [Revolutionary movement of miners in Kazakhstan at the beginning of the 20th century (1900-1917)]. Alma-Ata: Kazgosizdat [in Russian]; Kiianitsa, A.P. (1955). *Bolsheviki Severnogo Kazakhstana v period pervoi russkoi revoliutsii (1905-1907 gg.)* [Bolsheviks of Northern Kazakhstan during the first Russian revolution (1905-1907)]. Alma-Ata: Kazgosizdat [in Russian]; Asylbekov, M.Kh. (1965). *Zheleznodorozhniky Kazakhstana v pervoi russkoi revoliutsii 1905-1907 gg.* [Railway workers of Kazakhstan in the first Russian revolution of 1905-1907]. Alma-Ata: Nauka [in Russian]; Asylbekov, M.Kh. (1973). *Formirovanie i razvitie kadrov zheleznodorozhnikov Kazakhstana (1917-1970 gg.)* [Formation and development of railway personnel in Kazakhstan (1917-1970)]. Alma-Ata [in Russian]; Dilmukhamedov, E.D., & Malikov, F. (1963). *Ocherki istorii rabocheho klassa dorevoliutsionnogo Kazakhstana: II polovina XIX — nachalo XX vekov* [Essays on the history of the working class of pre-revolutionary Kazakhstan, second half of the 19th — early 20th centuries]. Alma-Ata: Akademii Nauk KazSSR [in Russian].
- 24 Bekmakhanov, E.B. (1957). *Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii* [The accession of Kazakhstan to Russia]. Moscow: Akademii Nauk SSSR [in Russian]; Bekmakhanov, E.B. (2005). *Sobranie sochinenii v semi tomakh. (Sbornik nauchnykh statei)* [Collected Works in Seven Volumes (Collection of Scientific Articles)]. Vol. 5. Pavlodar: TOO NPF «EKO» [in Russian].
- 25 Shafiro, Sh. (1964). *Pervye gruppy RSDRP i nachalo profsoiuznogo dvizheniia v Kazakhstane (1905-1907 gg.)* [The first groups of the RSDLP and the beginning of the trade union movement in Kazakhstan (1905-1907)]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 26 Igibaev, S.K. (1991). *Promyshlennye rabochie dorevoliutsionnogo Kazakhstana 1861-1917 gg* [Industrial workers of pre-revolutionary Kazakhstan 1861-1917]. Almaty: Nauka [in Russian].
- 27 Mukhatova, O.Kh. (1999). Qazaqstandagy agrarlyq ozgerister tarikhnaması (XIX g. sonı — XX gasyr) [Historiography of agrarian changes in Kazakhstan (end of XIX-XX centuries)]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 28 Belous, S.G. (2019). Agrarnyi vopros v Kazakhstane v kontse XIX — nachale XX vekov i ego otrazhenie v kurse «Istoriia Kazakhstana» [The agrarian question in Kazakhstan in the late 19th — early 20th centuries and its reflection in the course «History of Kazakhstan»]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Russian].
- 29 Asylbekova, Zh.M., Apendiyev, T.A., & Zhusupova, A.D. (2023). To the question of the formation of kazakh workers in the pre-revolutionary period. *Abai Kazakh National Pedagogical University. Series "Historical and socio-political sciences"*, 1(76), 7-18. DOI:<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.001>.
- 30 Elmuratova, B.Zh. (2008). *Istoriografiia sotsialno-politicheskikh dvizhenii v Kazakhstane* [Historiography of socio-political movements in Kazakhstan: a textbook]. Pavlodar: Kereku [in Russian].
- 31 Zinovev, V.P. (2007). *Industrialnye kadry staroi Sibiri* [Industrial personnel of old Siberia]. Tomsk: Izdatelstvo Tomskogo universiteta [in Russian]; Zinovev, V. (2013). *Sovremennaia istoriografiia industrialnykh kadrov dorevoliutsionnoi Sibiri* [Modern

historiography of industrial personnel of pre-revolutionary Siberia] *Sibirskie istoricheskie issledovaniia — Siberian historical research*, 1, 31-42 [in Russian]; Zinovev, V.P. (2014). Vidy zarabotnoi platy gornorabochikh Sibiri vo vtoroi polovine XIX — nachale XX v. [Types of wages of miners in Siberia in the second half of the 19th – early 20th centuries] *Sibirskie istoricheskie issledovaniia — Siberian historical research*, 3, 24-45 [in Russian]; Faraonov, V.N. (2013). Kharakter dokhodov rabochikh Zapadnoi Sibiri kontsa XIX — nachala XX v. [The nature of income of workers in Western Siberia in the late 19th – early 20th centuries] *Sibirskie istoricheskie issledovaniia — Siberian historical research*, 2, 25-32 [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Ельмуратова Ботагоз — тарих ғылымдарының кандидаты, кафедра профессоры, «Торайғыров университеті» КеАҚ, Павлодар, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0002-3969-819X>

Ельмуратов Гани — саяси ғылымдарының кандидаты, кафедра профессоры, «Торайғыров университеті» КеАҚ, Павлодар, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0003-0958-9387>

Кулумбаева Майса — мәдениеттану магистрі, аға оқытушы, «Торайғыров университеті» КеАҚ, Павлодар, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0002-2972-5860>

Аубакиров Махсат — саясаттану магистрі, оқытушы, «Торайғыров университетінің» КеАҚ жоғары колледжі, Павлодар, Қазақстан <https://orcid.org/0009-0007-3222-0517>

Information about the authors

Yelmuratova Botagoz — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-3969-819X>

Yelmuratov Gani — Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-0958-9387>

Kulumbaeva Maisa — Master of Cultural Studies, Lecturer, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2972-5860>

Aubakirov Mahsat — Master of Political Studies, Lecturer, Higher College Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0007-3222-0517>

Ж.А. Калыгулова^{*} , М.А. Алпысбес *Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*
(E-mail: kga_1981@mail.ru, alpysbes_ma@enu.kz)

Медицинская помощь в Сырдарьинской области в послереформенный период: между традицией и модернизацией (1860–1917 гг.)

В статье рассматриваются процессы становления и развития системы медицинской помощи в Сырдарьинской области в послереформенный период — с середины XIX до начала XX века. Особое внимание уделено влиянию административных и социальных реформ, проводимых Российской империей в Туркестанском крае, и трансформации системы здравоохранения. Было определено, что, несмотря на такие сложные социально-экономические условия, как нехватка квалифицированных медицинских кадров, низкий уровень санитарного контроля и гигиенической культуры, еще слабая профилактико-эпидемиологическая инфраструктура, именно в этот период начался процесс модернизации медицинской сферы. Представлено описание и характеристика процессов перехода от устаревших народных методов врачевания к официальной медицинской помощи, организованной теперь государственной системой. Показаны прогрессивные изменения в общественной жизни, связанные с деятельностью первых лечебных учреждений медицинской помощи и профессионально обученных для сферы медицины врачей, фельдшерских и санитарных кадров. Проанализированы формы медицинского обслуживания — амбулаторное и стационарное, этапы их становления, особенности борьбы с инфекционными заболеваниями и эпидемиями. На основе архивных и статистических источников представлены сведения о структуре медицинских учреждений, численности и качественных характеристиках персонала, расходах на здравоохранение и механизмах финансирования. В статье отражены различные трудности и противоречия, возникшие на пути становления официальной медицинской помощи в крае. Подчеркнута роль врачей, фельдшеров и акушеров в формировании системы здравоохранения. Материалы представляют научный интерес для историков, специалистов в области социальной истории, а также для исследователей колониальной политики царизма в Туркестанском крае.

Ключевые слова: модернизация, история медицины, Сырдарьинская область, Туркестанский край, народная медицина, врачи, здравоохранение, амбулатория, лечебные учреждения.

Введение

Рассматриваемый период характеризуется как переходной период от нетрадиционных форм лечения к традиционной медицине, от народного врачевания к лечению методами официальной медицины. Послереформенный период для Туркестанского края стал временем больших изменений — масштабных преобразований, касающихся социальных, экономических и административных структур. Одним из значимых направлений модернизации стало становление и развитие здравоохранения и медицины для всего Туркестанского края. Сырдарьинская область, входившая на тот момент в состав Туркестанского генерал-губернаторства, представляла собой важный стратегический и социально сложный регион. Она включала территории современных южных районов Казахстана, и регионов Узбекистана. Основное население составляли казахи, узбеки, таджики, и другие этносы. Отдаленность между аулами составляла десятки километров, что сильно влияло на доступность и организацию медицинской помощи в крае. Открытие первых лечебных учреждений явилось прогрессивным моментом в истории края. В крае свирепствовали частые эпидемии чумы, оспы, и других особо опасных, заразных инфекционных болезней, которые приводили к большим человеческим жертвам. Поэтому, было необходимо внедрение системы медико-санитарного контроля, надзора и обслуживания населения. В связи с этим обстоятельством, деятельность первых профессиональных медицинских работников была крайне важной, и во многом определяющей. Характер и направление развития здравоохранения в условиях колониальной администрации были связаны, в первую очередь, с нехваткой ресурсов, также с необходимостью адаптации к местным условиям и сложившимся традициям населения.

Актуальность темы обусловлена необходимостью изучения региональных особенностей модернизации медицины в Туркестанском крае, и выработкой объяснения и понимания механизмов адап-

^{*} Автор-корреспондент. E-mail: kga_1981@mail.ru

тации новых форм здравоохранения к специфическим условиям в окраинах Российской империи. Целью статьи является анализ процесса становления и развития системы медицинской помощи в Сырдарьинской области в послереформенный период в контексте административных, социальных и медицинских преобразований, проводимых Российской империей. Вместе с тем, настоящая статья направлена <<на выявление особенностей становления и развития медицинской помощи в Сырдарьинской области в период 1860–1917 гг., с освещением достижений, трудностей и противоречий, возникших на пути её развития.

Материалы и методы

Источниковую базу исследования составили документы Государственного архива Южно-Казахстанской области, в фонде № 1129, опись 3, 4, 11 содержатся материалы, касающиеся состояния здравоохранения в Сырдарьинской области в изучаемый период. Среди них — приказы Военного губернатора Сырдарьинской области по организации медицинской помощи в крае, распоряжения об открытии попечительского совета над детскими приютами, документы по организации оказания медицинской помощи населению, постановления об учреждении областного и уездного комитетов общественного здравоохранения, решения об открытии лечебниц, аптеки и врачебных участков в городах, отчеты Военно-медицинских инспекторов. Также в фонде представлены рапорты и сведения о заболеваемости населения инфекционными и особо опасными заболеваниями, а также медико-санитарные отчеты Сырдарьинской области.

По данной проблеме большая часть архивных материалов содержится в Центральном государственном архиве Республики Узбекистан. Были использованы материалы из фонда И-1 и И-17 ЦГА РУ, отражающие состояние здравоохранения Туркестанского края в конце XIX — начале XX веков.

В частности, это сведения о медицинских учреждениях, отчёты о деятельности врачебных участков, данные о санитарном состоянии населённых пунктов и эпидемиологической ситуации, а также приказы и распоряжения местной администрации по вопросам организации медицинской помощи населению. Включены также рапорты и статистические данные, содержащие подробную информацию о численности медицинского персонала и характере заболеваемости среди населения.

Дополнительными источниками для подготовки статьи стали отчёты и статистические материалы, которые регулярно печатались в таких специальных справочных изданиях как «Отчёт по ревизии Туркестанского края», «Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области», «Обзоры по Сырдарьинской области», «Туркестанская адресная книга», «Туркестанские ведомости», «Медико-санитарный отчет по Сырдарьинской области», «Материалы для статистики Туркестанского края», и иные источники, отражающие состояние здравоохранения и социально-демографические процессы в регионе.

При проведении исследования использованы методы сравнительного анализа архивных источников и контент-анализ, обработка и сопоставление статистических данных, отчетов, актов, и историко-сопоставительного анализа материалов, с целью выявления, систематизации и интерпретации исторических данных, отражающих состояние системы здравоохранения в Сырдарьинской области в конце XIX — начале XX веков. В работе применяется сравнительно-исторический метод, позволяющий определить характер развития медицинской помощи от его традиционных форм народного врачевания к официальной медицине. Исследование опирается на междисциплинарный подход, интегрирующий инструменты исследования социальной истории, медицинской антропологии и политической истории. Это обеспечивает комплексное освещение процессов трансформации медико-санитарной системы региона в контексте широкой колониальной политики Российской империи в Туркестанском крае.

Методологической основой исследования является изучение архивных источников путем выявления данных, анализа и синтеза различных исторических фактов, касающихся медико-санитарного состояния Сырдарьинской области. Историко-сопоставительный метод применяется для сопоставления традиционных и модернизированных форм медицинского обслуживания населения, а также системный подход — для анализа медицинской помощи как элемента комплексной, социальной и культурной структуры региона. Это обуславливает междисциплинарный подход, рассматривающий данную проблему в тесной связи с экономическими, социально-политическими процессами края и историей медицины.

Результаты

До присоединения Казахстана к Российской империи, врачеванием населения на территории Сырдарьинской области занимались местные лекари-знахари, которые у казахов назывались «емші», «дәріші», «сынықшы», «бақсы», «диуана», не имея официального медицинского образования, продолжали лечить заболевших людей различными народными средствами и методами. Народная медицина, осуществлялась на основе эмпирических знаний и опытов, которые накапливались десятилетиями и столетиями как зарекомендовавшие себя приемы народного целительства. Народные знания в сфере медицины передавались из поколения в поколение, оставляя в наследие большой опыт, знания и ценности врачевания. Эмпирическая медицина осуществлялась на основе практических знаний о лечебных свойствах целебных средств и приемов — лекарственных растений, изготовлении лекарственных препаратов из минеральных веществ, и использовании различных лекарственных средств животного происхождения, которые веками формировались в системе народного знания в процессе их исторического развития.

Во многих трудах, используемых в исследованиях, и в историографии, как исторический источник, приводятся сведения, которые имеют отношение не только к системе медицинских учреждений, но и к методам и приемам лечения, используемой в народной медицине, к которым представители официальной и профессиональной медицины относились всегда скептически, и с большим недоверием. На тот период народная медицина рассматривалась как бездоказательная, сомнительная и несовременная, далекая от достижений европейской науки и научного знания. Тем не менее, делая анализ разными методами народного лечения, можно смело утверждать, что до вхождения в широкий обиход учреждений официальной медицины в крае, целительские манипуляции врачевателей, травников и знахарей, которые применяли практики нетрадиционной медицины, являлись единственным путем получения помощи при различных заболеваниях. Хотя это считалось уже невежеством и пережитком прошлого. Тем более, что подходы и приемы народного лечения являлись не эффективными, не квалифицированными, особенно, когда это касалось лечения инфекционных болезней, где нужно было необходимо четкое соблюдение медико-санитарных норм, и строгая организация антиэпидемиологических мероприятий по нераспространению и устранению очагов данных опасных заболеваний, или болезней, требующих мер неотложной медицины, хирургического вмешательства, и проведения медицинских операций. В этой связи, модернизация как сферы медицинской помощи, так и совершенствование методов лечения были крайне необходимы, чтобы сохранить человеческие жизни.

Первые медицинские учреждения в Сырдарьинской области появились после того, как юг Казахстана стал колонией Российской империи, а в административно-территориальном отношении край был полностью подчинен военно-колониальной системе управления. Первые госпитали, амбулатории, лазареты и санитарные части были открыты при военных укреплениях и военных гарнизонах. Следует подчеркнуть, что представители колониальной администрации Российской империи на местах использовали медицинскую сферу в военных и стратегических целях. Больницы строились преимущественно в «новой» части города. При этом подготовка медицинских специалистов из среды национальных кадров в это время только формировалось. Вводились ограничения на открытие частных аптек. Основной задачей лечебных учреждений было обслуживание армии, но в дальнейшем их услуги постепенно стали распространяться и на все гражданское население. В отличие от европейской части Российской империи, в Сырдарьинской области отсутствовали земства, которые в других регионах России тогда играли ведущую роль в организации оказания квалифицированной медицинской помощи населению. Медицинские службы развивались под контролем военных и административных структур генерал-губернаторств.

В Туркестанском крае приказом № 249 от 11 апреля 1867 года было создано военно-медицинское управление округа, в функцию которого входило наблюдение за санитарным состоянием территории округа и воинских частей, борьба с эпидемическими заболеваниями, образование и содержание военных госпиталей и местных лазаретов, снабжение их медикаментами, хирургическими инструментами и различной аппаратурой. Для надзора за медицинской частью Сырдарьинской области была введена должность военно-медицинского инспектора, который одновременно подчинялся Туркестанскому генерал-губернатору и так называемому Главному медицинскому инспектору Военного ведомства. В штате управления предусматривалось: два заместителя инспектора (по лечебной и санитарной части) и два делопроизводителя (по медицинской и фармацевтической части) [1].

Впоследствии, в 1893 г. в управлении были введены должности окружного ветеринара и окулиста. В 1902г. из окружного военно-медицинского управления выделяется окружное ветеринарное управление. Затем, в 1910 году окружное ветеринарное управление было переименовано в военно-санитарное управление, которое функционировало до 1918 года. Под руководством военно-медицинского управления на местах дислокаций войск, как было сказано выше, создавались специальные лазареты, полугоспитали и госпитали. 8 сентября 1868 года в Ташкенте был основан военный лазарет на 30 коек, который к 1870 году был расширен до 415 коек и преобразован в окружной военный госпиталь второго класса. С увеличением военных походов и экспедиций, в крае стали больше открывать пунктов по оказанию медицинской помощи войскам. К 1883 году в Туркестанском крае имелось 3 госпиталя, 4 полугоспиталя, 1 лазаретное отделение, и 20 приемных покоев [2; 239].

Первые лечебные учреждения для гражданского населения в Сырдарьинской области начали открываться после проведения реформ 1867–1868 годов, когда вся территория Казахстана была разделена на 6 областей. Сырдарьинская и Семиреченская области вошли в состав Туркестанского генерал-губернаторства. В свою очередь Сырдарьинская область состояла из 5 уездов: Ташкенский, Чимкентский, Аулие-Атинский, Казалинский и Перовский. Центром Сырдарьинской области стал город Ташкент [3]. По новому положению 1868 года в уездах впервые были учреждены должности врачей, фельдшеров и повивальных бабок, или акушерок. На оказание медицинских услуг были выделены финансовые средства, которые, к сожалению, были недостаточными для оказания полной врачебной помощи в области и уездах. На содержание уездного врача выделялось 1200 рублей, 300 рублей выдавали на разъезды, 200 рублей выделяли на медикаменты, и 180 рублей было положено с целью наема толмача-переводчика. Услуги переводчика были крайне необходимы в связи с отсутствием владения русского языка представителями местного коренного населения, что вызывало затруднения при обращении пациентов к врачу за медицинской помощью. Часто пациентам приходилось изъясняться жестами. Заработная плата повивальной бабки составляла в те годы от 500 до 700 рублей, фельдшера — 400 рублей [4].

Повивальная бабка принимала роды, правда, в первое время местные женщины-роженицы отнеслись с недоверием и продолжали рожать дома, используя при этом свои народные методы, которые практиковались столетиями. В Сырдарьинской области женщины из числа коренного населения, как правило, не обращались за медицинской помощью к мужчинам-врачам. Такая практика была обусловлена особенностями восточного менталитета и религиозными воззрениями, и запретами, в рамках которой бытовала вся система духовных, морально-этических и культурных ценностей коренного населения края. Этот факт послужил причиной открытия первых лечебных учреждений, предназначенных именно для женщин и младенцев, где медицинские услуги и помощь оказывали только женщины-врачи, акушерки, фельдшеры, и это было действительно правильным решением. Для осуществления этого начали создаваться льготные программы для привлечения в край женщин-врачей, в виде единовременных пособий и других различных привилегий. По этой программе в 1882 году в Туркестанский край приехали первые женщины-врачи Н.Н. Гиндиус, А.В. Пославская, Э.Я. Рабинович-Варшавская, которые окончили женские медицинские курсы в Петербурге.

В октябре 1882 года они подали докладную записку на имя Туркестанского генерал-губернатора М.Г. Черняева, в которой просили организовать амбулаторию для местных женщин и новорожденных детей в «старой» части Ташкента [5; 252]. Следует отметить, что деление Ташкента на две части было связано с теми особенностями административного устройства, которые были установлены уже после вхождения в состав Российской империи. В соответствии с военно-административной системой город был разделён на «русскую» (новую) и «туземную» (старую) части. В «русской» части были созданы все условия для благоприятной жизни населения: работали аптеки, амбулатории, больницы, функционировали парк, библиотеки, улицы были освещены и благоустроены и т.д. «Туземная» часть города была не развита и оставалась на уровне прошлого столетия. Несмотря на поступления основной части налогов от жителей старой части города, большая доля расходов направлялась на развитие новой «русской» части [6].

К сожалению, это касалось и развития медицинского спектра услуг, что свидетельствует об имевшем месте неравенстве. С населением в сто тысяч человек в старой части Ташкента, к 1882 году не было ни одного медицинского учреждения. По ходатайству врачей-женщин, 4 декабря 1883 года была торжественно открыта первая амбулатория для местных женщин и детей в «туземной» части Ташкента. Заведующей была назначена врач Н.Н. Гиндиус, её помощницей-врачом А.В. Пославская,

фельдшерицей — Латифа Мамина, переводчицей — Гарифа Нургалиевна, сверхштатным врачом — Е.Н. Мальдельштам [7; 331].

В первое время за помощью в амбулаторию обращались только женщины из среды бедняков. Богатые и знатные женщины сначала лишь присматривались, однако впоследствии коренное население стало с большим доверием относиться к женщинам-врачам, видя то, как с вниманием и чуткостью те относились к пациентам. Содержание лечебницы обходилось за год в 3670 рублей, выделяемых из сумм земского сбора. Кроме того, из городской аптеки отпускались бесплатно все требующиеся лекарства. Вся медицинская помощь, по существу, также оказывалась бесплатно. Вскоре штат амбулатории был увеличен, и к 1894 году по количеству медицинских служащих он уже составил — 3 врача, 2 фельдшерицы, 1 повивальная бабка, и 2 помощники. Бюджет к этому времени составил уже 9530 рублей в год, из которых деньги в сумме 5880 рублей отпускалось за счет средств Ташкентского городского управления, а 3650 рублей — за счет земского кредита [7; 331].

Затем по инициативе начальника города Ташкента подполковника Ильи Александровича Ладыженского, в 1900 году в июне была открыта вторая амбулаторная лечебница для женщин и детей из коренного населения. И.А. Ладыженский хотел лично быть заведующим этой лечебницей, но после рассмотрения поданных им документов было установлено, что он не имеет никаких прав на занятие медицинской практикой. Поэтому, заведующей амбулаторной лечебницей была назначена Анна Николаевна Предтеченская, которая предложила свои услуги за плату в 1200 рублей в год. В помощь ей была назначена акушерка, заработная плата которой составляла 500 рублей в год. В этом же году было принято до 8000 больных, а после, их количество возросло до 25000 в год, из которых на долю мужчин приходилось лишь 10 процентов, остальные женщины и дети распределялись почти поровну. Впервые годы на содержание амбулатории отпускалось до 3000 рублей в год.

С 1904 года в амбулаторной лечебнице было 4 кровати для рожениц и тяжелобольных, однако в экстренных случаях количество кроватей могло быть увеличено до 22. Питание больных осуществлялось за счёт их собственных средств. С 1907 года штат был увеличен до двух женщин-врачей, на содержание которых выделялось до 8000 рублей в год. Медикаменты, как и для других лечебниц, поставлялись из городской аптеки. В 1908 году на лекарства было отпущено примерно 1230 рублей при общей годовой затрате в 6280 рублей. В том же году было зафиксировано всего 27 219 посещений. Всего имелось 6 бесплатных коек для рожениц. В 1909 году Государственная дума дала разрешение иметь 15 коек, на содержание которых выделялось 1642 рубля 50 копеек [7; 336].

Третья амбулаторная лечебница, открытая в городе, предназначалась преимущественно для рожениц из жителей коренного населения. Всего в лечебнице было 6 кроватей, но иногда в лечебнице лежали до 25 женщин [8; 109]. Туркестанское благотворительное общество 27 апреля 1880 года открыло родильный покой в доме Петрова (улица Романовского) [7; 338] на собранные пожертвования в размере 6538 рублей для русских женщин-рожениц. Покой был устроен на 4 кровати, куда были приглашены 1 врач и акушерка. С 1 января 1881 года родильный покой начал субсидироваться городом в 1200 рублей в год, к 1905 году эта сумма увеличилась до 1600 рублей. Число кроватей было увеличено до 12. Число акушерок стало 3. На содержание больных отпускалось по 240 рублей в месяц.

В 1905 году началась постройка нового здания для родильного покоя, в которое он переехал 14 сентября 1906 года. Новое здание было просторным, светлым, но холодным в зимнее время. На его постройку было потрачено 38000 рублей, большая часть которых была собрана за счет пожертвований. Новый родильный покой был устроен на 22 кровати, которые были платными, например: роженица оплатила за пребывание в отдельной палате за 9 дней 25 рублей, а за помещение в общей палате за 8 дней заплатила 15 рублей. Однако если роженица не имела возможность оплатить за место, плата с нее не взималась [7; 338].

Амбулаторные лечебницы для женщин и детей пользовались огромной популярностью, которая повлекла за собой создание сети женских и лечебных учреждений в Ташкенте за счет частных заведений. В мае 1908 года врач А.Н. Предтеченская открыла свою частную лечебницу с родильным покоем на 8 коек [7; 341]. В 1912 году был открыт родильный приют акушерки Доминик-Егоровой, а в марте 1913 года — акушерки О.В. Ковалевой. 20 сентября 1913 года хирург М.И. Герценштейн открыл частную лечебницу на 10 коек, в которой нуждающимся оказывали как акушерскую, так и хирургическую помощь [9; 48].

В результате деятельности таких амбулаторных лечебниц в крае буквально в несколько раз снизились показатели заболеваемости женщин и детей, и были выявлены основные причины распро-

странения различных заболеваний. За время работы женские амбулатории и их персонал завоевали доверие жителей края. Лечебные учреждения помогали бороться с пережитками прошлого, с разными суевериями, с медицинской неграмотностью, с нерациональными приемами врачевания, бесконтрольно практиковавшимися знахарями.

В Сырдарьинской области лечебницы открывались не только для женщин и детей, но и отдельно для мужского населения. Ранее был разработан устав амбулатории, в котором указывалось: «а) амбулатория имеет целью подавать советы и оказывать медицинскую помощь всем больным г. Ташкента, являющимся в нее и доставляемыми другими; б) все приходящие в амбулаторию пользуются советами врачей безвозмездно; в) по мере надобности в амбулатории могут заниматься и другие врачи, если пожелают этого» [10; 92–94]. Таким образом, по этому уставу следует, что каждый человек, нуждающийся в медицинской помощи, независимо от пола, национальности и статуса, мог получить в любое время соответствующие медицинские услуги. В те годы здесь работали врачи Э.О. Околов, К.Л. Бентковский, Д.С. Палиенко, В.В. Покровский, Г.В. Рождественский, К.А. Дысский, З.К. Юрасов, С.В. Добромислов, А.А. Шаталович, Б.У. Бейнар, Н.В. Волянский и другие [9; 53]. Все они служили при лазаретах воинских частей и в окружном военном госпитале. Мужская амбулатория работала при активном участии военных врачей — организаторов лечебницы. С 1 апреля 1895 года в амбулаторию был принят на работу на постоянной основе врач — Я.Б. Магнетштейн [7; 333].

С 1 августа 1897 года амбулаторией руководил врач А. Л. Шварц, которому в разное время помогали врачи Н.А. Смолин (1897–1901), И.С. Назаров (1901–1903), И.А. Броверман (1903–1909), С.М. Стекольников (1909–1918) и другие [9; 53]. 10 ноября 1898 года амбулатория переехала в новое здание в Шейхантаурской части города, построенное по проекту А.Л. Шварца [7; 333]. 5 октября 1899 года был организован приёмный покой на 4 койко-места. Медицинские услуги оказывались всем, кто обращался за помощью в лечебное учреждение: мужчинам, женщинам и детям. С каждым годом количество посетителей амбулатории увеличивалось. Так, если в 1886 году за медицинской помощью обратились 1052 мужчины, 229 женщин и 385 детей (всего — 1666 человек), то в 1896 году уже 13027 мужчин, 4369 женщин и 8368 детей (всего — 25764 человек). Такие статистические данные говорят о том, что число посетителей амбулатории становилось все больше, народ стал с большим доверием относиться к официальной медицине и методам ее лечения. Ташкентская мужская амбулатория сыграла огромную роль в снижении заболеваемости населения, повышении авторитета медицинского персонала в Сырдарьинской области. В 1909 году после ремонта зданий амбулатория, количество коек было увеличено до 22, медицинская помощь в отчетном году была оказана 28982 больным [11].

Одной из главных задач врачей в Сырдарьинской области было приучение коренного населения к вакцинации против оспы. Первоначально местное население не желало прививаться, смотрело на это с опаской. В январе 1894 года «Киргизская степная газета» выпустила серию заметок о пользе оспопрививания под авторством Бакии Чалымбекова — коллежского регистратора и будущего губернского секретаря. В статье он дал подробную информацию об оспенном заболевании и его опасности для населения, и что единственным спасением от натуральной оспы служит именно прививка предохранительной оспенной материей [12].

Первый врач, занявшийся оспопрививанием, и активно способствовавший приобщению казахов к научной медицине, был М.А. Батыршин. Именно благодаря ему был открыт в Ташкенте в 70-х годах XIX века первый в крае телятник. С этого же периода в Сырдарьинской области образовалось Туркестанское оспенное дело, которое обслуживало весь Туркестанский край [7; 346]. Под контролем врача М.А. Батыршина началось массовое прививание от оспы, о чем свидетельствуют следующие статистические данные: в 1875 году более 1000 детей, в 1876 году — 766 детей, и в 1877 году — 1468 детей. На содержание телятника отпускалось 1050 рублей в год. Условия для содержания телят были не самыми хорошими, санитарно-гигиеническое состояние телятников оставляло желать лучшего. В 1879 году начались более широкомасштабные действия по оспопрививанию в крае.

В число оспопрививателей включались как русские врачи, так и многие представители местного коренного населения из числа лиц, выразивших желание заниматься этим видом деятельности. Их обучением занимался уездный врач в течение полугода, по окончании которого им выдавались свидетельства, доказывающие их удовлетворительные знания по прививанию от оспы. После чего оспенник назначался в один из участков, на которые были разделены уезды Сырдарьинской области. Оспенники получали 180 рублей в год, выделяемые из сбора с населения, также они освобождались от местных налогов [4; 269]. Должности оспенников утверждались Военным Губернатором; свою

деятельность они осуществляли под контролем и руководством уездных врачей. В Сырдарьинской области были созданы Ташкентское и Перовское депо оспопрививаний края. В свою очередь, Ташкентское депо обеспечивало всеми необходимыми материалами Чимкентский и Аулие-Атинский уезды, а Перовское депо остальные уезды области. К 1885 году в области работало 61 оспопрививателей, на содержание которых было потрачено 10695 рублей [5; 242]. Это привело к прогрессивному увеличению оспопрививания среди населения. За последние пять лет — с 1881 по 1885 год — статистика была следующей: в 1881 году было привито по области 21784 человека (в том числе русских — 12070, коренное население — 9714); в 1882 году — 12402 человека (русских — 1681, коренное население — 10721); в 1883 году — 21459 человек (русских — 1920, коренное население — 19539); в 1884 году — 23877 человек (русских — 3007, коренное население — 20870); в 1885 году — 31056 человек (русских — 5800 и коренное население — 25256) [5; 242]. Эти данные свидетельствуют о том, что за пять лет прививку от оспы получили 110 578 человек. Учитывая, что общая численность населения области на тот период составляла 1 212 600 человек, это была лишь незначительная часть всех жителей. Работа по оспопрививанию активно продолжилась в последующие годы.

Открытые медицинские учреждения не могли полностью удовлетворять потребности населения города и области в медицинской помощи. По этой причине в 1896 году от земства было выделено пособие на строительство больницы в городе Ташкенте в размере 25 000 рублей. Строительство больницы завершилось в 1898 году, однако открытие откладывалось городским самоуправлением под различными предлогами. Лишь в декабре 1898 года, после вспышки эпидемических заболеваний, была открыта лечебница на 20 коек для борьбы с заразными болезнями, с годовым содержанием до 12 000 рублей. На должность врача для заведования лечебницей был приглашен Я.Б. Магнештейн, ему помогали фельдшерица Н.Н. Пантелеева и две сиделки [9; 63].

В 1901 году лечебница была преобразована в городскую больницу на 95 кроватей с четырьмя отделениями: терапевтическим, хирургическим, женским и инфекционным. Последнее, в свою очередь, включало три подразделения: оспенное, скарлатинное и дифтерийное. Число кроватей в период эпидемий часто было не достаточным, и в 1908 году добавочным помещением к больнице было взято здание, построенное в 70-х годах XIX века для биржевых сделок. Число стационарных больных в год начало достигать 2200 человек, а число дней, проведенных в больнице — 40000. Число амбулаторных больных бывало до 10000-12000 в год, а число посещений от 15000 до 20000 и более. Всего на содержание больницы расходовалось до 55000 рублей в год, что составляет приблизительно 1,5 рубля в сутки на одного больного.

Помощь в больнице получало все население, проживавшее в Туркестанском крае. Из общего числа больных 17 % приходилось на долю граждан г. Ташкента, 13 % земские плательщики края, 67 % пришлый народ из разных частей империи, 2 % иностранные подданные и 1 % железнодорожные служащие. Было и много недостатков в больницах, которые заключались в следующем: 1) из-за отсутствия земской больницы, городская больница переполнялась сверх всякой нормы; 2) недостаточность врачебного состава, главным образом, врачей; 3) старший врач не несет тех обязанностей, какие должен был бы нести при правильной постановке дел, вследствие чего надзор за больничными порядками соблюдался крайне слабо; 4) не было врачебных дежурств; 5) недостаток в больнице отделения для родов, изоляции больных корью, венерическими болезнями и сыпным тифом; 6) плохое питание больных; 7) недостаток в белье; 8) часто место в палате занимали люди преклонного возраста с хроническими болезнями, для которых удобным местом был бы дом для престарелых, а не больница; 9) отсутствие канализации и биологической очистки нечистот превращало больницу учреждением в некоторой степени в антисанитарное учреждение [7; 333–335].

Вопрос о расширении больницы и открытие отдельных инфекционных отделений неоднократно обсуждался на заседаниях городской думы и Совета генерал-губернатора. В результате этих обсуждений генерал-губернатор А.В. Самсонов обратился к Министру финансов России с просьбой включить в бюджет земства края 44 500 рублей на строительство венерического и сифилитического отделений при Ташкентской больнице. 24 апреля 1912 года на заседании городской Думы было принято решение об образовании специальной больничной комиссии для разработки мероприятий по улучшению положения в городской больнице. В результате чего были открыты два новых корпуса на 36 коек, общий расход которых составил 38 тыс рублей [13]. Заведующим нового отделения стал К.О. Рейнгардт, который ранее был санитарным врачом города. После открытия дополнительных корпусов, приток больных в разы увеличился, за период 1912 г. в больнице пролечилось 2383 больных. Всего, за период с 1900 по 1912 годы в Ташкентской городской больнице пролечилось 22072

человек. Общее количество амбулаторных больных превысило 100 тысяч человек, а их посещений — 150 тысяч [13].

В Сырдарьинской области гражданская медицинская помощь была организована не в полной мере, также она не имела самостоятельного органа управления и своей деятельности полностью зависела от военно-медицинского ведомства. По данным 1897 года Сырдарьинским областным врачом являлся действительный статский советник, доктор медицины Эмилий Иосифович Околов [2; 152]. В области постепенно открывались различные лечебные учреждения, специфика которых состояла в лечении болезней разного характера. Одним из таких была лечебница для душевнобольных, открытая в г. Перовске 19 августа 1907 года. Это была первая больница для душевнобольных в области, с 49 кроватями, из которых 42 были для душевнобольных и 7 кроватей для воинских чинов, заболевших обыкновенными соматическими болезнями. Здание для больницы было предоставлено земством Туркестанского края Перовского военного лазарета, закрытого в 1904 году. Больница первоначально была устроена для трех областей Туркестанского края (Сырдарьинской, Самаркандской и Ферганской), но ее услугами пользовались и другие области края. Больница состояла из следующего штата медицинского персонала: старшего и младшего врачей, смотрителя больницы, двух фельдшеров и фельдшерицы.

Должность старшего врача занимал доктор М.В. Игнатьев, а остальной персонал больницы состоял из надзирателя, надзирательницы, переводчика и прислуги. В больнице имелся отдельный корпус для женщин, который состоял из 5 кроватей. На содержание больницы отпускалось до 19892 рубля 76 копеек в год, из которых на содержание 49 больных выделялось 7154 рубля [14; 98]. Врач А.И. Добромислов приводит следующие статистические данные о количестве пациентов в этой лечебнице: в психиатрическом отделении в 1907-1908 годах лечились 70 душевнобольных людей; в 1909 году — 49 человек; в 1910 году — 54 человека, включая мужчин и женщин. В соматическом отделении в 1907-1908 годах лечились 136 человек; в 1909 году — 62 человека; в 1910 году — их количество составило — 131 человека [14; 98–100].

В Сырдарьинской области в 1889 году свою медицинскую деятельность осуществляли пять приемных покоев в городах Чимкент, Туркестан, Аулие-Ата, Перовск и Казалинск. Основная деятельность была направлена на обеспечение лечебных услуг населению города и близлежащих уездов. В 1887 году в городе Казалинске по приказу военного губернатора Н.И. Гродекова было построено здание для приемного покоя из жженого кирпича, из 6 комнат. В период с 1887 года до 1907 года расходы на медицинскую часть города Казалинск составили от 1200–1500 рублей в год. 1 мая 1907 года на основании закона от 19 апреля 1906 года был введен штат городской медицины из городского врача, фельдшера, фельдшерицы-акушерки и оспопрививателя. Инструкция для медицинского персонала была утверждена военным министром 28 апреля 1907 года. На содержание городской медицины в Казалинске расходовалась сумма в 4361 рублей 16 копеек, в том числе 1780 рублей 50 копеек отпускалось городу в пособие из земских сумм. Число амбулаторных больных в год бывало до 5000, а с повторными посещениями до 6000 [14; 34–35].

В Перовском уезде до 1868 года медицинскую помощь оказывали военные врачи лазарета и полугоспиталя (который в 1885 году вновь был преобразован в лазарет). С 1868 года эти обязанности перешли к уездному врачу и состоявшей при нем повивальной бабке. С 1879 года уездному врачу стали отпускать по 360 рублей в год на содержание фельдшера и 340 рублей на наем помещения для аптеки и на отопление и освещение его. Тяжелобольные и требующие хирургической помощи помещались в военные лечебные заведения до 1904 года, когда военный лазарет в городе Перовске был закрыт. 15 июня 1906 года в городе Перовске была открыта участковая лечебница, которая находилась в наемном доме. Помещение было тесным, с низкими потолками и сыростью. Лечение производилось платно, со стационарных больных взималось по 12 рублей в месяц. С февраля 1910 года за медицинский совет и за лекарство была установлена плата 5 копеек. Платные услуги уменьшили число больных, обращавшихся за помощью. 1 мая 1907 года был введен штат городской медицины из городского врача, фельдшерицы-акушерки и оспопрививателя. На содержание городской больницы в Перовске расходовалось в год 5172 руб. 48 копеек. Число амбулаторных больных было следующим: в 1908 году — 5201, в 1909 году — 6864, и в 1910 году — 6646 человек. Число привитых от оспы составляло от 300 до 500 человек в год по данному уезду [14; 97–98].

В Туркестане до 1872 года медицинскую помощь населению оказывали военные медики разных частей войск, лазарета и госпиталя, которые пребывали в городе. 12 марта 1872 года Туркестан стал уездным городом. 12 июня 1886 года он вошел в состав Чимкентского уезда. С 1872 по 1887 год, ко-

гда Туркестан был все еще уездным городом, медицинские услуги населению оказывали уездный врач, фельдшер и акушерка. На медикаменты отпускалось ежегодно 200 рублей. Первый приемный покой в городе был построен благодаря заботе уездного начальника Алексея Густововича Реймерса (с 1872 по 1882 гг.). Приемный покой состоял из небольших трех комнат: приемной врача, аптеки и комнаты сторожа. Последнюю комнату городской врач Ян Станиславович Малиновский в 1911 году обратил в стационарное отделение, поставив 4 кровати для больных, оставив здесь и сторожа. Явление было редким и исключительным. Число амбулаторных больных в год достигало 16000 человек. Стационарных больных в 1911 году было 17 человек. Нередко город оставался без городского врача, поскольку тот исполнял обязанности участковых врачей, что отвлекало его от выполнения прямых должностных функций. Ежегодно город расходовал на медицинскую часть 6000 рублей. Также выделялись деньги на ремонт помещения, где располагался приемный покой, так в 1892 году было выделено 165 рублей и 54 копейки [14; 152-153].

В начале 90-х годов XIX века, по инициативе военного губернатора Николая Ивановича Гродекова (с 1883 по 1887 гг.), в городе Аулие-Ата был построен приёмный покой со стационарным отделением на 15 кроватей, которым заведовал уездный врач. С 1 мая 1907 года был введен штат городской медицины из городского врача, фельдшера, фельдшерицы-акушерки и оспопрививателя. По данным за 1910 год число амбулаторных больных достигало 8000 человек в год, а число стационарных больных составляло 73. Число дней, проведенных больными в лечебном заведении, доходило до 1 000. Расходы на содержание медицинской и ветеринарной части города выделялись следующим образом: в 1877 году оно составило 468 рублей, это составило от общего расхода на город всего 8,4 %; в 1887 году было выделено всего 100 рублей — 1,3 %; в 1897 году — 2118 рублей, что составило — 11,7 %; в 1907 году — 6524 рубля, доля процента составила — 19 %. Эти данные говорят, что на здравоохранение города выделялись мизерные суммы, которых не хватало даже минимально обеспечить население первичной медицинской помощью [14; 172-173].

В 1868 году в Чимкенте был открыт военный лазарет, преобразованный в 1801 году в полугоспиталь, а в 1885 году вновь обращен в лазарет. Число стационарных больных достигало 300 в год, число больничных дней — до 5000. Лазарет был помещен в большом и прочно выстроенном здании, но был плохо приспособлен для больничного заведения. С 1886 года по 1 мая 1907 года, как и в других городах Сырдарьинской области, гражданский медицинский персонал состоял из уездного врача, повивальной бабки и фельдшера. В конце 80-х годов XIX века был построен по инициативе военного губернатора Н.И. Гродекова городской приемный покой, со стационарным отделением на 5 кроватей. С 1 мая 1907 года были введены должности городского врача, фельдшера, фельдшера-акушерки и оспопрививателя. На содержание городской медицины в Чимкенте расходовалось до 5500 рублей в год [14; 197-198].

В период с 1884 по 1894 год в 19 селениях и поселениях Сырдарьинской области функционировали фельдшерские пункты для оказания первичной медицинской помощи населению. В 1898 году всего по области функционировало 30 фельдшерских амбулаторных пунктов. В среднем на каждую амбулаторию приходилось 66 732 сельских жителей. Их количество с каждым годом постепенно увеличивалось, к 1905 году в Туркестанском крае работало 55 фельдшерских амбулаторных пунктов, из них 32 приходились на Сырдарьинскую область. По данным Сырдарьинского областного врача, в 1903 году они оказали помощь 48512, в 1904 г. — 41059, и в 1905г. — 40942 больным [15].

Количество лечебных учреждений и медицинский персонал с каждым годом постепенно увеличивалось, к 1908 году в Сырдарьинской области для оказания населению врачебной помощи состояло 46 врачей-мужчин и 8 женщин, фельдшеров — 51, фельдшериц и акушеров — 38, зубных врачей — 12, дантистов — 5, фармацевтов — 29. Число городов и населенных пунктов, где имелись врачи и фельдшеры, численность медицинского персонала составила 22 человека. В этих местах имелись 22 больницы и приемные покои в общей сложности на 817 кроватей. Родильных домов и приютов было — 4 на 34 кровати. В течение 1908 года в области было зарегистрировано 238278 больных (224861 в 1907г.), из которых лечились стационарно 5700 человек и амбулаторно 232079 человек [16].

В результате преобразований в сфере медицинского обслуживания населения в Сырдарьинской области в изучаемый период удалось сократить масштаб эпидемий, что стало возможным благодаря открытию и увеличению числа лечебных учреждений, росту медицинского персонала и обеспечению широкой доступности бесплатной врачебной помощи.

Обсуждение

История изучения медицинской помощи в Сырдарьинской области периода середины XIX — начала XX века является малоизученной проблемой, связанной с недостаточностью материалов, дающих полную информацию о медико-санитарном состоянии городов, уездов и аулов Туркестанского края. Источниковедческую базу по данной проблеме составляют труды непосредственных участников, очевидцев событий того времени, которые являлись первыми медицинскими работниками, осуществлявшие свою трудовую деятельность в трудные времена. Они действительно являлись прогрессивными представителями местной медицинской интеллигенции, среди которых были такие известные личности, как Г.А. Колосов [17], А.И. Добромыслов [7, 14], В.И. Кушелевский [18], А.В. Пославская [19], Е.М. Мандельштам [19], А.Л. Шварц [20], П.Ф. Боровский [21], И.П. Суворов [22] и многие другие.

Врачами, работавшими в Сырдарьинской области в рассматриваемый период, было собрано, проанализировано и обобщено значительное количество материалов и отчётов, актов и статистических данных, отражающих медицинское и санитарное состояние региона. Были сделаны первые попытки систематизировать и обобщить имеющиеся данные.

Важное значение имеет работа Г.А. Колосова «О народном врачевании у сартов и киргизов Туркестана. Медицинская помощь инородцам Туркестана и их отношение к русским врачам», изданная в 1903 году [17]. Этот труд был написан на основе личных наблюдений автора, который, будучи еще курсантом Петербургской Военно-медицинской академии, в 1899 году работал в составе тропической экспедиции в Ташкентском уезде. В своих работах он использовал большое количество опубликованных материалов и статистических данных по медико-санитарному состоянию Туркестанского края.

А.И. Добромыслов внес весомый вклад в исследование ключевых проблем истории медицины Сырдарьинской области, опираясь на широкий круг источников и личные наблюдения. Его труды содержат большое количество важных статистических материалов, дающих наиболее полную информацию о медико-санитарном состоянии Сырдарьинской области в данный период. А.И. Добромыслов, будучи врачом в Туркестанском крае, обладал даром художественного изложения и в своих трудах подробно описывал важнейшие события и процессы, связанные с медицинской практикой и социальной историей региона. Имея доступ к архивным материалам канцелярий Туркестанского генерал-губернатора, канцелярий Сырдарьинского областного правления, Туркестанской контрольной палаты, и канцелярий управления уездных начальников, а также изучив фундаментальные собрания, включая «Туркестанский сборник» и «Туркестанские ведомости», он подробно освещает социальные противоречия, обусловленные колониальной политикой царского режима в Туркестане.

В своих трудах он делится результатами полувековой службы в Средней Азии, информацией о первых шагах внедрения европейской медицины, об организации борьбы с различными эпидемиями оспы, холеры, малярии, чумы и других заболеваний. В своем труде «Города Сырдарьинской области: Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент» [14] А.И. Добромыслов охарактеризовал этапы становления первых лечебных учреждений и медицинских обществ, а также рассказал о деятельности первых врачей, фельдшеров и акушеров в перечисленных выше городах.

В труде Е. Смирнова «Сырдарьинская область. Описание, составление по официальным источникам» [5], написанного автором в 1887 году, дается подробное описание медико-санитарного состояния области, показаны условия общественного быта населения, устройство медицинской части, врачебная часть, эпидемии разных инфекционных заболеваний и методы борьбы с ними.

Из трудов советских авторов, изучавших этот период, хотелось бы отметить монографию видного ученого историка Б.В. Лунина «Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность. Конец XIX-начало XX века» [23]. В этой книге приводятся данные о деятельности медицинских обществ Туркестанских врачей, что является важным материалом для изучения библиографических сведений по некоторым врачам.

Одним из исследователей, который занимался преимущественно изучением заселения многоземельных районов бывшего Советского Союза, был И.Л. Ямзин. Его труд «Врачебное дело в Азиатской части России» [24] посвящен обзору состояния врачебного дела в азиатских окраинах Российской империи, включая Сибирь, Среднюю Азию, Дальний Восток накануне Первой мировой войны. И.Л. Ямзин приводит анализ статистических данных по распределению лечебных заведений и меди-

цинского персонала в Сырдарьинской области к 1910 году. В процентном отношении показывает обеспеченность медицинскими услугами городов и уездов области на душу населения. Большое внимание в труде также было уделено образованию и развитию «переселенческой» медицины в крае. В исследовании представлены сравнительные цифры расхода и общего количества пунктов и врачебного персонала «переселенческой» медицины за четырехлетний период с 1910 по 1914 год. Данная работа является важным источником по истории медицины и социальной политики в колониальных регионах Российской империи конца XIX — начала XX вв.

Среди советских исследователей, изучавших становление системы здравоохранения на территории Казахстана в дореволюционный период, значительный вклад внесли М. Виленский [25], С. Чесноков [26], Р. Самарин [27], С. Субханбердин [28], Т. Шарманов [29], А. Чокин [30] и другие. В их трудах вопросы медицины рассматривались в форме кратких исторических очерков, содержащих общее представление о проблематике становления здравоохранения в указанный период. В труде Р. Самарина была представлена общая характеристика медицинской помощи на территории Казахстана после реформ 1867-1868 годов. Исследования С. Субханбердина внесли весомый вклад в изучение истории здравоохранения, затрагивая вопросы лекарственного обеспечения и становления аптечного дела в Казахстане, а исследовательский труд А. Чокина представляет ценные сведения о первых профессиональных медиках выходцах из казахского народа.

Важное место в историографии по рассматриваемой теме занимает труд М. Махмудова «История медицины и здравоохранения Туркестана, Бухары и Хорезма (1865–1924 гг.)» [9]. В данной монографии освещена история медицины и здравоохранения Средней Азии после завоевания царской Россией до национально-государственного размежевания в крае. В работе показаны основные этапы развертывания стационарных и амбулаторных учреждений, организации борьбы с эпидемиями и инфекционными заболеваниями. В данном важном исследовании приводятся данные по оказанию медицинской помощи населению Сырдарьинской области в изучаемый период. Особое внимание уделено деятельности медицинских работников, внесших достойный вклад в охрану здоровья жителей Туркестана, Бухары и Хорезма. Раскрыты интересные грани народной медицины и разнообразные стороны богатой практики народных целителей края.

В целом анализируя труды, посвященные истории становления и развития медицинской помощи в Сырдарьинской области, следует отметить, что необходимо дальнейшее детальное изучение специфики региональной медицинской политики, влияния социально-экономических факторов на развитие здравоохранения, а также роли кадрового состава в формировании системы медицинского обслуживания населения в дореволюционный период.

Заключение

Медицинская помощь в Сырдарьинской области в послереформенный период развивалась в сложных условиях социально-экономической трансформации, колониальной политики, а также, когда все еще устойчиво практиковались традиционные народные формы лечения. Этот период является переходным этапом от нетрадиционных форм врачевания к официальной медицине. Внедрение последней, несмотря на ограниченные ресурсы, нехватку медицинских кадров и слабо развитую инфраструктуру стало важным переходным этапом в формировании основ системы здравоохранения Сырдарьинской области. Новые формы оказания медицинских услуг, такие как амбулаторные и фельдшерские пункты, стационары, больницы, аптеки, прививки от различных инфекционных болезней, а также первые медицинские деятели: врачи, фельдшеры, акушерки и другие медицинские работники, заложили фундамент для развития будущей системы медицинского обслуживания в крае.

С созданием Военно-медицинского управления в Туркестане впервые появилась организация, призванная заниматься обеспечением необходимой помощи не только военным и переселенцам, но и коренному населению. Несмотря на социально-экономические трудности в крае, а также бюрократические отношения краевой администрации, в регионе постепенно происходила модернизация здравоохранения, с помощью которой впоследствии удалось снизить вспышки эпидемий различных инфекционных болезней, ранее бушевавших в крае. Благодаря самоотверженной работе врачей заметно снизилась заболеваемость малярией, оспой, дифтерией и другими опасными заболеваниями, что постепенно привело к увеличению численности населения в Сырдарьинской области.

Список литературы

- 1 РГВИА. — Ф. 546. — Оп. 2. — Д. 7. — Л. 151 об.
- 2 Туркестанская справочная книжка с календарем на 1885 г. / под ред. В.А. Соколова. — Ташкент: Типография О.И. Лахтина, 1884. — 239 с.
- 3 Положение об управлении Туркестанского края (1886–1914) с разъяснениями Правительствующего Сената / сост. И.Ф. Абрамов. — Ташкент: М.Ф. Собберей, 1916. — 250 с.
- 4 Обзор Сырдарьинской области за 1889. — Ташкент: Типография при канцелярии Туркестанского генерал-губернатора, 1890. — 380 с.
- 5 Смирнов Е.А. Сыр-Дарьинская область: Описание / Е.А. Смирнов. — Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1887. — 356 с.
- 6 Динашева Л.С. Лечебные учреждения города Туркестан и оказание медицинских услуг в конце XIX – начале XX века / Л.С. Динашева, А.Д. Сандыбаева // Отан тарихы. — 2022. — № 1(97). — С. 69–77.
- 7 Добромыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем / А.И. Добромыслов. — Ташкент, 1912. — 522 с.
- 8 Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края. Городское управление / К.К. Пален. — Санкт-Петербург, 1910. — 246 с.
- 9 Махмудов М. История медицины и здравоохранения Туркестана, Бухары и Хорезма (1865–1924 гг.) / М. Махмудов. — Тараз: Издательство «BIG NEO SERVICE», 2015. — 342 с.
- 10 Туркестанские ведомости. — 1886. — № 24. — 24 июля.
- 11 Шварц А.Л. Медицинская помощь туземному населению г. Ташкента / А.Л. Шварц // Русский врач. — 1909. — № 27. — С. 926–927.
- 12 Киргизская степная газета. — 1894. — № 2. — 9 января.
- 13 Туркестанские ведомости. — 1912. — № 220. — 25 августа.
- 14 Добромыслов А.И. Города Сырдарьинской области: Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата, Чимкент / А.И. Добромыслов. — Ташкент, 1912. — 204 с.
- 15 ЦГА РУ. — Ф. И-1. — Оп. 5. — Д. 849. — Л. 171, 107.
- 16 ГА ЮКО. — Ф. 1129. — Оп. 11. — Д. 57. — Л. 10.
- 17 Колосов Г.А. О народном врачевании у сартов и киргизов Туркестана. Медицинская помощь инородцам Туркестана и их отношение к русским врачам / Г.А. Колосов // Труды Антропологического общества при Военно-медицинской академии. — Санкт-Петербург, 1903. — Т. VI (за 1899–1900 гг.). — С. 61–127.
- 18 Кушелевский В.У. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области / В.У. Кушелевский. — Новый Маргелан, 1890–1891. — Т. 1. — 402 с.
- 19 Пославская А.В. Обзор десятилетней деятельности амбулаторной лечебницы для туземных женщин и детей в Ташкенте (1883–1894 гг.) / А.В. Пославская, Е.Н. Мандельштам. — Ташкент, 1894. — 127 с.
- 20 Шварц А.Л. 25-летие городской мужской лечебницы туземной части г. Ташкента: исторический очерк и сборник статей врачей лечебницы / А.Л. Шварц. — Ташкент, 1911. — 181 с.
- 21 Боровский П.Ф. Краткий очерк состояния санитарных и лечебных учреждений г. Ташкента до Октябрьской революции / П.Ф. Боровский // За социальное здравоохранение Узбекистана. — 1993. — № 1-2. — С. 75-76.
- 22 Суворов И.П. О появлении и распространении холеры в 1872 г. / И.П. Суворов // Военно-медицинский журнал. — 1873. — Ч. 122. — VII. — С. 1–52.
- 23 Лунин Б.В. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность. Конец XIX – начало XX века / Б.В. Лунин. — Ташкент: Издательство АН УзССР, 1962. — 344 с.
- 24 Ямзин И.Л. Врачебное дело в Азиатской части России / И.Л. Ямзин // Азиатская Россия. — Санкт-Петербург, 1914. — Т. 1. — 576 с.
- 25 Виленский М.М. Здравоохранение в Казахстане / М.М. Виленский. — Кзыл-Орда: Госплан КССР, 1928. — 51 с.
- 26 Чесноков С.А. Здравоохранение в Казахстане / С.А. Чесноков. — Алма-Ата: КазОГИЗ, 1946. — 70 с.
- 27 Самарин Р.И. Очерки истории здравоохранения Казахстана / Р.И. Самарин. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1958. — 162 с.
- 28 Субханбердин С. Лекарственная помощь и история развития аптечного дела в Казахстане / С. Субханбердин. — Алма-Ата, 1965. — 119 с.
- 29 Шарманов Т.Ш. Развитие здравоохранения в Казахстане / Т.Ш. Шарманов. — Алма-Ата: Общество «Знание» Казахской ССР, 1980. — 40 с.
- 30 Чокин А.Р. Очерки развития санитарно-эпидемиологической службы в Казахстане / А.Р. Чокин. — Алма-Ата: Казахстан, 1975. — 176 с.

Ж.А. Калыгулова, М.А. Алпысбес

Реформалау кезеңінен кейінгі Сырдария облысындағы медициналық көмек: дәстүр мен жаңғыру арасында (1860–1917 жж.)

Мақалада реформадан кейінгі кезең — XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басы аралығындағы Сырдария өлкесіндегі денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасу және даму процестері қарастырылған. Ресей империясының Түркістан өлкесінде жүргізген әкімшілік-әлеуметтік реформаларының әсері мен денсаулық сақтау жүйесін өзгертуге ерекше назар аударылған. Білікті медициналық кадрлардың тапшылығы, санитарлық бақылау мен гигиеналық мәдениеттің тым төмен деңгейде болуы, профилактикалық және эпидемиологиялық инфрақұрылымның әлі де қалыптаспаған күрделі әлеуметтік-экономикалық жағдайларға қарамастан, медицина саласын жаңғырту үдерісі дәл осы кезеңде басталғаны анықталды. Қазіргі уақытта қызмет етіп отырған мемлекеттік жүйемен ұйымдастырылған ескірген халық емшілігі әдістерінен ресми медициналық көмекке көшу процестерінің сипаттамасы мен ерекшеліктері көрсетіліп берілген. Дәрігерлік көмектің алғашқы медициналық мекемелерінің және медицина саласы үшін арнайы кәсіби білікті маман ретінде даярланған дәрігерлердің, фельдшерлер мен санитарлар кадрларының қызметіне байланысты қоғамдық өмірдегі прогрессивті өзгерістер көрсетіледі. Мақалада дәрігерлік көмектің түрлері — амбулаторлық және стационарлық, олардың қалыптасу кезеңдері, жұкпалы аурулар мен оба эпидемияларымен күресу ерекшеліктері талданған. Мұрағаттық және статистикалық дереккөз құжаттарына сүйеніп, медициналық мекемелер құрылымы, персоналдың саны мен сапалық сипаттамалары, денсаулық сақтау шығындары мен қаржыландыру жолдары туралы мәліметтер берілген. Сонымен қатар облыстағы ресми дәрігерлік көмектің қалыптасу жолында туындаған түрлі қиындықтар мен қайшылықтар көрсетілген. Денсаулық сақтау жүйесін қалыптастырудағы дәрігерлердің, фельдшерлер мен акушерлердің рөлі ерекше атап өтілген. Материал тарихшылар, қоғам тарихы саласының мамандарына, Түркістан өлкесіндегі патшалық отарлау саясатын зерттеушілерге ұсынылады.

Кілт сөздер: Сырдария облысы, Түркістан өлкесі, медицина тарихы, халық медицинасы, аурулар, дәрігерлер, жаңғырту, денсаулық сақтау, амбулатория, емдеу мекемелері.

Zh.A. Kalygulova, M.A. Alpysbes

Medical Care in the Syr-Darya Region in the Post-Reform Period: Between Tradition and Modernization (1860–1917)

The article examines the processes of formation and development of the medical care system in the Syr-Darya region during the post-reform period — from the mid-19th to the early 20th century. Special attention is given to the impact of administrative and social reforms implemented by the Russian Empire in the Turkestan region on the transformation of the healthcare system. It is shown that, despite difficult socio-economic conditions, a shortage of qualified medical personnel, a low level of sanitary culture, and underdeveloped infrastructure, this period marked the beginning of a gradual modernization of the medical sphere. The transition from traditional healing practices to formal, state-organized medical assistance is described. Progressive changes in society associated with the establishment of the first medical institutions and medical staff are highlighted. The study analyzes the forms of medical care — outpatient and inpatient services — their stages of development, and features of the fight against infectious diseases and epidemics. Based on archival and statistical sources, the article presents information on the structure of medical institutions, staff numbers, healthcare expenditures, and financing mechanisms. Various challenges and contradictions that emerged during the development of official medical care in the region are discussed. The role of doctors, feldshers, and midwives in shaping the healthcare system is emphasized. The materials presented are of scholarly interest to medical historians, specialists in social history, and researchers of the Russian Empire's colonial policy in Central Asia.

Keywords: Syr-Darya region, Turkestan region, history of medicine, traditional medicine, diseases, physicians, modernization, healthcare, outpatient clinic, medical institutions.

References

- 1 RGVA [Russian State Military Historical Archive]. — F. 546. — Op. 2. — D. 7. — L. 151 ob. [in Russian].
- 2 Sokolova, V.A. (1884). *Turkestanakaia spravochnaia knizhka s kalendarom na 1885g.* [Turkestan reference book with calendar for 1885]. Tashkent: Tipografiia O.I. Lakhtina [in Russian].

- 3 Abramov, I.F. (1916). *Polozhenie ob upravlenii Turkestanskogo kraia (1886-1914) s razieiasneniiami Pravitelstvuiushchego Senata* [Regulations on the administration of the Turkestan region (1886-1914) with explanations of the Governing Senate]. Tashkent: M.F. Sobberai [in Russian].
- 4 (1890). *Obzor Syrdarinskoi oblasti za 1889* [Review of the Syrdarya region for 1889]. Tashkent: Tipografiia pri kantseliarii Turkestanskogo general-gubernatora [in Russian].
- 5 Smirnov, E.A. (1887). *Syr-Darinskaiia oblast: Opisaniie* [Syr-Darya Oblast: Description]. Saint Petersburg: Tipografiia M.M. Stasiulevicha [in Russian].
- 6 Dinasheva, L.S., & Sandybaeva, A.D. (2022). Lechebnye uchrezhdeniia goroda Turkestan i okazanie meditsinskikh uslug v kontse XIX — v nachale XX veka [Medical institutions of the city of Turkestan and the provision of medical services in the late 19th and early 20th centuries]. *Otan tarikhy — History of the homeland*, 1(97), 69–77 [in Russian].
- 7 Dobromyslov, A.I. (1912). *Tashkent v proshlom i nastoiashchem* [Tashkent in the past and present]. Tashkent [in Russian].
- 8 Palen, K.K. (1910). *Otchet po revizii Turkestanskogo kraia. Gorodskoe upravlenie* [Audit report of the Turkestan region. City management]. Saint Petersburg [in Russian].
- 9 Makhmudov, M. (2015). *Istoriia meditsiny i zdravookhraneniia Turkestana, Bukhary i Khorezma (1865–1924 gg.)* [History of medicine and healthcare in Turkestan, Bukhara and Khorezma (1865–1924)]. Taraz: Izdatelstvo «BIG NEO SERVICE» [in Russian].
- 10 (1886). *Turkestanskii vedomosti — Turkestan Newspapers*, 24 iulia [in Russian].
- 11 Shvarts, A.L. (1909). *Meditsinskaiia pomoshch tuzemnomu naseleniiu g. Tashkenta* [Medical assistance to the native population of Tashkent]. *Russkii vrach — Russian doctor*, 27, 926-927 [in Russian].
- 12 (1894). *Kirgizskaiia stepnaia gazeta — Kyrgyz steppe newspaper*, 2, 9 yanvaria [in Russian].
- 13 (1912). *Turkestanskii vedomosti — Turkestan Newspapers*, 220, 25 avgusta [in Russian].
- 14 Dobromyslov, A.I. (1912). *Goroda Syrdarinskoi oblasti: Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata, Chimkent* [Cities of Syrdarya region: Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulieata, Shymkent]. Tashkent [in Russian].
- 15 TsGA RU [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. I-1. — Op. 5. — D. 849. — L. 171, 107 [in Russian].
- 16 GA YuKO [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 1129. — Op. 11. — D. 57. — L. 10 [in Russian].
- 17 Kolosov, G.A. (1903). O narodnom vrachevanii u sartov i kirgizov Turkestana. Meditsinskaiia pomoshch inorodtsam Turkestana i ikh otnoshenie k russkim vracham [On folk medicine in Sartov and Kyrgyz Turkestan. Medicinal assistance to foreigners in Turkestan and their relationship with Russian doctors]. *Trudy Antropologicheskogo obshchestva pri Voenno-meditsinskoi akademii. T. VI (za 1899-1900 gg.) — Work of the Anthropological Society at the Military Medical Academy, Saint Petersburg, Vol. VI (from 1899-1900)*, 61–127 [in Russian].
- 18 Kuselevskii, V.U. (1890-1891). *Materialy dlia meditsinskoi geografii i sanitarnogo opisaniia Ferganskoi oblasti* [Materials for medical geography and sanitary description of the Fergana region]. Novyi Margelan [in Russian].
- 19 Poslavskaiia, A.V., & Mandelshtam E.N. (1894). *Obzor desiatiletnei deiatelnosti ambulatornoi lechnitsy dlia tuzemnykh zhenshchin i detei v Tashkente (1883–1894 gg.)* [Overview of the ten-year activity of the outpatient clinic for domestic women and children in Tashkent (1883–1894)]. Tashkent [in Russian].
- 20 Shvarts, A.L. (1911). *25-letie gorodskoi muzhskoi lechnitsy tuzemnoi chasti g.Tashkenta: istoricheskii ocherk i sbornik statei vrachei lechnitsy* [25th anniversary of the city men's hospital of the domestic part of Tashkent city. historical essay and collection of articles by medical doctors]. Tashkent [in Russian].
- 21 Borovskii, P.F. (1993). Kratkii ocherk sostoianiia sanitarnykh i lechnykh uchrezhdenii g.Tashkenta do Oktiabrskoi revoliutsii [Brief outline of the state of sanitary and medical facilities in Tashkent before the October Revolution]. *Za sotsialnoe zdravookhranenie Uzbekistana — For social health care of Uzbekistan*, 1-2, 75-76 [in Russian].
- 22 Suvorov, I.P. (1873). O poiavlenii i rasprostranении kholery v 1872 g. [The emergence and spread of cholera in 1872]. *Voenno-meditsinskii zhurnal — Military medical journal*, Ch. 122., VII, 1–52 [in Russian].
- 23 Lunin, B.V. (1962). *Nauchnye obshchestva Turkestana i ikh progressivnaia deiatel'nost. Konets XIX-nachalo XX veka* [Scientific societies of Turkestan and their progressive activities. End of XIX-early XX century]. Tashkent: Izdatelstvo Akademii Nauk UzSSR [in Russian].
- 24 Yamzin, I.L. (1914). Vrachebnoe delo v Aziatskoi chasti Rossii [Medical affairs in the Asian part of Russia]. In *Aziatskaiia Rossiia* [Asiatic Russia] (Vol. 1, pp. 1–576). Saint Petersburg [in Russian].
- 25 Vilenskii, M.M. (1928). *Zdravookhraneniia v Kazakhstane* [Health care in Kazakhstan]. Kzyl-Orda: Gosplan KSSR [in Russian].
- 26 Chesnokov, S.A. (1946). *Zdravookhraneniia v Kazakhstane* [Health care in Kazakhstan]. Alma-Ata: KazOGIZ [in Russian].
- 27 Samarin, R.I. (1958). *Ocherki istorii zdravookhraneniia Kazakhstana* [Essays on the history of health care of Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazgosizdat [in Russian].
- 28 Subkhanberdin, S. (1965). *Lekarstvennaia pomoshch i istoriia razvitiia aptechnogo dela v Kazakhstane* [Medical assistance and the history of the development of the pharmacy business in Kazakhstan]. Alma-Ata [in Russian].
- 29 Sharmanov, T.Sh. (1980). *Razvitie zdravookhraneniia v Kazakhstane* [Development of health care in Kazakhstan]. Alma-Ata: Obshchestvo «Znanie» Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 30 Chokin, A.R. (1975). *Ocherki razvitiia sanitarno-epidemiologicheskoi sluzhby v Kazakhstane* [Essays on the development of the sanitary-epidemiological service in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].

Сведения об авторах

Калыгулова Жанна — PhD докторант, Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-4942-7307>

Алпысбес Мақсат — д.и.н., профессор, Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>

Information about the authors

Kalygulova Zhanna — PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-4942-7307>

Alpysbes Maqsat — Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>

B.Sh. Karabota^{*} , M.K. Aldabergenova *O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan**(E-mail: karabota80@mail.ru; mol-nur_an@mail.ru)*

History of the Development of the School Education System in the Republic of Kazakhstan

Most modern countries have recognized the need to modernize general secondary education as one of the priority goals of national education reform, since the effectiveness of general education schools is an important indicator of a country's level of development and its socio-economic potential. In this regard, the experience of modernizing general secondary education in the Republic of Kazakhstan is of particular interest at present, where a large-scale reform of the entire education system is being carried out, corresponding to fundamental changes in all spheres of the economy and public life. General secondary education plays a key role in addressing this problem, and its modernization is a priority of national education reform. The article examines the processes of school education reform in the Republic of Kazakhstan and highlights the stages of fundamental changes in the field of education. The authors summarize the results of each stage of school education reform, highlight positive results, identify problems, national characteristics, and the relationship between the general and the specific, between global trends and national specifics. The authors of this article examine the process of reforming general secondary education in Kazakhstan and describe the concepts and programs for modernizing general secondary education.

Keywords: history of the school education system, general education school, stages of school education reform, modernization of school education, modernization programs.

Introduction

Most countries in the world today have recognized the need to modernize education as one of the priority tasks they must address in order to achieve further socio-economic progress. Most countries in the world today have recognized the need to modernize education as one of the priority tasks they must address in order to achieve further socio-economic progress. This includes the Republic of Kazakhstan, which is now recognized by the international community as a country with a market economy. In the short period since gaining independence, Kazakhstan has made a breakthrough in its economy by defining the prospects for the country's socio-economic development. Today, the country is integrating into global civilization and actively using new progressive technologies.

After the collapse of the USSR, it became necessary to reorganize the education system in order to create prospects for its further development. At the same time, the reforms had to preserve previous achievements and create prospects for the further development of the education system. However, in the early days of sovereign Kazakhstan, there were attempts to immediately replace the existing education system with a Western-style system, abandoning such achievements of the previous system as compulsory secondary education. There were financial problems and an outflow of qualified teachers to other social spheres, which has significantly reduced the quality of education in secondary schools. Thus, the general crisis in education led to the destruction of a system that had been built up over decades. Creating a new mechanism for state schools required a targeted analysis of past experience, as well as the experience of the world's leading countries in the field of education, taking into account the conditions for the development of the new state.

Thus, socio-economic transformations in the Republic of Kazakhstan are accompanied by complex processes of change in people's minds and require a rethinking of the fundamental and universal knowledge acquired through the education system. A special role in the formation of national self-awareness, feelings of patriotism and civic responsibility, which has undergone significant changes in the context of market relations over the past thirty years, changing values, and the organization of the educational process on new principles that ensure democratic transformation and the integration of the national system into the global educational space. At the same time, researchers studying the process of secondary school reform in the Republic of Kazakhstan note important factors. The reorganization of the education system in Kazakhstan is

^{*} Corresponding author's e-mail: karabota80@mail.ru

based on Western models, which are oriented toward completely different standards of living and cultural and social values.

Materials and Methods

The main sources for this article are regulatory documents and state programs of the Republic of Kazakhstan in the field of education. Analysis of regulatory documents and educational acts showed that the model for reorganizing the educational process in Kazakhstan was laid down in the late 1990s by three basic documents: the Law “On Education,” the state standard of education, and the state program “Education.” The main system-forming principle of the reform was declared to be the transition from the “education for all” model to the “education by choice” model. The unified Law of the Republic of Kazakhstan “On Education,” adopted in 1999, defined the main task of education as creating the necessary conditions for obtaining an education aimed at the formation, development, and professional establishment of the individual on the basis of national and universal values, scientific achievements, and practical experience. In 2007, a new version of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Education” was adopted, the main purpose of which was to create a competitive education system. The state program “Education” for 2001–2005 provided for the implementation of innovative changes in the development and introduction of new teaching technologies. As a result of the implementation of the Education Program in Kazakhstan, a legislative and regulatory framework has been created that guarantees free secondary education. Another important source is the Concept for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan for 2022–2026, which addresses such important issues as educational work in educational institutions, the protection of children’s rights and interests, the status of teachers, secondary education, and the assessment of education quality. International experience has been taken into account, and a vision for the development of education in the Republic of Kazakhstan has been presented.

The methodological basis of this article is a set of principles and methods used in historical science. One of the main ones is the principle of historicism, which allows us to objectively establish cause-and-effect relationships and analyze historical phenomena in development. By using this principle, the authors managed to trace the formation and development of the secondary education system in the Republic of Kazakhstan over a long period of time, study the internal laws of the formation of secondary schools in the republic, and examine a number of important phenomena in the life of secondary schools in inseparable unity with historical events. The work also uses the principle of objectivity in research, which involves the scientific description, explanation, and analysis of historical events. The application of this principle allowed the author to comprehensively show the diverse phenomena of secondary school life. Thus, the systematic method allowed the author to collect and systematize a significant amount of material on the subject and identify the degree of scientific development of the problem. The historical-comparative method gave the author the opportunity to compare the process of formation and development of secondary schools in the country as a whole. The problem-chronological method made it possible to trace how the scale of reforms in secondary education changed. This method made it possible to identify changes in the secondary education system itself, which took place against the backdrop of the evolution of life in the country. This method made it possible to identify changes in the secondary education system itself, which took place against the backdrop of the evolution of life in the country.

Results

The development of the legal framework began immediately after independence. The development of the legal framework began immediately after independence. On January 18, 1992, the Supreme Council of Kazakhstan adopted a new Law on Education, which was in force in the republic from 1992 to 1999. This law laid the legal foundation for changes in the education system, establishing the rights and responsibilities of those involved in the educational process, as well as issues related to the structural organization, management, financing of education, and other fundamental principles of the structure of this sphere [1].

In 1995, the country’s current Basic Law was adopted. The right to education, as a fundamental human right, was enshrined in the Constitution of the Republic of Kazakhstan. Article 30 guarantees free secondary education in state educational institutions and establishes compulsory secondary education. The article also mentions paid education in private educational institutions. It is stipulated that the state establishes mandatory educational standards, which must be met by all educational institutions. The constitutional right to education is linked to the constitutional right of everyone to use their native language and culture, to freely choose the language of communication, upbringing, and education, and to freedom of speech and creativity. In ac-

cordance with the Constitution of Kazakhstan (1995), the Russian language has the status of “being officially used in state organizations and local government bodies” and is compulsory in all types of schools (Russian, national, mixed) [2].

Several important stages can be identified in the formation and development of the school education system. The first stage of reforms (1992–1999) was characterized by contradictions and a lack of strict systematicity in the innovations that were introduced. The goals of reforming the management of the secondary education system were as follows: to save public funds, reduce the bloated administrative apparatus, and create an optimal structure for managing the unified educational process. However, the reform strategy lacked clarity and failed to address the main task — the creation of a new mechanism for state schools and universities. All this ultimately affected the quality of the educational process at all levels of education.

The main direction of reforming the network of educational institutions in 1991–2004 was the development of a network of Kazakh national schools. Overall, between 1991 and 2003, the network of secondary education institutions in Kazakhstan was significantly reduced, with 1,314 Russian-language schools closed and 731 Kazakh national schools opened [3; 12].

After the collapse of the USSR, when the ideological and linguistic bonds of the Russification of education were destroyed, the process of disintegration along ethnic lines, which also determined the situation in the education system, became quite natural. This process was most clearly manifested in the division of schools into Kazakh and Russian or Russian-speaking schools. The revival of Kazakh schools has been accompanied by their opposition to Russian-language schools. This is primarily due to the elimination of the former dominance of Russian language teaching. In Russian-language schools, in turn, the number of hours allocated to the study of core subjects has been significantly reduced. Thus, the number of hours allocated to the study of Russian for all grades in the 1993–94 academic year was reduced from 68 to 45, and for the teaching of mathematics by 6. The reduced hours were used to study the Kazakh language, history, literature, and culture, which could have been an important step towards the integration of the population of Kazakhstan, but unfortunately, the level of teaching of these subjects did not always meet the necessary requirements.

In accordance with the Law “On Languages in the Republic of Kazakhstan” adopted in 1997, Kazakh is the state language of the country, and Russian is the language of interethnic communication. Learning the official language and at least one foreign language is recognized as a key objective of the implementation of this law. It also provides for the widespread use of the native languages of ethnic groups. The implementation of the main provisions of the law has led to certain positive changes in language learning and the expansion of the use of native languages in the educational process. The number of children studying in Kazakh has increased, and there are schools teaching in German, Tajik, Turkish, Uzbek, Uyghur, and Ukrainian [4].

The reform of Kazakhstan’s secondary school system resulted in the creation of new types of secondary education institutions. During these years, gymnasiums, lyceums, colleges, school complexes, school laboratories, specialized schools, schools for gifted children, schools with in-depth study of a number of subjects, as well as schools created at the interstate level (Kazakh-American schools, Kazakh-Turkish lyceums) were opened. Thus, from 1990–1991 to 1995–1996, the number of schools with in-depth study of specific subjects almost doubled, the number of gymnasiums increased from 16 to 131, and lyceums from 10 to 112. At the same time, the number of gymnasiums and lyceums continued to grow, and in the 1998–1999 academic year, there were already 195 gymnasiums and 149 lyceums in Kazakhstan [5; 269].

It should be noted that the most radical aspect of the institutional and organizational reform of secondary education was the creation of a private sector in education in Kazakhstan. In 1993, the government of the republic approved the first Regulation on the procedure for licensing private educational institutions, and in 1995, the Regulation on non-state educational institutions. The first non-state schools in Kazakhstan were opened in 1992–1994. In 2004, there were 155 private schools operating in Kazakhstan [6; 6].

The reform of the internal structure of educational institutions in 1991–1995 resulted in a return to compulsory nine-year education and the organization of specialized classes and classes with in-depth study of subjects. In 1995, universal secondary education was introduced. It is important to note that during this period, considerable attention was paid to reforming the content of general secondary education. The first step towards justifying and modeling the reform of the content of secondary education in Kazakhstan was the development of the Concept of Education Content (1993), which became the basis for four Basic Curricula created for schools in the republic in 1994–2004.

Initially, the content of general secondary education was updated by expanding the educational field and introducing additional subjects (courses) into the curriculum by increasing the overall workload. This led

to overload for teachers and students, without producing any results. The consequence of this extensive approach to updating education was a violation of the scientifically based principles of its functionality, continuity, and consideration of the psychological and age characteristics of students. The workload at that time reached 43–45 hours per week [6; 4].

In 1996, the Government of the Republic adopted a resolution “On the Target Program for the Preparation and Publication of Textbooks and Teaching Materials for General Education Schools in Kazakhstan.” The adoption of this target program was preceded by extensive preparatory work, including the development of State Education Standards. The resolution stated that the implementation of modern state education policy requires a review of the content of education and the entire teaching methodology system in accordance with the compulsory standard of general secondary education. The target program defined the strategy and coordination of activities of management bodies, scientific and pedagogical teams, and author teams, and publishing houses for the development, publication, and implementation of a new generation of teaching and methodological complexes in general education and other types of schools in Kazakhstan.

Since 1997, a new generation of textbooks has been introduced in the republic’s schools. The textbooks are published in three languages: Russian, Kazakh, and Uyghur. The leading trend in updating the content of educational materials is the introduction of an ethnocultural (Kazakh) component. Most of the new generation of textbooks contain an ideological component. In 1995–1997, the so-called “optimization” of educational institutions was carried out, during which more than 300 under-enrolled schools were closed in the republic. As a result, the number of children not attending school increased, and many villages were deprived of their last centres of culture — schools [5; 270].

In 1997, the State Programme of the President of the Republic of Kazakhstan on the Informatization of the Secondary Education System was adopted. The main principles for implementing the informatization of the education system are consistency, planning, justification, and phasing. During the implementation of this program, all schools in the country were computerized, with a ratio of 62 students per computer [7; 45]. The next step in improving Kazakhstani schools was President Nazarbayev’s decree “On State Support and Development of Schools for Gifted Children.” In accordance with this decree, the Daryn Republican Scientific and Practical Center was established in 1998 under the Ministry of Education and Science, which became a key link in working with gifted children. On the basis of this center, specialized schools and boarding schools for gifted children were opened in eight regions (Aktobe, Atyrau, East Kazakhstan, etc.) [8]. In the same year, the Y. Altynsarin Kazakh Academy of Education completed work on improving the basic curricula for primary, secondary, and specialized schools, and prepared draft educational standards for academic subjects, which were approved by order of the Ministry of Education, Culture, and Health of the Republic of Kazakhstan.

Thus, in the first decade of independence, despite material, human, and moral losses, Kazakhstani schools managed to maintain their main priorities. During the first stage of the formation of the national education system, a regulatory and legal framework was created, the structure of education management at various levels was defined, and regional programs for the development of general secondary education for the immediate and long-term future were introduced. However, problems still remain or have arisen in this area that require urgent and effective solutions.

The second stage (1999–2004) is characterized by the conceptual definition of the development of the general secondary education system and the deepening of ongoing reforms. Starting from this stage, it is no longer possible to speak of reforming, but rather of modernizing general secondary education in the republic.

It should be noted that 1999 was the year when the new Law on Education was adopted, which introduced the following changes: accessibility of education at all levels for the population, taking into account the intellectual development, psychophysical and individual characteristics of each citizen; development of personality and development of talent; unity of upbringing and training; humanistic and developmental nature of education; integration of education, science, and industry; career guidance for students; computerization of the education system [9].

The main direction of reforming general secondary education at this stage is a differentiated approach to the organization and forms of education: the free choice of programs, educational options, and types of schools by students is becoming the focus of reforms at this level of education.

Thus, in the 1999–2000 academic year, out of 8,290 state schools with a total enrollment of 3.1 million students, 1,962 schools (915,400 students) specialized in in-depth study of various subjects. The republic

also has 178 gymnasiums, 142 lyceums, and 199 private schools (with a total of 180,800 students). Thus, one-third of all students chose alternative forms of education [6].

The republic also has 178 gymnasiums, 142 lyceums, and 199 private schools (with a total of 180,800 students). Thus, one-third of all students chose alternative forms of education [6].

In 2000, preparations began to transition Kazakhstan's secondary schools to a 12-year secondary education model (4+6+2). To systematically study issues related to the transition to 12-year education, a Republican Scientific and Practical Center was established to develop a draft concept for the structure and content of 12-year education.

The 2003-2004 academic year went down in the history of secondary education in the Republic of Kazakhstan as the year of transition from the traditional form of final exams to external assessment of knowledge in the form of a unified national test (UNT). The results of the NTE are counted as final assessment grades and as entrance examination grades for admission to universities in the republic. The NTE is conducted in the form of comprehensive testing in four subjects, three of which are compulsory: mathematics, Kazakh (Russian) language, and history of Kazakhstan, and the fourth subject is optional. The tests include closed-ended questions with one correct answer, which must be completed within three hours. The results of the EIT are assessed on a 120-point scale. There are 134 testing centers in the country equipped with the necessary computer and telecommunications equipment to conduct the EIT. According to the authors, the main purpose of the test score is to objectively reflect the personal level of preparedness of each graduate in the relevant subject of the school curriculum under the current state compulsory education standards.

It should also be noted that the changes have affected the financial and economic activities of schools. Funding for public schools has become multi-channel and decentralized. An investment project for 2003–2005 was developed for the construction of rural schools, according to which 63 facilities were to be built: 23 in 2003, 21 in 2004, and 19 in 2005 [10; 5]. Another priority area was raising the status of the Kazakh language in the education system of Russian-speaking schools in Kazakhstan. In 1996, work began on developing a new generation of concepts for subjects, curricula, textbooks, teaching and methodological aids, and testing systems. Their introduction into schools began in 1997 and has been carried out in stages to the present day. In the same year, a number of regulatory documents were adopted in the field of policy and strategy for the development of general secondary education in the republic: the Concept for the Development of General Education Schools in the Republic of Kazakhstan, the State Basic Curriculum for General Education Schools in the Republic of Kazakhstan, and others.

It should be noted that from 1998 to 2002, three generations of state educational standards were approved and introduced in schools in Kazakhstan. The latest of these (GOSO-2) are based on the same standardization objects as in other CIS countries. The State Program continues to implement the informatization of general secondary education. The primary tasks here are to connect schools to the Internet, replace outdated computer equipment with modern equipment, and provide software teaching aids. The State Program (“Auyl mektebi”) (“Rural School”) for 2003–2005 was approved by Decree No. 128 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated February 4, 2002. The aim of this program is to improve the work of rural educational organizations, increase the efficiency of management of rural and small schools, ensure their sustainable development, and strengthen the educational and material base and human resources of rural educational organizations [11].

More than 34.0 billion tenge has been allocated for the implementation of this program, of which about 12.0 billion tenge comes from the republican budget and about 22.0 billion tenge from the local budget. As a result of the measures taken, 63 rural schools will be built, and the regulatory framework and social, economic, and educational guarantees for the functioning and sustainable development of educational institutions in rural areas will be improved, which will create the conditions for retaining young people in rural areas and improving rural infrastructure [10; 3].

The third stage of development of the general secondary education system in the Republic of Kazakhstan in the post-Soviet period (2005–2010) involves large-scale reform affecting its basic foundations and methodology. This presupposes, first and foremost, a systematic change in the content and methodological foundations of education, based on a “humanistic paradigm,” the definition of the logical and methodological foundations for renewal, and the development of a new philosophy of education.

An important result of this activity is the new Law of the Republic of Kazakhstan “On Education” (2007), which aims to satisfy the interests of all actors in the field of education. The new Law on Education takes into account the paradigm shift from “education for life” to “education throughout life,” which implies “the introduction of advanced technologies and methodologies, new ways of transferring knowledge, and the

development of student motivation.” At the same time, this law provided for the introduction of a new model of school education. In this regard, work was carried out to transition to 12 years of secondary education. It should be noted that the new model of school education, based on a competency-based approach, involves supporting all school-age children, taking into account their abilities, interests, opportunities, and needs. In this regard, the organization of the educational process at all levels of school was intended to increase the importance of learning as a student activity [12].

The development of modern school education in the Republic of Kazakhstan should be viewed in the context of global educational reforms: these reforms are based on the idea of modernization, which involves the design and implementation of a new model of general secondary education. In this regard, in 2004, the Concept for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan until 2015 was developed, and the State Program for the Development of Education for 2005–2010 was approved [13]. According to these documents, within the specified time frame, it is planned to modernize the national system of multi-level education based on the priorities of the Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2010 in order to improve the quality of human resources training and meet the needs of individuals and the state. The main goal to be achieved as a result of the measures taken to modernize education is to “form a national model of multi-level continuous education integrated into the global educational space.”

The fourth stage, 2010–2015, is the stage of modernizing school education and gradually transitioning to 12-year schooling. As part of the experiment, 10th-grade students in 12-year schools are being taught [14].

The next fifth stage of school education reforms covers 2015–2020. It involves a gradual transition to 12-year schooling starting in 2015 and the consistent implementation of the State Program for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan for 2011–2020 [14]. Characteristics of the situation in school education in 2010: “Currently, there are 7,576 state-run day schools in the republic. Of the total number of schools, 64.6 % are located in standard buildings, 35.4 % in adapted buildings, and 201 schools are in disrepair. 37.4 % of schools use imported water. 70 schools operate in three shifts, and one school operates in four shifts. 25.1 % of schools require major repairs. 41.7 % of primary and secondary schools in the republic are equipped with new physics classrooms, 13.2 % with chemistry classrooms, and 16.3 % with biology classrooms. One in five schools does not have a canteen or cafeteria. The wear and tear of equipment and inventory in school cafeterias is 80 %. 26.4 % (1999) of schools do not have gyms. There is no program for transporting children to school by special buses financed by the state [14].

The current stage of development of the secondary education system covers the period from 2021 to the present. At this stage, the Concept for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan for 2022–2026 was adopted and approved in November 2022. This Concept aims to improve the quality of education through the introduction of a new model of preschool education, the transformation of universities into research institutions, an increase in scholarships, and a reduction in the gap in the quality of education between regions and educational institutions. Key objectives include improving the status of teachers, ensuring a safe and comfortable learning environment, and aligning with the National Project “Educated Nation” and the project “Comfortable School.” School curricula for individual subjects will be improved. At the same time, schools will be gradually given greater academic autonomy. There are also plans to work towards international recognition of final assessment results in schools. As part of the digitalisation of the educational process, a number of projects will be implemented: “Digital Teacher”, online teaching of individual subjects in small schools, and digital textbooks (mobile application) [15]. The document sets out some fairly ambitious targets. By 2026, all preschool institutions will have introduced international tools for assessing the quality of education and training. Parents will be able to choose places in any preschool institution on a per capita funding basis. Measures are also planned to implement the Index and an interactive Child Well-being Map.

At the start of the 2024-2025 academic year, there will be around 8,000 schools operating in the country, with more than 3.9 million students enrolled, including 352,000 first graders. In the 2024-2025 academic year, 406,000 teachers will be working in Kazakh schools, 8,000 more than in the previous year. Since 2020, as part of a policy to raise the status of teachers, their salaries have been increased by 100 %. In 2023, additional allowances were introduced for preschool teachers and technical and vocational education teachers, as well as additional payments for qualification categories, seniority, working conditions, academic degrees, and mentoring. In rural areas, teachers’ salaries exceed those in cities by at least 25 %. In 2025, more than 11,000 teachers will take advanced training courses, with about 58 % of them being rural teachers. On January 1, 2025, a new platform for the continuous professional development of teachers will begin operating, ensuring transparency in the certification process [16].

Thus, it can be stated that over the years of independence, the republic has taken major steps to support reforms in general secondary education. Secondary schools have been computerized, and information technology is gradually being introduced into the curriculum. A large number of types and models of general secondary education institutions have appeared. Alongside state institutions, non-state educational institutions have opened and begun to operate. Hundreds of schools and teachers have begun to work according to independently developed curricula. Many original courses have been developed, aimed at expanding the content of education. Elements of developmental teaching technologies have begun to be introduced into the educational process.

Discussion

The main goal of modernizing the education system in Kazakhstan is to build up the country's social and economic potential, overcome lagging areas of the economy, develop the spiritual culture of the population, and increase social and professional mobility. At the same time, the main purpose of the reform for schools is to systematically and comprehensively update general secondary education. This is the only way to achieve a transition to a new quality of education: personality-oriented education, diversity of educational programs, the development of academic freedoms, and the formation of the legal, psychological, economic, and environmental culture of students. As applied to schools, these guidelines, which are common to all education, are transformed into tasks for developing new qualities in young people: the comprehensive development of creative abilities, skills, and self-education; the formation of a readiness and ability to adapt to the constantly changing social conditions of society, etc. In general, the modernization of general secondary education is aimed at fulfilling the main task of the education system — improving the quality of education, which allows schoolchildren to be taught at a modern level, in accordance with the trends in the development of the global educational process [17; 66].

As the study results show, Kazakhstan has adopted a number of reforms to improve the quality of its education system and is increasingly turning to international standards and best practices. However, despite all the efforts of the state, the same problems remain in education today as 30 years ago: low quality of teaching, outdated teaching methods, a shortage of places, overcrowded classrooms, poor material resources in most schools, etc. [18]. In Kazakhstan, the school education market is undergoing reforms designed to solve these problems, but traditional approaches are not enough to cope with them. As experts have noted, schools need to be given a central role in the education system, and this requires an understanding of how to distribute resources more effectively and fairly among schools [19; 9].

Each school level needs to create a specific educational environment that meets the new requirements. This approach expands the opportunities for providing additional education in accordance with age — sports clubs and circles, most often chess, music, and dance, homework assistance, etc. For elementary schools, extended day groups will become relevant, where students do their homework and are additionally taught by teachers, for which parents can pay extra, as they do for lunches. Over time, when it becomes possible to increase education funding to 5-6 % of the country's GDP, it will be possible to provide these services free of charge (as in South Korea) [19; 10].

Many researchers propose a model of spatial separation of schools into primary, secondary, and senior levels, which function separately and ensure the concentration of specific material and technical resources, teaching staff, and attention to the interests and characteristics of students in the corresponding age group. An important part of the proposed models is the identification of specific methods and approaches to teaching at different age levels in schools. At all levels of education, it is necessary to set high standards for students' knowledge, segment students according to their interests and abilities to study various disciplines, and introduce transfer selection exams at each school level aimed at early identification of students' career interests. Changing the organizational and structural models of schools will contribute to the rational distribution of teachers among schools, reduce the shortage of subject teachers, and improve their professional level.

Many Kazakhstani schools use an outdated curriculum that leaves students unprepared for the modern workplace. Updating the curriculum and ensuring that it meets the needs of the modern economy can be achieved by involving industry experts in its development and providing teachers with the necessary training to teach effectively [20].

Conclusion

The development of modern school education in the Republic of Kazakhstan should be viewed in the context of global educational reforms. This reform is based on the idea of modernization, which involves the

design and implementation of a new model of general secondary education with its subsequent integration into the global educational space. The main directions of reforming general secondary education at the present stage are defined in the “Concept for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan for 2022–2026.”

The study identified the following trends in the development of general secondary education in Kazakhstan: computerization of education and introduction of new teaching technologies; improvement of state education standards; higher requirements for the level of education of graduates of educational institutions; increase in the variety of types of educational institutions; increasing use of state and non-state sources of education funding; introduction of more effective, democratic methods of managing educational institutions while expanding their rights and autonomy; increasing differentiation in accessibility, as well as in the level and quality of education received.

References

- 1 Закон Республики Казахстан от 18 января 1992 г. № 1153-III «Об образовании». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000964
- 2 Конституция Республики Казахстан. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>
- 3 Мажитова Л.Х. Модель управления качеством обучения в общеобразовательной школе / Л.Х. Мажитова, Ф.Я. Вассерман // Менеджмент в образовании. — 2006. — № 4. — С. 8–15.
- 4 Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 года № 151-III «О языках в Республике Казахстан». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008034
- 5 Игибаева А.К. К вопросу развития, национальной системы, образования в условиях суверенитета / А.К. Игибаева // Поиск. — 2007. — № 3. — С. 268–273.
- 6 Мукаева О.Д. Характер и перспективы развития интернатных и полу интернатных учреждений в Казахстане / О.Д. Мукаева. — Алматы, 1999. — 135 с.
- 7 Кулекеев Ж. Качество образования: проблемы и пути их решения / Ж. Кулекеев // Учитель Казахстана. — 2003. — 4 октября.
- 8 О Государственной поддержке и развитии школ для одаренных детей Распоряжение Президента Республики Казахстан от 24 мая 1996 г. № 3002. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/N960003002>
- 9 Закон Республики Казахстан от 7 июня 1999 года № 389-III «Об образовании». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013384
- 10 Исламгулова Г.К. К вопросу о реформировании образования / Г.К. Исламгулова // Менеджмент в образовании. — 2006. — № 3. — С. 3–8.
- 11 Об утверждении Программы «Ауыл мектебі» на 2003–2005 годы Постановление Правительства Республики Казахстан от 4 февраля 2003 года № 128. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P030000128>
- 12 Закон об образовании Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319>
- 13 О Государственной программе развития образования в Республике Казахстан на 2005–2010 годы. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U040001459>
- 14 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 гг. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.balakkk.kz/ru/node/352>
- 15 Концепция развития образования Республики Казахстан на 2022–2026 годы. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000941>
- 16 Реформы в системе образования: ориентация на будущее и запросы общества. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/reformy-v-sisteme-obrazovaniya-orientatsiya-na-budushchee-i-zaprosy-obshchestva-30004>
- 17 Абылкасымова А.Е. О модернизации общего среднего образования в Республике Казахстан / А.Е. Абылкасымова // Известия кыргызской академии образования. — 2020. — № 1. — С. 62–67.
- 18 Айдаргалиева Н.Г. Трансформация казахстанского рынка школьного образования за годы независимости / Н.Г. Айдаргалиева // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия экономика. — 2020. — № 4. — С. 11–20.
- 19 Айдаргалиева Н.Г. Совершенствование организационного и структурного механизмов функционирования рынка школьного образования в Казахстане / Н.Г. Айдаргалиева // Вестник Кыргызско-Российского славянского университета. — 2020. — № 11. — С. 8–12.
- 20 Rakhimova A. The challenges of modernizing the educational system of Kazakhstan / A. Rakhimova, R. Gabdulhakov // Journal of Education and Practice. — 2018. — No 9(6). — P. 23–29.

Б.Ш. Каработа, М.К. Алдабергенова

Қазақстан Республикасындағы мектептік білім беру жүйесінің даму тарихы

Әлемнің қазіргі заманғы елдерінің көпшілігі ұлттық білім беруді реформалаудың басым мақсаттарының бірі ретінде жалпы орта білім беруді жаңғырту қажеттілігін мойындады, өйткені жалпы білім беретін мектептің тиімділігі кез келген елдің даму дәрежесінің, оның әлеуметтік-экономикалық әлеуетінің маңызды көрсеткіші. Осыған байланысты қазіргі уақытта экономика мен қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы түбегейлі өзгерістерге жауап беретін бүкіл білім беру жүйесін кең ауқымды реформалау жүзеге асырылатын Қазақстан Республикасында жалпы орта білім беруді жаңғырту тәжірибесі ерекше қызығушылық тудырады. Бұл міндетті шешуде жалпы орта білім беру жүйесіне ерекше орын беріледі, оны жаңғырту ұлттық білім беруді реформалаудың басым мақсаттарының бірі. Мақалада Қазақстан Республикасындағы мектептегі білім беруді реформалау процестері зерттеліп, білім беру саласындағы түбегейлі өзгерістердің кезеңдері көрсетілген. Авторлар мектептегі білім беру реформасының әрбір кезеңінің нәтижелерін қорытындылаған, оң нәтижелерді атап өтеді; проблемаларды, ұлттық ерекшеліктерді, жалпы және арнайы, жаһандық үрдістер мен ұлттық өзгешеліктердің арақатынасын көрсетеді. Қазақстандағы жалпы орта білім беруді реформалау барысы қарастырылып, оны жаңғыртудың тұжырымдамалары мен бағдарламалары сипатталған.

Кілт сөздер: мектептегі білім беру жүйесінің тарихы, жалпы білім беретін мектеп, мектептегі білім беруді реформалау кезеңдері, мектептегі білім беруді жаңғырту, жаңғырту бағдарламалары.

Б.Ш. Каработа, М.К. Алдабергенова

История развития школьной системы образования в Республике Казахстан

Большинство современных стран мира признали необходимость модернизации общего среднего образования в качестве одной из приоритетных целей реформирования национального образования, т.к. эффективность общеобразовательной школы является важным показателем степени развития любой страны, ее социально-экономического потенциала. В связи с этим особый интерес в настоящее время представляет опыт модернизации общего среднего образования в Республике Казахстан, где осуществляется широкомасштабное реформирование всей системы образования, отвечающее кардинальным преобразованиям во всех сферах экономики и общественной жизни. Особое место в решении этой задачи принадлежит системе общего среднего образования, модернизация, которой является одной из приоритетных целей реформирования национального образования. В статье исследованы процессы реформирования школьного образования в Республике Казахстан, выделены этапы кардинальных изменений в сфере образования. Авторами подведены итоги каждого этапа реформирования школьного образования, показаны положительные результаты, выделены проблемы, национальные особенности, соотношение между общим и особенным, между глобальными тенденциями и национальной спецификой. Рассмотрен процесс реформирования общего среднего образования в Казахстане, а также охарактеризованы концепции и программы его модернизации.

Ключевые слова: история школьной системы образования, общеобразовательная школа, этапы реформирования школьного образования, модернизация школьного образования, программы модернизации.

References

- 1 Закон Республики Казахстан от 18 января 1992 г. № 1153-ХІІ Об образовании [Law of the Republic of Kazakhstan dated January 18, 1992 No. 1153-ХІІ On Education]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000964 [in Russian].
- 2 Konstitutsiia Respubliki Kazakhstan [Constitution of the Republic of Kazakhstan]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> [in Russian].
- 3 Mazhitova, L.Kh. & Vasserman, F.Ya. (2006). Model upravleniia kachestvom obuchenii v obshcheobrazovatelnoi shkole [Model of quality management of education in a comprehensive school]. *Menedzhment v obrazovanii — Management in education*, 4, 8–15 [in Russian].
- 4 Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 года № 151-І “О языках в Республике Казахстан [Law of the Republic of Kazakhstan dated July 11, 1997 No. 151-І On languages in the Republic of Kazakhstan]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008034 [in Russian].

- 5 Igibaeva, A.K. (2007). K voprosu razvitiia, natsionalnoi sistemy, obrazovaniia v usloviakh suvereniteta [On the issue of development, national system, education in the conditions of sovereignty]. *Poisk — Research*, 3, 268–273 [in Russian].
- 6 Mukaeva, O.D. (1999). *Kharakter i perspektivy razvitiia internatnykh i polu internatnykh uchrezhdenii v Kazakhstane* [The nature and prospects for the development of boarding and semi-boarding institutions in Kazakhstan]. Almaty [in Russian].
- 7 Kulekeev, Zh. (2003). Kachestvo obrazovaniia: problemy i puti ikh resheniia [Quality of education: problems and ways to solve them]. *Uchitel Kazakhstana — Teacher of Kazakhstan* [in Russian].
- 8 O Gosudarstvennoi podderzhke i razvitiu shkol dlia odarenykh detei Rasporiazhenie Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 24 maia 1996 g. No 3002 [On State Support and Development of Schools for Gifted Children Order of the President of the Republic of Kazakhstan dated May 24, 1996 N 3002]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/N960003002> [in Russian].
- 9 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 7 iyunia 1999 goda № 389-I “Ob obrazovanii” [Law of the Republic of Kazakhstan dated June 7, 1999 No 389-I “On Education”]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013384 [in Russian].
- 10 Islamgulova, G.K. (2006). K voprosu o reformirovanii obrazovaniia [On the issue of reforming education]. *Menedzhment v obrazovanii — Management in education*, 3, 3–8 [in Russian].
- 11 Ob utverzhdenii Programmy «Aul mektebi» na 2003–2005 gody Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 4 fevralia 2003 goda N 128 [On approval of the “Aul mektebi” Program for 2003–2005 Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated February 4, 2003 N 128]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P030000128> [in Russian].
- 12 Zakon ob obrazovanii Respubliki Kazakhstan ot 27 iulia 2007 goda № 319-III [Law on Education of the Republic of Kazakhstan dated July 27, 2007 N 319-III]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319> [in Russian].
- 13 O Gosudarstvennoi programme razvitiia obrazovaniia v Respublike Kazakhstan na 2005–2010 gody [On the State Program for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan for 2005–2010]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U040001459> [in Russian].
- 14 Gosudarstvennaia programma razvitiia obrazovaniia Respubliki Kazakhstan na 2011–2020 gg. [State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011–2020]. *balakkk.kz*. Retrieved from <http://www.balakkk.kz/ru/node/352> [in Russian].
- 15 Kontseptsia razvitiia obrazovaniia Respubliki Kazakhstan na 2022–2026 gody [The concept of development of education of the Republic of Kazakhstan for 2022–2026]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000941> [in Russian].
- 16 Reformy v sisteme obrazovaniia: orientatsiia na budushchee i zaprosy obshchestva [Reforms in the education system: orientation to the future and demands of society]. *primeminister.kz*. Retrieved from <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/reformy-v-sisteme-obrazovaniya-orientatsiya-na-budushchee-i-zaprosy-obshchestva-30004> [in Russian].
- 17 Abylkasymova, A.E. (2020). O modernizatsii obshchego srednego obrazovaniia v Respublike Kazakhstan [On the modernization of general secondary education in the Republic of Kazakhstan]. *Izvestiia kyrgyzskoi akademii obrazovaniia — News of the Kyrgyz Academy of Education*, 1, 62–67 [in Russian].
- 18 Aidargalieva, N.G. (2020). Transformatsiia kazakhstanskogo rynka shkolnogo obrazovaniia za gody nezavisimosti [Transformation of the Kazakhstani school education market over the years of independence]. *Vestnik Evraziiskogo Natsionalnogo Universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya ekonomika — Bulletin of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov. Economics Series*, 4, 11–20 [in Russian].
- 19 Aidargalieva, N.G. (2020). Sovershenstvovanie organizatsionnogo i strukturnogo mekhanizmov funktsionirovaniia rynka shkolnogo obrazovaniia v Kazakhstane [Improving the organizational and structural mechanisms of functioning of the school education market in Kazakhstan]. *Vestnik kyrgyzsko-rossiiskogo slavianskogo universiteta — Bulletin of the Kyrgyz-Russian Slavic University*, 11, 8–12 [in Russian].
- 20 Rakhimova, A., & Gabdulhakov, R. (2018). The challenges of modernizing the educational system of Kazakhstan. *Journal of Education and Practice*, 9(6), 23–29.

Information about the authors

Karabota Bauyrjan — PhD student, Department of World History and Religious Studies, O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0004-8727-9821>

Aldabergenova Moldir — PhD, Associate Professor, O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3834-5883>

B.E. Satayeva^{1*} , B.A. Sirazheva² ¹ *Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey;*² *Farabi Eurasian Studies Practice and Research Center, Istanbul University, Istanbul, Turkey*
(E-mail: satayeva.botakoz@ogr.hbv.edu.tr; bsirazheva@gmail.com)

The Legacy of “TANBA” and “DAMGA” Symbols in Turkish Society: Insights from Turkic and Altai Kazakhs

This study explores the profound cultural, social and spiritual significance of tanbas in Turkic societies, with a particular focus on the Altai Kazakhs. These symbols transcend their initial function as mere property markers and evolve into potent representations of ethnic identity, social hierarchy, and spiritual beliefs. Originally used to identify property, tanbas were transformed into symbols of power, unity and territorial control, deeply integrated into the Turkic worldview. Associated with shamanism, they also assumed protective and metaphysical roles, embodying the link between the material and spiritual realms. The linguistic and geographical diversity of tanbas underlines their adaptability and widespread influence in Turkic-speaking regions from the Caucasus to Central Asia. Their presence in ancient texts, such as the Orkhon Inscriptions and Kutadgu Bilig, highlights their continuing importance in both historical and contemporary contexts. The continued use of tanbas by Turkic peoples demonstrates their resilience and ability to preserve cultural identity across generations. This study demonstrates that tanbas are not only signs of ownership, but also cultural emblems that communicate social status, affiliation, and worldview, providing important insights into the spiritual and political dynamics of ancient and modern Turkic societies.

Keywords: Tanba, stamp, Turkic culture, Altai Kazakhs, social structure, ethnic markers, religious symbolism, Turkic tribes, runes.

Introduction

Stamps and tanbas are of particular significance in the study of the cultural heritage and social structures of Turkic peoples. These symbols represent the uniqueness of each tribe, clan, or state, serving as important cultural elements that reflect their way of life, worldview, and historical development. In the Turkic world, tanbas are not merely symbols; they are also highly valued for their social, cultural, and political significance. These symbols functioned as tools of communication among the general populace, markers of property rights, and preservers of cultural and spiritual heritage [1; 115–132].

Stamps occupy a unique place in the cultural heritage of the Turkic peoples, including the Altai Kazakhs. They serve not only as indicators of ethnic distinctions but also play a crucial role in preserving historical, social, cultural, and political values. In the Turkic world, the significance of tanbas as reflections of social structure and spiritual worldview endures to the present day. The primary objective of this research is to undertake a comprehensive exploration of the history of tanba and damga usage among Turkic peoples, with a particular focus on the Altai Kazakhs, and to elucidate their symbolic, social, and cultural significance. The research objectives are as follows:

- Determining the historical significance of tanba usage among Turkic peoples.
- Understanding the importance of tanbas in ancient Kazakh society.
- Analyzing the role and function of tanbas in society.
- Demonstrating the significance of tanbas in the development of Turkic culture.

During the research process, certain methodological challenges may arise in studying the history of tanba and damga usage among Turkic peoples. This is because the meanings of tanbas have evolved over time, and there may be differing interpretations regarding their usage and significance [2; 2]. Currently, research on tanbas is not sufficiently deep or comprehensive. In particular, there is a need for systematic analysis of tanbas from a semiotic perspective and their social roles [3]. Moreover, the cultural and ethnographic study of tanbas remains incomplete. In ancient Turkic society, tanbas frequently appeared alongside ancient runic inscriptions and petroglyphs, forming a symbolic system that not only represented material culture but also reflected their worldview, playing a significant role in indicating an individual's status in society and articulating ethnic hierarchies within the sociopolitical order [4; 14].

* Corresponding author's e-mail: satayeva.botakoz@ogr.hbv.edu.tr

This article examines the concepts of tanbas and stamps within Turkic culture, focusing on their social, ethnic, and spiritual significance. These symbols are shown to preserve the spiritual and cultural distinctiveness of society and to serve as cultural heritage passed down through generations [5]. The article highlights the deep symbolic and spiritual meaning of tanbas, beyond their material significance.

Materials and Methods

In this study, the materials and methods used to explore the profound cultural, social, and political significance of Turkic tanbas and stamps were carefully designed to capture both the historical and semiotic dimensions of these symbols. The approach combined a multidisciplinary framework, integrating historical analysis, semiotic theory, and anthropological fieldwork to create a comprehensive understanding of tanbas in different Turkic cultures, particularly among the Altai Kazakhs.

To trace the origins and development of tanbas, historical documents and inscriptions were analysed, including the Orkhon Inscriptions, the Kutadgu Bilig, and various archaeological finds [6]. These sources provided important insights into the use of tanbas as markers of property, political authority, and spiritual beliefs in ancient Turkic societies. Particular attention was paid to the linguistic variations of the term 'tanba' in different Turkic languages, reflecting the adaptability and cultural impact of these symbols in different regions, from the Caucasus to Central Asia.

In addition, the study incorporated archaeological materials, specifically rock inscriptions and petroglyphs found in Kazakhstan and surrounding areas, to further explore the deep-rooted use of tanbas in marking kinship, social organisation and spiritual practices among nomadic tribes. These tangible symbols from ancient rock art were compared with ethnographic surveys and interviews with contemporary Kazakh and other Turkic tribal communities, allowing a connection to be made between the historical significance of tanbas and their continuing relevance in modern society.

A semiotic approach was central to the analysis of these symbols. By examining the geometric forms and symbolic meanings embedded in the tanbas, the study applied semiotic theory to decipher the cultural and spiritual messages conveyed by these symbols. The research also relied on visual analysis to understand the aesthetic and symbolic evolution of tanbas across Turkic groups, exploring how these symbols adapted and evolved in response to changes in political structures, economic relations and religious beliefs, particularly in the context of shamanism and its metaphysical associations.

Finally, the study incorporated comparative cultural analysis to contextualise the tanbas within the broader framework of nomadic Turkic societies, examining their significance in both internal and external relations. This approach provided a richer understanding of how tanbas served not only as markers of ethnic identity, but also as dynamic symbols of power, unity and cultural heritage over centuries.

By integrating a variety of materials, including historical texts, archaeological evidence, ethnographic surveys, and semiotic theory, the study provided a multidimensional analysis of the tanba, shedding light on its cultural, spiritual, and social functions within Turkic societies. The methodology was thus designed to highlight the enduring legacy of these symbols and ensure their continued relevance in understanding Turkic identity and cultural continuity.

Results

The examination of the historical and cultural significance of the Turkic «tanba» and related stamps reveals profound insights into the social, political, and spiritual frameworks of ancient Turkic societies. These stamps, which served as personal and collective identifiers, transcended simple markers of ownership to become intricate representations of the cultural, spiritual, and socio-political identities of their people. The consistent use of stamps across the Turkic world, from the steppes of Central Asia to the Caucasus, underscores their essential role in binding communities together through shared cultural and spiritual heritage. As demonstrated in the Orkhon inscriptions, these stamps were not only functional in marking property or animals but were deeply embedded in the worldview of the Turkic peoples, linking their identity with the broader cosmos and their belief systems. The application of these symbols to cattle, household items, and in governance illustrated their enduring relevance in social organization, distinguishing between tribes, clans, and political entities.

A central theme emerging from the analysis is the evolution of «tanba» from its early use as an ownership mark to a symbol of social status, power, and ethnic unity. This transformation signifies the increasing importance of stamps in defining not only the material and economic aspects of Turkic life but also the intangible realms of power, status, and spiritual connection. The case of the Turkic Khaganate,

where “Tughyrak” and “Tughri” marks denoted royal power and political control, highlights the symbolic function of “tanba” in asserting territorial and administrative dominance.

The linguistic variety and etymology of the term “tanba” across Turkic languages — ranging from “Damga” in Azerbaijani to “Tanba” in Kazakh — further attest to the shared but regionally distinct cultural elements within the Turkic world. This diversity, while maintaining common roots, underscores the adaptability of these symbols in the varied socio-political contexts of the Turkic peoples.

The earliest known Kazakh tanbas are found among petroglyphs (rock carvings). In domestic dictionaries, the term “tanba” is defined as a mark, sign, stamp, or seal. Linguists have posited that the variations in the terms “tanba,” “damga,” and “damga” can be attributed to metathesis, a phonetic phenomenon. According to Bazylkhan Bukhat, the sounds “m,” “n” (ŋ), “gh,” and “b” underwent mutual shifts and transformations. For instance, the ancient Mongolian words “tamak-a,” “tamakalagu,” and “tamakatu” evolved into the modern Kazakh terms “taŋba” (tanba), “taŋbalau” (to stamp), and “taŋbali” (stamped) [7].

Among the steppe nomads, kinship-based groups were referred to as “ru” (clan), and their smaller subdivisions were called “taipa” (tribe) [7; 264]. The Kazakh people are generally divided into several major tribes, which are composed of smaller clans. This brief overview highlights the deep historical roots of Kazakh tamgas, their linguistic evolution, and their role in defining kinship and social structures among the nomadic tribes of the steppe.

Moreover, the stamps’ association with Shamanism and their role as totems or spiritual emblems offer critical insights into the religious and metaphysical dimensions of Turkic life. These symbols acted as protectors, ensuring the safety of the community while simultaneously connecting the physical and spiritual realms. Over time, as Turkic societies evolved, these stamps integrated into the broader cultural fabric, maintaining their foundational role in reinforcing group identity, social hierarchy, and power structures.

The enduring legacy of “tanba” and similar marks in contemporary Turkic cultures demonstrates their resilience and continued cultural relevance. These stamps, whether engraved in stone or branded onto animals, remain a testament to the historical continuity of Turkic cultural practices, linking the past with the present. The study of these marks reveals not only the unique worldview of ancient Turkic peoples but also their capacity to communicate identity, belonging, and status through symbols that have transcended generations.

Discussion

The tanba is an ancient sign that has been transmitted across generations, centuries, and kinship lines and has cultural, social and political significance among the Turkic peoples. These stamps, not only in their external form but also through their internal content, shape the spiritual world, existence, and worldview of the individual, becoming a foundational element of collective identity. A symbol is not just a sign; it is the path to self-knowledge for a people, a philosophical foundation that defines the attitude of the past and the perspective of the future [8]. The symbols, patterns and designs of the Turkic peoples are primarily seen as symbols of great changes and new possibilities in human history. The use of iron in the creation of these symbols further ensured their durability and stability, thus expanding their scope of application. In the Anatolian region, symbols were widely used on domestic animals such as cows, horses and sheep, as well as on household tools, and even the ancient tribes and communities inhabiting the region, including those in Anatolia, widely used (names in Old Turkic language “Damga”, “Tanga” and “Таңба”) symbols [8].

In the work “Kutadgu Bilig” by Yusuf Balasagun, written between 1069 and 1070 in the city of Balasagun and completed in Kashgar within eighteen months, the word “tanba” was widely used in meanings such as symbol, stamp, seal, engraver, and impressioner. The word “Tanba” was used alongside “Tamka” in Old Turkic. In Chagatai, the term “Tanba” was used; in Kumyk Turkic, “Tamna”; in Oirat and Soyen, “Tanma”; and in Kazan Turkic, “Tanba” [8].

In addition, the word “Tanba” was widely used among Turkic-speaking peoples in the Caucasus, including the Kyrgyz and Azerbaijani peoples. For example, the Kabardians call it “Damyge”, the Adyghe “Tamyga”, the Abkhaz “Adamyg”, and in Russian literature it is written as “Tavro” or “Tanba”. In the Kyrgyz language, the word “tam” also has meanings related to ignition or combustion. In the Azerbaijani language it is called “Damga” [9; 153–174]. In Kazakh, the word “Tanba” is synonymous with “tutan” and “jan”, both of which pertain to symbolic representation. The etymology of the word “Tanba” may contain meanings, such as knowing, solving or revealing a secret. The root of this word may be “Tany” [9; 153–174], which also means knowledge or resolution.

In Turkic tribal and clan traditions, the term *tanbaa* (or *damga*) denotes a handcrafted emblem functioning as a symbolic signature or identity marker. Of particular significance are the ancient Turkic alphabet symbols—especially those preserved in the Orkhon-Yenisey inscriptions from the Göktürk period—which compellingly illustrate the enduring cultural and communicative role of *tanba* across centuries.

The “Orkhon Inscriptions” first came to light in 1889. (The 1 figure illustrates the ancient runic inscription discovered on a stone tablet from the Yenisei region, which reads: “Orkhon Warriors”. Figure 1. H. Nurgül Begič, Hamdiye Önal Çapık. Taken c from page 161 of the article published in 2020, “Orkhon Inscriptions” have taken a significant place in history). The famous monument was first read by one of the pioneers, the Danish Turkologist Vilhelm Ludvig Peter Thomsen (1842–1927), who, after studying the inscriptions in 1893, concluded: “The monument was erected under the orders of Kultegin and Bilge Khagan, and the inscriptions on the stone have been proved to be written in Old Turkic”. The symbols used in this script have been referred to as runic and their similarity to the symbols of the ancient Scandinavian alphabet has also been noted. In addition, near the Hacı Bayram Mosque in Ankara’s Altındağ district stands the Temple of Augustus, originally constructed on the site of a Phrygian sanctuary. According to historical accounts, it was commissioned around 25–20 BCE by Pilamenes, son of the last Galatian ruler Amintas, as a gesture of allegiance to the Roman Emperor Augustus. Thomsen was particularly surprised to find that the inscriptions on both monuments contained common symbols written in the ancient Turkic “runic” script. Thomsen was particularly surprised to find that the inscriptions on both monuments contained common symbols written in the ancient Turkic “runic” script.

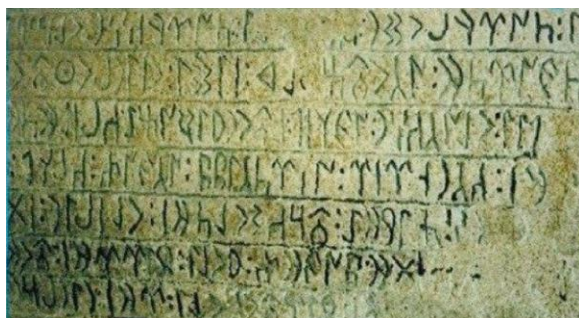

Figure 1. Orkhon inscriptions

In 1072–1074, Mahmud Kashgari, in his work *Diwan Lughat al-Turk*, written in Baghdad as a dictionary in both Turkic and Arabic languages, specifically noted that the word “*Tanba*” is derived from Persian and that the Turkic people currently use both the words “*Tanba*” and “*Damga*” interchangeably [10; 679].

In the context of Kazakh society, the evolution of clan and tribal *tanbas*, influenced by the progression of traditions and ideologies, has resulted in the preservation of their fundamental forms. This preservation has been observed even during periods of significant historical upheaval, with modifications to *tanbas* being confined to minor additions. The alteration of a clan's *tanba* was considered a loss of its value or independence, underscoring the cultural significance and the resilience of these symbols. The evolution of *tanbas* can be categorised into two primary forms: branching, involving the addition of lines to the primary *tanba*, and merging, entailing the amalgamation of two *tanbas* into a single entity. However, it is noteworthy that *tanbas* belonging to related clans, such as those shared between Kazakhs and Nogais, frequently exhibit significant disparities. For instance, the Naiman *tanba* among the Nogais is depicted as a “hammer,” while the Kereit *tanba* is a “sword,” and the Argyn *tanba* is a “comb”—distinct from their Kazakh counterparts [11; 265].

(Fig. 2. *Tanba Symbols of Kazakh Clans and Tribes*. Adapted from the article “Review of Clan Symbols of the Altai Kazakhs” by Shynarbek Seitkhan and Samat Kairollayevich Samashev, available at <https://www.archeokz.com/index.php/archeokz/article/view/457>).

№	Ру атаулары	Моңғол деректеріндегі қазақ ру танбалары	Қытай деректеріндегі қазақ ру танбалары	Түркия деректеріндегі қазақ ру танбалары	Қазақстан деректеріндегі қазақ ру танбалары
	КЕРЕЙ				□ + X
1	Ителі	☉			
2	Жәдік	∩		∩	∩
3	Жәңкей	※ # } ρ	† 卄		≡
4	Шеруші	ㄗ ㄐ ㄒ ㄓ		ㄒ	
5	Қарақас	ㄗ ㄗ ㄗ	ㄗ ㄗ	ㄗ ㄗ	ㄗ
6	Молқы	ㄗ			ㄗ ㄗ
7	Шыбарайғыр	ㄗ ㄗ	ㄗ		
8	Мерхит	ㄗ			
9	Жастабан	ㄗ ㄗ	ㄗ ㄗ	ㄗ	ㄗ
10	Сарбас	ㄗ ㄗ		ㄗ	
11	Көксадақ	ㄗ		ㄗ	ㄗ
12	Құтайбалағ	ㄗ ㄗ		ㄗ	ㄗ

9	Бура				±
	АРҒЫН	○ ○		○	
	Жоғарғы шекті			○	
	Төменгі шекті			○	
	УАҚ				
	ТӨРЕ				

Figure 2. Tanba Symbols of Kazakh Clans and Tribes

The tanba symbols of the Altai Kazakhs have not previously been the subject of specialised research. Consequently, a new scientific project has been initiated, and research efforts are in their infancy. The tanba symbols of the Altai Kazakhs have not previously been the subject of specialised research. Consequently, a new scientific project has been initiated, and research efforts are in their infancy. The Kazakhs have historically inhabited the Altai region, and today they can be found in Kazakhstan, Russia, Mongolia, China, and Turkey (Kazakhs who migrated from Altai to Anatolia). A two-year archeo-ethnographic expedition to these regions is currently planned, and for the time being, the research team is reliant on extant written sources.

The tanbas of the Kazakhs of the Mongolian Altai has been addressed in the works of Gagaa Ovogtoi Zolbayar [11; 271]. However, no dedicated study has been conducted on the tanba of the Kazakhs living in the Russian Altai to date.

In addition to tanbas, rock inscriptions offer a rich reflection of the spiritual and cultural life of ancient Turkic tribes. These carvings function not only as artistic expressions but also as invaluable historical sources, shedding light on the worldview, social structures and belief systems of the era. Significant contributions to the field have been made by researchers such as A.Kh. Margulan and A.I. Shrenk, whose studies of rock inscriptions in Kazakhstan have yielded profound insights into the lifestyle and history of the Turkic peoples. During his 1842-1843 expeditions in Betpakdala, Shrenk linked these inscriptions to the Oghuz period, thereby extending the historical boundaries of the Turkic world and offering evidence of their migrations from Kazakhstan to Anatolia [12; 51]. These findings underscore the deep cultural and historical connections of the Turkic peoples, thus providing new avenues for understanding their ancient migrations, way of life, and cultural heritage.

These findings underscore the deep cultural and historical connections of the Turkic peoples, thus providing new avenues for understanding their ancient migrations, way of life, and cultural heritage.

In the historical development of the Turkic peoples, the term “symbol” or “tanba” was considered not only a mark or symbol, but also an important cultural heritage and a tool for social identification, playing a distinctive role in the differentiation of individuals and groups over the centuries, embodying both social and political significance.

In the early periods of nomadic warfare and throughout the history of the Turkic peoples, symbols were used in animal husbandry as identification marks on various parts of animals. The tradition of using symbols in Turkic culture spans from early periods till present and is considered an important phenomenon that has found its place in many elements of material culture. In addition, in order to regulate relations between neighbouring tribes, each tribe or clan displayed its unique characteristics by imprinting its specific symbol. In this way, the tradition of “imprinting symbols” became a significant mark representing the social structure and cultural values of the people. Along with the tradition of “stamp printing”, the tradition of “branding” animals, especially large or small species, to distinguish them from each other was also widespread. (The Figure 3 shows the moment of “branding” a lamb: Reference: <https://www.youtube.com/watch?v=2O81f21JubU>, taken from the YouTube channel).

Figure 3. the moment of “branding” a lamb

The most common methods of branding cattle are as follows: ear piercing or tattooing (marking the inner part of the ear with inked numbers), applying ear tags, marking the neck with leather tags (collars), cutting the ear or burning the horns to apply a number, etc. The most common methods of branding cattle are as follows: ear piercing or tattooing (marking the inner part of the ear with inked numbers), applying ear tags, marking the neck with leather tags (collars), cutting the ear or burning the horns to mark a number, etc. In the context of dairy farming, the most effective method is to mark the ears using a specialized device, known in scientific literature as the Ivanov method. The cutting and numbering of ears follows a specific, well-established pattern. For instance, the incision or notch in the centre of the ear denotes a specific number. The Ivanov method involves the use of a branding iron (identification implement) that is cooled to a temperature of 196 °C, employing either cold nitrogen or a mixture of alcohol and ice (a powerful cryogenic medium) as a cooling agent [13; 78].

The branding marks (numbers) on woolly animals are visible from a distance. This method is notable for its non-invasiveness, zero effect on animal’s integument, and its absence of scarring or other adverse effects on the quality of the skin [13; 78]. The application of the brand should be directed toward the visible and firm parts of the body. In Al-Iqna, it is stated: “The brand should be applied to the firm and visible parts of the body where wool does not grow much [14]. It is also recommended to brand the ears of sheep and the hips of camels and cows. This recommendation is based on the premise that the hip region is considered to be the body part that is least prone to discomfort. Additionally, the sparse wool in this area ensures that the branded mark will be clearly visible. To ensure optimal visibility of the mark, it is imperative that the animal is securely tied to a stand, its wool is shaved, and the area is meticulously cleansed with 96°C denatured ethyl or isoamyl alcohol. The duration of application of the branding iron to the animal’s body should be 30–35 seconds for a 6-7 month old calf, 35–40 seconds for a 6–18 month old heifer and 50–80 seconds for an adult cow, depending on its age. Initially, the branding iron is heated in a fire. It is important to note that coal and fuel oil are not utilised in the heating process, as they may cause severe damage to the animal’s skin. The

men of the household then prepare the animal for branding. The animal to be branded must be at least six months or one year old. In certain instances, adult animals may also undergo branding, particularly if they have been recently acquired. The preferred areas for branding are the dorsal region or the right and left hip area (Fig. 4: “A branded cow in the district of Kızılırmak near the city of Samsun, Republic of Turkey” from the article by Gül Seyfullah, 2024, page 123).

Figure 4. The symbol is printed cow. (Kızılırmak)

Following the completion of the branding process, the brands are subjected to a heating procedure involving exposure to fire. Thereafter, they are immersed in cartwheel oil for the purpose of cleansing. Subsequent to this, the brand is suspended in a location that is both dry and devoid of precipitation, whether on the grass or in a corner of the stable. The application of brands to animals is primarily indicative of the clan to which the family belongs. (Fig. 4) (Figure 5 is taken from page 123 of the article written by Gül Seyfullah in 2024). The brand design, crafted to mirror the clan's insignia, served to underscore pivotal aspects of the social structure, power system, and tribal relations of that era, preserving these elements through successive generations.

Figure 5. Ayiboğan (Ayıboğan) is a stamp of the dynasty for the animal. “Ram-headed stamp”

The evolution of the concept and function of brands has been a subject of interest for scholars in various fields. The evolution of the concept and function of brands has been a subject of interest for scholars in various fields. The transformation of brands from mere symbols of ownership to instruments for delineating individual rights and social status has been a focal point of analysis. As the role and prestige of brands in society became more clearly defined, their influence in shaping social inequality within a “private property” society became particularly significant. These brands have been employed across a variety of domains, including as emblems and logos, and have become integral components of traditions that encapsulate diverse facets of culture. Recent advances in the comprehensive study of the social and cultural functions of brands underscore their special place in the historical development of Turkic peoples. It was observed that brands had become not only symbols of ownership but also key tools representing national identity and cultural values.

In Central Asia and the Eurasian steppes, as well as in the Caucasus, brands functioned as a medium of communication, embodying a variety of meanings including cosmogonical, mythological, religious, economic, and cultural. In Turkish culture, the terms brand, mark, and “İm,” “En” were widely used, being common

in the neighbouring Azerbaijani region. These terms were recognised as shared concepts in the cultures and languages of both countries. The historical origin of the word “İM” [14; 153–174] in Old Turkish underscores its role as a cultural stamp, resonating not only in Anatolia and Azerbaijan but also among all Turkic-speaking communities. Such branding practices reveal deep-rooted cultural affinities between the two regions, with the term «İm» frequently appearing alongside expressions like “Uanış,” “Uanğış,” and “Uaneş” [14; 168], all connoting luxury and ornamentation. Closely embedded within the Turkish linguistic tradition, brands convey their meanings through material culture and their spiritual and symbolic significance.

Moreover, within the context of Turkish culture, there has been a preservation of cultural values such as brands, symbols, and marks from antiquity to the present era. In addition, the concept of “brand” [15; 168] is identified as a significant factor contributing to enrichment of the folkloric and ethnographic heritage of Turkic society. Despite the evolution in the scope of brand utilisation following the advent of Islam in Turkey, these elements continue to be widely employed across diverse domains, particularly in the realms of art and craftsmanship, manifesting in novel forms. In this regard, it is evident that Turkish individuals not only utilize their native languages but also preserve their distinctiveness and semantic nuances through artistic expression. Consequently, Turkish culture and art have played a pivotal role in shaping the inner nature and cultural values of diverse peoples and nations across various historical periods. In the context of Turkic society, brands have assumed a particularly salient role, serving as a tangible symbol of the profound connections and mutual understanding between the state, tribal and clan communities. These brands have emerged as pivotal conduits for comprehending the linguistic nuances of the nation, its ethnic and cultural differences.

In Central Asia, brands, especially those related to Shamanism, were widely used as representations of totems, gods, and spirits. The followers of the Shamanic religion utilised symbols and marks to safeguard sacred areas, defend against external threats and delineate their communities. According to the Shamanistic worldview, the utilisation of symbols and marks was regarded as a pivotal action aimed at establishing connections with the external world, summoning ancestral spirits to their aid, and fortifying the unity and protective power of the community. These symbols, in their capacity as symbolic representations, served not only as reflections of their beliefs and spiritual worldview but also functioned as tools to ensure the life and safety of the community.

As time passed, these symbols evolved to embody not only religious and cultural significance but also to become an integral component of the economic and social structure. In Central Asia, these marks not only served to identify cultural and ethnic differences but also functioned as indicators of economic relationships and social statuses. With the evolution of trade and socio-political structures, these marks transitioned into instruments that conveyed coded information pertaining to social order, superseding their mere visual symbolism.

It has been asserted that a brand constitutes an eternal symbol of history and functions as a spiritual bridge connecting the past and the present. The utilisation of brands by the Turkic peoples served primarily as an instrument for distinguishing, identifying, or expressing their distinctiveness to the external world, including domestic animals and household items of specific clans and tribes. Each brand and ornament, providing its own history, made people feel the distinctiveness of their culture and their civilizational existence.

The inscription of a brand on paper or stone constitutes more than a mere symbol; it is the code of a nation’s cultural existence. This code is a manifestation of geometric symbols, religion, mythology, and spiritual worldview. For the Turkic peoples, the brand symbolises unity and strength, spiritual uniqueness, and cultural development. In its historical context, the brand functioned as a marker of social inequality, representing a new image of society and history in the process of evolution and renewal.

From the moment of its selection, the brand thus came to embody not only culture and civilisation, but also a reflection of the psychological state and existence of the society during a particular era. The interpretation and utilisation of brands have been subject to constant evolution in response to the demands of the prevailing socio-cultural environment. Nevertheless, the brand has consistently retained its status as a spiritual value, serving as a guardian of uniqueness and distinctiveness within society. In the context of Turkic culture, the brand functions not only as a conduit for interaction with the external world but also as a mirror of the inner world, wielding considerable influence over the spiritual realm of the individual and shaping their behaviour and perspectives. The brand is underpinned by a series of ideas and values that are widely recognised. These ideas have had a profound impact on the collective consciousness of society, shaping its historical, political and cultural development.

The brands used by tribes and clans were primarily intended to distinguish ethnic groups from each other and highlight their characteristics. However, for Turkic tribes, these brands not only served as means of

distinction but also played a role in becoming the main symbol that defined their ethnic unity and common existence. The creation of the "we" concept by the Turkic tribes, through the use of these symbols to distinguish themselves from foreign nations and neighboring tribes, was a step toward strengthening their national unity. According to the provided information, these brands functioned not only as cultural and domestic markers but also as instruments for transmitting economic information. In other words, brands in the lives of Turkic peoples were not just symbols of ethnic distinction but also became important communication tools for regulating economic and trade relations.

In the early medieval Turkic states, which were composed of tribal and ethnopolitical unions, the role of brands was elevated to a special status. In particular, brands played a unique role in the administrative governance system, foreign policy, and other state affairs. The concept of a brand is predicated on encoded graphic information, which reflects the ancient philosophy of the proto-Turks. The deciphering of this information necessitates the application of the laws of nature and logic.

In the ancient Turkic states, a brand was not only a symbol of ruling power and the state system but also a mark representing the nation's spiritual independence and cultural heritage. The significance of the brand is such that it serves as a repository for the spirit of a particular generation, its values, and worldview, enduring continuity and cultural transmission.

The utilisation of the brand in the Turkic Khaganate served as a primary symbol of power. For instance, the Khagan's brand was known as "Tughyrak," and subsequently, within the Western Turkic Khaganate, it was designated "Tughri" [15; 171]. This concept was pivotal in defining power and social status, thereby illustrating the precise structure of political and social relations.

The article discusses the historical and cultural significance of the Turkic peoples' brands and their role in the social and political context. The author's observations reveal that brands not only served to denote ethnic distinction but also functioned as symbols of social status and power. The utilisation of these brands as instruments for establishing connections between disparate periods and cultures is also highlighted.

The symbols of the Turkic world possessed unique symbolic meanings and played an important role in cultural, political, and economic relations with neighbouring peoples. These symbols were utilised as a means of determining social status and marking one's place in society [15; 171]. Through their symbols, each tribe and clan expressed their strength, spiritual world, character, and culture. Despite the variability in the specific meanings attributed to these symbols, their overarching significance remained consistent across diverse Turkic communities. These symbols served not only as mere marks but also as conduits for expressing the nation's inner essence, its national spirit, and its cultural identity.

The emergence of symbols in the history of brands functioned not only as a conduit for establishing connections with the external world but also as a pivotal element in defining the evolving worldview of society, the spiritual realm of individuals, and their position within societal structures. The role of symbols is of particular significance in this regard, given that they evolved over time, acquiring new meanings and assuming an important place in social, political and cultural contexts.

The cultural heritage of the early Turks has not lost its philosophical depth or historical significance even today. These symbols and marks, preserved in traditional arts and design, continue to exert a profound influence on the future of Turkic culture. Each symbol serves as a cultural conduit, connecting the past and future of the Turkic peoples.

In order to uncover meanings of these ancient symbols, it is necessary to analyze symbolic system of medieval Turks from semiotic point of view [15; 172]. Each geometric line in ancient Turkic symbols carries special historical significance and represents a specific system [15; 173]. In this analysis, it is important to consider current methodological achievements and shortcomings and explore comprehensive research approaches.

As time passed, the use and meaning of symbols underwent a transformation, evolving from a mere mark of ownership into a means of delineating individual rights and social status. As the role and prestige of symbols in society became clearer, their significance in shaping "private property system" and social inequality became particularly pronounced. These symbols manifested in diverse domains, including emblems and logos, and became integral components of traditions that codified and differentiated cultural practices and values.

Conclusions

The utilisation of symbols and marks by Turkic peoples is not merely an exercise in aesthetic and symbolic significance; rather, it is a vital element that regulates cultural, social, and political structures. From

ancient times to the present, symbols have played a multifaceted role in Turkic society, defining the unique characteristics of individuals, their social status, and their place within the community. As a component of cultural heritage, these stamps serve to preserve the historical and developmental narratives of Turkic peoples, thereby ensuring their transmission across generations and honouring their rich past [15; 178]. The systematic study of marks in Turkic culture offers profound insights into the spiritual and material heritage of these societies. Symbols have become a cornerstone of Turkic folklore and ethnographic traditions, illuminating diverse aspects of their culture. Their contemporary application in traditional arts, crafts, and modern design continues to foster the renewal and evolution of Turkic cultural expressions. This research deepens our understanding of the historical culture of Turkic peoples, exploring the interplay between symbols and social structures, economic relations, political systems, and spiritual worldviews. It recontextualizes Turkic history and culture while providing a foundation for revitalizing the use of symbols and cultural traditions in modern contexts.

The findings are applicable across multiple disciplines, including archaeology, history, ethnography, and cultural studies. They also serve as a valuable resource for promoting and preserving the cultural heritage of Turkic peoples, shaping national identity, and inspiring modern symbol and stamp design. By comparing existing studies on the tanbas of the Altai Kazakhs abroad with current Kazakh tanba research, we conclude that: The tanba symbols of the Altai Kazakhs have not been the focus of specialised research until now, calling for systematic investigation and interdisciplinary analysis. The Kazakh people, whose historical roots are firmly established in the Altai region, are now dispersed across a number of countries, including Kazakhstan, Russia, Mongolia, China, and Turkey. A two-year archeo-ethnographic expedition to these regions is currently planned, although the present research relies on written sources. The tanbas of Kazakhs in Xinjiang Altai, Turkey, and Mongolian Altai have been documented by scholars such as Su Beihai, Khalifa Altay, and Gagaa Ovogtoi Zolbayar. However, the tanbas of Kazakhs in the Russian Altai remain underexplored. This research underscores the cultural and historical significance of tanbas and paves the way for future studies, ensuring the preservation and revitalization of Turkic cultural heritage.

Acknowledgements

I would like to express my profound gratitude to S.K. Samashev, the scientific leader of the “AP23486716: The Sign System and Stamps of the Altai Kazakhs” project, and the Berel State Historical and Cultural Museum-Reserve. The scientific significance and importance of this project are immense, and these studies provide a valuable opportunity to gain a deeper understanding of the history and cultural heritage of the Kazakh people. I am deeply appreciative of the funding and resources provided by the project, which made this research possible.

References

- 1 Gül S. Türk kültüründe hayvan damgalama geleneği: Samsun yöresi örneği / S. Gül // Milli Folklor. — 2024. — № 18(141). — C. 115–132.
- 2 Massaget.kz [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://massaget.kz/blogs/kone-turklerdn-tanba-dastur-tarih-jane-sabaktastyik-29746/>
- 3 Rıza N. Tanba ou tag marque au fer chaud à Sinofé / N. Rıza // Journal Asiatique. — 1928. — № 212. — C. 148–151.
- 4 Kairjanov A. Türk runik alfabesinin kökeni hakkında yeni yaklaşımlar / A. Kairjanov // Kültür Sanat Edebiyat Dergisi. — 2014. — № 5(28). — C. 141–150.
- 5 Karatayev O. Damgalar ve onların işlevleri (fonksiyonları) / O. Karatayev, K. Janibekova // Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. — 2016. — C. 163–179.
- 6 Yıldırım A. Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri / A. Yıldırım, H. Simsek. — Ankara, 2008. — C. 113–118.
- 7 Fossey E. Understanding and evaluating qualitative research / E. Fossey // Australian & New Zealand Journal of Psychiatry. — 2002. — № 36(6). — C. 717–732.
- 8 Yalçın R. Anadolu’da Türk damgaları. Uludağ’dan Toroslar’a / R. Yalçın. — Bursa, 1943.
- 9 Begiç H. Anadolu kültüründe damga / tanba / dövme: Mardin örneği / H. Begiç, H. Çapık // Milli Folklor. — 2020. — № 16(126). — C. 153–174.
- 10 Duran R. Motiflere dönüşmüş Türk damgaları — geometrik motiflere farklı bir bakış / R. Duran // 21. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. — 2019. — C. 679–698.
- 11 Сейтхан С. Алтай қазақтарының ру танбаларын қарастыру / С. Сейтхан, С.К. Самашев // Қазақстан Археологиясы. — 2024. — № 3(25). — Б. 262–273.
- 12 Архив РАН. — Ф. 317. — Оп. 1. — Д. 1–54. — Л. 1–142.

13 Тореханов, А.А. Ірі кара шаруашылығы / А.А. Тореханов, Ж.Қ. Каримов, Ш.Д. Даленов, Д.Қ. Найманов, Н.О. Жазылбеков. — Алматы, 2006. — 408 б.

14 Ihsan.kz [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.ihsan.kz/kk/articles/view/10717>

15 Korman M. Sinop at damgalari. Konya Mecmuası / M. Korman. — 1941. — Т. V, № 36. — С. 13–17.

Б.Е. Сатаева, Б.А. Сиражева

«ТАНБА» және «ДАМГА» таңбаларының түркі қоғамындағы мұрасы: Түркі және Алтай қазақтарының мысалындағы көзқарас

Мақалада тамғалар мен мөрлердің Түркі қоғамдарындағы, әсіресе Алтай қазақтарындағы терең мәдени, әлеуметтік және рухани маңыздылығы зерттелген. Бұл белгілер алғашында тек меншік иесі ретінде қолданылғанымен, уақыт өте келе этникалық сәйкестік, әлеуметтік иерархия және рухани сенімдердің қуатты бейнесіне айналды. Алғашында меншік идентификаторы ретінде пайдаланылған таңбалар, уақыт өте келе билік, бірлік және аумақтық бақылау белгілеріне айналып, Түркі дүниетанымына терең сіңіп кетті. Олар шаманизммен байланысты болып, материалдық және рухани әлемдер арасындағы байланысты бейнелейтін қорғаушы және метафизикалық рөлдерге ие болды. Тамғалардың тілдік және географиялық әртүрлілігі олардың бейімделу мүмкіндігін және Түркі тілдес аймақтардағы кеңінен таралған ықпалын айқындайды. Тамғалардың Орхон жазбалары мен Құтадғу Біліктің «Құтты білік» сияқты ежелгі мәтіндерде кездесуі олардың тарихи және қазіргі контекстегі маңыздылығын көрсетеді. Түркі халықтары арасында тамғалардың қазіргі таңдағы қолданылуы олардың мәдени сәйкестікті ұрпақтан-ұрпаққа сақтай алу қабілетін дәлелдейді. Бұл зерттеу тамғалардың тек меншік белгілері емес, сондай-ақ әлеуметтік мәртебе, қауымдастық және дүниетаным туралы ақпарат беретін мәдени белгілер екендігін дәлелдейді, сонымен қатар ежелгі және қазіргі Түркі қоғамдарының рухани және саяси динамикасы туралы маңызды мәліметтер береді.

Кілт сөздер: тамға, мөр, түркі мәдениеті, Алтай қазақтары, әлеуметтік құрылым, этникалық белгілер, діни символизм, түркі тайпалары, руна.

Б.Е. Сатаева, Б.А. Сиражева

Следы наследия «ТАНБА» и «ДАМГА» в турецком обществе: взгляд на примере тюркских и алтайских казахов

В статье рассматривается культурное, социальное и духовное значение тамги и штампов в тюркских обществах, с особым акцентом на Алтайских казахов. Эти символы выходят за рамки их первоначальной функции как простых маркеров собственности и становятся значимыми маркерами этнической идентичности, социальной иерархии и духовных верований. Изначально использовавшиеся для обозначения собственности, тамги трансформировались в символы власти, единства и территориального контроля, глубоко интегрированные в тюркскую мировоззренческую традицию. Связанные с шаманизмом, они также приобрели защитные и метафизические роли, олицетворяя связь между материальным и духовным мирами. Лингвистическое и географическое разнообразие тамг подчеркивает их приспособляемость и широкое влияние в тюркоязычных регионах, от Кавказа до Центральной Азии. Их присутствие в древних текстах, таких как Орхонские надписи и «Кутадгу Билиг», свидетельствует о продолжающейся важности этих символов как в историческом, так и в современном контексте. Продолжающееся использование тамг тюркскими народами демонстрирует их устойчивость и способность сохранять культурную идентичность на протяжении поколений. В статье доказывается, что тамги являются не только знаками собственности, но и культурными эмблемами, которые передают социальный статус, принадлежность и мировоззрение, предоставляя ключ к осмыслению духовной и политической динамики как древних, так и современных тюркских обществ.

Ключевые слова: тамга, печать, тюркская культура, алтайские казахи, социальная структура, этнические знаки, религиозный символизм, тюркские племена, руны.

References

1 Gül, S. (2024). *Türk Kültüründe Hayvan Damgalama Geleneği: Samsun Yöresi Örneği* [The Tradition of Animal Branding in Turkic Culture: The Case of the Samsun Region]. Milli Folklor, 18 (141), 115–132 [in Turkish].

- 2 «Massaget.kz». *massaget.kz*. Retrieved from <https://massaget.kz/blogs/kone-turklerden-tanba-dastur-tarih-jane-sabaktastyik-29746/>.
- 3 Rıza, N. (1928). *Tanba ou Tag Marque au Fer Chaud a Sinofo* [Branding or Hot Iron Marking in Turkic Culture: The Case of Sinop]. *Journal Asiatique*, 212, 148–151 [in French].
- 4 Kaiyrzhanov, A. (2014). Türk Runik Alfabetinin Kökeni Hakkında Yeni Yaklaşımlar [New Approaches to the Origins of the Turkic Runic Alphabet]. *Kültür Sanat Edebiyat Dergisi — Culture Art Literature Magazine*, 5 (28), 141–150 [in Turkish].
- 5 Karatayev, O., & Janibekova, K. (2016). Damgalar ve Onların İşlevleri (Fonksiyonları) [Symbols and Their Functions]. *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi — Turkish International Language, Literature and Folklore Researches Journal*, 163–179 [in Turkish].
- 6 Yıldırım, A., & Simsek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* [Qualitative Research Methods in Social Sciences]: Kitap, Ankara [in Turkish].
- 7 Fossey, E. (2002). Understanding and evaluating qualitative research. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 36 (6), 717–732.
- 8 Yalçın, R. (1943). *Anadolu'da Türk Damgaları. Uludağ'dan Toroslar'a* [Turkish Symbols in Anatolia: From Uludağ to the Taurus Mountains]. *Kniga: Bursa* [in Turkish].
- 9 Begiç, H., & Çapık, H. (2020). Anadolu Kültüründe Damga / Tanba / Dövme: Mardin Örneği [Symbols/Tanba/Branding in Anatolian Culture: The Example of Mardin]. *Milli Folklor*, 16 (126), 153–174 [in Turkish].
- 10 Duran, R. (2019). Motiflere Dönüşmüş Türk Damgaları — Geometrik Motiflere Farklı Bir Bakış [Turkic Symbols as Motifs — An Alternative Perspective on Geometric Patterns]. *21. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri — 21st International Symposium of the Middle Ages and Turkish-Period Excavations and Art History Researches* (pp. 679–698) [in Turkish].
- 11 Seitkhan, S., & Samashev, S. K. (2024). Altai qazaqtarynyn ru tanbalaryn qarastyru [Examining the Clan Symbols of the Altai Kazakhs]. *Qazaqstan Arkheologiiasy — Kazakhstan Archeology*, № 3(25), 262–273 [in Kazakh].
- 12 RAN [Russian Academy of Sciences Archive]. — F. 317. — Op. 1. — D. 1–54. — L. 1–142 [in Russian].
- 13 Torekhanov, A.A., Karimov, Zh.K., Dalenov, Sh.D., Naimanov, D.K., & Zhazylbekov, N.O. (2006). *Iri qara sharuashylygy* [Beef Cattle Farming]. *Almaty* [in Kazakh].
- 14 «Ihsan.kz». *ihsan.kz*. Retrieved from <https://www.ihsan.kz/kk/articles/view/10717>.
- 15 Korman M. (1941). *Sinop At Damgaları Konya Mecmuası* [Branding of Horses in the Sinop Region]. 13–17 [in French].

Information about the authors

Satayeva Botakoz — PhD Student, Department of Archaeology, Faculty of Letters, Department of Archaeology, Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey, <https://orcid.org/0009-0002-4454-9380>

Sirazheva Bulbul — PhD Student, Farabi Eurasian Studies Practice and Research Center, Istanbul University, Istanbul, Turkey, <https://orcid.org/0000-0001-7013-415X>

G.M. Smagulova^{ID}, L.K. Shotbakova^{ID}, S.K. Zipatolla^{*ID}, G.B. Orazbekova^{ID}*Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan*(E-mail: smagulova_gulnara@buketov.edu.kz; shotbakova_lyazzat@buketov.edu.kz;
zipatolla_shyngys@buketov.edu.kz; orazbekova_gulnur@buketov.edu.kz)

Commonalities and Particularities in the Fates of “Atomic Soldiers” in the USSR and the USA: A Historical Overview

The article addresses a topic that has not previously been studied in Kazakhstani historiography. The article addresses a topic that has not previously been studied in Kazakhstani historiography. Its focus is on veterans who served at nuclear test sites in the United States and the USSR during the second half of the 20th century — the so-called “atomic soldiers.” Young conscripts, who believed they were fulfilling their duty to the Motherland, in reality became “atomic soldiers” within the framework of their states’ nuclear policies. The primary sources for studying the fates of these “atomic soldiers” are previously recorded interviews and memoirs of those who served in the armed forces of the USSR and the USA. Of particular importance are interviews with Kazakhstani “atomic soldiers” who were stationed at the Semipalatinsk nuclear test site. The collected evidence shows that in both the United States and the Soviet Union, service members involved in nuclear tests were often unaware of the nature of radiation exposure and were not provided with protective equipment or radiation monitoring devices. Testimonies from American veterans and Soviet participants indicate a wide range of health consequences — from skin lesions and cancers to paralysis and psychological trauma. The study also reveals that in Belarus and Russia, veteran organizations began to emerge in the 1990s, engaging in publishing memoirs and campaigning for recognition of their status. In Kazakhstan, however, public discussion of this issue has only begun in recent years.

Keywords: test sites, nuclear tests, atomic soldiers, radiation, consequences of nuclear testing, Semipalatinsk nuclear test site, Novaya Zemlya, Nagasaki, Soviet Union, Totsk polygon

Introduction

Many events of the 20th century left an indelible mark on world history, among them the development and testing of nuclear weapons. Many events of the 20th century left an indelible mark on world history, among them the development and testing of nuclear weapons. The creation of nuclear weapons became one of the central issues on the global agenda and remains highly relevant to this day, especially in light of the current state of international relations.

In 1942, the United States produced its first atomic bomb. In 1943, the German physicist Klaus Fuchs passed this information to the Soviet Union. In response, the USSR decided to establish its first scientific research institute dedicated to nuclear issues, headed by physicist Igor Kurchatov. While the Soviet Union was just beginning its nuclear research, the United States conducted its first nuclear test on July 16, 1945, at the White Sands Proving Ground in New Mexico as part of the famous Manhattan Project, led by physicist J. Robert Oppenheimer. Less than a month later, on August 6 and 9, atomic bombs were dropped on the Japanese cities of Hiroshima and Nagasaki. This event spurred not only the USSR but also other countries to engage in nuclear research and, if necessary, consider the practical use of such weapons.

The use of nuclear weapons, which began in this way, continued throughout the 20th century under extraordinary and far from peaceful conditions. At the forefront of nuclear testing were the United States and the USSR, followed by France, the United Kingdom, and China. Later, India and Israel joined this group. According to available data, the United States conducted 1,032 nuclear tests, the Soviet Union 715, France 210, the United Kingdom 45, and China 47 [1; 58].

In the United States, tests were carried out in Nevada as well as on several Pacific islands — Bikini, Eniwetok, the Marshall Islands, Maralinga, Monte Bello, and others.

The Soviet Union, for its part, conducted the majority of its nuclear tests on the territory of Kazakhstan. The most famous of these were the Semipalatinsk and Kapustin Yar test sites, as well as the Novaya Zemlya site in the Russian Far East. The soldiers who took part in these tests, monitored conditions at the test sites, and cleaned contaminated areas afterward are known as “atomic soldiers.”

* Corresponding author’s e-mail: zipatolla_shyngys@buketov.edu.kz

The relevance of this research topic lies in the need to study the role of “atomic soldiers” in nuclear weapons testing carried out during the second half of the 20th century. This issue has been studied fairly extensively abroad, particularly in English-language scholarship, but in Kazakhstani historiography there are virtually no serious studies devoted to it. Existing works mainly focus on the impact of nuclear testing, especially at the Semipalatinsk test site, on the lives of local populations living in adjacent regions. These are usually studies by geneticists, biologists, and medical specialists. However, even in these works, the topic of “atomic soldiers” is hardly addressed.

There is no single universally accepted definition of “atomic soldiers.” However, one existing definition describes them as follows: “Atomic soldiers are military personnel of the Armed Forces of the USSR, units and formations of the Ministry of Internal Affairs (MVD), the Committee for State Security (KGB), and other structures who directly participated in nuclear weapons tests and radioactive combat agents in all three environments, as well as in the elimination of radiation accidents at military sites” [2]. Veterans of particularly hazardous units also include those who assembled nuclear warheads — a task carried out manually until 1962 — and those involved in the burial of radioactive materials. In other words, these “veterans” are also considered “atomic soldiers.”

The service of “atomic soldiers” posed a serious threat to their lives and health, primarily due to radiation exposure. After being assigned to special units, conscripts took a military oath and then signed a document obliging them to maintain military and state secrecy for 25–40 years, often for life.

Thus, the subject under consideration is not merely a one-dimensional historical or scientific study. It encompasses social and humanitarian problems, anthropological interest, and historical-political events. Through the example of “atomic soldiers,” we can speak of one of the tragic phenomena in human life that has had, and continues to have, an impact on the development of modern society.

Accordingly, the main goal of this research is to study the problem of “atomic soldiers,” which remains largely unexplored in Kazakhstani historiography and was long obscured by the secrecy of state policies.

To achieve this goal, the following tasks have been identified: to determine the extent to which the problem of “atomic soldiers” has been studied in foreign scholarship; using comparative analysis, to examine the ways and methods by which the problems of “atomic soldiers” have been addressed in different countries, particularly the United States and the Soviet Union; and to consider possible approaches to resolving these issues in the Republic of Kazakhstan.

Materials and Methods

The methodological basis of our research combines general scientific approaches and methods commonly used in the humanities with methods specific to historical studies. In assessing the military service and post-service experiences of “atomic soldiers,” we followed the principle of objectivity.

One of the key methods employed was comparative analysis, or the historical-comparative method, which made it possible to identify both general patterns and particular features in the fates of “atomic soldiers” in the USSR and the USA. The historical-descriptive method also proved important in analyzing the broader military context of nuclear test sites in both countries.

In addition to general scientific methods, we relied on field research, primarily interviews, which in our case were conducted both directly and indirectly. We used various forms of interviews, including personal and online formats. During in-depth interviews — informal conversations held face-to-face — we sought to identify the beliefs of “atomic soldiers”, their attitudes toward their role in nuclear testing, and their assessments of these events and their consequences.

A substantial body of sources has been accumulated on the history of the Semipalatinsk nuclear test site, reflecting the historical process both directly and indirectly. Among these are numerous materials containing information about “atomic soldiers.” Direct sources include official documents, especially records. For the purposes of this study, documentary sources form a significant group and are represented by a wide variety of documents in terms of type, content, and purpose. Many of these documents were classified as “secret” or “top secret” for a long time. This includes official records such as reports, information bulletins, state commission documents, memos, and reports from special expeditions sent to Semipalatinsk to study the consequences of nuclear testing for the environment, human health, and local ecosystems.

Other documents, which indirectly reflect the past, also provide valuable insights into the fates of “atomic soldiers.” These include narrative sources such as letters, diaries, and memoirs. The article also draws on interviews and recollections of “atomic soldiers” who served in the armies of the USSR and the USA. We analyzed interviews published in the books of Andrianov [3] and Zelensky [4] in Russian. In addi-

tion, we used testimonies and memoirs of “atomic soldiers” published in Russian online journals such as *Ruso* [5], *Bukinist* [6], and *Argumenty i Fakty* [7]. For comparative analysis, we relied on accounts of American “atomic soldiers” from works by Harvey Wasserman and Norman Solomon [8], Beck et al. [9], and Caldwell et al. [10].

In October 2024, “atomic soldiers” of Kazakhstan held a press conference in Almaty entitled “Urgent Appeal of Atomic Soldiers to the President of the Republic of Kazakhstan.” During this event, we conducted interviews with four Kazakhstani “atomic soldiers,” and these materials have also been incorporated into this study.

In November 2024, during the conference “The nuclear factor in the modern world: history and modernity” held in Karaganda Buketov University, the research team interviewed two other “atomic soldiers.”

Thus, drawing on both empirical data and scholarly literature, we have sought to provide a critical assessment of the consequences of nuclear testing through the experiences of “atomic soldiers” in the two major nuclear powers of the second half of the 20th century.

Results

The term “atomic soldiers” was introduced into the Russian-speaking context in 1990, during the collapse of the Soviet Union, by Vladimir Yakovlevich Bentsianov. He was neither a scientist nor a researcher affiliated with any scientific institution or laboratory connected to nuclear weapons. V.Y. Bentsianov was one of the participants in the 1954 military exercise involving the detonation of an atomic bomb at the Totsk test site in the Orenburg region of the USSR. He played a key role in raising public awareness and organizing support for veterans of hazardous military operations, which led to the creation of the Committee of Veterans of High-Risk Units.

At Totsk, an airburst explosion with a yield of 40 kilotons was conducted at an altitude of 350 meters. Around 45,000 people were mobilized for these exercises. At the time, however, strict prohibitions on discussing such events were in place. Every participant in nuclear tests and related operations (including accident cleanup efforts) was required to sign a written pledge of secrecy lasting 25 years or more, and in some cases, for life.

In both the United States and the Soviet Union, military personnel who participated in nuclear tests were often unaware of the nature of their radiation exposure and were not provided with protective gear or radiation monitoring equipment. They were bound by long-term secrecy agreements, which limited their access to adequate medical care and public recognition.

Testimonies from American veterans (such as Lyman Quigley) and Soviet participants (from Totsk, Novaya Zemlya, and the Semipalatinsk test site) point to widespread health problems, including skin lesions, cancer, paralysis, and psychological trauma. Kazakhstani veterans recalled alarming environmental degradation in testing zones: sick and balding livestock, ill villagers, and sudden weather changes following tests. These accounts highlight the long-term ecological consequences and public health impacts in nuclear testing regions.

Despite geopolitical differences, atomic soldiers from the United States, the USSR, and post-Soviet states faced strikingly similar problems: secrecy, unprotected radiation exposure, lack of early medical monitoring, and systematic neglect of their long-term medical and social needs.

According to U.S. Department of Defense data, about 210,000 servicemen participated in the U.S. nuclear tests, though many researchers argue that this figure is underestimated. The National Association of Atomic Veterans estimates the actual number at between 250,000 and 400,000. This figure excludes thousands of civilians who lived near test sites and were also likely exposed to radiation.

The United States has published numerous studies and official documents related to this issue. Several documentary films were also produced and released. Epidemiological studies in the U.S. eventually confirmed significantly elevated rates of leukemia and other illnesses among nuclear test participants, prompting belated federal investigations in the late 1970s and early 1980s.

Declassified U.S. government documents contain detailed information about the radiation exposure levels faced by former servicemen — later veterans and retirees — during various nuclear tests, as well as the diseases they subsequently developed. In these documents, the affected servicemen are referred to as “atomic veterans” [9].

Between 1946 and 1962, U.S. soldiers were officially ordered to participate in hundreds of nuclear detonations. The logistics of their roles varied according to location, but one constant remained: radioactive fallout and repeated government assurances of its harmlessness.

Until the late 1970s, the U.S. government did not conduct any epidemiological assessments of these servicemen's health or study the long-term consequences of radiation exposure. Researchers note that for at least seventeen years, the health and well-being of some 250,000 American soldiers directly exposed to atomic radiation during nuclear testing were effectively ignored — they were treated as “guinea pigs” [8].

Thousands of Soviet soldiers were also exposed to radiation, many of whom received little to no medical assistance or legal compensation. In Belarus and Russia during the 1990s, veterans' organizations emerged that published memoirs and fought for recognition. The *Book of Courage: Atomic Soldiers* and *Atomic Soldiers of Belarus: Memoirs* compiled eyewitness accounts that revealed the emotional and physical consequences of radiation exposure. These works show how, even decades later, veterans remained without adequate medical or legal status.

In Kazakhstan, public discussion of this issue began only after the closure of the Semipalatinsk test site in 1991. Interviews conducted by us in 2024 with Kazakhstani veterans revealed similar symptoms, including loss of vision, chronic illness, and disability. Veterans of the Semipalatinsk test site (for example, from military unit No. 33799 and “Semey-22”) gave testimonies describing severe health deterioration, lack of protective equipment, and ignorance of radiation risks during their service at the site.

Today in Kazakhstan, only a handful of comprehensive studies are dedicated to “atomic soldiers.” The issue has only recently entered the public sphere and remains mostly confined to scattered journalistic publications.

Discussion

One of the key principles of nuclear testing was maximum secrecy. Every participant in nuclear tests and related operations (including accident cleanup) was required to sign a written obligation not to disclose military secrets for 25 years or more, and in some cases for life. This secrecy had a profound impact on Bentsianov and his comrades. Despite losing his eyesight and suffering from serious health problems, he continued to work until the end of his life. He dedicated many years to addressing the problems of “atomic soldiers” and achieved several notable successes. Bentsianov founded the public organization Committee of Veterans of High-Risk Units. He introduced the term “atomic soldiers” so that the state would recognize its former servicemen as dependents and provide them with social support and guarantees [5].

In general, all nuclear powers relied on such personnel to conduct their tests. American researchers, in particular, sought out and interviewed “atomic soldiers” to better understand their experiences. According to several foreign scholars, the first American “atomic soldiers” were those who carried out their military duties in Hiroshima and Nagasaki in 1945.

One of them, Lyman Quigley, made a significant contribution by sharing his personal account of the situation in Nagasaki after the atomic bomb was dropped. According to Quigley, he and his fellow servicemen had no idea what kind of bomb had been used, as they had been given no instructions or warnings. They were shocked by the state of the city. The scene was horrifying: corpses still burning in the open air, while men and women suffered from hair loss and festering wounds on their heads, ears, and bodies.

Despite the grief and horror around them, Quigley and other soldiers initially perceived these scenes as something affecting others, but not themselves. Quigley and his unit — about 150 U.S. Marines — were housed in a partially destroyed concrete school building located directly above the blast site. Their orders included no safety measures or protective precautions. Quigley and his comrades drank water from the city reservoir and worked in the blast zone without any protective clothing or special equipment. They were not provided with radiation dosimeters or devices to measure radioactive exposure.

Under Quigley's supervision, the Marine unit used bulldozers to demolish damaged buildings, remove debris, clear roads, and level the ground in the area. “When I returned, I had burning, itching, and festering sores on the crown of my head and around my ears,” Quigley recalled. He noted that the wounds resembled those he had seen on Nagasaki residents. During a routine medical exam in December 1945, he pointed them out to a doctor: “In my medical record this was listed as a fungal infection, but now I know what it really was...” [8].

Here we provide only a brief outline of Quigley's story. His fate was truly tragic — he spent the rest of his life suffering from the long-term consequences of radiation, battling multiple radiation-related illnesses.

In the 1970s, when some media outlets began drawing attention to claims that nuclear test participation had caused serious illnesses, the U.S. government denied any responsibility. The Department of Veterans Affairs continued to reject claims from veterans and their widows about radiation exposure linked to military

service, insisting that servicemen had only been exposed to “low-level” radiation, which was considered harmless.

An article published in 1980 in the Journal of the American Medical Association stated: “In 1977, more than thirty years after Test ‘Able,’ pressure from widely publicized disputes between the Veterans Administration and atomic test veterans prompted the federal agency — the Centers for Disease Control and Prevention — to conduct the first health study of American atomic veterans” [10]. The same article reported valuable findings: “...The study was limited to 3,224 men who participated in military maneuvers in the Nevada desert in 1957 during nuclear tests codenamed ‘Smoky.’ The initial assessment, published in 1979, showed that among these servicemen the incidence of leukemia was more than twice the normal level. In more detailed statistical data that followed, federal researchers identified nine cases of leukemia among the same soldiers — nearly three times the expected average. ‘This represents a significant increase compared to the expected 3.5 cases,’ the research team led by CDC official Dr. Caldwell stated in the study summary...” [10; 1575].

There are also a number of studies and publications on “atomic soldiers” prepared by Russian and Belarusian scholars. A notable example is *The Book of Courage: Atomic Soldiers*, published in Russia in 2015 [3]. This work reveals previously classified information about “atomic soldiers” who served in high-risk units during the Soviet era, with deep patriotic dedication to building the USSR’s nuclear shield. It also tells the stories of those who knowingly exposed themselves to high doses of radiation, believing they were preventing nuclear war and serving a great cause — often at the cost of their health.

Numerous publications have focused on the Totsk test site. One of them provides recollections based on interviews with “atomic soldiers.” The first comes from Glebov, a resident of Leningrad: “...About 15 minutes before the explosion, I, the radio operator Volodya Zibrov, and the driver Yermolenko (both from Ukraine) were ordered to restore government communications. We immediately set out, connected the lines, and at that moment the explosion occurred. Numerous publications have focused on the Totsk test site. One of them provides recollections based on interviews with “atomic soldiers.” The first comes from Glebov, a resident of Leningrad: “...About 15 minutes before the explosion, I, the radio operator Volodya Zibrov, and the driver Yermolenko (both from Ukraine) were ordered to restore government communications. We immediately set out, connected the lines, and at that moment the explosion occurred. We were in the open, with no protection! Afterwards, I felt very ill — headaches, nausea. We were immediately hospitalized. Later, Zibrov’s mother wrote to me that he died a year after demobilization from an unknown illness. I know nothing about Yermolenko — is he still alive? As for me, I am still constantly ill, though I continue working...” [6].

The second testimony comes from the wife of a soldier who took part in the Totsk nuclear tests: “My husband, Lieutenant Colonel Kolychev Alexey Georgievich, also participated in those exercises. At the time, we lived in Belarus. He stayed at the site for about three and a half months but could not and did not want to talk about it. He only sighed and sometimes wept, saying: ‘I saw things that are impossible to comprehend.’ Two years later it began. First, he had severe headaches, and in 1960 he became paralyzed. He was only 35 years old and had never complained about his health — he was an avid skier and hunter. Then he developed tumors. Doctors could not make a clear diagnosis. Once, a neurologist asked me: ‘Was your husband involved with nuclear weapons?’ But what could I say? We were forbidden to speak about it. He suffered for 18 years and died in 1978. He never received any benefits, though he was a war veteran. And I too have no right to any support... With deep respect, Kolycheva Valentina Konstantinovna” [6].

He stayed at the site for about three and a half months but could not and did not want to talk about it. He only sighed and sometimes wept, saying: ‘I saw things that are impossible to comprehend.’ Two years later it began. First, he had severe headaches, and in 1960 he became paralyzed. He was only 35 years old and had never complained about his health — he was an avid skier and hunter. Then he developed tumors. Doctors could not make a clear diagnosis. Once, a neurologist asked me: ‘Was your husband involved with nuclear weapons?’ But what could I say? We were forbidden to speak about it. He suffered for 18 years and died in 1978. He never received any benefits, though he was a war veteran. And I too have no right to any support... With deep respect, Kolycheva Valentina Konstantinovna” [6].

That they were later called “atomic soldiers” is directly confirmed in the testimony of Zelensky, another participant of the Totsk test: “...An order was given to end the exercise. We took off our uniforms, washed up to the waist, got into a truck, and returned to camp. All soldiers and officers had headaches. We didn’t know from what — helmets, radiation, sand, smoke, or gas. At that time, no one measured radiation. What

dose each of us received — only God knows. And what about the infantry, who stormed ‘enemy’ positions on foot at the front? That’s why we were called “atomic soldiers” [5].

Another major Soviet nuclear test site — second only to Semipalatinsk — was on the Novaya Zemlya archipelago. This Arctic territory consists of two large islands, Severny (48.9 thousand km²) and Yuzhny (33.3 thousand km²), as well as dozens of smaller islands. The two main islands are divided by the narrow Matochkin Shar Strait and surrounding islets.

Unlike Semipalatinsk, the local population of Novaya Zemlya was resettled to the coast before the tests began, but the test site still inflicted enormous environmental damage on the region. Established in 1954, the Novaya Zemlya test site was designed for all types of nuclear testing: surface, underground, underwater, maritime, and atmospheric. In 1961, the most powerful nuclear device in human history — the 58-megaton “Tsar Bomba” — was detonated there.

Those who participated in these tests also shared their experiences, shedding light on the hardships faced by “atomic soldiers.” One such account appeared in the Belarusian edition of *Argumenty i Fakty*, which published an interview with nuclear test participant K. Churilo: “...The main group of conscripts, thoroughly screened by the KGB, was sent to Novaya Zemlya. In 1961, personnel of the 831st and 837th military construction units were deployed to the Matochkin Shar area. At site D9, a large-scale operation prepared the test ground for nuclear explosions. We worked without any protection or monitoring. Our daily water came from a glacial stream near the site of 26 nuclear detonations in 1958! In the summer of 1962, members of the 837th returned to collect soil samples in lead cylinders and prepare the ground for another 36 nuclear tests. Let me remind you: on October 30, 1961, the most powerful atomic bomb, nicknamed ‘Tsar Bomba,’ was detonated at Novaya Zemlya. It was impossible to leave that environment unscathed. Soldiers’ health was not monitored, and radiation doses were not recorded. This is evident from my medical records. To conceal widespread illness and death among soldiers, each of us was forced to sign a 25-year non-disclosure agreement, even forbidding us from telling doctors the cause of our symptoms. Without knowing the true cause, we could not get proper treatment — the risk of death was extremely high. In the Slonim district, five out of seven men died; in Dyatlovo, five more by 1993. It is impossible to prove a causal link between diseases and participation in tests: only in the 2000s did we receive official documents stating that we had ‘directly participated in atmospheric nuclear tests at the Novaya Zemlya test site.’ On this basis, we were issued liquidator certificates. Yet under current law we are not entitled to meaningful medical assistance. This token support and vague legal classification of our status as ‘participants in the elimination of other radiation accidents’ is offensive and incomprehensible. The USSR had a state program for the creation and testing of the nuclear shield, carried out by servicemen — a distinct category. It’s not about benefits, though timely medical care was critical. It’s about the fate of the ‘atomic soldiers,’ who were abandoned in the USSR and deprived of legal status and due recognition in modern Belarus. For some reason, I receive commemorative pins as a nuclear test participant from Russia, where ‘atomic soldiers’ hold special veteran IDs as members of high-risk units...” [7].

In addition to the above, the book *Atomic Soldiers of Belarus: Memoirs*, which collects testimonies of Belarusian military retirees who served in high-risk units, is directly relevant to this article. Its value lies in being one of the first works to document the emergence of veterans’ committees of high-risk units in former Soviet republics after the USSR’s collapse. Their primary aim was the medical, social, and moral rehabilitation of “atomic soldiers.” The founding conference of such a committee took place in Leningrad in 1990. In 1993, the Belarusian committee decided to publish the memoirs of those who had participated in nuclear weapons production and the September 14, 1954 military exercises.

Russian and Belarusian researchers have also mentioned “atomic soldiers” at the Semipalatinsk test site. For example, retired Colonel L.S. Mayorov, who served there from 1955 to 1973, wrote about the secrecy surrounding operations: “...Service conditions were exceptional, with frequent and prolonged deployments to test sites under far from comfortable conditions, along with enormous responsibility and strict secrecy. Even in our offices, among colleagues, we were not allowed to say ‘explosion,’ but only ‘phenomenon’; not ‘charge,’ but ‘device’; not ‘test,’ but ‘work,’ and so forth.” He also provided valuable information on the health consequences of radiation: “...Unfortunately, there were serious illnesses, including cancer. For example, in the automation department, where I worked from 1955 to 1966, three employees died, including my first supervisor, V.I. Krylov, from kidney disease. Several others had to be transferred to other institutions within our ministry. Similar conditions were observed in other departments, regardless of their work. Tasks such as analyzing samples from explosion clouds in radiochemical labs or working with irradiated animals in histological labs were no less dangerous than exposure to high radiation in field zones” [4].

In 1996, the newspaper *Kazakhstanskaya Pravda* published an article entitled “It Was Hell”..., which included the recollections of one nuclear test participant, Malgis Metov, who at one time headed the Committee of Veterans of High-Risk Units in Almaty under the Nevada–Semipalatinsk movement. When asked by a journalist about the consequences of testing at the Semipalatinsk test site, he said: “Atomic soldiers are dying out unnoticed and forgotten... tens of thousands did not survive to this day... How many soldiers committed suicide, how many families were destroyed... Some tried to desert from the test site and were court-martialed.”

Among those who served at Semipalatinsk was H.S. Aldazhumanov, a native of the Karkaraly district, now a professor and Candidate of Historical Sciences, who recalled in a personal interview: “I was conscripted in 1961. Along with two compatriots from Karkaraly district, I was sent to the Semipalatinsk test site... During tests, we would leave the barracks to watch the mushroom cloud form and expand. Sometimes devices were placed in our pockets to measure radiation levels, and we were sent to the test site. When we arrived, our new devices were taken away and we were sent straight to the bathhouse. After serving there for a year, I was transferred to Kiev. Perhaps that is why I survived” [11].

In October 2024, Kazakhstan’s “atomic soldiers” held a press conference in Almaty entitled “Urgent Appeal of Atomic Soldiers to the President of the Republic of Kazakhstan.” The event included representatives of regional branches of the nationwide public organization Semey-22.

Four “atomic soldiers” interviewed during the event recalled how weather conditions changed dramatically after nuclear explosions and how these changes affected them. Their testimonies revealed health problems linked to radiation exposure.

During this conference, in a personal interview, Bakdaulet Nurtazaev, chairman of the “Semey-22” branch in Almaty region and Taldykorgan, stated: “Military researchers were equipped with protective gear, but ordinary soldiers like us were not. We worked with radiation bare-handed. At the time, we had no idea what atomic bombs or radiation were — there was no training on its dangers. Today most surviving soldiers are classified as disabled in categories I, II, or III. The rest have passed away...” [Interview with Bakdaulet Nurtazaev, 28.10.2024].

For example, Yeraly Tursyngaliuly Kuttybekov, who served in military unit No. 33799 near the Semipalatinsk test site from 1988 to 1990, described the aftermath of an underground explosion on October 19, 1989: “After the explosion, a strong wind rose, carrying dirt and dust. The weather quickly worsened. I fell seriously ill. I had open wounds all over my body. I was taken to a military hospital, and thanks to doctors from Moscow, I eventually recovered. They saved my life. I returned home from the army in such poor condition that even my own mother did not recognize me. Today I am a third-degree invalid and have lost sight in one eye” [Interview with Yeraly Tursyngaliuly Kuttybekov, 28.10.2024].

Two other “atomic soldiers” interviewed at the Karaganda Buketov University — Zhanat Amantayuly Gabdullin and Omir Sarsenbaiuly Igisinov — reported similar health problems after serving at Semipalatinsk (1987–1989): “At first we didn’t know or understand what radiation was. Only when we were hospitalized did we begin to realize that our illnesses were connected to the tests,” they recalled [Interview with Omir Sarsenbaiuly Igisinov and Zhanat Amantayuly Gabdullin, 10.11.2024]. Zhanat Amantayuly remembered that they spent 2–3 months at various sites, living in tents both in summer and winter. In winter, tents were heated with stoves. During these deployments, they unknowingly received harmful doses of radiation. Their duties also included inspecting nearby villages and pastures, where they saw alarming scenes — livestock without hair and visibly ill villagers. Kabylbek Khaydaruly Omarov from Pavlodar and Bilim Toleugaliuly from Atyrau who were interviewed during the Almaty conference, who also served at Semipalatinsk, shared similar recollections. Reflecting on their service, veterans acknowledged that while they now understand how contaminated the territory was, at the time radiation could not be seen, touched, or smelled, so they could not know the extent of their exposure [Interview with Kabylbek Omarov and Bilim Toleugaliuly, 28.10.2024].

Thus, the results of the study show, first, that in both the United States and the Soviet Union, servicemen who participated in nuclear tests were often uninformed about the nature of their radiation exposure and were not provided with protective equipment or radiation monitoring devices. Quigley noted that during his mission in Nagasaki, they had no knowledge of radiation risks, worked in the blast zone, and were not given dosimeters. Glebov similarly reported working at the Totsk site without any protection. Churilo, who served at Novaya Zemlya, also stated that they worked without protection, noting that soldiers’ health was not monitored and radiation doses were not recorded. Bakdaulet Nurtazaev, as well as Zhanat Gabdullin and

Omir Iginov, likewise recalled working without protection and having no knowledge of radiation at the time.

Second, in both the United States and the Soviet Union, “atomic soldiers” reported that the negative health effects of radiation exposure appeared many years after their service at test sites. Kolychev’s wife reported that he became disabled and suffered for 18 years, dying in 1978. Glebov described constant headaches and nausea. Churilo mentioned the deaths of seven comrades over that period. Kuttybekov reported loss of sight in one eye, while Gabdullin and Iginov directly linked their illnesses to their participation in nuclear tests.

Third, in both the United States and the Soviet Union, “atomic soldiers” did not receive official recognition of the negative effects of radiation on their health. Quigley’s illness was diagnosed as a “fungal infection.” Kolychev never received any benefits, and Churilo mentioned that he only obtained official documents in the 2000s, but those did not entitle him to adequate medical assistance.

When it comes to differences in how “atomic soldiers” were treated, the United States began to acknowledge them in the late 1970s under media pressure. The CDC even conducted a study of “atomic soldiers” in 1979. Recognition of “atomic soldiers” in the post-Soviet space began only after the collapse of the Soviet Union. No official research was conducted. Recognition of Soviet “atomic soldiers” in the independent states that emerged after the USSR’s dissolution was complicated by the nondisclosure agreements they had signed during their military service.

Another difference lies in the level of activity among “atomic soldiers.” In the United States, it was relatively high, with “atomic soldiers” having their own National Association of Atomic Veterans. In Russia and Belarus, “atomic soldiers” held conferences in 1990 and 1993. In Kazakhstan, however, the issue of “atomic soldiers” was not treated separately but only in the broader context of the Semipalatinsk Test Site. It is only recently that “atomic soldiers” in Kazakhstan have begun to make public claims.

Conclusions

Thus, although the issue of “atomic soldiers” has received some coverage in foreign studies, it still requires comprehensive and interdisciplinary examination in domestic historical scholarship. In particular, not all documents related to this subject have been fully declassified, which limits access to critically important archival materials. Therefore, we believe that this topic deserves further study.

In both superpowers, servicemen were deployed to highly radioactive zones without proper protective equipment, without knowledge of the risks, and without medical supervision. As the cases presented demonstrate, many of these soldiers suffered from long-term health consequences that continue to affect them and their families to this day.

The research has highlighted several key issues concerning “atomic soldiers.” One of the main findings is that the common problem faced by “atomic soldiers” across different countries is the absence of official recognition of their status, which hinders their access to adequate moral and material support from their governments.

While U.S. veterans began speaking out in the 1970s and received some degree of recognition through organizations such as the National Association of Atomic Veterans, their Soviet counterparts remained bound by strict nondisclosure agreements. Recognition in the post-Soviet space came decades later, often of a symbolic nature. This delay was caused not only by secrecy but also by the dissolution of the Soviet Union itself—an event that left former soldiers scattered across newly formed independent states with fragmented responsibility and weak institutional memory.

Differences can also be observed in the level of veterans’ activism. In the United States, grassroots mobilization was relatively strong, supported by media attention and legal advocacy. In Russia and Belarus, veterans’ committees began forming only in the early 1990s.

In Kazakhstan, the issue of “atomic soldiers” long remained overshadowed by broader discussions of the Semipalatinsk Test Site. Only recently have Kazakh veterans begun to speak publicly and demand recognition, as evidenced by the 2024 press conference organized by members of the “Semey-22” unit. Kazakh “atomic soldiers” once dutifully fulfilled their military service to the country and have since spent decades fighting for their rights — a struggle that continues to this day. Most of them are now elderly veterans who deserve attentive and serious consideration of their problems.

Overall, the study of the role of “atomic soldiers” in nuclear weapons testing in the second half of the twentieth century contributes to a deeper understanding of the social and political consequences of nuclear testing. The voices of “atomic soldiers” reveal not only the human cost of Cold War militarism but also the

ongoing struggle for justice in the post-nuclear age. The testimonies of veteran “atomic soldiers” remind us that historical responsibility is not merely a question of the past but an obligation that requires action in the present. The testimonies of veteran “atomic soldiers” remind us that historical responsibility is not merely a question of the past but an obligation that requires action in the present.

Acknowledgements

This article was written with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19678527: “The Consequences of Nuclear Tests at the Semipalatinsk Test Site as a Result of a 'Nuclear Colonialism' Policy”).

References

- 1 Феоктистов Л. Вспоминая прошлое, думал о будущем / Л. Феоктистов, Б.К. Водолага, В.Н. Кузнецов. — Екатеринбург: Банк культурной информации, 2022 — 336 с.
- 2 Атомные солдаты. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ztgzt.kz/80334/atomnye-soldaty-2>.
- 3 Андрианов А.И. Книга мужества. «Атомные солдаты»: книга / А.И. Андрианов. — Томск, 2015. — 108 с.
- 4 «Атомные солдаты» Беларуси: Воспоминания / редкол.: П.И. Зеленский и др.; науч.ред. О.А. Яновский. — Мн.: БГУ, 2003. — 203 с.
- 5 Попович В.А. «Ветераны ПОР — добрый след на земле» [Электронный ресурс] / В.А. Попович. — Режим доступа: <https://csruso.ru/nashi-universitety/voenno-patrioticheskoe-vospitanie/v-a-popovich-veterany-por-dobryj-sled-na-zemle/>
- 6 Жаркий сентябрь 1954-го. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://boockinists.dp.ua/publication.php?pub=271>
- 7 Крючкова А. Расщепление памяти. «Атомные солдаты» лишены должного статуса и уважения [Электронный ресурс] / А. Крючкова. — Режим доступа: https://aif.by/social/rasscheplenie_pamyati_atomnye_soldaty_lisheny_dolzhnogo_statusa_i_uvazheniya
- 8 Wasserman H. Killing our own: The disaster of America's experience with atomic radiation [Electronic resource] / H. Wasserman, N. Solomon. — Access mode: <https://ratical.org/radiation/KillingOurOwn/KOO.pdf>
- 9 Beck H.L. et al. Red Bone Marrow and Male Breast Doses for a Cohort of Atomic Veterans. Radiation Research Society / H.L. Beck, J.E. Till, H.A. Grogan, J.W. Aanenson, H.J. Mohler, S.S. Mohler, P. Voillequé. — bioone.org. Retrieved from <https://bioone.org/journals/radiation-research/volume-187/issue-2/RR14458.1/Red-Bone-Marrow-and-Male-Breast-Doses-for-a-Cohort/10.1667/RR14458.1.short>
- 10 Caldwell G.C. et al. Leukemia Among Participants in Military Maneuvers During Nuclear Bomb Testing: Preliminary Report [Electronic resource] / G.C. Caldwell // Journal of the American Medical Association. — Access mode: <https://history-philosophy-vestnik.buketov.edu.kz/files/journals/hph/literatura.pdf>
- 11 Ойшибаева Ж. Это был ад... / Ж. Ойшибаева // Казахстанская правда. — 1996. — 3 декабря.

Г.М. Смагулова, Л.К. Шотбакова, Ш.К. Зипатолла, Г.Б. Оразбекова

КСРО мен АҚШ-тағы «атомдық сарбаздардың» тағдырындағы ортақ және ерекше қырлар: тарихи экскурс

Мақала Қазақстан тарихнамасында бұрын қарастырылмаған тақырыпқа арналған. Зерттеу нысаны — XX ғасырдың екінші жартысында АҚШ пен КСРО-ның ядролық сынақ полигондарында әскери қызмет атқарған ардагерлер, яғни «атомдық сарбаздар». «Отан алдындағы борышын өтеп жатырмыз» деп ойлаған жас сарбаздар іс жүзінде мемлекеттердің ядролық саясатының бір бөлігіне айналып, «атомдық сарбаздарға» айналды. «Атомдық сарбаздардың» тағдырын зерттеудің негізгі дереккөздері — бұрын жазылып алынған сұхбаттар мен естеліктер. Әсіресе, Семей ядролық сынақ полигонында қызмет еткен қазақстандық «атомдық сарбаздармен» жүргізілген сұхбаттар ерекше маңызға ие. Жиналған деректер көрсеткендей, АҚШ-та да, КСРО-да да ядролық сынақтарға қатысқан әскери қызметшілер радиациялық әсердің сипаты туралы көбіне хабарсыз болған, әрі оларды жеке қорғаныс құралдарымен немесе радиациялық бақылау аспаптарымен қамтамасыз етпеген. Америкалық ардагерлер мен кеңестік қатысушылардың куәліктері денсаулыққа тигізген кең ауқымды зардаптарды айғақтайды, яғни тері зақымдануынан бастап қатерлі ісікке, сал ауруына және психологиялық жарақаттарға дейін. Зерттеу сондай-ақ 1990-жылдары Беларусь пен Ресейде ардагерлер ұйымдары пайда болып, олар мемуарлар жариялау және өз мәртебесін мойындату үшін күрес жүргізгенін анықтады. Қазақстанда болса, бұл мәселенің қоғамдық талқылауы тек соңғы жылдары ғана басталды.

Кілт сөздер: ядролық полигондар, ядролық сынақтар, атом сарбаздары, радиация, ядролық сынақтардың салдары, Семей ядролық сынақ полигоны, Новая земля, Нагасаки, Кеңес Одағы, Тоцк полигоны.

Г.М. Смагулова, Л.К. Шотбакова, Ш.К. Зипатолла, Г.Б. Оразбекова

Общее и особенное в судьбах «атомных солдат» в СССР и США: исторический экскурс

Статья посвящена теме, ранее не исследованной в казахстанской историографии. Объектом исследования являются ветераны, проходившие службу на ядерных полигонах США и СССР во второй половине XX века — так называемые «атомные солдаты». Молодые солдаты, считавшие, что исполняют свой долг перед Родиной, в действительности становились «атомными солдатами» в рамках ядерной политики своих государств. В качестве основного источника изучения судеб «атомных солдат» послужили ранее записанные интервью и воспоминания «атомных солдат», служивших в армиях СССР и США. Особо следует отметить интервью с казахстанскими «атомными солдатами», проходившими службу на Семипалатинском ядерном полигоне. Полученные данные показывают, что как в США, так и в Советском Союзе военнослужащие, участвовавшие в ядерных испытаниях, зачастую не были осведомлены о характере радиационного воздействия и не обеспечивались средствами индивидуальной защиты или приборами радиационного контроля. Свидетельства американских ветеранов и советских участников испытаний указывают на широкий спектр последствий для здоровья — от кожных поражений и онкологических заболеваний до паралича и психологических травм. Исследование также выявило, что в Беларуси и России в 1990-е годы начали появляться организации ветеранов, которые занимались публикацией мемуаров и борьбой за признание их статуса. В Казахстане же общественное обсуждение данной проблемы началось лишь в последние годы.

Ключевые слова: ядерные полигоны, ядерные испытания, атомные солдаты, радиация, последствия ядерных испытаний, Семипалатинский ядерный полигон, Новая Земля, Нагасаки, Советский Союз, Тоцкий полигон.

References

- 1 Feoktistov, L., Vodolaga, B.K., & Kuznecov, V.N. (2022) *Vspominaia proshloe, dumai o budushhem* [Remembering the past, thinking about the future]. Ekaterinburg: Bank kulturnoi informatsii [in Russian].
- 2 Atomnye soldaty [Atomic soldiers]. (n.d.). *ztgzt.kz*. Retrieved from <https://ztgzt.kz/80334/atomnye-soldaty-2> [in Russian].
- 3 Andrianov, A.I. (2015). *Kniga muzhestva. «Atomnye soldaty»* [The book of courage. “Atomic soldiers”]. Tomsk. *gorod-t.info*. Retrieved from https://gorod-t.info/upload/iblock/d26/kniga_muzhestva.pdf [in Russian].
- 4 Zelensky, P.I. et al. (2003). *«Atomnye soldaty» Belarusi: Vospominaniia* [The “atomic soldiers” of Belarus: Memories]. O.A. Janovskii (Ed.). Minsk: Belarusskii Gosudarstvennyi Universitet [in Russian].
- 5 Popovich, V.A. «Veterany POR — dobryi sled na zemle» [“Veterans of special risk units — good trace on the earth”]. *csruso.ru*. Retrieved from [https://csruso.ru/nashi-universitety/voenno-patrioticheskoe-vospitanie/v-a-popovich- \[veterany-por-dobryi\]-sled-na-zemle/](https://csruso.ru/nashi-universitety/voenno-patrioticheskoe-vospitanie/v-a-popovich- [veterany-por-dobryi]-sled-na-zemle/) [in Russian].
- 6 Zharkii sentiabr 1954-go [The Hot September of 1954]. *boockinists.dp.ua*. Retrieved from <https://boockinists.dp.ua/publication.php?pub=271> [in Russian].
- 7 Kriuchkova, A. Rassheplenie pamiati. «Atomnye soldaty» lisheny dolzhnogo statusa i uvazheniia [Fragmented Memory: “Atomic Soldiers” Deprived of Proper Status and Recognition]. (n.d.). *aif.by*. Retrieved from https://aif.by/social/rassheplenie_pamyati_atomnye_soldaty_lisheny_dolzhnogo_statusa_i_uvazheniya [in Russian].
- 8 Wasserman, H., & Solomon, N. (1982). Killing our own. The Disaster of America’s Experience with Atomic Radiation. *ratical.org*. Retrieved from <https://ratical.org/radiation/KillingOurOwn/KOO.pdf>
- 9 Beck, H.L., Till, J.E., Grogan, H.A., Aanenson, J.W., Mohler, H.J., Mohler, S.S., & Voillequé, P. (2017). Red Bone Marrow and Male Breast Doses for a Cohort of Atomic Veterans. Radiation Research Society. *bionne.org* Retrieved from <https://bioone.org/journals/radiation-research/volume-187/issue-2/RR14458.1/Red-Bone-Marrow-and-Male-Breast-Doses-for-a-Cohort/10.1667/RR14458.1.short>
- 10 Caldwell, G.C. et al. (1980). Leukemia Among Participants in Military Maneuvers During Nuclear Bomb Testing: Preliminary Report. *Journal of the American Medical Association*. Retrieved from <https://history-philosophy-vestnik.buketov.edu.kz/files/journals/hph/literatura.pdf>
- 11 Ojshibaeva, Z. (1996). Eto byl ad... [That was a Hell...]. *Kazhstanskaia pravda — Kazakhstan Truth* [in Russian].

Information about the authors

Smagulova Gulnara — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-8464-9637>

Shotbakova Lazzat — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0085-6584>

Zipatolla Shyngys — Master of Humanities, Senior Lecturer, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-8505-8599>

Orazbekova Gulnur — Master of Humanities, Senior Lecturer, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7617-3288>

Zh.S. Syzdykova¹ , G.B. Karsakova^{2*} ¹*Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia;*²*Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan**(E-mail: guka.83@list.ru, zhsapar@rambler.ru)*

Some Stories about the Activities of the “Red Caravan” Organization during the Famine in Akmola Province in 1921–1923

The article investigates the activities of the “Red Caravan” organization in Akmola province during the tragic period of the famine in 1921–1923. In conditions of an unprecedented food crisis, exacerbated by the consequences of the Civil War, drought and epidemics, the Soviet authorities deployed a network of mobile units to combat famine and strengthen their power. The study analyzes the organizational principles and multifunctional nature of the “Red Caravan” organization that not only delivered necessary food and medical assistance, but also performed political propaganda and gathered information on the ground. The main focus is on the analysis of the crisis’s origin, the organizational forms of assistance delivery to the population, the logistics and routes of the caravan, as well as the effectiveness of its activities in rural areas. Based on the analysis of historical sources, archival materials of the Provincial Executive Committee, Provincial Food Committee and Provincial Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks) of Akmola Province, the article deals with the key aspects of functioning of these units, their impact on mitigating the effects of the famine and their role in maintaining stability in the region. It examines the political and propaganda component of the caravan’s work, reflecting early attempts by the Soviet authorities to introduce centralized governing mechanisms in a humanitarian catastrophe. The study concluded that the “Red Caravan” organization played a significant role as one of the key instruments of the Soviet authority in ensuring population’s survival under catastrophic conditions.

Keywords: “The Red Caravan”, the famine of 1921-1923, Akmola province, food committees, humanitarian assistance, Soviet propaganda.

Introduction

The period of the Civil War and the subsequent famine of 1921-1923 became one of the tragic events in the history of Kazakhstan. Akmola province, like many other regions, was engulfed by these processes. Amid severe food shortages and transportation collapse caused by widespread devastation, the “Red Caravan” played a crucial role in the fight against famine. This unique mechanism, created by the Soviet authorities, was designed to deliver assistance from the center to the most remote and affected areas. The activity of the “Red Caravan” in Akmola province became an example of heroic efforts to save the population from starvation, a demonstration of the ability to mobilize resources in an unprecedented crisis and an important milestone in the history of formation of the Soviet food distribution system. In Akmola province, the situation was quite complicated: by April 1922, almost half a million people were starving, and in some areas, there were awful cases of cannibalism. In response to this disaster, the Soviet authorities took a number of measures, among which the activities of the “Red Caravan” occupied a significant role. These expeditions, intended both to educate and provide assistance, became a symbol of the ambivalence of the policy at that time. This article is relevant in the light of the study of regional history. The article reveals how the “Red Caravan” operated in the conditions of Akmola province, what decisions were made and why, despite efforts, the region was not recognized as famine-affected, which did not fully contribute to a quick problem solution.

A number of telegrams and petitions were received by the central authorities of the republic from Akmola Provincial Executive Committee with the requests to address the issue. In particular, these telegrams noted that the growing famine in Akmola province was caused by the resettlement of 470,000 starving people from other provinces, mainly from Chelyabinsk, Kostanay, Samara, and also from some areas of the Volga region. The influx of migrants exacerbated the problems of economic infrastructure in Akmola province [1]. The state’s use of force-based policies provoked the growing discontent of the aul and the village. In a number of cases, the peasants’ rejection of administrative terror and arbitrariness carried out by the Soviet authorities resulted in acts of open sabotage and armed resistance. For instance, in February-March

* Corresponding author’s e-mail: zhsapar@rambler.ru

1921, hotbeds of tension began to appear in Akmola, Petropavlovsk, Kokchetav and other parts of the region. The situation in Kazakhstan revealed the overall picture of the economic and political crisis of Soviet authority that engulfed the entire country after the end of the Civil War. In connection with the development of the disaster, there were created official state structures: The Commission for Assistance to the Starving and The Commission for Combating the Consequences of the Famine, as well as Komsomol, trade unions and other organizations. For the purpose of conducting political work, it was decided to organize the “Red Caravan” and mobile red yurts. For instance, at the meeting on May 31, 1921, in the Propaganda Department of the Main Political and Educational Committee, the question was raised of organizing the “Red Caravans” [2; 43]. The first “Red caravan” of the Kazakh Central Executive Committee was sent to the steppe, led by Alibi Zhangel'din. From May 9 to June 12, 1921, the “Red Caravan” covered the distance from Orenburg to Semipalatinsk, passed through 26 volosts and 37 auls, and also visited factories in Ekibastuz and Spassk. There were held 126 meetings, 420 discussions. The Caravan conducted Soviet administrative work in the Kazakh language. This contributed to the strengthening of the state system.

Methods and Materials

The main source base of the article were the archival documents of the Russian State Archive of Social and Political History (Fund 17 — Central Committee of the CPSU). The information is presented in the documents of the central food and transport departments of the Russian Soviet Federative Socialist Republic, regulating the general principles of organizing the “Red Caravans” and establishing standards for food provision. There were used the documents (Fund 320 — Central Commission for Famine Relief under the Kazakh Central Executive Committee, 930 — The Commissions of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, which contain materials on the activities of local Soviet authorities, food provision committees, transportation organizations and party bodies of Akmola province in the period of 1920–1922. The information from the documents of the North Kazakhstan State Archives (Fund 1616 — Akmola provincial emergency commission for elimination of the consequences of famine).

Additionally, the main sources are collections of published documents and materials: “The famine in Kazakhstan. 1921–1923. The Collection of documents and materials” [2] and “The modern history of Kazakhstan: The Collection of documents and materials (1917–1939)” [3], including decrees, regulations, reports and correspondence of governing bodies of that period concerning the issues of famine combating and organizing food assistance.

In the given article there is used a complex method for the study of the “Red Caravan” activities during the famine of 1921–1923 in Akmola province. The research is based on the analysis of both primary and secondary sources, using methods of source analysis, comparative-historical and systematic approaches. The source analysis is applied to determine the authenticity, origin and context of archival materials. The chronological method enabled historians to build the sequence of events and stages of the “Red Caravan's” activities. To compare the situation in Akmola province with other regions affected by the famine there was used a comparative historical method to assess the effectiveness of the measures taken by the “Red Caravan” in the context of general trends. The systematic approach made it possible to examine the “Red Caravan” activities as a part of a broader system of governance and famine relief, taking into account the interaction of various structures and factors. Using the above-mentioned materials and methods enabled researchers to form an overall picture of the scale of the famine in Akmola province and to assess the role and effectiveness of the “Red Caravan” in the context of an unprecedented humanitarian crisis.

Results

The investigation of the “Red Caravan” activities in Akmola province during the famine of 1921–1923 revealed an overall picture of the Soviet authorities' struggle with the catastrophic consequences of the food crisis. The analysis of the archival documents, statistics and the testimonies of AGR 90% contemporaries enable historians to highlight several key aspects that characterize the organization, functioning and impact of this initiative on the fate of the region's population. The western, northern and central provinces of Kazakhstan, that is, those areas where there had been accumulated a huge number of refugees from Russia, were practically engulfed in famine. At the same time there was observed the largest production decline in all sectors of the economy of the Kazakh ASSR [4; 242]. In July 1922 there was heard a report about ART 90% activity of the Central Commission for Relief of the Starving under the Central Executive Committee of the Kazakh ASSR. In this report crucial attention was given to the situation in Akmola province. In this re-

port the following fact was noted: “The Commission for Organizing Assistance to the Starving in Akmola Province facilitated the creation of special commissions for organizing assistance to the starving in the district towns of Kokchetav, Atbasar and Akmolinsk, which in turn organized volost assistance committees for the starving. From May 1 up to July 15, the number of starving people in Akmola province fluctuated between 400,000 and 450,000. The information received from the local areas indicates that the situation of the population is catastrophic. For instance, in the districts of Petropavlovsk, Kokchetav, Baganalinsky and the Aklinsky area of Atbasar district the population is already doomed to starvation. In some places people eat surrogates and carrion, there are cases of cannibalism” [5; 60].

The measures taken to eliminate the famine of 1921–1923 helped to stop it, but, in essence, the famine turned from a mass phenomenon into a regional one, breaking out in other provinces of Kazakhstan. In these conditions, one of the tools of the Soviet authorities, which aimed to address the problem, including the famine, was the so-called “Red Caravan”. These were the expeditions that had both educational and practical tasks aimed at strengthening the Soviet authority and assisting the population. Thus, for instance, archival sources contain the Regulation of the “Red Caravan” of the Central Executive Committee of the Kazakh ASSR. This document states the following: the objectives of the “Red Caravan” organization are as follows: survey, inspection and instruction of the local party, soviet and trade union bodies and study of local working conditions; political and educational work and agricultural propaganda; medical and veterinary assistance to people; the Caravan is headed by a Board of three people. The members of the Board are appointed by the Central Executive Committee of the Kazakh ASSR and the regional committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks); The Board of the “Red Caravan” is the representative of the Central Executive Committee of the Kazakh ASSR and the regional committee and on its behalf carries out the tasks of the Caravan according to the instructions; the administrative and economic part is governed by the Commandant of the Caravan, appointed by the Main Political and Educational Committee; the Board has a political department, composed of responsible representatives of the People’s Commissariats, agitators appointed by the Kyrgyz regional committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks). The chairman of the political department is a member of the Political Board; in case of absence of responsible representatives of the People’s Commissariats, the instructors can be nominated who work under the leadership of the Board and form the Instructor Board.

In the area of instruction, inspection and survey of district, volost and rural bodies, the political department of the Caravan examines, instructs and directs the work of local bodies, conducts audits if necessary and, if possible, makes corrections to comments on the spot. The Caravan has a complaints and information bureau, which is managed by a representative of the People’s Commissariat. In the area of political and educational work, the Caravan organizes mass meetings, lectures, interviews, shows films and Soviet records, distributes literature, puts up posters, and also stages performances. Agricultural propaganda is held by an invited agronomist who has an exhibition cart. To provide assistance to the population, there is an outpatient clinic and a veterinary station. The Board has a secretary who sends all the material in the form of reports to the Kyrgyz regional committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks) and the Kazakh Central Executive Committee. The Caravan financing is carried out according to the budget of the Kyrgyz Main Political and Educational Committee. The People’s Commissariat for Food and the Industrial bureau allocates the necessary food and materials according to the Caravan’s budget. The Kyrgyz Main Political and Educational Committee fills the Caravan’s staff positions, its structure, and different instructions approved by the Kazakh Central Executive Committee” [6; 4]. A collection of political and agricultural literature in Kazakh, posters, slides for the Caravan were selected. The “Red Caravan” included: an agricultural exhibition cart, a mobile outpatient clinic and a veterinary station.

In order to provide necessary and urgent assistance to the starving population in Kazakhstan, it was decided to send a specially formed humanitarian expedition to the distressed regions. On the 18th of February 1922 at the meeting of the party and governing bodies of the Kyrgyz ASSR, it was decided to arrange a “Red Caravan” to spread communist ideas among the local population. Thus, for instance, at the Interdepartmental meeting of the People’s Commissariats of the Kazakh ASSR the instruction on the work of the “Red Caravan” of the Kazakh Central Executive Committee was approved, which contained the following sections: 1) rights and responsibilities of the Political Committee 2) the representatives of the Kyrgyz regional committee, the People’s Commissariats and instructors 3) the political department of the Caravan 4) route and plan development 5) political and educational work 6) the central information of activities 7) maintenance and security of the Caravan [2; 440]. The members of the Presidium of the Kyrgyz Central Executive Committee and the Kazakh regional committee Dzhangildin, Ataniyazov, Mardarovskiy were appointed as the heads of

the “Red Caravan” [7; 30]. The expedition included representatives of eight People’s Commissariats (education, health, food, agriculture, social security, justice, internal affairs, labor), as well as the Kyrgyz Industrial Bureau, the women’s department, the Komsomol, the veterinary department, and a number of other organizations. Among them there were the specialists assigned to the “Red Caravan” for the purpose of scientific research of the region’s population life and collecting historical and ethnographic data. Additionally, in the Caravan there was a complaints bureau consisting of authorized representatives of the People’s Commissariats of Justice, Internal Affairs, and the State Political Directorate. The archival sources contain information about the staff and the main routes of the “Red Caravan”.

The “Red Caravan” staff of 20 people included one representative from each of the people’s Commissariats and organizations: the People’s Commissariat of Social Welfare, the Kyrgyz Central Executive Committee, the Main Political and Educational Committee, the People’s Commissariat of Internal Affairs, the Kyrgyz Industrial Bureau, the Military Office, the People’s Commissariat for Education, the People’s Commissariat for Agriculture, the People’s Commissariat of Healthcare, the People’s Commissariat for Food, the Central Union, the People’s Commissariat of Justice, the All-Russian Emergency Commission, the Women’s Department, the Komsomol, the Russian Telegraph Agency, the All-Russian Central Council of Trade Unions, the People’s Commissariat for Labor. The technical personnel of 20 people included one representative from: a caravan commandant, an informant secretary, a photographer, a cameraman, a cook, a complaints bureau, a typist, workers and grooms — 3 persons and 10 persons of security guards [6; 1]. Consequently, the “Red Caravan” staff included 40 people, 20 security guards among them.

Over a few months, there were covered three and a half thousand kilometers of caravan roads, part of the way was covered with the rail. The route went along Orsk, Adamovsky, Turgai, Atbasar, Akmola, Karkaraly, Bayanaul, Pavlodar and Semipalatinsk districts, Spassky factory, and the expedition returned to Orenburg through Novonikolaevsk, Omsk, Petropavlovsk, Samara with the rail. The “Red Caravan” carried a large quantity of food, manufactured goods, and medicines. Below is presented the route of the “Red Caravan” across the Kazakh ASSR, where there are indicated the main destinations. The route of the «Red Caravan» was as follows: in Orsk and Orenburg province — 240 versts, Shunkur-kul in Kostanay province — 370 versts, Lyubitskaya area in Akmola province — 240 versts, in Atbasar — 110 versts, Akmolinsk — 200 versts, Chernigovskoe — 80 versts, Kyeveskoe — 20 versts, Zakharovskoe — 80 versts, across Spassky factory — 110 versts, in Bayanaul — 210 versts, across Ekibastuz mines — 100 versts, Kalmansky — 60 versts, in Pavlodar — 65 versts, along the Irtysh — 150 versts, Teksu — 140 versts, Ulkum-Karen — 100 versts, Kenis-Chagly — 120 versts, Poltavskoe — 40 versts, in Petropavlovsk — 55 versts. Consequently, the route of the Red Caravan was 2490 versts [6; 3].

For the purpose of covering the largest number of settlements along the way, sometimes the Red Caravan was divided into two or three units. The Caravan travelled through the territory with poor communication infrastructure, stopping in 26 volosts and 37 auls, including the most remote auls of Turgai, Atbasar, Akmola, Petropavlovsk, Pavlodar, Karkaraly districts.

Along the entire route, there was accomplished considerable propaganda work: mass meetings and lectures were held to familiarize the population with the decrees of the Soviet authorities, they talked with the representatives of auls and village councils, helped in resolving issues, establishing medical and veterinary services, and invited children of the poor to schools. During mass meetings, newspapers, magazines, and brochures (25 poods of literature) were distributed. The caravan had a complaints bureau that received and reviewed more than 600 complaints from the population, taking appropriate measures. And in some of them, the results of the investigation were sent to investigative and judicial bodies to bring the perpetrators to justice. The “Red Caravan” fund provided food and financial assistance to those affected by the famine. As it was reported in the newspaper “Stepnaia Pravda” dated September 16, 1922, “the attitude of the Kyrgyz (Kazakh) working population was most cordial. The local population came out to greet and see off the caravan from dozens of versts away. There were cases when entire villages walked about 50 versts just to get to the place where the caravan was travelling”. Problems were also stated in the article: Comrade Dzhangildin noted that “the work of local authorities was extremely poor. Firstly, due to poor communication with the localities, which meant that authorities arrived two or three months later, when the point of implementation had already been lost. Secondly, due to unauthorized actions of the local authorities, who in their zeal went so far as to completely disregard the orders of the central authorities” [8]. Thus, the organization not only provided humanitarian assistance to the people, but also studied the issues of public administration and executive discipline.

Discussion

In the province newspaper “Mir truda” dated June 11, 1922 Magzhan Zhumabayev wrote: “Since the autumn of 1921, our Akmola province has become the arena of the death march of the silent tsar. Since then, the Kirghiz from our province, due to famine, have been experiencing the same trials and sufferings to which their relatives in the upper provinces of the Kirghiz Republic have been subjected for two years”. M. Zhumabaev saw this picture of famine in Petropavlovsk and Kokchetav districts. Based on the results of his trip to these districts, he presented the report: “On July 16, I went to the famine-affected western volosts of Kokchetav district to assess the situation and carry out assignments for attachment. I was in the Chungurchin, Karachin, Mezgil and Aiyrtav volosts. The situation of the local population in the above-mentioned volosts was truly catastrophic. 90 % of the population was eating only berries. I witnessed many diseases caused by hunger [9; 26]. By the end of the summer of 1921 the central authorities still did not take into account the fact that the population of North-Eastern Kazakhstan was a zone of food crisis and prohibited the use of available food to meet minimum internal needs. In the telegram to the food authorities of Kirghiz region dated August 2, 1921, signed by V.I. Lenin, it was stated: “According to the information of the People’s Commissariat for Food in Omsk, the Kyrgyz Food Committee, without the authorization of the central authorities, independently issues orders for the removal of grain reserved by the Council of People’s Commissars for the center from Semipalatinsk and Akmola districts for consumption within the province. Considering the inadmissibility of using grain intended for supplying the center, during a politically crucial moment, I hereby order: Immediately cancel the orders issued to Akmola and Semipalatinsk provinces for local provisioning without the authorization of the center» [3; 137]. In Order № 2 of the “Red Caravan”, information reports that the nomadic and semi-nomadic population of Atbasar and Akmola districts is subject to taxes on butter and sheep, which are considered a heavy burden [10; 34].

On July 6, 1922 by the decree of the “Red Caravan” under the Kyrgyz Central Executive Committee, Atbasar district was recognized as famine-affected, since there were over 100,000 Kyrgyz and Russian people who were starving. Consequently, it was decided to abolish the state food tax on the harvest of 1921 and apply to the All-Russian Central Executive Committee of the Soviets to approve this resolution [3; 150]. Akmola province was never officially recognized as famine-affected. On the contrary, the Bashkir Republic and Kostanay province were assigned to it for the purpose of receiving assistance [11; 57].

In the archival document, addressed to the All-Russian Central Executive Committee and People’s Commissariat for Food from Petropavlovsk provincial committee, there is information about the manifestation of negative facts in the activities of the organization that “the leaders of the “Red Caravan”, who, being in Atbasar district, issued Order No. 1, which declared that Atbasar district was recognized as famine-affected. This became widely known among the local population, and they stopped paying taxes in butter and eggs. There were cases where people demanded an equivalent return of what was given and theft. The published announcement in the newspaper regarding the petition initiated by the Economic Council to lower the rates to 3 pounds of butter, and to impose the tax on sheep equivalent to one cow, was annulled by us and the Kyrgyz Central Executive Committee protested this decision. The recognition of Atbasar district as famine-affected by the “Red Caravan”, which was more prosperous than Kokchetav and especially Petropavlovsk districts, created confusion on the food front of the province, which disrupted and disorganized food work, posing a danger to the autumn food tax campaign [12].

From the memoirs of contemporaries it is known that, while heading the People’s Commissariat of Social Security, Alibi Dzhangildin devoted a lot of effort to fight unemployment. Leaving for the steppe with the “Red Caravan”, he instructed his subordinates to pay special attention to the issues of helping the unemployed. They were given a certain allowance and food rations at the expense of social insurance funds. Dzhangildin always demanded that the employees of the People’s Commissariat of Social Welfare pay close attention to the needs of the unemployed and severely punished those who did not show the necessary care for them and the starving. In addition to food provision, the expedition members provided assistance to the population in creating educational courses, orphanages, and organizing courses to train medical workers from among the Kazakh youth. Another important area of work of the “Red Caravan” was the solution of the so-called women’s issue: exemption from paying kalym, involving women in social and political life through their access to education. The population was in particular need of medical assistance, as famine and infectious diseases were widespread at that time.

Undoubtedly, the “Red Caravan” led by Alibi Dzhangildin and the provincial caravans that were later created on its model, provided enormous assistance to the people who suffered from famine, diseases and the

tyranny of local authorities during those harsh years. For instance, in the Letter of the Representative of the People's Commissariat for Agriculture under the "Red Caravan" to Kazakh People's Commissariat for Agriculture, there was notification about the situation in Atbasar district: "Among 27 Kyrgyz volosts, only seven volosts received a small amount of grain, and the remaining volosts did not receive any, consequently they were left without sowing, especially the poor. Therefore, the Kyrgyz population will starve during 1922 and 1923. A shortfall in the sowing area amounts to 70 %" [2; 30]. M.L. Strakhovenko-Fabrikant, one of Alibi Togzhanovich's contemporaries and colleagues in the party and Soviet administration, recalled those times of trials and hardships that befell the population of the northern region of the republic in the hungry, crop-poor year of 1921. He went to visit Dzhangildin at the People's Commissariat of Social Security and saw that he was in a dejected mood, holding his head in his hands. When asked whether he fell ill, Alibi Togzhanovich replied: "No, it is even worse. I have just spoken to the Committee for famine relief, entire families are dying. Our help to them is not sufficient. But what should we do? Where can we take grain, when the country is so devastated". Notably, the author of the memoirs characterizes Dzhangildin's condition in the following way: "At the same time, there was deep sorrow on his face; the grief of the people was his grief" [13]. Further, describing the results of the "Red Caravan" expedition, Strakhovenko-Fabrikant writes that A. Dzhangildin returned exhausted and spoke with indignation about the outrages he had uncovered on the ground after returning from the humanitarian expedition with the caravan: "Famine is mowing people down, epidemics are raging, there are no doctors, and the rich continue the merciless exploitation of the poor. When you look at what is happening in certain areas, your heart bleeds. We did everything we could to help the population, but our help was a drop in the ocean" [13].

The tasks of the "Red Caravan" encompassed the study of the life, traditions and language of the Kazakh people, food provision and other assistance. In some sources it was noted that the activities were often limited to study rather than real, large-scale assistance. Internal correspondence and reports from the Soviet and Party bodies could contain criticism if they saw inefficiency, bureaucracy, or a lack of resources in the work of the "Red Caravan". They could indicate the discrepancies between the declared goals and actual results. For instance, if the "Caravan" was focused more on Soviet propaganda than distribution of food, the local workers, who were dealing with the real situation on the ground, could express their dissatisfaction [12].

Despite A. Dzhangildin's rather reserved assessment of the "Red Caravan" activity, its organization and activities became one of the measures to combat famine in the most difficult conditions of the early 1920s. Thus, the tasks set before the "Red Caravan" were successfully completed, mainly thanks to Alibi Dzhangildin's rich life experience. By that time, he already had enough experience in leading similar emergency expeditions.

Conclusions

Despite the catastrophic scale of the famine in Akmola province as a whole, it was never officially recognized as famine-affected. It had serious consequences: The population of the province was not exempted from taxes and did not receive additional food assistance due to starving regions. Moreover, a part of local resources, despite famine, was redistributed to other provinces, for instance, 5,000 poods of grain were sent to Orenburg, and 1,000 poods to the Bashkir Republic. Furthermore, due to non-recognition as famine-affected area, the refugees from the other famine-affected regions continued to arrive in Akmola province, that worsened the situation in further perspective. Within the framework of the "Red Caravan" activities, as a result of the Resolution on recognizing Atbasar district as famine-affected, a decision to abolish the state food tax on the 1921 harvest for this district was made, and a petition to the All-Russian Central Executive Committee of the Soviets to approve this decision was sent. That was an important initiative, because the abolition of the tax gave some respite to the population. Besides combating famine, the "Red Caravans" and "Red Yurts" were used as specific forms of political and educational work, aimed at strengthening Soviet authority and spreading its ideas among the population. Food provision contributed to strengthening of the Soviet authority at the local level, the weakening influence of opposition forces and traditional institutions. Wherever the caravan arrived, there were created or strengthened local food committees, serving as instruments of the Soviet policy. The activity of the "Red Caravan" was actively covered in the Soviet press, becoming part of a broad propaganda campaign to combat famine and build a new society. The ideological message was to demonstrate the advantages of centralized planned supply and contrast it with the "chaos of capitalism". Slogans like "Communism is accounting and control!" often accompanied publications about the arrival of food trains. The activity of the "Red Caravan" in Akmola province during 1921–1923 is an out-

standing example of emergency measures taken by the Soviet authorities in conditions of a deep food crisis. Despite the enormous logistic difficulties, the shortage of resources, corruption, and resistance, the caravan was able to deliver significant amounts of food, saving thousands of lives and alleviating the severity of the famine. The “Red Caravan” demonstrated the ability of the young Soviet state to mobilize resources and organize large-scale humanitarian operations even in conditions of continuing devastation after the Civil War. At the same time, its work revealed deep systemic problems such as inefficient transport infrastructure, weak local administrative structures and persistent social tensions. In the long term, the experience of the “Red Caravan” formed the basis for further development of the state food provision and distribution system, becoming one of the first steps towards the formation of a centralized economy. The study of this initiative offers a deeper understanding of how societies survive in times of catastrophe, as well as the role of the state in overcoming such crises. Further research could be focused on a more detailed study of the fates of caravan participants, as well as on a comparative analysis of the effectiveness of assistance distribution among different segments of the population and areas of Akmola province.

Further research could be focused on a more detailed study of the fates of caravan participants, as well as on a comparative analysis of the effectiveness of assistance distribution among different segments of the population and areas of Akmola province.

References

- 1 Шмидт В. Голод в Казахстане в 1921–1924 гг. Причины и последствия / В. Шмидт // Этно-демографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: материалы VI Международной научно-практической конференции (27-28 ноября 2004 года). — Усть-Каменогорск, 2005. — С. 196–211.
- 2 Қазақстандағы ашаршылық = Голод в Казахстане. 1921–1923. Сборник документов и материалов: [в 2-х т.] / сост.: С.К Шилдебай. — Алматы: Болашақ, 2021. — Т. 1. — 652 с.
- 3 Новейшая история Казахстана: сборник документов и материалов (1917–1939 гг.). / К. Каражанов, А. Такенов — Алматы: Санат, 1998. — 304 с.
- 4 Рыскулов Т.Р. Собрание сочинений [в 3-х т.] / сост.: И.Н. Бухонова и др. — Алматы: Қазақстан, 1997. — Т. 2. — 384 с.
- 5 ЦГА. — Ф. 320. — Оп. 1. — Д. 36. — Л. 60.
- 6 ЦГА. — Ф. 930. — Оп. 1. — Д. 1а. — Л. 4, 1, 3.
- 7 ЦГА. — Ф. 930. — Оп. 1. — Д. 3. — Л. 30.
- 8 Степная правда. — 1922. — 16 сентября.
- 9 СКГА. — Ф. 1616. — Оп. 1. — Д. 2. — Л. 26.
- 10 ЦГА. — Ф. 930. — Оп. 1. — Д. 2. — Л. 34.
- 11 Северо-Казахстанская область в 1917–1957 гг. — Алма-Ата, 1957. — С. 57.
- 12 РГАСПИ. — Ф.17. — Оп. 33. — Д. 86.
- 13 Адильбеков С. Красный караван казахского Марко Поло / С. Адильбеков // Экспресс К. —2009. — № 150. — С. 25.

Ж.С. Сыздыкова, Г.Б. Карсакова

1921–1923 жылдардағы Ақмола губерниясындағы ашаршылық кезіндегі «Қызыл керуен» ұйымының қызметі туралы кейбір сюжеттер

Мақалада 1921–1923 жылдардағы алапат ашаршылық кезеңіндегі Ақмола губерниясындағы «Қызыл керуен» ұйымының қызметі қарастырылған. Азамат соғысының, құрғақшылық пен індеттердің салдарынан асқынған бұрын-соңды болмаған азық-түлік дағдарысы жағдайында Кеңес үкіметі аштықпен күресу және өз билігін нығайту үшін жылжымалы бөлімшелер желісін орналастырды. Зерттеу өмірлік азық-түлік пен медициналық көмекті жеткізіп қана қоймай, сонымен қатар саяси үгіт-насихат және ақпарат жинау қызметін де атқарған «Қызыл керуеннің» ұйымдастырушылық принциптері мен көпфункционалды сипатын зерттейді. Дағдарыстың туындау жағдайларын талдауға, халыққа көмек көрсетуді ұйымдастыру нысандарына, керуеннің логистикасы мен бағыттарына, сондай-ақ оның ауылдық жерлердегі қызметінің тиімділігіне басты назар аударылады. Ақмола губерниясының губерниялық атқару комитетінің, Губпродкомның және РКП(б) Губкомының тарихи дереккөздерін, мұрағаттық материалдарын талдау негізінде мақалада осы отрядтардың жұмыс істеуінің негізгі аспектілері, олардың аштықты азайтуға әсері және аймақтағы тұрақтылықты

сактаудағы рөлі қарастырылған. Кеңес өкіметінің гуманитарлық апат жағдайында орталықтандырылған басқару тетіктерін енгізу жөніндегі алғашқы әрекеттерін көрсететін керуен жұмысының саяси-насихаттық құрамдас бөлігі зерттелген. «Қызыл керуен» ұйымының апат жағдайында халықтың өмір сүруі үшін күресте Кеңес өкіметінің маңызды құралдарының бірі ретіндегі қызметінің маңыздылығы туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: «Қызыл керуен», 1921–1923 жылдардағы ашаршылық, Ақмола губерниясы, азық-түлік комитеттері, гуманитарлық көмек, кеңестік насихат.

Ж.С. Сыздыкова, Г.Б. Карсакова

Некоторые сюжеты о деятельности организации «Красный караван» во время голода в Акмолинской губернии в 1921–1923 гг.

В статье исследуется деятельность организации «Красного Каравана» в Акмолинской губернии в трагический период голода 1921–1923 годов. В условиях беспрецедентного продовольственного кризиса, усугубленного последствиями Гражданской войны, засухой и эпидемиями, советское правительство развернуло сеть мобильных отрядов для борьбы с голодом и укрепления своей власти. Исследование анализирует организационные принципы и многофункциональный характер организации «Красный Караван», которые не только доставляли жизненно важное продовольствие и оказывали медицинскую помощь, но и выполняли функции политической агитации и сбора сведений о положении на местах. Основное внимание уделяется анализу условий возникновения кризиса, формам организации помощи населению, логистике и маршрутам каравана, а также эффективности его деятельности в сельских районах. На основе анализа исторических источников, архивных материалов Губисполкома, Губпродкома и Губкома РКП(б) Акмолинской губернии, в статье рассматриваются ключевые аспекты функционирования этих отрядов, их влияние на смягчение последствий голода и роль в поддержании стабильности в регионе. Исследуется политико-пропагандистская составляющая работы каравана, отражавшая ранние попытки советской власти внедрить механизмы централизованного управления в условиях гуманитарной катастрофы. Делается вывод о значимости деятельности организации «Красного Каравана» как одного из важнейших инструментов советской власти в борьбе за выживание населения в условиях катастрофы.

Ключевые слова: «Красный караван», голод 1921–1923 годов, Акмолинская губерния, продовольственные комитеты, гуманитарная помощь, советская агитация.

References

- 1 Shimdt, V. (2005). Golod v Kazakhstane v 1921–1924 gg. Prichiny i posledstviia [Famine in Kazakhstan in 1921–1924: Causes and consequences]. *Etno-demograficheskie protsessy v Kazakhstane i sopredelnykh territoriiakh: materialy VI Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (27-28 noiabria 2004 goda)* — *Ethno-Demographic Processes in Kazakhstan and Adjacent Territories: Proceedings of the 6th International Scientific and Practical Conference (November 27–28, 2004)* (pp. 196–211). Ust-Kamenogorsk [in Russian].
- 2 Shildebai, S.K. (Ed.). (2021). *Qazaqstandagy asharshylyq = Golod v Kazakhstane. 1921–1923: Sbornik dokumentov i materialov* [Famine in Kazakhstan. 1921–1923: Collection of documents and materials]. (Vols. 1–2). Almaty: Almaty Bolashak [in Russian].
- 3 Karazhanov, K., & Takenov, A. (Eds.). (1998). *Noveishaia istoriia Kazakhstana: Sbornik dokumentov i materialov (1917–1939 gg.)* [The Modern History of Kazakhstan: Collection of documents and materials (1917–1939)]. (Vol. 1). Almaty: Sanat [in Russian].
- 4 Ryskulov, T.R. (1997). *Sobranie sochinenii* [Collected works]. Bukhonova, I.N., et. al. (Eds.). (Vol. 2). Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- 5 TsGA [The Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 320. — Op. 1. — D. 36. — L. 60 [in Russian].
- 6 TsGA [The Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 930. — Op. 1. — D. 1a. — L. 4, 1, 3 [in Russian].
- 7 TsGA [The Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 930. — Op. 1. — D. 3. — L. 30 [in Russian].
- 8 *Stepnaia Pravda* [Steppe Truth]. (1922, September 16). [Newspaper article] [in Russian].
- 9 SKGA [The North Kazakhstan State Archives]. — F. 1616. — Op. 1. — D. 2. — L. 26. [in Russian].
- 10 TsGA [The Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 930. — Op. 1. — D. 2. — L. 34 [in Russian].
- 11 (1957). *Severo-Kazakhstanskaia oblast v 1917–1957 gg.* [North Kazakhstan Region in 1917–1957]. Alma-Ata [in Russian].
- 12 RGASPI [Russian State Archive of Social and Political History]. — F. 17. — Op. 33. — D. 86 [in Russian].
- 13 Adilbekov, S. (2009). Krasnyi caravan kazakhskogo Marko Polo [The red caravan of Kazakh Marko Polo]. *Ekspress-K*, 150, 25 [in Russian].

Information about the authors

Syzdykova Zhibek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Laboratory “Ecology of Oriental Culture”, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia, <https://orcid.org/0000-0002-7261-7371>

Karsakova Gulmira — PhD Student, Master of History, Lecturer of the Department of History, Geography and Social and Humanitarian Disciplines, Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0005-9612-2196>

ТАНЫМ ТЕОРИЯСЫ ТЕОРИЯ ПОЗНАНИЯ THEORY OF KNOWLEDGE

<https://doi.org/10.31489/2025HPh3/201-211>
ӨЖ 02.15.21; 02.41.11

Мақаланың редакцияға түскен күні: 21 ақпан 2024 ж.
Қабылданған күні: 4 мамыр 2025 ж.

Д.К. Кусбеков*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: dumandoc@mail.ru)

Сана мәселесі: когнитивтік натурализм және мистериандық

Мақалада сананың философиялық мәселесі зерттеліп, «Неліктен сана бар?» деген сұрақ талқыланған. Сананың қиын мәселесі төңірегіндегі қазіргі пікірталастар аясында когнитивтік натурализм мен «жаңа» мистериандықтардың (New Mysterianism) қарама-қайшы ұстанымдары қарастырылады. Зерттеудің мақсаты — әр көзқарастың мықты және әлсіз жақтарын айқындау және оларды біріктірудің мүмкін жолдарын белгілеу. Осы мақсатқа жету үшін бірнеше әдістер қолданылды: аналитикалық (негізгі ұғымдар мен аргументтерді талдау), феноменологиялық (субъективті тәжірибені нақтылық ретінде есепке алу), тарихи-философиялық (дуализмінен қазіргі теорияларға дейінгі көзқарастардың дамуын қарастыру), салыстырмалы (натуралистер мен мистериандықтардың ұстанымдарын салыстыру), сыни (аргументтердің негізділігін бағалау) және рефлексиялық (таным шекаралары туралы пікірлер). Зерттеу нәтижелері когнитивтік натурализмнің эволюциялық биология мен нейроғылым деректеріне сүйене отырып, сананың пайда болуын ғылыми түрде түсіндіретінін көрсетеді, ал мистериандық сананың феномені адам интеллектісі үшін түбегейлі танылмайды деп есептейді. Дуализм, панпсихизм, ақпараттық теориялар, элиминационизм және феноменология секілді балама көзқарастар және объективті шындық пен субъективті тәжірибе арасындағы алшақтықты жоюға бағытталған заманауи зерттеулер талқыланады. Сананың табиғаты туралы соңғы шешім әлі табылмағанымен, осы екі жақты бағыт арасындағы диалог мәселенің тереңірек түсінілуіне ықпал етеді. Сананың күрделілігін мойындау эмпирикалық оптимизм мен эпистемологиялық қарапайымдылықты қажет етеді.

Кілт сөздер: сана, когнитивтік натурализм, мистериандық, сананың қиын мәселесі, түсіндірмелік алшақтық, нейроғылым, эволюциялық биология, феноменологиялық тәжірибе, qualia, панпсихизм, дуализм, ақпараттық сана теориялары, элиминативизм, нейрофеноменология.

Кіріспе

Сананың табиғаты мәселесі, ғылым мен философиядағы ең күрделі әрі жұмбаққа толы тақырыптардың бірі. Сана дегеніміз не? Бұл сұрақ зерттеушілерді Д. Чалмерс тұжырымдаған сананың «қиын мәселесіне» алып келеді. Физикалық мидағы процестер қалайша субъективті тәжірибені тудырады? Соңғы жиырма-отыз жылдықтарда осы сұраққа әртүрлі көзқарастар қалыптасты. Когнитивтік натуралистер сананың табиғаттың бір бөлігі екенін және оны эволюциялық биология, нейроғылым және когнитивтік ғылымдардың әдістерімен ғылыми түрде түсіндіруге болатынын алға тартады. Ал «жаңа мистериандық» бағытын жақтаушылары сананың қазіргі әдістермен, мүмкін ешқашан толық таныла алмайтынын, өйткені адам миы когнитивтік шектеулерге ие екенін айтады. Яғни, сана мәселесіне келгенде таным мүмкіндіктерінің шектеулігі айқын екенін алға тартады.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: dumandoc@mail.ru

Бұл екі көзқарастың ортасында басқа да концепциялар бар. Классикалық дуализм сана физикалық емес мәнге ие деп санайды. Панпсихизм тіпті қарапайым бөлшектердің өзінде сана бастаулары бар деген пікірді ұстанады. Ақпараттық-функционалдық теориялар сананы ақпараттық өңдеумен байланыстырады. Элиминационизм сананы тәуелсіз феномен ретінде жоққа шығарады. Феноменология сананы тәжірибелік құбылыс ретінде зерттейді.

Тақырыптың өзектілігі сананың табиғатын түсінудің теориялық маңыздылығы нейроғылымдар, жасанды интеллект пен философиядағы практикалық салдарларымен анықталады. Осы мақалада когнитивтік натурализм мен мистериандықтың қарама-қайшы ұстанымдары талданады және олардың дәлелдері қарастырылады. Сонымен қатар, заманауи зерттеулер мен балама теориялар талқыланып, пікірталас аясы көрсетіледі.

Зерттеу мақсаты натуралистік және мистериандық көзқарастардың мықты және әлсіз жақтарын анықтап, оларды біріктіруге немесе толықтыруға бола ма деген сұраққа жауап беру деп жоғарыда атап өттік. Осыған байланысты келесі зерттеу сұрақтары туындайды: 1) Когнитивтік натуралистер сананың пайда болуы мен қызметін қалай түсіндіреді және осы түсініктер қаншалықты ақиқатқа жақын? 2) Мистериандықтар сананың танылмайтындығы туралы қандай негіздерге немесе дәлелдерге сүйенеді? 3) Әр көзқарасты қолдайтын немесе жоққа шығаратын қандай теориялық және эмпирикалық деректер бар? 4) Сананы түсінуді алға жылжыту үшін осы көзқарастарды синтездеу мүмкін бе?

Сана мәселесі қазіргі философия мен когнитивтік ғылымда кеңінен талқылануда. Д. Чалмерс 1995 жылы енгізген «сананың қиын мәселесі» концепциясы мидағы нейрофизиологиялық процестерінің субъективті тәжірибемен неге бірге жүретінін түсіндіру қажеттілігін көрсетеді [1; 200-219]. Бұған дейін Т. Нагель «Жарқанат болу деген не?» (1974) атты әйгілі эссесінде объективті ғылым үшін субъективті көзқарастың қолжетімсіздігін көрсеткен болатын [2; 435-450]. Дж. Левин «түсіндірудегі алшақтық» (explanatory gap) терминін енгізіп, мидың физикалық сипаттамасы мен ішкі сезімталдықтың арасындағы айырмашылықты айқындады [3; 354-361]. Бұл еңбектер сананың үшінші жақтан сипатталуы мен бірінші жақтан тәжірибеленуі, яғни объективті шындық пен субъективті қабылдаудың арасындағы терең алшақтық бар екенін және оны түсіндіру қажеттігін көрсетті.

Когнитивтік натурализм ғылыми монизм мен оптимизмнің ұстанымы. Бұл бағыттың өкілдері (Д. Деннет, П.С. Черчленд, О. Фланаган және т.б.) физикализмді жақтайды және сананы табиғаттың бір бөлігі ретінде қарастырып, оны басқа табиғи құбылыстар сияқты ғылыми әдістермен зерттеу керек деп санайды. Д. Деннет «Сана: түсіндірме» («Consciousness Explained», 1991) кітабында «көптеген жобалардың нұсқалары» моделін ұсынды, оған сәйкес мида сананың біртұтас орталығы жоқ деген қорытындыға келеді [4]. Сана ол мидың біріктіретін қосалқы (параллель) ақпараттық үдерістер жиынтығы. Осы тұрғыдан алғанда, qualia (сезінудің субъективті сапасы) ешқандай құпиялы құбылыс емес, керісінше, нейрондық механизмдер жұмысының туындысы болып табылатын когнитивтік елес (иллюзия) болуы мүмкін. Натурализмнің тағы бір ықпалды өкілі, нейрофилософ П.С. Черчленд сананы зерттеуде нейроғылымның орталық рөлін атап көрсетеді және скептиктердің пессимизмін сынайды. 1996 жылы жазған «Алдау мәселесі» («The Hornswoggle Problem») атты мақаласында ол витализммен (өмірлік күш туралы ілім) ұқсастық жүргізеді. Биология бір кездері витализмді жоққа шығарған сияқты, дәл сол сияқты нейроғылым да уақыт өте келе сананың құпиясын ашуы мүмкін. Сондықтан «сананы тану мүмкін емес» деген тезис түбегейлі дұрыс болмауы ықтимал [5; 402-408]. Натуралистер сананың эволюциялық шығу тегін ерекше атап өтеді, мүмкін ол, ақпаратты біріктіру және жоспарлау үшін бейімделу функциясы ретінде пайда болған, бұл өз кезегінде тірі қалу үшін артықшылық берді.

Сананың табиғатын танып білу мүмкін емес деген де ұстанымдар болды. Осындай ұстанымның негізгі өкілдерінің бірі К. Макгинн. Ол когнитивтік жабықтық (cognitive closure) идеясына негізделген көзқарасты ұсынды. «Адам миы туа біткен түрде материяның сананы қалай тудыратынын түсінуге қабілетсіз» [6; 349-366]. 1989 және 1991 жылдардағы «Біз сана мен дене мәселесін шеше аламыз ба?» («Can We Solve the Mind-Body Problem?») атты мақаласында К. Макгинн сананың нейрондық үдерістерден табиғи түрде пайда болатынын, бірақ бұл өтпелі механизмнің біз үшін түбегейлі танып-білуге келмейтінін алға тартады [7]. Ол мида физикалық пен феноменалдық арасындағы «көпір» рөлін атқаратын «жасырын құрылым» болуы мүмкін екенін болжайды, бірақ бұл құрылым біздің танымымыз үшін қолжетімсіз. К. Макгинн өз көзқарасын «трансценденталдық натурализм» деп атайды. Сана — табиғаттың бір бөлігі, бірақ оны адам түсіндіре алмайды.

Осылайша, мистериандықтар ешқандай тылсым нәрсені мойындамайды, керісінше, реалистер болып табылады, бірақ эпистемологиялық шектеулер сананың сырын ашуға мүмкіндік бермейді. Сананың пайда болуының эволюциялық сценарийлері осыны қолдайды. Сонымен қатар, ғылыми көзқарас аясында нақты теориялар ұсынылған. Мысалы, «Жаһандық жұмыс кеңістігі теориясы» (Global Workspace Theory, В. Баарс, 1988; С. Деан, 2014 жылдары) сананы мимен ақпараттың кең таралуының нәтижесі ретінде түсіндіреді [8], [9]. Дж. Тононидің «Интеграцияланған ақпарат теориясы» (Integrated Information Theory) сананың болуын жүйедегі интеграцияланған ақпараттың көлемімен байланыстырады [10; 216-242]. Ми ерекше жоғары деңгейде интеграцияланған, сондықтан бірыңғай саналы өріс қалыптасады. Бұл тәсілдер субъективті тәжірибе мен нейрондық жүйелердің объективті өлшемдерін байланыстыру арқылы «түсіндірмелік алшақтықты» біртіндеп азайтуға ұмтылады. «Жаңа мистериандық» терминін О. Фланаган (1991) сананың адам интеллектісі үшін шешілмейтін мәселе екенін жақтаушылардың көзқарастарын сипаттау үшін енгізді.

Когнитивтік жабықтықты қолдайтын аргументтерге тоқталайық.

1) Эволюция интеллектіні метафизикалық мәселелерді шешу үшін емес, практикалық міндеттерді шешу үшін дамытты, сондықтан «Саналы адамның» (*Homo sapiens*) өз санасын түсіну үшін қажетті «құралдары» болмауы мүмкін;

2) Сананың айқын теориясының жоқтығы, нейроғылыми деректердің көптігіне қарамастан, белгілі бір үдерістердің субъективтік тәжірибелермен неге қатар жүретінін түсіндіре алмаймыз. Объективті шындық пен субъективті сипаттама арасында әйгілі «түсіндірмелік алшақтық» бар. Егер ғалымдар санаға байланысты қанағаттанарлық гипотезаны тұжырымдап ұсына алмаса, онда біз ақыл-ойдың шегіне жеткен болуымыз керек. Т. Нагель (өзін «жаңа мистериан» деп санамағанымен) ғылымның «үшінші жақтан бірінші жаққа» өтетін «көпірдің» жоқтығын көрсетті және мәселені шешу үшін түбегейлі жаңа концепциялар қажет болуы мүмкін екенін мойындады. Когнитивтік натурализм мен мистериандықтан бөлек, сананы түсіндіруде басқа әртүрлі тәсілдер мен көзқарастар бар екендігін алға тартты.

Сананың ерекше материалдық емес мәнін немесе іргелі психофизикалық заңдарды түсіндіре отырып, классикалық картезиандық дуализмнен бастап қазіргі заманғы дуализмге дейінгі теориялар, негізінен, «Неліктен сана бар?» деген сұрақты алып тастауды ұсынады. Осылайша, Д. Чалмерс «сананың қиын мәселесі» тұжырымдағанымен, оның шешімі ғылыми дүниетанымның кеңеюімен мүмкін деп оптимистік көзқарас ұстанады. Физикалық күйлерді тәжірибемен байланыстыратын жаңа заңдар болуы мүмкін деп болжайды.

Панпсихизм дуализм мен физикализм арасындағы «орта жол» ретінде танымал болуда. Г. Стросон мен Ф. Гофтың пікірінше, «сана, материяның іргелі қасиеті, тіпті қарапайым бөлшектердің де қандай да бір протосаналығы бар» деген ұстанымға жақын [11; 3-31]. Адам санасы көптеген микротәжірибелердің бірігуінен пайда болады. Бұл көзқарас сананың сезімтал емес материядан пайда болуының «ғажайып» құбылыс екенін жояды және сезім шындықтың өзіне тән қасиеті екенін алға тартады. Сонымен қатар, ақпараттық теориялар субъективті сананы мидағы объективті өлшенетін ақпараттық өңдеу үдерістерімен байланыстыруға тырысады.

Элиминационизм немесе елес (иллюзионизм) П. Черчленд пен К. Фрэнкиштің радикалды көзқарасына сәйкес, бұл бағыттың өкілдері сананың өзін күмәнға салады. Олар біздің санамыз туралы интуитивті түсініктеріміз, әсіресе, редукцияланбайтын «qualia» (сезінудің субъективті сапасы) ұғымы, ғылыми негізі жоқ қате тұжырымдар деп есептейді [12; 11-39]. Сондықтан, болашақта бұл түсініктер нейробиологиялық процестерді ғылыми сипаттаумен алмастырылады. Бұл тұрғыдан алғанда, санаға қатысты «құпия» деген мәселе шын мәнінде жоқ, тек күрделі нейрондық функциялар бар, ал адамның санасына бұл процестерді «құпиялы» етіп көрсететін оның интроспекциясының шектеулігі.

Феноменологиялық дәстүр (Э. Гуссерль, М. Мерло-Понти және т.б.) сананың ғылыми түсіндірмесінен гөрі оның құрылымын бірінші тұлға позициясынан сипаттауға тырысады. Феноменология сананы бастапқы, «тірі тәжірибе» ретінде қарастырады және оның қалай қабылданатынын, субъективті күйде қалай көрінетінін талдайды. Бұл тәсіл қазіргі философияға айтарлықтай ықпал етіп, сананың теориялық түсіндірмесінде тікелей тәжірибенің деректерін ескерудің маңыздылығын көрсетеді. Мен сеземін және сезінемін.

Осылайша, қазіргі сананы зерттеуге арналған әдебиеттер редукционизмнен бастап, оның түсініксіздігі туралы көзқарастарға дейін әртүрлі ұстанымдарды қамтиды. Әрбір тәсіл белгілі бір философтардың еңбектеріне негізделеді. Бұл мақала когнитивтік натурализм мен мистериандық

ұстанымдарын Д. Чалмерс, Д. Деннет, П.С. Черчленд, К. Макгинн, Т. Нагель және т.б. да авторлардың идеяларының аясында талқыланады. Сонымен қатар, Дж. Тононидің «Интеграцияланған ақпарат теориясы» (ИАТ), Г. Стросонаның панпсихизмі және К. Фрэнкиштің элиминационизмі (елес) сияқты тұжырымдамаларды қарастырып, натурализм мен мистериандықтың салыстырмасын қазіргі ғылыми-философиялық дискурсқа енгізуге мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері

Бұл зерттеу теориялық-философиялық сипатқа ие болғандықтан, әртүрлі өзара толықтыратын әдістер пайдаланылды. Аналитикалық әдіс негізгі ұғымдарды нақтылау үшін қолданылды (мысалы, сана, qualia, «қиын мәселе» ұғымдарын анықтау) және әртүрлі аргументтерді логикалық компоненттерге жіктеуге көмектесті. Осы әдіс арқылы когнитивтік натурализм мен мистериандықтың негізгі тезистері, олардың басты қағидалары мен қорытындылары талданды. Салыстырмалы әдіс (компаративтік талдау) екі қарама-қарсы көзқарасты бірнеше өлшем бойынша салыстыруға мүмкіндік берді. Сананың пайда болуы туралы түсінік, ғылыммен байланысы, танымдық шектеулері, аргументтерінің мықты және әлсіз жақтары. Сонымен қатар, дуализм, панпсихизм, элиминационизм және феноменология сияқты балама тәсілдермен салыстыра отырып, натурализм мен мистериандықтың ерекшеліктерін анықтауға көмектесті. Тарихи-философиялық әдіс бұл идеялардың шығу тегін зерттеуге және олардың эволюциясын түсінуге мүмкіндік берді. Платоннан бастап, Декарттық дуализм мен XIX ғасырдағы виталистік пікірталастардан қазіргі кезеңге дейінгі (мысалы, «сананың қиын мәселесі» тұжырымдамасы және XX ғасырдың аяғындағы «жаңа мистериандықтың» пайда болуы) идеялардың даму жолы қарастырылды. Бұл қазіргі пікірталастардың тарихи аналогтары бар екенін көрсетіп, мистериандық пен витализм немесе ғылымдағы агностицизм арасындағы параллельдерді ашуға көмектесті. Феноменологиялық әдіс теорияларды талдау кезінде субъективті тәжірибе мазмұнын ескеруге мүмкіндік берді. Бұл зерттеу тек объективті механизмдермен шектелмей, сананың феноменін назарда ұстауға тырысты. Әсіресе, ұсынылған түсініктемелердің бірінші тұлғалық сананың ерекшеліктерін (тұтастығы, интенционалдылығы, сезімдері және т.б.) қаншалықты қамти алатыны ескерілді. Сыни-рефлексивті әдіс әрбір көзқарастың логикалық үйлесімділігі мен ғылыми деректерге сәйкестігін бағалауға бағытталды. Мысалы, сананың «танылмайтындығы» туралы тезистер фальсификациялану тұрғысынан тексерілді, ал натуралистік гипотезалар «түсіндіру алшақтығы» мәселесі бойынша талданды. Рефлексиялық тәсіл философиялық зерттеудің шекараларын анықтауға көмектесті. Қолданылған әдістер мен тұжырымдамалардың қорытындыға ықпал етуі мүмкін екенін ескере отырып, кейбір мәселелер метадеңгейде қарастырылды. Мысалы, егер сананы иллюзия ретінде қабылдасак, оны түсіндіру мәселесі мүлде басқаша қойылуы мүмкін.

Барлық әдістер кешенді түрде қолданылды. Аналитикалық және салыстырмалы талдау зерттеудің негізін құраса, тарихи-философиялық және феноменологиялық тәсілдер оның контекстін кеңейтті. Сыни-рефлексия нәтижелердің объективтілігі мен философиялық тұрғыдан негізділігін қамтамасыз етті. Мұндай көпқырлы және пәнаралық әдістеме сананың күрделі табиғатына сәйкес келеді, өйткені бұл мәселе эмпирикалық ғылым мен философиялық анализді, сондай-ақ субъективті тәжірибені біріктіруді талап етеді.

Нәтижелері

Жүргізілген талдау негізінде сананың табиғаты туралы бірқатар тексеруге болатын нәтижелерді ұсынуға болады:

1) Сананың эволюциялық-адаптивті функциясы бағыты. Сана эволюция барысында организмдерге бейімделу артықшылығын бергендіктен пайда болды. Егер бұл рас болса, онда сана бастамалары бар түрлер толығымен санасыз жүйелермен салыстырғанда тірі қалу мен күрделі мінез-құлықта артықшылыққа ие болуы керек. Эксперименттік тексеру ретінде әртүрлі жан иелерінің (немесе ЖИ модельдерінің) когнитивтік қабілеттерін салыстырмалы зерттеу жүргізуге болады. Егер саналы қабылдау оқыту, әлеуметтік өзара әрекеттесу немесе мінез-құлық икемділігін жақсартатынын дәлелдесе, бұл гипотезаның дұрыстығын растайды. Мысалы, өздерін тану қабілетін көрсететін жануарлар өзгермелі ортада жаңа тапсырмаларды сәттірек орындайды деген болжам жасалады.

2) Мистериандық (когнитивтік шектеулілік) бағыт. Адам интеллектісінің туа біткен шектеулері бар, сондықтан сана механизмін түсіну бізге түбегейлі түрде мүмкін емес. Бұл жағдайда біз нейрондық корреляттардың толық білімін алғанның өзінде, оларды субъективті тәжірибемен

концептуалды байланыстыра алмаймыз. Бұл гипотезаны жанама түрде тексеру үшін, егер нейроғылымда үлкен жетістіктер болғанымен, түсіндіру алшақтығы азаймаса, онда бұл гипотеза қолдау табуы мүмкін. Сондай-ақ, гипотезаны басқа интеллект түрін, озық жасанды интеллект немесе басқа ақылды тіршілік иесін сана мәселесін шешу үшін пайдалану арқылы сынауға болады. Егер олардың бірі сананың құпиясын ашса, бұл гипотезаны жоққа шығарады. Ал егер көптеген жылдар бойы жүргізілген қарқынды зерттеулер бізді сананың және санадағы тәжірибені сезінудің сапасы қалай пайда болатынын түсінуге жақындатпаса, онда адамзат үшін бұл мәселеде еңсерілмейтін шектеу бар деген қорытынды жасауға негіз болады.

3) Интеграциялық-ақпараттық бағыт. Жүйенің саналылық дәрежесі оның ішінде интеграцияланған ақпарат деңгейімен анықталады. Бұл гипотезаға сәйкес, ақпараттың жоғары деңгейде интеграциялануы бар кез келген физикалық жүйе белгілі бір дәрежеде санаға ие болуы мүмкін, тіпті ең төменгі деңгейде болса да. Гипотезаны тексеру үшін әртүрлі жүйелер мен күйлерде ақпараттық үдерістердің интеграциялану индексін өлшеп, оны сананың белгілерінің бар-жоғымен салыстыруға болады.

4) Панпсихизм (сананың әмбебаптық бағыты). Сана материяның негізгі қасиеті, ол тіпті қарапайым бөлшектерде де микросананың түрінде бар, ол жай ғана әртүрлі деңгейдегі күрделілікпен көрінеді, сондықтан ол бүкіл ғаламда кездеседі. Бұл гипотеза бойынша, «сана неге бар?» деген сұрақты қою қате, өйткені ол бастапқыда реалдылықтың құрылымына енген және ерекше тудыруды қажет етпейді. Эволюция тек микросаналық элементтерді макросаналыққа біріктіреді. Бұл гипотезаны тікелей эмпирикалық жолмен тексеру қиын, бірақ оның болжамдары бар. Егер сана мен санасыз жүйелер арасында айқын шекара болмаса, яғни, сана біртіндеп дамитын болса, онда бұл гипотезаны қолдайтын дәлел болар еді. Мысалы, миы жоқ қарапайым тіршілік иелерінде субъективті сезімдердің бар екені анықталса, бұл панпсихизм көзқарасына сай келеді. Алайда, қазіргі кезде панпсихизм әлі де метафизикалық гипотеза ретінде қарастырылады және ол жаңа теориялық ізденістерге серпін береді.

5) Элиминационизм (сананың елесі) ретіндегі бағыты. Субъективті тәжірибе (*qualia*), тек ми құрған иллюзия, жоғары деңгейде ақпарат өңдеу әдісі ғана. Бұл гипотезаға сәйкес, сана тәуелсіз құбылыс ретінде жоқ, сондықтан «ол неге бар?» деген сұрақтың өзі қате қойылған. Егер бұл гипотеза дұрыс болса, онда «саналы тәжірибе» деп атайтын барлық құбылыстарды санасыз ақпаратты өңдеу және шешім қабылдау механизмдері арқылы түсіндіруге болады. Бұл гипотезаның болжамы бойынша, жасанды интеллект сананы толықтай имитациялай алады, бірақ ешқандай субъективті сезімге ие болмайды. Бұл гипотезаны тексерудің бір жолы, егер робот немесе бағдарлама адамның барлық саналы мінез-құлқын қайталай отырып, өзін саналы деп мәлімдесе, бірақ біз оның ешқандай субъективті тәжірибесі жоқ екенін білсек, онда бұл сананың иллюзия екенін көрсетеді. Сонымен қатар, адамда сананың субъективтілігін өзгертуге болатындығын дәлелдейтін зерттеулер жүргізуге болады. Егер белгілі бір дәрі-дәрмектер немесе жасанды құралдар арқылы адамның «Мен» сезімін уақытша жоғалтуына немесе керісінше, қандай да бір сыртқы себептерсіз жаңа сезімдерді «қабылдауына» себеп болса, бұл сананың ми құрылымымен жасанды түрде құрастырылатынын дәлелдеуі мүмкін. Онда өздеріңіз қорытынды шығара беріңіздер.

Ұсынылған нәтижелер сана мәселесіне әртүрлі көзқарастарды көрсетеді және болашақ зерттеулерге бағыт-бағдар бере алады. Оларды тексеру оңай жұмыс емес, шығармашылық эксперименттік әдістер мен философтардың, нейробиологтардың және жасанды интеллект мамандарының арасындағы пәнаралық ынтымақтастықты талап етеді. Дегенмен, мұндай гипотезаларды тұжырымдаудың өзі құнды, өйткені ол біз теориялық тұрғыдан санадан не күтетімізді нақтылап, қандай фактілер белгілі бір тұжырымдардың пайдасына дәлел бола алатынын анықтауға көмектеседі.

Талқылау

Когнитивтік натурализмнің рөлі. Жүргізілген талдау көрсеткендей, натуралистік тәсілдің ғылыми зерттеулерде үстемдік етуінің бірнеше маңызды себептері бар. Біріншіден, эмпирикалық ғылымға сүйенуі ол әдісті прогрессивті және болашағы бар етеді. Соңғы отыз жылда натурализм бағыты нақты жетістіктерге жетті. Мәселен, ми құрылымдарындағы сананың нейрондық корреляттары анықталды, когнитивтік функциялардың (назар, жады, қабылдау) жұмыс модельдері әзірленді, тіпті комадағы пациенттердің сана деңгейін анықтауға мүмкіндік беретін нейротехнологиялар пайда болды. Бұл жетістіктер сана феноменінің субъективтілігін толық ашпаса

да, оның жұмыс істеу механизмдерін түсінуде үлкен қадам жасады. Екіншіден, сананың эволюциялық құндылығы мен функциясын түсіндіруі, натурализм сананы биологиялық және когнитивтік тұрғыдан қарастыра отырып, оның табиғи текті екенін және танымдық процестердегі рөлін түсіндіреді. Бұл тәсілге сәйкес, сана эволюция барысында пайда болған жоғары деңгейдегі когнитивтік механизм. Ол жануарлар мен адамдарда қоршаған ортаға бейімделу үшін дамыған ақпараттық интеграция мен болжау құралы ретінде қарастырылады. Осылайша, когнитивтік натурализм қазіргі ғылыми зерттеулермен үндесіп жатқан философиялық бағыт. Ол сананы түсіндіруде прогреске қол жеткізді және болашақта да дамуын жалғастыруда.

Натуралистер сананың қажеттілігін эволюциялық тұрғыдан түсіндіреді. Сананың басты рөлі ақпаратты біріктіру, мінез-құлықтың икемділігін қамтамасыз ету, өзін-өзі рефлексиялау және болжау қабілетін арттыру. Бұл қасиеттер тіршілік иесінің өмір сүру мүмкіндігін күшейтеді. Осылайша, сананың болуы оның эволюциялық жетістігіне қосқан үлесімен ақталады. Бұл гипотеза әртүрлі жануарлардың когнитивтік қабілеттерін салыстыру арқылы дәлелденуі мүмкін. Сонымен қатар, бұл тәсіл ғылымдағы пәнаралық зерттеулерді ынталандырады және тексеруге болатын гипотезалар ұсынуға мүмкіндік береді. Когнитивтік натуралистер нейробиология, психология және компьютерлік модельдеуді белсенді түрде пайдаланады. Мысалы, «Жаһандық жұмыс кеңістігі» моделі адамның назарын еліктейтін компьютерлік агентте іске асырылған. Ал Джулио Тононидің интеграцияланған ақпарат теориясы сананың қай жүйеде болуы мүмкін екенін сандық тұрғыда болжайды және оны тәжірибе жүзінде тексеруге мүмкіндік береді. Мұндай конструктивті ғылыми орта сананы түсіндірудің дұрыс жолын табу ықтималдығын арттырады. Натурализм ашық талқылауларды қолдайды және фальсификация қағидасын сақтайды. Оның жақтаушылары өздерінің теорияларын жокқа шығаруға болатын етіп тұжырымдайды (мысалы, егер мидың болмауына қарамастан ойлай алатын субъект табылса, бұл физикалистік доктринаға соққы болар еді). Осы артықшылықтардың жиынтығы когнитивтік натурализмді тартымды зерттеу стратегиясына айналдырады. Ол өнімді, түсіндірмелік әлеуеті жоғары және ғылыми тұрғыдан негізделген әдіс ретінде қарастырылады.

Когнитивтік натурализмнің әлсіз жақтары. Негізгі сын натурализмнің қазіргі ғылыми теориялары сананың ең «құпиялы» немесе «сиқырлы» аспектісін субъективті тәжірибенің бар болу фактісін түсіндіре алмауында жатыр. Біз нейрондық механизмдер мен функцияларды қаншалықты нақты сипаттасақ та, әлі де «неліктен бұл нейрондық белсенділік біз үшін субъективті сезім тудырады?» деген сұрақ жауапсыз қалады. Әзірге ешбір ғылыми диаграмма немесе модель «біздің ауырсынуды немесе түстерді дәл солай сезінуіміздің себебін» нақты түсіндіріп бере алмайды. Тіпті кейбір материалист-философтар объективті және субъективті тәжірибенің арасындағы «түсіндіру алшақтығын» мойындайды. Кейбір сыншылар натуралистер сананың өзін емес, оған байланысты процестерді түсіндіреді деп санайды. Мысалы, Дэниел Деннеттің қарсыластары оның стратегиясы «qualia ұғымын жоюға» бағытталғанын айтады. Егер сананы жай ғана елес деп жариялап немесе оны компоненттерге (назар, жады т.б.) толық ыдыратып жіберсек, онда біз басты нәрсені, субъективті әлемнің тұтастығын жоғалтуымыз мүмкін. Осыдан шығатын тағы бір әлсіздік тым күшті редуccionизм сананың күрделі мәселесін қарапайымдатып жіберуі мүмкін. Ғылым тарихында бұрын да «түсініксіз құбылысты» иллюзия немесе маңызсыз деп санап, кейін оның шын мәнінде маңызды екені анықталған жағдайлар кездескен. Егер когнитивтік натурализм жақтаушылары «біз жақын арада бәрін түсіндіреміз» деген сенімге тым беріліп кетсе, бұл ғылыми догмаға айналуы мүмкін. Сыншылар когнитивтік натурализмді ғылыми оптимизмнің шектен шығуы деп те бағалайды. Себебі қазіргі уақытта сананың феноменалды жағын түсіндіретін нақты көпір жоқ, ал мұндай уәделер отыз, тіпті қырық жыл бұрын да берілген еді. Сондықтан натурализм мәселенің толық шешілмеуі және оның тереңдігін елемей тұрғысынан әлсіз позицияда деп сынға ұшырайды.

Мистериандықтың рөлі. Жаңа мистериандық көбіне пессимизмі үшін сыналса да, оның ғылыми-философиялық ізденіске қосатын жағымды жақтары бар. Ең алдымен, бұл көзқарас сананың шешілмеген жұмбағына назар аудартады. Мистериандық редуccionистік түсіндірулерге немесе «иллюзия» деп жариялауға жол бермейді. Ол ғылымдағы жетістіктерді мойындай отырып, нейрондық белсенділіктің субъективті тәжірибемен неге бірге жүретінін біз әлі түсінбейтінімізді еске салып отырады. Осылайша, мистериандық сананың жұмбағын ерте шешілген мәселе ретінде жабуға мүмкіндік бермейді. Бұл интеллектуалды адалдық пен сабырлық ғылым үшін құнды қасиеттер. Тарих бізге кейде күрделі проблемалардың «жокқа шығарылғанын», бірақ кейін олар шын мәнінде маңызды болып шыққанын көрсетеді. Мистериандық осындай қателіктерден сақтануға көмектеседі. Сонымен қатар, қалыптасқан тәсілдердің шектеулерін мойындау жаңа идеялардың пайда болуына түрткі болуы

мүмкін. Бір қызығы, «тығырыққа тірелуді» мойындау инновацияларды ынталандырады. Егер адамның табиғи интеллекті сананы түсіне алмаса, онда жасанды интеллект көмектесе ала ма? Немесе танымның шекарасын кеңейтетін мүлдем жаңа тәсілдер қажет пе? Бұл сұрақтар қазір белсенді талқыланып жатыр және олардың пайда болуына мистериандықтың әсері ерекше. Бұдан бөлек, мистериандық метатеориялық рефлексияны (теориялардың шектеулерін бағалауды) дамытады. Ол «біз неге сананы түсіндіре алмай отырмыз?» деген сұрақты тереңірек қарастыруға мәжбүр етеді. Кейбір баламалы теориялар (панпсихизм, кванттық гипотезалар, нейрофеноменология) дәл осы мәселенің күрделілігін мойындаудың нәтижесінде пайда болды.

Когнитивтік натурализм сананың нейрондық негіздерін зерттеуде өнімді, ғылыми тұрғыдан дұрыс әдіс болып қала береді. Ол пәнаралық зерттеулерді біріктіреді, теорияларды тексеруге мүмкіндік береді және эволюциялық тұрғыдан негізделген гипотезалар ұсынады. Алайда, оның әлсіздігі, субъективті тәжірибенің қалай және неге пайда болатынын нақты түсіндіре алмауында. Ал мистериандықтың негізгі артықшылығы сананың терең құпиясын назардан тыс қалдырмауында. Ол редукционистік тенденцияларға қарсы тұрады, проблеманың күрделілігін мойындайды және жаңа, дәстүрлі емес шешімдерді іздеуге ынталандырады. Осылайша, когнитивтік натурализм мен мистериандық сананы түсінуге әртүрлі, бірақ бір-бірін толықтыратын көзқарастар ұсынады.

Мистериандық көзқарасты эпистемологиялық қарапайымдылық пен адам білімінің шектеулері туралы реализмнің көрінісі ретінде қарастыруға болады. К. Макгинн мен оның әріптестері миды зерттеуді тоқтатуға шақырмайды керісінше, олар эмпирикалық жаңалықтарды жоғары бағалайды, бірақ олардың ұстанымы бойынша, тіпті миды толық картаға түсіру немесе мидың толық картасын жасау сананың сырын ашуға кепілдік бермейді. Мұндай көзқарас зерттеушілерді әдістемелік қателіктерден және артық үміттен сақтайды. Егер ғалымдар мүмкін болатын шектеулерді түсінсе, олар қорытындылар жасауда сақ болады.

Қорытындылай келе, мистериандық бағыттың басты артықшылығы, сананы ерекше феномен ретінде мойындауы және «Неліктен сана бар?» деген сұрақты күн тәртібінен түсірмеуі, жауап болмаса да. Бұл позиция ғылыми жеңісшілікке қарсы теңдік орнатып, ойлау шеңберін кеңейтуге итермелейді. Дегенмен, мистериандық көзқарастың әлсіз тұстары да жоқ емес. Олардың басты кемшілігі, танымдық жабықтық тұжырымдамасының пессимистік сипаты және нақты зерттеу бағдарламасының болмауы. Сыншылар мистериандықтың басты қағидасы «адам сананы ешқашан түсінбейді» деп тұжырымдауы дәлелдермен расталмаған болжам екенін айтады. Иә, сананың проблемасы өте күрделі, бірақ ғылым тарихы бізге бұрын шешілмейтін болып көрінген мәселелердің ақыры шешімін тапқанын көрсетеді. Сананың мәселесі ерекше деп айта алмаймыз, оны мәңгілік құпия деп жариялау өзін-өзі ақтайтын көріпкелдікке айналуы мүмкін. Егер адамдар оны түсіндіруге тырысудан бас тартса, шын мәнінде мәселе шешілмейтіндей болып қалады. П. Черчленд дұрыс атап өткеніндей, «Қайшылықтан қашу үшін мен екі прагматикалық ұстанымды басшылыққа аламын. Біріншіден, қайшылық туралы сұрақ қоюдың орнына, «Ми «Мен» ұғымын қалай қалыптастырады?» деп сұраймын, бұл қайшылықты біршама алыстатады. Екіншіден, ең алдымен деректерге сүйену керек, ал қайшылықтар өз бетінше шешіле жатар. Нейрофилософ ретінде менің болжамым, нейроғылым біршама анық бола бастағанда, қайшылықтардың өзі жойылып кетуі мүмкін» [13]. Әйтпесе, егер ғасырлар бойы физика, математика, медицина, биология және т.б. ғылым салаларында ол мәселені біз шеше алмаймыз деген пікір үстемдік құрса, ешқашан дамымас едік. Сол сияқты, сананы зерттеуден бас тарту ғылымның дамуын тоқтатып тастауы мүмкін.

Тағы бір кемшілік, мистериандық көзқарастың фальсификацияланбайтындығы. Егер мәселенің шешімі табылмаса, «адам санасын түсіне алмайды» деген тұжырымды не дәлелдеуге, не теріске шығаруға болмайды. Ал егер бір күні шешім табылса, бұл позиция жай ғана пікір болып қала береді, бірақ ғылымға ешқандай үлес қоспайды. Осылайша, мистериандық «сенім» ретінде көрінеді, бірақ нақты теория ретінде негізделмейді. Ғылыми тұрғыдан алғанда, гипотезалар тәжірибе арқылы тексерілетін болжамдар жасағанда ғана құнды. Ал мистериандық тек «біз әрі қарай да ештеңе білмейміз» дегеннен аспайды, бұл ғылыми әдіснама үшін тиімсіз. Кейбір ғалымдар мистериандықты «интеллектуалды жалқаулық» деп те атайды. Олардың пікірінше, жаңа түсініктер іздеудің орнына, мистериандық жақтаушылары бізді жұмбақтың алдында мойынұсынуға шақырады. Бұл уақытынан бұрын берілуді білдіреді, ал бұл ғылыми рухқа сай емес екенін біз сіздермен білеміз. Тағы бір маңызды жайт, егер мистериандық адам білімінің шектеулерін мойындаса, онда олардың өз тұжырымы да сол шектеулерге ұшырайды. Яғни, олардың «біз ешқашан сананы түсінбейміз» деген мәлімдемесі де жай ғана болжам. Когнитивтік натуралистер бұл мәселеде мистериандықтарды қатты

сынға алады. Егер ғылым бәрін түсіндіре алады деген сенім ғылыми догма болса, онда «біз ешқашан түсінбейміз» деген сенім де солай. Екеуінің де ақиқаттығы дәлелденбеген, бірақ біріншісі кем дегенде зерттеу жүргізуге ынталандырады, ал екіншісі ғылымды тоқырауға алып келуі мүмкін. Осылайша, мистериандықтың басты әлсіз тұстары оның тұйықтығы, әдіснамалық тұрғыдан тиімсіздігі және ғылымды тежей алатын әсері.

Когнитивтік натурализм мен мистериандықтың қарама-қайшылығын қарастырайық. Когнитивтік натурализм мен мистериандықтың күресі шын мәнінде, екі дүниетаным арасындағы қақтығыс. Ғылыми прогреске деген оптимизм мен шектеулерге деген скептицизм. Когнитивтік натуралистер мистериандықтарды мәселені мистификациялауда және иррационализмді қолдауда айыптайды. Ал мистериандықтар керісінше, олар ешқандай табиғаттан тыс күштерді енгізбейтінін, тек адам ақыл-ойының шектеулерін қарастыратынын алға тартады. Мистериандықтардың пікірінше, натуралистер ғылыми догматизмге ұрынып, «ғылым бәрін түсіндіре алады» деген сенімге сүйенеді. Когнитивтік натуралистер кейде мәселені мүлде басқа қырынан қарастыру қажет екенін алға тартады. Мәселе шешілмейтін болып көрінетін себебі, біз оны дұрыс қоймаған болуымыз мүмкін деген пікір айтады. Бұл тұрғыда иллюзионизм бағыты ерекше көзқарас ұсынады. Д. Деннет пен К. Фрэнкиш сияқты ғалымдар «сананың түсініксіздігі», миымыздың когнитивтік иллюзиясы деген пікірде. Яғни, біздің жеке тәжірибемізді ерекше және түсініксіз деп қабылдауымыз сананың емес, мидың ерекше қасиеті. Егер бұл рас болса, онда ғылымның міндеті осы иллюзияны ашу, миымыздың неліктен өз тәжірибесін ерекше деп санайтынын түсіндіру. Мистериандықтар бұл пікірге былай деп жауап береді, сананы иллюзия деп атау оны түсіндіру емес. Себебі иллюзияның өзі де түсіндіруді қажет етеді. Мидың дәл осындай «қате» қабылдауды жасауына не себеп? Осы сұраққа жауап бермейінше, иллюзионистік көзқарасты толық түсіндік деп айта алмаймыз.

Жалпы алғанда, бұл пікірталаста екі жақтың да негізді аргументтері бар. Бірақ көптеген ғалымдар орта жолды таңдайды. Мысалы, Д. Чалмерс «сананың қиын мәселені» мойындай отырып, мистериандық көзқарасты ұстанбайды. Ол мәселенің шешімі бар деп сенеді, бірақ оны тек редукционизм арқылы шешу мүмкін емес деп санайды. Д. Чалмерс өзін «ғылыми дуалист» деп атайды, ол қазіргі ғылым шектеулі деп есептейді, бірақ жаңа идеялар арқылы мәселенің шешілетініне сенеді. Екінші жағынан, бірқатар нейробиологтар сананың жұмбағын толық мойындап, оны шешу оңай емес екенін түсінеді, бірақ бұл оларды мистериандыққа итермелемейді. Олар сананы зерттеуді жалғастыруда, тек процестің ұзақ әрі күрделі болатынын қабылдайды. Мүмкін, біз сананы түсіндіре аламыз, бірақ бұл үшін қазір бізге беймәлім жаңа ғылыми парадигмалар қажет болады. Кейбір аспектілерді түсіндіре алсақ та, субъективті тәжірибе ерекше феномен ретінде сақталып, оны сипаттау үшін жаңа теориялар мен парадигмалар керек болады.

Нейрофеноменология және сана мәселесі. Соңғы жылдары синтезге ұмтылыстар байқалуда, мысалы, нейрофеноменология бағыты (Ф. Варела және т.б.) объективті нейроәдістерді субъективті тәжірибенің терең феноменологиялық талдауымен біріктіруге тырысады [14]. Осылайша, бірінші және үшінші жақтың арасындағы көпінше кұруға талпыныс жасалуда. Мұндай жобалар екі бағыттың да мықты жақтарын біріктіреді, субъективті сипаттаудың егжей-тегжейлілігі мен нейрофизиологияның қатандығы қазірдің өзінде жігерлендіретін нәтижелер берді. Бұл қарама-қарсы ұстанымдардың өзара тиімді әрекеттесе алатынын көрсетеді. Когнитивтік натурализм әдістеме мен прогресті қамтамасыз етеді, ал мистериандық философиялық тереңдік пен дұрыс сұрақ қоюды ұсынады. Өзара сын оң рөл атқарып, даулы мәселелерді айқындап, жаңа идеялардың қалыптасуына серпін берді.

Бұл зерттеу когнитивті натурализм мен мистериандықтардың аргументтерін салыстыра отырып, қазіргі сана туралы түсінігіміздің шекараларын айқындауға үлес қосады. Қай аспектілер ғылыми зерттеуге қолжетімді (корреляциялар, функциялар, модельдер), ал қайсысы әлі де концептуалды тұрғыда белгісіз болып отырғаны көрсетілді (санадағы тәжірибие феномені немесе сезінудің субъективті сапасы). Әрбір позицияның негізделуі мүмкін жағдайлар анықталды, эмпирикалық жетістіктер мен редукциялық түсіндірмелер болған кезде натуралистік оптимизм орынды, ал түсіндірмелік алшақтық пен ұғымдардың жеткіліксіздігі бар жерде мистериандық скептицизм орынды. Осылайша, сананы түсіну үшін стратегияларды біріктіру қажеттілігі байқалады, қарқынды нейробиологиялық зерттеулерді философиялық тұрғыдан қайта қарастырумен ұштастыру. Субъективті тәжірибенің шынайылығы және оның белгілі физикалық параметрлерге толықтай келмейтінін мойындау бұл оның ғажайып екенін білдірмейді, керісінше, ғылым өзінің шекарасын кеңейтуі қажет екенін көрсетеді. Екінші жағынан, қазіргі таңдағы сана туралы білімнің шектеулілігі,

біздің ізденісімізден бас тартуды білдірмейді, керісінше, шығармашылық және пәнаралық тәсілдерге итермелейді. Сананы зерттеудегі ғылыми бәсекеде оптимистер мен скептиктер бір-біріне адал оппонент ретінде қызмет етіп, артық жеңілдетуден немесе ғылымға қарсы нигилизмнен сақтайды. Дәл осы диалектикалық өзара әрекеттесу прогрестің көзі екенін көрсетеді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу «Неліктен сана бар?» деген сұрақтың қазіргі ғылым аясында қарапайым жауабы жоқ екенін растайды. Алайда, когнитивті натурализм мен мистериандық сияқты екі шекті ұстанымды қарастыру арқылы бұл мәселенің күрделілігін тереңірек түсінуге болады. Бұл көзқарастар белгілі бір қарама-қарсылықты білдіреді. Біріншісі, сананы ғылыми тұрғыдан толық түсіндіру мүмкіндігіне сену, ал екіншісі, адамның өзінің санасының табиғатын түсіне алмайтынына сену. Ғылым тарихы көрсеткендей, ақиқат көбінесе осындай шектен тыс көзқарастардың ортасында жатады. Бұл жұмыстың негізгі тұжырымдары төмендегі қағидаттарға негізделген:

– сана табиғаттағы ерекше күрделі құбылыс, оны түсіндіруге бағытталған әртүрлі теориялар бар. Когнитивті натурализм ғылыммен тығыз байланыста және бірқатар маңызды жаңалықтарға әкелді (сананың модельдері), бірақ ол объективтілік пен субъективтілік арасындағы басты алшақтықты жойған жоқ (түсіндірмелік алшақтық). Мистерианың ол алшақтықты орынды атап көрсетеді және жаңа идеялардың қажеттілігін алға тартады, алайда оның пессимистік көзқарасы дәлелденбеген және ғылым тарихына сүйенсек, артық болуы мүмкін. Когнитивті натуралистер мен мистериандықтар арасындағы конструктивті диалог маңызға ие. Өзара сын ғылымға феноменологиялық тәжірибені елеусіз қалдырмау қажеттігін көрсетті, ал философиялық скептицизм ғылымның дамуына тежеу болмайтынын түсіндірді;

– нәтижелердің практикалық маңызына келетін болсақ, нейроғылымда сананы түсіндіру шекараларын айқындап зерттеу нәтижелерді дұрыс түсіндіруге көмектеседі. Жасанда интеллектің шынайы санасы бар ма, әлде тек адам санасының көрінісін жасай ма? деген сұрақ маңызды этикалық және онтологиялық салдарға ие. Философияда когнитивтік натурализм мен мистериандықты талдау сананы зерттеудегі болашағы бар және тығырыққа тірелетін гипотезаларды айқындауға көмектеседі.

Осылайша, сананың табиғатын түпкілікті түсіну әлі мүмкін болмаса да, бұл мәселе бойынша білімді жүйелеу бағытында маңызды қадам жасалды. Болашақ зерттеулер келешегі философтар, нейробиологтар, психологтар және ЖИ мамандарының күш-жігерін біріктіруде жатыр. Бұл салада бізге мидың физикалық күрделілігін және сананың сапалық бірегейлігін ескеретін жаңа ғылыми парадигма қажет. Кейбір ғалымдар атап өткендей, таңғажайып нәрселер көбінесе «күрделі үйлесімнің» көрінісі. Мүмкін, сана табиғаттан тыс құбылыс емес, керісінше, ерекше күрделі табиғи құбылыс, оған сәйкес келетін сондай күрделі түсіндіруді талап етеді. Болашақта «Неліктен сана бар?» деген сұраққа жауап мынандай болуы мүмкін, белгілі бір ұйымдасу деңгейінде материя тек әрекет етіп қана қоймай, оны сапалы сезіне де алады. Басқаша айтқанда, сана ғалам эволюциясының нәтижесі, оның барысында кейбір жүйелер тек сыртқы әрекет етумен шектелмей, сонымен қатар ішкі субъективті әлемге ие бола алады. Оның ғылыми тұрғыдан негізделуі үшін сана туралы ғылыми гипотезаларды, эволюция теориясын, ми нейрофизиологиясын және субъективті тәжірибе философиясын біртұтас тұжырымдамалық кестеге біріктіру қажет. Бұл жолмен жүре отырып, біз біртіндеп сананың табиғаты туралы шындыққа жақындаймыз бұл ең керемет жұмбақтардың бірі, ол бізді бір уақытта интеллектуалды батылдық пен шексіздіктің алдында кішіпейілділікке үйретеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Чалмерс Д. Сознующий ум / Д. Чалмерс. — М.: УРСС, 2018. — 400 с.
- 2 Нагель Т. Что значит быть летучей мышью? / Т. Нагель. — М.: Логос, 2017. — 144 с.
- 3 Levine J. Materialism and qualia: the explanatory gap. Pasifik Filosofikal Kwaterli / J. Levine // Pacific Philosophical Quarterly. — 1983. — № 64(4). — P. 354-361.
- 4 Деннет Д. Объясняя сознание / Д. Даннет. — М.: УРСС, 2001. — 432 с.
- 5 Churchland P.S. The homswoggle problem / P.S. Churchland // Journal of Consciousness Studies. — 1996. — № 3(5-6). — P. 402-408.
- 6 McGinn C. Can we solve the mind-body problem? / C. McGinn // Maind — Mind. — 1989. — № 98 (391). — P. 349-366.
- 7 McGinn C. The problem of consciousness / C. McGinn — Oxford: Basil Blackwell, 1991.

- 8 Baars B.J. A cognitive theory of consciousness / B.J. Baars. — Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- 9 Dehaene S. Consciousness and the brain: Deciphering how the brain codes our thoughts / S. Dehaene. — New York: Viking, 2014.
- 10 Tononi G. Consciousness as integrated information: A provisional manifesto / G. Tononi // The Biological Bulletin. — 2008. — № 215(3). — P. 216–242.
- 11 Strawson G. Realistic monism: Why physicalism entails panpsychism / G. Strawson // Journal of Consciousness Studies. — 2006. — № 13(10-11). — P. 3–31.
- 12 Frankish K. Illusionism as a theory of consciousness / K. Frankish // Journal of Consciousness Studies. — 2016. — № 23(11–12). — P. 11–39.
- 13 Churchland P.S. The Brain and Its Self / P.S. Churchland / Proceedings of the American Philosophical Society. — 2011. — № 1. — P. 41–50.
- 14 Варела Ф. Дж. Отелеснённый ум. Когнитивная наука и человеческий опыт. / Ф. Дж. Варела, Эван Томпсон, Элеонор Рош. — М.: Сохраним Тибет, 2023. — 456 с.

Д.К. Кусбеков

Проблема сознания: когнитивный натурализм и мистерианство

В статье исследуется философская проблема сознания и обсуждается вопрос: «Почему существует сознание?». Рассматриваются две противоположные позиции, когнитивный натурализм и новое мистерианство (New Mysterianism) в контексте современных дебатов о трудной проблеме сознания. Цель исследования, прояснить сильные и слабые стороны каждого подхода и наметить пути их возможного примирения. Для достижения этой цели я использую комплекс методов. Аналитический (разбор ключевых понятий и аргументов), феноменологический (учёт субъективного опыта как данности), историко-философский (прослеживание развития взглядов от дуализма до современных теорий), компаративный (сравнение позиций натуралистов и мистериан), критический (оценка аргументов на состоятельность) и рефлексивный (размышление о границах познания). Результаты показывают, что когнитивный натурализм, опираясь на данные эволюционной биологии и нейронауки, предлагает научные объяснения возникновения сознания, тогда как мистерианство утверждает принципиальную непостижимость феномена сознания для человеческого интеллекта. Обсуждаются альтернативные подходы (дуализм, панпсихизм, информационные теории, элиминативизм, феноменология) и новейшие исследования, стремящиеся преодолеть разрыв между объективной реальностью и субъективным опытом. Выводы, хотя ни один из лагерей не даёт окончательного ответа на вопрос о природе сознания, их диалог способствует углублению понимания проблемы. Признание сложности сознания требует сочетания эмпирического оптимизма и эпистемологической скромности, вероятно, разгадка сознания потребует новых научных парадигм, интегрирующих объективные и субъективные аспекты опыта.

Ключевые слова: сознание, когнитивный натурализм, мистерианство, трудная проблема сознания, объяснительный разрыв, нейронаука, эволюционная биология, феноменальный опыт, qualia, панпсихизм, дуализм, информационные теории сознания, элиминативизм, нейрофеноменология.

D.K. Kusbekov

The problem of consciousness: cognitive naturalism and mysterianism

The article explores the philosophical problem of consciousness and discusses the question: “Why does consciousness exist?” Two opposing positions are considered cognitive naturalism and New Mysterianism in the context of contemporary debates on the hard problem of consciousness. The purpose of the study is to clarify the strengths and weaknesses of each approach and to outline ways of their possible reconciliation. To achieve this goal, I use a set of methods: the analytical method (analysis of key concepts and arguments), the phenomenological method (taking subjective experience as a given), the historical-philosophical method (tracing the development of views from dualism to contemporary theories), the comparative method (comparing the positions of naturalists and mysterians), the critical method (assessing the soundness of arguments), and the reflexive method (reflecting on the limits of knowledge). The results show that cognitive naturalism, based on evolutionary biology and neuroscience, offers scientific explanations for the emergence of consciousness, whereas mysterianism asserts the fundamental unknowability of the phenomenon of consciousness to the human intellect. Alternative approaches are discussed (dualism, panpsychism, information theories, eliminativism, phenomenology), as well as recent research efforts aimed at bridging the gap between objective reality and subjective experience. The conclusions indicate that although neither camp provides a final answer to the question of the nature of consciousness, their dialogue contributes to a deeper understanding of the problem. Recognizing the complexity of consciousness requires a combination of empirical optimism and epistemological humility. It is likely that the key to solving the mystery of

consciousness will require new scientific paradigms that integrate both objective and subjective aspects of experience.

Keywords: consciousness, cognitive naturalism, mysterianism, hard problem of consciousness, explanatory gap, neuroscience, evolutionary biology, phenomenal experience, qualia, panpsychism, dualism, information theories of consciousness, eliminativism, neurophenomenology.

References

- 1 Chalmers, D. (2018). *Soznaiushchii um* [The conscious mind]. Moscow: URSS [in Russian].
- 2 Nagel, T. (2017). *Chto znachit byt letuchei myshiu?* [What is it like to be a bat?]. Moscow: Logos [in Russian].
- 3 Levine, J. (1983). Materialism and qualia: The explanatory gap. *Pacific Philosophical Quarterly*, 64(4), 354–361.
- 4 Dennett, D. (2001). *Obiasniaia soznanie* [Consciousness explained]. Moscow: URSS [in Russian].
- 5 Churchland, P.S. (1996). The hornswoggle problem. *Journal of Consciousness Studies*, 3 (5-6), 402–408.
- 6 McGinn, C. (1989). Can we solve the mind-body problem? *Maind — Mind*, 98 (391), 349–366.
- 7 McGinn, C. (1991). *The problem of consciousness*. Oxford: Basil Blackwell.
- 8 Baars, B.J. (1988). *A cognitive theory of consciousness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 9 Dehaene, S. (2014). *Consciousness and the brain: Deciphering how the brain codes our thoughts*. New York: Viking.
- 10 Tononi, G. (2008). Consciousness as integrated information: A provisional manifesto. *The Biological Bulletin*, 215(3), 216–242.
- 11 Strawson, G. (2006). Realistic monism: Why physicalism entails panpsychism. *Journal of Consciousness Studies*, 13(10-11), 3–31.
- 12 Frankish, K. (2016). Illusionism as a theory of consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, 23(11-12), 11–39.
- 13 Churchland, P.S. (2011). The brain and its self. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 155(1), 41–50.
- 14 Varela, F.J., Thompson, E., & Rosch, E. (2023). *Otelesnionnyi um: Kognitivnaia nauka i chelovecheskii opyt* [The embodied mind: Cognitive science and human experience]. Moscow: Sokhranim Tibet. [in Russian]

Автор туралы мәлімет

Кусбеков Думан — философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, журналистика және әлеуметтік ғылымдар факультеті, философия кафедрасы, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-3447-6210>

Information about the author

Kusbekov Duman — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Philosophy, Faculty of Journalism and Social Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3447-6210>

ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯ СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ SOCIAL PHILOSOPHY

<https://doi.org/10.31489/2025HPH3/212-220>
ЭОЖ 17.01

Мақаланың редакцияға түскен күні: 21 ақпан 2025 ж.
Қабылданған күні: 4 мамыр 2025 ж.

А.Е. Аккулиева*, Г.Ж. Нұрышева

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: akkuliyeva_assiya@kaznu.edu.kz; gulzhynan.nuryшева@kaznu.edu.kz)

Цифрлық гуманитаристикадағы этика және жауапкершілік: философиялық талдау

Мақалада цифрлық гуманитаристиканың (Digital humanities) негізгі этикалық және философиялық мәселелері қарастырылған. Авторлар жауапкершілік пен бүкіл адамзаттың этикалық принциптеріндегі философиялық негіздерді талдап, цифрлық деректерді пайдалану барысында сыни көзқарастың маңыздылығын атап көрсетеді. Талқыланған мысалдар мен тәсілдер гуманитарлық зерттеулерді цифрландырудың оң және теріс салдарларын көрсетеді және цифрлық дәуірдегі этикалық нормалар мен стандарттарды белгілеу қажеттілігіне баса назар аудара отырып, цифрлық гуманитаристиканың тұрақты және қауіпсіз дамуына ұсыныстар береді. Зерттеудің мақсаты — цифрлық гуманитаристикада қолданылатын негізгі этикалық принциптерді анықтау және оның философиялық негіздерін зерттеу, теориялық парадигмалар мен этикалық нормаларды, тәжірибелерді негіздеудің тәсілдерін талқылау, цифрлық гуманитаристикадағы кемшіліктер мен даму бағыттарын анықтау үшін қолданыстағы тәжірибелерге сыни талдау жүргізу. Авторлар ағымдағы зерттеу бастамаларында этика мен жауапкершілікті арттыру үшін дүниежүзілік тәжірибедегі стратегияларды зерттеп, нақты ұсыныстар жасайды. Мақала цифрлық гуманитаристика саласында жұмыс істейтін ғалымдар, студенттер және практиктер үшін, сондай-ақ технология мен гуманитарлық білімдер тоғысында пайда болған сұрақтарға қызығушылық танытатын кез келген адам үшін пайдалы ресурс болып саналады.

Кілт сөздер: цифрлық гуманитаристика, философия, этика, жауапкершілік, даму, қоғам, цифрландыру, жасанды интеллект, киберэтика.

Kipicne

Цифрлық гуманитаристика жаһандық өзгерістер мен цифрландыру контекстінде қоғамымыздың барлық салаларына әсер ететін маңызды зерттеу саласына айналууда. Бай мәдени-философиялық мұрасы бар Қазақстанда цифрлық гуманитаристиканың дамуы заманауи технологияларды пайдалана отырып, мәдени және әлеуметтік құбылыстарды талдау мен түсіндірудің жаңа көзқарастарын ашады.

Цифрлық гуманитаристика гуманитарлық ғылымдарды жаңғыртуға және зерттеу әдістерін түбегейлі өзгертуге мүмкіндік береді. Ол классикалық гуманитарлық ғылымдарды жаңа деңгейге көтеріп, үлкен деректерді өңдеу және талдау арқылы ауқымды әрі сапалы зерттеулер жүргізуге жол ашады. Мысалы, тарихи құжаттарды цифрландыру, әдеби мәтіндерді автоматтандырылған талдау, немесе мәдени-тарихи құбылыстар арасындағы жасырын байланыстарды анықтау сияқты жұмыстар — осы саланың жемісі. Жасанды интеллект пен машиналық оқыту әдістерін қолдану гуманитарлық зерттеулердің бұрын қол жетпеген нәтижелерге қол жеткізуге көмектеседі.

Цифрлық гуманитаристика мәдени мұраны сақтау және оны кең аудиторияға қолжетімді ету ісінде маңызды рөл атқарады. Бұл сала ежелгі қолжазбаларды, өнер туындыларын, архитектуралық

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: akkuliyeva_assiya@kaznu.edu.kz

жәдігерлерді және музыкалық мұраларды цифрлық форматта сақтап, оларды келешек ұрпаққа жеткізу үшін жұмыс жасайды. Цифрлық технологиялардың арқасында мәдени мұралар жоғалу қаупінен қорғалып, ғылыми және көпшілікке қолжетімді түрде ұсынылады. Бұл әсіресе тарихи мұраларды қайта қалпына келтіру және цифрлық архивтерді құру үшін ерекше маңызды.

Цифрлық гуманитаристика пәнаралық интеграцияны қамтамасыз етіп, ғылымдардың тоғысында жаңа зерттеу бағыттарын қалыптастырады. Бұл сала мәдениеттану, философия, компьютерлік ғылымдар және статистика сияқты әртүрлі ғылымдардың әдістерін біріктіріп, цифрлық археология, мәдени деректерді талдау және кибермәдениет зерттеулері сияқты жаңа ғылыми бағыттардың дамуына ықпал етеді. Сонымен қатар, цифрлық гуманитаристика әлеуметтік және мәдени мәселелерді шешуге көмектеседі. Цифрлық технологиялардың қоғамға, мәдениетке және тілдерге тигізетін әсерін зерттеу арқылы ол әлеуметтік теңсіздік, цифрлық алшақтық, мәдени әртүрлілік және тілдік мұраны сақтау сияқты мәселелерге жауап табуға тырысады. Әсіресе шағын мәдениеттер мен тілдерді цифрлық ортада қорғау және сақтау цифрлық гуманитаристиканың маңызды міндеттерінің бірі болып саналады. Цифрлық гуманитаристика цифрлық қоғамда мәдениет пен моральдық құндылықтарды нығайту үшін де маңызды. Цифрлық әлемдегі ақпараттың шынайылығын қамтамасыз ету, жеке деректерді қорғау, этикалық стандарттарды сақтау және цифрлық теңсіздік мәселелерін шешу цифрлық гуманитаристиканың негізгі ұстанымдарына жатады. Бұл сала қоғамның цифрлық технологияларға бейімделуіне және жаңа цифрлық шындықта моральдық-этикалық принциптерді ұстануына ықпал етеді. Цифрлық гуманитаристика қазіргі қоғамда білім, ғылым, мәдениет және этика салаларында айрықша рөл атқарады. Ол тек гуманитарлық ғылымдарды жаңғыртумен және жетілдірумен ғана шектелмей, мәдени мұраны сақтауға, әлеуметтік мәселелерді шешуге және цифрлық әлемде адамзаттың құндылықтарын нығайтуға бағытталған маңызды құрал ретінде қалыптасып отыр.

Бұл сала цифрлық құралдардың гуманитарлық ғылымдарды зерттеу тәсілдерін қалай түрлендіретінін, дамытатынын білімнің табиғатына және оны түсіндіруге әсер ететінін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Оның дамуымен бірге этика және жауапкершілік мәселелері айрықша маңызға ие болып отыр. Цифрлық технологиялардың кеңінен таралуы жеке деректерді жинау, ақпаратты өңдеу, мәдени мұраны сақтау және оны тарату әдістерінде этикалық принциптерді сақтауды талап етеді. Цифрлық гуманитаристикада этика мен жауапкершілікті зерттеу қажеттілігі жоғары. Ең алдымен, цифрлық гуманитаристикада деректерді жинау және өңдеу мен жасанды интеллект этикасы маңызды орын алады. Цифрлық зерттеулер көбінесе үлкен көлемдегі деректерді пайдаланады, бұл жеке ақпараттың құпиялылығын сақтау мәселесін алдыңғы орынға қояды. Зерттеушілер жеке деректерді қорғау, деректерді әділ және заңды түрде пайдалану сияқты принциптерді сақтау үшін арнайы шаралар қабылдауы тиіс. Сонымен қатар, деректердің бұрмалануы немесе қате интерпретациясы ғылымға да, қоғамға да зиян келтіруі мүмкін. Бұл мәселе зерттеу нәтижелерінің сенімділігін арттыру үшін этикалық нормаларды сақтау қажеттілігін көрсетеді.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеуде бірнеше нақты әдістер пайдаланылды. Әдеби шолу әдісі арқылы цифрлық гуманитаристикаға, этикаға және жасанды интеллектіні реттеуге арналған ғылыми мақалалар, кітаптар мен халықаралық нормативтік құжаттар талданды; бұл саладағы қазіргі жағдайды, негізгі ұғымдарды және зерттеу бағыттарын анықтауға мүмкіндік берді. Одан бөлек, философиялық-герменевтикалық талдау әдісі қолданылып, И. Кант, Дж. Ролз, М. Сэндел, Аристотель, М. Хайдеггер сияқты ойшылдардың классикалық моральдық-философиялық мәтіндері мен қазіргі заманғы еңбектері зерделеніп, «бұлжымас императив», «әділдік теориясы», «ізгілік этикасы» сияқты ұстанымдар цифрландыру үдерістеріне қатысты қайта интерпретацияланды. Салыстырмалы талдау әдісі арқылы әртүрлі философиялық мектептердің этикалық қағидаттары мен әр елдердегі цифрлық гуманитаристика практикасы салыстырылып, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары айқындалды; мысалы, Канттың универсализмі мен Ролздың әділеттік теориясын салыстыру нәтижесінде цифрлық әділеттіліктің ортақ және ерекше қырлары көрсетілді. Сонымен қатар мазмұндық талдау әдісі қолданылып, мемлекеттік бағдарламалар, этикалық кодекстер, технологиялық стандарттар және конференция материалдары бойынша мәтіндік контент жүйеленіп, жауапкершілік пен этикаға қатысты тұжырымдар классификацияланды; бұл тәсіл Digital Almaty 2025 форумының материалдары мен интернет-алаяқтық бойынша ресми статистика сияқты дерек көздерін

зерттеуге пайдаланылады. Сараптамалық талдау әдісі арқылы цифрлық гуманитаристика мен этика саласындағы мамандардың пікірлері, халықаралық тәжірибе мен ұсыныстар ескеріліп, жинақталған деректер жан-жақты түсіндірілді; осының нәтижесінде зерттеу қорытындыларының дұрыстығы дәлелденіп, нақты ұсыныстар қалыптастырудың негізі қаланды.

Философияда этика адамның мінез-құлқы мен моральдық қағидаларын зерттейді. Канттың «бұлжымас императиві» бойынша, адамгершілікке негізделген шешімдер әмбебап болуы тиіс, яғни олар кез келген жағдайда барлық адамға бірдей қолданылуы қажет. Бұл қағида цифрлық гуманитаристикада ерекше маңызға ие, әсіресе алгоритмдер мен жасанды интеллектіні жобалау барысында. Жасанды интеллект шешім қабылдау кезінде әділдік, бейтараптық және моральдық жауапкершілік қағидаларын сақтауы тиіс. Егер алгоритм белгілі бір әлеуметтік немесе этникалық топтарға қатысты кемсітушілікке жол берсе, онда ол моральдық тұрғыдан негізсіз және әділетсіз болмақ [1; 147].

Джон Ролздың «Әділдік теориясы» цифрлық дәуірде ақпараттық әділдік қағидаттарын ұсынуға көмектеседі. Оның «айырмашылық принципі» қоғамдағы ең осал топтардың мүддесін ескере отырып, ресурстарды әділетті бөлуді талап етеді. Оның теориясы бойынша, цифрлық әлемде әділдік ұғымы бірнеше маңызды аспектілерді қамтиды: деректерге тең қолжетімділікті қамтамасыз ету, алгоритмдердің әділдігі мен транспаренттілігін сақтау, сондай-ақ цифрлық технологиялардың кемсітушілік пен әділетсіздік туғызбауын қадағалауға негізделген [2; 215].

Майкл Сэнделдің «Коммунитаризм» идеялары цифрлық кеңістіктегі әділдік мәселелерін талдауға көмектеседі. Коммунитаризм жеке автономия мен құқықтардан гөрі, қоғам мен қауымдастықтың ортақ құндылықтарын баса көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, ақпараттық әділдік тек жеке тұлғалардың мүддесін қорғаумен шектелмейді, сонымен қатар ол цифрлық ресурстарды қоғам игілігі үшін әділ бөлуге бағытталған [3; 46].

Аристотельдің «Ізгілік этикасы» алгоритмдерді жобалауда жауапкершілікті арттыру қажеттілігін көрсетеді. Бұл этика адамның жақсы қасиеттері мен мінез-құлқына негізделген және моральдық шешімдер жеке жағдайға байланысты икемді болуы тиіс деп тұжырымдайды. Жасанды интеллект жүйелері шешім қабылдағанда, олар адамдардың моральдық қағидаларына сәйкес әрекет етуі тиіс. Алайда, қазіргі технологияларда мұндай қағидалар толықтай жүзеге асырылмаған, өйткені алгоритмдер көбінесе белгілі бір стандартталған ережелер мен деректер жиынтығына сүйенеді, ал адамгершілік қағидаттары жағдайға байланысты өзгеріп отырады [4; 215].

Алгоритмдік этиканың негізгі мәселелерінің бірі — машиналардың моральдық шешім қабылдау қабілетінің шектеулігі. Жасанды интеллект жүйелері, мысалы, денсаулық сақтау, құқық қорғау, қаржы және кадрлық басқару салаларында шешім қабылдауда кеңінен қолданылады. Алайда, олардың шешімдері көбінесе объективті емес және алгоритмдерді әзірлеу кезінде енгізілген деректер мен бағдарламалау логикасына тәуелді. Егер бастапқы деректерде кемсітушілік немесе бейтараптықтың жоқтығы байқалса, алгоритмдер бұл әділетсіздікті одан әрі күшейтуі мүмкін.

Тағы бір маңызды аспект — алгоритмдердің транспаренттігі мен есептілігі. Қазіргі уақытта көптеген алгоритмдер «қара жәшік» қағидасы бойынша жұмыс істейді, яғни олардың шешім қабылдау процесі пайдаланушыларға түсініксіз және қолжетімсіз болып қала береді. Бұл әсіресе әлеуметтік маңызды шешімдер қабылдайтын жүйелер үшін үлкен мәселе. Егер жасанды интеллект адамның өміріне тікелей әсер ететін шешімдер қабылдайтын болса, онда ол моральдық жауапкершілік қағидаларын сақтауы тиіс.

Аристотельдің ізгілік этикасы алгоритмдерді жетілдірудің жаңа мүмкіндіктерін ұсынады. Егер алгоритмдер тек қатал ережелерге емес, моральдық қасиеттер мен контекске байланысты шешім қабылдай алатын жүйеге негізделсе, олар адамгершілік тұрғысынан әділірек болар еді. Бұл үшін машиналық оқыту модельдері адамның моральдық интуициясы мен қоғамдағы этикалық нормаларды есепке алатын тәсілдерді енгізуі тиіс.

Алгоритмдік этика қазіргі цифрлық дәуірде маңызды рөл атқарады. Жасанды интеллект жүйелерін жобалау барысында әділдік, транспаренттік және моральдық жауапкершілік қағидалары ескерілмесе, технология адамдарға зиян тигізуі мүмкін. Сондықтан болашақта алгоритмдерді дамытқанда, ізгілік этикасының қағидаларын интеграциялау — этикалық тұрғыдан маңызды міндеттердің бірі.

Мартин Хайдеггер технологияның адамзат болмысына ықпалын «Die Frage nach der Technik» (Техника туралы сұрақ) атты еңбегінде қарастырды. Оның ойынша, технология — тек құрал ғана емес, сонымен қатар адамның дүниені қабылдау тәсілін өзгертетін күш. Технология арқылы біз

әлемді белгілі бір құрылымда көреміз және сол құрылым біздің ойлау жүйемізді, әрекеттерімізді және мәдениетімізді қалыптастырады. Хайдеггердің пікірінше, технологиялық даму бізді жаңа мүмкіндіктермен қамтамасыз етсе де, оның бағытын толықтай бақылау біздің қолымызда емес. Бұл цифрлық дәуірде адам еркіндігі мен технология арасындағы қарым-қатынасты қайта қарастыру қажеттілігін тудырады. [5; 78].

Нәтижелер және пікірталас

Цифрлық гуманитаристикадағы негізгі мәселелердің бірі — технологиялық детерминизм және оның адам еркіндігіне әсері. Технологиялық детерминизм идеясы бойынша, технологиялық прогресс қоғамның әлеуметтік құрылымын, мәдениетін және құндылықтарын алдын ала анықтайды. Бұл көзқарас бойынша, цифрлық технологиялар адамдардың мінез-құлқын айқындап, олардың шешім қабылдау еркіндігін шектей алады. Мысалы, жасанды интеллектінің ұсыныс жүйелері біздің ақпараттық кеңістігімізді қалыптастырып, қандай мазмұнды тұтынатынымызды анықтайды, ал алгоритмдік басқару жұмысқа орналасу немесе несие беру сияқты маңызды шешімдерді реттей алады. Осылайша, адам өз еркіндігін сақтап отыр ма, әлде технологиялардың ықпалымен алдын ала белгіленген таңдау жасай ма деген сұрақ туындайды.

Бұл тұрғыда цифрлық гуманитаристикадағы жауапкершілік технологиялық прогресті адамгершілік құндылықтарға сай бағыттауды қарастырады. Егер технология адамдардың шешім қабылдау мүмкіндігін шектеп, оларға таңдау еркіндігінен гөрі бақылау механизмдерін ұсынса, онда ол этикалық тұрғыдан қауіпті болмақ. Сол себепті технологияны дамытқанда оның адамға тигізетін ықпалын үнемі бағалап, адамның еркіндігін шектемей, керісінше, кеңейтетін мүмкіндіктер жасау қажет.

Гуманитарлық ғылымдар мен философия бұл үдерісте маңызды рөл атқарады. Технологияны тек техникалық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар мәдени, әлеуметтік және моральдық контексте қарастыру қажет. Цифрлық гуманитаристика технологияны адамның игілігіне бағыттаудың жолдарын іздей отырып, оны бақылауда ұстауға, жауапкершілік шеңберінде дамытуға және әділеттілікті қамтамасыз етуге тырысады.

Хайдеггердің концепциясы қазіргі цифрлық дәуірде маңызды мәнге ие. Адамзат технологияны толық бақылауға ала алмаса да, оның даму бағытын моральдық құндылықтарға сәйкес реттей алады. Цифрлық гуманитаристика осы үдерісті зерделеп, технология мен адам еркіндігінің үйлесімін қамтамасыз етуге ұмтылады. Цифрлық гуманитаристикадағы этика мен жауапкершілік мәселелері философиялық тұрғыдан маңызды талдау объектісі болып саналады. Канттың универсализм қағидасы, Ролздың әділдік теориясы және Аристотельдің ізгілік этикасы цифрлық кеңістіктегі моральдық нормаларды анықтауға көмектеседі. Цифрлық гуманитаристика адамзат өркениетінің жаңа парадигмасын қалыптастырып жатқандықтан, оның этикалық негіздерін бекіту — болашақтағы тұрақты дамудың басты шарттарының бірі.

Цифрлық гуманитаристикада ақпараттық әділеттіліктің бірнеше маңызды аспектілері бар. Ол ақпаратқа тең қолжетімділік — заманауи қоғамдағы негізгі этикалық сұрақтардың бірі. Цифрлық технологиялардың дамуы білімге, мәдениетке және түрлі ресурстарға қолжетімдікті кеңейтті, алайда бұл қолжетімдік адамдардың бәріне бірдей емес. Әлеуметтік-экономикалық теңсіздік, инфрақұрылымдық шектеулер және білім деңгейіндегі алшақтық кейбір адамдарды цифрлық әлемнен шеттетеді. Ақпараттық әділдік қағидаттары бұл теңсіздікті жоюға және цифрлық технологияларды инклюзивті етуге бағытталуы тиіс [6; 127].

Жеке деректерді қорғау — цифрлық кеңістіктегі әділеттіліктің ажырамас бөлігі. Қазіргі уақытта көптеген платформалар мен компаниялар пайдаланушылардың жеке мәліметтерін жинап, оларды коммерциялық немесе саяси мақсаттарда пайдаланады. Бұл мәселе ақпараттық әділеттілік тұрғысынан жеке өмірге қол сұқпау және пайдаланушылардың өз деректеріне бақылау жасау құқығы сияқты маңызды аспектілерді қамтиды. Көптеген елдерде деректерді қорғау заңдары қабылданғанымен, оларды толыққанды орындау және халықаралық деңгейде үйлестіру мәселелері әлі де өзекті болып отыр.

Деректердің меншік құқығы мен олардың қолданылуы туралы сұрақтар цифрлық гуманитаристикада ерекше орын алады. Деректер кімге тиесілі? Олар қалай және қандай мақсатта қолданылуы тиіс? Егер бір жеке тұлғаның немесе қоғамның мәліметтері ірі технологиялық корпорациялардың меншігіне айналса, бұл әділ ме? Мұндай сұрақтар әділеттіліктің жаңа өлшемдерін талап етеді. Деректердің әділ бөлінуі мен пайдаланылуы, сондай-ақ оларды жинау мен өңдеудегі

ашықтық цифрлық гуманитаристика үшін басты мәселелердің бірі болып қала береді. Ақпараттық әділеттілік цифрлық дәуірдегі негізгі этикалық қағидаттардың бірі ретінде жеке және қоғамдық мүдделер арасындағы теңгерімді қамтамасыз етуге бағытталған. Ақпаратқа қолжетімділік, жеке деректерді қорғау және деректердің әділ бөлінуі сияқты мәселелер қазіргі заманғы цифрлық этиканың ажырамас бөлігі болып саналады. Бұл қағидаттарды сақтау технологияның қоғамға қызмет етуін қамтамасыз етеді және әділетті цифрлық орта қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Моральдық философияның қағидаттары цифрлық технологиялардың дамуы барысында маңызды рөл атқарады. Этика мен әділеттік қағидаттарын ескере отырып жасалған цифрлық жүйелер қоғамдағы теңдік пен сенімділікті нығайтуға ықпал етеді. Цифрлық гуманитаристика осы міндеттерді зерттеп, технология мен адамгершілік құндылықтардың үйлесімін қамтамасыз етуге ұмтылады. [7].

Цифрлық гуманитаристикадағы этика мен жауапкершілікті зерттеу — қазіргі заманның маңызды міндеттерінің бірі. Бұл салада этикалық нормаларды сақтау ғылыми жұмыстың сапасын арттырып қана қоймай, қоғамның цифрлық технологияларға деген сенімін нығайтады. Этикалық мәселелерді ескеру арқылы цифрлық гуманитаристика қоғамның мәдени және ғылыми құндылықтарын сақтауға, әділеттілік пен жауапкершілікті қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Цифрлық гуманитаристикада авторлық құқық және интеллектуалдық меншік мәселелері де ерекше маңызға ие. Мәдени мұраны цифрландыру кезінде шығармашылық еңбектің түпнұсқа авторларын мойындау және олардың құқықтарын қорғау қажеттілігі туындайды. Цифрлық форматтағы деректердің таралуы олардың заңсыз қолданылу мүмкіндігін арттырады. Осыған байланысты, зерттеушілер авторлық құқықтарды сақтау мен интеллектуалдық меншікті қорғауға бағытталған этикалық ережелерді ұстануы тиіс [8; 215].

Цифрлық гуманитаристикада зерттеулердің нәтижелерін әділ пайдалану мәселесі де маңызды. Цифрлық технологиялар арқылы алынған ғылыми нәтижелер кейде манипуляция жасау немесе жалған ақпарат тарату мақсатында теріс қолданылуы мүмкін. Бұл ғылыми этиканың бұзылуына және қоғамдық сенімнің төмендеуіне әкеледі. Зерттеушілердің цифрлық технологияларды қолдану барысында жауапкершілік танытуы, өз зерттеулерінің әлеуметтік салдарын ескеруі маңызды [9; 169].

Цифрлық гуманитаристикадағы этиканы зерттеу пәнаралық әдісті талап етеді. Деонтология, утилитаризм және философия этика тұрғысынан мәселелерді талдау зерттеушілерге этикалық шешімдер қабылдау барысында терең түсінік береді. Сонымен бірге, цифрлық гуманитаристикада халықаралық стандарттар мен нормаларды сақтау қажеттілігі туындайды. Мысалы, жеке деректерді қорғауға арналған заңдар мен этикалық кодекстер зерттеулердің әділ және жауапты түрде жүргізілуін қамтамасыз етуге көмектеседі [10; 12].

Сонымен қатар қазіргі қоғамда жасанды интеллект және автоматтандыру үдерістері терең өзгерістер тудырып, экономикалық, әлеуметтік, философиялық және антропологиялық салаларға айтарлықтай ықпал етуде [11; 45]. Соңғы алпыс жыл ішінде ақпараттық технологиялардың дамуы қоғамды интернет, үлкен деректер, суперкомпьютерлер, сенсорлық желілер, ми туралы ғылым және басқа да инновациялық технологияларды, соның ішінде жасанды интеллектіні кеңінен пайдалануға мәжбүр етті. Ғылыми-техникалық прогресс, экономикалық және әлеуметтік жағдайлардың өзгеруі жасанды интеллектінің дамуына алғышарттар жасады. Бүгінгі таңда жасанды интеллект әдістері әртүрлі салаларға еніп, технологиялық жаңалықтарға жол ашуда.

Жасанды интеллект білім беру, денсаулық сақтау, ауылшаруашылық, әлеуметтік басқару, қоршаған ортаны қорғау, қалалық және кеңістіктік жоспарлау, құқық қорғау және сот жүйелерінде кеңінен қолданылып, адамдардың өмір сүру сапасын арттыруға ықпал етеді [12]. Бұл технологиялар инфрақұрылымдық және әлеуметтік нысандардың жағдайын дәл анықтап, болжам жасап, алдын алу шараларын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жасанды интеллект адамдардың топтық мінез-құлқы мен психологиялық көңіл-күйіндегі өзгерістерді болжай отырып, әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етуге көмектеседі.

Алайда, жасанды интеллектінің дамуы көптеген шешілмеген мәселелерді, соның ішінде цифрлық кеңістіктегі этика мен жауапкершілікке қатысты сұрақтарды туындатады. Киберэтика немесе цифрлық этика — бұл философиялық бағыт, ол компьютерлер мен ақпараттық технологияларды пайдалану этикасын зерттейді. Киберэтика жеке деректердің құпиялылығы, жалған ақпараттан қорғау, ақпараттық ресурстардың қолжетімдігі, интеллектуалдық меншік құқықтары және деректер қауіпсіздігі мәселелерін қамтиды.

Цифрлық технологиялардың кең таралуына байланысты мемлекеттер өздерінің этикалық міндеттемелері мен әлеуметтік жауапкершілігін қарастыруы қажет. Мысалы, «Цифрлық Қазақстан»

мемлекеттік бағдарламасында арнайы этикалық бөлім қарастырылмаған. Бағдарлама негізінен елдің цифрлық инфрақұрылымын дамытуға, экономиканы цифрландыруға және халықтың цифрлық сауаттылығын арттыруға бағытталған. Дегенмен, цифрлық технологияларды енгізу барысында этикалық мәселелерді ескеру маңызды. Цифрлық қызметтер әділ, инклюзивті және әлеуметтік пайдалы болуы тиіс. Сонымен қатар, цифрлық сенім ұйымдардың брендтік құндылығы мен нарықтық беделінің маңызды факторы ретінде қарастырылады. Сондықтан білім беру ордаларында, ғылыми институттарда, мемлекеттік мекемелерде, компанияларда цифрлық этика мәдениетін қалыптастыру, қызметкерлерді әділдік, қауіпсіздік және моральдық жауапкершілік қағидаттарына сай жұмыс істеуге үйрету маңызды [13].

Цифрлық гуманитаристикадағы этика қоғамның әлеуметтік, саяси және моральдық құрылымын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) қоғам мен қоршаған ортаға тигізетін әсерін зерттеу цифрлық этиканың негізгі бағыттарының бірі болып саналады. Жасанды интеллект этикасы — бұл технологияларды әзірлеу және пайдалану кезінде моральдық нормаларды сақтауға бағытталған қағидаттар мен әдістер жиынтығы. Жасанды интеллектіге қатысты этикалық мәселелер, әсіресе автономды жүйелердің адам өміріне ықпалы, робозтика және алгоритмдердің әлеуметтік әділеттілігі тұрғысынан қарастырылуы қажет [14].

Алгоритмдер қазіргі заманғы әлеуметтік инфрақұрылымның негізіне айналып, жеке және қоғамдық өмірімізге тікелей ықпал етеді. Үлкен деректердің өсуі мен есептеу технологияларының жетілдірілуіне байланысты алгоритмдер деректерді өңдеу мен талдаудың қуатты құралына айналды. Алайда, олар этикалық тұрғыдан бейтарап емес, өйткені алгоритмдер арқылы жасалған шешімдер әділетсіздікке немесе дискриминацияға әкелуі мүмкін [15].

Алматыда өткен Digital Almaty 2025 (31 қаңтар — 1 ақпан) форумында жасанды интеллектінің (ЖИ) этикасы мен жауапкершілігіне ерекше назар аударылды. «ЖИ және адам: қауіп пе, игілік пе?» атты панельдік сессияда жетекші мамандар ЖИ-дің этикалық, қауіпсіздік және реттеу мәселелерін талқылады. Сарапшылар ЖИ-дің артықшылықтары мен ықтимал қатерлерін, оның ішінде дербес деректердің құпиялылығын бұзу қаупін атап өтті. Мысалы, 2024 жылы қазақстандықтар интернеттегі алаяқтық салдарынан 45 млрд теңге жоғалтқан, оның 98 %-ында жеке деректерін өз еркімен берген [16].

ЖИ-дың қарқынды дамуы оның этикалық және әлеуметтік аспектілерін мұқият қарастыруды талап етеді. Digital Almaty 2025 форумы осы мәселелерді талқылауға және ЖИ-ді жауапкершілікпен енгізу жолдарын іздеуге арналған маңызды алаң болды.

Жасанды интеллектінің этикалық қағидаларын мемлекеттік басқару, «ақылды қала» жүйелері, цифрлық әкімшілік процестер мен қоғамдық инфрақұрылымға енгізу ерекше маңызға ие. Мысалы жасанды интеллектінің қауіпсіздігі мен қоғамдық жауапкершілігін қамтамасыз ету үшін ол этикалық стандарттарға сәйкес дамытылуы тиіс. Цифрлық платформалар мен бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеуші компаниялар үшін этикалық нормаларды сақтау басымдыққа айналуы керек. Жасанды интеллект негізіндегі технологиялар азаматтардың сенімін нығайтып, басқарушылық шешімдердің сапасын арттыруға және жоғары технологиялық өндірісті дамытуға бағытталуы тиіс.

Қорытынды

Цифрлық гуманитаристика мен моральдық философияның тоғысында этика, әділеттілік және адам еркіндігі мәселелері өзекті бола түсуде. Ақпараттық әділеттілік, алгоритмдік шешімдердегі моральдық жауапкершілік және технологияның адам болмысына ықпалы — қазіргі заманның басты философиялық және практикалық сұрақтарының бірі.

Қазіргі цифрлық кеңістікте әділеттілік қағидаттарын сақтау — маңызды міндеттердің бірі. Деректерге тең қолжетімділік, жеке мәліметтердің қорғалуын қамтамасыз ету және технологиялардың әділдігін сақтау қоғамның тұрақты дамуы үшін қажет. Ақпараттық технологиялар адам өмірін жеңілдеткенімен, олардың дұрыс қолданылмауы әлеуметтік теңсіздікті арттыруы мүмкін. Сондықтан цифрлық ресурстарды әділ бөлу және олардың ашықтығын қамтамасыз ету басты қағидаттар ретінде қарастырылуы тиіс.

Алгоритмдік шешімдерде моральдық өлшемдерді ескеру ерекше маңызға ие. Көптеген жасанды интеллект жүйелері шешім қабылдау барысында объективті болып көрінгенімен, олар бастапқы деректер мен бағдарламалауда жіберілген қателіктерге тәуелді. Осыған байланысты алгоритмдердің ашықтығы мен есептілігі күшейтілуі керек. Жауапкершілік принциптерін сақтамайтын жүйелер әділетсіздік пен әлеуметтік шиеленістердің көзіне айналуы мүмкін.

Технологиялық дамудың қарқынды жүруі адамның еркіндігі мен шешім қабылдау мүмкіндіктеріне тікелей әсер етеді. Қазіргі заманғы технологиялар тек құрал ғана емес, сонымен қатар адамның өмір сүру салтын, ойлау жүйесін және болмысты қабылдау тәсілін өзгертетін күшке ие. Бұл жағдайда технологияны басқару мен оны дұрыс бағытта дамыту — қоғам алдындағы маңызды міндеттердің бірі.

Цифрлық гуманитаристикадағы этика мен ақпараттық әділеттік қазіргі қоғамның маңызды мәселелерінің бірі болып саналады. Ақпаратқа тең қолжетімдік, жеке деректерді қорғау, деректердің әділ бөлінуі және интеллектуалдық меншік құқықтарының сақталуы цифрлық әлемдегі әділеттікті қамтамасыз етудің негізгі аспектілері саналады. Жасанды интеллект пен алгоритмдер адам өміріне айтарлықтай ықпал етіп, әлеуметтік құрылымдарды өзгертуде. Алайда, бұл технологиялардың дамуы жаңа моральдық және құқықтық сұрақтарды тудырады, әсіресе дербес деректердің құпиялылығы мен этикалық шешімдерді қабылдау мәселелері өзекті болып отыр.

Жасанды интеллектінің жауапкершілікпен дамытылуы және оның адамзат мүддесіне сай қолданылуы маңызды. Осыған байланысты цифрлық этика қағидаттарын сақтау және технологиялардың әділетті дамуын қамтамасыз ету цифрлық гуманитаристика саласының басты міндеттерінің бірі болып қала береді. Бұл қағидаттар болашақта цифрлық қоғамның тұрақты және инклюзивті дамуына ықпал етіп, адам мен технологияның үйлесімді өзара әрекеттесуін қалыптастыруға көмектеседі.

Қорытындылай келе, цифрлық гуманитаристика моральдық және әлеуметтік қағидаттарды сақтау арқылы технологиялық дамудың адам игілігіне қызмет етуін қамтамасыз етуі тиіс. Этика, әділеттік және жауапкершілік қағидаттарын ұстану — цифрлық дәуірде тұрақты және үйлесімді қоғам құрудың басты шарты.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант; пер. с нем. — М.: Академический проект, 2020. — 224 с.
- 2 Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз; пер. с англ. — М.: Новое издательство, 2020. — 560 с.
- 3 Сандел М. Либерализм и границы справедливости / М. Сандел; пер. с англ. — М.: Издательство Института Гайдара, 2019. — 272 с.
- 4 Аристотель. Никомахова этика / Аристотель; пер. с древнегреч. — М.: Эксмо, 2021. — 416 с.
- 5 Хайдеггер М. Вопрос о технике / М. Хайдеггер; пер. с нем. — СПб.: Высшая религиозно-философская школа, 1993. — 128 с.
- 6 Floridi L. The Ethics of Information / L. Floridi. — Oxford University Press, 2013. — 256 p.
- 7 Bynum T.W. Computer and Information Ethics [Electronic resource] / T.W. Bynum // Stanford Encyclopedia of Philosophy, — 2008. — Access mode: <https://plato.stanford.edu/entries/ethics-computer/>.
- 8 Terras M. Defining Digital Humanities: A Reader / M. Terras, J. Nyhan, E. Vanhoutte. — Ashgate, 2013. — 480 p.
- 9 Bod R. A New History of the Humanities: The Search for Principles and Patterns from Antiquity to the Present / R. Bod. — Oxford University Press, 2013. — 400 p.
- 10 UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence / UNESCO. — 2020. — 48 p.
- 11 Blommaert T. The Fourth Industrial Revolution and Business / T. Blommaert, S. Brook. — Moscow: Alpina Publisher, 2019. — 204 p.
- 12 Ethical and Social Implications of AI. Digital Ethics Lab, Oxford Internet Institute [Electronic resource]. — Access mode: <https://digitalethicslab.oxi.ox.ac.uk/esiai-ethical-and-social-implications-of-ai/>
- 13 Adilet. Қазақстан Республикасының «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Заң жобасы. — [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>
- 14 Deloitte. Owning Digital Responsibility and Ethics. Future of Risk in the Digital Era. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www2.deloitte.com/us/en/pages/advisory/articles/digitalethics.html>
- 15 Henshall A. What is Digital Ethics? [Electronic resource] / A. Henshall. — Access mode: <https://www.process.st/digital-ethics/>
- 16 Целиноград ауданының әкімдігі. Целиноград ауданының баспасөз хабарламасы. — [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/aqmola-selinograd/press/news/details/686686>

А.Е. Аккулиева, Г.Ж. Нурышева

Этика и ответственность в цифровой гуманитаристике: философский анализ

В статье рассматриваются ключевые этические и философские проблемы цифровой гуманитаристики (Digital humanities). Авторы анализируют философские основы ответственности и этических принципов, лежащих в основе человеческой деятельности, подчеркивая важность критического подхода при использовании цифровых данных. Представленные примеры и методологические подходы демонстрируют как позитивные, так и негативные последствия цифровизации гуманитарных исследований, а также подчеркивают необходимость установления этических норм и стандартов в цифровую эпоху. В работе предлагаются рекомендации, способствующие устойчивому и безопасному развитию цифровой гуманитаристики. Цель исследования — выявить основные этические принципы, применяемые в цифровой гуманитаристике, и изучить их философские основания, включая теоретические парадигмы, этические нормы и методы обоснования практик. Для выявления недостатков и направлений развития цифровой гуманитаристики проводится критический анализ существующих практик. Авторы изучают мировые стратегии, направленные на повышение уровня этики и ответственности в современных исследовательских инициативах, и формулируют конкретные рекомендации. Статья представляет ценность для ученых, студентов и практиков, работающих в сфере цифровой гуманитаристики, а также для всех, кто интересуется вопросами, возникающими на пересечении технологий и гуманитарного знания.

Ключевые слова: цифровая гуманитаристика, философия, этика, ответственность, развитие, общество, цифровизация, искусственный интеллект, киберэтика.

A.E. Akkuliyeva, G.Zh. Nuryшева

Ethics and Responsibility in Digital Humanities: A Philosophical Analysis

This article examines the key ethical and philosophical issues in digital humanities. The authors analyze the philosophical foundations of responsibility and ethical principles underlying human activity, emphasizing the importance of a critical approach in the use of digital data. The discussed examples and methodological approaches illustrate both positive and negative effects of digitizing humanities research. The article highlights the necessity of establishing ethical standards and norms in the digital era and provides recommendations for ensuring the sustainable and secure development of digital humanities. The research aims to identify the fundamental ethical principles applied in digital humanities and explore their philosophical foundations, including theoretical paradigms, ethical norms, and approaches to justifying practices. A critical analysis of existing practices is conducted to determine shortcomings and development directions in this field. The authors investigate global strategies for enhancing ethics and responsibility in contemporary research initiatives and offer specific recommendations. This article serves as a valuable resource for scholars, students, and practitioners in digital humanities, as well as for anyone interested in the emerging questions at the intersection of technology and the humanities.

Keywords: Digital humanities, philosophy, ethics, responsibility, development, society, digitalization, artificial intelligence, cyberethics.

References

- 1 Kant, I. (2020). *Osnovy metafiziki нравственности* [Groundwork of the Metaphysics of Morals]. (Translated from German). Moscow: Akademicheskii proekt [in Russian].
- 2 Rawls, J. (2020). *Teoriia spravedlivosti* [A Theory of Justice]. (Translated from English). Moscow: Novoe izdatel'stvo [in Russian].
- 3 Sandel, M. (2019). *Liberalizm i granitsy spravedlivosti* [Liberalism and the Limits of Justice]. (Translated from English). Moscow: Izdatel'stvo Instituta Gaidara [in Russian].
- 4 Aristotle. (2021). *Nikomakhova etika* [Nicomachean Ethics]. (Translated from Ancient Greek). Moscow: Eksmo [in Russian].
- 5 Heidegger, M. (1993). *Vopros o tekhnike* [The Question Concerning Technology]. (Translated from German). Moscow: Vysshiaia religiozno-filosofskaiia shkola [in Russian].
- 6 Floridi, L. (2013). *The Ethics of Information*. Oxford University Press.
- 7 Bynum, T. W. (2008). Computer and information ethics. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Stanford University. [plato.stanford.edu](https://plato.stanford.edu/entries/ethics-computer/). Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/ethics-computer/>
- 8 Terras, M., Nyhan, J., & Vanhoutte, E. (2013). *Defining Digital Humanities: A Reader*. Ashgate.
- 9 Bod, R. (2013). *A New History of the Humanities: The Search for Principles and Patterns from Antiquity to the Present*. Oxford University Press.

- 10 UNESCO. (2020). Recommendation on the ethics of artificial intelligence. *unesdoc.unesco.org*. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381137>
- 11 Blommaert, T., & Brook, S. (2019). *The Fourth Industrial Revolution and Business*. Moscow: Alpina Publisher.
- 12 Digital Ethics Lab, Oxford Internet Institute. (n.d.). Ethical and social implications of AI. *digitaethicslab.oii.ox.ac.uk*. Retrieved from <https://digitaethicslab.oii.ox.ac.uk/esiai-ethical-and-social-implications-of-ai/>
- 13 (2017). Adilet. Qazaqstan Respublikasynyn «Tsifirlyq Qazaqstan» memlekettik bagdarlamasyn bekitu turaly. Zan zhobasy [On approval of the state program of the Republic of Kazakhstan «Digital Kazakhstan». Draft law]. (n.d.). *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827> [in Kazakh].
- 14 Deloitte. (n.d.). Owning digital responsibility and ethics: Future of risk in the digital era. *deloitte.com*. Retrieved from <https://www2.deloitte.com/us/en/pages/advisory/articles/digitaethics.html>
- 15 Henshall, A. (n.d.). What is digital ethics? Process Street. *process.st*. Retrieved from <https://www.process.st/digital-ethics/>
- 16 (2023). Tselinograd audanynyn akimdigi. Selenograd audanynyn baspasoz khabarlamasy [Akimat of the Tselinograd region. Tselinograd District Press Release]. *gov.kz*. Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/aqmola-selinograd/press/news/details/686686> [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Акқулиева Әсия — докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-6050-7389>

Нұрышева Гүлжихан — философия ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-6640-8111>

Information about the authors

Akkuliyeva Assiya — Doctoral Student, Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-6050-7389>

Nurysheva Gulzhikhan — Doctor of Philosophy, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-6640-8111>

N.K. Aljanova^{1*}, Zh. Zhumashova², I. Alibayeva³, N. Mukan⁴^{1,4}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan²Texas A&M University, Texas, USA³Nazarbayev University Research Centre for Entrepreneurship, Astana, Kazakhstan(e-mail: nurlykhan.naa@gmail.com; stellazhuldyz@tamu.edu; indira.alibayeva@nu.edu.kz; mukan.nurzat@gmail.com)

The Homeland as a Moral Horizon: Philosophical Reflections on Return Migration and Identity Among Repatriated Kazakhs

This article explores ethnic return migration to Kazakhstan through a moral-philosophical lens, focusing on the lived experiences of Qandas — ethnic Kazakhs returning from China, Mongolia, and Uzbekistan. While previous research has examined policy frameworks and integration challenges, this study reinterprets return as an ethical and existential process. Drawing on Heidegger's concepts of dwelling and being-at-home, and the notion of moral geography, we argue that repatriation is experienced as a striving toward a moral horizon rather than a mere relocation. Through narrative interviews with returnees, we reveal how ancestral land is imagined not only as a birthplace but as a space of obligation, memory, and identity reconstruction. Yet returnees often face exclusion and dissonance, complicating state narratives of national restoration. By bridging migration studies, moral philosophy, and phenomenology, this paper illuminates how return becomes an ongoing ethical negotiation of belonging, recognition, and self-becoming in post-Soviet Kazakhstan.

Keywords: Ethnic return migration, moral geography, repatriation, Kazakhstan, moral horizon, narrative identity, phenomenology, post-Soviet identity, belonging.

Introduction

In the wake of Kazakhstan's independence, the state entered an ambitious nation-building project that included a targeted policy of ethnic repatriation. In the wake of Kazakhstan's independence, the state entered an ambitious nation-building project that included a targeted policy of ethnic repatriation. Known officially as the Repatriates (Qandas) program, this initiative aimed to restore demographic balance and reconnect the nation with its diasporic communities dispersed across Uzbekistan, Mongolia, China, Russia, and beyond. While much scholarly attention has been devoted to the socio-economic integration of repatriates and the political logic behind co-ethnic migration [1, 2, 3], less explored is the deeper philosophical terrain underlying this return: What does it mean to “come home” after decades — even centuries — of absence? How do returnees reimagine the homeland not merely as a geopolitical space, but as a moral horizon of identity, belonging, and historical justice?

This paper addresses these questions by situating the narratives of return migrants within a philosophical framework that draws on Heidegger's concepts of “dwelling” and “being-at-home” [3], moral philosophy on belonging, and emergent articulations of Kazakh moral geographies. We explore how repatriated Kazakhs experience homeland as more than an administrative category or policy instrument — as a space suffused with existential meanings, ethical obligations, and a yearning for ancestral continuity.

The repatriate narratives collected articulate a powerful emotional orientation toward homeland that echoes what Tsuda [4] describes as “diasporic homecoming” — a return animated not by geographic familiarity alone but by an ethical and symbolic re-rooting. These stories reflect what Cohen terms the “restorationist impulse,” [5] where migrants view return not simply as strategic relocation but as the repair of moral and cultural ruptures inherited from Soviet and post-Soviet history. Bonnenfant [6] further emphasizes the co-production of homeland through discourse and affect, a process evident in returnees' attempts to realign their lives with a meaningful Kazakh identity. For many, the act of return represents a horizon of ethical belonging: a desire not only to live in Kazakhstan, but to live as Kazakhs again, restoring a sense of self in relation to land, history, and future generations.

Theoretically, this paper brings philosophical perspectives into dialogue with grounded migration narratives. It bridges the often-siloed disciplines of moral philosophy, phenomenology, and migration studies to argue that return migration can be read as an act of moral reconstitution — a striving to reclaim both personal and collective coherence after the dislocations of empire, modernity, and exile. In so doing, we build upon

* Corresponding author's e-mail: nurlykhan.naa@gmail.com

existing work on the politics of repatriation [7], post-Soviet identity transitions [8], and the ethical dimensions of homeland and citizenship.

Through a close reading of repatriates' life stories, we argue that homeland functions not as a fixed or given category, but as a "moral horizon" — an aspirational space of being where memory, identity, and responsibility are reconfigured. This horizon is not always reached, nor is it free of contradiction. Yet it persists as a guiding structure of feeling that animates the repatriation experience. By centering this moral-philosophical lens, our study contributes new insights to debates on belonging, postcolonial statecraft, and the lived metaphysics of return.

Literature Review: Theoretical and Empirical Perspectives on Return Migration

In recent years, ethnic return migration has gained increasing scholarly attention as a complex process embedded not only in policy and demography, but also in affect, memory, and moral imaginaries. This is especially evident in the post-Soviet context of Kazakhstan, where the return of diasporic Kazakhs is entangled with broader nation-building efforts, historical redress, and the production of cultural belonging [9, 10]. While earlier migration studies emphasized dynamics and economic drivers [11], newer frameworks emphasize the subjective, symbolic, and emotional dimensions of return, including the longing for home and the ethical imperatives attached to ancestral land [4]. These shifts mark a movement away from assimilationist models of integration toward more relational understandings of transnational identity formation and affective citizenship.

Kazakhstan's Qandas repatriation program (formerly Oralman) represents a state-led effort to restore demographic balance and cultural authenticity by inviting ethnic Kazakhs from abroad to return to their historical homeland. Official rhetoric casts this return as both a patriotic duty and a redemptive act that symbolically reverses Soviet-era marginalization [12, 8]. Yet, field-based research and policy critiques show that returnees frequently encounter linguistic exclusion, bureaucratic hurdles, and a perceived cultural gap between themselves and local Kazakhs [13, 14]. While repatriates are welcomed symbolically, their integration often unfolds in contexts of economic precarity and social ambivalence. This tension between ideological inclusion and practical exclusion underscores the disjuncture between the nation's moral discourse and the lived experiences of return migrants.

Scholars have increasingly turned to micro-level ethnographic accounts to uncover the complexity of repatriate experiences. Dalelkhan et al. [14] and Bokayev [15] emphasize the diversity of adaptation strategies among returnees, shaped by variables such as origin country, educational background, and family networks. Xiang, Yeoh, and Toyota [16] introduce the notion of "return as reordering," framing repatriation as an active remaking of social and moral worlds rather than a linear process of reintegration. This resonates with findings from Werner [17], who documents how returnees negotiate belonging and cultural legitimacy in everyday life, often by invoking ancestral memory, religious piety, and national loyalty.

A distinct feature of Kazakhstan's return migration lies in its entanglement with postcolonial identity reconstruction. Scholars such as Cerny [18], Bonnenfant [19], and Kuşçu [20] highlight how returnees from China and Mongolia encounter conflicting narratives of Kazakhness — between the Russified, urban, and bureaucratically institutionalized identity of local Kazakhs, and the more traditionalist, often rural, cultural practices of returnees. These tensions manifest not only in language use and dress but also in divergent moral worldviews. Repatriates are thus caught in a liminal space, recognized as kin yet rendered symbolically foreign. This symbolic exclusion challenges the coherence of the national project and exposes the limits of state-centric integration frameworks [21].

The return process is often animated by what Sanders [22] calls "homeland mythmaking" — a form of affective orientation toward an idealized place of belonging. In the Kazakh context, this is evident in narratives that describe return as a fulfillment of intergenerational promise or as an act of spiritual restoration (Interview data). Many returnees articulate their journey as a moral obligation to ancestors and future descendants, rather than as a response to material incentives. Such expressions align with what Cohen [5] terms the "restorationist impulse" in diaspora studies — the desire to re-anchor the self in ancestral space through return.

Yet these moral aspirations often confront the pragmatic realities of institutional life. Studies by Terlikbayeva [23], Kalshabayeva et al. [24], and Bokayev et al. [15] reveal how returnees struggle with school integration, labor market access, and housing allocation — domains in which their status as Qandas does not always confer tangible advantage. Moreover, repatriates from Mongolia and China often lack the linguistic capital required for full participation in civic and educational life, further exacerbating their mar-

ginalization. These tensions illustrate how the moral grammar of return is not always legible to host institutions, leading to friction between state narratives and lived experience.

Scholars have critiqued the methodological nationalism that undergirds much of migration research, urging more attention to translocal agency, affect, and moral geographies [25, 26]. In response, recent studies emphasize the need to reconceptualize return not as a re-entry into a static homeland, but as a process of ethical self-formation. Returnees do not simply cross borders — they reconfigure moral relationships to land, kin, and nation. Xiang et al. [16] and Bonnenfant [19] suggest that these reconfigurations offer an alternative ontology of home, grounded in affective labor, cultural negotiation, and embodied memory.

Despite these developments, few studies engage deeply with the philosophical stakes of repatriation. Questions about the ethical meaning of homeland, the moral obligations embedded in return, and the existential reconstitution of self-remain under-theorized. Existing frameworks emphasize institutional, economic, and identity-based integration, but tend to neglect how return is experienced as a moral horizon — a striving to fulfill ancestral bonds, cultural authenticity, and self-transcendence. This study contributes to filling this gap by foregrounding return migration as a site of ethical becoming, drawing on phenomenological, moral philosophical, and postcolonial lenses.

The extant literature on ethnic return migration in Kazakhstan reveals a complex interplay between state discourse, individual aspiration, and structural constraint. While state policies frame returns as a form of national consolidation, the lived experience of repatriates points to a deeper ethical and affective process — one that involves memory, struggle, and the search for moral coherence. By situating repatriation within a philosophical framework, this study offers a new lens through which to understand the homeland not merely as a destination, but as a moral and existential horizon. The extant literature on ethnic return migration in Kazakhstan reveals a complex interplay between state discourse, individual aspiration, and structural constraint. While state policies frame returns as a form of national consolidation, the lived experience of repatriates points to a deeper ethical and affective process — one that involves memory, struggle, and the search for moral coherence. By situating repatriation within a philosophical framework, this study offers a new lens through which to understand the homeland not merely as a destination, but as a moral and existential horizon.

Methodology

This study adopts a qualitative, interpretive methodology grounded in narrative inquiry and philosophical analysis. The primary data consist of life-history interviews with ethnic Kazakh returnees (Qandas) who migrated from Uzbekistan, China, and Mongolia to Kazakhstan. The narratives were collected through semi-structured interviews as part of a broader ethnographic research project on post-Soviet identity reconstruction. The interviews emphasized open-ended storytelling, enabling participants to reflect on their motivations, experiences of return, and evolving sense of identity and belonging. Thematic analysis was used to trace recurring motifs such as ancestral duty, spiritual return, cultural alienation, and the moral framing of the homeland. These themes were then situated within a philosophical framework informed by existential phenomenology, ethics of recognition, and moral geography.

Rather than treating repatriation solely as a socio-political event or policy outcome, this study approaches the return as a moral and existential act. Drawing on interpretive methods inspired by hermeneutic philosophy, the analysis reads returnee narratives not only for their descriptive content but for the meanings they generate about selfhood, homeland, and ethical becoming. Concepts such as Heidegger's dwelling [3], Ricoeur's "narrative identity" [27], and Charles Taylor's theory of recognition [28] serve as analytical lenses through which the lived experiences of Qandas are examined. This layered approach allows for an exploration of how returnees navigate both external challenges (e.g., bureaucracy, integration) and internal tensions (e.g., fragmented identity, longing, ancestral obligation), illuminating the homeland as not just a territorial space but a moral horizon in the making.

Discussion and Results

Homeland as Dwelling: Repatriation Through a Heideggerian Lens

Martin Heidegger's concept of "dwelling" [3] refers not simply to inhabiting a house or territory, but to a way of being-in-the-world rooted in care, meaning, and authenticity. To dwell, for Heidegger, is to be attuned to the rhythms of the world — to build, cultivate, and preserve one's place within a meaningful horizon of existence. In the context of Kazakh repatriation, "dwelling" can be reinterpreted as an act of moral-

spatial recovery — a return to what is felt as an ontologically appropriate environment where one's identity is not merely tolerated but affirmed through landscape, kinship, and memory.

The narratives of Qandas reveal that a return to Kazakhstan is often imagined as a way of restoring dwelling in this philosophical sense. One returnee from western Mongolia said: “We grew up calling Kazakhstan our true homeland, even if we had never seen it. When we arrived, I felt like I had finally put my feet where my grandfather's dreams stood.” This is not just a spatial relocation but an existential affirmation — a step toward what Heidegger calls being-at-home, where one's world and one's self come into alignment. The homeland becomes a site of ontological closure — the place where historical time (ancestry) and lived time (present belonging) converge.

Yet, Heidegger's ideal of dwelling assumes a pre-existing harmony between individual and place — an assumption that is deeply troubled in the case of Kazakh return migration. Many Qandas describe experiences of exclusion, disappointment, and cultural disorientation upon arrival. For example, a returnee from Xinjiang recounted: “We imagined Kazakhstan to be the land of Kazakhs, but when we spoke our Kazakh, people laughed. They said it sounded ancient.” Such moments expose the rupture between idealized belonging and social reality. Heideggerian dwelling, as a grounded harmony between self and world, becomes aspirational rather than descriptive — a goal rather than a given.

This tension reveals the incompleteness of homecoming. Returnees often express a paradoxical sentiment: that they are physically in Kazakhstan, but not yet of it. In Heideggerian terms, they inhabit the “worldhood” of Kazakhstan — its roads, institutions, villages — but not its “lifeworld” of mutual recognition and embeddedness. The failure of immediate dwelling reveals the fragility of ontological security in post-Soviet space, where return does not guarantee belonging, and home must be reassembled through social labor and symbolic negotiation.

Thus, dwelling for Kazakh returnees is a process — a form of moral world-making. It requires not only geographic return but affective reintegration, linguistic alignment, and cultural reconciliation. It also demands recognition by others — what Charles Taylor calls “the politics of recognition” [28] — to render one's identity legible and legitimate. Without such recognition, the homeland remains a spectral promise: close enough to touch, but not yet capable of holding.

Moral Geographies and the Ethics of Return

The concept of ‘moral geography’ [29] invites us to think of space not as a neutral or inert backdrop, but as charged with values, emotions, and ethical obligations. For ethnic Kazakh returnees, the ancestral homeland is not simply a geopolitical entity but a space imbued with deep moral significance — a site where spiritual lineage, historical rectification, and ethical fulfillment intersect. The act of return, then, is not only about claiming citizenship or relocating physically; it is about fulfilling a moral duty to restore connection with land, kin, and cultural memory. This echoes what geographers like Smith [29] and Askins [30] describe as “emotionally inscribed” or “ethically saturated” landscapes — spaces to which people are not merely attached, but feel they ought to belong.

The moral orientation toward homeland emerges clearly in the narratives of Qandas across regions. A returnee from Karakalpakstan noted, “Our elders always told us: the soil that remembers you is the soil where you must die.” This expression of ancestral continuity reframes return not as a logistical decision, but as a culmination of intergenerational fidelity. Others speak of repatriation as “carrying out the will of the ancestors,” suggesting that return is an inherited responsibility rather than a personal migration choice. The landscape of Kazakhstan, in this reading, becomes a moral terrain — not necessarily familiar, but ethically correct. It is less a remembered homeland than a rightful one.

However, this morally charged return often collides with the social and cultural politics of belonging. Many returnees, particularly from China and Mongolia, describe being labeled as “zhat Kazakhtar” — “foreign Kazakhs” — and facing subtle exclusion despite their legal recognition as Qandas. A young returnee from Xinjiang recalled: “Even though we are Kazakhs, they say we are too different — we speak strangely, we pray more, we dress oddly. They think we are backwards.” These accounts underscore how the moral geography of homeland is not universally acknowledged within the receiving society. The homeland is not equally welcoming to all returnees; instead, it functions as a contested space where divergent moral claims compete for legitimacy.

These tensions reveal the disjuncture between official narratives of return — often saturated with nationalist idealism — and the actual terrain of ethical belonging. The Kazakh state's discourse frames returnees as heroes of national restoration, but social hierarchies and linguistic divisions often place them at the

margins of local communities. In this way, return reveals the unstable moral borders of the nation: who is seen as a ‘real Kazakh’ is not simply a matter of ancestry or citizenship but of cultural performance and social legibility. Returnees must continually enact their worthiness through proper speech, dress, and conduct, rendering the ethics of return conditional and performative.

Philosophically, this condition invites us to reconsider the nature of moral obligation in repatriation. Is the moral geography of homeland a two-way street — a place that calls and embraces? Or is it unidirectional — a space that is owed reverence but offers no guarantee of belonging in return? The Kazakh case suggests the latter: returnees often experience the homeland as a space of moral expectation, but not always moral fulfillment. In this context, return becomes an ethical trial — a test of one’s resilience, authenticity, and ability to dwell with dignity in a place that does not automatically recognize you. The homeland, therefore, is not a sanctuary but a crucible — where identity must be re-justified and belonging must be re-earned.

The Ancestral Land as an Ethical Horizon

For many Qandas, the ancestral land is not merely a destination or the endpoint of a migration journey but a powerful horizon of meaning — one that organizes life choices, moral aspirations, and identity work across generations. This orientation echoes Paul Ricoeur’s notion of “narrative identity” [27], where a person or community’s sense of self is shaped by the stories they inherit, tell, and project into the future. Return, in this sense, becomes part of a transgenerational moral arc — a way to reconcile the past with the present by restoring continuity with ancestral roots. A returnee from Uzbekistan described it succinctly: “We came here to close the circle.”

What makes the ancestral land an “ethical horizon” rather than merely a nostalgic or symbolic one is that it carries normative weight. It is not just desired; it is “owed” — to parents, to children, to the ancestors buried elsewhere, and to a vision of wholeness yet to be realized. This was repeatedly evident in the narratives of returnees who described their decision not as personal ambition but as moral duty. One woman from Karakalpakstan explained, “My father always said, ‘Kazakhstan is not just a country — it is our responsibility.’” These statements reveal that the homeland is not simply a space of belonging, but a space of “ethical striving”, where the return itself becomes a redemptive act meant to repair the historical dislocations inflicted by colonization, Sovietization, and displacement.

Yet, in practice, the moral horizon of homeland is often met with disillusionment. While the return may fulfill a promise to one’s ancestors, it often creates new fractures in the lives of returnees. They may find themselves alienated from local Kazakh communities, economically precarious, or forced to suppress aspects of their diasporic heritage in order to “fit in.” A young man who returned from Mongolia shared: “I thought we were coming home. But I didn’t expect to have to prove that I am Kazakh every day.” This sense of being ethically committed to a homeland that remains ambivalent toward one’s presence underscores the complexity of repatriation as more than a material or legal process — it is an ongoing ethical negotiation.

Philosophically, we can interpret this condition as an expression of “becoming at home” rather than “being at home.” Unlike traditional views of the homeland as a place of immediate recognition and belonging, the homeland for many Qandas operates as an aspirational moral horizon — something to work toward, not something one simply arrives in. It functions as what Levinas [31] might call an “infinite task”: not a destination that resolves identity but a field in which ethical selfhood is continually shaped and reshaped in relation to others, to history, and to place.

In this light, return migration among Kazakhs is not the closure of a circle, but the opening of a new ethical chapter — one marked by ambiguity, struggle, and the slow forging of belonging. The homeland, as it emerges in these narratives, is not an unchanging origin but a horizon always just ahead: a place where one’s presence must be justified, one’s roots must be cultivated, and one’s belonging must be built through time, relationship, and recognition. It is this ethical openness — rather than static tradition — that defines the homeland as a living moral terrain.

Conclusion

This study has explored ethnic return migration to Kazakhstan not merely as a demographic or policy phenomenon, but as a deeply ethical and existential process. Drawing on Heidegger’s notion of dwelling, theories of moral geography, and narrative identity, we have shown that the homeland operates for returnees not just as a place of birthright or legal entitlement but as a ‘moral horizon’ — a space charged with ancestral obligation, cultural continuity, and future aspiration. The return to Kazakhstan, as articulated in the voices of

Qandas from Mongolia, China, and Uzbekistan, is not simply a coming home. It is a morally structured journey of becoming — an effort to reinhabit the past while constructing a meaningful place in the present.

Yet this moral orientation toward the homeland is fraught with contradictions. While the Kazakh state frames return as a symbolic and nationalistic gesture of historical justice, returnees often face social ambivalence, institutional barriers, and cultural marginalization. The promise of homeland is frequently disrupted by linguistic hierarchies, exclusionary conceptions of “authentic Kazakhness,” and the emotional labor required to prove belonging. In these fractures between ideological narrative and lived experience, we find the real terrain of return — one that is not easily mapped onto policy documents or celebratory discourse. Instead, it is a terrain marked by ethical trial, negotiation, and the enduring gap between being in Kazakhstan and truly ‘being at home.’

By treating return migration as a moral-philosophical phenomenon, this paper contributes to a growing body of work that seeks to decolonize and humanize migration studies. It calls for greater attention to the affective, spiritual, and ethical dimensions of homecoming — to the unspoken labor of becoming legible within one’s supposed homeland. Ultimately, the homeland, as narrated by returnees, is less a point of origin and more a field of ethical action — a horizon that calls, tests, and transforms.

Ultimately, the homeland, as narrated by returnees, is less a point of origin and more a field of ethical action — a horizon that calls, tests, and transforms.

Acknowledgements

This research was supported by Project Grant No. AP19676658 from the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

References

- 1 Zhapakov S. M. et al. Problems of employment and adaptation of repatriates and their influence on the internal labor migration in Kazakhstan / S.M. Zhapakov, Y.T. Omirzhanov, A. Maulen, R. Omirtay, D.A. Azhinurina // Human Systems Management. — 2020. — Vol. 39. — № 2. — P. 141–154.
- 2 Калыш А. Поле и смыслы социокультурной интеграции этнических репатриантов / А. Калыш, Д. Касымова. — Алматы: Қазақ университеті, 2014. — 242 с.
- 3 El-Bizri N. Being at home among things: Heidegger’s reflections on dwelling / N. El-Bizri // Environment, Space, Place. — 2011. — Vol. 3. — № 1. — P. 47–71.
- 4 Tsuda T. When the diaspora returns home / T. Tsuda // A companion to diaspora and transnationalism. — 2013. — P. 172–189.
- 5 Cohen R.L. Provocations of restorative justice / R.L. Cohen // Social Justice Research. — 2001. — Vol. 14. — P. 209–232.
- 6 Bonnenfant I.K. Constructing the homeland: Kazakhstan’s discourse and policies surrounding its ethnic return-migration policy / I.K. Bonnenfant // Central Asian Survey. — 2012. — Vol. 31. — № 1. — P. 31–44.
- 7 Xiang B. Return: Nationalizing transnational mobility in Asia / B. Xiang, B.S.A. Yeoh, M. Toyota. — Duke University Press, 2013.
- 8 Zeveleva O. Political aspects of repatriation: Germany, Russia, Kazakhstan. A comparative analysis / O. Zeveleva // Nationalities papers. — 2014. — Vol. 42. — № 5. — P. 808–827.
- 9 Iskakov I.Z. Political Processes on the Eurasian Continent: Prehistory and Contemporary State / I.Z. Iskakov // RUDN Journal of Political Science. — 2024. — Vol. 26. — № 3. — P. 466–476.
- 10 Kudaibergenova D.T. The ideology of development and legitimation: Beyond “Kazakhstan 2030” / D.T. Kudaibergenova // Diverging paths of development in Central Asia. — Routledge, 2018. — P. 32–47.
- 11 De Haas H. The age of migration: International population movements in the modern world / H. De Haas, S. Castles, M.J. Miller. — Bloomsbury Publishing, 2019.
- 12 Yessenova S. “Routes and roots” of Kazakh identity: Urban migration in postsocialist Kazakhstan / S. Yessenova // The Russian Review. — 2005. — Vol. 64. — № 4. — P. 661–679.
- 13 Sharimova M. Repatriation in Kazakhstan: Relevance of Terminology and Social Adaptation (According to The Results of Sociological Research) / M. Sharimova // Journal of Psychology & Sociology. — 2024. — Vol. 88. — № 1.
- 14 Dalelkhan A. Return migration issues in Kazakh-Chinese relations: Mobility and immobility in migration of Kazakh diaspora in China / A. Dalelkhan, D. Mazhidenova, A. Azmukhanova, L. Tuleshova, S. Aliyeva // Opción. — 2018. — Vol. 34. — № 85. — P. 582–604.
- 15 Bokayev B. Ethnolinguistic identification and adaptation of repatriates in polycultural Kazakhstan / B. Bokayev, S. Zharkynbekova, K. Nurseitova, A. Bokayeva, A. Akzhigitova, S. Nurgalieva // Journal of Language, Identity & Education. — 2012. — Vol. 11. — № 5. — P. 333–343.

- 16 Xiang B. Return and the reordering of transnational mobility in Asia / B. Xiang // Return: Nationalizing transnational mobility in Asia. — Duke University Press, 2013. — P. 1–20.
- 17 Werner C. Mobility and immobility in a transnational context: Changing views of migration among the Kazakh diaspora in Mongolia / C. Werner, H.R. Barcus // Migration Letters. — 2009. — Vol. 6. — № 1. — P. 49.
- 18 Cerny A. Going where the grass is greener: China Kazaks and the Oralman immigration policy in Kazakhstan / A. Cerny // Pastoralism. — 2010. — Vol. 1. — № 2. — P. 218–247.
- 19 Bonnenfant I.K. Constructing the homeland: Kazakhstan's discourse and policies surrounding its ethnic return-migration policy / I.K. Bonnenfant // Central Asian Survey. — 2012. — Vol. 31. — № 1. — P. 31–44.
- 20 Kuşçu I. Ethnic return migration and public debate: The case of Kazakhstan / I. Kuşçu // International Migration. — 2014. — Vol. 52. — № 2. — P. 178–197.
- 21 Dukeyev B. Ethnic return migration in Kazakhstan: Shifting state dynamics, changing media discourses / B. Dukeyev // Migration. — 2014. — Vol. 52. — P. 178–197.
- 22 Sanders R. Staying at home: identities, memories and social networks of Kazakhstani Germans: Vol. 13 / R. Sanders. — Berghahn Books, 2016.
- 23 Terlikbayeva N. Integration of Returnee Children in / N. Terlikbayeva // NUGSE Research in Education. — 2017. — Vol. 2. — № 1. — P. 2–11.
- 24 Kalshabayeva B. Oralman of Kazakhstan: Migration and adaptation (Almaty region republic) / B. Kalshabayeva, M. Sadyrova, D. Eskebaev, N. Sarmurzina // International Journal of Current Research. — 2016. — Vol. 8. — № 07. — P. 37381–37387.
- 25 Wimmer A. Methodological nationalism, the social sciences, and the study of migration: An essay in historical epistemology / A. Wimmer, N.G. Schiller // International migration review. — 2003. — Vol. 37. — № 3. — P. 576–610.
- 26 Fassin D. Policing borders, producing boundaries. The governmentality of immigration in dark times / D. Fassin // Annual Review of anthropology. — 2011. — Vol. 40. — No. 1. — P. 213–226.
- 27 Crowley P. Paul Ricoeur: The concept of narrative identity, the trace of autobiography / P. Crowley // Paragraph. — 2003. — Vol. 26. — No. 3. — P. 1–12.
- 28 Taylor C. The politics of recognition / C. Taylor // Campus wars. — Routledge, 2021. — P. 249–263.
- 29 Smith D.M. Geography and moral philosophy: some common ground / D.M. Smith // Ethics, Place and Environment. — 1998. — Vol. 1. — № 1. — P. 7–33.
- 30 Askins K. Emotions / K. Askins // Keywords in radical geography: Antipode at 50. — 2019. — P. 107–112.
- 31 Levinas E. Philosophy and the Idea of Infinity / E. Levinas // Collected philosophical papers. — Dordrecht: Springer Netherlands, 1987. — P. 47–59.

Н.Қ. Альджанова, Ж. Жумашова, И. Алибаева, Н. Мұқан

Отан рухани таңдау кеңістігі ретінде: репатриация және қандастардың бірегейлігін философиялық пайымдау

Мақалада Қазақстанға этникалық репатриация мәселесі моральдық-философиялық көзқарас тұрғысынан қарастырылған, атап айтқанда Қытайдан, Моңғолиядан және Өзбекстаннан оралған қандастардың күнделікті өмірлік тәжірибесіне баса назар аударылады. Бұған дейінгі зерттеулер негізінен мемлекеттік саясат пен интеграциялық қиындықтарды талдауға бағытталған болса, бұл жұмыс қайтып оралуды этикалық әрі экзистенциалдық үдеріс ретінде қайта пайымдайды. Мартин Хайдеггердің «тұрғын үй» (dwelling) және «болмыс үйі» (being-at-home) ұғымдарына, сондай-ақ моральдық география теориясына сүйене отырып, репатриацияны тек физикалық көшу ғана емес, моральдық көкжиекке ұмтылыс ретінде қарастырған. Репатрианттармен жүргізілген нарративтік сұхбаттар негізінде, ата-баба жері тек туған жер ғана емес, сонымен қатар моральдық жауапкершілік, ұжымдық жад және болмысты қайта құру кеңістігі ретінде қабылданатыны көрсетілген. Алайда, көптеген репатрианттар шеттетілу мен мәдени алшақтықты бастан кешіреді, бұл олардың ресми ұлттық жаңғыру туралы идеологиялық түсініктермен қақтығысуына себеп болады. Миграциялық зерттеулерді, моральдық философияны және феноменологиялық әдістерді ұштастыра отырып, бұл мақала қайтып оралуды үздіксіз этикалық келіссөздер үдерісі ретінде — тиістілік, танылу және өзін қайта қалыптастыру жолы ретінде сипаттайды.

Кілт сөздер: этникалық репатриация, моральдық география, оралу, Қазақстан, моральдық көкжиек, нарративтік бірегейлік, феноменология, посткеңестік бірегейлік, тиістілік.

Н.К. Альджанова, Ж. Жумашова, И. Алибаева, Н. Мұқан

Родина как пространство морального выбора: философские размышления о возвращении и идентичности казахов-репатриантов

В данной статье этническая репатриация в Казахстан рассматривается сквозь призму морально-философского анализа, с акцентом на повседневный опыт кандасов — этнических казахов, вернувшихся из Китая, Монголии и Узбекистана. Несмотря на то, что в предыдущих исследованиях основное внимание уделялось вопросам государственной политики и трудностям интеграции, данное исследование переосмысляет возвращение как этический и экзистенциальный процесс. Основываясь на концепциях Мартина Хайдеггера о «жилище» (dwelling) и «дома бытия» (being-at-home), а также на теории моральной географии, мы утверждаем, что репатриация воспринимается не просто как физическое переселение, а как стремление к моральному горизонту. На основе анализа нарративных интервью с репатриантами показывается, что земля предков воспринимается ими не только как место рождения, но и как пространство моральной ответственности, памяти и восстановления идентичности. Вместе с тем, репатрианты нередко сталкиваются с ощущением отчуждения и культурного разлада, что вступает в противоречие с официальными нарративами национального возрождения и идеализации возвращения. Объединяя подходы миграционных исследований, моральной философии и феноменологии, статья демонстрирует, как возвращение превращается в непрерывный этический процесс — переговоры о принадлежности, признании и становлении себя в постсоветском Казахстане.

Ключевые слова: этническая репатриация, моральная география, возвращение, Казахстан, моральный горизонт, нарративная идентичность, феноменология, постсоветская идентичность, принадлежность.

References

- 1 Zhapakov, S.M., Omirzhanov, Y.T., Maulen, A., Omirtay, R., & Azhinurina, D.A. (2020). Problems of employment and adaptation of repatriates and their influence on the internal labor migration in Kazakhstan. *Human Systems Management*, 39(2), 141–154.
- 2 Kalysh, A., & Kassymova, D. (2014). *Pole i smysly sotsiokulturnoi integratsii etnicheskikh repatriantov* [The field and meanings of socio-cultural integration of ethnic repatriates]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 3 El-Bizri, N. (2011). Being at home among things: Heidegger's reflections on dwelling. *Environment, Space, Place*, 3(1), 47–71.
- 4 Tsuda, T. (2013). When the diaspora returns home. *A companion to diaspora and transnationalism*, 172–189.
- 5 Cohen, R. L. (2001). Provocations of restorative justice. *Social Justice Research*, 14, 209–232.
- 6 Bonnenfant, I. K. (2012). Constructing the homeland: Kazakhstan's discourse and policies surrounding its ethnic return-migration policy. *Central Asian Survey*, 31(1), 31–44.
- 7 Xiang, B., Yeoh, B.S., & Toyota, M. (2013). *Return: Nationalizing transnational mobility in Asia*. Duke University Press.
- 8 Zeveleva, O. (2014). Political aspects of repatriation: Germany, Russia, Kazakhstan. A comparative analysis. *Nationalities papers*, 42(5), 808–827.
- 9 Iskakov, I. Z. (2024). Political Processes on the Eurasian Continent: Prehistory and Contemporary State. *Rossiiskii Universitet Druzhby Narodov Journal of Political Science — People's Friendship University of Russian Journal of Political Science*, 26(3), 466–476.
- 10 Kudaibergenova, D.T. (2018). The ideology of development and legitimization: Beyond “Kazakhstan 2030”. In *Diverging paths of development in Central Asia* (pp. 32–47). Routledge.
- 11 De Haas, H., Castles, S. & Miller, M.J. (2019). *The age of migration: International population movements in the modern world*. Bloomsbury Publishing.
- 12 Yessenova, S. (2005). “Routes and roots” of Kazakh identity: Urban migration in postsocialist Kazakhstan. *The Russian Review*, 64(4), 661–679.
- 13 Sharimova, M. (2024). Repatriation In Kazakhstan: Relevance of Terminology and Social Adaptation (According to The Results of Sociological Research). *Journal of Psychology & Sociology*, 88(1).
- 14 Dalelkhan, A., Mazhidenova, D., Azmukhanova, A., Tuleshova, L., & Aliyeva, S. (2018). Return migration issues in Kazakh-Chinese relations: Mobility and immobility in migration of Kazakh diaspora in China. *Opción*, 34(85), 582–604.
- 15 Bokayev, B., Zharkynbekova, S., Nurseitova, K., Bokayeva, A., Akzhigitova, A., & Nurgalieva, S. (2012). Ethnolinguistic identification and adaptation of repatriates in polycultural Kazakhstan. *Journal of Language, Identity & Education*, 11(5), 333–343.
- 16 Xiang, B. (2013). Return and the reordering of transnational mobility in Asia. In *Return: Nationalizing transnational mobility in Asia* (pp. 1–20). Duke University Press.
- 17 Werner, C., & Barcus, H.R. (2009). Mobility and immobility in a transnational context: Changing views of migration among the Kazakh diaspora in Mongolia. *Migration Letters*, 6(1), 49.

- 18 Cerny, A. (2010). Going where the grass is greener: China Kazaks and the Oralman immigration policy in Kazakhstan. *Pastoralism*, 1(2), 218–247.
- 19 Bonnenfant, I.K. (2012). Constructing the homeland: Kazakhstan's discourse and policies surrounding its ethnic return-migration policy. *Central Asian Survey*, 31(1), 31–44.
- 20 Kuşçu, I. (2014). Ethnic return migration and public debate: The case of Kazakhstan. *International Migration*, 52(2), 178–197.
- 21 Dukeyev, B. (2014). Ethnic return migration in Kazakhstan: Shifting state dynamics, changing media discourses. *Migration*, 52, 178–197.
- 22 Sanders, R. (2016). *Staying at home: identities, memories and social networks of Kazakhstani Germans* (Vol. 13). Berghahn Books.
- 23 Terlikbayeva, N. (2017). Integration of Returnee Children in. *NUGSE Research in Education*, 2(1), 2–11.
- 24 Kalshabayeva, B., Sadyrova, M., Eskekbaev, D., & Sarmurzina, N. (2016). Oralman of Kazakhstan: Migration and adaptation (Almaty region republic). *International Journal of Current Research*, 8(07), 37381–37387.
- 25 Wimmer, A., & Schiller, N.G. (2003). Methodological nationalism, the social sciences, and the study of migration: An essay in historical epistemology. *International migration review*, 37(3), 576–610.
- 26 Fassin, D. (2011). Policing borders, producing boundaries. The governmentality of immigration in dark times. *Annual Review of anthropology*, 40(1), 213–226.
- 27 Crowley, P. (2003). Paul Ricoeur: The concept of narrative identity, the trace of autobiography. *Paragraph*, 26(3), 1–12.
- 28 Taylor, C. (2021). The politics of recognition. In *Campus wars* (pp. 249–263). Routledge.
- 29 Smith, D. M. (1998). Geography and moral philosophy: some common ground. *Ethics, Place and Environment*, 1(1), 7–33.
- 30 Askins, K. (2019). Emotions. *Keywords in radical geography: Antipode at 50*, 107–112.
- 31 Levinas, E. (1987). Philosophy and the Idea of Infinity. In *Collected philosophical papers* (pp. 47–59). Springer Netherlands.

Information about the authors

Aljanova Nurlykhan — PhD, Senior Lecturer, Department of Religious and Cultural Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9417-3882>

Zhumashova Zhuldyz — PhD student, Cultural Anthropology, Anthropology Department (College station), Texas A&M university, Texas, USA, <https://orcid.org/0000-0001-6919-4665>

Alibayeva Indira — Research Fellow, Nazarbayev University Research Centre for Entrepreneurship, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-4015-2976>.

Mukan Nurzat — PhD, Senior Lecturer, Department of Religious and Cultural Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-5133-9942>

S.S. Aubakirova*, M.Zh. Kozhamzharova, R.S. Salimova

NJSC "Toraighyrov University", Pavlodar, Kazakhstan

(E-mail: aubakur@mail.ru; mayra_2901@mail.ru; salimova_raiqul@mail.ru)

Philosophy of Education in the Digital Age: Transformation of Meanings and Values

The current stage of development of society is characterized by intensive digitalization of all spheres of life, including education. In the context of rapid digital transformation, there is a need for a deep philosophical understanding of the changes taking place. This article is devoted to the analysis of the transformation of the meanings and values of education in the context of the digital era. The purpose of this study is to identify and analyze key philosophical concepts that define the modern understanding of education in the context of the penetration of digital technologies into the educational environment, as well as to assess their impact on the formation of new ethical, axiological and ontological foundations of the educational system. The study provides a systematic analysis of the fundamental philosophical categories of subjectivity, knowledge, truth, freedom and education through the prism of digital reality. Particular attention is paid to the phenomena of virtualization, algorithmization and automation, which transform traditional models of educational interaction and redefine the goals of education. Drawing on the practice of NJSC "Toraighyrov University", the shift in emphasis from the humanistic paradigm to technocratic logic is considered, within which personal development is increasingly giving way to competence indicators and digital efficiency. The authors substantiate the need to preserve the humanitarian and existential dimensions of education in the context of technological pressure and offer conceptual guidelines to form a new philosophy of education capable of integrating the achievements of the digital era with the enduring values of humanity, dialogue and critical thinking. The results obtained are of interest both for the development of theoretical discourse in the field of philosophy of education and for the design of educational policy strategies in the digital era.

Keywords: philosophy of education, digital transformation, educational values, axiology, subjectivity, critical thinking, virtualization, digital educational technologies, innovative educational programs.

Introduction

The digital era radically transforms not only the technological parameters of social life, but also affects the ontological and axiological foundations of education as a cultural and philosophical phenomenon. The digital era radically transforms not only the technological parameters of social life, but also affects the ontological and axiological foundations of education as a cultural and philosophical phenomenon. In the context of the accelerated implementation of digital platforms, algorithmic knowledge management and automation of cognitive processes, not only the forms and methods of teaching change, but also the goals of education shift: from the formation of a critically thinking subject to the preparation of a functional agent of the digital economy. This transition is associated with the risks of losing the humanistic dimension of education, leveling its educational mission and replacing the value content with adaptive and utilitarian skills.

The philosophy of education cannot be limited to describing the changes taking place. The main task of the philosophy of education is a critical reflection on the transformation of meanings, the identification of the limits of technological rationalization and the formation of an axiological framework capable of protecting the dignity of a person as a bearer of cultural and spiritual identity. The issue of preserving the humanistic core of education in the context of increasing digital determinism is acquiring not only theoretical but also civilizational and existential significance in the modern world, since it affects the foundations of personality formation, value orientations and cultural identity in the era of digital transformations.

The purpose of this article is to identify and philosophically understand the transformation of the meanings and values of education in the digital age.

The processes of virtualization, algorithmization and automation of the educational environment radically transform not only traditional forms of teaching, academic communication and knowledge transfer, but also affect deeper layers of educational reality — its value, meaning-forming and anthropological foundations. The digital era forms other expectations in relation to the subject of education, focusing on flexibility, digital literacy, adaptability and the ability to promptly process and apply information. However, such func-

* Corresponding author's e-mail: aubakur@mail.ru

tionalization of the educational subject is associated with the risk of losing the humanistic mission of education as a space for the formation of a holistic personality, the development of critical thinking, ethical responsibility and cultural identity. Amidst the active promotion of the digital transformation of educational processes in Kazakhstan, implemented through state initiatives and strategic documents, philosophical examination of these processes is of particular importance. Without proper axiological support, there is a risk of turning education into a service function that has lost its connection with cultural continuity and ideals of the individual. In this regard, the philosophy of education should act not just as an observer, but as a normative authority capable of setting the horizons of what is acceptable and forming conceptual guidelines for educational policy.

Research Methodology

The study is based on a philosophical and methodological approach aimed at identifying and interpreting the transformation of the fundamental foundations of education in the digital era. The methodological framework of the article relies on the synthesis of classical philosophical methods, such as hermeneutic analysis, phenomenological reduction and critical theory and modern interdisciplinary approaches, including digital philosophy, philosophy of technology and cultural analytics.

The key methodological tool is the philosophical analysis of concepts such as education, meaning, value, subject, knowledge, considered in the context of a radically changing digital reality. Particular attention is paid to comparing classical interpretations (Plato, Kant, Dewey, Jaspers) with modern interpretations presented in the works of M. Foucault, J. Deleuze, H. Jonas, P. Freire, B. Steele, etc. This allows us to trace the epistemological and axiological shifts caused by the digitalization of education.

The second methodological dimension is the axiological approach, which analyzes changes in the value architecture of education, and includes a comparison of traditional humanistic values (self-realization, critical thinking, ethical responsibility) with the priorities of the digital era, such as adaptability, technological flexibility, algorithmic optimization and digital competence.

A comparative analysis method is also used, applied to educational models before and after digital transformation. In particular, the differences in the philosophical foundations of traditional and digital education are analyzed. This allows us to consider digitalization not as a universal trend, but as a culturally specific phenomenon with philosophical consequences for understanding the subject of education.

Thus, the methodology of the article is aimed at identifying the philosophical foundations, boundaries and consequences of the digital transformation of education as a key institution for the formation of cultural, ethical and the cognitive identity of a person.

Discussion

The philosophy of education has been formed throughout the history of human culture as a reflection on the meaning, goals and essence of the educational process. Its development is inseparable from changes in the philosophical understanding of man, knowledge, truth, education and social justice. This evolution is not limited to linear progress: it is a series of profound axiological shifts, accompanied by a radical redefinition of the status, functions and ontological position of the subject of education in the educational system.

In ancient philosophy, education was understood as a process of becoming a virtuous, political, intellectual and thinking person. Socrates, Plato and Aristotle laid the foundations of the philosophical concept of education as a dialogue with truth, the formation of virtue and contemplation of the cosmic order [1]. For Plato, education is the ascent of the soul to ideas, for Aristotle — the realization of the form inherent in human nature. Already at this stage, education was thought of not as a simple transfer of knowledge, but as a path to the internal transformation of the subject [2].

With the transition to the medieval worldview, both philosophical attitudes and educational guidelines changed. In Christian Europe, education becomes a predominantly religious and spiritual act aimed at saving the soul and knowing God. Thinkers such as Augustine of Hippo [3] and Thomas Aquinas [4] viewed learning as a path to divine truth, where reason is subordinated to faith. In the Islamic world, on the contrary, philosophers and scholars including al-Farabi [5], Ibn Sina [6] and Ibn Rushd developed ideas of a harmonious synthesis of knowledge, morality and faith, laying the foundations of classical Islamic pedagogy.

The modern era and the Age of Enlightenment are marked by an epistemological turn: the subject of knowledge became an autonomous source of meaning. Education acquired the status of a means of forming civil autonomy, rationality and personal responsibility. John Locke emphasized the importance of experience and the formation of character [7], Jean-Jacques Rousseau advocated education in accordance with the nature

of the child [8], and Immanuel Kant asserted the autonomy of the individual as the highest value of education [9]. The works of these thinkers embody this transformation: from education as the formation of character and civic virtues to the affirmation of education as a process of realizing freedom and moral autonomy.

The 19th and 20th centuries are marked by a diversity of approaches and a critical revision of classical models of education. At this time, new philosophical trends were formed, each of which offered its own view on the purpose and essence of education. John Dewey developed a pragmatic model in which learning is an active inclusion in social life and the formation of democratic experience [10]. Existentialists (Sartre, Jaspers) redefined education as a space of freedom, choice and authenticity. Critical pedagogy (P. Freire, I. Ilyich) [11] questioned the power structures of education, emphasizing its potential as a means of liberation and resistance to alienation [12].

Historical and philosophical analysis of educational paradigms reveals not only the dynamics of the transformation of ideals, but also sheds light on the ontological and value foundations that can serve as a support for philosophical reflection on the challenges of the digital age. In the context of growing environmental and socio-cultural crises, the widespread introduction of artificial intelligence and the spread of post-humanistic discourses, there is a growing need to form a new epistemology of education that can take into account both technological realities and humanitarian horizons of personal development. Digital literacy in this context appears not just as a technical skill, but as a form of epistemic virtue — the ability to critically filter information, attention, intellectual honesty and digital ethics. Rethinking educational philosophy today is also connected with the need to resist technocratic reductionism, in which the image of man as a spiritual and cultural personality disappears. The concepts of lifelong learning [13], digital literacy as an epistemological virtue, ethical and cultural reflection in the context of technological acceleration come to the fore. These ideas reflect a shift from the classical model of education to a more flexible, non-linear, personalized and networked paradigm, where knowledge ceases to be a stable substance and becomes a dynamic process.

In the Kazakhstani context, the philosophy of education began to actively develop in the 1990s, during the formation of the national education system in the context of independence. A significant contribution to the development of philosophical reflection on issues of modern education was made by domestic researchers, including N.F. Sarsenbieva, B.Sh. Myrzakhmetova, E.T. Adylbekova, G. Yesim, S.Zh. Edilbayeva, R.K. Turyszhanova and others. Their works contributed to the formation of axiological, cultural and humanitarian foundations of the domestic educational paradigm. Thus, the studies of N.F. Sarsenbieva, B.Sh. Myrzakhmetova and E.T. Adylbekova consider the digitalization of education in Kazakhstan as part of the state strategy for the modernization of the social sphere [14]. The authors emphasize the importance of implementing information systems, using Big Data for educational analytics, and also note the need for digital transformation of human resources. At the same time, their works also identify risks — technological inequality, weak infrastructure and insufficient training of teachers, which requires a philosophical understanding of the balance between technical progress and humanitarian values of education.

The humanitarian and philosophical perspective allows us to consider digitalization not only as a technical process, but also as an existential and axiological challenge affecting the nature of the subject of education. This approach is developed through the critical understanding of the utilitarian and technocratic tendencies of digital learning and is related to the ideas of the Kazakhstan philosophical tradition, in particular, the works of academician Garifolla Yesim [15].

In his works, G. Yesim focuses on the spiritual, moral and cultural foundations of the Kazakhstani educational ideal, based on the value guidelines of the heritage of Abai and Eastern philosophy. The central place in his concept is occupied by the formation of personality through the harmony of mind and heart, the development of the inner world of a person and education based on eternal humanistic values. In the context of digital transformation, these ideas are particularly relevant as a philosophical counterpoint to technocratic strategies: they emphasize the need to preserve the human-centric nature of education. In his works, G. Yesim focuses on the spiritual, moral and cultural foundations of the Kazakhstani educational ideal, based on the value guidelines of the heritage of Abai and Eastern philosophy. The central place in his concept is occupied by the formation of personality through the harmony of mind and heart, the development of the inner world of a person and education based on eternal humanistic values. In the context of digital transformation, these ideas are particularly relevant as a philosophical counterpoint to technocratic strategies: they emphasize the need to preserve the human-centric nature of education. Thus, the philosophical heritage of G. Yesim actualizes the cultural and value approach to digitalization, aimed at preserving the humanistic core of education.

Modern researchers S.Zh. Edilbayeva and R.K. Turyszhanova made a significant contribution to the development of the philosophy of education in Kazakhstan. In their works, they reveal education not only as a socio-cultural institution, but also as a phenomenon of spiritual culture that forms personal and national identity in the context of global transformations. Their approach emphasizes the importance of the value dimension of the educational process, which is especially relevant in the era of digitalization and cultural shifts.

Their approach emphasizes the importance of the value dimension of the educational process, which is especially relevant in the era of digitalization and cultural shifts.

S.Zh. Edilbaeva considers education as a cultural-historical and meaning-forming practice that ensures the transfer of values, worldview orientations and cultural memory from generation to generation. Her research emphasizes that the philosophy of education cannot be reduced to purely pragmatic tasks: it must retain the status of a reflexive discipline focused on understanding the fundamental questions of human existence — such as “what does it mean to be human?”, “how is spirituality formed?”, “what is the mission of education in culture?” [16]. Particular attention in the works of S. Zh. Edilbaeva is given to the need to harmonize rational and spiritual principles in educational practice, as well as the formation of a personality capable of moral choice, intercultural dialogue and responsible participation in the life of society. This approach emphasizes the value-humanitarian focus of education as a tool not only for the transmission of knowledge, but also for the formation of a mature spiritual and moral identity.

Turyszhanova R.K., in turn, explores the philosophical, anthropological and existential foundations of education, interpreting it as a process of formation of the subject’s self [17]. In the context of digitalization, in her opinion, the processes of alienation, fragmentation of the “I” and loss of cultural continuity are intensifying. In this context, education should be viewed as a path of existential disclosure of the individual, within which digital technologies are not an end in themselves, but a means designed to promote humanistic education, the development of critical thinking and the strengthening of cultural identity.

The ideas of Edilbaeva S.Zh. and Turyszhanova R.K. are related to the broad humanitarian tradition in the philosophy of education, which opposes reductionist and technocratic approaches. Their research emphasizes the need for a philosophical rethinking of the mission of education, its value foundations and anthropological dimension in the context of digital transformation. This approach actualizes the issue of preserving the humanistic core of the educational process, capable of resisting the risks of depersonalization, standardization and cultural amnesia.

In the context of rapid digital transformation of education, the processes of virtualization, algorithmization and automation are becoming increasingly evident, which have a profound impact on traditional forms of interaction between participants in the educational process [18]. These processes not only change the forms of communication between the teacher and the student, but also transform the very foundations of the educational act — its goals, values and methods. The virtual educational environment erases the usual boundaries between physical and digital space, transferring training to the format of remote and asynchronous interaction. At the same time, the emphasis shifts from personal involvement to digital self-regulation and algorithmically defined trajectories of knowledge acquisition. In such a configuration, the subject of the educational process is included in the digital environment as a system of meanings and predetermined choices that limit the space of critical reflection.

Algorithmization of learning, which involves the widespread introduction of digital platforms and software systems, standardizes and automates many aspects of the educational process — from knowledge assessment, planning, and recommendations for an individual educational trajectory. This leads to a narrowing of the field of pedagogical intuition, dialogicity and trusting forms of communication, replacing them with technological interfaces. Automation, in turn, intensifies the processes of depersonalization and massification of educational practice, reducing the need for the live participation of the teacher and forming a model of education as a controlled information flow, in which priority shifts towards standardization and reproducibility of educational practices to the detriment of their existential and personality-oriented component.

Against this background, a profound axiological shift is taking place: the traditional humanistic paradigm, focused on personal development, moral growth and critical thinking, is giving way to a competence-instrumental approach and quantitative performance indicators. Modern transformations of educational discourse lead to a shift in emphasis: the focus is on digital literacy, technological flexibility, adaptability and the ability to quickly master innovations. At the same time, education is beginning to be viewed as a means of preparing a functional participant in the digital economy, while losing its significance as a space for existential development and cultural identification of the individual.

Thus, an obvious tension is formed between the value foundations of the classical educational paradigm and the instrumental logic of digital rationality. However, this contradiction should not be considered antagonistic. This contradiction does not imply a rejection of digital transformation, but requires a philosophically verified approach to its implementation — a well-founded integration that presupposes the preservation of the humanistic core of education, recognition of the integrity and value of the individual and their spiritual and moral dimension. This perspective presupposes not only technological but also philosophical reflection, in which new possibilities of the digital environment are related to fundamental values — the personal dimension of education, cultural continuity and the formation of subjectivity in the conditions of a transforming world. That is, digital transformation does not cancel, but rather intensifies the need for philosophical support of education, in which accelerating technoreality is understood not as an end in itself, but as a tool for strengthening subjectivity, does not replace, but supports the formation of personality, does not displace cultural meanings, but becomes a mediator, a means of their actualization, preserving the ethical dimension of education in a transforming digital world.

Results

In the context of accelerated digital transformation and global changes in the field of knowledge, universities in Kazakhstan are increasingly moving towards the implementation of innovative educational programs adapted to the challenges of the modern era. These programs not only transform the content and methods of teaching, but also require a revision of the very foundations of the philosophy of education, including its axiological, epistemological and ontological framework. Adaptation to new educational paradigms is due to a complex of exogenous and endogenous factors: political, economic, technological, cultural and philosophical-methodological, which set the vector of institutional transformations of universities as centers for the production of knowledge, the formation of identity and the reproduction of values. Innovative programs are increasingly becoming not just tools for adaptation, but an intellectual environment in which the foundations of the educational mission are revised through the prism of the challenges of the digital era and the changing anthropology of the subject.

The analysis of the educational process in a multidisciplinary university using the example of NJSC “Toraighyrov University” demonstrates the active transformation of educational processes that began in 2021. Innovative educational programs are being introduced into university practice — blockchain engineering, industrial psychology and psychological counseling, energy management and sustainable development, digital finance, etc., aimed at meeting the needs of the digital economy, regional communities and global trends. These programs not only update the content and tools of the educational process, but also initiate a deep reorientation of its value-semantic, methodological and anthropological foundations. Thus, the university forms a philosophically reflexive model of education, in which technological modernization is correlated with humanistic guidelines and the task of educating a critically thinking, holistic personality.

The vector of implementation of innovative educational programs in NJSC “Toraighyrov University” is conceptually correlated with the provisions of the Atlas of new professions of Pavlodar region, developed taking into account the structural transformation of the regional economy and priorities of technological development. The presented educational tracks not only reflect the current demands of the digital economy, but also form an environment for advanced training of personnel for the professions of the future. This allows the university not only to respond to changes, but to become an active subject of socio-economic forecasting, forming educational models focused on long-term regional and global priorities. In this context, the university acts as a translator of innovative meanings and an institutional driver of cultural and value adaptation to the professions of tomorrow.

A significant area of transformation of the educational environment at the university has become the use of global digital platforms and the development of strategic partnerships with high-tech companies. Thus, the integration of Coursera courses and the implementation of joint educational projects with Huawei Corporation reflect not only the process of technological modernization, but also profound philosophical shifts in understanding the very essence of education. In the paradigm of the philosophy of education, such initiatives go beyond the instrumental approach to digitalization, opening up opportunities for expanding the educational space, the formation of new forms of subjectivity and redefining the role of the university as an institution of cultural and value transmission in the knowledge society. The integration of these digital platforms into the educational processes of students of the regional university provides them with access to the knowledge of world universities (Stanford, Yale, University of London, etc.) and embodies the idea of open education, in which knowledge ceases to be the property of the elite and becomes available to everyone who strives for

learning. Such practice contributes to the formation of an autonomous, reflexive and responsible subject of learning, corresponding to the humanistic ideals of self-disclosure, self-overcoming and intellectual self-determination.

From a philosophical point of view, the integration of the Coursera platform into the educational process promotes the implementation of the principles of project-based, dialogic and activity-based education. The student becomes an active participant in the process, not just absorbing information, but choosing, interpreting and applying knowledge in a personal and social context, which contributes to the development of critical subjectivity and reflection.

At the same time, philosophical reflection requires taking into account not only the potential of digitalization, but also the risks associated with it, such as the market instrumentalization of education, the deepening of digital inequality and increasing dependence on global technocratic structures. This actualizes the need to develop a balanced strategy for digital transformation, in which technological progress is related to the values of educational autonomy, cultural identity and social justice.

Cooperation with Huawei opens up opportunities for integrating advanced digital solutions into the educational environment — from artificial intelligence and cloud computing to cybersecurity systems. This contributes to the development of key competencies of digital literacy and responsible participation in the information society, which are necessary for effective adaptation and active interaction in the context of rapid technological dynamics and the transformation of the social and information environment. However, in the context of the philosophy of education, this partnership is significant not only in the technological aspect, but also as a space for posing critically important questions: how do digital technologies transform ideas about freedom and autonomy? How can human dignity and subjectivity be preserved in an algorithmic environment? These questions emphasize the need for humanitarian expertise of technologies — the ability not only to master digital tools, but also to understand their anthropological, ethical and socio-cultural consequences.

Thus, interaction with technological partners contributes to the formation of a new type of educational subject — technologically savvy, ethically aware, possessing critical thinking and capable of spiritual development. This approach closely correlates with the philosophical paradigm of education as a process of nurturing a personality within the framework of a cultural and humanistic context.

In this light, digital and innovative initiatives of the NJSC “Toraighyrov University” fit into the philosophy of education as a space for the synthesis of technologies, humanitarian values and cultural traditions to ensure the holistic development of the individual and society. The university ceases to be just a place for training specialists — it turns into a space for the formation of a new type of consciousness: open, morally oriented and capable of life and action in the rapidly changing digital world.

The experience of the NJSC “Toraighyrov University” demonstrates that the digital transformation of education in Kazakhstan goes beyond a purely technical process and acquires a deep philosophical dimension. Innovative educational programs, integration of global platforms and partnerships with technology companies act not only as tools for modernization, but also as catalysts for rethinking the mission of the university, its social role and the very meaning of the educational process. These transformations require further rethinking of the philosophical foundations of education — its value, epistemological and organizational principles that can adequately respond to the challenges of the digital age.

Conclusion

The study conducted in the article confirmed that the digital era is radically changing the philosophical foundations of education. However, these changes are not unambiguously positive or negative — digital transformation brings both opportunities and risks. Therefore, the philosophy of education in the 21st century should perform not only an adaptive, but also a normative and critical function: to set the limits, meanings and goals of the educational process, not allowing the technological environment to replace a person and cultural values. In this context, the philosophy of education acts not only as a theoretical reflection, but also as a practical orientation towards the formation of a personality capable of dialogue, creativity, responsibility and humanity. This is a search for answers to fundamental questions: what should a person of the future be like? How to preserve the dignity of the individual in the digital age? And how can education contribute to building a fair, sustainable and inclusive world? The main challenge for the philosophy of education is to preserve the human dimension of education in the context of digital reality, without losing the desire for truth, moral development and freedom of thought.

It should be understood that digital transformation is not the end of education, not the completion, but an opportunity to reformat it towards greater openness, flexibility and human-centeredness. However, such a perspective becomes feasible only if the philosophy of education retains its role as a space for critical thinking, moral reflection and concern for the fate of man in the context of technological transformations, and if its voice is perceived not as abstract theorization, but as a necessary basis for developing guidelines in the changing educational landscape. Thus, the future of education is determined by our ability to integrate technological progress with deep philosophical reflection and stable value guidelines that guide the formation of a free, responsible and creative personality as a genuine subject of being.

Thus, the future of education is determined by our ability to integrate technological progress with deep philosophical reflection and stable value guidelines that guide the formation of a free, responsible and creative personality as a genuine subject of being.

Acknowledgments

The article was prepared within the framework of funding from the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (AP 26194461 "Philosophy of education in the context of socio-cultural changes in Kazakhstan: problems and solutions").

Список литературы

- 1 Платон. Государство / Платон; пер. с древнегреч. — М.: Мысль, 1994. — 640 с.
- 2 Аристотель. Политика / Аристотель; пер. с древнегреч. — М.: Мысль, 1983. — 493 с.
- 3 Августин Блаженный. Исповедь / Августин Блаженный; пер. с латин. — М.: Эксмо, 2006. — 448 с.
- 4 Фома Аквинский. Сумма теологии. Избранное / Фома Аквинский; пер. с латин. — М.: Эксмо, 2012. — 864 с.
- 5 Аль-Фараби. Избранные трактаты / Аль-Фараби; сост., пер. А.Х. Кадырбаева. — Алматы: Ғылым, 1993. — 344 с.
- 6 Ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн. 1 / Ибн Сина; пер. с араб. — М.: Наука, 1980. — 512 с.
- 7 Локк Дж. Мысли о воспитании / Дж. Локк; пер. с англ. — М.: Педагогика, 1985. — 320 с.
- 8 Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании / Ж.-Ж. Руссо; пер. с фр. — М.: Педагогика, 1990. — 560 с.
- 9 Кант И. О педагогике / И. Кант; пер. с нем. — М.: Педагогика, 1991. — 123 с.
- 10 Дьюи Дж. Демократия и образование / Дж. Дьюи; пер. с англ. — М.: Педагогика, 2000. — 384 с.
- 11 Фрейре П. Педагогика угнетённых / П. Фрейре; пер. с португ. — М.: Канон+, 2003. — 288 с.
- 12 Ильич И. Общество без школ / И. Ильич; пер. с англ. — М.: Прогресс, 1994. — 208 с.
- 13 Hartkamp P. The Futures of Education: Towards a New Social Contract / P. Hartkamp. — Paris: UNESCO, 2021. — 186 p.
- 14 Сарсенбиева Н.Ф. Цифровизация в системе образования Казахстана: философско-гуманитарный анализ / Н.Ф. Сарсенбиева, Б.Ш. Мырзахметова, Э.Т. Адылбекова // Проблемы современной науки и образования. — 2020. — № 12 (161). — С. 95–98.
- 15 Шамахай С. О концепции «Жақсы қазақ» академика Гарифоллы Есима / С. Шамахай, М. Саркулова, Г. Саркулова // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. — 2022. — Т. 80. — № 2. — С. 46–55. — DOI: 10.26577/jpcp.2022.v80.i2.05.
- 16 Едилбаева С.Ж. История и философия образования: монография / С.Ж. Едилбаева. — Алматы: Қазақ университеті, 2015. — 306 с.
- 17 Турысжанова Р.К. Гуманистический потенциал философии образования / Р.К. Турысжанова // Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета. — 2016. — № 1 (79). — С. 50–55. DOI: 10.21661/r-113370
- 18 Касавина А.Н. Цифровизация образования: философско-антропологический аспект / А.Н. Касавина // Вестник философии образования. — 2020. — № 3 (31). — С. 26–32.

С.С. Аубакирова, М.Ж. Кожамжарова, Р.С. Салимова

Цифрлық дәуірдегі білім беру философиясы: мағына мен құндылықтардың трансформациясы

Қоғам дамуының қазіргі кезеңі өмірдің барлық салаларында, соның ішінде білім беру саласында да қарқынды цифрланумен сипатталады. Қарқынды цифрлық трансформация жағдайында болып жатқан өзгерістерді терең философиялық тұрғыдан пайымдау қажеттілігі туындайды. Осы мақалада цифрлық

дәуір контексінде білім берудің мағынасы мен құндылықтарының трансформациясы талданған. Зерттеудің мақсаты — цифрлық технологиялардың білім беру кеңістігіне енуі жағдайында қазіргі білім беру түсінігін анықтайтын негізгі философиялық ұғымдарды анықтау және талдау, сондай-ақ олардың білім беру жүйесінің жаңа этикалық, аксиологиялық және онтологиялық негіздерін қалыптастыруға әсерін бағалау. Зерттеу аясында субъектілік, таным, шындық, еркіндік және тәрбие сияқты іргелі философиялық категорияларға цифрлық шындық призмасы арқылы жүйелі талдау жүргізілді. Виртуализация, алгоритмдендіру және автоматтандыру феномендеріне ерекше назар аударылып, олар дәстүрлі білім беру өзара әрекеттесу үлгілерін трансформациялап, білім беру мақсаттарын қайта анықтауда. «Торайғыров университеті» КеАҚ мысалында гуманистік парадигмадан технократиялық логикаға қарай бағыттың ығысуы қарастырылады. Бұл логика аясында тұлғалық дамуға емес, құзыреттілік көрсеткіштері мен цифрлық тиімділікке басымдық беріліп келеді. Авторлар технологиялық қысым жағдайында білім берудің гуманитарлық және экзистенциалдық өлшемдерін сақтау қажеттігін негіздеп, цифрлық дәуірдің жетістіктерін адамгершілік, диалог және сыни ойлау сынды мәңгілік құндылықтармен үйлестіре алатын жаңа білім беру философиясын қалыптастыруға арналған тұжырымдамалық бағыттарды ұсынады. Алынған нәтижелер білім беру философиясы саласындағы теориялық дискурсты дамытуға да, цифрлық дәуірдегі білім беру саясаты стратегияларын жобалауға да қызығушылық тудырады.

Кілт сөздер: білім беру философиясы, цифрлық трансформация, білім беру құндылықтары, аксиология, субъектілік, сыни ойлау, виртуализация, цифрлық білім беру технологиялары, инновациялық білім беру бағдарламалары.

С.С. Аубакирова, М.Ж. Кожамжарова, Р.С. Салимова

Философия образования в цифровую эпоху: трансформация смыслов и ценностей

Современный этап развития общества характеризуется интенсивной цифровизацией всех сфер жизнедеятельности, включая образование. В условиях стремительной цифровой трансформации возникает необходимость глубокого философского осмысления происходящих изменений. Настоящая статья посвящена анализу трансформации смыслов и ценностей образования в контексте цифровой эпохи. Целью данного исследования является выявление и анализ ключевых философских понятий, определяющих современное понимание образования в условиях проникновения цифровых технологий в образовательную среду, а также оценка их влияния на формирование новых этических, аксиологических и онтологических оснований образовательной системы. В рамках исследования проводится системный анализ фундаментальных философских категорий субъектности, познания, истины, свободы и воспитания сквозь призму цифровой реальности. Особое внимание уделяется феноменам виртуализации, алгоритмизации и автоматизации, трансформирующим традиционные модели образовательного взаимодействия и переопределяющим цели образования. На примере практики НАО «Торайғыров университет» рассматривается смещение акцентов от гуманистической парадигмы к технократической логике, в рамках которой личностное развитие всё чаще уступает место компетентностным показателям и цифровой эффективности. Авторы обосновывают необходимость сохранения гуманитарного и экзистенциального измерений образования в условиях технологического давления и предлагают концептуальные ориентиры для формирования новой философии образования, способной интегрировать достижения цифровой эпохи с непреходящими ценностями человечности, диалога и критического мышления. Полученные результаты представляют интерес как для развития теоретического дискурса в области философии образования, так и для проектирования стратегий образовательной политики в цифровую эпоху.

Ключевые слова: философия образования, цифровая трансформация, ценности образования, аксиология, субъектность, критическое мышление, виртуализация, цифровые образовательные технологии, инновационные образовательные программы.

References

- 1 Plato. (1994). *Gosudarstvo* [The Republic]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 2 Aristotle. (1983). *Politika* [Politics]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 3 Saint Augustine. (2006). *Ispoved* [Confession]. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 4 Thomas Aquinas. (2012). *Summa teologii. Izbrannoe* [Summa Theologiae. Selected works]. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 5 Al-Farabi. (1993). *Izbrannye traktaty* [Selected treatises] (A. Kh. Kadyrbaev, Trans). Almaty: Gylym [in Russian].
- 6 Ibn Sina. (1980). *Kanon vrachebnoi nauki* [The Canon of Medicine]. (Vol. 1). Moscow: Nauka [in Russian].
- 7 Locke, J. (1985). *Mysli o vospitanii* [Some Thoughts Concerning Education]. Moscow: Pedagogika [in Russian].

- 8 Rousseau, J. -J. (1990). *Emil, ili o vospitanii* [Emile, or On Education]. Moscow: Pedagogika [in Russian].
- 9 Kant, I. (1991). *O pedagogike* [On Pedagogy]. Moscow: Pedagogika [in Russian].
- 10 Dewey, J. (2000). *Demokratiia i obrazovanie* [Democracy and Education]. Moscow: Pedagogika [in Russian].
- 11 Freire, P. (2003). *Pedagogika ugnennykh* [Pedagogy of the Oppressed]. Moscow: Kanon+ [in Russian].
- 12 Ilyich, I. (1994). *Obshchestvo bez shkol* [Deschooling Society]. Moscow: Progress [in Russian].
- 13 Hartkamp, P. (2021). *The Futures of Education: Towards a New Social Contract*. UNESCO.
- 14 Sarsenbieva, N.F., Myrzakhmetova, B.Sh., & Adylbekova, E.T. (2020). Tsifrovizatsiia v sisteme obrazovaniia Kazakhstana: filosofsko-gumanitarnyi analiz [Digitalization in the education system of Kazakhstan: philosophical and humanitarian analysis]. *Problemy sovremennoi nauki i obrazovaniia — Problems of Modern Science and Education*, (12)161, 95–98 [in Russian].
- 15 Shamakhai, S., Sarkulova, M., & Sarkulova, G. (2022). O kontseptsii «Zhaksyqazaq» akademika Garifolly Yesima [On the concept of «Zhaksyqazaq» by academician Garifolla Yesim]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Universiteta. Seriya filosofii, kulturologii i politologii — Bulletin of Kazakh National University. Series of philosophy, cultural studies and political science*, 80(2), 46–55. <https://doi.org/10.26577/jpcp.2022.v80.i2.05> [in Russian].
- 16 Edilbaeva, S.Zh. (2015). *Istoriia i filosofiia obrazovaniia: monografiia* [History and Philosophy of Education: A monograph]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 17 Turyzhanova, R.K. (2016). *Gumanisticheskii potentsial filosofii obrazovaniia* [The humanistic potential of philosophy of education]. *Izvestiia Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo ekonomicheskogo universiteta — Bulletin of the St. Petersburg State University of Economics*, 1(79), 50–55. <https://doi.org/10.21661/r113370> [in Russian].
- 18 Kasavina, A.N. (2020). Tsifrovizatsiia obrazovaniia: filosofsko-antropologicheskii aspekt [Digitalization of education: a philosophical and anthropological aspect]. *Vestnik filosofii obrazovaniia — Bulletin of Philosophy of Education*, 3(31), 26–32. [in Russian].

Information about the authors

Aubakirova Saltanat — PhD, Associate Professor, NJSC “Toraighyrov University”, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7894-6208>

Kozhamzharova Mayra — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, NJSC “Toraighyrov University”, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7812-7114>

Salimova Raigul — PhD, NJSC “Toraighyrov University”, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-6747-4620>

О.Т. Аринова¹, М.М. Манасова^{2*}, Ч. Самбуу³^{1,2}Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан;²Моңғолия Республикасының Отбасы, еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігі, Моңғолия(E-mail: arinova.kargu@gmail.com, miramanassova@mail.ru, chuluunsetseg_67@yahoo.com)**Қазіргі бұқаралық мәдениеттегі әсер ету құбылыстары:
рухани тәжірибелер және эзотерика**

Мақалада бұқаралық мәдениеттің күрделі әрі көпқырлы феномені оның кроссмәдени көріністері тұрғысынан қарастырылған. Заманауи модернизацияланған қоғамдарда кеңінен таралған мәдени формалардың бірі ретінде эзотеризмді пәнаралық және ғылыми-сыни тұрғыдан зерттеуге басымдық берілген. Авторлардың зерттеу өзегі ақпараттық-коммуникативтік жүйелердің цифрлық әлемінде және модернизацияның өзге де мәдениет қалыптастырушы жетістіктері жағдайында бұқаралық мәдениеттің аксиологиясының философиялық-антропологиялық негіздерін талдауға бағытталған. Ақпараттық ғаламдану жағдайында мәдениеттердің көпөлшемді диалогымен байланысты жаһандық метамәдениеттің қалыптасу үдерісі аясында эзотеризмнің әдіснамалық дискурсы сарапталған. Қазіргі мәдени-тарихи дамудың жаңа жаһандық әлемдік тәртіптің орнығуымен астасып жатқаны және оның адамзаттың болашақтағы өмір сүру мүмкіндігін айқындайтыны жөнінде жинақтаушы қорытынды жасалған. Сонымен бірге, жаһандану мәдени көптүрліліктің бірлігін қамтамасыз ететін әрі адамзатты мәдениет қалыптастырушы субъект ретінде шынайы интеграциялаудың оңтайландырушы тетігіне айналуы тиіс екендігі атап өтіледі.

Кілт сөздер: бұқаралық мәдениет, жаһандану, эзотеризм, феномен, метамәдениет, кроссмәдениет, философия, дискурс.

Kipicne

Авторлардың бұқаралық мәдениеттің ықпалы мәселелеріне жүгінуі бірқатар себептерге негізделеді. Олардың қатарында — қазіргі әлемнің мәдени әмбебаптануы, түрлі мәдениеттердің өзара әрекеттестігі мен ықпалдастығының күшеюі, жаһандық ақпараттық-коммуникативтік кеңістіктің қалыптасуы, сондай-ақ кроссмәдени байланыстардың іргетасы ретінде жалпыадамзаттық мәдени құндылықтар мен нормалардың таралуы бар. Бұл мәселелер Қазақстан мен Моңғолиядағы қазіргі қоғамдардың әлеуметтік шындығымен, мультимәдени социумдардың сын-қатерлері мен қауіптерімен өзара байланысты. Әлбетте, жаһандану өзінің шеткі көрінісінде бүкіл адамзаттың әлеуетті тасымалдаушысы болып табылатын ғаламдық метамәдениеттің орнығуымен қатар жүретін дүниежүзілік әлеуметтік-мәдени интеграция үдерісі ретінде сипатталады. Сондықтан да оның феноменалды көріністері мәдениетте айқын байқалады. Осы себепті бұқаралық мәдениетті жаһандану феномені ретінде, оның ықпалын, мүмкіндіктерін, болашағын, сондай-ақ оң және теріс қырларын зерттеу — заманауи философиядағы мәдениеттанулық ізденістердің өзекті бағыты болып табылады. Мұндай зерттеулер мәдени универсализацияның айрықша белгілері мен үрдістерін анықтауға мүмкіндік береді.

Мақала авторларының пайымдауынша, бұқаралық мәдениет модернизацияланған қоғамдардың мәдени болмысының барша қырын толық қамтымағанымен, ол мәдениеттің маңызды әрі барған сайын ықпалын күшейтіп отырған сегменті. Бұл «сегментті» кроссмәдени өзара ықпалдастық тұрғысынан салыстырмалы зерттеу қажеттілігі туындайды. Мұндай зерттеулердің нысанына құндылықтық бағдарлар (олардың мүмкіндіктері, шектеулері, даму логикасы), діни сенімнің кәсіби қызметке қатынаспен өзара байланысы (әлемдік және жергілікті конфессияларда), этноконфессияаралық қарым-қатынас, ұрпақтық өмірлік стратегиялар, сондай-ақ бұқаралық мәдениеттің өзіндік бірегей феномендері кіреді. Осындай феномендердің бірі — эзотерикалық ізденістер мен әуестенулер (соның ішінде эзотерикалық ілімдерге тән рухани тәжірибелер). Сондықтан қайтадан кеңінен таралып келе жатқан эзотеризм феномені бұқаралық мәдениет шеңберінде заманауи мәдениет философиясының зерттеу объектісіне айналуы заңды құбылыс.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: miramanassova@mail.ru

Ж. Бодрийяр өзінің «бұқаралық тұтыну қоғамына» қатысты ойларында тұтыну феноменін қазіргі заманғы магияның (яғни эзотериканың) ықпалымен бағытталатын тізбекті психологиялық реакция ретінде қарастырған. Оның пайымдауынша, тұтыну қоғамында шынайы мәдениет жоғалып, барлығы әлеуметтік статус белгісіне айналады: «Бұл — бас айнарудан да, тарихтан да айырылған, өзінен өзге мифі жоқ, тойынған қоғамның профилактикалық ақтығы» [1].

Қазіргі қоғамдағы бұқаралық мәдениет феномені стандартталған үлгілер мәдениетін білдіреді. Ол жаппай өндірілетін және тұтынуға ұсынылатын біріздендірілген мәдени игіліктерге негізделіп, «орташа» тұтынушыға бағдарланады, соған сәйкес құндылықтық бағдарлар мен дүниетанымдық модельдерді қалыптастырады. Осы орайда Д. Берестовскаяның анықтамасы орынды саналады. Ғалымның пікірінше, «бұқаралық мәдениет — бұл мәдениеттің бір түрі, ол өз тарапынан таратылатын (көбіне бұқаралық ақпарат құралдары арқылы) құндылықтарды бұқаралық тұтынушының «орташа» даму деңгейіне бейімдейді» [2]. Осылайша, бұқаралық мәдениеттің өнімдері ең алдымен көпшіліктің сұранысына жауап беретінін ескеру қажет. Олар дәстүрлі және дәстүрлі емес рухани практикаларды (жаңа әлем тәртібін танудың тәсілі ретінде), сондай-ақ әртүрлі эзотерикалық ізденістерді (бейімделудің жолы ретінде) ұсынады. Бұл — француз ағартушылығының көрнекті өкілдері ескерткен иллюзорлы әлемнің өзі. Олар «діншілдік» деп аталған, әртүрлі діни-мистикалық және эзотерикалық дәстүрлердің пердесінің ар жағында жасырылған белгілі бір «бастапқы іргетастың» болуын көздейтін модельге сыни көзқарас танытқан еді. Осыған байланысты қазіргі ресейлік зерттеуші Е. Шапинскаяның пікірі орынды: ол ХХІ ғасырда «жалпы алғанда, бұқаралық мәдениет — заманауи технологиялармен де, әлеуметтік процестермен де тығыз байланыстағы күрделі жүйе... бұқаралық мәдениеттің мәні — ол көпшілік үшін жасалады, бірақ көпшілік тарапынан жасалмайды» деп атап көрсетеді [3]. Мәселенің тарихи қалыптасуына байланысты эзотеризм бүгінгі күнге дейін көптеген зерттеушілер тарапынан діншілдік аясында қарастырылып келеді. Мақала авторларының пікірінше, бірнеше онжылдықтар бойы орын алған діншілдік құбылысы батыс пен шығыстың эзотеризмін массаланған мәдениет контекстінде зерттеу әдіснамасына арналған әлемдік философиялық-мәдениеттанулық дискуссияда белгілі бір оң рөл атқарды. Өйткені қазіргі бұқаралық мәдениеттің негізінде ғылыми-техникалық модернизация, яғни технологиялардың дамуы жатыр. Дәл осы даму мәдени өнімдер мен үлгілерді жаппай өндіруге және кеңінен таратуға мүмкіндік берді. Уақыт өте келе діншілдікке еуропалық эзотеризмді зерттеу мектебі тарапынан елеулі сын айтылды. Мәселен, нидерландтық профессор В. Ханegraаф діншілдік моделіне қатысты еңбектерінде сыни көзқарасын білдіріп: «Ең бастысы — әрі барынша айқын нәрсе — бұл модель әмбебап сипаттағы жасырын эзотерикалық өлшемнің шынайы өмірде бар екендігіне сенімге сүйенеді. Алайда ғылыми әдіснама өзінің табиғаты бойынша «экзотерикалық» болып табылады және кез келген бақылаушыға оның жеке сенімдеріне тәуелсіз түрде эмпирикалық қолжетімді құбылыстарды ғана зерттейді» деп атап көрсетеді [4]. Мақала авторлары эзотериканың ықпалының артуына әсер еткен факторлардың қатарында біздің елдердегі ақпараттық кеңістікте осындай мазмұндағы материалдардың белсенді жариялануын атап өтеді. Бұл, сөзсіз, қоғамдық сананы қалыптастыруда айтарлықтай ықпал етіп, қоғамның шынайылыққа қатысты ерекше рефлексиялық формаларын туындатады. Мұндай жағдай ғылым мен діннің арақатынасы жөнінде ойлануға мәжбүрлейді. Қазіргі заманда — цифрлық технологиялар дәуірінде біз ерекше синтез нысанын байқаймыз: әлемге және адамға қатысты ғылыми білімдер заттардың табиғаттан тыс тәртібіне деген сеніммен қатар өмір сүруде. Осы қосарлы дүниетанымдық қабылдаудың айқын мысалы ретінде бүгінде эзотериканы атауға болады. Секуляризациялық үдерістердің нәтижелеріне байланысты түрлі бағалау пікірлері бар, алайда олардың ықпалымен қоғамдық сананың өзгерістерге ұшырап отырғанына күмән жоқ. Шын мәнінде, дін қоғамдық өмірдің шеткері аймағына ығыстырылды. Бұл ғылымның дамуына жол ашты, әрине, ғылым дін секілді ақиқатты ашық жариялай алмаса да, ойлаудың жалпыға ортақ нормаларын қалыптастыра алды. Осылайша, адамдар өздерінің әрбір тұжырымдарына қисындылық беруге, олардың дүниетанымдық бейнесінде белгілі бір рационалдық бар екенін көрсетуге ұмтылады. Бұл — ескерусіз қалдыруға болмайтын әлеуметтік талап. Мұны діни апологеттердің ғылыми білімге жүгіну арқылы догматтардың дұрыстығын негіздеуге тырысатын бейнематериалдарының көптігі де айғақтайды. Соның бір мысалы — интернет кеңістігінде танымалдыққа ие болып отырған «Құрандағы ғылыми фактілер» тақырыбы. Сонымен қатар, көпшіліктің дінге деген қызығушылығының сақталып отырғанын және діни дәстүрді ұстанудың жалғасып келе жатқанын жоққа шығаруға болмайды. Бұдан да маңыздысы — жаһандану өз антиподын — қайта жаңғырған діншілдікті және эзотерикалық практикалардың рецепциясын дүниеге әкелгені белгілі. Қазіргі

қоғамдарда ырымшылдық пен түрлі жалған сенімдердің салдарынан орын алатын сансыз көп ойсыз әрекеттердің болуы қоғамдық сананың терең қабатында діни сезімнің сақталып отырғанын көрсетеді. Оның ішінде адамның түсініксіз, беймәлім құбылыстарға ұмтылысы да бар. Міне, ХХІ ғасырда — цифрлық, тоталды технологиялар дәуірінде эзотерикаға бет бұрудың басты себебі де осында жатыр: адамға қамқорлық жасайтын, қажет сәтте жүгінуге болатын тылсым күштерге сену қажеттілігі. Алайда сұрақ туындайды: неліктен дәстүрлі діндер бұл және өзге де бірқатар қажеттіліктерді қанағаттандырудағы өз тартымдылығын жоғалтуда? Дін де, эзотерика да ұқсас функцияларға ие: адамдар оларға жүгінеді, өйткені олар белгілі бір ерекше күйді — қажеттіліктердің қанағаттандырылу күйін жеңілдеті алады. Қазіргі қоғамдардағы эзотеризм ықпалының артуының тағы бір себебі бар: халықтың, әсіресе жастардың пікірінше, дәстүрлі діндер ұзақ ғасырлық тарихынан кейін белгілі бір деңгейде өзінің беделін жоғалтты және ішкі қайшылықтары үшін орынды сынға ұшырауда. Бұл туралы бүгін еркін айтуға мүмкіндік бар. Ал эзотерикалық салалар (астрология, нумерология, халықтық діни рәсімдер және т.б.) «нақты», уақытылы жауаптар береді және адамдар мұны Құдайға дұға етуден гөрі жақсы деп есептейді. Тіпті тағдыр мен болашаққа қатысты жасырын білімді бәрін білетін, бірақ үнсіз Құдайдан гөрі «хабардар» пендеден білу оңайырақ болып шықты. Эзотеризм — мүлде жаңа құбылыс емес, алайда секуляризация нәтижесінде ол діни фанатизм тарапынан болатын аса агрессивті және жазасыз шабуылдардың азаюына байланысты қолжетімді бола түсті. Мұндай құбылыстың өте қарапайым түсіндірмесі бар: ол діннің табиғи мәнінде жатыр, яғни шынайылыққа қатысты өзге көзқарастармен ымыраға келмейтін қатандығында. Мұндай ерекшелік бір діннің өз ішіндегі әртүрлі конфессия өкілдерін қас жауларға айналдыра алса, эзотерикалық дәстүрді ұстанушыларға деген көзқарас тіпті қатаң: беймәлім күштерге жүгінгендіктен, олар пұтқа табынушылар ретінде қабылданады. Бүгінгі таңда эзотериканың кеңінен таралу себептерінің маңыздысы — ар-ождан бостандығы, яғни кез келген дүниетанымды ұстану құқығының жалпыадамзаттық деңгейде танылуы. Бұл құқық барлық діни сенімдерді тең дәрежеге қояды. Сонымен қатар, қазіргі әлемде эзотеризм бұқаралық сананың ерекшелігіне сәйкес келетін тағы бір қасиетке ие: ғылым мен дін арасындағы айқын шекараны ажыратпау. Осы жағдай эзотерикаға ғылыми жетістіктерге, әсіресе психология саласына жүгінуге мүмкіндік береді. Эзотеризмнің танымал болу себептерін сөз еткенде ескерусіз қалдыруға болмайтын тағы бір маңызды фактор — қазіргі цифрлық шындықтың ажырамас бөлігіне айналған интернет-ресурстар арқылы кез келген ақпаратқа еркін қолжетімділік. Дәлел ретінде аздаған статистика келтірейік: «Price.ru» аналитиктері интернет пайдаланушыларының сұраныстарын салыстырып, 2022 жылғы ақпаннан 2023 жылғы ақпанға дейінгі аралықта Ресей интернет кеңістігінде Таро карталары бойынша болжамдарға қызығушылық алдыңғы жылмен салыстырғанда 74 %-ға артқанын анықтады. Сол кезеңде ресейлік қоғамда астрологиялық болжамдарға сұраныс 20 %-ға өскен. Сондай-ақ, интернет-дүкендерде «эзотерика» санатындағы кітаптардың сатылымы да айтарлықтай көбейген. Демек, эзотерика — бүкіл әлемде кеңінен таралған құбылыс, бірақ ғылыми тұрғыдан әлі де жеткілікті зерттелмеген. Сондықтан ол қазіргі қоғамның бұқаралық мәдениетінің маңызды факторларының бірі ретінде сөзсіз өзінің өзектілігін айқындайды.

Зерттеу әдіснамасы мен әдістері

Бұқаралық мәдениеттің табиғатын, оның феномендік қырларын түрлі эвристикалық интерпретациялар тұрғысынан қарастыруға арналған гуманитарлық әдіснамалар каталогы айтарлықтай кең және мұның бірнеше себебі бар. ХХ ғасырдың мәдени жағдайы ғалымдарды бұл феноменге назар аударуға мәжбүр етті, өйткені ол мәдениетте, саясатта, әлеуметтік өмірде, өнерде және ғылымда белсенді түрде көрініс тапқандықтан, оны елемей мүмкін болмай қалды. Сонымен қатар, эзотеризмді ғылыми тұрғыдан зерттеу идеясының өзі елеулі трансформацияға ұшырап, бұрын оның аясына сыймаған құбылыстарды қамтуға мүмкіндік берді. Ал сұранысқа ие болған пәнаралық тәсіл Батыс эзотеризмінің шынайылығын сипаттау үшін барынша қолайлы болды, себебі онда адам өмірінің әртүрлі салаларынан келген ықпалдардың тоғысуы байқалды. Біздің әдіснамалық тұрғыдағы қызығушылығымыз, ең алдымен, зерттеу нысанына қатысты әдіснамалық пайымдаулар айқын көрініс тапқан еңбектерге, оның ерекшелігіне жасалған рефлексияға, компаративтік стратегиялардың қолданылуына, зерттеу категорияларын проблематизациялауға, сондай-ақ оны өзге салалармен (ең алдымен бұқаралық мәдениетпен) сабақтастыра қарастыруға бағытталады. Эзотеризмді теориялық-әдіснамалық деңгейде ұғынудың орталық бағыттарының бірі К. фон Штукрад еңбектерімен байланысты, онда «эзотерикалық» ұғымы мәдени үдерістердің құрамдас бөлігі ретінде

карастырылады. Ол өз көрінісін Батыс мәдениеті аясында христиандыққа қарсы құбылыс ретінде пайда болған, ортақ белгілері бар бірқатар ерекше ағымдардың жиынтығы түрінде тапқан [6]. Ғалым өз зерттеулерінде эзотерикалық ілімдердің алуан түрлілігіне қарамастан, олардың типологиялық тұрғыдан ортақ келесі белгілерін бөліп көрсетеді: әлем мен тарихтың баламалы бейнесіне жол ашатын шынайы (абсолютті) білімге иелік етуге деген талпыныс. Батыстық зерттеулер тәжірибесіне жүгіну бізді Батыс эзотеризмінің тағы бір жетекші зерттеушісі — В. Ханegraаф еңбектеріне жетелейді. Ол қарастырылып отырған феноменді метатеориялық тұрғыда зерттеу мәселесін алғаш көтерген ғалымдардың бірі болды.

Батыс эзотеризмін зерттеу ерекшеліктеріне қатысты белгілі бір рефлексияны Жаңа еуропалық бағыттың негізін қалаушылардың бірі А. Феврдің еңбектерінен де табуға болады [7]. Ол иррационалистік рухани практикаларды қарастырған болатын.

Массификацияланып келе жатқан мәдениет пен эзотеризм арасындағы себепті байланысты Франкфурт мектебінің беделді өкілдері — Т. Адорно мен М. Хоркхаймер анықтады. Олар «мәдени индустрияны» мәдениетті тауарға айналдыратын тетік ретінде сынап, бұқаралық мәдениет ойлауды стандарттап, сыни сананы тұншықтырады деп пайымдады: «Мәдениет — парадоксты тауар. Ол саяси-экономикалық айырбас заңының ықпалына толықтай түскені соншалықты, тіпті алмасудан қалды; ол сондай соқырлықпен тұтынылады, енді оны қолданудың өзі мүмкін емес» [8].

Талқылау

Эзотерика қазіргі цифрландыру дәуірінде де, мәдениеттің ерекше формасы (қазіргі жағдайда — бұқаралық мәдениет) ретінде қабылданады. Ол адамның дүниетанымын құрайтын, діннің немесе ғылымның құзыретіне кірмейтін негізгі экзистенциалдық, онтологиялық, гносеологиялық сұрақтарға жауап іздеумен және оларға қатысты тәжірибелермен байланысты білімдердің жиынтығын қамтиды. Шотланд тарихшысы Дж. Уэбб эзотериканы «жалпыға ортақ пікірге қайшы келгені үшін терістелген білімдер саласы» деп анықтайды [9]. Бүгінде, цифрлық дәуірде, барша адам ғылыми-техникалық прогрестің нәтижелерін пайдаланады, ал әлеуметтік желілерде тарологтар, экстрасенстер, астрологтар, халық емшілері мен балгерлер (қалқа-монғолдарда — гонцог, қазақтарда — бақсы, тамыршы, балгер, болжаушы, жауырыншы, жұлдызшы және т.б.) белсенді қызмет жүргізуде. Олар ғылыми сауаттылық деңгейі жеткіліксіз, бірақ қарқынды өзгеріп жатқан әлемде ертеңгі күнге үміт артуға болатын көпшілік тарапынан өсіп келе жатқан сұранысқа ие болып отыр. Мұнда эзотерика мен ғылым арасындағы кезекті байланыс көрінеді: біріншісі екіншісінің жетістіктерін пайдаланса, сонымен қатар, бұл қоғамдық сананың деңгейінің айқын көрсеткіші. Ақпараттың үлкен ағыны қалың бұқараның қолында, әлем жайлы бұрынғыдан да көп жаңа мәлімет алуға мүмкіндік бар, алайда адамдарды ойын-сауықтық контенттен бөлек, ең алдымен құпиялы, тылсым, метафизикалық дүниелер қызықтырады. Дәстүрлі діндер бұрынғыдай рухани қажеттілікті қанағаттандырмайды, ал қазіргі заман адамы өз мәселелеріне жедел шешім іздейді: материалдық жағдай, жеке өмір, мансап және т.б. проблемаларды ғылыми әдістерге қатысы жоқ амалдар арқылы шешкенді жөн көреді.

Коронавирус пандемиясын ғылымға, медицинаға, мемлекетке, дінге және өзге де әлеуметтік институттарға деген әлем халқының шынайы көзқарасын айқын көрсеткен мысал ретінде қарастыруға болады. Бұл кезеңде міндетті вакцинацияның салдарына байланысты жағымсыз пікірлерден бастап, қауіпті дерттің қолдан жасалған иллюзиясы арқылы адамдарды толық бақылауға алу жөніндегі әртүрлі астыртын теориялардың кеңінен таралғаны белгілі. Әлеуметтік тарихтың осындай дағдарысты кезеңдерінде эзотерикалық тәжірибелер діндермен қатар дүниетанымдық маңызды қызметтерді — компенсациялық әрі түсіндірмелік функцияларды атқарады. Өлімнен кейінгі тағдырға сенім, құдіретті тылсым күштердің ықпалы сияқты нанымдар адамдарға жұбаныш беріп, үміт сыйлап, азапты жеңілдетуге мүмкіндік жасайды. Дегенмен, бұл құбылыс зерттеушілерге, философтарға, мәдениеттанушыларға, психологтар мен әлеуметтанушыларға қоғамдағы сыни ойлау дағдыларының әлсіздігін, білім мен ойлау мәдениетінің құлдырауын, ғылыми таным деңгейін және ғылымның адам өміріндегі рөлін нақты айғақтап берді.

«Эзотерика» ұғымының мазмұнын талдауда біз оның табиғатына барынша сәйкес келетін көзқарас ретінде — құбылыстың көпқырлы көріністері арасынан оны өзге де сананың идеалды феномендерінен ажыратып айқындауға мүмкіндік беретін іргелі құрамдас бөліктерін бекітуді қарастырамыз. Мұндай тәсілдің негізінде, біріншіден, білімге қолжетімділіктің шектеулілігі, екіншіден, рухани тәжірибелердің сабақтастығы қағидасы, үшіншіден, бұқаралық қоғамдық сананың құрылымында сакралдылықтың тұрақты түрде сақталуы жатыр. Эзотерика өз болмысында әртүрлі

діни мәдениеттерде қалыптасқан теориялық парадигмалар мен рухани практикалардың бірлігін, сондай-ақ философиялық, діни және ғылыми білімдердің синтезін білдіреді. Бұл тұрғыдан алғанда, эзотерикалық білім сенімге негізделген догмалардан емес, керісінше, трансценденттікпен мистикалық тәжірибе арқылы тікелей тоғысу нәтижесінде туындайтын, болмыстың мәнін субъективті тұрғыдан пайымдауға, сезім мүшелері арқылы қабылданатын эмпирикалық шындықтың ар жағында жатқан болмыстық деңгейлерді тануға бағдарланған ілім. Дәл осы ерекшелігі эзотеризмді дінге жақындатады: ресейлік ғалым С.В. Пахомовтың атап көрсеткеніндей, «кез келген дін өз ішінде құпиямен сабақтас элементтерді қамтиды, ал олар эзотериканың әлеуетті бастауы ретінде қызмет етеді» [10]. Осыған байланысты эзотеризмді зерттеу үдерісіне философиялық және мәдениеттанулық дискурсты тарту айрықша мәнге ие, өйткені феноменологиялық концепцияның әлеуетін пайдалану арқылы ой интенционалдылығының ішкі логикасы, яғни физикалық әлемде нақты болмауы мүмкін объектілерге бағытталған танымдық бағдар айқындалады.

Осы тұрғыдан алғанда, беделді француздық «Анналар» мектебінің жетекші өкілі А. Феврдің кең көлемді әдіснамалық ізденістері айрықша ғылыми қызығушылық тудырады. Оның тұжырымдарының ішінде эзотеризмнің ойлау жүйесі мен рухани практикаларының ажырамас байланысы туралы терең пайымы бар: «Массаға тән, яғни күнделікті діни сана деңгейі бар. Ол кең таралған бейнелерге, стереотиптерге, әдет-салттарға, дәстүрлерге толы, бірақ тұтас дүниетанымдық жүйені қалыптастырмайды, өйткені діншіл адам оларды ішінара, фрагментарлы түрде ғана қабылдайды. Күнделікті сана күрделі теориялық құрылымдарға негізделмейді, сондықтан дін туралы толыққанды білімді қамтымайды. Ал концептуалды деңгей анағұрлым күрделі, өйткені ол адамның теологиядағы барлық пікірталасты мәселелерге тікелей қатысуын көздейді. Бұл қасиетті мәтіндерде бекітілген доктриналық қағидаларды жоғары деңгейде меңгеруді және терең түсінуді қажет етеді. Дәл осы себепті концептуалды деңгей өзінің толық көрінісін діни философияда табады...» [11]. Діни көптірлілікті жіктеуде жаңа діни қозғалыстарды дербес класс ретінде қарастыратын концепциялар тұрғысынан алғанда, қазіргі кезеңдегі неохристиандық, неоориенталистік және жаңа пұтқа табынушы бағыттардың аясынан «New Age» қозғалысын айрықша атауға болады. Аталған ағым, түпкі мәнінде, теософия, антропософия, спиритизм сияқты әртекті эзотерикалық білімдердің синтезін және ғылымға сенім артуға негізделген популистік идеяларды біріктіре отырып, өзінің мазмұнын шығыстық мистицизмнің сан алуан батысеуропалық рецепцияларынан табады. «New Age»-тің синкреттік жүйесі эзотерикалық доктринаның негізінде қалыптасып, антропософияның негізін қалаушы Р. Штейнердің еңбектері арқылы жүйеленді. Штейнер өз еңбектерінде табиғаттан тыс шындықты тану мен сипаттауда ғылыми әдістерді қолданудың мүмкіндіктерін айқындаған [12]. Қазіргі таңда бұл қозғалыс әлемнің түкпір-түкпірінен көптеп ізбасар жинап, рухани либерализмімен, ресми дінмен қатар белгілі бір сенімдер мен практикаларды ұштастыру мүмкіндігімен ерекшеленеді. Оның кеңінен танымал болу себептерінің бірі — әсіресе Еуразия елдері үшін айрықша құбылыс саналатын батыс пен шығыс мәдениеттерінің синтезі, еркін ойлау дәстүрінің болуы, ғылыми танымның тиімділігін мойындау және ғылыми-техникалық прогресс жетістіктеріне еркін қол жеткізу мүмкіндігі. Дегенмен, New Age қозғалысының негізгі тәжірибесі саналатын ченнелинг/channeling (транс күйінде өзге дүниелік күштермен ой арқылы байланыс орнату) құбылысына сыни тұрғыдан қарау қажеттігі айқын.

Бұл тәжірибенің шектен тыс таралып, шығармашылық әлеуетті ашу сылтауымен жастар арасында қалыпты құбылысқа айналуы — аса қауіпті үрдіс. Өйткені қазақстандық және моңғолдық қоғамдарда мәдениеттің сақталуы тікелей тәніршілдік дәстүрлердің жалғастығымен байланыстырылады. Діншілдікпен тығыз байланыс, тұлғаның өзіне және қоғамға деген жауапкершіліктен босатылуы, ғылыми білімдер мен әлеуметтік қағидаларды жоққа шығару, дегуманизация мен десоциализация — өзін жаңа құндылықтарды ілгерілететін либералды секулярлық ағымдар ретінде танытатын New Age тәрізді қозғалыстардың деструктивті салдары болып табылады. Шын мәнінде, мұндай қозғалыстардың мәні — **эзотерикалық мазмұнға қанық постсекулярлық діншілдіктің формасы** ретінде айқындалады.

Соңғы онжылдықта заманауи бұқаралық мәдениет феноменіне айрықша когнитивтік қызығушылықтың артқаны байқалады. Сонымен қатар, бұқаралық мәдениетті мәдени универсализация үдерістерінің көрінісі ретінде қарастырып, оны жаһандану феномені тұрғысынан зерделеудің және оның Қазақстан мен Моңғолия сынды қазіргі заманғы жаңғырған қоғамдар үшін болашағын бағалаудың маңызы барған сайын артып келеді. Бұқаралық мәдениетті тұтас феномен ретінде де, оның сан алуан қырларын жеке-жеке талдау тұрғысынан да зерттеу қарқыны үнемі күшейіп отыр. Қазіргі бұқаралық ақпарат және коммуникация құралдары тек қана бұқараға ықпал

етіп, оларды белгілі бір деңгейде манипуляциялап қана қоймайды, сонымен бірге, бұқаралық ауқымда «жалпы типтегі» тұлғасыздандырылған адамды тікелей өндіреді. Осыған байланысты бірқатар зерттеушілер «сана мен өмір салтының массофикациясы» ұғымын қолдана отырып, оны жүйелі әрі мақсатты ақпараттық ықпалдар ұйымдастыру арқылы іске асатын процесс ретінде сипаттайды. Мәселен, ресейлік философ В. Королев «ақпараттық кеңістік барынша интеграциялануға бейім әрі басқаруға икемді» екенін атап көрсетеді. Соның нәтижесінде, К. Ясперстің тұжырымдауынша, қазіргі социомәдени шындықты айқындайтын «бұқаралық өмір сүрудің жаңа тәртібі» қалыптасуда.

Қорытынды

Отандық ғылымда бұқаралық мәдениет феноменологиясын зерделеу үдерісінде зерттеу қызығушылығының векторы XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап біртіндеп өзгеріске ұшырады: бастапқыда эзотеризмді иррационалистік қабылдаудан оның цифрлық дәуір жағдайында өзіндік ерекше типтегі (тіпті үлгілік сипаттағы) дүниетанымдық феномен ретінде пайымдалуына қарай ойысты. Посткеңестік ғылыми кеңістікте осы бағыттағы алғашқы іргелі қадам — ресейлік философтардың «Эзотерика дискурстары» атты жинақтаушы еңбегі болды [16].

Аталған қызығушылық XXI ғасырда жаңа серпінге ие болды. Бұл тұрғыдан алғанда ресейлік зерттеуші С. Паниннің тарихи тұрғыдан дәйекті байқауы айрықша мәнді: «XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы Еуропа мен АҚШ-та өзіндік «эзотерикалық ренессанспен» ерекшеленді... Дәл осы кезеңде психологтар үшін тосын психикалық құбылыстарды зерттеу мақсат емес еді: олардың міндеті — психиканы тікелей, редукционистік түсіндіруге жол бермей, тәжірибелік негізде зерттейтін дербес ғылым қалыптастыру болатын; ал медиумизм мен өзге де «окульттік феномендер» олар үшін тек құрал ретінде ғана қабылданды. Ал, керісінше, идеалистік философиялық ілімдердің ізбасарлары бұл құбылыстарға басқаша тұрғыдан қарады. Олардың көпшілігі эзотерикалық ілімдермен Гегель мен Шопенгауэр сынды ойшылдардың еңбектері арқылы жанама байланыста болды. Маңыздысы — сол дәуірдегі «окульттік ғылымдардың» адепттері оларды жаңа дін ретінде қабылдаған жоқ. Керісінше, олар эмпирикалық дәлелдер мен тұлғалық тәжірибеге сүйенген, дінге де, ғылымға да, тұтастай қоғамға да революциялық ықпал етуге қабілетті өзіндік «ғылыми» руханилықтың үлгісін жасауға ұмтылды» [17].

Жалпы алғанда, ғылым мен эзотерикалық ілімдердің арақатынасына қатысты мәселелер академиялық зерттеулерде кемінде XX ғасырдың орта шенінен бастап жүйелі түрде көтеріле бастады. Қазіргі философия ғылымының бағыттары эзотеризмді ғылым мен діннің арасындағы шекаралық аймақ ретінде қарастырады; ғылым тарихшылары ортағасырлық магтар мен алхимиктердің еңбектерінен қазіргі эксперименталды ғылымның бастауын көреді; ал жаңа діни қозғалыстарды зерттеушілер ғылыми тілге жүгінуді қазіргі эзотеризмнің айқындаушы белгілерінің бірі деп санайды. Бүгінгі ғылыми дискурста ерекше орын алатын мәселе — эзотеризм мен әлеуметтік-гуманитарлық білімнің күрделі өзара байланысы, әсіресе олардың бұқаралық мәдениетке бағдарлану аспектісі. Осыған орай, ғылымның мәдениеттану саласы мен мистикалық-эзотерикалық ілімдердің арақатынасын аймақтық және ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, мәселе ретінде қоюдың маңызы зор. Әсіресе шығыстық «ғылымдардың» эзотеризм және мистицизммен өзара ықпалдастығын талдау — бүгінгі зерттеу өрісінің өзекті бағыттарының бірі.

Бұқаралық мәдениет инкультурация мен әлеуметтендірудің маңызды функцияларын жүзеге асыратынын ескеру қажет. Ол «индивидтің әлеуметтік шындыққа бейімделуін қамтамасыз етеді және осылайша өзінің жетекші қызметтерінің бірін орындайды». Мәселен, ресейлік философ А. Костина бұқаралық мәдениеттің ауқымдылығы тұрғысынан әмбебап сипатқа ие екендігін атап өте отырып, оның «заманауи мәдениеттің барлық артефактілерін өз форматына икемдеу қабілетіне ие болып, бұқаралық қоғамда тек бұқаралық тұтыну өнімдері ретінде қызмет еткен жағдайда ғана құндылыққа айналатынын» айқындайды. Бұқаралық коммуникация құралдары арқылы таратылатын бұқаралық мәдениет бүгінгі күні мәдениеттің негізгі мән-мағыналарын жеткізетін әмбебап арна ретінде көрініс тауып, өз ықпалына түскеннің барлығын өз форматына бағындырады. Тіпті кез келген артефакт — тұрмыстық болсын немесе кәсіби-элитарлық мәдениетке тән болсын — бұқаралық мәдениет ықпал ету аясына енгенде, сыртқы пішінін сақтағанымен, бастапқы мағыналық жүктемесінің бір бөлігін жоғалтады, өйткені ол бейімдеу тетіктерінен өтеді [18]. Сонымен қатар, бұқаралық әлеуметтік мифология (оның ішінде квазидіни және парағылыми ілімдер) қоғамның күрделі құндылықтық бағдарлар жүйесін жеңілдететін құрал ретінде қызмет атқара алады.

Жалпы алғанда, бұқаралық мәдениет мәдени жаһанданудың негізгі қозғаушы күштерінің бірі ретінде қарастырылуы тиіс. Оның күннен-күнге артып отырған ықпалына байланысты — мәдениеттің дүниетанымдық қызметі, индивидтердің, әлеуметтік топтар мен қауымдастықтардың инкультурациясы мен әлеуметтенуі тұрғысынан — оның құндылықтық мазмұны айрықша мәнге ие болуда. Жаһандану жағдайында құндылықтар мен жеке тұлғаның құндылықтық бағдарлары мәселесі оның әлемдегі болмысының да, қоғам дамуының да негізгі шарты ретінде алдыңғы қатарға шығады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Бодрийяр Ж. Общество потребления / Ж. Бодрийяр. — М.: АСТ, 2020. — 384 с.
- 2 Берестовская Д.С. История художественной культуры Западной Европы и США XX века: учебное пособие / Д.С. Берестовская. — Симферополь: Ариал, 2021. — 224 с.
- 3 Шапинская Е.Н. Массовая культура: очерк теорий / Е.Н. Шапинская. — М.: Академпроект, 2016. — 192 с.
- 4 Ханegraaf В.Я. Западный эзотеризм (Western Esotericism: A Guide for the Perplexed) / В.Я. Ханegraaf. — М.: Архонт, 2016. — 256 с.
- 5 Панин С.Н. Исследование эзотеризма в трудах европейских и американских психологов XIX — начала XX века / С.Н. Панин. — М.: Изд-во МГУ, 2017. — 226 с.
- 6 фон Штукрад К. Локации знания в Европе Средневековья и Раннего Нового времени: эзотерический дискурс и европейские идентичности / К. фон Штукрад. — М.: Архонт, 2022. — 288 с.
- 7 Faivre A. Western Esotericism: A Concise History / Antoine Faivre. — New York: State University of New York Press, 2010. — 380 p.
- 8 Хоркхаймер М. Культурная индустрия: просвещение как способ обмана масс / М. Хоркхаймер, Т. Адорно. — М.: Изд-во МГУ, 2017. — 260 с.
- 9 Уэбб Дж. Эзотериология / Дж. Уэбб. — М.: Corpus, 2011. — 188 с.
- 10 Пахомов С.В. Эзотерика / С.В. Пахомов. — М.: Религиоведение, 2017. — 213 с.
- 11 Февр А. Западный эзотеризм: краткая история / А. Февр. — М.: Касталия, 2019. — 420 с.
- 12 Клизовский А.А. Основы миропонимания новой эпохи: в 3-х т. Т. 1. / А.А. Клизовский. — Рига: Виеда, 1992. — 269 с.
- 13 Сухина И.Г. Массовая культура как глобализационный феномен / И.Г. Сухина. — Донецк: Радуга, 2017. — 166 с.
- 14 Зоря К.В. Хаос-магия: адаптация магии к эпохе постмодернизма / К.В. Зоря // Мистико-эзотерические движения в теории и практике. «Тайное и явное»: многообразие репрезентаций эзотеризма и мистицизма: сб. материалов Четвертой международной научной конференции / отв. ред. С.В. Пахомов. — СПб.: РХГА, 2011. — С. 105–116.
- 15 Ясперс К. Духовная ситуация времени / К. Ясперс. — М.: Алгоритм, 2013. — 290 с.
- 16 Дискурсы эзотерики (философский анализ): сб. / под общ. ред. Л.В. Фесенковой. — М.: УРСС, 2001. — 240 с.
- 17 Жданов В.В. Изучение эзотерики в Западной Европе: институты, концепции, методики / В.В. Жданов // Мистико-эзотерические движения в теории и практике. История. Психология. Философия: сб. материалов Второй международной научной конференции / отв. ред. С.В. Пахомов. — СПб.: РХГА, 2009. — С. 5–27.
- 18 Костина А.В. Массовая культура: аспекты понимания / А.В. Костина. — М.: Радуга, 2006. — 236 с.
- 19 Данн П. Магия эпохи постмодерна: искусство магии в информационном пространстве современной эпохи / П. Данн; пер. с англ. — СПб.: ИГ «Весь», 2008. — 224 с.

О.Т. Аринова, М.М. Манасова, Ч. Самбуу

Феномены влияния в современной массовой культуре: духовные практики и эзотерика

В статье исследуется сложный многогранный феномен массовой культуры в фокусе его кросскультурных проявлений. Сделан акцент на междисциплинарном научно-критическом исследовании эзотеризма как одной из наиболее востребованных массивированных форм культуры современных модернизированных обществ. Исследовательский интерес авторов статьи сосредоточен на аналитике философско-антропологических оснований аксиологии массовой культуры в цифровом мире информационно-коммуникативных систем и других культурогенных достижений модернизации. Рассмотрен методологический дискурс эзотеризма в перспективе процесса становления глобальной метакультуры, связанной с многомерным диалогом культур в условиях информационной глобализации. Сделан обобщающий вывод о том, что современный культурно-исторический процесс сопряжен с формированием нового глобального миропорядка, который определит дальнейшие перспективы существования человечества. Притом глобализация должна стать оптимизирующим звеном по обеспечению

единства культурного многообразия и подлинной интеграции человечества как культурогенного субъекта.

Ключевые слова: массовая культура, глобализация, эзотеризм, феномен, метакультура, кросскультура, философия, дискурс.

O.T. Arinova, M.M. Manassova, Ch. Sambuu

Phenomena of influence in modern mass culture: spiritual practices and esotericism

The article examines the complex multifaceted phenomenon of mass culture in the focus of its cross-cultural manifestations. The emphasis is focused on the interdisciplinary scientific and critical study of esotericism as one of the most popular mass forms of culture in modern modernized societies. The research interest of the authors of the article is focused on the analysis of the philosophical and anthropological foundations of the axiology of mass culture in the digital world of information and communication systems and other culturogenic achievements of modernization. The methodological discourse of esotericism is considered in the perspective of the process of formation of a global metaculture associated with a multidimensional dialogue of cultures in the context of information globalization. A general conclusion is made that the modern cultural and historical process is associated with the formation of a new global world order, which will determine the further prospects for the existence of mankind. Moreover, globalization should become an optimizing link in ensuring the unity of cultural diversity and the genuine integration of mankind as a culturogenic subject.

Keywords: mass culture, globalization, esotericism, phenomenon, metaculture, crossculture, philosophy, discourse.

References

- 1 Baudrillard, J. (2020). *Obshchestvo potrebleniia* [The consumer society]. Moscow: AST [in Russian].
- 2 Berestovskaia, D.S. (2021). *Istoriia khudozhestvennoi kultury Zapadnoi Evropy i SShA XX veka: uchebnoe posobie* [History of artistic culture of Western Europe and the USA in the 20th century: a textbook]. Simferopol: Arial [in Russian].
- 3 Shapinskaia, E.N. (2016). *Massovaia kultura: ocherk teorii* [Mass culture: an outline of theories]. Moscow: Akadempromekt [in Russian].
- 4 Hanegraaff, V.Ya. (2016). *Zapadnyi ezoterizm* (Western Esotericism: A Guide for the Perplexed) [Western esotericism]. Moscow: Arkhont [in Russian].
- 5 Panin, S.N. (2017). *Issledovanie ezoterizma v trudakh evropeiskikh i amerikanskikh psikhologov XIX — nachala XX veka* [Studies of esotericism in the works of European and American psychologists of the 19th — early 20th century]. Moscow: Izdatelstvo MGU [in Russian].
- 6 von Stuckrad, K. (2022). *Lokatsii znaniia v Evrope Srednevekovia i Rannego Novogo vremeni: ezotericheskii diskurs i evropeiskie identichnosti* [Locations of knowledge in Medieval and Early Modern Europe: esoteric discourse and European identities]. Moscow: Arkhont [in Russian].
- 7 Faivre, A. (2010). *Western Esotericism: A concise history*. State University of New York Press.
- 8 Horkheimer, M. & Adorno, T. (2017). *Kulturnaia industriia: prosveshchenie kak sposob obmana mass* [The culture industry: Enlightenment as mass deception]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo Gosudarstvennogo Universiteta [in Russian].
- 9 Webb, J. (2011). *Ezoteriologiia* [Esoteriology]. Moscow: Corpus [in Russian].
- 10 Pakhomov, S.V. (2017). *Ezoterika* [Esoterica]. Moscow: Religiovedenie [in Russian].
- 11 Febvre, A. (2019). *Zapadnyi ezoterizm: kratkaia istoriia* [Western esotericism: a concise history]. Moscow: Kastaliia [in Russian].
- 12 Klizovskii, A.A. (1992). *Osnovy miroponimaniia novoi epokhi* [Fundamentals of worldview of the new era]. (Vols. 1–3). Riga: Vieda [in Russian].
- 13 Sukhina, I.G. (2017). *Massovaia kultura kak globalizatsionnyi fenomen* [Mass culture as a globalization phenomenon]. Donetsk: Raduga [in Russian].
- 14 Zoria, K.V. (2011). *Khaos-magiia: adaptatsiia magii k epokhe postmodernizma* [Chaos magic: adaptation of magic to the postmodern era]. *Mistiko-esotericheskie dvizheniia v teorii i praktike «Tainoe i yavnoe»: mnogoobrazie reprezentatsii ezoterizma i mistitsizma. Chetvertaia mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia — Mystical and Esoteric Movements in Theory and Practice. «Secret and Obvious»: Diversity of Representations of Esotericism and Mysticism: Proceedings from the Fourth International Scientific Conference.* (pp. 105–116). S.V. Pakhomov (Ed.). Saint Petersburg: RHGA [in Russian].

- 15 Jaspers, K. (2013). *Dukhovnaia situatsiia vremeni* [The spiritual situation of the time]. Moscow: Algoritm [in Russian].
- 16 Fesenkova, L. V. (Eds.). (2001). *Diskursy ezoteriki (filosofskii analiz): sb.* [Discourses of Esotericism (philosophical analysis): collection]. Moscow: URSS [in Russian].
- 17 Zhdanov, V.V. (2009). *Izuchenie ezoteriki v Zapadnoi Evrope: instituty, kontseptsii, metodiki* [The study of esotericism in Western Europe: institutions, concepts, methods]. S.V. Pakhomov (Ed.). *Proceedings from Mystical and esoteric movements in theory and practice. History. Psychology. Philosophy: Vtoraia mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia — the Second international scientific conference.* (pp. 5–27). Saint Petersburg: RHGA [in Russian].
- 18 Kostina, A.V. (2006). *Massovaia kultura: aspekty ponimaniia* [Mass culture: aspects of understanding]. Moscow: Raduga [in Russian].
- 19 Dunn, P. (2008). *Magiia epokhi postmoderna: iskusstvo magii v informatsionnom prostranstve sovremennoi epokhi* [The magic of the postmodern era: the art of magic in the information space of the modern age]. Saint Petersburg: IG «Ves» [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Аринова Ольга — философия ғылымдарының кандидаты, философия және мәдениет теориясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан, <http://orcid.org/0000-0002-3833-8328>

Манасова Мира — PhD, философия және мәдениет теориясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-6562-7854>

Чулуунцэцэг Самбуу — Моңғолия Республикасының Отбасы, еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігі, Улан-Батор, Моңғолия.

Information about the authors

Arinova Olga — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <http://orcid.org/0000-0002-3833-8328>

Manassova Mira — PhD, Associate Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6562-7854>

Chuluuntsetseg Sambuu — Master of Philosophy, Ministry of Family, Labor and Social Protection of the Republic of Mongolia, Ulaanbaatar, Mongolia.

I.A. Akhmetova*, G.T. Tutkysheva

Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: indira@buketov.edu.kz, galia.17.05.82@mail.ru)

The Phenomenon of Volunteerism in al-Farabi's Philosophy: The Spiritual Path to Happiness and Virtue

This article provides a comprehensive analysis of the spiritual essence of volunteerism and its role in achieving happiness within the framework of al-Farabi's ethical philosophy. Al-Farabi interprets the concept of *sa'āda* (happiness) as the highest good attainable through reason, willpower, and the pursuit of virtue. Volunteering is viewed as a conscious moral choice and an expression of one's inner world and ethical responsibility, carried out through actions that benefit society. The study examines the philosophical parallels between al-Farabi's views on human spiritual perfection and the ethical foundations of modern volunteer work. Using textual and comparative-philosophical analysis, the article explores how virtuous voluntary acts serve as a pathway to happiness. In Farabi's thought, happiness is not merely a subjective state but an ontological condition attained through the pursuit of truth, absolute good, and ultimate purpose. This perspective allows for a meaningful re-evaluation of volunteerism as a form of spiritual self-realization and civic contribution. The paper aims to demonstrate the relevance of al-Farabi's philosophical legacy in addressing contemporary issues of morality, social responsibility, and active citizenship.

Keywords: al-Farabi, ethics, good, evil, happiness, virtue, volunteerism, intelligence, spirituality, spiritual perfection.

Introduction

One of the outstanding medieval Islamic philosophers, Al-Farabi, examined happiness and virtue as primary requirements for attaining moral perfection, both at the individual and social levels. He associated these ideas closely with human nature, reason, and conscious will. According to Al-Farabi, the end of human life is happiness, and the means to it is virtue. One can reach virtue through knowledge and education and bring balance to social life, according to him. It is in this light that these texts are of interest, most especially in the understanding of social-ethical phenomena like volunteering in this day and age. Al-Farabi frames virtue, goodness, and humanity not as theoretical concepts but as spiritual acts that should be performed with the life-blood of their practitioners. According to his philosophy, an individual must discover the purpose of life through reason and morality. Through this, a person not only improves oneself but also contributes to the spiritual perfection of society. These ideas strongly resonate with modern civic engagement, including volunteer activity. In his works, Al-Farabi does not limit himself to theoretical reasoning but highlights the ethical responsibility of every member of society, the value of voluntarily performed good deeds, and the ways to achieve spiritual development.

From this perspective, the article analyzes Al-Farabi's concepts of goodness, happiness, human will, and virtue, and examines their connection with the ethical foundations of contemporary volunteerism. Al-Farabi deeply studied ancient Greek philosophy, especially the teachings of Aristotle, and harmonized them with the Islamic worldview. This synthesis elevated his moral philosophy to a special level. He viewed the human being as a perfected entity who naturally strives for virtue, truth, and justice. In this regard, knowledge, education, experience, and conscious choice hold a special place in the path toward virtue.

Al-Farabi's philosophy is closely connected to modern humanities, especially to social philosophy and ethics. Linking his intellectual legacy with social phenomena such as volunteerism allows for a deeper understanding of human character and the pursuit of public good. Volunteerism can be seen as an ethical sphere where the principles of virtue are transformed into concrete action. For this reason, Al-Farabi's ideas about building a virtuous society and his views based on human moral responsibility remain highly relevant in today's world.

* Corresponding author's e-mail: indira@buketov.edu.kz

Research methods

This study employs comparative-philosophical and textual analysis methods. Al-Farabi's ethical and philosophical system is examined based on his original works, and the moral concepts within his philosophy are compared with Aristotle's classical views. Additionally, the values and ethical significance of contemporary volunteerism are interpreted through the prism of these philosophical doctrines. During the textual analysis, the key concepts found in Al-Farabi's main works — "Tahsil al-Sa'ada", "Fusul al-Madani", and "Siyasat al-Madaniyya" — as well as Aristotle's "Nicomachean Ethics" were analyzed in terms of their structure and content. No empirical methods were used, as the research is theoretical in nature.

Results

The research revealed a close interrelation between the concepts of goodness, happiness, and voluntary action in Al-Farabi's ethical philosophy. In his philosophy, happiness is the highest good of human life, and the means to attain it are rational, virtuous conduct. Such thoughts were juxtaposed against Aristotle's eudaimonia, pointing out the shared premise between the two philosophers: moral perfection is brought about by intellectual progress, both in intellectual exercise and in virtuous practice.

In addition, Al-Farabi systematized the concept of "malaka", which meant an established character in the human soul, and demonstrated that it was coincident in meaning with the term "hexis" used by Aristotle. Moreover, the philosopher, as Al-Farabi holds, who alone without any compulsion chooses goodness, is the ethical unit of civilization.

With reference to this study, we concluded that the soul and purpose of contemporary volunteer work are consistent with the moral obligations introduced by Al-Farabi. Volunteer work is also assessed as an environment for developing habitual virtues and is empirically supported as a method for strengthening moral and spiritual goals.

According to Al-Farabi, true happiness for individuals and citizens — both in this world and the hereafter — is achieved through the cultivation of four essential components: theoretical virtues, intellectual virtues, moral virtues, and practical arts. Among these, theoretical virtues are of primary importance, as they encompass the knowledge that allows for precise and accurate understanding of existing realities [1].

Theoretical knowledge, in Al-Farabi's system, is divided into two main categories. The first consists of innate or self-evident principles, which are not derived from prior reasoning but are assumed to be known intuitively. The second category includes knowledge obtained through methodical processes such as reflection, investigation, logical deduction, learning, and teaching. This acquired knowledge serves as the foundation for developing further insights and reasoning.

In his philosophical classification of the sciences, Al-Farabi outlines several subdivisions, such as:

- The degrees of knowledge;
- The science of mutual learning;
- The natural sciences;
- Metaphysical or supernatural science;
- Civil science, which addresses societal organization and governance.

Al-Farabi also distinguishes between two kinds of principles: principles of teaching (mabâdi' ta'lîmiyya) and principles of existence (mabâdi' wujûdiyya). The former are premises that provide definitive and generalizable truths about a given category or genus. The latter are concerned with explaining the ontological basis for why certain types exist, involving causes that exist independently of the mind — such as causes in themselves (bi-hâ), from themselves ('anhâ), or for themselves (lahâ) [2].

Among the highest forms of demonstration is the "demonstration of the reason why" (burhân al-limmi), which synthesizes both teaching and ontological principles. It not only affirms that something exists but also reveals why it exists. On the other hand, a demonstration based only on existence or only on knowledge — without uniting both dimensions — is termed the "demonstration of existence" (burhân al-innî).

In summary, Al-Farabi emphasizes that the pursuit of happiness is inseparable from the disciplined acquisition of knowledge and virtues. By mastering both the speculative and practical sciences, human beings fulfill their natural purpose and contribute to the realization of a virtuous and harmonious society.

Discussion

Al-Farabi is one of the leading eastern thinkers who, like Plato, tried to discover the way to man's individual happiness and dreamt to establish a just and morally healthy society. His "Virtuous City" is based on

the “Virtuous man” and is closely related to moral character and virtue. In this sense, his ethical theory may be described not only as a theoretical system but also as a practical program for making us into perfect persons. One such philosophical perspective provides useful guidance to comprehending the deeper sense of volunteering in our contemporary world.

The concept of happiness is crucial for the whole ethical system of Al-Farabi. All human actions aim at happiness, but the latter is not a means to other ends but a self-sufficient and most desirable end. “A good is not desirable for the sake of anything else, but for its own sake; and happiness is a good of this kind” [3].

This idea resonates with the essence of volunteer work: becoming a volunteer is not about external rewards or compensation, but about consciously performing acts that benefit others. Thus, the volunteer’s highest motivation is spiritual fulfillment and inner happiness.

In Al-Farabi’s view, happiness is not material success or fleeting pleasure, but rather a state of inner perfection reached through intellect and virtue. All human aspirations in this life are, in fact, diverse paths toward this ultimate aim. At this juncture, a meaningful parallel can be drawn between Al-Farabi’s concept of *as-sa’āda al-quswā* (“the supreme happiness”) and Aristotle’s *eudaimonia*, as outlined in the *Nicomachean Ethics* [4]. Both philosophers believe that self-realization and inner harmony are the key to genuine happiness, although Al-Farabi embeds this concept within the Islamic worldview.

For Al-Farabi, deliberation in one’s actions, and the conscious choice to be virtuous, are necessary conditions of happiness. The whole process is achieved by voluntary moral choices, made under the influence of intellectual knowledge.

The natural human disposition is oriented toward virtue, but in order for this disposition to be able to actualize this potential, the individual needs to be guided, be in the right environment, and receive a moral education.

Al-Farabi emphasizes the role of reason and free will in ethical development. Goodness is not innate but is acquired through conscious effort and correct choices. To choose goodness is to exercise one’s free will. This perspective also underpins the ethics of volunteering: to volunteer is, above all, a choice.

According to Al-Farabi, happiness is achieved through repeated good actions, sincere intentions, and habitual virtue.

“Virtue is a disposition formed through repeated actions and becomes part of one’s character” [5].

He maintains that every human competence and aim is valued only insofar as it leads to goodness. However, absolute goodness — the highest good — is happiness itself. Happiness is that which is desired always for its own sake, not for the sake of something else. Anything that supports the attainment of happiness is good, while anything that obstructs it is bad [5; 121].

In Al-Farabi’s view, happiness is not a reward for knowledge or virtue but the ultimate aim realized through virtuous action. Just as knowledge is the result of study and learning, happiness is the result of a life of ethical discipline. Misery, conversely, is not a punishment but the outcome of neglecting virtue and choosing injustice [5; 152].

True happiness is not accidental; it cannot be achieved by chance. Al-Farabi argues that virtuous actions are not innate or randomly assigned but consciously pursued. Therefore, happiness is attainable only when the good is chosen for its own sake and not for external gains such as wealth or power. This is why conscious preference rooted in reason must consistently guide one’s moral choices [3; 3].

Moreover, the ability to distinguish good from evil must be continuous — not occasional. One cannot achieve happiness without maintaining a lifetime of good choices. If a person repeatedly chooses evil, it becomes part of their character [3; 30-31].

Al-Farabi teaches that the human capacity for good and evil is inherent, but that mere potential is not enough. To actualize virtue, one must not only understand it intellectually but also perform it through action and habit. Competence is not simply knowledge — it is the ability to act with skill and intent. Just as being a doctor requires both knowledge and practice, so too does moral excellence require repeated ethical action [5; 120-121].

He identifies three key conditions for attaining happiness: virtuous actions, stable dispositions within the soul, and conscious choice. Through these, a person can avoid evil and strive toward moral and spiritual fulfillment [3; 5-7].

Al-Farabi also underscores the importance of education and mentorship. Since not everyone knows what constitutes true happiness, a teacher or moral guide (*murshid*) is essential. This aligns with modern volunteer organizations, where mentors and coordinators instill values such as compassion, kindness, and moral awareness through practical experience [6].

He does not view evil as a substance or force in itself but as the absence of goodness. All evil stems from human choice and the misuse of free will. For Al-Farabi, there is no natural evil in the world — everything in the universe is good except what opposes goodness [5; 150].

He distinguishes between two types of evil:

Misfortune — the direct opposite of happiness.

Voluntary wrongdoing — actions that oppose virtue and lead to moral failure. Both, he insists, are matters of free will.

This perspective also applies to volunteerism: choosing to do good freely is not only a contribution to society but also a stand against moral indifference. Volunteering, when practiced consistently, shapes character and reinforces ethical values.

Therefore, volunteerism should not be seen merely as social work, but as a philosophical practice of self-development and spiritual growth. It reflects the core of Al-Farabi's concept of happiness as the harmony of reason and moral action. Through helping others, the volunteer approaches this state of fulfillment.

In this sense, volunteer work becomes a path to inner contentment, unbound by external reward. It is grounded in ethical responsibility, self-awareness, and a commitment to the public good. Volunteering is, ultimately, a lived expression of the pursuit of virtue — a practice of happiness as Al-Farabi envisioned it.

Conclusions

Al-Farabi's ethical philosophy represents a profound inquiry into the spiritual foundations of human existence, the potential for inner perfection, and the ability to live harmoniously within society. For Al-Farabi, the ultimate purpose of human life is the attainment of happiness, which can only be realized through the unity of reason and virtue. The choice of goodness, the pursuit of right action, and the purity of intention are all central themes in his moral doctrine [7]. According to Al-Farabi, achieving happiness requires that an individual consciously direct their free will toward virtue and engage in moral self-cultivation.

In his view, although human nature is inclined toward goodness, this potential does not actualize itself on its own. It must be nurtured through education, guidance, mentorship, and the influence of a morally sound social environment. Especially significant in Al-Farabi's philosophy is the concept of “malaka” or how virtuous behavior is appropriated as a stable form of character. Thus, its development is like a road where virtue is transformed into a settled habit through repeated virtuous acts.

Al-Farabi's ethical lessons are as pertinent as ever in the modern age. In an age of moral muddle, his ethical view of happiness as an end to be attained by moral effort, his idea of good and evil as the products of free choice, and his view of a perfected society resulting from justice and reason remain a cornerstone of great philosophic thought. For Al-Farabi, the only actions that lead to “happiness” in the true sense of the word, and this not only for oneself but for an entire community, are those grounded in virtue.

We think his principles of right action are entirely consistent with the principles of volunteerism. Free activity is the appearance of internal nobility; it presents itself in acts of service or other activities. In engaging in such activities, individuals enrich their own spiritual lives while also contributing to the moral advancement of society. Al-Farabi's concept of the “Virtuous City” [8] encapsulates this ideal, where every individual acts according to ethical principles for the common good. Therefore, his legacy can be seen as a comprehensive value system that offers ethical orientation not only to the individual but to society as a whole.

In conclusion, the ethical philosophies of Al-Farabi and Aristotle are united by shared conceptions of goodness, virtue, happiness, and moral responsibility. These classical ideas closely align with the ethos of modern volunteer work. Altruism, ethical commitment, compassion, and the pursuit of the common good are not only timeless philosophical ideals — they are also visibly enacted in contemporary civil society.

References

1. Әл-Фараби. Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары / Әл-Фараби. — Алматы: Ғылым, 1975.
2. Sarioğlu H. (). Tahsilü's-Saâde. Türk Maarif Ansiklopedisi [Electronic resource] / H. Sarioğlu. — 2022, December 18. — Access mode: <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/tahsilus-saade>
3. Әл-Фараби. Бақытқа жету туралы трактат (Тахсиль ас-Са'ада) / Әл-Фараби. — Алматы: Жазушы, 1996.
4. Aristotle. *Nicomachean ethics* / Aristotle. (W.D. Ross, Trans.). — Oxford University Press, 1998.
5. Özcan H. Siyaset Felsefesine Dair Görüşler (Fusûlü'l-Medenî) / H. Özcan. — İzmir: Akademi, 1987.
6. Atay H. Fârâbî'nin Üç Eseri: Tahsilu's-sa'ade, el-Medînetü'l-fâzıla, es-Siyâsetü'l-medeniyye/ H. Atay. — Ankara, 1974.

- 7 Fârâbî. el-Medînetü'l-fâzıla/ Fârâbî; Türkçe çev. Ahmet Arslan. — Анкара: MEB Yayınları, 1990.
- 8 Nasr, S.H. Islamic science: An illustrated study / S.H. Nasr. — World Wisdom, 2001.

И.А. Ахметова, Г.Т. Туткышева

Әл-Фараби философиясындағы еріктілік феномені: бақытқа жетудің рухани жолы

Мақалада әл-Фарабидің этикалық философиясы аясында еріктілік әрекетінің рухани мәні мен оның бақытқа жетудегі рөлі жан-жақты қарастырылған. Фараби «са'ада» ұғымын адамның ақыл-парасаты, ерік-жігері мен ізгілікке ұмтылысы арқылы қол жеткізілетін ең жоғары игілік ретінде сипаттайды. Еріктілік — тұлғаның ішкі дүниесі мен моральдық жауапкершілігінің көрінісі ретінде, қоғамға пайдалы әрекеттер арқылы жүзеге асатын саналы таңдау формасы деп бағаланады. Сонымен қатар әл-Фарабидің адамның рухани кемелденуі туралы тұжырымдары қазіргі волонтерлік қызметтің этикалық негіздерімен салыстырыла сарапталып, философиялық үндестігі көрсетіледі. Зерттеу мәтіндік және салыстырмалы-философиялық әдістерге сүйене отырып, ерікті ізгі әрекеттердің адамды бақытқа жеткізудегі орнын пайымдайды. Фараби философиясында бақыт — бұл тек субъективті күй емес, ол — адамның ақиқатқа, абсолюттік ізгілікке және түпкі мақсатқа ұмтылуы нәтижесінде қол жеткізетін онтологиялық жағдай. Мұндай көзқарас волонтерлік әрекетті де мәндік тұрғыда қайта пайымдауға мүмкіндік береді: ерікті қызмет арқылы адам өзін қоғам игілігіне арнап, жоғары моральдық санамен үйлесім табады. Бұл еңбек әл-Фарабидің философиялық мұрасының бүгінгі замандағы адамгершілік, әлеуметтік жауапкершілік және азаматтық ұстанымдарға ықпалын ашып көрсетуге арналған.

Кілт сөздер: әл-Фараби, этика, жақсылық, жамандық, бақыт, ізгілік, еріктілік, ақыл, руханилық, рухани кемелдену.

И.А. Ахметова, Г.Т. Туткышева

Феномен добровольчества в философии аль-Фараби: духовный путь к счастью

В данной статье проводится всесторонний анализ духовной сущности добровольческой деятельности и её роли в достижении счастья в контексте этической философии аль-Фараби. Мыслитель трактует понятие са'ада (счастье) как высшее благо, к которому человек может прийти посредством разума, воли и стремления к добродетели. Добровольчество рассматривается как осознанный моральный выбор и проявление внутреннего мира личности и её нравственной ответственности через действия во благо общества. В статье сопоставляются воззрения аль-Фараби на духовное совершенствование человека с этическими основами современной добровольческой практики. Исследование базируется на текстовом и сравнительно-философском анализе, выявляя, как добровольные добродетельные поступки способствуют достижению счастья. В философии аль-Фараби счастье — это не просто субъективное состояние, а онтологическое состояние, достигаемое в стремлении к истине, абсолютному добру и высшей цели. Такой подход позволяет по-новому осмыслить добровольческую деятельность как форму духовной самореализации и гражданского служения. Статья направлена на раскрытие актуальности философского наследия аль-Фараби в контексте современных нравственных, социальных и гражданских вызовов.

Ключевые слова: аль-Фараби, этика, добро, зло, счастье, добродетель, добровольчество, разум, духовность, духовное совершенствование.

References

- 1 Al-Farabi. (1975). *Qaiyrymdy qala turgyndarynyn kozqarastary* [Views of the residents of a kind city]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 2 Sarioglu, H. (2022). Tahsilu's-Saade. Turk Maarif Ansiklopedisi [Tahsilu's-Saade. Turkish Education Encyclopedia]. turkmaarifansiklopedisi.org.tr. Retrieved from <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/tahsilus-saade> [in Turkish].
- 3 Al-Farabi. (1996). *Baqytqa zhetu turaly traktat (Tahsil as-Sa'ada)* [Treatise on the Attainment of Happiness (Tahsil al-Sa'ada)]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 4 Aristotle. (1998). *Nicomachean ethics* (W.D. Ross, Trans.). Oxford University Press.
- 5 Özcan, H. (1987). *Siyaset Felsefesine Dair Görüşler (Fusûlü'l-Medenî)* [Views on Political Philosophy (Fusûlü'l-Medenî)]. İzmir: Akademi [in Turkish].

- 6 Atay, H. (1974). *Fârâbî'nin Üç Eseri: Tahsilu's-sa'ade, el-Medînetü'l-fâzıla, es-Siyâsetü'l-medeniyye* [Three Works of Al-Fârâbî: Tahsilu's-sa'ade, el-Medînetü'l-fâzıla, es-Siyâsetü'l-medeniyye]. Ankara [in Turkish].
- 7 Fârâbî. (1990). *el-Medînetü'l-fâzıla*. (A. Arslan, Trans.). Ankara: MEB Yayınları [in Turkish].
- 8 Nasr, S.H. (2001). *Islamic science: An illustrated study*. World Wisdom.

Information about the authors

Akhmetova Indira — Senior Lecturer, Faculty of Philosophy and Psychology, Department of Social Work and Social Pedagogy, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-0212-6486>

Tutkysheva Galiya — Senior Lecturer, Faculty of Philosophy and Psychology, Department of Social Work and Social Pedagogy, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-6795-9941>

L.G. Balabekova*

Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: Lyaka1982e@mail.ru)

The problem of humanism in Kazakh philosophy

In this article, the problem of humanism in Kazakh philosophy is considered in detail from a theoretical and historical point of view. In the course of the study, based on the works of foreign (M. Scheler, T. Parsons, R. Inghart, E. Durkheim, K. Klakhon) and domestic (Abai Kunanbaiuly, Shakarim Kudaiberdiuly, A. Baitursynuly, M. Dulatov, M. Auezov, S. Toraigyrov) thinkers, the essence of humanistic values, their place in the philosophical system and modern forms of expression were analyzed. The article reveals the historical basis and continuity of such humanistic principles as morality, conscience, inner freedom, charity in the traditional worldview of the Kazakh people. At the same time, in the context of modern globalization, urbanization and value transformation, the relevance of the ideas of humanism and the need for their reproduction in society are substantiated. As a result of the study, the place of humanism in the Kazakh philosophical thought, its importance in the spiritual development of the individual, as well as its role in the modernization of national consciousness were scientifically proved. The article contributes to the humanistic search within the framework of Kazakh philosophy and provides relevance for today's social and humanitarian sciences. Humanism in Kazakh philosophy is not just a system of ideas remaining in the historical consciousness, but a set of life orientations that guide modern society. Humanistic views in the works of Kazakh thinkers reflect the path of human and spiritual improvement. Therefore, in modern socio-cultural conditions, the revival of humanistic thought in national philosophy is of strategic importance for the spiritual development of our country.

Keywords: Kazakh philosophy, humanism, value system, spiritual culture, personality, traditions, Abai, Shakarim, the doctrine of conscience

Introduction

Kazakh society is one of the representatives of a nomadic civilization with deep historical roots, a rich cultural and spiritual heritage. Kazakh society is one of the representatives of a nomadic civilization with deep historical roots, a rich cultural and spiritual heritage. The worldview, customs and traditions of the Kazakh people are based on a system of values that has been formed over the centuries and has been passed down from generation to generation. In this system, man is considered an integral part of the world, society and nature, the possessor of a spiritual and ethical essence. Therefore, humanistic views in Kazakh philosophy can be assessed as a direction that deeply touches on human problems.

Humanistic ideas are deeply rooted in the system of philosophical thought of the Kazakh people. Respect for man, high honor, respect for elders, respect for younger people, kindness and charity — these qualities served not only as moral norms, but also as a worldview orientation.

For example, in Al-Farabi's "The Inhabitants of the Virtuous City" it is said that a person can achieve perfection only when his mind and good deeds are combined, while in the works of Abai Kunanbaiuly, morality, faith, knowledge and labor are presented as the main values of a person [1]. Shakarim Kudaiberdiuly shows the importance of cultivating the inner spiritual world of a person through "Ar ilimi", while Mashkhur Zhusup Kopeiuly draws attention to the harmony between man and nature [2].

However, since the second half of the 20th century, especially after Kazakhstan gained independence, radical social, cultural and political changes have taken place in society. Globalization, urbanization, the rapid development of information technologies, the transition to a market economy, as well as the ideological vacuum that has formed in the post-Soviet space — all this has forced us to reconsider our national identity, including the system of traditional values.

In Kazakh society, the former collective consciousness is gradually being replaced by individual interests, pragmatism, and consumer behavior. In such a situation, we observe that humanistic values are relegated to the background, and the human person often becomes an instrument of economic and social systems.

* Corresponding author's e-mail: Lyaka1982e@mail.ru

Against the background of these changes, the issue of humanism in Kazakh philosophy is gaining particular relevance. Personal development, the preservation of his inner freedom and conscience, the strengthening of spiritual integrity in society are the main tasks of modern humanistic philosophical thought.

Humanistic ideas in Kazakh philosophy are an integral part of the historical memory and spiritual culture of the nation. They are values that have not lost their significance not only as a legacy of the past, but also today, and are reborn in new conditions. In order to prevent spiritual and cultural crises in the current period, it is necessary to reconsider and develop the principles of humanism in Kazakh philosophy and apply them in education, upbringing, politics and social life. In the context of the current globalization process, cultural diversity and spiritual crisis, the importance of humanistic philosophy is increasing. In the context of the transformation of values and the search for spiritual orientations in Kazakh society, the philosophical consideration of the problem of man, his dignity, inner freedom and honor is becoming relevant. This article considers the problem of humanism in Kazakh philosophy in a historical and modern context.

Research methods

The theoretical basis of this research work is formed by classical and modern philosophical works. The theories of M. Scheler on the hierarchy of values and spiritual-intuitive cognition, T. Parsons [3] on the values system in social structures, R. Inglehart [4] on post-material values and cultural evolution, E. Durkheim [5] on moral norms and collective consciousness, K. Klukhohn [6] on the relationship between culture and values became an important methodological basis for analyzing the transformation of humanistic values in modern Kazakh society.

Discussion

In Kazakh philosophy, humanistic education is considered the basis for instilling spiritual and moral values in people's minds. This direction has deep roots, especially in the works of medieval Turkic thinkers. Firstly, humanist thinkers were recognized as the greatest educators of their era and made a significant contribution to the cultural and spiritual development of society. Secondly, their didactic teachings and examples laid the foundation for the utopian-humanistic system of educational thought of the Turkic peoples.

Thirdly, the works of these thinkers have not been subjected to in-depth pedagogical analysis for a long time, and their ideas on instilling morality have not been widely used in the educational process of modern schools and universities. Fourthly, these instructive works clearly reflect the manifestations and topical issues of medieval social life, and are characterized by a critical approach to the social contradictions of that time.

Fifthly, these works had a great influence on the subsequent development of humanistic pedagogical ideas of the Turkic-Tatar peoples. Taking into account all these factors allow us to conduct a comprehensive and holistic analysis of the works of thinkers of the Golden Horde era.

Many interdisciplinary specialists have paid attention to the study of the didactic heritage of the Turkic peoples. This phenomenon is understandable, since most Turkic thinkers, as encyclopedic scholars of their era, comprehensively covered the life of society, culture, and science, leaving behind deep philosophical insights.

Specifically, the content of the instructive works of the Golden Horde period reflected humanistic and utopian ideas. The hope for social changes based on education and knowledge expressed in these works laid the foundation for humanistic education in Kazakh philosophy. Thoughts aimed at critically examining social injustice and instilling in the minds of the people the ideal of living a life based on virtue contributed to the awakening of the social consciousness of the people. This was the beginning of the desire to live a life worthy of human reason and morality.

As the analysis of the level of research on the issue under consideration shows, there is a certain interest in this topic on the part of researchers. However, the accumulated experience has not yet been sufficiently studied, theoretically systematized, and integrated into modern educational practice.

The works of some scientists reflect the desire to conduct a qualitative analysis of historical sources, as well as attempts to study the stages of the formation and development of humanistic educational ideas in Kazakh philosophy and the Turkic worldview. However, the vast majority of studies have considered only individual components of humanistic education, without studying the issue as a holistic pedagogical and philosophical system.

The following are important issues that have been overlooked by researchers:

- historical and social conditions of humanistic education in Kazakh philosophy;
- its main directions and content;
- the evolution and historical continuity of pedagogical thought;
- the relationship of state ideas and socio-economic factors with humanistic education.

In this regard, the relevance of the study is determined by the aggravation of the following contradictions:

- on the one hand, the high requirements that society places on the educational system, and on the other hand, the insufficient study of the problem of humanistic education in Kazakh philosophy and the Turkic spiritual heritage in historical and pedagogical science;
- the need to combine new directions in the education of young people with historical experience and the lack of theoretical foundations for this direction;
- the need to provide the content of humanistic education scientifically and methodologically and the lack of systematic consideration of these ideas in Kazakh philosophy;
- the need for modern higher education institutions to provide theoretical and methodological support for the educational process and the lack of necessary materials based on the heritage of Kazakh humanistic thinkers.

These contradictions give rise to the following scientific question at the theoretical and methodological level: what are the historical and theoretical prerequisites, content and essence of humanistic education in Kazakh philosophy?

These scientific contradictions and insufficient study of the problem served as the basis for choosing the topic “The problem of humanism in Kazakh philosophy” as an independent object of scientific research.

The society of the 21st century faces complex questions regarding the fate and future of humanity. This future will be possible only by rejecting the dominant values of technogenic civilization and turning to spiritual and moral values. In this regard, the renewal of public consciousness, the deep understanding of the essence of the upcoming changes by each person and their conscious participation in them are becoming the main conditions for human development.

In the face of current global challenges, the formation of the spiritual and moral character of youth is an extremely important task. After all, the future of the country, the nation, and even the entire civilization is directly related to the spiritual direction and life principles of the younger generation. What the future will be — whether it will lead to disaster or be based on harmonious, sustainable development — depends on the level of consciousness of this generation.

The humanistic worldview is like an “abstract background” that is reflected in its own way in all historical eras. This idea was of particular importance in the philosophy of Kazakh thinkers. The essence of human nature, the purpose of education, the concepts of justice and goodness in society — all of them are based on a humanistic perspective. Humanism is not just a person-oriented perspective, it is a system of values that contributes to the spiritual development of a person, the ability to think rationally, and the determination of his life goals.

The ability to think is not a quality that is given from birth, but is formed through upbringing, education, and socialization. Along with language, the younger generation acquires a worldview, a system of general concepts, and values. And these concepts and value systems are formed through philosophical thinking. In particular, humanistic philosophy presents the inner spiritual world of a person, his place in society, and ways of life based on morality and goodness.

These ideas are deeply rooted in Kazakh philosophy. For example, in the works of such thinkers as Korkyt Ata, al-Farabi, Zhusup Balasagun, and Abai, the issues of developing, improving, and forming the inner soul are put to the fore. For them, education was not only about providing education, but also about revealing the personality and spiritual potential of a person.

Today, it is relevant to reconsider these views from a new philosophical perspective. As the famous scientist I.S. Taranov [7] said, philosophy is not the problem itself, but how we can understand it in accordance with the needs of the modern world. That is why the essence of humanism acquires new content at each stage and requires a new understanding in accordance with the needs of the time.

That is why the essence of humanism acquires a new content at each stage and requires a new understanding in accordance with the needs of the time.

It is known that the ancient era made a great contribution to the science of man. However, in modern times, relying on the native Kazakh philosophy, humanistic ideas that emerged from its own soil in the in-

ventory of spiritual values and the modernization of the educational system can not only ensure historical continuity, but also become the basis for modern spiritual renewal [8]. It is known that the ancient era made a great contribution to the science of humanity. However, in modern times, relying on the native Kazakh philosophy, humanistic ideas that emerged from its own soil as part of the inventory of spiritual values and the modernization of the educational system can not only ensure historical continuity, but also become the basis for modern spiritual renewal [8]. In Kazakh philosophy, the problem of man has long been considered the core of worldview, social life and education. In particular, the problem of understanding the formation of a person and his life purpose has become the main object of humanistic education. This position is clearly evident in the works of thinkers who have lived in the Kazakh steppes since ancient times.

Ideas about the nature of man, his place and purpose in society are deeply reflected in the philosophical research by Kazakh thinkers. For example, al-Farabi, in his work “The Inhabitants of the Virtuous City,” emphasizes the importance of spiritual and moral education for a person to achieve perfection. Such qualities as reason, goodness, justice, and restraint serve the harmonious development of not only the individual, but also the entire society.

It is known that in the philosophy of classical antiquity, the harmony of human nature — the harmony of the spiritual and physical — was of great importance. Similarly, in the Kazakh worldview, the full development of a person is realized through the harmony of body and soul. The goal of Kazakh education is to form a citizen with an artistic character, a pure spirit, a high intellect, a hard worker, useful for the country.

In the system of upbringing of the Kazakh people, a special role was played by revealing the child’s inner potential and explaining his responsibility to society. Such proverbs as “He who knows himself will not be an enemy to others” and “A child who becomes a man will praise his parents”, which are widespread in the country, also reflect this educational orientation.

For our ancestors, education was not limited to instruction alone; it was a way of life, a worldview, and a way to improve a person’s inner being. For example, Abai emphasized in his eloquent sayings that knowledge, science, labor, and moral purity are necessary for human perfection. All the noble qualities of a person — honor, shame, patience, mercy, and justice — constitute the main content of education for Abai. These ideas have not lost their significance even today [1].

In the Kazakh humanistic tradition, the development of a person is aimed not only at the interests of the individual, but also at the development of society. This is the main factor that fosters social ties, justice, responsibility, and democratic relations.

Humanistic education in Kazakh philosophy is a spiritual and social system aimed at the comprehensive development of a person. It teaches one to know the inner world of a person, to form his own “I”, to live in harmony with society. Through this educational system, the noble values inherent in humanity — morality, reason, justice and spiritual freedom — are uniquely reflected in the Kazakh identity.

The concept of humanistic education is deeply rooted in the history of philosophy. This concept acquired its systematic meaning, primarily, during the Renaissance. It was during this period that the term “humanism” was formed as a worldview and system of ideas focused on a person. However, the humanism of this era was different from the ancient Greek humanism — it was intertwined with the Christian worldview, but through it, it attached special importance to the recognition of a person as a creative, free and spiritual person.

The main feature of philosophical thought in the Renaissance was anthropocentrism, that is, the recognition of a person as the center of the world. This new paradigm was directed against medieval theocentrism. Now a person was considered not only a creature created by God, but also a being with creative potential, capable of self-improvement through reason, art, and will. During this period, the problem of studying and educating human nature became the core of philosophical and pedagogical research.

A.Kh. Gorfunkel divides the development of Renaissance philosophy into three main periods:

1. The humanistic (anthropocentric) period — focused on man and his relationship with the world;
2. The Neoplatonic period — an ontological analysis of the problems of being, ideas and the soul was carried out;
3. The natural philosophical period — aimed at explaining the harmony between nature and man [9].

The humanistic educational ideas of this era were widely reflected in the works of such thinkers as T. More, F. Rabelais, C. Montaigne. They considered the goal of education to be the comprehensive improvement of a person, the discovery of his inner spiritual essence, the upbringing of a moral and cultured person who can think freely. The concept of “humanism” comes from the Latin *studia humanitatis* — “study

of humanity” and refers to a system of education aimed at cultivating goodness, beauty and reason in a person.

During the Renaissance, many European humanists wrote pedagogical treatises on the upbringing of children. For example, such scholars as P. Virgerio, L. Bruni, M. Veggio, E. Piccolomini, Vittorino da Feltre, Erasmus of Rotterdam associated the essence of upbringing with the comprehensive development of the child — mental, physical and moral. In their opinion, true education is a value that goes hand in hand with not only intelligence, but also morality.

During this period, education was perceived not only as a cognitive process, but also as a way of spiritual development. Nonetheless, this educational system was mainly intended for the elite and could not meet the needs of the entire society. However, the humanistic education model formed during this period laid the foundation for the modern philosophical and pedagogical system of thought.

The humanistic philosophy of the Renaissance put the essence of man, his creative and moral abilities in the foreground, and laid the foundation for humanistic education in philosophy. The ideas left over from this era play an important role in the modern system of human education and upbringing, as a philosophical and methodological model aimed at the spiritual development of the individual.

The problem of man in Kazakh philosophy is of particular importance. Man is not only a biological or social creature, he is a conscious being with a deep spiritual essence, self-awareness and striving for development. From this point of view, man is a holistic phenomenon with an inner spiritual world, along with his physical, mental and social characteristics.

Kazakh thinkers focused on the problems of educating a person and improving his soul. They considered man a creature with unlimited possibilities, capable of self-improvement and choosing the direction of his life.

Man’s weakness and limitations arise from his nature. But this weakness pushes a person to continuous search, self-knowledge and discovery of the deep meaning of life. In Kazakh philosophy, humanism is primarily a problem of understanding the inner nature of man, awakening his conscience and consciously understanding his place and duties in society.

In this regard, humanism is not just a slogan in the Kazakh worldview, but rather, a deep spiritual and moral orientation aimed at recognizing the meaning and purpose of life. Man is not only the highest level of creation, but also a person responsible for his life, striving to make it meaningful.

Conclusion

The problem of humanism in Kazakh philosophy is a deeply meaningful doctrine that considers the nature of man, his spiritual potential, his freedom and responsibility in a holistic way. Man is created not only to exist, but to become perfect.

As E. Fromm noted, John Chrysostom, who lived in the 5th century, considered it a sin to treat a person as an instrument. This idea was continued in the Christian tradition, in the Bible, and later in the works of Spinoza, Kant, Feuerbach, Marx, Kierkegaard, Freud and Scheler [10]. The independence and freedom of man were considered the core of his spiritual and moral being.

The resonance of this idea can also be seen in the works of Kazakh thinkers. For example, Abai recognized man as a unity of “soul and body” and highly valued his ability to make free choices. Shakarim, through his “science of conscience”, puts man’s inner freedom and moral responsibility at the forefront. This is a reflection of the humanistic idea that a person should never be a tool for someone else’s interests.

In the Kazakh worldview, the concept of freedom is closely related to responsibility. A person’s autonomy is determined by his understanding of his duty not only to himself, but also to society. Such concepts as “self-determination” and “reflection”, often mentioned in folk wisdom, glorify the inner freedom of a person, his spiritual integrity.

Thus, the problem of humanism in Kazakh philosophy is aimed at recognizing a person as a goal, not a means, preserving his dignity, ensuring his spiritual and moral development. This is a reflection of deep respect for human nature.

Humanism is a philosophical direction that recognizes a person as the highest value. According to E. Fromm, humanism clearly shows that, while recognizing the freedom, individuality, and spiritual perfection of a person, a person should not be used as a tool in any way.

This idea is also deeply reflected in the Kazakh worldview. Viewing a person not only as a member of society or a tool, but as a person with conscience, honor, and the ability to make free choices is one of the main principles of Kazakh philosophy. The sayings often mentioned in folk wisdom, “A good teacher is a

good example,” and “Don’t educate your child, educate yourself,” also clearly indicate that a teacher is not only an educator, but also a spiritual role model.

The concept of “Super-Ego” in Z. Freud’s psychoanalytic theory is the internal controller of a person, the basis of his conscience. This structure is formed as a result of the child’s early identification with his parents, later with his teachers, and other authoritative people [11]. In this regard, the role of the teacher in the life of a student is of particular importance as a person who not only provides information, but also provides moral guidance.

Kazakh thinkers — Abai, Shakarim and Mashkhur Zhusup Kopeiyuly also emphasize the importance of education and example in the formation of a person. Abai, saying “A person’s humanity comes from a good teacher”, puts the spiritual aspect of the educator in the foreground. This indicates that the teacher’s character, attitude and actions influence the inner world of the student and contribute to the development of his Super-Ego structure.

Therefore, humanistic thought in Kazakh philosophy considers the relationship between the teacher and the student as a relationship based on trust and respect, built on spiritual harmony. The teacher is not a coercive person, but a guide; not a subjugator, but a guide. His main goal is to improve the student spiritually, respecting his inner freedom and personal independence.

In the context of modern global changes, social transformations and spiritual crises, there is a need to reconsider humanistic values. This issue is especially closely related to the change in the value system in the post-Soviet space, including in Kazakh society. In this regard, the issue of humanism in Kazakh philosophy is becoming a relevant object of research that reveals the continuity between historical and cultural roots and modern changes.

The theoretical basis of the study is the works of domestic and foreign philosophers, sociologists and cultural scientists. In particular, the axiological views of M. Scheler on the theory of values, T. Parsons’ concept of the role of values in social systems and structures, and R. Inglehart’s empirical research on the evolution of values in the era of modernization and postmodernization were widely used [4; 17].

While E. Durkheim considered the issues of moral regulation and collective consciousness in society [5; 10], K. Kluckhohn explained values as the basis of culture and offered a comparative analysis of humanistic ideas in different civilizations [6; 62]. These views allow us to understand the transformation of humanistic principles in modern Kazakh society from a philosophical perspective.

The Kazakh philosophical tradition has long developed in a humanistic direction.

Abai Kunanbaiuly — presenting the doctrine of “The Complete Man”, extolled such values as morality, integrity, justice, and kindness. He considered the development of a person to be the main goal.

Shakarim Kudaiberdiuly — delved into the inner world of human nature through the “Science of Honor” and advocated living based on reason, shame, and honor.

Akhmet Baitursynuly [12], Mirzhakyp Dulatov [13] — raised the idea of developing the individual through enlightenment and education.

M. Auezov [14] and S. Toraigyrov [15] — widely discussed social justice and human rights in their works, contributing to the strengthening of the humanistic worldview in national philosophy.

The historical and cultural basis of humanism in Kazakh philosophy can be found in the spiritual heritage of the nation, that is, in the works of classical thinkers. Abai Kunanbaiuly’s doctrine of morality, the concept of “Complete Man” is the essence of Kazakh humanism. For Abai, a person is not only a member of society, but also an individual striving for perfection through spiritual categories such as conscience, faith, mind, and heart.

Shakarim Kudaiberdiuly, presenting the “Science of Conscience”, delves deeply into the inner world of human nature. He explains humanism by combining religion and science. M. Dulatov and A. Baitursynuly in their works draw attention to the importance of human freedom and knowledge through enlightened ideas. M. Auezov and S. Toraigyrov raised the issues of social justice and human equality in Kazakh society in an artistic, journalistic and philosophical context.

All of these thinkers consider a person not only as a biological or social phenomenon, but also through his spiritual essence. For them, a person who lives at the heart of a changing world, capable of improving himself and society.

In modern Kazakh society, humanistic values are facing a number of challenges under the influence of globalization, urbanization and information technologies. Market relations and consumerism are relegating the spiritual essence of a person to the background and contributing to a change in his value orientation.

In such a situation, the importance of reviving the principles of humanism in traditional Kazakh philosophy and applying them in the modern social and cultural context is increasing. This is a process aimed at recognizing the dignity of the individual, protecting his inner freedom and honor, and preserving spiritual integrity.

The problem of humanism in Kazakh philosophy is not only a historical and spiritual heritage of the past, but also the key to solving modern socio-philosophical problems. Combining the works of foreign and domestic scientists on the theory of values, as well as the conclusions of Kazakh thinkers regarding humanity, it becomes possible to re-examine the humanistic orientation in modern society. Therefore, humanism can be the basis for the spiritual revival of the nation. Therefore, humanism can be the basis for the spiritual revival of the nation.

References

- 1 Құнанбайұлы Абай. Қара сөздер / Абай Құнанбайұлы. — Алматы: Жазушы, 2009.
- 2 Құдайбердіұлы Шәкәрім. Үш анық / Ш. Құдайбердіұлы. — Алматы: Алаш, 2010.
- 3 Парсонс Т. Структура социального действия / Т. Парсонс. — М.: Аспект Пресс, 2002.
- 4 Инглхарт Р. Культурная эволюция / Р. Инглхарт. — М.: Весь мир, 2006.
- 5 Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм. — М.: Наука, 1991.
- 6 Клакхон К. Универсалии культуры / К. Клакхон // Антология культурологии. — М.: Юрист, 2000.
- 7 Анатомия мудрости: 120 философов. Жизнь. Судьба. Учение: [в 2 т.] / П.С. Таранов. — Симферополь: Реноме, 1997. — Т. 1. — 624 с.
- 8 Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура / А.Ф. Лосев. — М.; Л.: Политиздат, 1991. — 524 с.
- 9 Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения / А.Х. Горфункель. — М.: Высшая школа, 1980. — 368 с.
- 10 Шелер М. Избранные произведения / М. Шелер. — М.: Наука, 1990.
- 11 Фрейд З. Я и Оно / З. Фрейд. — М.: Наука, 1990.
- 12 Байтұрсынұлы А. Шығармалары / А. Байтұрсынұлы. — Алматы: Ана тілі, 1991.
- 13 Дулатов М. Оян, қазақ! / М. Дулатов. — Алматы: Жалын, 1991.
- 14 Әуезов М. Әдебиет туралы / М. Әуезов. — Алматы: Ғылым, 1970. — 264 с.
- 15 Торайғыров С. Шығармалар жинағы / С. Торайғыров. — Алматы: Жазушы, 1986.

Л.Г. Балабекова

Қазақ философиясындағы гуманизм мәселесі

Мақалада қазақ философиясындағы гуманизм мәселесі теориялық және тарихи тұрғыдан жан-жақты қарастырылған. Зерттеу барысында шетелдік (М. Шелер, Т. Парсонс, Р. Инглхарт, Э. Дюркгейм, К. Клакхон) және отандық (Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов, М. Әуезов, С. Торайғыров) ойшылдардың еңбектеріне сүйене отырып, гуманистік құндылықтардың мәні, олардың философиялық жүйедегі орны мен заманауи көрініс формалары талданған. Авторлар қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымындағы адамгершілік, ар-ождан, ішкі еркіндік, имандылық, қайырымдылық секілді гуманистік ұстанымдардың тарихи негізі мен сабақтастығы ашылып көрсетіледі. Сонымен қатар қазіргі жаһандану, урбанизация және құндылықтық трансформация жағдайында гуманизм идеяларының өзектілігі мен оларды қоғамда қайта жаңғыртудың қажеттілігі негізделеді. Зерттеу нәтижесінде гуманизмнің қазақ философиялық ойлау жүйесіндегі орны, оның тұлғаны рухани тұрғыда дамытудағы маңызы, сондай-ақ ұлттық сананы жаңғыртудағы рөлі ғылыми тұрғыда дәлелденді. Мақала қазақ философиясы аясында гуманистік бағыттағы ізденістерге үлес қосып, бүгінгі қоғамдық-гуманитарлық ғылымдарға өзектілік береді. Қазақ философиясындағы гуманизм — тек тарихи санада қалған идеялар жүйесі емес, қазіргі қоғамға бағыт беретін өмірлік бағдарлар жиынтығы. Қазақ ойшылдарының еңбектеріндегі гуманистік көзқарастар — адамды жетілдірудің, рухани кемелденудің жолын көрсетеді. Сондықтан қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда ұлттық философиядағы гуманистік ойды жаңғырту — еліміздің рухани дамуы үшін стратегиялық маңызға ие.

Кілт сөздер: қазақ философиясы, гуманизм, құндылықтар жүйесі, рухани мәдениет, тұлға, дәстүр, Абай, Шәкәрім, ар ілімі.

Л.Г. Балабекова

Проблема гуманизма в казахской философии

В данной статье с теоретико-исторической точки зрения комплексно рассматривается проблема гуманизма в казахской философии. На основе трудов зарубежных (М. Шелер, Т. Парсонс, Р. Инглхарт, Э. Дюркгейм, К. Клахон) и отечественных (Абай Кунанбайұлы, Шакарим Кудайбердиұлы, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов, М. Ауэзов, С. Торайғыров) мыслителей анализируется сущность гуманистических ценностей, их место в философской системе и современные формы выражения. В статье также раскрываются исторические основания и преемственность таких гуманистических принципов, как нравственность, совесть, внутренняя свобода, благочестие и милосердие, которые занимают важное место в традиционном мировоззрении казахского народа. Вместе с тем обосновывается актуальность гуманистических идей и необходимость их возрождения в условиях современной глобализации, урбанизации и ценностной трансформации общества. В результате исследования научно обосновано место гуманизма в казахской философской мысли, его значение для духовного развития личности, а также роль в возрождении национального самосознания. Статья вносит значимый вклад в изучение гуманистического направления в контексте казахской философии и имеет актуальное значение для современных социальных и гуманитарных наук. Гуманизм в казахской философии — это не просто система идей, сохранившихся в исторической памяти, а совокупность жизненных ориентиров, которые направляют современное общество. Гуманистические взгляды в трудах казахских мыслителей указывают путь к совершенствованию человека и духовному развитию. В связи с этим в современной социокультурной ситуации возрождение гуманистической мысли в национальной философии приобретает стратегическое значение для духовного становления нашей страны.

Ключевые слова: казахская философия, гуманизм, система ценностей, духовная культура, личность, традиции, Абай, Шакарим, ар ілімі.

References

- 1 Kunanbaiuly, A. (2009). *Qara sozder* [Book of Words]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 2 Kudaiberdiuly, S. (2010). *Ush anyq* [The Three Truths]. Almaty: Alash [in Kazakh].
- 3 Parsons, T. (2002). *Struktura sotsialnogo deistviia* [The Structure of Social Action]. Moscow: Aspekt Press [in Russian].
- 4 Inglehart, R. (2006). *Kulturnaia evoliutsiia* [Cultural Evolution]. Moscow: Ves mir [in Russian].
- 5 Durkheim, É. (1991). *O razdelenii obshchestvennogo truda* [The Division of Labor in Society]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Kluckhohn, C. (2000). *Universalii kultury* [Cultural Universals]. *Antologiiia kulturologii — Anthology of Cultural Studies*. Moscow: Iurist [in Russian].
- 7 Taranov, P.S. (1997). *Anatomiia mudrosti: 120 filosofov. Zhizn. Sudba. Uchenie* [Anatomy of Wisdom: 120 Philosophers. Life. Fate. Doctrine] (Vols. 1-2; Vol. 1). Simferopol: Renome [in Russian].
- 8 Losev, A.F. (1991). *Filosofiia. Mifologiia. Kultura* [Philosophy. Mythology. Culture]. Moscow; Leningrad: Politizdat [in Russian].
- 9 Gorfunkel, A. Kh. (1980). *Filosofiia epokhi Vozrozhdeniia* [Philosophy of the Renaissance]. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 10 Scheler, M. (1990). *Izbrannye proizvedeniia* [Selected Works]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 11 Freid, Z. (1990). *Ya i Ono* [Me and it]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 12 Baitursynuly, A. (1991). *Shygarmalary* [Works]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 13 Dulatov, M. (1991). *Oian, qazaq!* [Wake Up, Kazakh!]. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].
- 14 Auezov, M. (1970). *Adebiet turaly* [On Literature]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 15 Toraiyrov, S. (1986). *Shygarmalar jynagy* [Collected Works]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

Information about the author

Balabekova Lyazzat — PhD student, the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, ORCID iD: 0009-0004-4579-4307

З.С. Исакова¹, А.Б. Айтбаева², Н.А. Муминов³, А.Ә. Рыскиева^{4*}^{1,3}Эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;²«Narxoz» университеті, Алматы, Қазақстан;⁴Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан(E-mail: zauresh_isakova@mail.ru; aba-abd@mail.ru; n.muminoff@gmail.com, abuaymjan@gmail.com;)

Аударма философиясындағы лингво-семантикалық мәселелер

Аударма философиясы әртүрлі тілдер арасындағы мағынаның берілуіне байланысты бірқатар лингвистикалық және семантикалық мәселелерге тап болады. Аударманың баламалылығын қамтамасыз ету, яғни басқа тілдің құралдарын пайдалану кезінде түпнұсқаның мағынасын сақтау басты міндеттердің бірі. Дегенмен сөздік, грамматикалық және мәдени мәнмәтіндердегі айырмашылықтарға байланысты ол әрқашан мүмкін бола бермейді. Зерттеу мақсаты — түрлі тілдер арасындағы мағынаны жеткізудегі негізгі қиындықтарды және эквиваленттілікпен аударылмаудың философиялық қырларын талдау. Көптеген зерттеушілер идиомаларды, метафораларды және мәдениетке тән терминдерді дәл аудару қиын екенін атап өтеді, өйткені олардың мағынасы бірегей мәдени мәнмәтінге негізделген. Аудармашы бастапқы мағынаның құрылымына еріксіз кедергі келтіре отырып, калька, бейімдеу және интерпретация арасында тепе-теңдік сақтауға мәжбүр. Мақалада тілдердің эквивалентсіздігінің философиялық мәселесі қозғалып, аударма түсіну, семантикалық тасымалдау және мәдени трансформация шекаралары көрінетін түсіндіру актісі ретінде қарастырылады. Орталық мәселе — әр тілдің дүниенің қайталанбас бейнесін құрауымен байланысты аударманың эквивалентсіздігі, бұл түпнұсқаның мағынасын дәл жеткізуді қиындатады. Мазмұнды жоғалтпай сақтау мүмкін бе деген мәселе философиялық пікірталас тақырыбы болып қала береді. Зерттеу аударманың дәлдігі мен эквиваленттілігінің шегін анықтайтын негізгі факторларды анықтады: мәдени мәнмәтін, тілдердің семантикалық құрылымы және олардың грамматикалық айырмашылықтары. Бұл параметрлер интерпретация кеңістігін қалыптастырады және тілдік әлемдер арасындағы семантикалық тасымалдау мүмкіндігіне әсер етеді. Алынған нәтижелерді аударманың теориялық зерттеулерінде, сонымен қатар философиялық және көркем мәтіндерді аудару тәжірибесінде қолдануға болады. Қорытындыда аудармада эквиваленттілік пен адекваттылыққа қол жеткізу үшін мәдени және семантикалық реңктерді ескеру қажеттігін көрсетеді.

Кілт сөздер: аударма, философия, лингвистикалық, семантикалық, тіл, сөздер, мәдениет, зерттеулер.

Kіріспе

Ғылым мен тіл философиясының қазіргі жағдайы қатаң гносеологиялық шеңберлерден білім мен коммуникацияның неғұрлым икемді, мәнмәтіндік анықталған үлгілеріне көшуді көрсетеді. Ақиқаттың сәйкестік теориясы ретінде классикалық анықтамасы постструктурализм, герменевтика, прагматизм және аналитикалық философия позицияларынан қатты сынға алынды. Бұл оның дәстүрлі түсінігінде ақиқаттың қарқынды дамып келе жатқан ғылыми парадигмалар мен мәдени әртүрлілік жағдайында тұрақсыз және екіұштылық танытуымен байланысты.

Бұл тұрғыда тілдің логикалық-семантикалық және прагматикалық өлшемдеріне көңіл бөлінуде, ол жай қарым-қатынас құралы ретінде емес, ойлауды ұйымдастыратын, білімді құрайтын және оның субъектаралық түсіну кеңістігінде берілуін қамтамасыз ететін іргелі құрылым ретінде қарастырылады. Дәл осы жағдайда аударма философиясы ерекше мәнге ие болады. Аударма тілдер арасындағы қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге мағынаның табиғаты, ақиқат, түсіндіру мәселелері мен түсіну шегі ашылатын ерекше феноменологиялық кеңістік ретінде де пайда болады. Бұл кеңістікте аударма тіл, ойлау және болмыстың арақатынасы туралы философиялық сұрақ қою актісіне айналады.

«Аударылмайтындық» мәселесі аударма философиясындағы орталық мәселелердің бірі. Ол тілдер арасындағы лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерден ғана емес, тереңірек онтологиялық және мәдени ерекшеліктерден де көрінеді. Мысалы, болмысқа, санаға, уақыт пен кеңістікке қатысты ұғымдар әртүрлі тілдік дәстүрлерде әртүрлі мағынаға ие болуы мүмкін. Сонымен, М. Хайдеггер енгізген неміс сөзі «Dasein» ағылшын тілінде де, орыс тілінде де іс жүзінде нақты

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: abuaymjan@gmail.com

аналогы жоқ. Оның аудармасы қарапайым лексикалық алмастыруды емес, философиялық түсінікті қажет етеді.

Сонымен қатар, аударма теориясы мәтіннің мәдени, тарихи және философиялық мәнмәтінге сілтеме жасайтын мағыналармен қанықтылығын білдіретін мәтіннің «семантикалық тығыздығы» ұғымымен кездеседі. Мұндай мәтіндерді беру кезінде аудармашы сөзбе-сөз қайта шығарумен шектеле алмайды — ол басқа тілдің оқырманына қолжетімді семантикалық кеңістікті қайта құруы керек. Бұл тіл тек коммуникативті ғана емес, онтологиялық қызметті де атқаратын философиялық, діни және көркем шығармаларды аудару кезінде өте өзекті.

Дональд Дэвидсон, Уиллард Ван Орман Квин және Пол Грайс сияқты қазіргі тіл философиясының зерттеушілері мағынаның қарым-қатынаста қалай қалыптасып, берілетінін түсінуімізге елеулі үлес қосты. Олардың түбегейлі интерпретация туралы ойлары, мағыналардың ажыратылмауы туралы тезисі және коммуникацияның кооперативтік принципі аудармаға семантикалық әлемдердің өзара әрекеттесу актісі ретінде жаңаша қарауға мүмкіндік береді. Дэвидсон, атап айтқанда, шет тілінің мағынасын түсіну адам ойлауының әмбебап принциптері туралы мәселені көтеретін сөйлеушінің рационалдылығын болжау кезінде ғана мүмкін болады деп тұжырымдайды.

Мәдени антропология мен когнитивтік лингвистиканың қосқан үлесін де ескеру қажет, мұнда тіл әлемнің концептуалды суретінің құрамдас бөлігі болып саналады. Бенджамин Уорф пен Эдвард Сепирдің зерттеулері тіл шындықты қабылдау мен құрылымдауға әсер ететінін көрсетеді. Демек, аударма жасағанда мәдениеттен абстракциялау мүмкін емес — аудармашы тек ана тілінде сөйлеуші ғана емес, мәдени кодтардың аудармашысы болуы керек.

Демек, аударма тек техникалық операция емес, философиялық-герменевтикалық әрекет. Ол мәлімдеменің онтологиялық, гносеологиялық және аксиологиялық параметрлеріне назар аударуды талап етеді. Аудармашы тек ақпаратты ғана емес, мәтіннің ниетін, стилін, эмоционалдық бояуын және мәдени маңыздылығын сақтауға ұмтыла отырып, әлемдер арасындағы делдал ретінде әрекет етеді.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, аудармадағы шындықтың рөлін қайта қарау қажет. Егер ақиқат абсолютті сәйкестік емес, нақты тілдік және мәдени жүйе шеңберіндегі түсіндірудің нәтижесі болса, аударма шындықты басқа контексте қайта құру формасына айналады. Бұл, әсіресе, философиялық мәтіндерде айқын көрінеді, мұнда әрбір термин, әрбір өрнек концептуалды жүкті көтереді. Мысалы, Канттың, Ницшенің, Хайдеггердің шығармаларын аудару үшін тілді білу ғана емес, автордың семантикалық жүйесіне терең философиялық бойлау қажет.

Аударма философиясындағы заманауи міндеттер тіл философиясы, лингвистика, мәдениеттану және когнитивтік ғылымдарды қамтитын пәнаралық көзқарасты қажет етеді деп айтуға болады. Тек осы тәсіл ғана мағынаны беру үдерісінің күрделілігін барабар бағалауға және сөздердің сөзбе-сөз берілуіне емес, түпнұсқаның мағыналық тереңдігі мен мәдени мәнмәтіндікті түсіну өрісін қайта жаңартуға бағытталған стратегияларды қалыптастыру мүмкіндіктерін ашады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу философиялық, әлеуметтанулық, лингвистикалық және онтологиялық талдауларды біріктіріп, ақиқат тұжырымдамасын қазіргі заманғы ғылыми мәнмәтінде қайта қарастырады. Білімді қалыптастыру және беру үдерісінде тіл мен аударманың рөліне, сондай-ақ белгілі бір біліммен сенім жүйесіндегі мәлімдемелерді түсіндіру және түсіну қажеттілігіне ерекше мән беріледі.

Зерттеу лингвистика, семантика және аударма философиясы салаларындағы теориялық еңбектерді талдауға негізделген. Жұмыста келесі әдістер қолданылды:

Салыстырмалы талдау — аударманың әртүрлі теорияларын, соның ішінде Э. Найданың [1] динамикалық эквиваленттілігін, Э. Сепир мен Б. Уорфтың [2] лингвистикалық салыстырмалылық теориясын және Ж. Дерридананың [3] деконструкция тұжырымдамасын зерттеу.

Концептуал талдау әдісі арқылы «ақиқат», «баламалылық», «интерпретация» ұғымдарын талдау және олардың аударма үдерістерімен байланысы қарастырылды; мәтін мәндік талдау мен мәдени және тілдік мәнмәтіннің мағынаны түсіндіру мен жеткізуге әсерін зерттеді; когнитивтік талдау әдісі мен когнитивтік лингвистиканың (Дж. Лакофф, Дж. Филлмор) [4] идеяларын аударма үдерісінде мағыналардың қалыптасуын түсіну үшін қолданды; тарихи-философиялық әдіс пен тіл философиясы мен таным теориясы аясында аударма мәселесіне көзқарастардың дамуына талдау жасалды.

Тілдердің құрылымдық айырмашылығы, әрқайсысының өзіне тән ойлау мен қабылдау формаларын қалыптастыруы — лингвистикалық салыстырмалылық қағидатын негіздейді. Бұл идеяны алғаш көтерген В. Гумбольдт [5], ал кейін оны Э. Кассирер [6], Э. Сепир мен Б. Уорф [7] өз еңбектерінде жалғастырып дамытты. Аударма тек сөздердің баламасын табу ғана емес, мағыналар әлемдерінің өзара әрекеттесуі мен түсіністікке жету процесі ретінде қарастырылады. Осыған байланысты герменевтика философиясының өкілі Х.-Г. Гадамердің [8] «көкжиектердің тоғысуы» тұжырымдамасы — өзге тіл мен мәдениетті түсінудің және аударудың теориялық негізі ретінде ерекше орын алады. Осы жұмыста тіл, мағына және мәдениет арасындағы байланыс, сондай-ақ аудармадағы философиялық қиындықтар талданады.

Герменевтикалық әдіс аударма қызметін жаңа тілдік кеңістіктегі мәтіннің мағынасын түсіндіру және қайта құру үдерісі ретінде зерттейді. Аударманың философиялық аспектілері мен мағынаның тұлғалық мәселесіне арналған еңбектер зерттелді. Мақалада философиялық мәтіндерді аудару кезінде туындайтын аудармасыздық мәселесі мен семантикалық қиындықтарды талқылайтын зерттеулер қарастырылады.

Бұл кешенді тәсіл аударма философиясындағы лингвистикалық және семантикалық мәселелерді тереңірек түсінуге және оларды шешудің жаңа әдістерін ұсынуға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талдаулар

Мақалада мәтіндерді аудару барысында туындайтын негізгі лингвистикалық және семантикалық мәселелер, сонымен қатар олардың философиялық аспектілері қарастырылады. Дүниенің тілдік суреттерінің эквиваленттілігі, салыстырмаушылығы, мәнмәтіннің рөлімен мағынаны қабылдаудың когнитивтік ерекшеліктері мәселелеріне ерекше назар аударылады. Э. Найда, Дж. Кэтфорд [9] және Ж. Делиль [10] сияқты аударма теориясы классиктерінің еңбектері, сонымен қатар когнитивтік лингвистика мен тіл философиясы саласындағы заманауи зерттеулер талданады. Ғылымның қазіргі дамуымен байланысты ақиқат мәселесі мәнмәтінінде түсіндіру және аудару принциптерін қайта қарастыру қажет болады.

Ғылымның қазіргі дамуының ерекшеліктері көптеген өзекті мәселені шешудің жаңа түрін және, атап айтқанда, шындық мәселесін түсіну, шешу, түсіндіру және ұтымды етумен байланысты мәңгілік тақырыпты қарастыруға жаңа көзқарасты талап етеді. XX ғасырдың екінші жартысындағы ақиқаттың классикалық концепциясының дағдарысы және осы мәселеге балама көзқарастардың заманауи талпыныстары кездескен әдіснамалық қиындықтар эпистемикалық категория ретінде ақиқат концепциясын жоққа шығаруға әкелді. Алайда эмпиризм әдістемесіндегі дәл осы дағдарыс білімнің логикалық және семантикалық аспектілеріне деген қызығушылықты арттырды. Аударма үдерісінде шындықты жеткізу мәселесі де аударма философиясының негізгі аспектісіне айналады.

Аударма философиясындағы орталық тақырыптардың бірі бастапқы мәтінмен мақсатты мәтін арасындағы баламалылықты іздеу. Алайда лингвистикалық салыстырмалылық теориясына сәйкес (У. Сепир және Б. Уорф) тілдік құрылымдар ойлауды қалыптастырады [2, 181]. Э. Найда динамикалық эквиваленттілік концепциясын ұсынды, ол аудиторияның мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, мағынаны беруді көздейді [1, 132].

Ж. Делиль «Аударма бір тілдегі сөздерді екінші тілдегі сөздермен жай ғана алмастыру емес, мағынаны бейімдеу үдерісі» деп атап көрсетті. Осыдан, аударманы түпнұсқа мәтінінің толыққанды алмастыруы деп санауға бола ма, әлде кез келген аударма жай ғана аударма ма? деген сауал туындайды [10, 173]. Бұл сауал ақиқат мәселесімен тығыз байланысты, өйткені әртүрлі тілдік жүйелердегі факт ұғымы айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін.

Семантика аудармадағы негізгі зерттеу саласы, өйткені сөздермен сөз тіркестерінің мағынасы әртүрлі тілдерде айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Белгісіздік пен мәнмәтін мәселесі ерекше маңызды. Мысалы, «банк» сөзі ағылшын тілінде «жағалау» және «банк» дегенді де білдіруі мүмкін. Аударманың мазмұны мен формасы мәнмәтінге байланысты.

Тіл біліміндегі когнитивтік тәсіл (Дж. Филлмор, Дж. Лакофф) сөздердің мағыналары ана тілінде сөйлейтіндерге тән концептуал үлгілер аясында қалыптасатынын атап көрсетеді [4, 201]. Демек, аудармашы тек лексикалық мағынаны ғана емес, онымен байланысты концептуал құрылымдарды да ескеруі керек. Бұл тұрғыда аударма мәселесі тек ақпаратты беру ғана емес, аударма тілінің мәнмәтінінде шындықты тудыратын жаңа интерпретацияны қалыптастыруға айналады.

Аударма философиясы мағынаның табиғаты мәселесінде қарастырады. Л. Витгенштейннің [11, 128] пікірінше, сөздің мағынасы оның тілдегі қолданылуымен анықталады. Бұл прагматикалық аспектілерді есепке алмай аударма жасау мүмкін емес дегенді білдіреді.

Ж. Деррида аударма мәселесінде конструкциялық тұрғыдан қарастыра отырып, кез келген аударма түпнұсқаны сөзсіз өзгертетін интерпретация актісі деп тұжырымдады. Бұл тұрғыда аударманы түпнұсқаны қайта шығару емес, жаңа мәтін жасау ретінде қарастыруға болады. Мұны ақиқат тілдік әрекеттің нәтижесі және түсіндіру шарттарына тәуелді деп есептейтін қазіргі тіл философиясы да растайды.

Тілдердің айырмашылығы — лингвистикалық салыстырмалылық — бұл жағдайды одан әрі қиындатады. Гумбольдттің [5, 69-70] өзі түрлі тілдер — бір ғана нәрсені әртүрлі атау емес, дүниені түсінудің және ойлаудың әртүрлі тәсілдері екенін атап өткен. Шет тілін меңгеруді ол әлемге жаңа көзқарас иеленумен салыстырған. Бұл идеялар кейінгі көптеген ойшылдарға, оның ішінде философ Э. Кассирер мен лингвистикалық салыстырмалылық гипотезасының авторларына әсер етті.

Э. Кассирер [6, 102-103] интуитивті (күнделікті) әлем бейнесі — заттарға, қасиеттерге және әрекеттерге бөліну тілдің, оның грамматикалық құрылымдарының өнімі деп санаған. Осыған байланысты ересек жаста өзге тілді үйренудің қиындығы туындайды: «табиғи» әлем бейнесі ана тілі нормаларына сай қалыптасып қойған.

Э. Сепир мен Б. Уорф [7, 174-177] грамматиканы ойлау әрекетінің бағдарламасы деп санаған. Уорфтың айтуынша, табиғаттың өзінен «зат», «қасиет», «әрекет» ұғымдарын анықтау мүмкін емес: олардың анықтамасы әрдайым белгілі бір тілдің грамматикалық нормаларына сүйенеді.

Сонымен қатар, әртүрлі тілдер бізге әлем туралы әртүрлі көзқарастарды міндеттейді және түрлі тіл иелері дүниені түрліше көреді әрі қабылдайды деген идея да бар. Бұл көзқарас бойынша, әр тіл — мән-мағына әлемінің оқшау бір тұйығы ретінде көрінеді. Мағына тек тілді зерттеуде ғана емес, бүкіл гуманитарлық танымдағы маңызды категория.

Әрбір мәдениет бірегей мәндер әлемі — адам өмір сүретін және әрекет ететін символдық шындықтың ерекше нысаны. Біз жай ғана заттардың отртасында өмір сүрмейміз, белгілі бір мәдени анықталған мағыналар арасында өмір сүреміз. Адам санасы үшін бірінші кезектегі нәрсе объект ретінде емес, оның түсіндірмесі, мақсаттар, құндылықтар және тәжірибелер жүйесіне енгізілген мағынасы [12]. Мағыналар болмыстың ерекше өлшемін құрайды — физикалық және тар мағынада субъективті емес, сананың, әрекеттің және тілдің тоғысқан жерінде туындайтын әлеуметтік функционалдық. Адамның іс-әрекеті бастапқыда телеологиялық сипатқа ие: заттар мен құбылыстар өз алдына емес, ерік, мақсат, қажеттілік бағыты аясында мәнге ие болады. Дәл осыған байланысты мағыналар адам мен дүние арасындағы байланыстырушысы болып, заттардың хаосын реттелген мәдени кеңістікке айналдырады.

Осы тұрғыда тіл жай қарым-қатынас құралы ретінде емес, мағыналарды жазу, тарату және жаңғырту механизмі ретінде әрекет етеді. Ол әлемді пассивті түрде көрсетпейді, бірақ оны құруға, тәжірибені құрылымдауға және түсіну формаларын орнатуға қатысады. Осылайша, тіл бір немесе әртүрлі мәдени жүйелер шеңберінде мәдени сабақтастық пен субъектаралық түсіну мүмкіндігін қамтамасыз ете отырып, әлемнің семантикалық суретінің негізіне айналады.

Бұл нормалар қаншалықты бірегей? Әрбір мәдениет пен тілдің мән-мағына әлемі оқшау тұйық па? Бұл тұйық әлемге сырттан енуге бола ма? Мәдени әлемдер өзара қаншалықты түсінікті? Дәл осы философиялық сипаттағы сұрақтар аударма мәселесін туындатады.

Лингвистикалық салыстырмалылықтың радикалды нұсқасы мәдени және тілдік әлемдердің өзара оқшаулығын алға тартады. Мұндай көзқарас әділ сынға ұшырады. Мысалы, Б. Уорф американдық үндістердің тілдері өз иелеріне еуропалық стандарттағы тілдерден түбегейлі өзгеше әлем бейнесін міндеттейді деп жазған. Дегенмен, осыдан сұрақ туындайды: егер бұл әлемдер шынымен де оқшауланған болса, Б. Уорф ағылшын тілді зерттеуші бола отырып, басқа біреудің әлемнің лингвистикалық бейнесін қалай бағалап, сипаттай алды?

Көбірек нанымды, жұмсақ нұсқасын герменевтикалық философия ұсынды. Бұл нұсқа аударманың табиғатында жақсырақ түсіндіре алады. Х.-Г. Гадамер [8, 360-362] түсіну мен аударуды «көкжиектердің тоғысуы» үлгісімен сипаттайды. Оның түсінігінде, түсіну өзгенің мағыналық әлеміне секіріп түсу емес.

Бұрын В. Дильтейдің идеалы — авторды өзін-өзі түсінгендей түсіну, оның бастапқы ниеттері мен мағыналарын тірілту еді. Ол үшін өз санамызды алдын ала пікірлер мен үміттерден, мәдени және дәуірлік көзқарастардан толық тазарту қажет. Алайда Гадамер бұны мүмкін емес және жалған бағдар

деп санайды: пікірсіз сана ешнәрсені түсіне алмайды. Сондықтан мақсат — пікірлерден толық арылу емес, оларға догмалық тұрғыда қатып қалмау.

Түсіну шеңбер бойымен жүретін үдеріс: біздің бастапқы пікірлеріміз мәтінмен соқтығысып, нәтижесінде қайта қаралуы немесе жойылуы мүмкін. Бірақ кез келген түсіну (мәтін, өнер туындысы, тарихи оқиға) мәдени, тарихи және әлеуметтік жағынан анықталады. Түсіну үшін кез келген қашықтық пайдалы: тарихи қашықтық оқиғаның жаңа мағыналарын ашуға, мәдени қашықтық басқа мәдениеттен жергілікті тұрғын байқамаған нәрселерді көруге мүмкіндік береді.

Бұл тәсілде түсінуді көкжиектердің тоғысуы деп тұжырымдауға болады. Біз түсінгелі отырған нәрсені өз тәжірибеміздің көкжиегіне енгіземіз. Ал ашылатын мағына екі мағыналық әлемнің өзара әрекеттесуінің нәтижесі. Бұл модель, Гадамердің пікірінше, аударма жағдайында түсіндіреді.

Әр тіл — бұл өзіндік мағыналар әлемі, өзіндік мағыналық көкжиек. Бірақ бұл мағыналық әлемдер мүлдем оқшау емес, олар өзара сіңісіп, кеңі алады. Аударма барысында біз жай ғана қайта тұжырымдамаймыз, біз мәтінді басқа мағыналық әлемге енгіземіз. Сондықтан аударма — бұл әрдайым интерпретация, өзгенің айтқанын қайта ұғыну.

Гадамердің ойынша, түсіну аударылатынның мағыналық мүмкіндіктерін ашса, аудармада соны жасайды. Жақсы аударманың әрқайсысы бұрын байқалмаған мағыналық реңктерді ашуы мүмкін [8, 447-452]. Сонымен қатар аударма тілді де байыта алады, екі тарап үшін де жаңа көкжиектерді ашады.

Қазіргі тіл философиясы ақиқатты мәлімдемелерді аудару мен түсіндірудің нәтижесі ретінде қарастырады. Ғылыми салада ақиқат мәртебесі берілген кез келген мәлімдеме тілдік өңдеу және әлеуметтік заңдылық призмасынан өтеді. Деректі зерттеушілер қауымы қабылдаған жағдайда ғана маңызды болады.

Когнитивтік лингвистика тұрғысынан тұжырымдардың ақиқаттығын белгілеу олардың қоғам әрекет ететін концептуалды модельдерге сәйкес келуіне негізделген [13]. Осылайша, аударма жай ғана ақпаратты беру үдерісі емес, әлеуметтік және танымдық құрылым шеңберінде мағыналарды қалыптастыру тәсіліне айналады.

Әрбір тіл әлемнің белгілі бір бейнесін құрайтындықтан, аударма үдерісі сөзсіз мағынаның өзгеруімен байланысты. Мәдени-тарихи мәнмәтіндердің тілге әсері абсолютті дәл аудармаларды жасауға мүмкіндік бермейді. Бұл мағынада аударма тек қайта шығару емес, белсенді бейімделу үрдеі, оның барысында түпнұсқа мәтіннің мағынасы айтарлықтай өзгеруі мүмкін.

Пәнаралық тәсілдер басты рөл атқаратын қазіргі ғылым жағдайында аударма мәселесі ерекше мәнге ие болып отыр. Семантикалық айырмашылықтарды ғана емес, сонымен қатар белгілі бір білім концепциялары құрылатын философиялық негіздерін де ескеру қажет.

Аударманың лингвистикалық-семантикалық мәселелері тіл философиясының негізгі аспектісі. Тілдер арасындағы эквиваленттілік, мәнмәтіндік тәуелділік және концептуал айырмашылықтар аударманы тек техникалық ғана емес, сонымен қатар философиялық үдеріске айналдырады. Қазіргі зерттеулер аударманың жай ғана ақпаратты беру емес, когнитивтік және мәдени факторлар мен шартталған мағыналарды жасау үдерісі екенін көрсетеді. Бұл мәнмәтінде шындық аударма философиясын таным философиясының құрамдас бөлігіне айналдыратын аударма қызметінің нәтижесіне айналады.

Қорытынды

Аударма лингвистикалық-философиялық үдеріс ретінде семантика, когнитивтік интерпретация, прагматика және гносеология мәселелерін қозғайтын күрделі де көпқырлы құбылыс. Бұл зерттеуде аударма үдерісіне қатысты негізгі мәселелер, соның ішінде эквиваленттілік, тілдік дүниетанымдардың салыстырылмауы, мағынаның мәнмәтінге тәуелділігі қарастырылды.

Аударма теорияларын талдаудан шығатын негізгі қорытынды: аударманы бір тілдегі сөздерді екінші тілдегі сөздермен жай алмастыру ретінде қарастыруға болмайды. Керісінше, аударма тек лексикалық ғана емес, сонымен бірге когнитивтік, мәдени және философиялық факторлармен де шартталған мағыналарды құру үдерісі. Қазіргі аударма ғылымы шындықты қабылдайтын концептуал модельдер мен когнитивтік құрылымдарды есепке алудың маңыздылығын атап көрсетеді [14].

Аударманың шынайылығы мәселесі де маңызды аспект. Жұмыста көрсетілгендей, аудармадағы ақиқат абсолютті және дербес категория емес, тілдік құрылымдардың, әлеуметтік мәнмәтінмен когнитивтік қабылдаудың өзара әрекеттесу үдерісінде қалыптасады. Бұл тұжырымды когнитивтік лингвистиканың теориялары растайды, соған сәйкес сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасы белгілі бір тілдік қауымдастыққа тән концептуал жүйелер аясында қалыптасады. Нәтижесінде аударма мағынаны берудің қарапайым механикалық үдерісі емес, түсіндіру актісіне айналады.

Зерттеудің маңызды қорытындыларының бірі релятивистік сипатын тану қажеттілігі болып табылады. Әртүрлі тілдер шындықты әртүрлі белгілеп қана қоймайды, олар оны өздерінің когнитивтік және мәдени схемаларына сәйкес құрайды. Бұл көзқарас лингвистикалық салыстырмалылық принциптерімен үйлеседі, оған сәйкес тіл әлемнің пассивті көрінісі емес, ойлауды белсенді түрде қалыптастырады және ықтимал қабылдаудың шекарасын анықтайды. Демек, әрбір аударма сөзсіз түрлендіру элементін қамтиды — ол түпнұсқаның қарапайым айнасы бола алмайды, бірақ оның мағыналық қайта пішімделуіне айналады.

Философиялық тұрғыдан алғанда аударманы тек ақпаратты беріп қана қоймай, жаңа шындықты тудыратын үдеріс ретінде қарастыруға болады. Ж. Деррида деконструкция шеңберінде кез келген аударма сөзсіз түпнұсқаны өзгертетінін дәлелдеді, ал Л. Витгенштейн тілдер арасындағы қатаң бекітілген сәйкестікті мүмкін емес ететін нақты мәнмәтін сөздерді қолданудың маңыздылығын атап өтті. Бұл аудармаға прагматикалық көзқарастың маңыздылығын көрсетеді, онда мағынаны статикалық және өзгермейтін құндылық ретінде емес, оны қолдану мәнмәтінінде қарастыру керек.

Тағы бір маңызды аспект — аударманың тілдер мен мәдениеттердің дамуына онтологиялық және гносеологиялық әсері. Мәдениетаралық коммуникация кеңістігінде аударма ақпаратты беру құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар мағынаның медиативтік формасы — әртүрлі саналар мен дүниетанымдар диалогқа түсетін үдеріс ретінде әрекет етеді. Аударма арқылы тек мәтін түрленіп қана қоймай, аударма тілінің өзі де басқасын қабылдап, өңдей отырып, жаңа ұғымдармен, лексикалық формалармен, грамматикалық құрылымдармен байытылады.

Философиялық тұрғыдан алғанда аударма бір таңбалық кодты басқасымен жай ғана ауыстыру емес, түсіну көкжиегі тоғысатын түсіндіру әрекеті. Ол мағыналардың әмбебаптығына күмән келтіре отырып және оларды білдіру формаларының көптігін көрсете отырып, адам ойлауының шегі мен мүмкіндіктерін ашады. Бұл тұрғыда аударма герменевтикалық шеңбердің құрамдас бөлігіне айналады — ол біреудің мәтінін түсіндіріп қана қоймай, аудармашының өзін де, оның мәдени ортасын да өзгертеді. Демек, аударма — бұл тілдер арасындағы көпір ғана емес, адамзат тарихы кеңістігіндегі мағыналардың қалыптасуы мен мәдениеттердің өзара енуі жүзеге асырылатын терең философиялық өзара әрекет.

Бұл зерттеудің тәжірибелік маңыздылығы аударма теориясы мен тәжірибесінде қолдануға болатын әдіснамалық негіздерін анықтауда жатыр. Аудармада когнитивтік және мәнмәтіндік тәсілдерді қолдану оның дәлдігі мен мақсатты аудиторияның мәдени және тілдік шындықтарына бейімделуін жақсартады. Сонымен қатар, аударманың философиялық негіздерін түсіну аудармашыларға өз жұмыстарының күрделілігі мен көпқырлылығын тануға, сондай-ақ тілдердің семантикалық және прагматикалық ерекшеліктерін ескеруге көмектеседі.

Жалпы, аударма тек техникалық үдеріс емес, терең түсінуді, ғылыми көзқарасты қажет ететін күрделі танымдық-философиялық құбылыс деп тұжырымдауға болады. Болашақта аударманың табиғатын және оның әртүрлі тілдер мен мәдениеттердегі білім мен мағыналардың қалыптасуына әсерін тереңірек түсіну үшін когнитивтік лингвистика, тіл философиясы және мәдениетаралық коммуникация салаларында қосымша зерттеулер қажет.

Аударманың лингвистикалық-семантикалық мәселелері тіл философиясының негізгі аспектісі. Тілдер арасындағы эквиваленттілік, мәнмәтіндік тәуелділік және концептуал айырмашылықтар аударманы тек техникалық ғана емес, сонымен қатар философиялық үдеріске айналдырады. Қазіргі зерттеулер аударманың жай ғана ақпаратты беру емес, когнитивтік және мәдени факторлар мен шартталған мағыналарды жасау үдерісі екенін көрсетеді. Бұл мәнмәтінде шындық аударма философиясын таным философиясының құрамдас бөлігіне айналдыратын аударма қызметінің нәтижесіне айналады.

Алғыс білдіру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық (AP19679556—«Қазақстандағы өзекті аударматану: теориясы және практикасы») жобасы аясында дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Nida E.A. The Theory and Practice of Translation / E.A. Nida. — USA Indiana University Publication, 2003. — 216 p.
- 2 Whorf B.L. Language, thought, and reality / B.L. Whorf. — MITPress, 1972. — P. 59.

- 3 Деррида Ж. О грамматологии / Ж. Деррида. — СПб.: Академический проект, 2000. — 511 с.
- 4 Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 256 с.
- 5 В. фон. Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию / В. фон. Гумбольдт. — М.: ОАОИГ «Прогресс», 2001. — 400 с.
- 6 Кассирер Э. Философия символических форм: Т. 3 / Э. Кассирер. — СПб.: Университетская книга, 2002. — 398 с.
- 7 Уорф Б.Л. Наука и языкознание / Б.Л. Уорф // Новое в лингвистике. Вып. I. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. — С. 169–182.
- 8 Гадамер Х.Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Х.Г. Гадамер. — М.: Прогресс, 1988. — 704 с.
- 9 Catford J.C. A Linguistic Theory of Translation / J.C. Catford. — Oxford University Press, 1965. — 103 p.
- 10 Georgiana Lungu-Badea Jean Delisle, L'enseignement pratique de la traduction / Lungu-Badea Georgiana // Translationes. — 2015. — Vol. 7. — P. 173–177.
- 11 Витгенштейн Л. Философские исследования / Л. Витгенштейн; пер. с нем. Л. Добросельский. — Москва: Издательство АСТ, 2018. — 352 с.
- 12 Медведев В.И. Перевод как философская проблема / В.И. Медведев // Философия и культура. — 2018. — № 6. — С. 58–67. — Режим доступа: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=26078
- 13 Фейерабенд П. Против метода / П. Фейерабенд. — М.: Академический проект, 2000.
- 14 Филлмор Дж. Когнитивные структуры в языке / Дж. Филлмор. — Нью-Йорк: Academic Press, 1976.

З.С. Исакова, А.Б. Айтбаева, Н.А. Муминов, А.А. Рыскиева

Лингво-семантические проблемы в философии перевода

Философия перевода сталкивается с рядом лингвистических и семантических проблем, связанных с передачей смысла между разными языками. Обеспечение эквивалентности перевода, то есть сохранение смысла оригинала при использовании средств другого языка, является одной из основных задач. Однако из-за различий в лексическом, грамматическом и культурном контекстах это не всегда возможно. Цель исследования — проанализировать основные трудности при передаче смысла между разными языками и философские аспекты непереводаемости с эквивалентностью. Некоторые исследователи считают, что идиомы, метафоры и культурно-специфические термины не могут быть точно переведены на другой язык, поэтому переводчик вынужден выбирать между калькой, адаптацией или интерпретацией. Статья посвящена философским аспектам перевода и основной проблеме — невозможности полной эквивалентности при передаче смысла между разными языками. Исследование фокусируется на трудностях, возникающих из-за лексических, грамматических и культурных особенностей, особенно при переводе идиом, метафор и культурно-специфических терминов. Центральной проблемой является неэквивалентность перевода, которая связана с тем, что каждый язык создаёт уникальный образ мира, а это затрудняет точную передачу смысла оригинала. Вопрос о возможности сохранения содержания без его утраты остаётся предметом философских дискуссий. В ходе исследования были выявлены основные факторы, влияющие на точность и единообразие перевода, такие как культурный контекст, семантические особенности языков и грамматические особенности. Полученные результаты могут быть использованы как в теоретических исследованиях перевода, так и в практике перевода философских и художественных текстов. Выводы указывают на необходимость учёта культурных и семантических нюансов для достижения эквивалентности и адекватности перевода.

Ключевые слова: перевод, философия, лингвистика, семантика, язык, слова, культура, исследование.

Z.S. Iskakova, A.B. Aitbayeva, N.A. Muminov, A.A. Ryskiyeva

Linguistic and semantic problems in the philosophy of translation

The philosophy of translation faces several linguistic and semantic problems related to the transfer of meaning between different languages. One of the key tasks of translation is to ensure equivalence, that is, to preserve the meaning of the original when using the means of another language. However, this is not always possible due to differences in vocabulary, grammar, and cultural contexts. The study's purpose is to identify and analyze the main difficulties associated with the transfer of meaning between different languages, with an emphasis on the philosophical aspects of equivalence and untranslatability. The methodology includes a comparative analysis of linguistic structures and semantic fields, and a review of philosophical approaches to translation. Some researchers believe that some linguistic elements cannot be adequately translated into another language due to the uniqueness of cultural and semantic contexts. This applies, for example, to idioms, metaphors, and specific terms deeply ingrained in a particular culture. In such cases, the translator faces a choice: use tracing paper, adapt the expression, or resort to explanatory translation. The possibility of fully conveying the original text's meaning in another language is the subject of philosophical debate. Some

philosophers believe that since each language represents a unique worldview, translation inevitably entails the loss or change of meaning. Others argue that despite the differences, it is possible to achieve functional equivalence, in which the translation causes the reader to have similar reactions and understanding as the original. Therefore, translation is not just a technical process of replacing words from one language with words from another, but a deep philosophical and linguistic action that requires considering many factors to preserve and accurately convey meaning. The study identified key factors affecting the accuracy and adequacy of translation, such as cultural context, semantic features of languages and their grammatical structures. The research results can be applied both in theoretical translation studies and the practical translation of philosophical and artistic texts. The conclusions emphasize the need to consider cultural and semantic nuances to achieve equivalence and adequacy in translation.

Keywords: translation, philosophy, linguistics, semantics, language, words, culture, research.

References

- 1 Nida, E.A. (2003). *The Theory and Practice of Translation*. USA Indiana University Publication.
- 2 Whorf, B.L. (1972). *Language, thought, and reality*. MIT Press.
- 3 Derrida, J. (2000). *O grammatologii* [About grammarology]. Saint Petersburg: Akademicheskii proekt [in Russian].
- 4 Lakoff, J. (2004). *Metafori, kotorymi my zhivem* [Metaphors we live by]. Moscow: Editorial URSS [in Russian].
- 5 W. von Humboldt, (2001). *Izbrannye trudy po yazykoznaniiu* [Selected works on linguistics]. Moscow: OAOIG «Progress» [in Russian].
- 6 Cassirer, E. et al. (2002). *Filosofia simvolicheskikh form* [Philosophy of symbolic forms]. Saint Petersburg: Universitetskaya kniga [in Russian].
- 7 Whorf, B.L. (1960). *Nauka i yazykoznanie* [Science and linguistics]. Moscow: Izdatelstvo inostrannoi literatury [in Russian].
- 8 Gadamer, H.G. (1988). *Istina i metod: Osnovy filosofskoi germenевtiki* [Truth and Method: Foundations of Philosophical Hermeneutics]. Moscow: Progress [in Russian].
- 9 Catford, J.C. (1965). *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford University Press.
- 10 Georgiana, Lungu-Badea (2015). Jean Delisle, L'enseignement pratique de la traduction Jean Delisle, The Practical Teaching of Translation. *Translationes — Translations*, 7, 173–177 [in French].
- 11 Wittgenstein, L. (2018). *Filosofskie issledovaniia* [Philosophical studies]. Moscow: Izdatelstvo AST [in Russian].
- 12 Medvedev, V.I. (2018). Perevod kak filosofskaya problema [Translation as a philosophical problem]. *Filosofia i kultura — Philosophy and Culture*, 6, 58–67. Retrieved from https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=26078 [in Russian].
- 13 Feyerabend, P. (2000). *Protiv metoda* [Against the method]. Moscow: Akademicheskii proekt [in Russian].
- 14 Fillmore, J. (1976). *Kognitivnye struktury v iazyke* [Cognitive structures in language]. New York: Academic Press [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Искакова Зауреш — докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-2798-8066>

Айтбаева Айгүлім — педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, «Narxoz» университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-7024-6602>

Муминов Нурлан — PhD докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия кафедрасының постдокторанты, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-7824-7044>

Рыскиева Айымжан — философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Дінтану кафедрасының меңгерушісі, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-8433-729X>

Information about the authors

Iskakova Zauresh — Doctoral Student, Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-2798-8066>

Aitbayeva Aygulim — Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7024-6602>

Muminov Nurlan — PhD, Postdoctoral Researcher, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7824-7044>

Ryskiyeva Aiymzhan — Candidate of Philosophical Sciences, Head of the Department of Religious Studies of the Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8433-729X>

Б.И. Карипбаев*

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: karipbaev@mail.ru)*

Социогуманитарное знание в условиях торжества технократического мышления (социально-философский анализ)

В данной статье анализируется «судьба» социо-гуманитарного знания в условиях, когда приоритетным становится чрезмерно рационализированное, технократическое осмысление мира, общества, человека. Автор подвергает критическому анализу ситуацию, сложившуюся в системе высшего образования в Казахстане. Ситуация определяется тем, что социогуманитарная компонента высшего образования оказалась на задворках самой системы. Наблюдается тенденция сокращения этих образовательных программ. В связи с этим автор основное внимание в статье обращает на ситуацию, сложившуюся в этом пространстве. Особое внимание в статье уделяется вопросам социо-гуманитарного сопровождения современных трансформационных, глобализационных процессов, идущих в Казахстане в частности и в мире в целом. История уже доказала, что игнорирование социо-гуманитарных аспектов общественного, личностного развития приводит к необратимым последствиям. И эти последствия связаны, прежде всего, с формированием бездуховности, аморальности, преступной индифферентности. Такое общество, как правило, существует или в режиме застоя, или в формате деградации. Амбициозные задачи, которые сегодня ставятся перед Казахстаном, конечно, требуют более нюансированного, более детального отношения к ценностям мировоззренческого порядка в целом и в системе образования в частности. Данная статья – попытка конструктивного анализа данной проблемы. Приведенные в статье некоторые данные интернет-опроса во многом подтверждают авторскую гипотезу.

Ключевые слова: цифровизация, гуманитарный кризис, идентичность, студент, высшее образование, мораль, религия, культура, молодежь, будущее.

Введение

Социологические исследования последних лет свидетельствуют о том, что молодые люди, осваивающие программы высшего образования, имеют очень слабые представления о гуманитарных основах общественной и государственной жизни. Социологические исследования последних лет свидетельствуют о том, что молодые люди, осваивающие программы высшего образования, имеют очень слабые представления о гуманитарных основах общественной и государственной жизни. Однако, человек, получивший высшее образование — потенциальный руководитель. И в этом смысле он должен быть не только профессионалом в своем деле, но и культурным, широко образованным человеком. К сожалению, надо признать, что академическая свобода, предоставленная ВУЗам в Казахстане, не стала условием формирования глубокого гуманитарного дискурса. Дисциплинарный «патриотизм» не позволил большинству организаторов высшего образования создать условия для формирования полноценного социо-гуманитарного образовательного комплекса. Повсеместно ощущается значительное сокращение гуманитарной составляющей или создание таких дисциплин, которые изначально обречены на провал. Так, во многих учебных программах ВУЗов ведется дисциплина «культурология-психология», на каждый из разделов которой отводится 7-8 часов лекций. Очевидно, что это малоэффективный курс, поскольку не позволяет овладеть знаниями в полной мере ни по культурологии, ни по психологии, то же самое можно сказать и о дисциплине «политология-социология». Или другой пример. В условиях наблюдаемого сегодня религиозного ренессанса очень важно, чтобы молодые люди имели более сложное и когнитивно нагруженное представление о религии, о ее основных ценностных посылах и установках. Отсутствие таких представлений приводит к тому, что молодые люди порой становятся членами псевдорелигиозных организаций, в том числе и экстремистского толка. Но получить необходимые знания религиозного характера в рамках высшего образования сегодня невозможно. Примеров отношения к гуманитарным знаниям по остаточному принципу можно приводить много. Это приводит нас к пониманию необходимости дальнейшего совершенствования системы высшего образования Казахстана посредством развития его

* Автор-корреспондент. E-mail: karipbaev@mail.ru

гуманитарной составляющей, обогащения образовательного процесса гуманитарными смыслами и значениями. Эта идея сформировалась на основе анализа современной ситуации недостаточной вовлеченности молодежи в процессы реформирования казахстанского общества, низкого уровня ее конструктивной социальной активности, сохранения в ее мировоззренческих ориентирах социальной апатии, иждивенчества и инфантилизма.

Методы исследования

В качестве первичного методологического инструментария мы предлагаем сильную программу культур-социологии Дж. Александера [1]. В отличие от традиционной социологии культуры, которая определяет практику социального содержания как нечто первичное и основное, а культура рассматривается как производное от этой практики, вторичное. В этом смысле культур-социология осваивает культуру как одно из важнейших условий конструирования социальной практики, жизни в целом. Сильная программа культур-социологии дает широкую матрицу применения как классических, так и инновационных методов гуманитарного исследования:

- количественный и качественный эмпирический анализ в декодировании культурных текстов П. Бурдьё [2];
- эпистемическую археологию истории и культуры М. Фуко [3];
- практики «насыщенного» описания (thick descriptions) К. Гирца [4];
- элементы структурной антропологии К. Леви-Стросса [5];
- концептуализации культуры как «сетей значимостей» (webs of significance) Ф. Смита [6].

Также достаточно эвристичной представляется методология аллегорической интерпретации исторических нарративов Х. Уайта [7]. Эта методология позволяет осмысливать, анализировать историю не просто как череду событий, фактов, но и как определенным образом сформулированные заявления-метафоры, в рамках которых мы имеем возможность сравнивать эти события, факты, устанавливать сходство между процессами и событиями, что позволяет нам связывать эти события, процессы со смыслами и значениями, обозначенными в культурном поле.

Методологию Х. Уайта органично дополняет дисциплинарный диспозитив интеллектуальной истории Р. Уотмора [8], предлагающий акцент на семантическом содержании идей, а также формах их репрезентации в публичном пространстве.

Достаточно интересной для целей нашего исследования является концепция фигурационной социологии Н. Элиаса [9], раскрывающая особенности форм социальных взаимодействий, а не только их содержание. Главное достоинство этой концепции — учет неповторимого облика социокультурной ситуации в определённом историческом периоде и обществе.

Наконец, соблюдая принцип актуальности научного исследования, мы обращаемся к ресурсу постколониальных исследований, в частности к работам таких авторов как Э. Саид [10] и Д. Чакрабартти [11]. Концептуальная оптика этого направления позволяет обрисовать актуальное состояние современной гуманитарной культуры и как отражение последней — состояние гуманитарных дисциплин в пространстве академического знания. Концептуальная оптика этого направления позволяет обрисовать актуальное состояние современной гуманитарной культуры и как отражение последней — состояния гуманитарных дисциплин в пространстве академического знания.

Результаты

Современная система высшего образования в Казахстане, несмотря на все инновационные изменения, по-прежнему существует в режиме выполнения социального заказа, определяемого подготовкой и выпуском узкопрофильных специалистов для производственных и непроизводственных структур общества. Современная система высшего образования в Казахстане, несмотря на все инновационные изменения, по-прежнему существует в режиме выполнения социального заказа, определяемого подготовкой и выпуском узкопрофильных специалистов для производственных и непроизводственных структур общества. Существование высшего образования в таких «заказных» координатах приводит, по нашему мнению, к формированию класса специалистов, которые, к сожалению, не приобретают в узко-дисциплинарных, профильных форматах способность к критическому, творческому мышлению, не имеют устойчивых навыков мировоззренческого осмысления действительности. Такое положение дел сказывается на процессах самоидентификации, социализации. Сегодняшнему обществу нужны не просто специалисты, знатоки своего дела, а личности, способные творить, рефлексировать, способные понимать и принимать мир во всем его разнообразии, а не только через призму своих

профессиональных навыков и умений. Таким образом, мы получаем человека, лишённого способности быть ответственным членом общества, замыкающегося в сфере своего узкопрофессионального пространства и его видение личностного и общественного приобретает формат не критического, не самостоятельного восприятия мира.

Как писал Д. Дьюи: «Когда социальную эффективность сводят к прямому и явному исполнению служебных обязанностей, то упускают ее главную составляющую (и единственную гарантию) — разумное сочувствие, добрую волю. Сочувствие как желательное социальное качество — нечто большее, нежели просто сопереживание, это развитая чувствительность ко всему, что объединяет людей, и неприятие того, что их без нужды разделяет. Так называемая бескорыстная забота о других людях порой скрывает неосознанное стремление диктовать им, в чем состоит их благо, вместо того чтобы освободить их для поиска собственного пути. Социальная эффективность и даже общественное служение остаются пустыми и холодными словами, если у человека, употребляющего их, нет ясного понимания того, что в жизни для разных людей благом могут оказываться самые разные вещи и что поощрять каждого человека к разумному собственному выбору полезно для общества» [12].

Инерция советского технократизма в области образования до сих пор заставляет многих полагать, будто гуманитарии — это те, кто плохо умеет считать. Однако со времени публикации труда П. Бергера и Т. Лукмана «Конструирование социальной реальности» [13] образованные люди хорошо осведомлены, что это далеко не так.

Наивная установка сознания, о которой говорил Гуссерль, формирует прекраснотушное представление обывателя, согласно которому вещи суть таковы, какими они нам кажутся [14].

Картина мира современного человека определяется довольно убогим сциентизмом — идолопоклоннической верой в науку как в универсальное средство решения всех проблем; странной уверенностью в том, что высокотехнологичные гаджеты даруют нам счастье.

Что мы имеем в действительности?

1. Современный человек живет в виртуальном пространстве, которое постепенно замещает реальную жизнь. Его когнитивная основа — более не пыльные книги из библиотек, не покрытые меловой пылью грифельные доски в университетских аудиториях, а компактная и гладкая поверхность экрана смартфона, благодаря которому он в течение пары секунд получает всю нужную ему информацию (нужную не значит полезную). Как результат — удивительная скудость мышления, которое не видит дальше настоящего момента.

2. Современный человек разучился общаться с помощью развернутых предложений. В его речи практически невозможно встретить подробные описания, не говоря уже об использовании элементарных риторических тропов. Коммуникация стала насквозь функциональной. Богатство языка свелось к лингвопрагматике. Как результат — элиминация многих аспектов мироздания из жизненного горизонта человека (по слову Хайдеггера, «язык — дом Бытия» [15]).

3. Современный человек доверяет масс-медиа, которое, апеллируя к эмоциональным зонам его психики, атрофировало способность удерживать долгую концентрацию и мыслить сложно. Как результат — исчезновение исторического сознания (современный человек живет только здесь и сейчас, пока идет реклама).

Размышляя о современном поколении, Мишель Серр печально вопрошает: «Какая литература, какая история будет понятна этим счастливым, не знающим, что такое деревня, домашний скот, сбор урожая, не пережившим мясорубок войн, не видевшим убитых, раненых, голодных, не представляющим себе, что значит родина, оскверненная кровью, памятники погибшим... — не испытывавшим через страдание жизненной потребности в морали?» [16; 74].

На наш взгляд, частичной причиной такого диспозитива стала девальвация гуманитарных наук, соответственно одним из вариантов его изменения может стать повышение их ценности в общественном сознании.

Необходимо создать адекватное представление о том, что такое гуманитарные науки, какова их роль и значение не только для отдельного человека (скажем, в аспекте психологии), но и в пределах целого общества (скажем, социологии), или в масштабе макросоциальной цивилизационной общности (скажем, культурологии). Что говорить о такой сакраментальной проблеме, как смысл жизни, на которую более-менее внятный(ые) ответ(ы) может дать только философия (с ее трансценденцией человека от *homo faber* до *homo symbolicum*), но никак не естествознание (с его записыванием человека в клетку фактичности наличного существования).

Обсуждение

Гуманитарные науки находятся в кризисе. Отдавая дань духу времени («страшному и умному духу, духу самоуничтожения и небытия»), они утратили свой специфик, свою не сводимую к количественным параметрам качественность, отчаянно делая вид, что все-таки можно «поверить алгеброй гармонию».

Если представить гуманитарные науки как сгусток жизни, звенящее в воздухе хитросплетение разноцветных нитей-идей, которые дышат, пульсируют, и фундаментальной сущностью своей оказывают влияние на окружающий мир, можно сказать, что из этого полотна исчезли идеи «Единства», «Абсолюта», «Универсальности», в конце концов «Истины». Самоослепление невежественной гордыней толкает человека на то, чтобы мнить себя господином сущего, хотя в сухом остатке мы видим вокруг нас мир, наскоро слепленный из скепсиса, прикрывающего ямы отсутствия смысла.

Мы имеем такой мир, потому что у нас такие гуманитарные науки. Решение считать реальным только вещественное привело к утрате добродетелей. Как говорил Платон: идеи либо парят, либо умирают. Если нет идей, если нет веры в них как в нечто реальное, то старомодные понятия честности, доблести, верности, скромности, трудолюбия, сострадания, приоритета общего блага — становятся не больше чем игрой слов.

Гуманитарные науки перестали быть витальными. И не только в том значении, что они перестали быть жизненно ориентированными, но и в том, что современные интеллектуалы устали от тысячетонного груза исторической культуры.

Может быть, пришло время реформировать казенный стиль преподавания гуманитарных наук? Научиться отличать философию от истории философии, религиоведение от истории религии, филологию от истории литературы? И вообще отказаться от исторического (хронологического) метода как не дающего ничего, кроме музеефикации живой мысли и живого чувства?

Вспомним слова Мишеля Тевоза: «Музей — это изобретение капитализма. Он делает наглядным распространение того всеобщего разочарования, которое предсказывал Маркс, и запускает работу скорби по утраченной сакральности. В некотором смысле музей является кладбищем духовных ценностей, на которые мы исправно приходим помолиться» [17].

Перефразируя Тевоза, можно сказать, что гуманитарные науки постепенно превращаются в колумбарии, хранящие прах некогда сильных идей, которые сегодня мало кто способен всерьез соотносить со своей собственной ситуацией.

Показательным в этом смысле является пример японского института дорожного строительства. Студенты этого института в течение года изучают эстетику эпохи Ренессанса. Организаторы образования этого вуза объясняют это тем фактом, что творческий подход к строительству дорог может быть обеспечен именно таким образовательным дискурсом.

Проблема гуманитарного знания, роль и место гуманитарных наук в системе научного познания, гуманитарная составляющая высшего образования стали объектами научного интереса ряда зарубежных и отечественных исследователей.

В Казахстане исследованием проблем гуманитарных наук, их роли в научном пространстве занимались Б.Г. Нуржанов [18], А. Нысанбаев [19], А. Хамидов [20], Т. Габитов [21], А. Мирзабекова [22], А. Сагикызы [23] и другие. В работах данных ученых нашли отражение различные аспекты в оценке роли и значения гуманитарной науки в обществе в целом и образовательном пространстве в частности. В целом, высоко оценивая этот вклад, мы пришли к необходимости более панорамно взглянуть на эту проблему в ракурсах постнеклассической парадигмы, используя эпистемологический потенциал различных наук.

Выводы

Леви-Стросс как-то заметил, что XXI век будет веком гуманитарным или его не будет вообще. Сделать его гуманитарным — это задача ученых, исследователей, преподавателей, занимающихся серьезно гуманитаристикой. И еще. Один из успешных людей в истории человечества Стив Джобс, будучи смертельно больным, сказал, что он все бы отдал за один вечер, проведенный с Сократом. Нам не хватает сократического сомнения, аристотелевского удивления, философии сердца Абая и многих других достижений гуманитарной мысли.

Для определения вектора возможных реформ в системе высшего образования мы обратились, в формате интернет-опроса, к студентам вузов Казахстана. Ответы студентов продемонстрировали раз-

народные мнения, что затрудняет оптимизм в отношении успешного проведения образовательных реформ.

Так студентам был задан вопрос «Когда Вы в последний раз посещали театр, музей, концерт, библиотеку?», больше половины опрошенных ответили положительно (в этом году, 60 %). Высокий процент положительных ответов может свидетельствовать о том, что культурные события доступны студентам — территориально, финансово и информационно.

Сегодня религия является одним из важнейших факторов духовной жизни общества. В рамках анкеты мы попытались выяснить, владеют ли респонденты знаниями о религиозной картине современного Казахстана. Большинство (69 %) ответили, что обладают лишь в самом общем виде, 13 % опрошенных ответили «нет», 3 % отметили ответ «мне это не интересно» и лишь 15 % ответили «да, в полной мере». Такое положение не может не беспокоить, ведь это студенты высшей школы Казахстана, а значит будущее Казахстана. Интересные результаты мы получили при ответе на вопрос «Должен ли человек, обладающий высшим образованием, владеть глубокими знаниями по этике, культурологии, религиоведению, философии, политологии, социологии?». Большинство опрошенных выделили ответ «Да, но только в объеме общих представлений» (33 %), часть респондентов (46 %) согласилась с необходимостью глубоких знаний и представлений об основных факторах мировоззренческого характера, связанных с этими образовательными программами. 20 % участвовавших в опросе считают, что это личное дело каждого. 1 % респондентов посчитали это необязательным. Эти результаты отражают неоднозначное, но в целом позитивное отношение студентов к гуманитарным и мировоззренческим дисциплинам. Исследуя социогуманитарную составляющую высшей школы, мы не могли не задать вопрос относительно места и роли социогуманитарного цикла в образовательных программах. 68 % студентов, участвовавших в опросе, считают достаточным объем социогуманитарных дисциплин в изучаемых образовательных программах, 17 % респондентов считают необходимым расширить этот цикл. 7 % участников не удовлетворены объемом и содержанием преподаваемых дисциплин социо-гуманитарного цикла, а 8 % считают, что вообще этот цикл необходимо изъять и за счет него добавить спецпредметы. В рамках анкеты был предложен вопрос «Что является основным источником знаний и представлений о культуре, религии, морали и т.д.?» Абсолютное большинство (67 %) в качестве основного источника отметили интернет. На втором месте студенты, считающие таковым вуз (24 %) И только на третьем месте семья (9 %). Очевидно, что сегодня система высшего образования не выдерживает конкуренции с интернетом. Здесь много причин: устаревшие форматы преподавания, чрезмерная академичность, отсутствие цифрового сопровождения и т.д. Следуя утверждению М. Хайдеггера: «Язык есть дом моего бытия», мы задали вопрос об использовании в лексике нецензурной брани. 24 % участников опроса признались, что часто используют нецензурные выражения в повседневной жизни, 53 % не используют нецензурные выражения в повседневной жизни, остальные используют эти выражения иногда. Об отношении студентов к людям, использующим нецензурные выражения можно судить по соответствующему вопросу в анкете. Большинство опрошенных относится нормально (69 %) к людям, использующим в повседневной жизни нецензурные выражения. Высокий уровень нормального отношения к нецензурной брани в речи других говорит о преобладании социальной терпимости и невмешательства в личный стиль общения. Молодёжь склонна воспринимать лексику как часть индивидуального пространства, а не как объект моральной оценки. Разница между теми, кто употребляет бранные слова, и теми, кто воспринимает это как норму, показывает, что общественное восприятие более либерально, чем личная практика. Это может указывать на нормализацию обсценной лексики в массовой культуре, особенно в интернет-среде, но с сохранением внутреннего фильтра в личном употреблении. Еще одна задача перед высшей школой — научить студентов разговаривать, не опускаясь до уровня героини «12 стульев», обладательницы словарного запаса в 6-7 слов.

Еще одна задача перед высшей школой — научить студентов разговаривать, не опускаясь до уровня героини «12 стульев», обладательницы словарного запаса в 6-7 слов.

Очевидно, что эти данные разведывательного интернет-опроса лишь подтверждают авторскую гипотезу о необходимости реформирования системы высшего образования в Казахстане, в части усиления социо-гуманитарной составляющей. Это позволит готовить, воспитывать не только специалистов высокого уровня, но и людей с широким мировоззренческим горизонтом.

Благодарности

Статья подготовлена в рамках реализации грантового проекта АР 26100873 «Гуманитарные ракурсы высшего образования в Казахстане: перспективы реформирования» (2025-2027) (Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан).

Литература

- 1 Александер Дж. Смыслы социальной жизни: Культурсоциология / Дж. Александер; пер. с англ. Г.К. Ольховикова; под ред. Д.Ю. Куракина. — М.: Изд. «Прагмис», 2013. — 640 с.
- 2 Бурдьё П. Социология социального пространства / П. Бурдьё; пер. с фр. — М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2005. — 288 с.
- 3 Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко. — М.: «Прогресс», 1977. — 407 с.
- 4 Гирц К. Интерпретация культур / К. Гирц; пер. с англ. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. — 560 с.
- 5 Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс. — М., 1985. — 399 с.
- 6 Smith P. Executing executions: Aesthetics, identity and the problematic narratives of capital punishment ritual / P. Smith // Theory and Society. — 1996. — Vol. 25, № 2. — P. 235–261.
- 7 Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт; пер. с англ. — Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2002. — 528 с.
- 8 Уотмор Р. Что такое интеллектуальная история / Р. Уотмор; пер. с англ. — М.: Новое литературное обозрение, 2023. — 198 с.
- 9 Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования / Н. Элиас. — Т. 2. Изменения в обществе. Проект теории цивилизации / Н. Элиас //— СПб.: Университетская книга, 2001. — 380 с.
- 10 Саид Э.В. Ориентализм. Западные концепции Востока / Э.В. Саид; пер. с англ. — СПб.: Русский мир, 2006. — 636 с.
- 11 Чакрабарти Д. Провинциализируя Европу / Д. Чакрабарти; пер. с англ. — М.: Гараж, 2021. — 382 с.
- 12 Дьюи. Дж. Демократия и образование / Дж. Дьюи; пер. с англ. Ю.И. Турчанинова, Э.Н. Гусинский, Н.Н. Михайлов. — М.: Педагогика-Пресс, 2000. — С. 116.
- 13 Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. — М.: «Медиум», 1995. — 323 с.
- 14 Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / Э. Гуссерль. — М.: ДИК, 1999. — Т. 1. — С. 74.
- 15 Хайдеггер М. Бытие и время. Работы и размышления разных лет / М. Хайдеггер — М.: Гнозис, 1993. — 464 с.
- 16 Серр М. Девочка с пальчик / М. Серр. — М.: Ad Marginem Press, 2016. — С. 5.
- 17 Тевоз М. Искусство как недоразумение / М. Тевоз. — СПб.: Издательство Ивана Лимбаха, 2018. — С. 122.
- 18 Нуржанов Б.Г. Модерн. Постмодерн. Культура / Б.Г. Нуржанов. — Алматы: Онер, 2012. — 336 с.
- 19 Нысанбаев А.Н. Социальный портрет молодёжи в современном Казахстане / А.Н. Нысанбаев // Социологические исследования — 2004. — № 12. — С. 86–94.
- 20 Хамидов А.А. Отчуждение в сфере образования / А.А. Хамидов // Человек в мире отчуждения. — Алматы, 1996.
- 21 Габитов Т.Х. Духовность и толерантность как ориентиры религиозной культуры казахов / Т.Х. Габитов // Влияние религии на современный мир: материалы Международной научно-практической конференции. Институт философии, политологии и религиоведения комитета науки; Министерство образования и науки Республики Казахстан. — Алматы: Институт философии и политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. — С. 108–118.
- 22 Мирзабекова А.Ш. Проблема культурной идентичности в контексте многообразия цивилизаций / А.Ш. Мирзабекова. — Алматы, 2007.
- 23 Сагикызы А. Ценности и нормы политической культуры в общественном сознании казахстанцев/ А. Сагикызы // Адам алемі. — 2023. — № 6.

Б.И. Карипбаев

Технократтық ойлау салтанаты жағдайындағы әлеуметтік-гуманитарлық білім (әлеуметтік-философиялық талдау)

Мақалада әлемді, қоғамды, адамды шамадан тыс ұтымды, технократтық тұрғыдан түсіну басымдыққа ие болған жағдайда әлеуметтік-гуманитарлық білімнің «тағдыры» талданған. Автор Қазақстандағы жоғары білім беру жүйесінде қалыптасқан жағдайға сыни талдау жасайды. Жағдай жоғары білімнің

әлеуметтік-гуманитарлық құрамдас бөлігінің жоғары білім беру жүйесінің шетінде қалуымен анықталады. Қазір гуманитарлық білім беру бағдарламаларының қысқару үрдісі байқалады. Осыған байланысты автор мақалада осы кеңістіктегі жағдайға назар аударады. Мақалада Қазақстанда және жалпы әлемде болып жатқан қазіргі заманғы трансформациялық, жаһандану процестерін әлеуметтік-гуманитарлық сүйемелдеу мәселелеріне ерекше назар аударылады. Тарих әлеуметтік және жеке дамудың әлеуметтік-гуманитарлық аспектілерін елемей қайтымсыз салдарға әкелетінін дәлелдеді. Бұл салдар, ең алдымен, руханияттың, азғындықтың, қылмыстық немқұрайлылықтың қалыптасуымен байланысты. Мұндай қоғам, әдетте, тоқырау режимінде немесе деградация форматында болады. Бүгінгі таңда Қазақстанның алдына қойылған өршіл міндеттер, әрине, тұтастай алғанда және білім беру жүйесінде дүниетанымдық тәртіптің құндылықтарына неғұрлым нюансты, неғұрлым егжей-тегжейлі қарауды талап етеді. Бұл мақала осы мәселені сындарлы талдауға тырысады. Мақалада келтірілген кейбір интернет-сауалнама деректері авторлық гипотезаны қолдайды.

Кілт сөздер: цифрландыру, гуманитарлық дағдарыс, бірегейлік, студент, жоғары білім, мораль, дін, мәдениет, жастар, болашақ.

B.I. Karipbayev

Socio-humanitarian knowledge in the context of the triumph of technocratic thinking (social and philosophical analysis)

This article analyzes the fate of socio-humanitarian knowledge in the context of the overly rationalized, technocratic understanding of the world, society, and man having become a priority. The author critically analyzes the situation in the higher education system in Kazakhstan. The situation is determined by the fact that the socio-humanitarian component of higher education has found itself on the margins of the higher education system. There is a tendency to cut these educational programs. In this regard, the author draws attention to the situation in this space. Particular attention is paid to the issues of socio-humanitarian support for modern transformational and globalization processes taking place in Kazakhstan in particular and in the world in general. History has already proven that ignoring the socio-humanitarian aspects of social and personal development leads to irreversible consequences. And these consequences are associated, first of all, with lack of spirituality, immorality, and criminal indifference. Such a society, as a rule, exists either in stagnation or degradation. The ambitious tasks that are set before Kazakhstan today, of course, require a more nuanced, more detailed attitude to the values of the ideological order in general and in the education system in particular. This article is an attempt at a constructive analysis of this problem. Some of the data from the Internet survey presented in the article largely confirm the author's hypothesis.

Keywords: digitalization, humanitarian crisis, identity, student, higher education, morality, religion, culture, youth, future.

References

- 1 Alexander, Dzh. (2013). *Smysly sotsialnoi zhizni: Kultursotsiologiya* [The meanings of social life: Cultural sociology]. Moscow: Izdatelstvo «Praksis» [in Russian].
- 2 Bourdieu, P. (2005). *Sotsiologiya sotsialnogo prostranstva* [Sociology of social space]. Moscow: Institut eksperimentalnoi sotsiologii; Saint Petersburg: Aleteia [in Russian].
- 3 Foucault, M. (1977). *Slova i veshchi. Arkheologiya gumanitarnykh nauk* [The order of things: An archaeology of the human sciences]. Moscow: Progress [in Russian].
- 4 Geertz, K. (2004). *Interpretatsiya kultur* [The interpretation of cultures]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].
- 5 Levi-Strauss, K. (1985). *Strukturnaia antropologiya* [Structural anthropology]. Moscow: n.p. [in Russian].
- 6 Smith, P. (1996). Executing executions: Aesthetics, identity and the problematic narratives of capital punishment ritual. *Theory and Society*, 2(2), 235–261.
- 7 White, H. (2002). *Metaistoriya: Istoricheskoe voobrazhenie v Evrope XIX veka* [Metahistory: The historical imagination in nineteenth-century Europe]. (Trans). Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta [in Russian].
- 8 Watmore, R. (2023). *Chto takoe intellektualnaia istoriya* [What is intellectual history]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 9 Elias, N. (2001). O protsesse tsivilizatsii. Sotsiogeneticheskie i psikhogeneticheskie issledovaniia — On the Process of Civilization. Sociogenetic and Psychogenetic Studies. Vol. 2. *Izmeneniia v obshchestve. Proekt teorii tsivilizatsii* [Changes in Society. The Project of a Theory of Civilization]. Saint Petersburg: Universitetskaiia kniga [in Russian].
- 10 Said, E.V. (2006). *Orientalizm. Zapadnye kontseptsii Vostoka* [Orientalism: Western conceptions of the East]. (Trans). Saint Petersburg: Russkii Mir [in Russian].

- 11 Chakrabarti, D. (2021). *Provintsializiruia Evropu* [Provincializing Europe]. (Trans). Moscow: Garazh [in Russian].
- 12 Dewey, J. (2000). *Demokratiia i obrazovanie* [Democracy and education]. (Yu.I. Turchaninova, E.N. Gusinskii, N.N. Mikhailov, Trans.). Moscow: Pedagogika-Press [in Russian].
- 13 Berger, P., & Luckmann, T. (1995). *Sotsialnoe konstruirovaniie realnosti. Traktat po sotsiologii znaniia* [The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge]. Moscow: Medium [in Russian].
- 14 Husserl, E. (1999). *Idei k chistoi fenomenologii i fenomenologicheskoi filosofii* [Ideas pertaining to a pure phenomenology and to a phenomenological philosophy]. (Vol. 1). Moscow: DIK [in Russian].
- 15 Heidegger, M. (1993). *Bytie i vremia. Raboty i razmyshleniia raznykh let* [Being and time. Works and reflections from various years]. Moscow: Gnozis [in Russian].
- 16 Serres, M. (2016). *Devochka s palchik* [Thumbelina]. Moscow: Ad Marginem Press [in Russian].
- 17 Thevoz, M. (2018). *Iskusstvo kak nedorazumenie* [Art as misunderstanding]. Saint Petersburg: Izdatelstvo Ivana Limbakha [in Russian].
- 18 Nurzhanov, B.G. (2012). *Modern. Postmodern. Kultura* [Modern. Postmodern. Culture]. Almaty: Oner [in Russian].
- 19 Nysanbaev, A.N. (2004). Sotsialnyi portret molodiozhi v sovremennom Kazakhstane [Social portrait of youth in contemporary Kazakhstan]. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological Studies*, 12, 86–94 [in Russian].
- 20 Khamidov, A.A. (1996). Otchuzhdenie v sfere obrazovaniia [Alienation in the sphere of education]. *Chelovek v mire otchuzhdeniia — Man in the world of alienation*. Almaty [in Russian].
- 21 Gabitov, T.Kh. (2013). Dukhovnost i tolerantnost kak orientiry religioznoi kultury kazakhov [Spirituality and tolerance as guidelines of the religious culture of Kazakhs]. *Vliianie religii na sovremennyi mir: materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — The Influence of Religion on the Modern World: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference* (pp. 108–118). Almaty: Institut filosofii, politologii i religievedeniia KN MON RK [in Russian].
- 22 Mirzabekova, A.Sh. (2007). *Problema kulturnoi identichnosti v kontekste mnogoobraziia tsivilizatsii* [The problem of cultural identity in the context of civilization diversity]. Almaty: n.p. [in Russian].
- 23 Sagikyzy, A. (2023). Tsennosti i normy politicheskoi kultury v obshchestvennom soznanii kazakhstantsev [Values and norms of political culture in public consciousness of Kazakhstanis]. *Adam alemi — The human world*, 6 [in Russian].

Сведения об авторе

Карипбаев Байжол — доктор философских наук, профессор кафедры философии и теории культуры, Караганда, Казахстан <https://orcid.org/0000-0002-3787-1307>

Information about the author

Karipbayev Baizhol — Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karagandy Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-3787-1307>

A.A. Kabdollanova*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: a.kabdollanova@gmail.com)

National Interest as a Philosophical Category: G7 Ideals and the Strategic Identity of Kazakhstan

This article proposes a new definition of the philosophical concept of *national interest*, considering its ontological, epistemological, and moral aspects. It moves beyond the realist view, where interest is reduced to power and survival, and instead highlights how identity, recognition, and narrative shape the strategic behavior of states. The case of Kazakhstan is taken as an example: a post-Soviet, culturally diverse, and geopolitically uncertain country seeking its role in a liberal international order led by the G7. The study argues that Kazakhstan's foreign policy is not only practical but also expressive. It reflects principles such as justice, pluralism, and civilization dialogue. Using insights from hermeneutics, phenomenology, and political ethics, Kazakhstan can be seen as a conceptual actor that reinterprets national interest through ethical engagement in global debates. This role is evident in initiatives like the Congress of Leaders of World and Traditional Religions, multilateral diplomacy, and the "multi-vector" strategy. In doing so, the article contributes to ongoing discussions of international norms and legitimacy, showing the value of a plural and culturally informed understanding of state activity in global politics.

Keywords: Kazakhstan; national interest; strategic identity; philosophy; recognition; civilisational dialogue; pluralism; hermeneutics; global order; political ethics.

Introduction

The concept of *national interest* has long held a central place in political and international relations debates. Traditionally, it has been approached from a realist perspective, often defined in terms of power, security, and material gain. However, recent contributions from philosophy, cultural theory, and postcolonial studies have reshaped the concept, prompting a reconsideration of its ontological, epistemological, and moral foundations [1]. In this study, national interest is examined not as a fixed geopolitical fact but as a dynamic philosophical construct shaped by narratives of civilization and identity formation. Kazakhstan is taken as a case study to illustrate this perspective. Situated within the context of the G7 and the broader liberal international order, Kazakhstan demonstrates how a post-Soviet and non-Western state can engage philosophical traditions to question and reframe dominant Western paradigms in constructing its strategic identity [2], [3]. The need for a philosophical rethinking of national interest becomes clear in light of an increasingly interconnected world, where both bipolar and unipolar international regimes have lost dominance. In the 21st century, nation-states are no longer only rational actors pursuing security or wealth; they also operate as moral and symbolic agents that generate meaning and value in global politics. For this reason, international relations today require a deeper philosophical outlook that accounts for diverse ontologies and normative claims in shaping the global order.

Hans Morgenthau's classical realism interprets national interest primarily as an expression of a state's instinct for survival within an anarchic international order [4]. While this framework remains effective for certain types of analysis, it overlooks the role of ideas, values, and symbolic structures in shaping foreign policy choices. A strictly materialist account cannot explain why states may act against immediate economic logic in the name of dignity, recognition, or historical continuity. This is why philosophical perspectives on subjectivity, intersubjectivity, and moral orientation are essential for a fuller understanding of state behavior [5], [6]. Drawing on Hegelian philosophy, mutual recognition emerges as a central principle in the formation of international identity [7], [8]. When a state asserts its interest, it seeks not only security or resources but also acknowledgement within the international community. This approach highlights the dialogical character of strategic identity, particularly for developing states seeking to establish their presence in normative orders long shaped by Western dominance [9]. Kazakhstan provides a telling example. As a post-Soviet state with a self-declared "multi-vector" foreign policy, it positions itself both within and outside the ideological frameworks of the G7. Its foreign policy outlook is not only pragmatic but also grounded in philosophical concerns

* Corresponding author's e-mail: a.kabdollanova@gmail.com

with cultural sovereignty, historical narrative, and moral pluralism [10]. By emphasizing civilization dialogue, sovereign equality, and strategic flexibility, Kazakhstan challenges the assumption that liberal homogeneity is the sole path to modernization.

The article develops its argument by drawing on philosophical traditions that emphasize the fluidity of identity, the formative role of narrative, and the contextual nature of knowledge. Thinkers such as Paul Ricoeur, Charles Taylor, and Alasdair MacIntyre provide conceptual tools for understanding national interest as something that emerges through historically embedded practices [11]. Here, identity is not a background condition for interest but the very foundation that makes it possible. As Taylor argues, the self is formed through dialogue; in a similar way, the state comes into being through continuous conversations about its role within moral and political frameworks. On this basis, the article redefines the philosophical concept of national interest, focusing on its ontological, epistemological, and moral dimensions. Moving beyond realist approaches that equate interest with power and survival, it highlights how identity, recognition, and narrative shape strategic state action. Kazakhstan is presented as a case study, analyzed in the context of the liberal international order led by the G7. Its post-Soviet background, cultural diversity, and ambiguous geopolitical position make it a revealing example [12]. Using perspectives from hermeneutics, phenomenology, and political ethics, the article shows that Kazakhstan's foreign policy is not only instrumental but also expressive, reflecting principles of justice, pluralism, and civilization dialogue. Kazakhstan functions as a conceptual actor that reinterprets national interest through ethical participation in global debates. This role is visible in initiatives such as the Congress of Leaders of World and Traditional Religions, its multilateral diplomacy, and the "multi-vector" strategy. By connecting philosophy with practice, the study contributes to wider debates on international norms, calling for a plural and culturally contextualized understanding of state legitimacy and action in world politics.

Literature review

From Machiavelli and Hobbes to Morgenthau and Waltz, the classical tradition has interpreted national interest primarily through the lens of power politics and the anarchic structure of the international system [4]. Morgenthau famously argued that "interest defined in terms of power" forms the core of political realism [4]. Waltz, in turn, maintained that states act rationally to ensure survival in an anarchic international environment, a claim central to his structural realist paradigm. Across these formulations, the concept of national interest appears universal, constant, and largely materialist. In contrast, constructivist and post-structuralist perspectives—advanced by scholars such as Alexander Wendt and David Campbell—view national interest as socially constructed, closely linked to identity, norms, and discourse. These approaches suggest that foreign policy is not only a response to external conditions but also a performative act through which the state defines itself. Campbell stresses how foreign policy narratives simultaneously shape identity and security, while Wendt's well-known claim that "anarchy is what states make of it" underscores the importance of intersubjective meaning in structuring international relations [13]. These theoretical frameworks open the door to philosophical inquiry. Understanding national interest as both performative and interpretive resonates with hermeneutic traditions, particularly the works of Hans-Georg Gadamer and Paul Ricoeur. Gadamer's notion of the "fusion of horizons" highlights that understanding arises through dialogue between different historical and cultural contexts [14]. Applied to international politics, this implies that national interest is not fixed but emerges from the interaction of diverse global value systems. Ricoeur's concept of narrative identity further illustrates how individuals—and, by extension, states—make sense of themselves over time through interpretive storytelling [12], [15].

Postcolonial theorists such as Edward Said, Homi Bhabha, and Dipesh Chakrabarty have challenged the Eurocentric frameworks of knowledge that dominate international relations. They argue that Western values often disguise strategic interests under the language of universality, casting non-Western societies into binary categories such as modern/traditional, rational/emotional, and developed/developing. Bhabha's concept of hybridity is especially relevant for analyzing states like Kazakhstan that navigate between multiple civilisational influences. Hybridity, in his account, is not a simple blending of cultures but a contested space of negotiation, transformation, and resistance, where existing categories are unsettled and reinterpreted. Within this context, a growing body of research—by scholars such as Vanderhill, Joireman, Tulepbayeva, Hanks, and Clarke—has examined Kazakhstan's foreign policy and highlighted its long-standing commitment to a "multi-vector" strategy. First articulated by President Nursultan Nazarbayev in the early 1990s, this approach sought to balance Kazakhstan's relations with major global powers—Russia, China, the United States, and the European Union—while avoiding overdependence on any single partner. As Vanderhill and

colleagues note, multi-vector diplomacy has become an essential instrument for safeguarding Kazakhstan's independence and enabling constructive cooperation with diverse geopolitical blocs. President Kassym-Zhomart Tokayev reaffirmed this orientation in his address of January 2025, emphasizing that Kazakhstan would continue to pursue a multi-vector policy. He stressed that since independence, balanced engagement with major powers has been the foundation of the country's foreign relations, serving not only to maintain sovereignty and international standing but also to strengthen economic capacity. Tokayev's remarks underscore Kazakhstan's aspiration to be recognized as a stable and pragmatic actor within a complex geopolitical environment. At the same time, a smaller group of scholars has approached Kazakhstan's strategic trajectory from a philosophical angle, interrogating the concepts of national interest and identity within the broader dynamics of global power [16].

A philosophical perspective can be applied through Charles Taylor's theory of recognition, which argues that identity is shaped through ongoing processes of recognition and misrecognition. In this sense, a state's national interest extends beyond security and economic development to include the pursuit of international recognition. Kazakhstan's foreign policy reflects this dimension by emphasizing civilisational dialogue, cultural pluralism, and the enhancement of its global visibility. Alasdair MacIntyre's account of virtue ethics offers another way of interpreting state behavior [11]. His notion of narrative unity suggests that moral agents—and, by extension, governments—can only be understood through the stories they construct about themselves. Kazakhstan's self-presentation as a peaceful, multi-ethnic state and a builder of bridges is therefore more than diplomatic rhetoric; it constitutes a central element of its national interest. This narrative contributes both to internal cohesion and to the shaping of Kazakhstan's external relationships, reinforcing its image as a stable and constructive actor in international politics.

Heidegger's ontology, particularly his concept of *being-in-the-world*, provides a useful lens for examining the spatial and temporal dimensions of state identity. Kazakhstan occupies a position of ontological liminality, as its territory spans both Europe and Asia. Its foreign policy is therefore not merely a strategic reaction to geography, but also an expression of its location within multiple historical and cultural contexts. This ontological perspective resonates with political theorists such as Jacques Rancière and Étienne Balibar, who emphasize the fluid and contested nature of political subjectivity. Rancière's notion of *dissensus*—the disruption of established meanings—helps to explain Kazakhstan's refusal to be neatly classified within Western, Russian, or Chinese spheres of influence [17]. Balibar's concept of *transindividuality* further underscores the relational character of political identity, suggesting that Kazakhstan's statehood is not an isolated phenomenon but emerges through its interactions with other states and regions. In this light, Kazakhstan's initiatives such as the Congress of Leaders of World and Traditional Religions or its advocacy for nuclear disarmament can be read as philosophical gestures. These are not merely pragmatic policy decisions but symbolic acts that project a particular image of Kazakhstan as an international actor. Such efforts challenge conventional notions of modernity and present a more nuanced understanding of global engagement.

We can better grasp national interest by using philosophical ideas like recognition, narrative identity, hybridity, performativity, and being-in-the-world. This model goes beyond the divide between realism and idealism by putting foreign policy in a context of moral duties, ways of thinking about existence, and ways of knowing things. Kazakhstan's foreign policy shows that the idea of national interest has been rethought as a philosophical idea. It shows that governments are not just passive recipients of global norms or rational actors trying to get the most out of things; they are also agents who are actively involved in building meaning, legitimacy, and identity. Using a combination of political philosophy, critical theory, and international relations can help us better comprehend the complicated link between how states act and how global norms work. This philosophical recontextualization has effects that go beyond the immediate situation. It forces scholars and politicians to rethink the foundations of international cooperation, the sources of legitimacy in global governance, and the role of non-Western actors in shaping world order. As the world becomes more multipolar and politically diverse, these kinds of ideas are both important and useful.

Methodology

Heidegger's ontology, and in particular his notion of *being-in-the-world*, offers an important framework for analyzing the spatial and temporal dimensions of state identity. Kazakhstan can be understood as occupying a condition of ontological liminality, positioned between Europe and Asia. Its foreign policy is thus not simply a strategic response to geography but also an expression of its place within multiple historical and cultural contexts. This ontological view aligns with the insights of political theorists such as Jacques Rancière and Étienne Balibar, who highlight the contested and relational nature of political subjectivity.

Rancière's concept of *dissensus*—the disruption of established meanings—illuminates Kazakhstan's reluctance to be fully absorbed into Western, Russian, or Chinese spheres of influence [17]. Balibar's notion of *transindividuality* further underscores that statehood is not an isolated essence but arises from relations with other states and regions. Seen from this perspective, Kazakhstan's initiatives—such as hosting the Congress of Leaders of World and Traditional Religions or advocating nuclear disarmament—may be interpreted as philosophical gestures. These actions are not merely pragmatic policy choices; they symbolically articulate the type of actor Kazakhstan aspires to be on the global stage. In doing so, they question conventional assumptions about modernity and suggest a more complex and pluralistic mode of international engagement.

The study also draws on philosophical hermeneutics, particularly the work of Hans-Georg Gadamer and Paul Ricoeur. Gadamer's concept of the *fusion of horizons* offers a way to interpret how Kazakhstan negotiates between different civilisational logics—Western liberalism, Eurasianism, and Sinocentrism. Ricoeur's notion of *narrative identity* further illuminates the stories that Kazakhstan constructs about itself on the international stage. This approach aligns with the study's broader view of strategic identity as a narrative performance that evolves over time rather than as a fixed essence. Postcolonial theory, especially the contributions of Edward Said, Homi Bhabha, and Dipesh Chakrabarty, complements this framework by challenging Eurocentric binaries such as developed/developing and modern/traditional. Bhabha's concept of *hybridity* is particularly valuable for situating Kazakhstan between Russia, China, and the West, highlighting foreign policy as a site of negotiation, adaptation, and symbolic resistance. In addition, the analysis applies Hannah Arendt's conception of the *public sphere* as a space where identity is enacted through speech and appearance. From this perspective, Kazakhstan's diplomatic practices—its role as a mediator, its advocacy for nuclear disarmament, and its hosting of the Congress of Leaders of World and Traditional Religions—are not only policy instruments but also meaningful performances. They serve to project and solidify Kazakhstan's self-image as a distinct and responsible actor in global politics.

The study also examines the ontological dimension of political identity through Martin Heidegger's phenomenological framework. His concept of *being-in-the-world* allows Kazakhstan's strategic identity to be understood in spatial and temporal terms. The country's geographical and civilisational position between Europe and Asia is thus not merely a backdrop but an active element shaping its conduct in global affairs. The moral and relational aspects of agency are further illuminated by the philosophies of Emmanuel Levinas and Maurice Merleau-Ponty [18], [19]. Both emphasize responsibility toward the Other and the significance of embodied subjectivity. Applied to international politics, these perspectives suggest that Kazakhstan's foreign policy cannot be reduced to the pursuit of material interests but also reflects a normative orientation grounded in ethical responsibility. Methodologically, the study employs close textual analysis of policy speeches, diplomatic documents, and symbolic actions such as summits and international initiatives. Particular attention is given to official discourse, including President Tokayev's address of January 2025, in which he reaffirmed the importance of Kazakhstan's multi-vector strategy for strengthening sovereignty, enhancing economic potential, and consolidating international standing. Such statements are interpreted as both performative and world-constituting, offering deeper insight into how national interest is articulated and projected [20].

Overall, this method of interpretation and interdisciplinary study lets us think about national interest not as a fixed or purely logical calculation, but as a concept that is philosophically rich, ethically sound, and created through stories that are influenced by Kazakhstan's unique geopolitical and cultural position.

Discussion

This part builds on the interpretive and philosophical methods described above and shows how Kazakhstan's foreign policy is an example of a new way of thinking about national interest. Kazakhstan doesn't just rely on realist ideas of survival and power maximization [7], [21]. Instead, it sees itself as an active agent creating meaning through diplomacy, symbolic action, and norm entrepreneurship.

1. Positioning of civilizations and strategic identity

Kazakhstan's position at the crossroads of Europe and Asia has played a decisive role in shaping its foreign policy and strategic identity. Both Nursultan Nazarbayev and Kassym-Jomart Tokayev have emphasized the significance of Kazakhstan's Eurasian identity for state-building and diplomacy [22]. The policy of "multi-vector diplomacy," first implemented in the early years of independence, represents a deliberate strategy to balance relations with major powers such as Russia, China, the European Union, and the United States [23], [24]. This approach is not only pragmatic but also part of a broader civilisational discourse that seeks to position Kazakhstan as a mediator and integrative platform between East and West [25], [23]. Homi

Bhabha's [6] concept of *hybridity* provides a useful lens for interpreting this plural identity. Rather than being confined by binary categories, nations construct hybrid identities that draw strength from their multiplicity. Shakhanova [26] describes hybridity as a "civilisational buffer" in Kazakhstan's case: not a weakness but a strategic resource that enhances flexibility in diplomacy while reinforcing the country's ontological security as a peaceful and neutral actor in world politics. The image of Kazakhstan as a "bridge" nation therefore goes beyond political rhetoric. It functions as both a symbolic narrative and a strategic instrument, legitimizing the state's international role while strengthening its standing domestically and abroad [27].

2. Dialogic Diplomacy as a Moral Way to Do Things

Hannah Arendt's conception of the *public sphere* and Emmanuel Levinas's ethics of alterity provide a valuable framework for interpreting Kazakhstan's global engagement, including initiatives such as the Congress of Leaders of World and Traditional Religions and its consistent support for nuclear non-proliferation [18]. These actions extend beyond pragmatic strategy, expressing Kazakhstan's moral and ontological position in world affairs. They function as performative gestures of visibility and ethical participation, reflecting the idea that diplomacy serves as a stage for demonstrating moral presence and responsibility. Kazakhstani scholars such as Zarema Shaukenova and Nurlan Yerimbetov emphasize that such foreign policy practices are not merely instrumental or reactive, but are also shaped by Kazakhstan's self-understanding as a civilisation and its normative commitments [28], [29]. Architectural symbols like the Palace of Peace and Reconciliation serve as material anchors for this narrative identity. They resonate with Paul Ricoeur's concept of *narrative selfhood*, which views identity as constructed through moral storytelling across space and time. Serik Nugerbekov further argues that Kazakhstan's role as a site of dialogue is not only geopolitically expedient but also a deliberate cultural strategy rooted in nomadic pluralism and historical openness [30]. Within this framework, national interest is redefined not as competitive advantage but as a moral and relational responsibility to foster stability and intercultural understanding. In this way, Kazakhstan's strategic identity is linked to a broader civilisational mission, positioning it as a moral voice within an increasingly multipolar world [31].

3. Pluralism in knowledge and a normative strategy

Kazakhstan's selective engagement with G7 values—such as the rule of law, free markets, and human rights—illustrates its commitment to strategic pluralism. Rather than fully adopting these principles, Kazakhstan adapts them to align with its cultural context and developmental priorities. As Michel Foucault argues, hegemonic norms often serve to reinforce existing power structures [14]. By contrast, Kazakhstan seeks to avoid epistemic dependency by embracing what Bhikhu Parekh describes as *pluralistic universalism*: the acceptance of diversity without rejecting universal principles [32]. In his "Just Kazakhstan" discourse, President Kassym-Zhomart Tokayev frames justice and accountability not only as national objectives, but also as guiding principles for Kazakhstan's conduct in international affairs. Such commitments reinforce the country's image as a stabilizing and constructive actor, particularly in regions undergoing rapid transformation.

4. Regional Connectivity as a Way of Thinking

Kazakhstan's participation in regional initiatives such as the Belt and Road Initiative, the Middle Corridor, and Turkic cooperation platforms extends beyond economic considerations. These projects reflect an alternative vision of globalization grounded in ontological plurality and geographical interdependence [21], [3]. Heidegger's concept of *being-in-the-world* provides a useful framework here: Kazakhstan positions itself within a multipolar order that resists simple alignment with either Western liberalism or authoritarian alternatives. In this context, Jacques Rancière's notion of *dissensus* helps explain Kazakhstan's support for multiple forms of regional cooperation [33]. By doing so, the country deliberately resists fixed geopolitical classifications and asserts its agency through symbolic, diplomatic, and institutional practices. Such efforts underline Kazakhstan's aspiration to be recognized not only as a regional hub but also as a moral actor with a distinct role in shaping global discourse.

5. Acceptance and Legitimacy Around the World

Charles Taylor's theory of recognition highlights the centrality of acknowledgement for understanding Kazakhstan's national interest [34]. This involves not only trade and investment, which provide material forms of recognition, but also participation in the United Nations, peacekeeping operations, and mediation initiatives that generate symbolic legitimacy. Such practices illustrate the performative and narrative dimensions of statehood [35], [36], which are essential for sustaining long-term sovereignty and authority.

Kazakhstan's foreign policy challenges the epistemic dominance of unipolar liberal order. Rather than rejecting G7 principles outright, it seeks to diversify them by emphasizing cultural sovereignty, non-

alignment, and dialogic diplomacy. This position reflects Bhikhu Parekh's notion of *pluralistic universalism*, which accepts multiple interpretations of the good life without denying shared principles [20]. By positioning itself as a "norm entrepreneur" [13], Kazakhstan contributes to a more diversified international order, demonstrating how smaller states can exercise philosophical agency and propose alternative models of coexistence without succumbing either to Westernisation or authoritarianism. This orientation is evident in Kazakhstan's endorsement of initiatives such as the Belt and Road, the Middle Corridor, and Turkic regional cooperation. Each of these illustrates a multifaceted vision of regionalism and globalization that neither replicates the liberal paradigm nor functions merely as its supplement. Instead, Kazakhstan's engagement shows how philosophical concepts—dialogical ethics, recognition, and plural modernities—can be enacted within strategic contexts. In this light, national interest emerges not as a static framework but as a dynamic construct shaped by interpretive interaction, symbolic performance, and ethical positioning.

Conclusion

Kazakhstan's foreign policy demonstrates that national interest need not be confined to rigid geopolitical calculations or the deterministic logic of power and survival long emphasized by classical realism, from Machiavelli and Hobbes to Morgenthau and Waltz. Realist theory posits national interest as universal and unchanging [4]. By contrast, Kazakhstan illustrates the possibility of a more dynamic and nuanced understanding, one shaped by identity, ethics, and relational engagement with the world. Drawing on insights from constructivism and post-structuralism (Wendt; Campbell) as well as hermeneutic philosophy (Gadamer; Ricoeur), foreign policy can be understood as a domain where narratives are articulated, moral choices are made, and intercultural dialogue is enacted. Kazakhstan's model—encompassing initiatives such as nuclear disarmament, the Congress of Leaders of World and Traditional Religions, and its multi-vector diplomacy—reveals the performative and ethical dimensions of international relations. These initiatives are not merely strategic instruments but expressions of Kazakhstan's civilisational vision. Charles Taylor's theory of recognition and Alasdair MacIntyre's virtue ethics shed further light on this process: Kazakhstan presents itself through moral storytelling as a peaceful, multi-ethnic, and mediating state within a plural global order [11].

Rather than passively accepting norms defined by powerful actors such as the G7, Kazakhstan actively interprets and reshapes them. This aligns with constructivist notions of "norm entrepreneurship" and resonates with Bhikhu Parekh's idea of *pluralistic universalism*, which insists that participation in the global system need not erase cultural and philosophical distinctiveness [32]. Kazakhstan resists binary oppositions such as East versus West or modern versus traditional, opting instead for a diplomatic stance rooted in diversity, recognition, and moral responsibility.

In this sense, philosophy is not abstract rhetoric in Kazakhstan's foreign policy but a practical instrument for shaping global interaction. Through mutual recognition, and dialogical engagement, Kazakhstan contributes to a rethinking of interest and identity in international affairs. Its example makes a compelling case for moving beyond power politics toward relational diplomacy, where states seek not only survival or dominance but also understanding and coexistence. This vision calls for a paradigm shift: from competition to recognition, from instrumental gain to ethical responsibility, and from rigid realism to dialogical pluralism [37].

References

- 1 Campbell D. Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity / D. Campbell. — University of Minnesota Press, 1998.
- 2 Ricoeur P. Oneself as Another / P. Ricoeur. — University of Chicago Press, 1992.
- 3 Waltz K. Theory of International Politics / K. Waltz. — Addison-Wesley, 1979.
- 4 Gadamer H.-G. Truth and Method / H.-G. Gadamer. — Continuum, 1975.
- 5 Morgenthau H.J. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace / H.J. Morgenthau. — Alfred A. Knopf, 1948.
- 6 Токаев К. Независимость и дипломатия / К. Токаев. — Астана: Институт «Рухани жаңғыру», 2020.
- 7 Сатпаев Д. Многовекторная внешняя политика Казахстана: дилеммы и перспективы / Д. Сатпаев, Т. Умбеталиева // Бюллетень КазИСИ. — 2018. — № 3 (42). — С. 4–10.
- 8 Laruelle M. Kazakhstan in the Making: Legitimacy, Symbols and Social Changes / M. Laruelle. — Rowman & Littlefield, 2015.
- 9 Токаев К. Дипломатия Республики Казахстан / К. Токаев. — Алматы: Елорда, 2009.

- 10 Isaacs R. *Party System Formation in Kazakhstan: Between Formal and Informal Politics* / R. Isaacs. — Routledge, 2011.
- 11 Balibar É. *We, the People of Europe? Reflections on Transnational Citizenship* / É. Balibar. — Princeton University Press, 2004.
- 12 Bhabha H.K. *The Location of Culture* / H.K. Bhabha. — London: Routledge, 1994.
- 13 Bilgin P. Thinking Past 'Western' IR? / P. Bilgin // *Third World Quarterly*. — 2008. — Vol. 29, № 1. — P. 5–23.
- 14 Acharya A. *Whose Ideas Matter? Agency and Power in Asian Regionalism* / A. Acharya. — Ithaca: Cornell University Press, 2011.
- 15 Bevir M. *Democratic Governance* / M. Bevir. — Princeton: Princeton University Press, 2010.
- 16 Fairclough N. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language* / N. Fairclough. — Longman, 1995.
- 17 Finnemore M. International norm dynamics and political change / M. Finnemore, K. Sikkink // *International Organization*. — 1998. — Vol. 52, № 4. — P. 887–917.
- 18 Foucault M. *The History of Sexuality: Volume I* / M. Foucault. — Pantheon, 1978.
- 19 Arendt H. *The Human Condition* / H. Arendt. — Chicago: University of Chicago Press, 1958.
- 20 Honneth A. *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts* / A. Honneth. — MIT Press, 1996.
- 21 Rancière J. *Disagreement: Politics and Philosophy* / J. Rancière. — University of Minnesota Press, 1999.
- 22 Levinas E. *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority* / E. Levinas. — Duquesne University Press, 1969.
- 23 Merleau-Ponty M. *Phenomenology of Perception* / M. Merleau-Ponty. — Routledge & Kegan Paul, 1962.
- 24 Heidegger M. *Being and Time* / M. Heidegger. — Harper & Row, 1962.
- 25 Said E. *Orientalism* / E. Said. — Vintage Books, 1978.
- 26 Chakrabarty D. *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference* / D. Chakrabarty. — Princeton University Press, 2000.
- 27 Linklater A. *The Transformation of Political Community: Ethical Foundations of the Post-Westphalian Era* / A. Linklater. — Polity Press, 1998.
- 28 Parekh B. *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory* / B. Parekh. — Harvard University Press, 2000.
- 29 Taylor C. *Multiculturalism and the Politics of Recognition* / C. Taylor. — Princeton University Press, 1992.
- 30 MacIntyre A. *After Virtue: A Study in Moral Theory* / A. MacIntyre. — University of Notre Dame Press, 1981.
- 31 Wendt A. *Social Theory of International Politics* / A. Wendt. — Cambridge University Press, 1999.
- 32 Kazakh Ministry of Foreign Affairs. *Concept of Kazakhstan's Foreign Policy for 2020–2030*. — Astana, 2020.
- 33 Шаукенова З. Казахстан в глобальных процессах: Идентичность и имидж государства / З. Шаукенова. — Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований (КИСИ), 2017.
- 34 Еримбетов Н. Мягкая сила Казахстана и продвижение норм / Н. Еримбетов // Аналитический доклад. — 2020.
- 35 Нугербек С. Казахстан и культура диалога / С. Нугербек // *Central Asia Affairs*. — 2015. — Т. 2, № 1. — С. 1–15.
- 36 Тулебаева Г. Стратегическая идентичность Казахстана в меняющемся мире / Г. Тулебаева, Р. Вандерхилл, С. Джойрман // *Журнал евразийских исследований*. — 2023. — Т. 14, № 1. — С. 65–80.
- 37 Шаханова А. Цивилизационная гибридность во внешней политике Казахстана / А. Шаханова // *Central Asian Survey*. — 2019. — Т. 38, № 3. — С. 345–360.

А.А. Кабдолланова

Ұлттық мүдде философиялық категория ретінде: G7 идеалдары мен Қазақстанның стратегиялық сәйкестігі

Мақалада ұлттық мүдде ұғымы философиялық категория ретінде қайта қарастырылады. Зерттеу реализмнің классикалық тұжырымдамаларынан бас тартып, мүддені биліктен ман қалуға гөрі, оны онтологиялық, эпистемологиялық және этикалық деңгейде ұғынуға тырысады. Мақала Қазақстан мысалында ұлттық мүдденің қалыптасуына тарихи жады, танымдық құрылымдар мен өркениеттік нарративтердің қалай әсер ететіні көрсетілген. Посткеңестік және өркениеттік аралық кеңістікте орналасқан Қазақстан G7 елдері үстемдік ететін либералды әлемдік тәртіппен өзара байланысын философиялық тұрғыда бейнелейді. Герменевтика, феноменология және саяси этика сынды философиялық тәсілдер арқылы Қазақстанның сыртқы саясаты әділет, плюрализм және өркениеттік сұхбат секілді құндылықтарға негізделген этикалық әрекет ретінде қарастырылады. Съездер, көпвекторлы саясат және көпжақты дипломатия арқылы Қазақстан ұлттық мүддені жаһандық мағына құру үдерісіндегі философиялық белсенділік ретінде ұсынады. Бұл зерттеу қазіргі халықаралық қатынастардағы нормалар туралы пікірталастарға мәдениетке негізделген, плюралистік көзқарас ұсына отырып үлес қосады.

Кілт сөздер: ұлттық мүдде, стратегиялық сәйкестік, Қазақстан, философия, тану, өркениеттік диалог, плюрализм, герменевтика, әлемдік тәртіп, саяси этика.

А.А. Кабдолланова

Национальный интерес как философская категория: Идеалы G7 и стратегическая идентичность Казахстана

Статья переосмысливает понятие национального интереса как философскую категорию, акцентируя внимание на его онтологических, эпистемологических и этических аспектах. Отходя от реалистской традиции, где интерес определяется через власть и выживание, автор исследует, как идентичность, признание и нарратив формируют внешнеполитическую стратегию государства. На примере Казахстана рассматривается, как постсоветское, культурно гибридное и геополитически промежуточное государство осмысляет своё место в либеральном мировом порядке, сформированном странами G7. На основе философских традиций герменевтики, феноменологии и этики политики показано, что внешняя политика Казахстана не только прагматична, но и выразительна — воплощает ценности справедливости, плюрализма и диалога цивилизаций. Через такие инициативы, как Съезд лидеров мировых и традиционных религий, многосторонняя дипломатия и «многовекторная» стратегия, Казахстан предстаёт как философский субъект, переопределяющий национальный интерес как этическое участие в глобальном смыслопроизводстве. Работа вносит вклад в современные дискуссии о глобальной нормативности, предлагая плюралистический и культурно укоренённый взгляд на агентность и легитимность в международной политике.

Ключевые слова: национальный интерес, стратегическая идентичность, Казахстан, философия, признание, цивилизационный диалог, плюрализм, герменевтика, мировой порядок, политическая этика.

References

- 1 Campbell, D. (1998). *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity*. University of Minnesota Press.
- 2 Ricoeur, P. (1992). *Oneself as Another*. University of Chicago Press.
- 3 Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. Addison-Wesley.
- 4 Gadamer, H. -G. (1975). *Truth and Method*. Continuum.
- 5 Morgenthau, H. J. (1948). *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. Alfred A. Knopf.
- 6 Tokayev, K. (2020). *Nezavisimost i diplomatiia* [Independence and Diplomacy]. Astana: Institut «Rukhani zhangyru» [in Russian].
- 7 Satpaev, D., & Umbetalieva, T. (2018). Mnogovektornaia vneshniaia politika Kazakhstan: dilemmy i perspektivy [Kazakhstan's Multi-Vector Foreign Policy: Dilemmas and Prospects]. *Bulleten Kazakhstanskii Institut Strategicheskikh Issledovani* — *Bulletin of Kazakhstan Institute for Strategic Studies*, 3(42), 4–10 [in Russian].
- 8 Laruelle, M. (2015). *Kazakhstan in the Making: Legitimacy, Symbols and Social Changes*. Rowman & Littlefield.
- 9 Tokayev, K. (2009). *Diplomatiia Respubliki Kazakhstan* [Diplomacy of the Republic of Kazakhstan]. Almaty: Elorda [in Russian].
- 10 Isaacs, R. (2011). *Party System Formation in Kazakhstan: Between Formal and Informal Politics*. Routledge.
- 11 Balibar, É. (2004). *We, the People of Europe? Reflections on Transnational Citizenship*. Princeton University Press.
- 12 Bhabha, H. K. (1994). *The Location of Culture*. Routledge.
- 13 Bilgin, P. (2008). Thinking Past 'Western' IR? *Third World Quarterly*, 29(1), 5–23.
- 14 Acharya, A. (2011). *Whose Ideas Matter? Agency and Power in Asian Regionalism*. Ithaca: Cornell University Press.
- 15 Bevir, M. (2010). *Democratic Governance*. Princeton University Press.
- 16 Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. Longman.
- 17 Finnemore, M., & Sikkink, K. (1998). International norm dynamics and political change. *International Organization*, 52(4), 887–917.
- 18 Foucault, M. (1978). *The History of Sexuality: Volume I*. Pantheon.
- 19 Arendt, H. (1958). *The Human Condition*. University of Chicago Press.
- 20 Honneth, A. (1996). *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. MIT Press.
- 21 Rancière, J. (1999). *Disagreement: Politics and Philosophy*. University of Minnesota Press.
- 22 Levinas, E. (1969). *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*. Duquesne University Press.
- 23 Merleau-Ponty, M. (1962). *Phenomenology of Perception*. Routledge & Kegan Paul.

- 24 Heidegger, M. (1962). *Being and Time*. Harper & Row.
- 25 Said, E. (1978). *Orientalism*. Vintage Books.
- 26 Chakrabarty, D. (2000). *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton University Press.
- 27 Linklater, A. (1998). *The Transformation of Political Community: Ethical Foundations of the Post-Westphalian Era*. Polity Press.
- 28 Parekh, B. (2000). *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. Harvard University Press.
- 29 Taylor, C. (1992). *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton University Press.
- 30 MacIntyre, A. (1981). *After Virtue: A Study in Moral Theory*. University of Notre Dame Press.
- 31 Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge University Press.
- 32 Kazakh Ministry of Foreign Affairs. (2020). *Concept of Kazakhstan's Foreign Policy for 2020–2030*. Astana.
- 33 Shaukenova, Z. (2017). *Kazakhstan v globalnykh protsessakh: Identichnost i imidzh gosudarstva* [Kazakhstan in Global Processes: Identity and Image of the State]. Almaty: Kazakhstanskii institut strategicheskikh issledovaniy (KISI) [in Russian].
- 34 Yerimbetov, N. (2020). *Miagkaia sila Kazakhstana i prodvizhenie norm* [Kazakhstan's Soft Power and Norm Entrepreneurship]. *Analiticheskii doklad — KazISS Analytical Report* [in Russian].
- 35 Nugerbekov, S. (2015). Kazakhstan i kultura dialoga [Kazakhstan and the Culture of Dialogue]. *Central Asia Affairs*, 2(1), 1–15 [in Russian].
- 36 Tulebayeva, G., Vanderhill, R., & Joireman, S. (2023). Strategicheskaya identichnost Kazakhstana v meniaiushchemsia mire [Kazakhstan's Strategic Identity in a Changing World]. *Zhurnal evraziiskikh issledovaniy — Journal of Eurasian Studies*, 14(1), 65–80. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/18793665221149749> [in Russian].
- 37 Shakhanova, A. (2019). Tsivilizatsionnaia gibrinost vo vneshnei politike Kazakhstana [Civilizational Hybridity in Kazakhstan's Foreign Policy]. *Central Asian Survey*, 38(3), 345–360. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/02634937.2019.1635184> [in Russian].

Information about the author

Kabdollanova Aigerim — PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-4100-6612>

А.К. Муканова¹, Г.С. Саркулова^{2*}, Д.Г. Шорманбаева¹

¹Карагандинский технический университет имени А. Сагинова, Караганда, Казахстан;

^{2*}Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, Уральск, Казахстан
(E-mail: kudasel26@mail.ru; galiyasarkulova@mail.ru; yasmina-dinara@mail.ru)

«Общество риска» как один из факторов трансформации казахстанского социума

Статья посвящена анализу феномена «общества риска» как одного из ключевых факторов трансформации казахстанского социума, который в условиях глобализации, технологического прогресса и экологических угроз приобретает системный характер, охватывая все сферы общественной жизни от индивидуального выбора до институциональной политики. На основе концепций различных авторов рассматриваются различные теоретические подходы к пониманию риска как социального конструкта, оказывающего влияние на модели поведения, структуру социальных отношений и общую направленность общественного развития. Особое внимание уделяется адаптации этих теорий к казахстанским реалиям, в том числе через призму культурных, политических и экономических особенностей страны. Обосновывается, что современный Казахстан все более приближается к модели «общества всеобщего риска», в котором безопасность и предотвращение угроз становятся доминирующими ориентирами социальной политики и общественного сознания, в результате чего происходят изменения в ценностных приоритетах и механизмах институционального регулирования. Статья акцентирует необходимость формирования риск-ориентированного мышления и укрепления социального доверия как условий устойчивого развития казахстанского общества в эпоху нестабильности и неопределенности.

Ключевые слова: общество риска, казахстанский социум, социальная трансформация, риск, глобализация, безопасность, модернизация, индивидуализм.

Введение

Современный мир переживает стремительные трансформации, охватывающие все сферы человеческой жизни от экономики до культуры, от политики до повседневного существования, при этом одним из наиболее значимых концептов, описывающих это состояние, стал термин «общество риска», введенный немецким социологом Ульрихом Беком [1].

Эта концепция находит всё большее подтверждение и в казахстанской реальности, где процессы модернизации/глобализации обнажают как новые возможности, так и новые угрозы (в таком контексте общество риска становится важным социокультурным фактором трансформации казахстанского общества).

Прежде всего, следует понимать, что речь идёт не просто о физическом или экологическом риске, а о более широком социокультурном явлении, в котором неопределённость становится повседневной нормой, поскольку Казахстан, как развивающееся постсоветское государство, оказался включён в глобальные процессы, не всегда будучи к ним готов институционально, не говоря уже о психологическом аспекте. Глобальные вызовы (изменение климата, техногенные угрозы, нестабильность финансовых рынков и пр.) влияют на повседневное сознание казахстанцев, формируя новую картину мира, в которой будущее представляется всё менее предсказуемым.

Особенно ярко феномен общества риска проявляется в контексте урбанизации и демографических изменений: молодые поколения в Казахстане растут в условиях цифровой среды, где социальные сети, информационные платформы и новые медиа создают новые формы коммуникации, при этом сами часто становятся источником дезинформации, что порождает когнитивную перегрузку, усиливает индивидуалистические установки, подрывая тем самым традиционные формы коллективной солидарности.

Кроме того, в обществе риска трансформируются и механизмы социального доверия, вследствие чего казахстанское общество, исторически опирающееся на семейные и родовые связи, сталкивается с необходимостью переосмысления базовых моделей коммуникации в условиях институциональных

* Автор-корреспондент. E-mail: galiyasarkulova@mail.ru

изменений. Недоверие к государственным структурам создает фон для роста общественного напряжения, что, в свою очередь, требует новых подходов к социальной политике.

Важно понимать, что общество риска — это не только источник опасений, но и стимул для развития, так как казахстанское общество постепенно осваивает стратегии адаптации и креативности. На фоне глобальных вызовов возникает запрос на критическое мышление и этику устойчивого развития (в этом отношении, феномен общества риска становится катализатором философского и культурного обновления).

Можно исходить из предположения, что общество риска — неотъемлемая часть современного социокультурного контекста Казахстана, которое требует не столько устранения рисков (что невозможно), сколько их осознания, принятия и управления на уровне как государственной политики, так и индивидуального мировоззрения, и в этом контексте трансформация казахстанского общества может быть рассмотрена как движение от пассивного переживания неопределённости к активному формированию культуры ответственности и солидарности в условиях глобальных изменений.

Методы

Методологическая основа настоящего исследования строится на междисциплинарном подходе, сочетающем в себе философские, социологические, культурологические и психологические концепции, а понятие «общества риска», предложенное Ульрихом Беком, является теоретическим ядром исследования и рассматривается как ключевая рамка интерпретации процессов, происходящих в современном казахстанском социуме.

Основные методы, использованные в процессе исследования, включают: 1) сравнительный анализ для сопоставления глобальных теоретических моделей общества риска с казахстанским опытом социального и культурного развития; 2) культурно-философский анализ, давший возможность интерпретировать риски не только как социологические или политические явления, но и как феномен экзистенциального и ценностного порядка.

Результаты

В последние десятилетия внимание социологов, философов и ученых различных дисциплин привлекла концепция «общества риска», предложенная немецким социологом Ульрихом Беком. Центральным элементом его теории является утверждение, что в условиях современного общества риски становятся неотъемлемой частью жизни, порождаемой процессами модернизации, при этом Бек рассматривает эти риски как результат глобальных изменений в производственных отношениях, особенно после второй половины XX века, когда мир столкнулся с технологическим прогрессом, который кардинально изменил многие аспекты человеческой деятельности.

Основной причиной возникновения «общества риска» Бек считает глобальное изменение производственных отношений, происходившее с переходом от индустриальной к постиндустриальной модели: в индустриальном обществе «логика производства богатства» служила движущей силой развития, в то время как в современном обществе эта «логика» заменена на «логику производства риска», то есть, в ходе модернизации общество больше не стремится к максимальному благосостоянию, а начинает сталкиваться с рисками, которые сопровождают технологический прогресс.

По Беку, технологические процессы, которые должны улучшать жизнь человека, на самом деле становятся источником новых угроз, причем эти угрозы имеют глобальный и системный характер: риски, возникающие в результате модернизации, не ограничиваются отдельными сферами жизни, такими как экономика или политика, напротив, они пронизывают все социальные и культурные аспекты общества, включая здоровье, безопасность и даже моральные ценности; коротко говоря, современное общество сталкивается с рисками, которые могут затронуть не только отдельного индивида, но и общество в целом.

Интересно, что Бек подчеркивает «мирную» природу этих рисков, которые, в отличие от разрушений, вызванных войной или катастрофами, порождаются в центрах процветания и рациональности, то есть сегодня риски — не исключение, а норма для современного общества.

В мире, где глобализация и модернизация тесно переплетаются, риски невозможно избежать или изолировать, более того, на фоне этих угроз возникает необходимость в поиске способов управления рисками и их минимизации, что становится одной из важнейших задач, стоящих перед современным социумом.

Концепция «общества риска» Бека предоставляет мощный инструмент для понимания изменений в современном мире, поскольку помогает увидеть, что в условиях непрерывного технологического прогресса, риски становятся частью самой структуры современного общества.

Другим известным теоретиком, исследующим природу риска, был немецкий социолог Никлас Луман, предложивший уникальную и глубокую интерпретацию этого явления в качестве коммуникационного процесса, который невозможно отделить от решений и действий индивидов в обществе [2]. Для Лумана риск не просто вероятность наступления физической угрозы или случайного события; в его трактовке риск становится формализованным понятием, которое связано с принятием решений и их последствиями: Луман утверждает, что отказ от риска, в особенности в современных условиях, означал бы отказ от рациональности, потому что в условиях неопределенности и сложности современного мира любое решение неизбежно связано с рисками.

Луман предлагает различать «риск» и «опасность». На первый взгляд кажущиеся синонимичными, эти понятия все же имеют существенные различия: опасность — это то, чему подвергается человек, когда угрозы исходят от внешних факторов (природные катастрофы, техногенные аварии); риск же в большей степени связан с внутренним процессом принятия решения, когда последствия являются неопределенными, но зависимыми от субъективного выбора человека, при этом каждое принятое решение влечет за собой риск, и даже отказ от принятия решения тоже является риском (например, решение не вмешиваться в проблему или не действовать в определенной ситуации может привести к более серьезным последствиям).

Важным элементом теории Лумана является его концепция «дерева решений», в рамках которой каждый выбор влечет за собой новые решения, порождающие новые риски; этот непрерывный цикл решений и рисков создает сложную сеть взаимосвязанных действий, которые влияют на социальные структуры и поведение людей, поэтому в современном обществе, по мнению Лумана важнейшей задачей становится приоритет авторского (т.е. индивидуально ответственного) принятия решений, что требует учета множества факторов, как социальных, так и культурных, поскольку риск не просто абстрактная теория, а реальная социальная проблема.

В целом, Луман предлагает социологический подход, который рассматривает риск как неотъемлемую часть социальной жизни, при этом он акцентирует внимание на том, что в условиях современности каждое действие и бездействие так или иначе порождает риски, и невозможно найти какую-либо сферу общества, которая хотя бы в минимальной степени была бы избавлена от рисков.

Британский социолог Энтони Гидденс в своих исследованиях подчеркивает важность понимания рисков, присущих современности, и вносит свой вклад в изучение их влияния на общество, рассматривая мир как систему, в структуре которой риски, порожденные человеческой деятельностью, занимают центральное место [3]. По его мысли, одним из главных факторов возрастания рисков является глобализация, потому что она привела к увеличению взаимозависимости событий и процессов, сделав их более многомерными и трудно контролируемыми: теперь вместо локальных угроз, с которыми сталкивались общества в прошлом, современный мир стал ареной всеобщих рисков, затрагивающих всю планету.

С переходом на новый уровень развития технологий и социальной организации, Э. Гидденс выделяет явление «институционализированных сред рисков», суть которого в том, что риски отныне не просто случайные или стихийные явления, а неотъемлемая часть институциональных структур, таких как государственные системы, корпорации и международные организации; другими словами, риски получают нормативную форму и начинают оказывать влияние на жизнедеятельность миллионов (миллиардов) людей.

Как и Ульрих Бек, Гидденс утверждает, что современное общество — это общество, производящее риски, однако он акцентирует внимание на том, что риски, порожденные модернизацией, не ограничиваются только технологическими или экологическими угрозами. Гидденс подчеркивает, что модернизация сама по себе, со всеми ее достижениями, создаёт новые формы уязвимости общества, при которой риски становятся все более интегрированными в повседневную жизнь (вплоть до мировоззренческих угроз, связанных с массовым осознанием бессмысленности человеческого существования в условиях бесконечных изменений и неопределенности).

Рассмотрение риска как культурного и символического феномена, предложенное Мэри Дуглас, позволяет углубить наше понимание того, как различные общества воспринимают угрозы и как эти восприятия влияют на принятие решений [4]. Культурно-символический подход Мэри Дуглас акцентирует внимание на том, что риск нельзя рассматривать без учета культурных и социальных контек-

стов, в которых он возникает, то есть, суть подхода Мэри Дуглас заключается в том, что риск — не объективная угроза, существующая независимо от человека, а конструируемая индивидом ситуация, в которой он находится, иначе говоря, риск всегда зависит от целей, ценностей и интересов человека, а также от его культурных установок. То, как человек воспринимает опасность, во многом определяется тем, какие культурные практики и нормы он усвоил на протяжении своей жизни (например, восприятие экологических рисков или угроз, связанных с технологическими инновациями, будет различаться в зависимости от того, какую роль в сознании индивида играют эти вопросы и какие культурные символы с ними ассоциируются).

Тот же механизм действует и в макромасштабе: разные общества будут по-разному воспринимать и реагировать на одинаковые угрозы (например, в одном обществе риск может восприниматься как вызов, требующий действия, в то время как в другом он будет восприниматься как неизбежная угроза, с которой нужно смириться); важность этих культурных различий заключается в том, что они могут определять, какие именно риски будут восприниматься как наиболее важные, а какие — как менее значимые.

Одной из ключевых идей Мэри Дуглас является то, что ситуация риска всегда связана с переходом индивида за рамки существующей социальной структуры, потому что именно в этот момент человек оказывается в «пограничном состоянии», когда его привычное место в обществе нарушается, и он впервые сталкивается с угрозой, которая может изменить его социальный статус; этот момент «выхода за рамки» не является нейтральным, он сопровождается воздействием опасности, которая может привести к социальной или личностной трансформации. Также важным аспектом теории Дуглас является её акцент на ситуации, при которой индивид оказывается исключённым из социальной структуры. Одной из ключевых идей Мэри Дуглас является то, что ситуация риска всегда связана с переходом индивида за рамки существующей социальной структуры, потому что именно в этот момент человек оказывается в «пограничном состоянии», когда его привычное место в обществе нарушается, и он впервые сталкивается с угрозой, которая может изменить его социальный статус; этот момент «выхода за рамки» не является нейтральным, он сопровождается воздействием опасности, которая может привести к социальной или личностной трансформации. Дуглас также акцентирует внимание на ситуации, когда индивид оказывается исключённым из социальной структуры. В таких условиях человек не может самостоятельно принимать решения, касающиеся будущего — отсутствие социальной интеграции делает его уязвимым перед рисками, и в этом случае, согласно Дуглас, решения за него должны принимать другие, более социально интегрированные индивиды или группы. Это положение актуально в тех ситуациях, когда индивид или группа исключены из социальной жизни, будь то маргинальные слои общества или люди, находящиеся в крайних условиях, таких как бедность или социальная изоляция.

Подход Мэри Дуглас к пониманию риска раскрывает важность социального контекста и культурных установок в восприятии угроз. Он показывает, что риск не является универсальной категорией, а конструируется через призму культурных и социальных норм.

Особого внимания заслуживают исследования, посвящённые психологическим аспектам «общества риска», пионерами которых стали американские психологи Коган и Валлах, обратившиеся в своих работах к личностным особенностям, определяющим склонность к риску (впоследствии это направление стало основой для развития психологии риска и внесло значительный вклад в теорию принятия решений).

Коган и Валлах разработали тест, который позволял количественно оценивать риск, связанный с различными выборами, и показали, что склонность к риску у разных людей может оставаться постоянной, независимо от внешних условий и ситуации, то есть, некоторым людям свойственна склонность к более рискованным решениям, и эта тенденция проявляется независимо от контекста или конкретных обстоятельств [5]. Исследователи пришли к выводу, что существуют личности, которые ведут себя одинаково в разных ситуациях, что делает их поведение более склонным к риску по сравнению с другими людьми, у которых такие склонности менее выражены.

После исследований Когана и Валлаха понятие «риск» стало активно развиваться в психологии, особенно в контексте теории принятия решений. Изначально теория, связанная с риском, была сосредоточена на переработке информации, где решения принимались на основе вычислений и оценки вариантов, однако дальнейшие исследования показали, что принятие решений не ограничивается только логическими расчетами и вычислениями — важную роль в этом процессе начинают играть индивидуальности, пристрастия, склонности, личные мотивации.

Данное открытие обозначило переход от простого анализа информации к более сложному рассмотрению личных факторов, влияющих на выбор. В дальнейшем исследования в этой области показали, что принятие решений в условиях риска — не столько результат анализа данных, сколько результат более глубокой (дорациональной) психологической работы.

Работы Когана и Валлаха стали отправной точкой для более детального осмысления психологического аспекта риска в контексте принятия решений, поскольку их исследования показали, что склонность к риску не является случайностью, а проявляется как устойчивое личностное качество.

Первый тип личности, который выделяют Вилдавски и Дэйк, — это «иерархисты», люди, ориентированные на соблюдение норм и правил, принимающие решения на основе установленных стандартов. Для «иерархистов» характерен конформизм в отношении рисков: они склонны доверять авторитетам и организациям, которые определяют стандарты безопасности. При этом они не склонны к активным действиям, если они не согласованы с высшими инстанциями или противоречат общественным ожиданиям. Словом, их поведение в ситуации риска сводится к следованию установленным порядкам, исключающему возможность хоть как-то на него влиять.

В противоположность «иерархистам» Вилдавски и Дэйк выделяют «эгалитаристов», для которых характерна активная позиция в решении проблем, связанных с рисками. «Эгалитаристы» верят в возможность прямого вмешательства в решение проблемы риска и считают, что с помощью совместных усилий можно снизить угрозы и добиться безопасных условий.

Третий тип, «индивидуалисты», отличается сильным стремлением к саморегуляции и независимости: они не принимают внешних ограничений и стремятся контролировать свои собственные риски. Для них риск — это не только опасность, но и возможность. Другими словами, «индивидуалисты» воспринимают риск как диалектическое сочетание угрозы и выгоды, готовые принимать решения, которые могут привести как к потенциальным потерям, так и к значительным выгодам. При этом их убеждения строятся на том, что личный опыт и собственная ответственность — лучший способ справиться с рисками.

Наконец, «фаталисты» — люди, воспринимающие риск как неизбежную часть судьбы, с которой невозможно бороться, вследствие чего они не видят смысла в попытках контролировать или снижать риски, поскольку считают, что не имеют власти над происходящими событиями. Для «фаталистов» риск является внешним фактором, который не зависит от их действий, такое восприятие делает их пассивными и склонными к бездействию.

Типология Вилдавски и Дэйка помогает понять, как разные социально-психологические установки влияют на реакцию людей на риски. Важно заметить, что эти типы личности не являются статичными и могут изменяться в зависимости от ситуации или внешних факторов: каждый тип личности воспринимает риск через призму своих ценностей и убеждений, что накладывает отпечаток на его действия в ситуациях неопределенности и угроз. Данная классификация служит полезным инструментом для анализа поведения людей в условиях риска и позволяет понять, как социальные и психологические факторы влияют на принятие решений в нестабильных и опасных ситуациях [6].

Концепция «общества риска» вызвала широкий интерес в научных кругах и стала основой для обсуждения новых реалий, с которыми сталкивается современное общество, однако не все исследователи согласны с этой теорией. Одним из наиболее ярких ее критиков является Билл Тёрнер, который выражает принципиальное несогласие с идеей о радикальном изменении природы рисков в современную эпоху [7].

Тёрнер оспаривает представление Бека и Гидденса о том, что модернизация создает новые типы рисков, характерные именно для «общества риска», он утверждает, что риски всегда были имманентной частью человеческой деятельности, а процесс глобализации лишь усиливает их проявление.

Особое внимание Тёрнер уделяет процессу производства богатства, который, по его мнению, является основной причиной возникновения рисков, поскольку риски, возникающие в процессе производства, несут угрозу не только отдельным индивидам, но и всей системе человеческих сообществ. В соответствии с марксистскими принципами, Тёрнер считает, что эти риски являются результатом самого механизма капиталистической экономики, основанной на стремлении к бесконечному росту и накоплению капитала. И именно этот пункт, по его мнению, представляет собой системообразующий фактор возникновения различных угроз для экологии, общества и человеческого существования в целом.

По мысли Тёрнера, с развитием капиталистических систем и усилением индивидуализма в обществе на первый план выходят личные интересы и стремление к самоутверждению, поэтому в усло-

виях «общества риска» каждый человек становится главным агентом, который оценивает риски через призму собственных потребностей и стремлений. И этот новый индивидуализм, в свою очередь, способствует еще большему расслоению общества, поскольку каждый ориентирован на личную выгоду, а не на коллективные интересы.

Позиция Тёрнера предоставляет свежий взгляд на проблему риска в современном обществе: вместо того чтобы рассматривать риски как продукт исключительно модернизации и глобализации, он указывает на их историческую неизбежность и связывает их с основными экономическими процессами, присущими капиталистическим обществам. Важно также, что Тёрнер акцентирует внимание на социальных последствиях этих рисков, которые становятся основой для формирования новых форм индивидуализма и персональных стратегий выживания.

Частичную критику идей У. Бека можно найти в работах российского социолога О.Н. Яницкого, предлагающего свою альтернативную концепцию «общества всеобщего риска», которая строится на анализе существующих социологических понятий [8].

Яницкий проводит сравнительный анализ понятия «риск» с такими ключевыми социологическими категориями, как «кризис», «социальный конфликт» и «аномия», что позволяет ему более точно определить место рисков в социальном контексте.

Кризис, по мнению Яницкого, — это не просто случайное или локальное событие, а результат множества рисков, воздействующих одновременно (при этом кризис может быть вызван не только непосредственно рисками, но и пренебрежением ими, что делает его еще более опасным и всеобъемлющим).

Аналогичным образом, социальный конфликт, возникающий между различными социальными и политическими силами, и отклоняющееся поведение или аномия, которые также связаны с определенными рисками, все же не могут полностью раскрыть сущность риска, поэтому Яницкий предлагает рассматривать риск как самостоятельное явление, которое включает в себя различные виды угроз, присущих социальным, политическим и экономическим процессам.

Риск, таким образом, не сводится к негативным последствиям действий отдельных групп, а представляет собой более комплексное понятие, охватывающее широкий спектр угроз, от которых зависят как отдельные личности, так и целые общества.

Концепция «общества всеобщего риска», предложенная Яницким, ставит на первый план не только осознание рисков как явления, но и ориентацию общества на их предотвращение. По мнению социолога, нормативным идеалом общества, вступившего в эпоху всеобщего риска, является безопасность, а не общественный прогресс, то есть, общество должно ориентироваться не на достижение лучших условий жизни, а на защиту от худших сценариев. Это поворотное изменение фокусирует внимание на управлении рисками как важнейшей социальной задаче: в условиях повышенной неопределенности и глобальных угроз человеку и обществу предстоит научиться защищаться от возможных катастроф, вместо того чтобы надеяться на неизбежный прогресс.

Яницкий утверждает, что понятие «риск» является не просто модным термином, а необходимым инструментом для анализа современного общества, так как в отличие от традиционных социологических понятий, риск затрагивает более широкий спектр социальных взаимодействий, включающих в себя угрозы различного уровня и сегментарной принадлежности (экономика, политика, культура).

Введение в социогуманитарные науки категории риска позволяет лучше понять вызовы, перед которыми стоит общество, а также направить усилия на их преодоление, ориентируясь на безопасность как ключевую ценность текущего положения дел.

Обсуждение

Современное общество всё чаще характеризуется как «общество риска» или даже «общество всеобщего риска», что отражает кардинальные изменения в восприятии и управлении угрозами, с которыми сталкивается человек в условиях глобализации, технологического прогресса и социальных трансформаций.

Концепции У. Бека, Э. Гидденса, Н. Лумана, а также адаптированная к отечественной реальности теория О.Н. Яницкого дают глубокое понимание этого феномена, предлагая не только содержательные интерпретации, но и эффективные инструменты для анализа.

Казахстан, как страна, активно участвующая в процессах модернизации и глобальных преобразований, сталкивается с рядом рисков, аналогичных тем, что обсуждаются в теориях западных социологов: это и риски экологических катастроф (например, последствия Аральской трагедии), и соци-

ально-экономические риски, связанные с урбанизацией, миграцией и трансформацией рынка труда, и политические риски, связанные с недовольством некоторых групп населения (события Кантара). В таком контексте ориентация на безопасность и управление рисками становится одним из важнейших условий устойчивого развития страны.

Бек и Гидденс связывают феномен риска с рефлексивной модернизацией, этапом, на котором общество начинает осознавать непредвиденные последствия собственных технических и социальных решений. Для Казахстана, находящегося на стыке традиционных форм устройства и современных реформ, это особенно актуально. Достаточно вспомнить, что переход к «цифровому Казахстану» несёт в себе не только потенциальные выгоды, но и новые формы цифровых угроз.

Теория Н. Лумана, в свою очередь, предлагает взглянуть на риск как на часть коммуникационной системы общества, что вполне релевантно для Казахстана, как государства с развивающимися институтами гражданского общества, в рамках которых важно выстраивать доверие между населением и институтами власти в условиях неопределённости и нестабильности.

Культурологические и психологические подходы к теории риска демонстрируют, что восприятие опасности глубоко зависит от культурных кодов и индивидуальных стратегий поведения. В казахстанском обществе, которое сочетает в себе элементы постсоветского мышления, исламской традиции и современных западных трендов, формируются уникальные механизмы реагирования на риск.

Таким образом, концепции «общества риска» и «общества всеобщего риска» не только подтверждают важность категории риска в современной гуманитарной науке, но и предоставляют методологическую основу для анализа динамики казахстанского общества. Переход от стремления к прогрессу к приоритету безопасности должен стать ключевой чертой нового этапа социальной эволюции, в которой знание о рисках станет не просто инструментом предостережения, но и фактором, определяющим траекторию ближайшего развития нашего общества.

Переход от стремления к прогрессу к приоритету безопасности — должен стать ключевой чертой нового этапа социальной эволюции, в которой знание о рисках станет не просто инструментом предостережения, но и фактором, определяющим траекторию ближайшего развития нашего общества.

Заключение

Концепция общества риска становится ключевым аналитическим инструментом для осмысления процессов трансформации современного казахстанского социума, поскольку в условиях глобализации, цифровизации и других социальных вызовов риск перестаёт быть исключительной ситуацией, превращаясь в элемент, инкорпорированный в ткань повседневности; элемент, структурирующей поведение индивидов и институтов.

Казахстан, находящийся на перекрестке традиционных и модернизационных ориентиров, демонстрирует особую чувствительность к рискам как внутреннего, так и внешнего происхождения.

Неизбежное нарастание рисков со временем потребует новых подходов в политике, управлении, культуре и образовании, а также формирования риск-компетентного общества, способного адаптироваться к меняющимся условиям.

Осмысление феномена риска через призму идей различных теоретиков позволяет не только глубже понять природу современных трансформаций, но и наметить пути устойчивого и безопасного развития казахстанского общества в будущем.

Благодарности

Статья подготовлена в рамках научного проекта по гранту AP25795571 «Социокультурные факторы трансформации казахстанского общества в контексте глобальных трендов современности» (2025–2027) (Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан).

Литература

- 1 Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 108 с.
- 2 Luhmann N. Der Begriff Risiko / N. Luhmann // Soziologie des Risikos. — Berlin: Walterde Gruyter, 1991. — P. 9–40.

- 3 Giddens A. *Fate, Risk and Security* / A. Giddens // *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. — Cambridge: Polity Press, 1991. — P. 109–143.
- 4 Дуглас М. Чистота и опасность: анализ представлений об оскверненности и табу / М. Дуглас — М.: Канон-Пресс, 2000. — 286 с.
- 5 Корнилова Т.В. Психология риска и принятие решений: учебное пособие для вузов / Т.В. Корнилова. — М.: Аспект-Пресс, 2003. — 286 с.
- 6 Wildavsky A. *Theories of Risk Perception: Who Fears What and Why?* / A. Wildavsky, K. Dake // *Daedalus*, Fall. — 1990. — № 4. — P. 41–60.
- 7 Turner B.S. *Orientalism, postmodernism and globalism* / B.S. Turner. — London and New York, Routledge, 1994. — 244 p.
- 8 Яницкий О.Н. Социология риска: ключевые идеи / О.Н. Яницкий // *Мир России*. — 2003. — Т. 12. № 1. — С. 5–24.

А.К. Муканова, Г.С. Саркулова, Д.Г. Шорманбаева

«Тәуекел қоғамы» қазақстандық қоғамды трансформациялау факторларының бірі ретінде

Мақала «тәуекел қоғамы» феноменін қазақстандық қоғамды трансформациялаудың негізгі факторларының бірі ретінде талдауға арналған. Жаһандану, технологиялық прогресс және экологиялық қауіптер жағдайында тәуекел әлеуметтік өмірдің барлық салаларын — жеке таңдаудан бастап институционалдық саясатқа дейін қамтитын жүйелі сипатқа ие болады. Әр түрлі авторлардың тұжырымдамаларына сүйене отырып, тәуекелді мінез-құлық үлгілеріне, әлеуметтік қатынастардың құрылымына және әлеуметтік дамудың жалпы бағытына әсер ететін әлеуметтік құрылым ретінде түсінудің әртүрлі теориялық тәсілдері қарастырылады. Бұл теорияларды қазақстандық шындыққа, оның ішінде елдің мәдени, саяси және экономикалық ерекшеліктерінің объективі арқылы бейімдеуге ерекше назар аударылады. Қазіргі Қазақстан қауіпсіздік пен қауіптердің алдын алу әлеуметтік саясат пен қоғамдық сананың басым бағдарларына айналатын «жалпыға ортақ тәуекел қоғамы» моделіне барған сайын жақындап келе жатқаны негізделеді. Трансформация нәтижесінде құндылық басымдықтарында, әлеуметтік бейімделу нысандарында және институционалдық реттеу тетіктерінде өзгерістер орын алады. Мақала тұрақсыздық пен белгісіздік дәуірінде қазақстандық қоғамның тұрақты даму шарттары ретінде тәуекелге бағдарланған ойлауды қалыптастыру және әлеуметтік сенімді нығайту қажеттігін атап көрсетеді.

Кілт сөздер: тәуекел қоғамы, қазақстандық қоғам, әлеуметтік трансформация, тәуекел, жаһандану, қауіпсіздік, жаңғырту, индивидуализм.

A.K. Mukanova, G.S. Sarkulova, D.G. Shormanbaeva

“Risk society” as a factor of transformation of the Kazakh society

The article is devoted to the analysis of the phenomenon of “risk society” as one of the key factors in the transformation of Kazakh society. In the context of globalization, technological progress and environmental threats, risk becomes systemic, covering all spheres of public life from individual choice to institutional policy. Based on the concepts of various authors, various theoretical approaches to understanding risk as a social construct influencing behavioral patterns, the structure of social relations and the general orientation of social development are considered. Special attention is paid to the adaptation of these theories to the realities of Kazakhstan, including through the prism of cultural, political and economic characteristics of the country. It is demonstrated that modern Kazakhstan is increasingly approaching the model of a “society of universal risk”, in which security and threat prevention are becoming the dominant guidelines of social policy and public consciousness. As a result of the transformation, there are changes in value priorities, forms of social adaptation, and mechanisms of institutional regulation. The article highlights the need to form risk-based thinking and strengthen social trust as conditions for the sustainable development of Kazakhstani society in an era of instability and uncertainty.

Keywords: risk society, Kazakh society, social transformation, risk; globalization, security, modernization, individualism.

References

- 1 Bek, U. (2000). *Obshchestvo riska. Na puti k drugomu modernu* [Risk society. On the way to another modernity]. Moscow: Progress-Traditsiia [in Russian].

- 2 Luhmann, N. (1991). Der Begriff Risiko [The Concept of Risk]. *Soziologie des Risikos*. Walter de Gruyter — *Sociology of Risk*. Berlin: Walter de Gruyter [in German].
- 3 Giddens, A. (1991). Fate, risk and security. In *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age* (pp. 109–143). Polity Press.
- 4 Douglas, M. (2000). *Chistota i opasnost: analiz predstavlenii ob oskvernennosti i tabu* [Purity and danger: an analysis of concepts of pollution and taboo]. Moscow: Kanon-Press [in Russian].
- 5 Kornilova, T.V. (2003). *Psikhologiya riska i priniatie reshenii: uchebnoe posobie dlia vuzov* [Psychology of risk and decision making: a textbook for universities]. Moscow: Aspect-Press [in Russian].
- 6 Wildavsky, A., & Dake, K. (1990). Theories of risk perception: Who fears what and why? *Daedalus*, 119(4), 41–60.
- 7 Turner, B.S. (1994). *Orientalism, postmodernism and globalism*. London and New York, Routledge.
- 8 Yanitsky, O.N. (2003). Sotsiologiya riska: kliuchevye idei [Sociology of risk: key ideas]. *Mir Rossii — The World of Russia*, 12 (1), 5–24 [in Russian].

Сведения об авторах

Муканова Асель — ст. преподаватель кафедры АНК и СГД, научный сотрудник КазМИРП, Карагандинский технический университет имени А. Сагинова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-0002-2651>

Саркулова Галия — старший преподаватель, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, Уральск, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0003-2042-0902>

Шорманбаева Динара — PhD, зав. кафедрой АНК и СГД, Карагандинский технический университет имени А. Сагинова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0003-2583-0329>

Information about the authors

Mukanova Assel — Senior Lecturer of the Department of Social-Humanitarian Disciplines and Assembly of People of Kazakhstan, Researcher at KazMIRD, Abylka Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0002-2651>

Sarkulova Galiya — Senior Lecturer, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University, Uralsk, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-2042-0902>

Shormanbayeva Dinara — PhD, Head of the Department of Social-Humanitarian Disciplines and Assembly of People of Kazakhstan, Abylka Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-2583-0329>

Г.Ж. Назанова¹, А.М. Кадыралиева^{2*}, Мехмет Топлу³, Г.У. Қуанышова⁴^{1,3,4}М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан;²Хажы Байрам Вели Анкара университеті, Анкара, Түркия(E-mail: goxa.85.85@mail.ru, K.altinai2604@mail.ru, mehmet.toplu@hbu.edu.tr, gulnazusenbaevna@gmail.com)

«Мереке» және «мораль» категориялары арқылы отбасылық рәсімді әлеуметтік-философиялық тұрғыдан түсіну

Мақалада «мереке» және «мораль» категориялары арқылы отбасылық ритуалды әлеуметтік-философиялық тұрғыдан зерделеу қарастырылған. Авторлардың пікірінше, отбасылық ритуалдардың экзистенциалдық, мәдени және әлеуметтік-этикалық мәні бар. Зерттеу барысында олар М. Элиаде, М. Хайдеггер, В. Тернер, Т. Адорно және Д. Кук сияқты ойшылдардың тұжырымдамаларына, сондай-ақ қазақстандық философиялық дәстүр өкілдері — Әбу Насыр әл-Фараби, Абай Құнанбайұлы, М.С. Шайкемелев еңбектеріне сүйене отырып, отбасылық демалыстың екіжақты табиғатын көрсетеді: оның шынайылық пен қамқорлық кеңістігі ретіндегі әлеуетін және коммерциялану мен мәдени конформизм күштеріне бейім осал тұстарын ашады. Жүргізілген талдау негізгі аспектілерді қамтиды: мерекелердің циклдік және лиминалды сипаты, олардың отбасылық және мәдени бірегейлікті қалыптастырудағы рөлі, ортақ уақыт өткізу тәжірибесінің интерсубъективтік өлшемі, сондай-ақ әлеуметтік теңсіздік пен жаһандық дағдарыстардың демалыс құрылымы мен мазмұнына ықпалы. Ерекше мән қазақстандық контекстке беріледі, онда отбасылық мерекелер көшпелі мұра дәстүрімен, «Адам бол» моральдық идеалымен және қамқорлық этикасымен сабақтастырылады. Авторлар отбасылық мерекенің шынайылығы тек тұтынушылықтан қатысуға, сыртқы бейнеден ішкі мәнге қарай басымдық ауысқанда ғана мүмкін болатынын алға тартады. Отбасылық тынығу этикалық қатысудың және мәдени жадтың актісі ретінде ұсынылады, ол жатсынуға қарсы тұрып, ұрпақтар байланысын сақтай алады. Осылайша, ол моральдық кемелденудің тәжірибесі және аристотельдік мағынадағы ізгілікті жүзеге асыру түрінде көрініс табады, мұнда демалыс эвдемония мен адамның адамгершілік тұрғыдан өзін-өзі іске асыруына арналған кеңістікке айналады.

Кілт сөздер: мереке феномені, тынығу, отбасылық кеңістігі, мораль, қарым-қатынас, отбасылық мерекелердің философиялық мәні, әдет-ғұрып, әлеуметтік әділдік, әлеуметтік теңдік, моральдық өлшемдер.

Kipicne

Философиялық тұрғыдан алғанда, отбасылық мерекені күнделікті өмірдің құралдық логикасынан саналы түрде бас тартып, оның орнына ой жүгіртуге, эмоцияға және әлеуетті түрде мәні бар өмір салтына бет бұру деп түсіндіруге болады. Аристотельдік эвдаймония дәстүріне сүйене отырып, отбасылық мерекені адамның гүлденуіне ықпал ету жолдарын ұжымдық іздеу деп түсінуге болады — бұл отбасының әл-ауқатын, бос уақытын және жақсы қарым-қатынастарын сақтауға бағытталған тәжірибе [1].

Экзистенциалистік тұрғыдан, әсіресе Хайдеггер немесе Сартр сияқты ойшылдардың еңбектерінде отбасылық мереке «өзінің» күнделікті жұмысын тоқтатып, өзімен және басқалармен шынайы қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді. Белгілі уақытша құрылымдардан (жұмыс кестелері, орындалу мерзімдері) және кеңістіктік тәртіптерден (үй, жұмыс орны, мектеп) шекаралық аймақты — «уақыттан тыс уақытты» ашады, онда отбасы өзін қайта ойластырып, ішкі қарым-қатынастарды қайта құрылымдауға және ортақ құндылықтар, тілектер мен болашақ жоспарлар туралы ойлануға мүмкіндік береді [2], [3].

Алайда бұл әлеуетті шынайылық сәті көбіне парадоксты болып келеді. Қазіргі заманғы отбасылық демалыс тұтыну мәдениетімен және әлеуметтік күтулермен айқындалады, бұл шынайылық пен коммерциялану арасындағы арақатынасқа байланысты философиялық алаңдаушылық туғызады. Отбасы шынымен бір-бірімен еш делдалсыз шынайы қарым-қатынас жасай ма, әлде «сапалы уақыт өткізу» туралы мәдениеттенген ұғымға ғана сай әрекет ете ме?

Мәдени тұрғыда отбасылық мерекелер бір мезгілде басым құндылықтарды, әлеуметтік рөлдерді және жеке басының түсініктерін жаңғыртып, қайта түсіндіретін рәсімдер ретінде қызмет етеді.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: K.altinai2604@mail.ru

Көптеген қоғамдарда бірге уақыт өткізу қамқорлықты, тұрақтылықты және табысты бейнелейтін отбасылық өмірдің нормативтік аспектісі ретінде қарастырылады. Мереке тек бос уақытты өткізу құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге отбасы бірлігі мен мәдени капиталдың көрінісі ретінде де қызмет етеді.

Зерттеу әдістері

Зерттеліп отырған жұмыс философиялық герменевтика, феноменологиялық талдау және мәдени — антропологиялық интерпретацияны біріктіретін зерттеу. Онда отбасылық мереке әлеуметтік-мәдени және экзистенциялық феномен ретінде қарастырылады. Отбасылық мереке қазіргі заманғы ритуал ретінде сипатталды. Бұл жеке тұлғалар мен қауымдастықтардың құндылықтарға тартылуы, ішкі отбасылық байланыстарды нығайтуға бағытталған мәдени форма. Қазақстан контексті қосымша талдау ұсынады, онда «адам бол» және қамқорлық сияқты ұғымдар отбасылық мерекені құндылықтық-этикалық және философиялық тұрғыда бағалауға интеграцияланады және адамгершілік қасиеттерді тәрбиелеуге және вертикалды тұлғалық бірегейлікті сақтауға бағытталған моральдық тәжірибе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Мәдени-антропологиялық әдісті қолдану отбасылық мерекені лиминалды сипатқа ие ритуал ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, мұнда әдеттегі әлеуметтік рөлдер уақытша тоқтатылады.

Франкфурт мектебіне тән сыни-диалектикалық әдіс отбасылық демалыстың шынайылығы мен коммерциалануы арасындағы қайшылықтарды анықтауға, мәдени индустрияның бос уақыттың формалары мен мазмұнын қалай құрылымдайтынын көрсетуге мүмкіндік береді.

Сондықтан бұл зерттеу герменевтикалық, феноменологиялық, мәдени-антропологиялық және аксиологиялық әдістерді үйлестіру отбасылық мерекені ритуал ретінде кешенді философиялық тұрғыдан түсінуге жол ашады, онда онтологиялық, этикалық және әлеуметтік — мәдени өлшемдер бір-бірімен тоғысады.

Нәтижелері

Виктор Тернер өзінің ритуалдық және лиминалдылық туралы зерттеулерінде ұсынғандай, мерекелер күнделікті өмірдің құрылымдық иерархияларын бұзатын «коммунистастардың» күшті әлеуметтік бірігу сезімі ретінде қызмет ете алады [4]. Ата-аналар мен балалар күш қатынасын қайта қарап, дәстүрлі рөлдерге сын айтып, бір-бірімен тең дәреже серіктес ретінде кездесуі мүмкін. Мұндай уақытша рөл алмасу жақындық пен ортақ болмысты нығайтуға септігін тигізіп, отбасы нарративін — отбасының өздері туралы, неге мән беретіні және бірге қандай кезеңдерден өткені туралы баяндайтын оқиғаларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Алайда отбасылық мерекелердің мәдени мәні әмбебап сипатқа ие емес, өйткені олардың мазмұны мен атқарымдық қызметі әр қоғамның тарихи, әлеуметтік және мәдени контекстімен айқындалады. Оны ұлттық дәстүрлер, таптық құрылымдар, діни әдет-ғұрыптар және тарихи естеліктер қалыптастырады. Мысалы, батыстық контекстерде «мереке» идеясы көбінесе тұтынушының еркіндігімен, таңдауымен және өзін-өзі көрсетуімен байланысты. Басқа қоғамдарда отбасылық мерекелер рухани қажылыққа, кеңейтілген туыстық қатынасқа немесе маусымдық ауыл шаруашылығы қатарына көбірек көңіл бөлуі мүмкін. Осылайша, отбасылық мерекелер уақыт, кеңістік және әлеуметтік қатыстылық туралы кеңірек мәдени идеологиялардың көрінісі ретінде қызмет етеді.

Оның үстіне, «қашып кетуге» ұмтылу көбіне табысқа қатысты мәдени нормалармен және орта таптың ұмтылыстарымен сабақтас келеді. Экзотикалық жағажай демалысы, Еуропа бойынша мәдени тур, тақырыптық саябаққа қажылық — мұның бәрі тәжірибе мен жинақтау арқылы бақытты анықтайтын үлкен тұтыну мәдениетіне қатысуды білдіреді. Осы тұрғыдан алғанда, отбасылық мереке «идеалды отбасы» және қанағаттанарлық өмір сүрудің негізін білдіретіні туралы басым түсініктерді нығайта алады. Мәдени-антропологиялық әдісті қолдану отбасылық мерекені әдеттегі әлеуметтік рөлдер уақытша тоқтатылатын лиминалды сипаттағы салт ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Әлеуметтану тұрғысынан отбасылық демалыстар құрылымдық шындықтармен тығыз байланысты және олармен шектеледі, әсіресе экономикалық жағдайға, еңбек саясатына және ресурстарға қолжетімділікке байланысты. Кімнің демалысты өткізуге уақыты, ақшасы және ұтқырлығы бар? Сапалы отбасылық уақыттың «салтанатын» кім және қандай жағдайларда ала алады?

Көптеген жұмысшы табына жататын отбасылар үшін бірге сапарға шығу мақсатында ұзақ демалыс алу идеясы экономикалық тұрғыдан тиімсіз немесе логистикалық жағынан күрделі болуы

мүмкін. Ақылы демалыс, көлікке қолжетімділік және туристік инфрақұрылым біркелкі бөлінбеген, бұл әлеуметтік тапқа байланысты отбасылық бос уақыт туралы түсініктердің мүлдем әр түрлі болуына алып келеді. Осылайша, отбасылық демалыс — әлеуметтік теңсіздік қайта өндіретін кеңістік те болып табылады және әл-ауқаты жоғары отбасылар әлеуметтік желілер мен ата-аналық дискурстарда жиі идеализацияланатын қарым-қатынастар түрлерін дамытуда көбірек еркіндікке ие.

Сонымен қатар, отбасылық мерекелерді көбінесе қашан және қалай өткізуге болатынын параметрлерін белгілейтін институттық субъектілер — мектептер, туристік агенттіктер, әуе компаниялары және үкіметтер ұйымдастырады және қамтамасыз етеді. Мектеп күнтізбелері ерлі-зайыптылардың көпшілігі үшін «демалыс маусымын» анықтайды, ал визалық режимдер мен шекаралық бақылау отбасылардың қайда саяхаттай алатынын белгілейді. Бұл бюрократиялық құрылымдар жеке тәжірибені реттеуге, отбасылардың не істейтінін ғана емес, сонымен қатар олар не істей алатынын да қалыптастырады.

Отбасылық тынығу көбіне ұсақ-түйек немесе коммерцияланған іс-шара ретінде қабылданғанымен, тереңірек қарастырғанда оның философиялық, мәдени және әлеуметтанулық қырлары айқын көрінеді. Бұл — уақыт қайта ой елегінен өткізілетін, қарым-қатынастар қайта құрылатын және күнделікті өмірден мағына ізделетін кеңістік. Ол демалыс, мәдени танығу не жай ғана бір-бірімен араласу сапары болсын, отбасылық мереке қазіргі заманғы ритуал ретінде қызмет атқарады — бұл арқылы жекелеген адамдар мен қауымдастықтар құндылықтарды талқылайды, байланыстарды нығайтады және жақсы өмір туралы түсініктерді қайталап қалыптастырады.

Отбасылық мерекені осы призмалар арқылы түсіну бізге оның тұтынушылық, теңсіздік немесе жалғандық сияқты шектеулерін сынға алуға ғана емес, сонымен қатар оны экзистенциалдық ой толғауға, этикаға мән беруге және мәдени мағына табуға мүмкіндік беретін кеңістік ретінде бағалауға жол ашады. Осы тұрғыдан алғанда, отбасылық мереке күнделікті өмірден тыс тұрғаны үшін емес, керісінше, оны бірге қалай өткеретінімізді айқындап көрсететіндігі үшін философиялық назарға алайық.

«Неліктен бірге уақыт өткізу отбасы ұғымы үшін маңызды деп есептеледі және бұл уақыт өткізу өз мәні бойынша отбасылық байланысты нығайтама — әлде біз мұны мәдени үміттерге байланысты деп қана қабылдаймыз ба?» деген сұрақ бізді келесі ойларға жетелейді: бірлікке берілетін мән табиғи адами байланыстан, психологиялық қажеттіліктен немесе әлеуметтік қалыптардан туындай ма? Сондай-ақ, тек бірге уақыт өткізу — берік отбасылық қарым-қатынастарды сақтауға жеткілікті ме?

Мерекелер көбінесе күнделікті еңбек пен рутинаның үздіксіздігіндегі жайғана үзіліс — мәдени «сән-салтанат» немесе тұтынушылық ләззат ретінде қабылданады. Дегенмен, философиялық және антропологиялық теория призмасы арқылы мерекелерді адам өмірінің уақытша ағымына символдық тереңдік беретін ритуалдық үзілістер ретінде түсіндіруге болады. Мирча Элиад пен Мартин Хайдеггердің еңбектеріне сүйене отырып, біз мерекелер циклдік, онтологиялық және баяндау генеративті құрылымды камтиды деген қорытындыға келеміз. Олар жеке адамдар мен отбасыларға белгілі бір уақыттық және кеңістіктік қайта бағдарланумен айналысатын шектелген кеңістіктер жасайды — толығымен «тұрмыстық» та, толығымен «сыртқы» да емес [5, 2; 15].

Мерекелердің циклдік табиғатын, экзистенциалдық қайта пайымдаудың онтологиялық қызметін және отбасылық баяндауларды қалыптастырудағы рөлін зерттей отырып, бұл мақала мерекелерді жай ғана демалыс емес, адам тәжірибесіне терең енгізілген мағына тудырушы ритуалдар ретінде түсінуге ғылыми негізделген философиялық тұғыр ұсынады.

Мирча Элиаданың дін мен мифті антропологиялық зерттеулері, атап айтқанда, әсіресе қасиетті және қасиетсіздік (профандық) және мәңгілік оралу мифі саласындағы зерттеулері, қатысушыларды қасиетті уақытпен, әдеттегі хронологиялық реттіліктен асып түсетін уақыт пен байланыстыратын салт-жоралар ретінде түсінуге негіз болады. Элиаде сызықтық және тарихи болып табылатын профандық уақыт пен циклді, қайталанатын және қалпына келетін қасиетті уақытты ажыратады [5; 132].

Элиаданың пікірінше, діни немесе ғұрыптық уақыт оқиғаны еске түсіріп қана қоймай, оны жандандырады. Бұл көзқарас бойынша мереке жай ғана ерікті үзіліс емес, топтың немесе жеке тұлғаның экзистенциалды негізін жаңартатын бастапқы мифтердің немесе өткен тәжірибелердің рекреациясы, бастауға оралу. Отбасылық контексте бұл эмоционалды және символдық мағынаға ие салттық мерекелерде көрінеді. Бұл қайталанатын салт-дәстүрлер отбасыларға уақыт пен дәстүрді басқаруға көмектесетін мифологиялық-тарихи якорь ретінде әрекет етеді.

Қайталау арқылы мерекелер тұлғаны нығайтады. Бұл «қасиетті» немесе бөлек уақытқа циклдік оралу мерекені шындықтан алшақтау емес, күнделікті өмірдің энтропиясы жағдайында мерекелер қатысушыларға өмірдің мәнін қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Осылайша, мерекелер ырғақты бекіту арқылы экзистенциалды бөлшектенуге қарсы тұратын онтологиялық рәсімдерге айналады. Мерекелер қатысушыларға жүйелілік, байланыс және жаңару кеңістігіне кезеңді қайта оралу мүмкіндігін береді.

Элиаде циклдік уақыт туралы мифологиялық және мәдени түсінікті ұсынса, Мартин Хайдеггердің экзистенциалдық феноменологиясы қосымша онтологиялық негізді ұсынады. Хайдеггер «Болмыс пен уақыт» деген еңбегінде адам негізінен уақытша жаратылыс екенін дәлелдейді. Біздің болмысымыз қарапайым сабақтастықпен емес, өткеннің, қазіргінің және болашақтың экзистенциалдық бірлігі арқылы құрылымдалған. Хайдеггер сондай-ақ «мен» режимінде адам шынайы емес күнделікті өмірге — кәдімгі, аландаушылық және әлеуметтік сәйкестік әлеміне түседі деп дәлелдейді [2; 98].

Жұмыс міндеттерінен, әлеуметтік рөлдерден және әдеттегі мінез-құлықтан уақытша алынып тасталған демалыс рефлексияға, қарым-қатынастарды қайта қарауға және өзін-өзі ашуға кеңістік ашуы мүмкін. Тынығу кезінде уақыттың бәсеңдеуі, дәлірек айтсақ, оның қайта конфигурациялануы — тыңдаушыға дүниені функционалдық жұмыстың объективі арқылы емес, медитативті, тұрмыстық режим арқылы қабылдауға мүмкіндік береді.

Хайдеггер болмыстың маңыздылығын кеңістік пен уақыт аясында нақты қатысу арқылы түсіндіреді. Баламалы уақытшылығын ұсынатын мерекелерді өнімділік пен тиімділік талаптарынан тыс, адамның өзін және басқалармен қарым-қатынасын жүзеге асыратын онтологиялық табалдырықтар ретінде қарастыруға болады. Мерекенің салттық жабылуында отбасылық өмірді қарапайым көзқарас тұрғысынан функциялар мен рөлдердің жиынтығы ретінде қарау экзистенциалды қатысуға мүмкіндік береді: адам бір-бірін жұмысшылар, студенттер немесе тәрбиешілер ретінде емес, болмыстың құпиясына қатысушы ретінде көре алады.

Элиаде үшін де, Хайдеггер үшін де мерекелердің циклдік сипаты ерікті емес, олардың салттық тиімділігінің негізі. Қайталау күтуді тудырады, ал күту әрекетке символдық салмақ береді. Отбасында қайталанатын мерекелер ұжымдық жадыны қалыптастыруға және нығайтуға қызмет етеді. «Біз тауда қалай адасып қалдық» немесе «атасының жағада тамақ жасағаны» туралы әңгімелер тек естеліктер ғана емес, сонымен бірге баяндау кезеңдері. Олар отбасының ортақ болмысын ұрпақтан ұрпаққа беретін баяндау түйініне айналады.

Әлеуметтану тұрғысынан бұл құбылыс Поль Рикердің баяндауыш сәйкестік теориясына сәйкес келеді. Рикер сәйкестендіру тұрақты тұлға емес, жеке адамдар мен қауымдастықтар өмір сүрген тәжірибенің эпизодтарын баяндау тұтастығына біріктіру арқылы өздерін түсінетін оқиғаны баяндау процесі екенін дәлелдейді [6]. Мерекелер болашақ баяндау мен ретроспективті рефлексия үшін материал беретін оқиғалар ретінде әрекет етіп, артықшылықты көріністерді ашады.

Тұрақты мерекелер ұрпақтар арасында үйлесімді қарым-қатынас орнатуда маңызды рөл атқарады. Олар балаларды отбасылық әдет-ғұрыптар мен күтулермен таныстырады, құндылықтарды тәжірибе арқылы сіңіруге мүмкіндік береді және уақыт өте келе тұлғаның сабақтастығын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, жыл сайынғы отбасылық сапарларда өскен бала бір күні өз балаларымен бірге сол дәстүрді қайталап, жеке естеліктерін мәдени мұраға айналдыра алады. Мұндай тәжірибе мерекені тек әлеуметтік іс-шара ретінде емес, болмыстың, уақыт пен қатысудың онтологиялық мәнін көрсететін құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Демек, мерекелердің циклдік сипатының ғылыми негіздемесі олардың мнемоникалық құрылымдар ретіндегі рөлінде жатыр. Циркадтық ырғақтар биологиялық үрдістерді қалай реттесе, дәл сол сияқты, мерекелердің циклдік қайталануы әлеуметтік жадты қалыптастырып, өзгермелі мәдени бірегейліктерді тұрақты дәстүрлерде орнықтырады. Бұл оралу рәсімдері тұрақсыз әлемде эмоционалды және онтологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін уақытша үздіксіздіктің елесін және белгілі бір дәрежеде шындықты жасайды.

Фестивальдердің жиі назардан тыс қалатын маңызды аспектісі — олардың толықтай жергілікті немесе толықтай шетелдік емес, кеңістіктік және символдық аймақты құруында жатыр. Мұндай аймақтар қатысушыларға өз мәдениетін тәжірибеде сезінуге, жергілікті дәстүрлермен байланысуға мүмкіндік береді, сонымен қатар сырттан келген элементтермен үйлесімді байланыс орнатады. Фестивальдер тек әлеуметтік немесе көркем іс-шара ғана емес, сонымен қатар қатысушылардың мәдени және онтологиялық мүмкіндігін қалыптастыратын орта ретінде қызмет етеді. Виктор Тернер

мен Арнольд ван Геннептің антропологиялық жұмыстарына сүйене отырып, фестивальдерді кәдімгіден алшақтайтын, қатысушыларды күнделікті өмірден шығарып, әлеуметтік тұтастыққа қайта біріктіруді көздейтін дәстүрлер ретінде қарастыруға болады [7].

Бұл өтпелі кезеңде күнделікті өмірдің әдеттегі құрылымы уақытша тоқтайды. Уақыт басқа тұрғыдан қабылданады, рөлдер уақытша қайта қарастырылады және жаңа ұрпаққа мүмкіндік беріледі. Қонақ үй бөлмесі, жазғы коттедж немесе жалдамалы үй гетеротопияның бір түріне айналады. Фуко терминімен айтсақ — қарапайым өмірдің логикасын көрсететін, бұрмалайтын және қайта анықтайтын кеңістік [8]. Осы кеңістік үй ұғымына да, одан мүлдем бөлек нысанға да толық сәйкес келмейді; ол отбасының өмір сүру мен өзара түсіністіктің әртүрлі үлгілерін тәжірибелік тұрғыда сынайтын әлеуметтік сахна ретінде қызмет етеді. Бұл аралық күй отбасы немесе мәдени тәжірибе үшін бір жағынан жаңғыру мен өзгеруге, екінші жағынан тұрақсыздық пен белгісіздікке жол ашады. Бір жағынан, отбасылар жұмысқа және күнделікті тәртіпке алаңдамаған кезде тереңірек қайта байланыса алады. Екінші жағынан, таныс құрылымның болмауы да жанжалды күшейтеді, айырмашылықтарды көрсетеді немесе отбасы бірлігі туралы түсініктерге қарсы шығуы мүмкін. Мереке экзистенциалды ашылу орнына айналады, яғни қатысушылар үшін жақындық, төзімділікті, әлеуметтік-мәдени бейімделуді сынауға өз мүмкіндігін береді.

Философиялық тұрғыдан қарағанда, мұндай лиминалды кеңістіктер өмірлік маңызды. Мұндай лиминалды кеңістіктерде қатысушылардың әлеуметтік, мәдени және жеке деңгейдегі трансформациясы жүзеге асады. Хайдеггерлік тұрғыдан мереке бұл — болмыстың көрінуі күшейетін алаң, онда қатысушылар өздерінің болмысын тазартуға, өмірлік жолын бағалап, мәнін айқындауға өз үлесін қоса алады [2; 321]. Тұрмыстық саланың шеңберінен шығып, бірақ оған толық кіріктірілмей, отбасы өзін жаңа көзқараспен қарай алатын шексіз мүмкіндіктер кеңістігін табады.

Олардың экзистенциалды әлеуеті мен баяндау тереңдігіне қарамастан, қазіргі мерекелер барған сайын коммерцияланды. Тынығу индустриясы мерекелерді алдын ала әзірленген тәжірибелер, саяхат алгоритмдері және Instagram фоны бар өнімдер ретінде орналастырады. Бұл Адорно мен Дебордтың сындарында бұрыннан бар алаңдаушылықты тудырады, бұл мереке оның ритуалдық күшіне нұқсан келтіретін көрініске, тәжірибе симуляторына айналуға [9].

Шынайлыққа ұмтылу — мерекенің экзистенциалдық және мәдени-философиялық мәнінің өзегін құрайтын құбылыс — қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайда тұтынушылық таңдаудың ерекше формасына айналуға. Бұл құбылыс кеңістік және уақыттық құрылымдардың да трансформациясына әкеледі: дәстүрлі тұрмыстық орта орнына — коммерцияландырылған ойын-сауық, ал қасиетті уақыт орнына — ақпараттық индустрия сүзгілерінен өткен, эстетикалық индустрия контент ұсынылады. Мұндай үрдістерде отбасы институты да символдық қысымға ұшырайды: демалыс пен мерекелік тәжірибені әлеуметтік желілерде көрсету қажеттілігі, тіпті жеке өмірден уақытша шегіну ниеті бар сәттердің өзінде, тұтынушылық логикасын күшейтіп, мерекенің бастапқы сакралды және әлеуметтік бірлік тудырушы мағынасын ығыстырады. Сонымен қатар, экологиялық, саяси және денсаулық дағдарыстары (мысалы, климаттың өзгеруі, пандемия, саяхатқа шектеулер) мерзімдік сенімділік ретінде мерекелер идеясын одан әрі қиындата түсті. Болжалды құрылымдардың бұзылуы біз әдеттегідей қабылдайтын рәсімдердің нәзіктігін және мерекелерді өмірден қашу ретінде емес, оның ең маңызды аспектілеріне: уақытқа, қамқорлыққа, орынға және қатысуға қайта оралу нысаны ретінде қайта қарау қажеттілігі туралы философиялық ойлауға итермелейді.

Мереке — адамзат мәдениетінің әмбебап феномені, ол тек көңіл көтеру немесе демалыс уақыты емес, қоғам мен жеке тұлғаның экзистенциалдық тәжірибесінің маңызды бөлігі. Философиялық тұрғыда мерекені уақыт пен кеңістіктің ерекше құрылымына ие, мәдени мағынамен қаныққан ритуал ретінде қарастыруға болады. Бұл тұрғыдан М. Элиаденің «қасиетті және дүниелік уақыт» концепциясы мен М. Хайдеггердің «болмыс» уақыты идеясы терең түсінік береді. Элиаде мерекені қасиетті уақытқа қайту актісі ретінде қарастырады. Дүниелік уақыт — сызықтық, үздіксіз, қайталанбас; ал қасиетті уақыт — циклдік, ритуал арқылы қайта жаңғыртылатын мәңгілік бастау. Мереке кезінде қоғам осы қасиетті уақытқа «оралып», бастапқы мифтік оқиғаларды символдық тұрғыда қайта бастан кешеді. Бұл — уақыттың бір сәтке «тоқтап», мәндік өлшемге ауысуы болып табылады. Хайдеггердің ойынша, адам (Dasein) күнделікті күйбең тіршілікте болмыстың түпкі мәнін ұмытады. Мереке — осы ұмытылған мәнді қайта еске түсіретін, уақыттық құрылымды қайта бағдарлайтын тәжірибе. Бұл сәтте күнделікті уақыттың «бір қалыптылығы» бұзылып, адам өз болмысының түпкі негізімен қайта байланыс орнатады.

Қазіргі философиялық дискурста жеке адам мен әлеуметтік әлем арасындағы қарым-қатынас басты орынды алады. Эдмунд Гуссерльдің феноменологиясы жеке тұлғаның жеке түрде емес, ортақ тәжірибе арқылы қалай қалыптасатынын зерттеу үшін қуатты негізді ұсынады [10]. Отбасылық өмір бұл процесс ерекше көрінетін бай контекст береді.

Феноменология өмір сүрген тәжірибеден басталады. Абстрактілі теориялаудың орнына ол заттардың сана арқылы қалай қабылданатынына назар аударады. Оның ең маңызды түсініктерінің бірі, әсіресе Гуссерль тарапынан, «мен» басқалардан оқшауланған монада емес, іргелі субъектіаралық болмыс болып табылады [10; 123]. Сәйкестік жеке түрде емес, ортақ тәжірибе арқылы пайда болады.

Гуссерль өзінің «Декарттық медитациясында» объективтілік шарты ретінде субъект аралық концепцияны зерттейді. Менің әлемді қабылдауым басқа адамдар әртүрлі көзқарастардан болса да бір әлемді қабылдайтынын түсіну арқылы қалыптасады. Басқаларды бұл «аналогиялық қабылдау» ортақ тәжірибе арқылы нақтырақ іс-шараларда, отбасылық түскі ас, ортақ мереке немесе тіпті жоғалту жағдайында ұжымдық үнсіздікте көрініс табу мүмкін [11]. Бұл жай ғана бір уақыттағы тәжірибе емес, адамның өзін және басқаларды қалай көретінін қалыптастыратын бірлескен қалыптасқан мағыналар.

Морис Мерло-Понти денені субъектіаралық тәжірибені беру құралы ретінде атап көрсету арқылы бұл тұжырымдаманы кеңейтеді. «Қабылдау феноменологиясы» еңбегінде ол қабылдаудың әрқашан іске асатынын және локализацияланатынын атап өтеді. Ортақ дене әрекеттері — ым-ишара, көзқарас, рәсімдер — тұлғааралық өмірдің негізі [12]. Жанұяларда белгілі бір қимылдарды қайталау (тамақ беру, баланы орау, қайғы кезінде қол ұстасу) белгілі бір мағына қабатын тудырады. Бұл тәжірибелер сырттан таңылған емес, адам өмір сүретін әлемнің бір бөлігіне айналады, оның жеке басының ашылуына негіз болады.

Феноменологиялық тұрғыдан «Мен» жабық эго ретінде емес, басқалардың арасында болмыс ретінде пайда болады. «Мен» сезімі «біз» сезімімен астасып жатыр. Бұл тұрғыда отбасын өзін-өзі анықтауға негіз болатын ортақ тәжірибенің матрицасы ретінде қарастыруға болады. Мысалы, баланың өзін-өзі сезінуі тек ішкі рефлексиялармен ғана емес, сонымен қатар ата-аналармен және бауырлармен бөлісетін тәжірибелер, эмоциялар және әңгімелер желісіне қатысу арқылы қалыптасады.

Дегенмен бұл конституция шиеленіссіз емес. «Менді» қалыптастыратын сол ортақ дүние де оны шектей алады. Осылайша, сәйкестік мүмкін және ол пайда болатын субьектаралық көкжиекпен шектеледі.

Осы субьектаралық матрицаның ішінде іргелі конфликт жиі туындайды: жеке адамның қалауы мен отбасының ұжымдық мақсаттары арасындағы қайшылық. Феноменология сәйкестік қоғамда сіңгенін көрсетсе, экзистенциалдық және психоаналитикалық дәстүрлер қалаудың ерекшелігін — оның әлеуметтік кодтауға қарсылығын атап көрсетеді.

Отбасылық мерекелер жиі бірлік, байланыстың және күнделікті өмірден қашудың қасиетті рәсімдері ретінде ұсынылады. Жарнама мен әлеуметтік желілер мерекелерді табиғи, қуанышты және шынайы тәжірибе ретінде бейнелейді, бұл табысты отбасылық өмірдің белгілері. Бірақ бұл сентименталды қасбеттің артында тереңірек күрделілік жатыр: отбасылық мерекелер қазір өте коммерцияланған және жақындықты, тәжірибе мен естеліктерді сататын капиталистік жүйеге енгізілген. Бір кездері жеке немесе тіпті рухани оқиға болған нәрсе сатып алуға болатын өнімге айналды, оны инстаграмда өзгертілетін сәттер, демалыс пакеттері және кәсіби «отбасылық уақыт» толықтырды.

Бұл талдау отбасылық туризм контекстінде түпнұсқалық пен коммерцияландыру арасындағы шиеленісті зерттейді. Біз Теодор Адорноның сыни теориясына және Дебора Куктың Адорноның коммерцияланған мәдениетке көзқарасын түсіндіруіне сүйене отырып, туризм индустриясы арқылы капитализмнің «отбасылық байланыстарды» қалай тауарға айналдыратынын зерттейміз және мерекені тамашалаудың бір түрі ретінде сынаймыз [13]. Негізгі сұрақ: отбасылық мерекелер эмоциялар мен бірлікті коммерцияландыратын жүйеде шынайы болуы мүмкін бе?

Осы мәселе тек философиялық тұрғыда ғана емес, мәдени өлшемде де маңызды. Социологиялық зерттеулер, тұтынушы психологиясы және бұқаралық ақпарат құралдарын талдау — отбасылардың бос уақыт дискурсы аясында тұтынудың перформативтік циклдеріне қалай тартылатынын түсіндіруге мүмкіндік беретін аналитикалық құралдар ұсынады. Шынайылық ұғымы үдемелі түрде қол жеткізбейтін категорияға айналуға — бұл отбасылардың шынайы еместігінен емес, керісінше, шынайылықты қамтамасыз етеді деп есептелетін әлеуметтік-мәдени құрылымдардың өздері сол шынайылықтың мүмкін болу шарттарын құрылымдық тұрғыдан әлсіретуінен туындайды.

Франкфурт мектебінің негізгі қайраткері Теодор Адорно қазіргі капиталистік мәдениеттің ең өткір сындарының бірін ұсынды. Адорно өзінің «мәдениет индустриясын» талдауында жаппай өндірілетін мәдени тауарлар (музыка, фильм, демалыс) өзін-өзі көрсету құралы ретінде емес, басқару тетіктері ретінде қызмет ететінін дәлелдеді [14]. Олар сәйкестікті тудырады, құрылымдық теңсіздіктен алшақтатады және сыни ойлауды тыныштандырады. Франкфурт мектебіне тән сыни-диалектикалық әдіс отбасылық демалыстың шынайылығы мен коммерциялануы арасындағы қайшылықты анықтауға, мәдени индустрияның бос уақыттың формалары мен мазмұнын қалай құрылымдайтынын көрсетуге мүмкіндік береді.

Адорно үшін капитализм кезіндегі бос уақыт нағыз бос уақыт емес, адамдар еркіндікті имитациялайтын, бірақ тәуелділікті күшейтетін дайын тәжірибелерді тұтынатын псевдо белсенділіктің бір түрі. Бұл, әсіресе, адамдар қашып құтылуға ұмтылатын жүйелерді тыныш жаңғырта отырып, қашу қиялын ұсынатын туризмге қатысты.

Адорно отбасылық демалыстарды осындай жалған айдың тамаша үлгісі ретінде қарастыруы мүмкін. Отбасылар уақыт пен байланыстарды жаңартып жатыр деп сенеді, бірақ шын мәнінде олар өздерінің күнделікті өмірін бұзатын сол капиталистік логиканы қолдайтын коммерциялық рәсімге қатысады.

Д. Кук мәдениет индустриясы «жалған қажеттіліктерді» қалай қанағаттандыратынына назар аударып, Адорноның жұмысын кеңейтеді. Бұл табиғи болып көрінетін, бірақ жарнама, әлеуметтік қысым және нарықтық айла-шарғы арқылы қалыптасатын тұтыну мәдениетінен туындаған тілектер. «Табиғаттағы Адорно» кітабында Кук тәжірибелердің, тіпті экотуризм сияқты табиғатқа байланысты тәжірибелердің де барған сайын еліктеп, стильденіп, шынайы байланыс мүмкіндігін жоққа шығаратынын зерттейді.

Қазіргі заманғы отбасылық демалыстар, Куктың логикасы бойынша, жасанды. «Демалыс тәжірибесі» сатылып қана қоймайды, сонымен қатар сценарий жазылады: ойын-сауық саябақтарындағы әзілдер, жағажайдағы күннің батуы, круиздерде туған күніне арналған тосын кештер [15]. Бұл тәжірибелер Гай Дебордтың әлеуметтік өмірде бейнелер, спектакльдер және симуляциялар басым болатын «Көрініс қоғамы» тұжырымдамасынан алынған спектакль нысандарына айналады [16].

Бұл жүйенің құрсауында қалған отбасылар жиі сезім мен қоғам белгілеген сезімдерді ажыратуда қиындықтарға тап болады. Баланың диснейлендтегі қуанышы шынайы болуы мүмкін, бірақ ол сондай-ақ осы қуанышты тудыру және ақша табу үшін жасалған мұқият жобаланған ортамен қоршалған. Мұндай ортада мереке өздігінен дамып, тіпті стихиялық күтпеген әлеуметтік және мәдени өнімге айналады.

Түпнұсқалық философиялық концепция ретінде адамның шынайы болмысына, құндылықтарына және қалауына сәйкес әрекет етуді білдіреді. Хайдеггер шынайылықты әлеуметтік сәйкестікке жүгінбей-ақ өзінің болмысымен шын жүректен бетпе-бет келу қабілеті ретінде анықтайды. Тейлор, бұрын атап өткендей, шынайылықты өзін-өзі тануға және ішкі шындықтарға адалдыққа негізделген моральдық идеал ретінде қарастырады.

Отбасылық тынығу аясында шынайы болуы үшін қатысушылар туристік индустрия ұсынатын дайын сценарийлерге сүйенбестен, шынайы тілектер мен өзін-өзі көрсету арқылы әлеуметтік және мәдени қатынастарға қатысып, өзінің болмыстық және ритуалды тәжірибесін жүзеге асырады. Мәселе отбасылар белгілі бір іс-әрекеттер (мысалы, тропикте демалу, сәнді курорттарда демалу, Instagram фотосуреттерін түсіру) олардың құндылықтарына немесе қажеттіліктеріне сәйкес келетін-келмейтінін сыни тұрғыда қарастырмай-ақ, мәні бар деген сенімге ие болған кезде туындайды.

Психологиялық тұрғыдан алғанда, шынайылық әл-ауқатпен, өзін-өзі қабылдаумен және қарым-қатынастың жақындығымен байланысты. Ішкі ынталандырылған әрекеттермен айналысатын отбасылар — сыртқы қысымнан гөрі ішкі құндылықтарға негізделген — қанағаттану деңгейі жоғары және берік байланыстар туралы хабарлайды. Бұл бос уақыт ашық қарым-қатынасқа, ортақ тәжірибеге және өзара түсіністікке ықпал еткенде шынайы болуы мүмкін деген идеяны қолдайды.

Шынайылық сыртқы жағдаймен ғана емес, қарым-қатынастың динамикасымен байланысты. Отбасы мүшелері өздерін көріп, естіп тұрғанын сезетін қарапайым тәсіл, яғни күтілген нәтижелері мен сыртқы әсерлерге бағытталған сәнді демалыстан әлдеқайда шынайы болуын мүмкін.

Философиялық тұрғыдан біз бос уақыт тек тұтыну арқылы ғана мәнге ие болады деген дәстүрлі көзқарасты қайта қарастыруымыз керек. Аристотель мен Бертран Расселдің бұрынғы талдауларында талқыланды, нағыз бос уақыт ойлау, әлеуметтену және өзін-өзі жетілдіру. Егер отбасылық бос

уақыт осы құндылықтарды бейнелейтін болса, ол жақындықты коммерцияландыруды тоқтатуы керек.

Осы мақсатқа жету үшін біз уақытты ұйымдастыру, отбасымен және жұмыспен қарым-қатынас жасау тәсілдерін қайта ойластыруымыз қажет болуы мүмкін. Экстравагантты мерекелерге деген қажеттілік көбінесе эмоционалды күйзеліс, шамадан тыс шаршау және күнделікті қарым-қатынастың болмауына жауап ретінде туындайды. Күнделікті өмірде тепе-теңдікті қамтамасыз ететін мәдениет «мінсіз» мерекеге деген қажеттілікті азайтуы мүмкін.

Қазіргі туризмнің қоршаған ортаға әсері туралы этикалық алаңдаушылықтар да бар. Әуе саяхаты, круиздік кемелер және курорттардың дамуы климаттың өзгеруіне айтарлықтай үлес қосады және жиі жергілікті қауымдастықты ығыстырады. Нағыз отбасылық мереке қоршаған ортаны пайдалану немесе нашарлату негізінде құрыла алмайды. Отбасылар бос уақыттағы демалысында жергілікті көрнекті орындарға экскурсияларды немесе кеңірек этикалық мідеттемелерге сәйкес келетін мағыналы еріктілік тәжірибесін тандай алады. Мұндай тәсілдер тек сыртқы көрнекілікке емес, мәнге субстанцияға назар аударады.

Туризм арқылы отбасылық байланыстарды коммерцияландыру қазіргі өмірде елеулі шиеленіс тудырады. Бір жағынан, отбасылар шынайы қарым-қатынастарды, қуаныш пен бос уақытты іздейді. Екінші жағынан, туризм индустриясы бұл тәжірибелерді жинақтайды және сатады, оларды тұтынуға арналған көрініске айналдырады. Адорно мен Дебора Кук бұл құбылысты нанымды түрде сынап, тіпті бос уақыттың сәйкестік пен жалған қажеттілік құралына айналатынын көрсетті. Дегенмен, түпнұсқалық толығымен жоғалған жоқ. Бұл мүмкін, бірақ тек сыни қабылдау, қасақана қарсылық және нарықтық үрдістерге қарағанда тереңірек жатқан құндылықтарды қалпына келтіру арқылы әлеуметтік және мәдени байланыстар жаңарады. Отбасылық мерекелер, егер олар алгоритмдерге, жарнамаға немесе мәртебеге ұмтылуға емес, өзара түсіністікке, этикалық рефлексияға және ортақ мағынаға негізделген болса, шынайы болуы мүмкін.

Бос уақытты көрініске айналдыру үшін біз адами қарым-қатынастың негіздеріне оралуымыз керек: уақыт, қатысу, адалдық және қамқорлық. Бұл кеңістікте, тіпті гипер-коммерциялық әлемде де түпнұсқалықты табуға болады.

Пікірталас

Төменде атақты қазақ ғұламалары мен философтарының еңбектерінде кездесетін тақырыптар мен концепцияларға негізделген отбасылық мерекелердің философиялық негізделген талдауы берілген. Батыстық философиялық дәстүрлерге қарағанда кең таралмағанымен, қазақтың философиялық дәстүрлері көшпелілер мұрасына, қауымдық құндылықтарға, дәстүр мен заманауи тепе-теңдікке негізделген бай перспективалар ұсынады.

Көптеген мәдениеттердегі отбасылық мерекелер жеке қанағаттандыру мен ұжымдық жады арасындағы дәнекер ретінде қызмет етеді. Философиялық дәстүрлерге көшпелілер мұрасы, ислам этикасы және кеңестік заманның әсері мол. Қазақстанда отбасылық мереке жай ғана ойын-сауық шарасы емес; бұл сабақтастықтың, байланыстың және моральдық негіздеудің символдық әрекеті. Бұл талдау қазақтың ойшылдары Әл-Фараби, Абай Құнанбаев сынды ой-пікірлеріне сүйене отырып, отбасылық демалыстың қазақ ой-пікірінде философиялық рөл атқаратынын түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақтың философиялық дүниетанымы жеке және ұжымдық өмірдің үйлесімділігін, өзін-өзі адамгершілік жағынан жетілдіруді, салт-дәстүрдің мәңгілік құндылығын атап көрсетеді. Отбасылық мерекелерді осы призмалар арқылы қарастыра отырып, біз оларды тек релаксация сәттері ретінде ғана емес, сонымен қатар этикалық нормаларды, мәдени өзін-өзі бекітуді және экзистенциалды бағытты қалыптастыру тәжірибесі ретінде қарастыра аламыз.

Қазақ мәдениеті ежелден көшпелі өмір салтын қалыптастырды, онда кеңістіктегі қозғалыс бөтендік емес, табиғатпен, ата-бабалармен, жалпы ауылмен (ауылмен немесе қауыммен) байланысты. Бұл тұрғыда саяхат пен жиынды бір-бірінен ажыратуға болмайды. Саяхат көбінесе шаңырақ пен ғарыштық тәртіптің символы болып табылатын шаңырақпен аяқталады.

Отбасылық мерекелер, әсіресе ата-баба еліне оралу немесе туған-туысқа бару осы дәстүрді қайталайды. Олар философ М.С. Шайкемелев «тік тұлғаға қайта оралу» деп атағанын — өз тамырымен, тарихымен және шығу тегіне қайта қосылуды бейнелейді [17]. Бұл вертикалдылық қазіргі туризмнің көлденең, тұтынушылық үлгісіне қарама-қайшы келеді. Қазақ философиясында мән жаңалықта емес, беру мен есте сақтауда.

Наурыз мейрамы (қазақтың жаңа жылы) немесе жайлауға (таулы жайлауларға) жазғы сапарлар — ұрпақтар арасындағы терең символизмді қамтитын әлеуметтік рәсімдер. Бұл сәттер бос уақытты әлеуметтік әлемнен бөлу емес, оған тереңірек ену болып табылатын дүниетанымды көрсетеді. Қазақ жағдайында отбасылық мерекелер осылайша туыстық пен мәдени жадты бекітетін адамгершілік әрекеттер ретінде қарастырылады.

Қазақстанның халық ойшылы, ақыны Абай Құнанбаев (1845-1904) адамның өзін-өзі тану, адамгершілік жауапкершілік, жан-дүниені дамытудың маңыздылығын ерекше атап өткен (жан). Абай өзінің «Қара сөздер» кітабында отбасымен өткізетін уақыттың маңыздылығын, күнделікті өмірде кездесетін адамгершілікке тәрбиелеуді атап көрсетеді [18].

Абайдың «адам бол» концепциясы қазақ отбасы өмірінің адамгершілік өлшемін түсінуде өзекті. Ол тек биологиялық болмысты ғана емес, сонымен қатар білім, ізгілік, басқаларға қамқорлық жасау арқылы тұлға болып қалыптасуды білдіреді. Бұл тұрғыда отбасылық мерекені адам болудың орны ретінде қарастыруға болады — этикалық құндылықтар ортақ іс-шаралар, әңгімелер, үлкендерге құрмет және мәдени байланыс арқылы өмірге әкелетін кеңістік.

Туризм арқылы жеке тұлғаның өзін-өзі тануына жиі мән беретін батыстық үлгілерден айырмашылығы, Абайдың тұжырымдамасы тұлғаның шынайы дамуы мен өсуі тек отбасылық, мәдени және жергілікті контексте қалыптасқан қарым-қатынас арқылы жүзеге асады деп есептейді. Мерекелер қоғамда жақсы адам болу дегенді білдіретін педагогикалық және рухани жағдайларға айналады.

Әл-Фараби (872-950) ерте ислам әлемінде дүниеге келгенімен, қазақтың философиялық мұрасындағы іргелі тұлға. Ол өзінің «Қайырымды қала» еңбегінде ақылға, үйлесімділікке және адамгершілік мақсатқа негізделген қоғам үлгісін сипаттайды. Әл-Фараби бос уақыттың өзінен гөрі саяси және этикалық теорияға көбірек көңіл бөлгенімен, оның көзқарасы демалыс пен мереке сән-салтанат емес, тәртіпті өмірдің құрамдас бөлігі екенін білдіреді [19].

Әл-Фарабидің ізгі қоғамында уақыт тек еңбек пен басқаруға ғана емес, сонымен қатар сұлулық пен этикалық қарым-қатынасқа да бөлінеді. Отбасылық мерекелер осы тұрғыдан азаматтық қызметті атқарады: ынтымақтастық, өзара қамқорлық, ризашылық сияқты ізгі қасиеттерді нығайтады. Әл-Фарабидің пікірінше, жандағы үйлесімділік қоғамдағы үйлесімділікті көрсетеді. Бірге уақыт өткізетін, бір-бірінің ортасында демалатын отбасы қоғамның жалпы моральдық денсаулығына ықпал етеді.

Бұл батыстық сыни теорияның тақырыптарымен үндес, бірақ ерекше екпінмен: қазақ контекстінде жоғалту тек шынайылық емес, сонымен бірге мәдени сабақтастықты сақтауға да бағытталған құбылыс ретінде қарастырады. Бір кездері мәдени жадтың тірі дәстүрі болған отбасылық мереке тамырсыз көрініске айналу қаупі бар. Философиялық тәжірибе отбасыларға қазіргі тәжірибені қабылдау мен негізгі құндылықтарды сақтау арасында бағдарлауға көмектесуі керек.

Қорытынды

Қазақ мәдениетінің философиялық дискурсына қосқан елеулі үлестерінің бірі — қамқорлық ұғымы. Отбасылық өмірде қамқорлық бұл үлкенді сыйлау, ұрпақтар арасындағы туыстық қарым-қатынасты сақтаудан көрінеді.

Отбасылық мерекелер, «қамқорлық» көзқарасы тұрғысынан келгенде, тұтынушылық іс-шарадан гөрі моральдық тәжірибеге айналады. Олар тек физикалық емес, эмоционалды және рухани күтімге уақыт береді. Бірге тамақ дайындау, ата-бабалардың бейіттеріне бару және құрмет көрсету, отбасылық әңгімелерді айту — осы әрекеттердің барлығы қамқорлық дерексіз емес, бейнеленген ортақ әлемді қалыптастырады.

Күнделікті өмір жиі жылдам қарқынмен жүретін және урбанизацияның кесірінен бөлінетін қоғамда отбасылық мерекелер үзіліс сәтіне — Хайдеггердің мағынасында философиялық үзіліске — қатысу мен назар аударуға қарсы тұру формасына айналуы мүмкін. Сонымен, герменевтикалық, феноменологиялық, мәдени-антропологиялық және аксиологиялық әдістердің үйлесімі отбасылық мерекенің онтологиялық, этикалық және әлеуметтік-мәдени өлшемдері тоғысқан ритуал ретінде жан-жақты философиялық түсінігін береді.

Отбасылық демалыс өз табиғатында жай ғана демалыс немесе көңіл көтеру кезеңдерінен әлдеқайда терең ұғымды білдіреді — бұл байланыс, өзін-өзі қалпына келтіру, өмірлік мәнді сезіну, іздеу жолындағы қазіргі заманғы ритуалдар. Шаршаудан, цифрлық алаңдаушылықтан және тауарға айналған эмоциялардан бөлшектенген әлемде отбасылық демалыс уақытша панаға, рөлдерді қайта

карастыруға және байланыстарды нығайтуға мүмкіндік беретін шектеулі кеңістікке айналады. Отбасылар мұндай сапарларға тек күнделікті күйбең тіршіліктен қашу үшін емес, өз бойларынан және бір-бірінен маңызды бір нәрсені табу немесе қалпына келтіру үшін де шығады.

Алайда, бұл талдау көрсеткендей, шынайылық уәдесі коммерцияландырудың қуатты күштері тарапынан жиі күмән тудырады. Туризм индустриясы жай ғана бағыттарды емес, жақындық, бақыт және даралық идеалдарын насихаттайды. Адорно мен Деборы Куктың сыни көзқарастарына сүйене отырып, біз «мерекелік әсерлердің» жиі спектакльге, еліктеуге және тұтынушыларды бақылау жүйесіне айналатынын көреміз.

Дегенмен, бәрі толықтай жоғалған жоқ; кейбір құндылықтар, тәжірибелер және мәдени сабақтастық әлі де сақталған. Бұл күрделі кеңістікте отбасылық демалысты философиялық қамқорлық тәжірибесіне айналдыру мүмкіндігі бар. Отбасылық демалысты философиялық іс-әрекет ретінде қайта пайымдау — оның мақсатын тұтынудан қатысуға, көріністен ой жүгіртуге көшіру деген сөз. Шынайылық (аутентичность) біз не сатып алатынымызда емес, бір-бірімізге қалай қарайтынымызда жатыр. Отбасылық мерекелер адам өміріндегі тек бос уақытты өткізу құралы емес, болмыстық мәнді қалпына келтіретін, әлеуметтік-мәдени сабақтастықты сақтайтын күрделі ритуал мен бейнеленген ортақ әлемді қалыптастырады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Аристотель. Политика / Аристотель; пер. с древнегреч. А.Д. Гладкова; вступ. ст. и коммент. С.Л. Утченко. — М.: Мысль, 1997. — 445 с.
- 2 Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер; пер. с нем. В.В. Биbihина. — М., 1997. — 486 с.
- 3 Сартр Ж. -П. Экзистенциализм — это гуманизм / Ж. -П. Сартр // Сумерки богов. — М., 1989. — 398с.
- 4 Тернер В. Символ и ритуал / В. Тернер. — М.: Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 1983. — 277 с.
- 5 Элиаде М. Избранные сочинения: Миф о вечном возвращении; Образы и символы; Священное и мирское / М. Элиаде; пер. с фр. — М.: Ладомир, 2000. — 414 с.
- 6 Рикер П. Я — сам как другой / П. Рикер. — М.: Издательство гуманитарной литературы, 2008. — 416 с.
- 7 А. ван Геннеп. Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов / А. ван Геннеп; пер. с фр. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. — 198 с.
- 8 Фуко М. Другие пространства / М. Фуко // Интеллектуалы и власть: избранные политические статьи, выступления и интервью. — М.: Праксис, 2006. — Ч. 3. — С. 191–204.
- 9 Адорно Т.В. Эстетическая теория / Т.В. Адорно; пер. с нем. А.В. Дранова. — М.: Республика, 2001. — 543 с.
- 10 Гуссерль Э. Идея феноменологии / Э. Гуссерль. — М.: Гуманитарная Академия, 2008. — 127 с.
- 11 Гуссерль Э. Картезианские размышления / Э. Гуссерль. — М.: Наука, 2006. — 270 с.
- 12 Мерло-Понти М. Феноменология восприятия / М. Мерло-Понти. — СПб.: Ювента, 1999. — 608 с.
- 13 Cook D. Adorno, Habermas, and the Search for a Rational Society / D. Cook. — London: Routledge, 2004. — 208 p.
- 14 Адорно Т.В. Диалектика просвещения: философские фрагменты / Т.В. Адорно, М. Хоркхаймер; пер. с нем. С.А. Никулина; общ. ред. Б.П. Бызова. — М.: Республика, 1997. — 272 с.
- 15 Cook D. Adorno on Nature / D. Cook. — Durham: Acumen Publishing, 2011. — 208 p.
- 16 Дебор Г. Общество спектакля / Г. Дебор; пер. с фр. С. Зенкина. — М.: Логос, 2000. — 160 с.
- 17 Шайкемелев М.С. Казахская идентичность в контексте модернизации общества / М.С. Шайкемелев. — Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2020. — 230 с.
- 18 Құнанбайұлы Абай. Қара сөздер / Абай Құнанбайұлы. — Алматы: Жазушы, 2010. — 176 б.
- 19 Әл-Фараби. Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат / Әл-Фараби; ауд. А. Дәулетов. — Алматы: Ғылым, 1991. — 144 б.

Г.Ж. Назанова, А.М. Кадыралиева, Мехмет Топлу, Г.У. Куанышова

Социально-философское осмысление семейного ритуала через категории «праздник» и «мораль»

Статья представляет собой социально-философское исследование семейного ритуала через призму категорий «праздник» и «мораль». По мнению авторов, семейные ритуалы обладают экзистенциальным,

культурным и социально-этическим значением. В исследовании используются концепции М. Элиаде, М. Хайдеггера, В. Тернера, Т. Адорно и Д. Кука, а также идеи казахстанской философской традиции — Аль-Фараби, Абая Кунанбаева, М. С. Шайкемелева. Это позволяет показать двойственную природу семейного досуга: его потенциал как пространства подлинности и заботы, с одной стороны, и его уязвимость перед силами коммерциализации и культурного конформизма — с другой. Проведенный анализ охватывает ключевые аспекты: цикличность и лиминальность праздников, их роль в формировании семейной и культурной идентичности, интерсубъективное измерение совместного времени, а также влияние социального неравенства и глобальных кризисов на структуру и содержание отдыха. Важное место занимает казахстанский контекст, где семейные праздники связываются с традициями кочевого наследия, моральным идеалом «адам бол» и этикой заботы. Авторы утверждают, что подлинность семейного праздника возможна лишь при смещении акцента с потребления на присутствие, с внешних образов на внутренний смысл. Семейный отдых представлен как акт этического присутствия и культурной памяти, способный противостоять отчуждению и сохранить связь поколений. Тем самым он выступает практикой морального совершенствования и воплощением добродетели в аристотелевском смысле, где досуг становится пространством для эвдемонии и нравственной самореализации человека.

Ключевые слова: феномен праздника, права на отдых, семейное пространство, мораль, общение, философский смысл семейного отдыха, обычаи и традиции, социальная справедливость, социальное равенство, моральные нормы.

G.Zh. Nazanova, A.M. Kadyraliyeva, Mehmet Toplu, G.U. Kuanyshova

A Socio-Philosophical Analysis of the The Family Ritual through the Categories of “Holiday” and “Morality”

The article is a socio-philosophical study of family ritual through the categories of “holiday” and “morality”. According to the authors, family rituals have existential, cultural and socio-ethical significance. The authors rely on the concepts of M. Eliade, M. Heidegger, W. Turner, T. Adorno and D. Cook, as well as the Kazakh philosophical tradition of Al-Farabi, A. Kunanbayev, M.S. Shaikemelev, to show the dual nature of family leisure: its potential as a space of authenticity and care, and its vulnerability to the forces of commercialization and cultural conformism. The analysis covers key aspects: the cyclicity and liminality of holidays, their role in the formation of family and cultural identity, the intersubjective dimension of shared time, as well as the influence of social inequality and global crises on the structure and content of leisure. An important place is occupied by the Kazakh context, where family holidays are associated with the traditions of nomadic heritage, the moral ideal of “adam bol” and the ethics of care. The authors argue that the authenticity of a family holiday is possible only with a shift in emphasis from consumption to presence, from external images to internal meaning. Family recreation is presented as an act of ethical presence and cultural memory, capable of resisting alienation and preserving the connection between generations. Thus, it acts as a practice of moral improvement and the embodiment of virtue in the Aristotelian sense, where leisure becomes a space for eudaimonia and moral self-realization of a person.

Keywords: The phenomenon of celebration, the right to rest, family space, morality, communication, the philosophical significance of family celebrations, tradition and rituals, social justice, social equality, moral values.

References:

- 1 Aristotle. (1997). *Politika* [Politics]. (A.D. Gladkov, Trans.). (S. L. Utchenko, Intro. & Comment.). Moscow: Mysl [in Russian].
- 2 Heidegger, M. (1997). *Bytiei vremia* [Being and Time]. (V.V. Bibikhin, Trans). Moscow [in Russian].
- 3 Sartre, J. -P. (1989). *Ekzistentsializm — eto gumanizm* [Existentialism is a Humanism]. *Sumerki bogov — Twilight of the Gods*. Moscow [in Russian].
- 4 Turner, V. (1983). *Simvoli ritual* [Symbol and Ritual]. Moscow: Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury izd-va «Nauka» [in Russian].
- 5 Eliade, M. (2000). *Izbrannye sochineniia: Mif o vechnom vozvrashchenii; Obrazy i simvol; Sviashchennoe i mirskoe* [Selected Works: The Myth of the Eternal Return; Images and Symbols; The Sacred and the Profane]. Moscow: Ladimir [in Russian].
- 6 Ricoeur, P. (2008). *Ya-sam kak drugoi* [Oneself as Another]. Moscow: Izdatelstvo gumanitarnoi literatury [in Russian].
- 7 A. van. Gennep (n.d.). (1999). *Obriady perekhoda: Sistematischeskoe izuchenie obriadov* [The Rites of Passage: A Systematic Study of Rituals]. (Trans. from French). Moscow: Izdatelskaia firma «Vostochnaia literatura» RAN [in Russian].
- 8 Foucault, M. (2006). *Drugie prostranstva* [Of Other Spaces]. *Intellektualy i vlast: Izbrannye politicheskie stati, vystupleniia i interviu — Intellectuals and power: selected political articles, speeches and interviews*. (Vols.1-3). Moscow: Praksis [in Russian].
- 9 Adorno, T.V. (2001). *Esteticheskaia teoriia* [Aesthetic Theory]. (A.V. Dranov, Trans). Moscow: Respublika [in Russian].

- 10 Husserl, E. (2008). *Ideia fenomenologii* [The Idea of Phenomenology]. Moscow: Gumanitarnaia Akademiia [in Russian].
- 11 Husserl, E. (2006). *Kartesianskie razmyshleniia* [Cartesian Meditations]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 12 Merleau-Ponty, M. (1999). *Fenomenologiya vospriiatiia* [Phenomenology of Perception]. Saint Petersburg: Iuventa [in Russian].
- 13 Cook, D. (2004). *Adorno, Habermas, and the Search for a Rational Society*. Routledge.
- 14 Adorno, T. V. & Horkheimer, M. (1997). *Dialektika prosveshcheniia: Filosofskie fragmenty* [Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments]. (Trans. from German). (S.A. Nikulin, Trans). B.P. Byzov (Ed.). Moscow: Respublika [in Russian].
- 15 Cook, D. (2011). *Adorno on Nature*. Acumen Publishing.
- 16 Debord, G. (2000). *Obshchestvo spektaklia* [The Society of the Spectacle]. (Trans. from French). (S. Zenkin, Trans). Moscow: Logos [in Russian].
- 17 Shaikemelev, M. S. (2020). *Kazakhskaiia identichnost v kontekste modernizatsii obshchestva* [Kazakh Identity in the Context of Social Modernization]. Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniia KN MON RK [in Russian].
- 18 Kunanbaiuly, Abai. (2010). *Qara sozder* [Black words]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 19 Al-Farabi. (1991). *Izgi qala turghyndarynyng kozqarastary turaly traktat* [The Views of the Citizens of the Virtuous City]. (A. Dauletov, Trans). Almaty: Gylym [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Назанова Гауһар — PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0003-0102-678X>

Қадыралиева Алтынай — PhD, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің мәдени және әлеуметтік жұмыс кафедрасының меңгерушісі, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-3854-3583>

Мехмет Топлу — профессор, Хажы Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия; <https://orcid.org/0000-0002-17779829>

Қуанышова Гүлназ — магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0005-4090>

Information about the authors

Nazanova Gaukhar — PhD Doctoral Student, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-0102-678X>

Kadyraliyeva Altynay — PhD, Head of Cultural and Social Activity Department, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-3854-3583>

Mehmet Toplu — Prof. Dr, Haci Bayram Veli University, Ankara, Turkey, <https://orcid.org/0000-0002-17779829>

Kuanyshova Gulnaz — Magister, Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0005-4090>

A.R. Özkan*, Z.Ü. Bakiler Tunçay

Ankara University, Ankara, Türkiye

(E-mail: ozkanarafet@gmail.com; z.bakiler@gmail.com)

Conservatism's Paradox: How Popular Culture Transforms the Identity of Conservative Women

This article investigates the paradox of conservative chic, whereby popular culture mediates the (re)construction of the self of religious women, specifically as practitioners of modest fashion in Turkey. Borrowing from ethnocultural and feminist literatures, it explores the impact of veiling, virtual communication and world fashion on the self and social roles of both devout women. The analysis emphasizes the contradiction faced by the Muslim community between upholding traditional religious values and the pursuit of contemporary aesthetic ideals, manifested in the emergence of hijab fashion and influencer culture. Articulating Turkish practices in relation to the global modest fashion phenomenon, the thesis elucidates how the culture of consumption and digital systems serve women's empowerment and their commoditisation. It maintains that religious women negotiate this paradox by blending tradition with modernity, but are in fact caught between secular and conservative censures. This research suggests how cultural authenticity can be preserved despite globalization.

Keywords: Conservative Chic, Hijab fashion, Popular Culture, Religious identity, Modest fashion, Social media, Gender relations, Consumption Culture.

Introduction

There is a remarkable contradiction in the notion of “conservative chic” in Turkey, which recognizes how religiously observant Muslim women mix an emphasis on religious modesty with modernity and fashionable forms of veiling [1]. This is a popular culture-driven phenomenon that redefines religious identity, particularly for women who use the hijab (hijab). The hijab fashion industry, has grown enormously with hijab fashion brands, social media influencers and an international market for modest fashion, has changed the way these women present themselves and are perceived by society [2]. Yet, this change is refracted through the struggle of spiritual beliefs to negotiate the ubiquitous filtering of identity through consumer culture [3].

In this article, we analyse how popular culture transforms the religious identity of women in Turkey, in particular, the dynamic interaction between hijab fashion, social media and global trends. Through the theoretical framework of ethnocultural and feminist readings, consumption practices, digital media and patterns of culture negotiation are analyzed. When juxtaposed to modest fashion movements around the world, Turkish practices reveal opportunities and challenges for religious women. “How does popular culture impact the identity development of religiously committed women? What are some of the internal tensions of “conservative chic”? How can cultural authenticity be maintained in the era of globalization? The article ends by urging that balance should be sought between tradition and modernity.

Research methods

This research follows a qualitative methodology and represents an exhaustive analysis of ethnocultural, feminist and sociological literature. Its approach contains the following three aspects:

Literature: Hijab fashion in Turkey and globe was studied through academic literature sources in relation to popular culture and religious identity (e.g. Gökarıksel & Secor, 2010; Sandıkcı & Ger, 2010; Lewis, 2015; Barbarosoğlu, 2005).

Principal Themes Through the re-reading and analysis of the above works, selected themes of modest fashion design as part of social media, influence, consumption, gender relationships and body image perception were developed.

Theoretical Framework: Ethnocultural theory studying cultural identity formation [4], feminist theory emphasizing the independence of women and their representation [5], and philosophical approaches concerning the historical change of body perception were considered were considered analytical perspectives.

* Corresponding author's e-mail: ozkanarafet@gmail.com

The authors do not gather primary data but conduct a secondary source research and present a strong literature analysis. The absence of primary data is one of the limitations of the study, which could deepen the respondents' experience.

Conservative Elegance as a concept type

3.1 Defining the Paradox

"Conservative chic" designates a contemporary aesthetic and cultural sensibility where religious women comply with Islamic-based modesty norms while also wearing fashionable and cutting-edge veils, in keeping with global fashion [1; 848]. This contradiction is based on the clash between religion (modesty and spiritual concentration) and pop culture (individualism, consumerism and visual attraction) [3; 16]. In Turkey, the hijab fashion of the 1970s, marked by the informality and limited color pallets, started to experience a fashionable life thanks to "hijab fashion shows" from the 1980s up to the present [6]. Here the (veiled) wives of politicians and officials have contributed to bringing conservative chic to the public eye.

It has even been stated by Barbarosoğlu that hijab fashion is not just a trend in fashion, but also an area of political and social negotiation. Hijab fashion shows represent religious women's attempt to square their identities with modern consumer culture. This parallels Foucault what takes place in the modern period with respect to power structures over the body, where the hijab functions both as an instrument of religious disciplining and as an act of individual assertion of responsibility. This doubleness intensifies the ontological tug-of-war of conservative chic, as women recast their bodies as "a remnant of the spirit" [5; 34], and as a modern, individualistic work-in-progress.

3.2 Historical Context

Throughout Turkey, the headscarf has been a source of contention, and emblematic of political, cultural and religious tensions. In the 1980s and 1990s, the bans on headscarves in public institutions incited discussions over secularism and freedom of religion [7]. During this time the notion of the hijab was seen as an expression of metaphysical and ontological position of Muslim women, however, since the mid-1990s, it has transformed into a modern category expressed through consumption [6; 137]. The lifting of prohibitions and the emergence of a Muslim middle class in the 2000s facilitated the development of hijab fashion as an act of individual agency and social ascension [3; 17]. Hijab as a catwalk phenomenon has been redefined, in response to the need to generate consumers; it has been internalized as an identity compatible with modernity within religious communication channels. [6; 166].

Barbarosoğlu situates the historical evolution of the hijab as a response to negotiation with modernity. The transformation of the hijab from a metaphysical position to a consumerist aesthetic parallels Şişman's [5; 16]. analysis of the breakage experienced in the body's conception under modernity. This mutation reveals that the hijab is no longer exclusively a "remnant of religion" rather as an individual "property" [5; 34]. In this sense, conservative chic becomes a woman's effort to make herself over as a project in modern consumer society, but not always without the risk of becoming a commodity, which runs against traditional religious beliefs.

Popular Culture and the Making and Unmaking of Identity

4.1 The Role of Hijab Fashion

Hijab fashion is the new "conservative chic," providing religious women with options for personal expression while maintaining religious expectations. Gooden and Scohier write that brands like Aker and Kayra generate collections which incorporate the emerged trends of plus size blazers, flower pattern and simple pattern in step with the modern fashion. The narrow scarfs and chunky underwear of the 1970s became the chador styles of the 1980s and 1990s and synthetic and bright variations of the same fabric used as overcoats in the 1990s [8]. This transformation was intensified by the individualism and the Özal economy, which made religious groups more visible in the public arena. "My body is mine, it is here" and this realization contributed to the resurgence of the tight-fitting head bands and vibrant colors in hijab dress [8; 104].

Barbarosoğlu suggests that the hijab fashion is not only an aesthetic change, but is also an indication of gender and class relationships. The muteness of the hijab in response to "my body is mine" resonates with [Simone de] Beauvoir's notion of "one becomes a woman": as women culturally reconstruct gender roles, the hijab becomes a project at the level of the self, a personal project [5; 40]. But the development of deep red for a headscarf, and of course the rise of bright colors and man-made fiber (not to mention the check or stripe of the headscarf as an item of luxury fashion in its own right), in the wake of Sombart's argument that luxury consumption gives capitalism sustenance, runs the risk of the hijab becoming a status symbol, rather than a garment of religious modesty. This only clarifies the liberatory and commodifying appeal of conservative chic.

4.2.1 Social Media and Influencer Culture

Social media outlets like Instagram and TikTok have also increased visibility around “conservative chic”. Influencers like Kübra Ünlü and Esra Sezer have several million followers offering consulting in fashion-, and lifestyle [9].

The role models of covered head wearers in hijab fashion shows have impacted the dress code of women on the street, and in the 90s, especially, the “for-show” style of veiling has swept over younger girls in the outskirts [8; 105]. But artificial personae like these might be the opposite of modesty, promoting consumption [7; 657].

How social media has transformed hijab fashion into a “culture of spectacle”? The influence of fashion shows on street fashion is the impetus behind the claim made by Barbarosoğlu and thus the “culture of spectacle”. Influencers simultaneously empower and disempower women through aesthetic norms, as provided by technologies of discipline over the body, following Foucault. It reflects the paradox of conservative chic: Women rebuild their religious identities around a sleek, new modernity and in the process become subjects of consumer culture [5; 41]. A dialectic of body and power demonstrates that in this process, hijab is simultaneously a weapon of resistance and of compliance.

4.3 Consumption Culture

The phenomenon of “conservative chic” is integrally related to consumer culture which constructs identity through consumption [4; 24]. Due to the capitalist production in the clothing sector, religious women express their social status and modernity with the help of the hijab clothes of certain brand [3; 19]. Werner Sombart tells us that alongside men’s independence and capitalism, luxury is one of the forces which wields the baton over this world. In Turkey, there was an impact on hijab styles by Iranian Revolution aesthetics of the 1980s which was followed by a trend towards alternative individualistic styles that had bright colors in the 1990s [8; 106]. This vivid metamorphosis signifies not being loath to appear in public [8; 107].

Conservative Chic and the World

This fashion-trend called “conservative chic” is more than just a Turkish metamorphosis, it is equally generated by the dynamics of an international modest fashion industry. Hijab fashion is reworked in a site where local religious and cultural practices meet global consumer culture. This chapter addresses the impact of global modest fashion on Turkish hijab fashion and the specific strategies being developed within Turkey’s secular-republican framework relative to other Muslim-majority societies.

5.1. Modest Fashion at an International Level

The global modest fashion market has emerged as a significant business and cultural phenomenon since the 2000s. The global modest fashion market as for 2020, is estimated to cost \$300 billion and is forecasted to be growing at 5-6 % yearly until 2025 [10]. An increasing demand from religious consumers in muslim-majority countries as well as the rising interest from Western-based fashion brands have led to this. International brands such as H&M, Dolce & Gabbana and Uniqlo, among others, have also made hijab a part of a global aesthetic with their collections that incorporate hijab practices into global fashion discourses [2; 20]; [9; 47]. For example, H&M’s 2015 advertisement with a model wearing a hijab marked the placement of modest fashion as establishing a “trend” in the Western fashion system. In the same vein, Dolce & Gabbana released a luxury abaya and hijab collection in early 2016, and having wearing them in high fashion show an influence on the fashion industry.

Inspired by this worldwide movement as well as recent changes in dress codes around the world, Turkish designers have paved the way for hijab fashion. The *hijāb* has been brought into dialogue with sportswear and street fashion, becoming “coopted as an item of fashion with special appeal to the youth” [7; 659]. The iterative process toward global trends happens, for example, with the Turkish brand Armine with its minimalistic designs and neutral color range and with brands like Aker targeting youth with jogger pants etc. for the sports hijab category. Social media is an important vehicle for the dissemination of these innovations worldwide. On Instagram and TikTok, Turkish influencers remix international modest fashion trends to the local context. For instance, the posts of Kübra Ünlü attract both local and international people because she provides Western minimalist fashions together with Islamic modesty.

The rise of the global modest fashion industry can be contextualized within the theoretical framework of Homi Bhabha’s hybridity. Hijab fashion represents a “third space” where local, religious practices meet with global consumer culture; a space that is not simply traditional and is not simply Western. This incorporation by Turkish designers of sport and street fashion into hijab dress is indicative of the interaction of global and local aesthetics, as theorised by Arjun Appadurai [11] under the formula of cultural flows. Yet, this hybridity leads to a paradox with respect to Şişman’s [5; 34] trust-property binary: Hijab is in tension be-

tween an attempt to retain it as an authentic religious relic and being prey to treatment as an object within the global market. In post-colonial terms, H & M hijab ranges and those of similar brands such as Dolce & Gabbana, read as an 'orientalist reframing' which puts Muslim women's bodies in the service of the western-authored language of fashion [12]. These lays bare the emancipatory and exploitative promise of conservative chic: women are freed through global aesthetics, and objectified through consumer culture.

5.2 Comparison: Turkey with Other Muslim Environments

Turkey's "conservative chic" differs from Muslim-majority neighbours by virtue of its secular-republican past. Hijab styles in Turkey have been influenced by pressures in the locale, such as the series of headscarf bans in the 1980s and the political liberalization in the 2000s [3; 21]. This reality has turned hijab into a "tense field" whereby it "commands Islamist women to make peace on two contradictory fronts, a reformist secular one on which it offers them alliance and a conservative religious one, which it refuses to disown". Turkish hijab brands give us a different picture, with an aesthetic that appeals to the minimal, sporty look in secular young women, all while respecting the religious protocols of modesty.

The politics of weakening trendiness is further evident in Malaysia where modest fashion is legitimised by state policy to reinforce Islamic identity [2; 22]. Government-sponsored fashion and textile statutory bodies such as the Textile Association of Malaysia, the Malaysian Official Designers Association and the Malaysia Design Institute to inform local and international businesses about the local designers and art students as well as fashion and history of Malaysia. It allows the institution of hijab fashion as a national project. But the hijab style in Malaysia is less personal than the Turkish version, and is marked by much use of pastel colours and Malay traditional motifs. However, in Saudi Arabia, a hijab style that stands out and attracts attention is undesirable. Uniform clothing is indicative of stringent cultural and religious enforcement; however, in recent years we are seeing more embellished and individualised designs trending as a response to the luxury fashion companies that have taken the world by storm.

Indonesia and the United Arab Emirates (UAE) as other Muslim-majority countries provide an interesting contrast to Turkey. Indonesia, being the country with the largest Muslim population, is one of the biggest players in modest fashion. Local brands with bright, vibrant colours and tropical patterns inspired a look that emphasized youth and vibrancy, supported by the use of social media influencers who localized international trends for the local environment [13]. In the UAE, hijab fashion is highly associated with lavish spending, as Dubai-based designers target the high-income market with haute-couture abayas and Swarovski-embroidered headscarves. Unlike these countries, in Turkey there are still secular and conservative sides to cater for at the same time. Turkish hijab fashion is not a state-sponsored national project à la Malaysia, nor a practiced bound by strict norms à la Saudi Arabia, but it is about individual autonomy and cultural negotiation.

The particularity of hijab fashion in Turkey may be clarified through the help of Judith Butler's [14] notion of performative identity. Turkish women are always labouring to remake themselves through performances that navigate between secular and conservative norms embodied in the hijab. This performance focuses on the individual's personal aesthetic from state-oriented hijab in Malaysia or normative hijab in Saudi Arabia. Nevertheless, Barbarosoğlu [8; 106] notes that the bright colours invite this kind of public performance which is also part of consumer culture. The hijab fashion of Turkey could be regarded as being within Appadurai's mediating space of global cultural flows, a global form of negotiation, representing a "phantasmic and hybrid assemblage" of "quotations", a kind of ethnoscape, implying that Turkish women form their identities in an interplay between local religious values and global fashion narratives. On the other hand, the cases of Indonesia and the UAE demonstrate how hijab fashion is informed by economic and political factors to particular localities. It is important to emphasize, however, that the cooptation of the hijab as a symbol of resistance and as a site of adaptation to the forces of modernity (as in Turkey's secular-republican history), when narrated in terms of Şişman's [5; 41] dialectic of body and power, runs the risk of becoming a commodity. This brings out the dual nature of conservative chic: as freedom and as commodity in a capitalist world economy.

Gender Dynamics and Autonomy

The "conservative chic" demonstrates a site where hijab fashion challenges the traditional gender role for Muslim women and enforces women's autonomy. Yet, this is a process with liberating and constraining forces. As consumer culture, the internet, social media, and global fashion trends change the way women express themselves, secular and conservative criticisms challenge the extremity of this change. We move on to the gender politics embedded in hijab fashion in a chapter that mixes case studies and visual representations, showing the contradictions and possibilities of female autonomy.

6.1 Fashion and the Process of Empowerment

As such a hijab fashion has also been recognized as a critical mechanism of power for religious women, allowing them an opportunity to identify and be recognized as individuals in the public sphere in a manner that remains religiously normative [7; 660]. Simone de Beauvoir's famous statement "on ne naît pas femme, on le devient" referred to an ability for hijab to culturally remould gender identities. For instance, the minimal tunic, overgrown blazer and lamé at hijab brands like the mod Armani and the sporty headscarf brand allow women to signal both their religious identities and modern aesthetic. Social media constructs speed this process through which women "spread" their stories, styles and modes of living to a global audience [9; 49]. The Instagram campaign "#TesettürleÖzgür", began by Kübra Ünlü in 2023, has given a space for collective solidarity by publishing countless pictures of women wearing hijab and also sharing the background stories of all of these women, and thousands of other women have also adopted this style.

The empowering factor of hijab fashion is not only being an aesthetic statement but also helping with women's economic and social independence. Small, independent clothing brands and design workshops have provided a space for women entrepreneurs, while social media has allowed women working from their homes to create micro-enterprises. In Ankara, a group of hijab-clad women found a collective called "Hikaye Örtten" that was best for making waves locally and abroad with their handcrafted headscarves and ethical perspective on fashion. By re-branding hijab fashion as a feminist act of self-determination and feminist collective action, these campaigns position hijab as symbols of both individual autonomy and collective belonging.

In Beauvoir's dialectic, hijab fashion is the means whereby women produce themselves as subjects, through which they transform cultural norms of gender within practices of subjectification. Şişman's recognition of gender as a cultural construction highlights that the hijab functions as a "site of both resistance and accommodation to modernity" for religious women [5; 42]. Judith Butler's notion of the performativity of gender exposes the fact that the hijab is a space wherein women act out their bodies, quote, and engage in religious as well as aesthetic performativity, in which "the hijab is not just a garment; the hijab is a stage" in which women perform and reconstruct their identities in a public realm. Rather, Bell Hooks' model of feminist solidarity reveals that hijab fashion illustrates individual agency in the context of a group endeavor. Projects like "Story Covering" also demonstrate that women in hijab are empowered as producers and narrators, not just consumers. This emphasis is indicative of the potential of hijab fashion to establish a feminist ethic of solidarity that runs counter to the atomising individualism of the capitalist consumer order.

6.2 Criticisms and Challenges

Hijab fashion has been criticised from both secular and conservative quarters. Secular detractors claim that the fashionable veil is contrary to the secular aspects of the Republic and to the utilitarian modes of public sphere aesthetics [3; 17]. In urban, secular districts of Istanbul, for example, the vibrant colors and expensive brand names of hijab fashion for some discredit the "traditional" headscarf. Conservatives, on the other hand, accuse the hijab's romance with fashion of occluding piety and undermining modesty. And especially in smaller towns, the expense of high-end hijab products also contributes to the critique that piety has been materialized into a status symbol.

Social media complicates those critiques. Foucault's technologies of power upon the body, for example, reveal that new forms of aesthetic regimes are also applied to women through social media [5; 41]. Instagram filters, algorithmically curated content and the perfect posts of influencers compel hijab-wearing women to fall in line with a certain aesthetic ideal. In 2023, for example, a campaign on social media run by a Turkish fashion brand under the theme of the "perfect hijab combo" drew both praise and criticism — some users said it stifled personal diversity by promoting an ideal image of hijab. Also, social media uses digital surveillance to establish a panopticon; women are being constantly evaluated through likes and comments, this can prevent one from seeking out autonomy.

Depending on the class and geographical background, the kind of criticism can be more or less harsh. Although urban middle-class women have adopted hijab fashion as a marker of status, for rural or poor women, it's not always accessible. This calls into question the inclusivity of hijab fashion: Can fashion empowerment be limited to one socioeconomic demographic? That, however, is both the promise and the peril of hijab fashion.

Foucault's biopolitical approach beautifully captures the liberational and disciplinary character of hijab fashion. Although social media has given women the opportunity to narrate their own lives, it has also reduced them to algorithmic standards of beauty and virtual surveillance. Şişman's dialectic of body and power explains how the hijab functions as a discursive social technology in consumer society — while it enables women to claim the right to autonomy, women themselves turn into subjects who are captured by market

demands and social judgments. Baudrillard's theory of the simulacrum offers some insight here in that hijab fashion has been removed from the real, authentic marker of religiosity, and has become an empty sign found only in image and consumption. For instance, luxury hijab brands advertise religiosity as a "lifestyle brand," detracting from an emphasis on modesty. In fact, within the framework of feminism, Bell Hooks calls for "inclusive feminism," which prioritises that hijab fashion should take place beyond class and geographical inequalities, therefore ensuring an assemblage and inclusivity for all women. That encapsulates the paradox of conservative chic: The prospect of freedom is always at odds with the strictures of the market and social mores.

6.3 Case Studies

6.3.1 Kübra Ünlü: Reshaping Representation via Social Media

Kübra Ünlü and her 1.5 million Instagram followers present hijab as a contemporary lifestyle that is "empowering" [15]. The #TesettürleÖzgür campaign she spearheaded in 2023 centered individuality and solidarity through sharing personal stories of women who wear hijab. Yet, the fact that Ünlü is endorsed by luxury brands introduces a level of tension between authenticity and commerciality [3; 23]. In one of Ünlü's posts advertising a 10,000 TL (\$1,828) hijab outfit, for instance, one follower wrote, "is this hijab at these prices?" and articulated an issue of access. This is indicative of how influencer culture is both aspirational and alienating.

6.3.2 Aker: Women Employee — Fashion As An Avenue For Economic Empowerment

Aker economically empowers women through hijab fashion; women working in the brand's production and design have access to income [1; 850]. But the expensive, licensed products of Aker are only affordable for upper-middle class customers and serves to reproduce class differences. Rising prices of silk scarves, for example, that can't be sold much for less than 2,000 TL like in Aker's 2023 collection, mean that rural or lower working class women can never reach them. This in turn exposes the class boundaries of hijab fashion's economic promise.

6.3.3 Design Workshop of Neşe Şen: Tradition and Innovation in the Mix

Nese Sen's atelier of design in Istanbul: a place in which cultural heritage merges with a current aesthetic. Şen introduces local elements to hijab fashion by adding Anatolian motifs to modern cuts [9; 47]. But the atelier's niche market and steep prices make access limited. For example, a tunic hand-woven by the Şen group starts at the price of 5,000 TL, placing the brand in the luxury segment. This demonstrates how commercial imperatives affect the quest for authenticity.

6.3.4 Story Covering Collective: The solidarity economy and ethical fashion

"Hikaye Orten" is a collective based in Ankara where hijab wearing women produce hand-knit headscarves and ethical fashion products. Launched in 2022, the collective encourages women's economic autonomy and has a strong focus on sustainability and local craftsmanship. Products of the collective are marketed at competitive prices (100–300 TL) and are accessible to a larger population. But with limited production and no marketing online, it's challenging for the collective to grow much beyond the immediate region. This example illustrates the power of hijab fashion to blend personal autonomy with collective solidarity, yet scaling issues raise the larger structural constraints these efforts face.

Visual and Graphic Representations

In order to frame the gendered dynamics of "conservative chic", we provide below table and figure explanations about hijab fashion trend and influencer impact.

In this study, the role of social media is examined through leading hijab fashion influencers. As shown in Table 1, these influencers reach large audiences and demonstrate varying interaction rates, which highlight their impact on shaping modest fashion trends.

Table 1

Social Media Impact of Hijab Fashion Influencers

Influencer Name	Number of Followers (Instagram)	Interaction Rate (%)	Notes
Kübra Ünlü	1,500,000	5	Lifestyle and fashion content
Lifestyle and fashion	800,000	4	Sporty hijab and daily combinations

Note: Adapted from the literature [15; 38]; [9; 49].

This picture illustrates the social media coverage of popular hijab fashion influencers in Turkey, comparing the number of followers and the engagement rates on Instagram (data 2023). The bar chart also fo-

cuses on the influence of Kübra Ünlü (1.5M followers, 5 % engagement), Esra Sezer (800K followers, 4 % engagement) and Ayşe Yılmaz (500K followers, 3 % engagement) and demonstrates how hijab fashion was constructing a digital, public space.

In the context of Turkey, several hijab fashion trends have evolved over the past decades. As illustrated in Table 2, these trends range from minimalist hijab styles with neutral tones to vibrant colors popular in the 1990s, reflecting both cultural shifts and the influence of leading brands and influencers.

Table 2

The Trends of Hijab Fashion That Are Worth Mentioned In Turkey

Trend	Description	Peak Popularity	Important Brands/Influencers
Minimalist Hijab	Neutral tones, simple silhouettes	2018-Present	Armine, Kübra Ünlü
Sport Hijab	Sporty, comfortable designs	2020-Present	Aker, Esra Sezer
Luxury Fabrics	Silk, chiffon, high quality materials	2015-Present	Kayra, Neşe Şen
Bright Colors	Vibrant colors, synthetic fabrics	1990-2000	Tekbir Clothing

Note: Adapted from the literature [2; 16]; [1; 849]; [8; 106].

1. Tensions and Paradoxes

“Conservative chic” is an example of the creative possibilities as well as the tensions involved in religious women's project of joining traditional religious values with modern consumer culture. Hijab fashion assumes a liminal identity, in and out of **the Islamic-cum-global frame**, between devout humility and global aesthetics, and its authenticity and spiritual essence face the challenges of consumerism and commoditization. This chapter delves into the paradoxical character of conservative chic and tangibly discusses the dissonances between tradition and modernity as well as the (in)authentic character, theorized and on the ground, of the commodification of hijab.

7.1 Tradition and Modernity

“By mixing Islamic values of modesty with **the fashion** of the world, religious women form a hybrid identity, which is not completely traditional nor completely modern [2; 24]. Hybridisation has been exemplified by the hijab fashion in Turkey. The trend of wearing **sporty** overcoats with simple colors in the 1970s had transformed into conservative minimal **tunics** and sport head coverings by the 2020s as part of a desire of religious women [6; 117] to appropriate their religious identity with contemporary appearance. For instance, in 2023 the Turkish TV series *Kalbimdeki Hicab* revealed this hybrid identity in popular culture as a woman who was both hijabi and **a fashion editor**. The character's muted clothes, luxury-brand scarves **encapsulate** the idea that the old ideal of modesty can coexist with the new one of individuality.”

Social media is an important factor in spreading this mixed identity. Millions of posts on Instagram under the hashtag #TesettürModası depict religious women trying global trends (like very baggy blazers, pastel palettes) in local contexts. Yet, consumerism may eclipse the spiritual preferences of this bicultural identity [3; 23]. The Turkish luxury hijab brand, Kayra, for instance, used in its 2023 ads the slogan “Get Free with Chic”, and portrayed the hijab as a token of freedom; however, its high-cost products (e.g.: 3,000TL silk tunics) have faced criticism for transforming religiosity into a status symbol. This only heightens the conflict between traditional and modern ways: As women expand their religious identities to include modern fashions, they become ensnared in consumer culture's narratives of individualism and status seeks.

Homi Bhabha's idea of hybridity indicates that hijab fashion generates a “third space” of meaning between tradition and modernity. This site demonstrates how religious women create an identity that is neither simply traditional nor simply Western by reframing Islamic modesty with global aesthetics. In this regard, Zygmunt Bauman's spectacle of fluid modernity is illuminative in noting how hybrid identity is disintegrated under the force of consumerism — an example is the hijab not as a religious practice but as a fluid expression continually exposed to changing fashion [16]. Barbarosoğlu [6; 137] claims that hijab has turned from a metaphysical position to a product-oriented aesthetic, and this type of fluidity also corrodes spiritual values as he observes. From a feminist standpoint, this hybridisation simultaneously enhances women's autonomy and incarcerates them in a story about individuality and the market. Memories of a look are also conjured and broadcast in representations of hijab fashion in popular culture (such as in *Hijab in My Heart*), which not

only make this tension visible but romanticize it, thus reflecting at once both the liberating and the constraining aspects of conservative chic.

7.2 Commodity and Authenticity

The way in which the hijab has been absorbed into global fashion systems has resulted in an intensified commodification and undermined its originality [9; 51]. The modernist body has been constructed as a project while the hijab metamorphosed from religious inheritance to individual property [5; 34]. Swarovski-studded abayas and silk scarves showcased by luxury hijab brands at Dubai Fashion Week in 2023 devalue hijab from what should be a practice associated with religious devotion, to a purchasable high-status object made decorative for its visual allure. Social media also structures this commodification more deeply: influencers of hijab outfits are advertised on Instagram as a “brand” and reduce religiosity into a lifestyle product. For instance, an influencer shared it to prompt a conversation around “luxury hijab” in a thread titled “Is this hijab?”, shared on social media back in 2023, with a 15,000 TL bag used in the post being criticised as “the opposite of modesty”.

In the face of commoditization, local craftspeople and ethical fashion projects are working to maintain the integrity of the hijab. In Ankara, the “Hikaye Örtten” collective relinks hijab to community values and local craft, through handmade headscarves and sustainable fabrics. But such efforts have little resonance in a market dominated by global brands and the manufactured aesthetic standards of social media. The quest for the authentic also inscribes a class tension; luxury hijab products are a means of symbolic capital (Bourdieu) for educated, upper middle-class women, while working-class and poor women face challenges affording such aesthetics.

Şişman’s relic-property distinction can be seen to articulate the philosophical shift in the production of hijab as fashion from religious duty to commodity: hijab is transformed from a sacred relic to an individual property, or a project through which the modern individual fashions herself. Jean Baudrillard’s notion of simulacrum further complicates this development: the hijab loses its authentic religious content and becomes an image and fashion accessory, relocating in a “hyperreal” space [17]. Thus, luxury hijab brands (a totally unnecessary and wasteful concept on its own) that market themselves as rebranding piety as a consumer lifestyle represent a reduction of hijab to an aesthetic affect, rather than a genuinely religious practice. Symbolic capital according to Pierre Bourdieu serves as a currency through which some rising products, for example, luxury hijab products, become effective as a form of social distinction, and are culturally and economically privileged for women who are upper middle class, while excluding women who are not well-to-do. From a postcolonial approach, this fashion that is made from the global industry regarding hijab as an “exotic” trend has been charged by Edward Said as implicated in the orientalism discourse, where Muslim women’s bodies are regarded as non-persons and the Western-centred narrative of consumption is normalized. However, projects like “Story Covering” defy Şişman’s discourse of body and power to reinscribe hijab as a particular and moral practice. This in turn encapsulates the paradox of conservative chic — that it undermines cultural authenticity even as it advances individual freedom.

Conclusion and Suggestions

The concept of “conservative chic” articulates a complex, multi-layered and contradictory dance between pop culture and religiosity in Turkey. Hijab fashion, social media and international fashion trends both support and challenge religious women in their quest to redefine themselves. This study has illustrated how conservative chic, as a paradox between tradition and modernity, authenticity and commodification, autonomy and discipline, reconfigures the practices of religious women constructing their bodies and identities. The body is reimagined as both sacred relic and individual project, religious veil and global aesthetic object [5; 34], starkly demarcating the philosophical dimensions of the negotiation of the hijab with modernity. Drawing conclusions from the article’s key findings, the chapter explores the social, cultural and philosophical dimensions of conservative chic and provides deontological guidelines and practical tactics that facilitate gender justice and freedom, while preserving one’s cultural trappings.

Hijab fashion demonstrates how popular culture can be used as a site of expanding the visibility and agency of religious women in the Turkish public realm. The article’s section 5. Global Influences on Conservative Chic has demonstrated how the global modest fashion economy has added hybridity to the Turkish hijab fashion aesthetic, both good and bad. The added hybridity risks putting the Turkish hijab fashion industry at risk of becoming a commodity through static orientalist framings and consumerisation [2; 20]. 6. Some of the ways the girls can wear a hat, and thus feel included, were identified in the Gender Dynamics and Autonomy chapter, but aesthetic standards of social media and class inequities stifle such autonomy. 7. The sec-

tion Reflections on Contradictions and Ambiguities underscored the presence of a «third space» between tradition and modernity located in the hijab and warned that consumer culture might contribute to a loss of authenticity and further distortions of such space into a site of hyperreality [18]; [19].

This paradox also points out that hijab fashion plays a sociocultural mirror in the social context of Turkey: the conservative women employ hijab as one of the practices of resistance and autonomy; meanwhile they participate in the consumptive and aesthetic order of the popular culture. For instance, when the Instagram campaign “#TesettürleÖzgür” began in 2023, it opened up a sphere of shared solidarity by having women tell their private stories, where private stories become a (luxury branded) narrative. Stuart Hall [4; 25] posits this explanation with regard to cultural identity; by this argument, the performance of identity around the hijab is no longer a fixed religious custom but a performance of identity that is continuously spoken and represented. Theorist Donna Haraway’s [20] notion of cyborg identity complicates the philosophical considerations of this negotiation; hijab-wearing women occupy the intersecting space of the sacred and the profane, as cyborg subjects with one foot in traditional religious embodiment and one foot in the modern body of the consumer.

But this hybrid self is compromised by consumerism, advertising and commodification. Barbarosoğlu’s argument here is also confirmed by the erosion of cultural authenticity as a consequence of the shift of hijab from metaphysical attitude towards consumption-based aesthetics. From a post-colonial perspective, the fact that the global fashion industry works to construct the hijab as an “exotic” style or practice produces a situation in which the bodies of Muslim women are subordinated to a Western-oriented story of consumption. From a feminist point of view, however, the fashion hijab also offers women autonomy, but at the same time reduces inclusiveness according to class and geographical differences [21]. These tensions reveal that conservative chic isn’t just a fashion statement, but also a metaphor for Turkey’s historical negotiation of modernization, secularism and religiosity.

This reading of these negotiations is legitimised not least by the theoretical concept of the public sphere, as characterised by Hannah Arendt [22] and which also becomes a lens for analyzing the hijab fashion used by the girls. The hijab, as a practice of religious women’s “showing” in the public realm, enhances autonomy and identity, both independently and collectively. But this visibility is subject to the collective codes of aesthetics and of consumer culture. The question, then, is whether the hijab enables religious women to be out in public, or does it imprison them in an economy of visibility? This crystallizes the paradox that is the essence of conservative chic: a dance of liberation and restriction, authenticity and commodification, tradition and modernity.

Recommendations

The contradictory demands of conservative chic call for new methods to increase the autonomy and equality of religious women without sacrificing tradition. Below are recommendations that operationalize the findings of the article and provide community-based, political and academic responses.

Community-led Partnerships: The networks of religious women such as congregations should drive affordable and ethical fashion campaigns. For instance, local initiatives like the headscarf and sustainable fabric-makers’ collective “Hikaye Örtün” in Ankara encourages economic autonomy and cultural genuineness via handmade headscarves and sustainable fabric. We must scale up such initiatives through partnerships, and bring rural and low-income women into the fold. Moreover, community marketplaces on social media (such as a digital platform titled “Hijab Market”) would also be established to connect local craft makers with global consumers.

Media Literacy and Critical Awareness: Critical awareness about the consumption pressures and aesthetic standards of social media should be developed through educational campaigns. For example, NWACOs can conduct a workshop on “Digital Hijab: Freedom or Constraint?” to take women on a journey through algorithmic surveillance and curated aesthetics. These campaigns should be directed at young women, prospective hijabis, to urge them to reevaluate hijab without religious and cultural interference from consumer culture.

Policy Intervention and Cultural Retention: The government should assist in funding projects to maintain the cultural integrity of hijab fashion. For instance, the Ministry of Culture and Tourism could sponsor design competitions that incorporate Anatolian motifs and local crafts in hijab fashion. Tax incentives and grants could also be extended to small fashion startups to boost the competitiveness of local brands against their luxurious foreign competitors. Such policies serve to mitigate the commodification of hijab-fashion and work to preserve culture.

Digital Solidarity Networks: Religious women make use of social media for forming solidarities. For example, look at how campaigns like “Free with Hijab” can be transformed into a space that highlights the economic and social struggles of women below the poverty line and not just beautiful posts. Transparent marketing of these ethical fashion products can be achieved on digital platforms based on blockchain technology, which can prevent the risk of commoditization.

Academic Research and Interdisciplinary Directions: There is a need to generate academic research that addresses the nexus of gender, class, religion and popular culture. For instance, ethnographic studies comparing how hijab fashion is reflected in urban and rural styles are essential in this context of class difference. Moreover, the use of postcolonial and feminist lenses to study hijab fashion can show how Muslim women are represented through the mechanisms of the global fashion industry. Through inter-disciplinary research centers in this area, universities can now explore more fully the social-cultural phenomenon of conservative chic.

These suggestions respond, both practically and conceptually, to the mystique of conservative chic. Hall's theory of cultural identity demonstrates that hijab fashion is an ongoing work of identity, a process of identity negotiation; Haraway's cyborg metaphor, meanwhile, multiplexes religious women in a process of subjectification and opens up traditions to modernity. Arendt's nod of the head to the public sphere in hijab shows that religious women do become public, but that their subjectification is repressed by consumer culture. These initiatives seek to mediate between Şişman's trust-property dichotomy; the hijab is re-imagined not as private property but as a communal and genuine trust. From a feminist standpoint, Hooks' (2000: 40) insistence on an egalitarian feminism suggests that these proposals should be crafted in ways that are inclusive of all women. From a post-colonial standpoint, the „local» busts a space of resistance to the orientalist compositions of the world fashion system, where cultural conservation projects and local initiatives create the local. These suggestions are designed to limit both the dangers of cultural degeneration and cultural inequality, while retaining the liberating promise of conservative chic.

References

- 1 Gökankırsel, B., & Secor, A.J. (2010). Islamic-ness in the life of a commodity: Veiling-fashion in Turkey. *Environment and Planning D: Society and Space*, 28(5), 847–862. <https://doi.org/10.1068/d13108>
- 2 Lewis, R. (2015). *Muslim fashion: Contemporary style cultures*. Duke University Press.
- 3 Sandıkcı, Ö., & Ger, G. (2010). Veiling in style: How does a stigmatized practice become fashionable? *Journal of Consumer Research*, 37(1), 15–36. <https://doi.org/10.1086/649910>
- 4 Hall, S. (1997). The work of representation. In S. Hall (Ed.), *Representation: Cultural representations and signifying practices* (pp. 13–74). Sage Publications.
- 5 Şişman, N. (2003). *From reliquary to property: The reconstruction of the female body*. Istanbul: İz Publishing.
- 6 Barbarosoğlu, F. (2005). *Image and piety*. Istanbul: Timaş Publications.
- 7 Gökankırsel, B. (2009). Beyond the officially sacred: Religion, secularism, and the body in the production of subjectivity. *Social & Cultural Geography*, 10(6), 657–674. <https://doi.org/10.1080/14649360903068993>
- 8 Barbarosoğlu, F. (2006). *Show and privacy*. Istanbul: Timaş Publications.
- 9 Mattelart, A., & Noveau, É. (2007). *Introduction to cultural studies* (H. Dilli, Trans.). Istanbul: Istanbul Bilgi University Publications.
- 10 Thomson Reuters. (2020). *State of the global Islamic economy report 2020/21*. Dubai: Thomson Reuters.
- 11 Appadurai, A. (1996). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. University of Minnesota Press.
- 12 Said, E.W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.
- 13 Beta, A.R. (2014). Hijabers: How young urban Muslim women redefine themselves in Indonesia. *International Communication Gazette*, 76(4–5), 377–389. <https://doi.org/10.1177/1748048514524103>
- 14 Butler, J. (1990). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. New York: Routledge.
- 15 Oskay, Ü. (2005). *19. Yüzyıldan günümüze kitle iletişimlerinin kültürel fonksiyonları: A theoretical approach* [Cultural Functions of Mass Communication from the 19th Century to the Present: A Theoretical Approach]. Istanbul: Der Publications [in Turkish].
- 16 Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.
- 17 Baudrillard, J. (1981). *Simulacra and simulation* (S.F. Glaser, Trans.). University of Michigan Press.
- 18 Bhabha, H.K. (1994). *The location of culture*. London: Routledge.
- 19 Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste* (R. Nice, Trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press.

- 20 Haraway, D. J. (1991). *Simians, cyborgs, and women: The reinvention of nature*. New York: Routledge.
21 Hooks, B. (2000). *Feminism is for everybody: Passionate politics*. South End Press.
22 Arendt, H. (1958). *The human condition*. Chicago: University of Chicago Press.

А.Р. Озкан, З.Ю. Бакилер Тунджай

Консерватизм парадоксы: бұқаралық мәдениеттің консервативті әйелдердің болмысын өзгертуі

Мақалада Түркиядағы шариғатқа сай киім үлгісін ұстанатын діндар әйелдердің болмысын бұқаралық мәдениеттің қалай (қайта) қалыптастыратыны зерттелген. Авторлар «консервативті шик» ұғымы аясында діни әйелдердің өзін-өзі тану және ұсыну процесіне бұқаралық мәдениеттің ықпалын қарастырады. Этномәдени және феминистік әдебиеттерге сүйене отырып, зерттеу хиджаб тағу, виртуалды байланыс және жаһандық сәннің діндар әйелдердің тұлғалық қалыптасуы мен әлеуметтік рөліне әсерін талдайды. Мұсылман қауымы дәстүрлі діни құндылықтар мен заманауи эстетикалық ұмтылыстар арасында қалып отырған қайшылық ерекше атап көрсетіледі. Түрік қоғамындағы тәжірибелерді жаһандық «мұсылманша сән» қозғалысымен сабақтастыра отырып, мақала тұтынушылық мәдениет пен цифрлық жүйелердің әйелдердің мүмкіндігін кеңейтіп қана қоймай, оларды тауарға айналдыратын тетіктерін ашып көрсетеді. Авторлар діндар әйелдердің осы екіұшты жағдайды заманауи үрдістер мен дәстүрлерді үйлестіру арқылы еңсеруге тырысатынын, алайда олар секулярлық және консервативтік сынның арасында қысымда қалып отырғанын айтады. Зерттеу жаһандану жағдайында мәдени түпнұсқалықты сақтаудың жолдарын ұсынады.

Кілт сөздер: консервативті шик, хиджаб сәні, бұқаралық мәдениет, діни болмыс, мұсылманша сән, әлеуметтік желі, гендерлік қатынастар, тұтыну мәдениеті.

А.Р. Озкан, З.Ю. Бакилер Тунджай

Парадокс консерватизма: как массовая культура трансформирует идентичность консервативных женщин

Данная статья посвящена исследованию парадокса «консервативного шика», в рамках которого массовая культура влияет на (пере) формирование личности религиозных женщин, особенно тех, кто придерживается моды скромности в Турции. Основываясь на этнокультурной и феминистской литературе, работа анализирует влияние ношения хиджаба, виртуальной коммуникации и мировой моды на самоощущение и социальные роли верующих женщин. Внимание уделяется противоречию, с которым сталкивается мусульманское сообщество: между следованием традиционным религиозным ценностям и стремлением к современным эстетическим идеалам, что проявляется в развитии хиджаб-моды и культуры инфлюенсеров. Рассматривая турецкие практики в контексте глобального движения скромной моды, статья показывает, как культура потребления и цифровые технологии одновременно способствуют расширению прав женщин и их коммерциализации. Делается вывод, что религиозные женщины пытаются преодолеть данный парадокс, сочетая традиции и современность, но при этом оказываются под давлением как светской, так и консервативной критики. Исследование показывает возможности сохранения культурной аутентичности в условиях глобализации.

Ключевые слова: консервативный шик, мода на хиджаб, массовая культура, религиозная идентичность, скромная мода, социальные сети, гендерные отношения, культура потребления.

Information about the authors

Ali Rafet Özkan — Professor, Department of Philosophy and Religious Sciences, Faculty of Divinity, Ankara University, Ankara, Türkiye, <https://orcid.org/0000-0002-7710-5471>

Zahide Ülkü Bakiler Tunçay — Master Student, Department of Philosophy and Religious Sciences, Institute of Social Sciences, Ankara University, Ankara, Türkiye, <https://orcid.org/0009-0001-5110-741X>

T.M. Sadykova^{1*}, S.Zh. Sapargaliyeva², A.T. Bakirova³¹S. Seifullin Kazakh Agro-Technical Research University, Astana, Kaazakhstan;²O.A. Baikonurov Zhezkazgan University, Zhezkazgan, Kazakhstan;³Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan(E-mail: storgyn@mail.ru; assemkulbayeva@gmail.com; alua_23@mail.ru)

The Existenza of Cultures in the Age of Globalization: Dialectics of Unity and Disintegration

This article explores the conflicting nature of globalization, focusing on how global integration impacts the preservation of cultural identities. It looks at the push and pull between cultural unification and local traditions in today's fast-changing world shaped by technology and shifting geopolitics. The analysis draws on the work of S. Huntington "Clash of Civilizations," F. Fukuyama "The End of History?," and D. Held's ideas on global integration. It also brings in perspectives from Russian scholars L.I. Fedorova and P.I. Kasatkin to highlight regional and cultural angles. The study combines theory with real-world examples from China, Russia, and several Islamic countries. These cases show how states may welcome modernization and global cultural influences, yet still reject liberal democratic norms and hold on to traditional values. The findings suggest that globalization doesn't always result in cultural blending. Instead, it often leads to hybrid forms — where global and local forces collide, coexist, or adapt to each other. The article highlights how cultural resistance and selective adaptation can help societies maintain their uniqueness under global pressure. It also looks closely at the role of identity, memory, and cultural symbols in this process. Overall, the piece argues that globalization isn't just about dominance or uniformity. It's a much messier process of negotiation, where cultures reshape themselves, resist certain aspects, and find ways to adapt. In doing so, globalization becomes both a challenge and a chance for deeper intercultural exchange.

Keywords: cultural globalization, national uniqueness, localization, integration, hybrid models, traditional values, geopolitical conflicts, cultural diversity, dialectics

Introduction

In today's fast-moving globalized world, the question of cultural identity feels more pressing than ever. In today's fast-moving globalized world, the question of cultural identity feels more pressing than ever. On one hand, global integration, digital communication, and rapid technological change open up new spaces for dialogue and connection across borders. On the other, these same forces can destroy the uniqueness of local cultures, creating a sense of cultural flattening. We're living in a paradox: the very dynamics that enable exchange and progress also risk speeding up cultural erosion. This tension — between unifying forces and growing fragmentation — deserves closer attention, especially as traditional values are increasingly being wiped out by emerging global norms.

This article takes a deep dive into the contradictions at the heart of cultural globalization and asks what impact they're really having. It looks at how globalization can bring cultures together while also triggering backlash and resistance. It also reflects on how economic shifts and technological advancements are reshaping daily cultural life — often in ways we barely notice.

Although globalization has been widely discussed in academic literature, many studies tend to focus on the big picture. Foundational thinkers like Samuel Huntington, Francis Fukuyama, and David Held have laid out important theories about global change, but their work often overlooks how these processes play out at the local level. What's missing is a closer look at how communities hold on to — or transform — their cultural traditions in the face of change. This article aims to fill that gap by bringing attention to the push and pull between global trends and local responses.

Rather than viewing globalization as a threat to cultural diversity, this research suggests a different approach. It argues that cultural convergence isn't inevitable — and more importantly, that it doesn't have to come at the cost of identity. Embracing hybridization and localization can offer a path forward. Tradition isn't something that needs to be cast aside; it can actually serve as a foundation for engaging with modernity on one's own terms.

* Corresponding author's e-mail: storgyn@mail.ru

Methodology and research methods

This article takes a closer look at the complex and often conflicting nature of globalization. To do this, it uses a mix of methods, such as blending theory, comparison, and qualitative interpretation. This enables a fuller picture of what's going on beneath the surface.

The first step involved analyzing both classical and more recent theories of globalization through analytical and theoretical lenses. Key thinkers like Samuel Huntington "The Clash of Civilizations," Francis Fukuyama "The End of History?," and David Held (known for his work on global integration) were central to this part of the study. Their ideas were revisited in light of today's changing geopolitical landscape. Alongside this, the research brings in the views of Russian scholars like L.I. Fedorova and P.I. Kasatkin, who shed light on how globalization can spark cultural tensions and even threaten the uniqueness of certain societies.

This intersection revealed that globalization is not a one-way flow of Western values, but rather a dialectical process shaped by both global forces and local responses. To test this idea, the study used qualitative analysis of specific case studies — China, Russia, and selected Islamic countries — examining how these states adopt modern technologies and global symbols while simultaneously preserving traditional values and cultural uniqueness.

The research confirms the central hypothesis: globalization is not simply a process of domination or erasure, but a dynamic negotiation between economic integration and cultural identity. In the era of global consumerism and digitalization, countries become more interconnected, and the preservation of cultural identity depends on communities' willingness and ability to balance culture with innovation.

Discussion and Results

The end of the Cold War opened the door to rapid globalization and cultural exchange, prompting many scholars to reflect on how these new connections would reshape the world. One of the most prominent among them was Samuel Huntington, who put forward his influential theory, "The Clash of Civilizations". In 1993, as president of the Institute for Strategic Studies at Harvard University, Huntington published his controversial paper, where he suggested that future global conflicts wouldn't revolve around ideology, as during the Cold War, but would instead be rooted in deep civilizational divides. Huntington identified eight major civilizations — Western, Confucian, Japanese, Islamic, Hindu, Slavic-Orthodox, Latin American, and African — and warned of a potential "Confucian-Islamic military connection," which he saw as a serious challenge to Western dominance. In response, he called for greater unity among Western civilizations — particularly Europe and North America — while also encouraging strategic alignment with Latin America, Japan, and even Russia. To protect Western influence, he even recommended using internal divisions within rival civilizations [1; 30-35].

Huntington drew a stark line between "the West," which he framed as a "universal civilization," and "the Rest," which might embrace modernization and technology but reject the values and norms of the West. To him, Westernization — closely tied to globalization — meant adopting liberal democratic systems, free markets, secularism, and individual rights. Post-Cold War, he believed the primary threat to Western identity was no longer ideological, but cultural — embodied in civilizations that modernize without Westernizing [2; 60-64].

For example, China actively absorbs Western technologies, music, fashion, and cinema — films like "Transformers" even outperform U.S. box-office numbers there [3]. Yet politically, China remains firmly authoritarian, resisting core liberal values like free speech and multiparty democracy. This shows how China accepts Western lifestyle and culture, but resists political system. With its massive population, economic power, and growing military strength, China has emerged as a direct competitor to U.S. influence [4].

Following Huntington's predictions, China has also strengthened ties with key countries in the Islamic world — most notably Pakistan and Iran. Together, they conduct joint military exercises, engage in arms sales, and coordinate efforts to resist Western-led sanctions and surveillance. Similar to China, both countries, in some contexts, accept Western lifestyle [5].

For instance, Pakistan, which experienced British colonization, accepts English as a major language in government, business, and higher education. The country has a network of schools with British and American curricula, such as Beaconhouse, City School, and Roots International. People in Pakistan widely celebrate Valentine's Day, Halloween, and New Year's Eve. At the same time, the government of Pakistan regularly blocks YouTube channels of independent journalists and website with anti-state sentiments. This shows how Pakistan rejects the concepts of freedom of speech and democracy in the country [6].

Similarly, Iran accepts elements of Western lifestyle in some contexts but, at the same time, strictly suppresses dissidents and independent journalists. In recent years, about 49 Iranian writers have been arrested, making it one of the most repressive countries worldwide [7].

Russia offers another example of civilizational friction. Huntington initially viewed post-Soviet Russia as a potential Western partner. For a time, Moscow focused on economic development and sold energy to Europe, while the West largely ignored Russia's actions in nearby post-Soviet states. But when Ukraine sought closer ties with NATO and the EU, Russia saw this as an existential threat. The invasion of Ukraine in 2022 marked a turning point — Russia moved firmly out of the Western orbit and into what Huntington might call “the Rest.” However, similar to China, Iran, and Pakistan, Russia also accepts Western culture, lifestyle, and technologies [8].

Indeed, Huntington's framework may not explain every global tension, but it remains strikingly relevant. He viewed the world through a cultural and civilizational lens — and believed that only one version of globalization, the Western one, could prevail.

Meanwhile, Francis Fukuyama took a more hopeful view. In his 1989 essay “The End of History?,” he argued that the liberal democratic model had triumphed over all alternatives. The fall of the Berlin Wall and the collapse of the Soviet Union seemed to support his thesis. But more than three decades later, it's clear that liberal democracy hasn't spread as smoothly as expected [9].

Many states — including Turkey, Russia, China, and Iran — have embraced modernization without fully embracing democracy. Their leaders stay in power for decades. While these regimes are often labeled authoritarian, they've also adapted. Instead of broad repression, they now target dissent more selectively.

Ordinary citizens may still enjoy limited social and economic freedoms, but political pluralism remains weak, and genuine opposition is rare. These systems borrow certain liberal traits — such as market economies, private property, and some consumer freedoms — while strictly restricting political rights. They occupy a gray zone between democracy and authoritarianism, posing challenges to both Fukuyama's liberal optimism and Huntington's civilizational fears. In practice, they readily accept Western lifestyles, music, brands, and movies, but firmly reject the political values that underpin liberal democracy [10].

Another key thinker, David Held, took a more nuanced approach. In his book “Global Transformations”, he emphasized that globalization isn't just about politics or economics — it's also about social and cultural integration. He identified three major perspectives. The hyperglobalists see globalization as an unstoppable force dissolving national boundaries. The skeptics argue that nation-states and regional blocs still dominate. While the transformationalists suggest that globalization is reshaping the world unevenly, producing new forms of multilevel governance rather than replacing national control altogether [11].

Today, multinational corporations play a key role in this evolving global system. Coca-Cola, McDonald's, Apple — these brands are everywhere. Even in authoritarian states, people line up for iPhones and Big Macs. These products don't dictate government policy, but they shape how people live and what they aspire to. This consumer web connects people across cultures, forming a deeply interlinked global system. That, too, is globalization.

Indeed, globalization also has a profound impact on culture. In some places, like the European Union, countries share common political systems and values. But even in such tightly integrated regions, cultural tensions remain. As Russian scholar P.I. Kasatkin noted in “Globalization of Culture: Problems and Prospects”, globalization can foster unity — but it can also trigger conflict, especially when it touches on identity, heritage, and collective memory [12].

A powerful example is the long-standing dispute between Greece and North Macedonia. While both nations claim the name “Macedonia” as part of their history and identity, their narratives differ sharply. For people in North Macedonia, it's central to their national story. For many Greeks, it's tied to ancient history and figures like Alexander the Great. A powerful example is the long-standing dispute between Greece and North Macedonia. While both nations claim the name “Macedonia” as part of their history and identity, their narratives differ sharply. For people in North Macedonia, it's central to their national story. For many Greeks, it's tied to ancient history and figures like Alexander the Great. This isn't just a political disagreement — it's about whose version of culture, history, and identity gets recognized in the global arena.

This isn't just a political disagreement — it's about whose version of culture, history, and identity gets recognized in the global arena.

Such cases remind us that globalization doesn't erase cultural boundaries — it often brings them into sharper focus. As Russian scholar P.I. Kasatkin noted in “Globalization of Culture: Problems and Prospects,” globalization can foster unity, but it also generates tension when it touches on identity, heritage, and

memory. Different historical narratives are interpreted differently across countries, and these contrasting versions can lead to cultural or even political conflict — just as we saw in the dispute between Greece and North Macedonia.

According to P.I. Kasatkin, today we can distinguish three characteristic groups of theories of cultural globalization, the first of which he defined as hyperactive globalist, the second as globalist, and the third as anti-globalist. Two main provisions characterize the first group: firstly, globalization is an objective and inevitable process, and, secondly, it should eventually lead to unification and homogeneity of the global cultural space. The second group of theories is the opposite of the first group. Its supporters believe that the process of globalization is not inevitable and does not have a single direction; it can lead to the localization of cultures, i.e. to national cultures becoming insular, their resistance to the unification process. The third group of theories, in fact, is an extreme variant of the second group. Its representatives insist that culture in principle is impossible, since culture, when it was just emerging, was built on certain differences that led to the emergence of many civilizations [12].

It should be stressed that all the above three groups differ not only in their assessment of the historical perspective of the process of globalization of culture but also because they are built on a different value basis. It would be more correct to say that if for the first group of theories, the value basis of cultures is not considered fundamental to the historical future, the unity of all cultures achieved through their constant convergence is more important than their specificity, then for the other two groups values prevail over universalism and unification.

Building on this, Russian scholar L.I. Federova adds an important perspective. In her work “Changes in Culture in the Era of Globalization,” she emphasizes that cultures risk losing their distinctiveness if they adopt global norms uncritically. For example, while most countries celebrate Christmas on December 25, Orthodox Christians mark it on January 7. If, under the influence of globalization, Orthodox communities were to switch dates simply to align with the global norm, they would risk losing a part of what makes their cultural tradition unique. Federova’s insight reminds us that globalization is not just about economic integration — it’s also about preserving cultural identity in a rapidly changing world.

As L.I. Federova writes: “Rapid cultural changes affect people’s cultural identity, i.e. the ability of people to clearly understand their cultural identity... It can be stated that the process of globalization contributes to changes in identity and that this change can be painful and even dangerous. The loss of identity is dangerous, which entails value destruction, value misalignment or loss of values, as well as the attempt to construct an artificial identity. A rapid break with traditional local identity in the absence of a cultural pattern acceptable to humanity as a whole can lead to the creation of cultural monsters as models of identity” [13].

This analysis shows that globalization isn’t just about trade, politics, or new technologies — it’s also about culture, identity, and how societies choose to define themselves in a rapidly changing world.

Samuel Huntington’s idea of a “Clash of Civilizations” remains surprisingly relevant. He argued that even as countries modernize, they don’t necessarily Westernize. That insight still holds true. For example, China is home to one of the largest markets for Western films, brands, and gadgets — but its political values and governance remain rooted in a very different tradition. The same could be said for Russia and several other countries. Huntington’s point wasn’t just about political alliances; it was about how deeply culture shapes how societies engage with globalization.

On the other hand, Francis Fukuyama had a more hopeful take. In his “End of History?” essay, he believed that liberal democracy had triumphed and would eventually spread around the world. But today, we can see that many countries have chosen a different path. Yes, they’ve modernized. They’ve built strong economies and embraced aspects of global pop culture. But their political systems have remained largely authoritarian. These hybrid models — where Western lifestyle and technology exist alongside limited political freedoms — challenge Fukuyama’s optimism and remind us that culture doesn’t shift as easily as markets do.

David Held’s view helps make sense of this tension. He didn’t see globalization as one-size-fits-all. Instead, he described it as a multi-layered and uneven process, where global and local forces constantly interact. In practice, this means you can drink Coca-Cola in almost any country, but what it means to drink Coca-Cola will vary based on the culture you’re in. The same applies to Apple, McDonald’s, and many other global brands. They shape consumer habits worldwide, but they don’t erase cultural differences — they coexist with them.

Russian scholar P.I. Kasatkin adds to this by pointing out that globalization often brings people together — but just as often, it creates new friction. When identity, memory, and tradition are involved, emotions run

deep. One example is the ongoing dispute between Greece and North Macedonia over the name “Macedonia.” For North Macedonians, it’s central to their identity. For many Greeks, it’s tied to ancient history. This isn’t just about maps or politics — it’s about pride, legacy, and whose story gets told.

Building on this idea, Russian scholar L.I. Federova reminds us that culture can be quietly lost, not through force, but through slow erosion. In her work “Changes in Culture in the Era of Globalization,” she emphasizes how global norms can pressure smaller or less dominant cultures to adapt or conform. For instance, in some countries Christmas is celebrated on December 25, while in Orthodox Christian traditions it falls on January 7. If, over time, Orthodox communities began shifting toward the global norm just to “keep up,” that small change would represent a much bigger loss — one of identity, history, and meaning. We offered this example because it illustrates just how subtle but powerful globalization’s cultural impact can be.

In the end, globalization isn’t just reshaping economies — it’s reshaping how we see ourselves and each other. It doesn’t erase cultural boundaries. In fact, it can bring them into sharper focus. The challenge for societies today is not just how to participate in the global system, but how to do so while holding on to what makes them unique. Culture, in this context, becomes not something old-fashioned, but something worth protecting.

Conclusions

This study demonstrates the complex dialectics of cultural processes in the context of globalization, where integration and disintegration coexist as interrelated phenomena. On the one hand, economic interdependence, technological progress and digitalization create prerequisites for the formation of a single information and cultural space. On the other hand, the strengthening of global ties exacerbates conflicts between universalization and the preservation of local identity, which is particularly evident in the resistance of Islamic, Confucian and Russian communities to Westernization. The key conclusion of the article is that the globalization of culture is not a unidirectional process: it generates hybridization and adaptation of traditions to new realities, while simultaneously stimulating cultural resistance, which refutes the idea of inevitable unification.

While some countries accept Western lifestyles and technologies as part of globalization, they reject Western values like democracy and freedom of speech. Even among Western countries, globalization causes cultural conflicts. This shows how different nations respond to global trends. It does not mean that globalization has no effect on some states, but rather that it has varying degrees of influence on different states and affects them in different ways.

The scientific value of the work lies in the development of a comprehensive model for analyzing the political and cultural mechanisms of globalization. The work contributes to rethinking globalization not as a threat, but as a dynamic field of opportunities for dialogue and mutual enrichment of cultures and values.

The work contributes to rethinking globalization not as a threat, but as a dynamic field of opportunities for dialogue and mutual enrichment of cultures and values.

References

- 1 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Политология: хрестоматия / сост. проф. М.А. Василик, доц. М.С. Вершинин. — М.: Гардарики, 2000. — 843 с.
- 2 Pieters J.N. Globalization and Culture. Bookshelf [Electronic resource] / J.N. Pieters. — Access mode: vbk://G85LNrklcCSIs-HYZDtI7-gztM5Q_T_UN9j37L9oN58
- 3 Lixin X. Transformers Highest-Grossing Film in China / X. Lixin // China Daily. — 2014. — 3.
- 4 Reuters. China Raises Additional Duties on U.S. Goods to 84 % Amid Escalating Trade War, Signaling Deepening Economic Rift and Potential Disruption to Global Supply Chains. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.reuters.com>
- 5 Algemeiner. Iran’s growing military ties with China, Russia present a “danger” to U.S.–Israeli security, experts warn. Algemeiner. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.algemeiner.com>.
- 6 Dawn. The National Assembly Standing Committee on Information Technology and Telecom has been informed that 900,000 URLs have been blocked for reasons such as carrying blasphemous and pornographic content and/or sentiments against the state, judiciary or the armed forces. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.dawn.com>
- 7 Apnews. PEN America condemned the arrest of Reza Khandan, Iranian activist and husband of leading human rights lawyer Nasrin Sotoudeh, and demanded his immediate release. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.apnews.com>
- 8 Carnegie. Putin’s war on Ukraine marks the end of the near abroad—the idea that Russia enjoys a special status in much of the post-Soviet space. Carnegie Endowment for International Peace. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.carnegieendowment.com>

- 9 Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // Вопросы философии. — 1990. — № 3. — С. 84–118.
- 10 Гурьев С. М. Диктаторы обмана: новое лицо тирании в XXI веке / С. М. Гурьев, Д. Трейсман. — М.: Фонд Бориса Немцова, 2023. — 360 с.
- 11 Хелд Д. Глобальные трансформации: политика, экономика, культура / Д. Хелд, Д. Гольдблатт, Э. Макгрю, Дж. Перратон; пер. с англ. В.В. Сапова и др. — М.: Праксис, 2004. — 576 с.
- 12 Касаткин П.И. Глобализация культуры: проблемы и перспективы / П.И. Касаткин // Власть. — М., 2017. — Август. — С. 40–48.
- 13 Федорова Л.И. Изменения культуры в эпоху глобализации / Л.И. Федорова // Культурное разнообразие в эпоху глобализации: материалы Международной конференции. — Мурманск: МГПУ, 2006. — С. 133–138.

Т.М. Садыкова, С.Ж. Сапаргалиева, А.Т. Бакирова

Жаһандану дәуіріндегі мәдениеттердің экзистенциясы: бірлік пен ыдырау диалектикасы

Мақала жаһандану үдерісінің қарама-қайшы табиғатын зерттейді, атап айтқанда жаһандық ықпалдастық пен мәдени бірегейлікті сақтау арасындағы өзара әрекетке назар аударады. Зерттеу жедел технологиялық даму мен геосаяси өзгерістер дәуірінде мәдени біртектілік пен локализация арасындағы диалектикалық байланысты талдайды. Зерттеудің теориялық негізіне С. Хантингтонның «Өркениеттер қалыптасуы», Ф. Фукуяманың «Тарихтың соңы?» еңбегі және Д. Хелдтің жаһандық интеграция теориялары алынды. Сонымен қатар, ресейлік ғалымдар Л.И. Федорова мен П.И. Касаткиннің тұжырымдамалары аймақтық және мәдени ерекшеліктерді көрсету үшін пайдаланылды. Әдістемелік тұрғыда зерттеу теориялық талдауды Қытай, Ресей және кейбір ислам елдерінен алынған сапалық кейс-стадилермен ұштастырады. Бұл мысалдар мемлекеттердің модернизация мен жаһандық мәдени өнімдерді қабылдай отырып, либералды-демократиялық құндылықтарға қарсы тұрып, дәстүрлі нормаларды сақтап қалуға тырысатынын көрсетеді. Зерттеу нәтижелері жаһандану үдерісі мәдени біртектілікке міндетті түрде әкелмейтінін дәлелдейді. Керісінше, бұл үдеріс жаһандық және жергілікті күштердің шиеленісті өзара байланысы жағдайында гибриді бірегейлік пен басқару формаларын тудырады. Мақала жаһандық қысым жағдайында мәдени қарсылық пен селективті бейімделу бірегейлікті сақтаудың тиімді стратегиялары бола алатынын көрсетеді. Бұл ретте бірегейлік, тарихи жад және символдық дәстүрлердің рөліне ерекше мән беріледі. Сонымен қатар жаһандануды біржакты үстемдік ету үдерісі емес, мәдениеттер бейімделетін, қарсылық танытатын әрі өздерін қайта қалыптастыратын келіссөздер алаңы ретінде қарастырады. Бұл жұмыс жаһандануды мәдениеттер арасындағы диалог үшін де сын-қатер, әрі мүмкіндік ретінде ұғынудың күрделі әрі терең бейнесін ұсынады.

Кілт сөздер: мәдени жаһандану, ұлттық бірегейлік, локализация, интеграция, гибриді модельдер, дәстүрлі құндылықтар, геосаяси қалыптасу, мәдени әртүрлілік, диалектика.

Т.М. Садыкова, С.Ж. Сапаргалиева, А.Т. Бакирова

Экзистенция культур в эпоху глобализации: диалектика единства и распада

В данной статье исследуется противоречивая природа глобализации, особое внимание уделяется влиянию глобальной интеграции на сохранение культурной идентичности. Рассматривается взаимодействие культурной унификации и местных традиций в современном быстро меняющемся мире, сформированном технологиями и меняющейся геополитикой. Анализ опирается на работы С. Хантингтона «Столкновение цивилизаций», Ф. Фукуямы «Конец истории?» и идеи Д. Хелда о глобальной интеграции. Также привлекаются взгляды российских учёных Л.И. Фёдоровой и П.И. Касаткина, чтобы подчеркнуть региональные и культурные аспекты. Исследование сочетает теоретические положения с реальными примерами из Китая, России и ряда исламских стран. Эти примеры показывают, как государства могут приветствовать модернизацию и глобальные культурные влияния, при этом отвергая либерально-демократические нормы и придерживаясь традиционных ценностей. Результаты исследования свидетельствуют о том, что глобализация не всегда приводит к культурному смешению. Напротив, она часто приводит к гибридным формам, где глобальные и локальные силы сталкиваются, сосуществуют или адаптируются друг к другу. В статье рассматривается, как культурное сопротивление и избирательная адаптация могут помочь обществам сохранить свою уникальность в условиях глобального давления. Также подробно рассматривается роль идентичности, памяти и культурных символов в этом процессе. В целом, в статье утверждается, что глобализация — это не просто доминирование или единообразие. Это гораздо более сложный процесс переговоров, в

котором культуры перестраиваются, сопротивляются определённым аспектам и находят способы адаптации. При этом глобализация становится одновременно вызовом и возможностью для более глубокого межкультурного обмена.

Ключевые слова: культурная глобализация, национальная самобытность, локализация, интеграция, гибридные модели, традиционные ценности, геополитические конфликты, культурное разнообразие, диалектика

References

- 1 Khantington, S. (2000). *Stolknovenie tsivilizatsii?* [The Clash of Civilizations?]. M.A. Vasilik, M.S. Vershinin (Ed.) Moscow: Gardariki [in Russian].
- 2 Pieters, J.N. (2014). Globalization and Culture. Bookshelf. Retrieved from vbk://G85LNrklcCSIs-HYZDtI7-gztM5Q_T_UN9j37L9oN58
- 3 Lixin, X. (2014). Transformers Highest-Grossing Film in China. *China Daily*, 3.
- 4 Reuters. China Raises Additional Duties on U.S. Goods to 84 % Amid Escalating Trade War, Signaling Deepening Economic Rift and Potential Disruption to Global Supply Chains. *reuters*. Retrieved from <https://www.reuters.com>
- 5 Algemeiner. Iran's growing military ties with China, Russia present a "danger" to U.S.–Israeli security, experts warn. *algemeiner*. Retrieved from <https://www.algemeiner.com>
- 6 Dawn. The National Assembly Standing Committee on Information Technology and Telecom has been informed that 900,000 URLs have been blocked for reasons such as carrying blasphemous and pornographic content and/or sentiments against the state, judiciary or the armed forces. *dawn*. Retrieved from <https://www.dawn.com>
- 7 Apnews. PEN America condemned the arrest of Reza Khandan, Iranian activist and husband of leading human rights lawyer Nasrin Sotoudeh, and demanded his immediate release. *apnews*. Retrieved from <https://www.apnews.com>
- 8 Carnegie. Putin's war on Ukraine marks the end of the near abroad—the idea that Russia enjoys a special status in much of the post-Soviet space. *Carnegie Endowment for International Peace*. Retrieved from <https://www.carnegieendowment.com>
- 9 Fukuiama, F. (1990). Konets istorii? [The End of History?]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 3, 84–118 [in Russian].
- 10 Guriev, S. M., & Treisman, D. C. (2023). *Diktatory obmana: novoe litso tiranii v XXI veke* [Deceptive Dictators: The New Face of Tyranny in the 21st Century]. Moscow: Fond Borisa Nemcova [in Russian].
- 11 Held, D., Goldblatt, D., Makgriu E., & Perraton Dzh. (2004). *Globalnye transformatsii: politika, ekonomika, kultura* [Global transformations: politics, economics, culture]. V.V. Sapova (Ed.) Moscow: Praxis [in Russian].
- 12 Kasatkin, P.I. (2017). *Globalizatsiia kulture: problemy i perspektivy* [Globalization of cultures: problems and perspectives]. *Vlast — Power*, 40–48. Moscow [in Russian].
- 13 Fedorova, L.I. (2006). *Izmeneniia kulture v epokhu globalizatsii* [Cultural Change in the Age of Globalization] *Kulturnoe raznoobrazie v epokhu globalizatsii: materialy Mezhdunarodnoi konferentsii — Cultural Diversity in the Era of Globalization: Proceedings of the International Conference* (pp. 133–138). Murmansk: MGPU [in Russian].

Information about the authors

Sadykova Torgyn — Master of Humanities, Senior Lecturer, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8952-0253>

Sapargaliyeva Sairash — Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer, O.A. Baikonurov Zhezkazgan University, Zhezkazgan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0004-4148-0845>

Bakirova Alua — Master of Humanities, Senior Lecturer, Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4990-0582>

Г.М. Шадиметова*

*Национальный университет Узбекистана имени Мирза Улугбека, Ташкент, Узбекистан.
(E-mail: gshadimetova@inbox.ru)*

Социально-философские основы культурологического исследования национальных праздников

В данной статье взгляды, связанные с историей, этапами развития, идейно-художественными основами национальных праздников, оценены на основе общефилософских принципов и общетеоретических критериев эстетики. В частности, первые сведения о древних праздниках нашего народа содержатся в книге «Авеста» — письменном наследии Древнего Востока, а своеобразие наших национальных праздников исследовано в трудах отечественных ученых. Дневники и научные исследования иностранных путешественников, изучавших Центральную Азию, на протяжении столетий описывали наши национальные праздники, их празднование, обычаи, связанные с нашим бытом, с исторической и этнографической точки зрения. В настоящее время при изучении научно-философских аспектов национальных праздников в странах Центральной Азии особое внимание уделяется связи национальных праздников со многими традициями и их положительному влиянию на воспитание молодежи. Также в статье при объяснении специфических эстетических особенностей праздников обосновывается, что праздники являются средством определения духовного и культурного уровня нации и народа, а также массовым мероприятием, которое приводит к объединению наций вокруг эстетических идей, направленных на благородную цель.

Ключевые слова: национальные праздники, массовое представление, важное событие, наслаждение, радость, торжество, зрелище, национальные обычаи, художественное выражение.

Введение

Национальные праздники отражают облик нации, демонстрируют обычаи и традиции народа, возвышают их до уровня ценностей. В то же время, национальные праздники по своему содержанию и художественно-эстетическим особенностям обладают философским статусом, являясь социально-духовным и культурным явлением на уровне массового зрелища. Это объясняется тем, что праздники обладают способностью отражать через художественные образы представления нации о мире и человеке, её воображение, мышление и национальные ценности.

Материалы и методы

На основе результатов современных философско-эстетических исследований актуальное значение имеет структурно-семантический анализ понятий «праздник» и «национальный праздник», изучение их нравственно-эстетической сущности, классификации, функций, генезиса национальных праздников, особенностей их религиозного и нравственно-эстетического развития, а также трансформационных характеристик и эстетической эволюции национальных праздников. Поэтому мы начинаем наше исследование с рассмотрения понятия праздника и его философско-эстетических аспектов.

Понятие праздника у всех народов означает коллективное празднование важного события или даты в жизни с приподнятым настроением, с радостью. Благодаря способности создавать духовно-эмоциональный настрой и эстетическое наслаждение, праздник проходит в более радостной атмосфере по сравнению с обычными днями. Действительно, как утверждают специалисты по праздникам, в праздничные дни его участники — независимо от национальности, расы и убеждений — могут вволю веселиться, выражать свои чувства, свободно играть, смеяться и шутить. [1] И никто действительно этого не запрещает. Ведь задача праздника — создать более приподнятое настроение, чем обычно. В такие дни все должны быть счастливы, свободны и радостны. Только тогда праздник становится настоящим праздником и полностью проявляет свою духовную и эстетическую силу. В национальной энциклопедии Узбекистана «праздник» описывается следующим образом: «Праздник (от тюркского — большое собрание, свадьба) — широко отмечаемый торжественный день. В ходе соци-

* Автор-корреспондент. E-mail: gshadimetova@inbox.ru

ально-экономического развития возникли традиционные, религиозные, национальные и другие праздники в соответствии с их происхождением, содержанием и установлением в общественной жизни. Праздники, передаваемые из поколения в поколение, называются традиционными праздниками. Например: Навруз байрами. Традиционные праздники не связаны напрямую с текущей социальной жизнью и образом жизни какого-либо народа или нации. Во время религиозных праздников отмечаются обряды, установленные догматами каждой монотеистической религии» [2].

«Праздник — это своеобразное социальное явление, отражающее жизнь каждого гражданина и всего общества», — дал определение Д.М. Генкин. Развивая эту мысль, он пишет: «Праздник — это уникальное явление, гармонизирующее реальность и искусство, художественно оформляющее то или иное реальное жизненное событие» [3]. «Праздник вбирает в себя самые ценные богатства, накопленные в мировой культуре» [4], — рассуждает А.И. Арнольдов. К. Жигульский отмечает: «Праздники бывают разных видов. 1. По характеру и частоте празднования: периодические и непериодические праздники. 2. По контексту исторического развития: старые и новые. 3. По отношению к религиям: религиозные и нерелигиозные. 4. По месту и масштабу празднования: региональные, государственные. Выделяются также международные праздники» [5].

В.А. Хабудаева утверждает, что «в современных социально-культурных условиях праздники можно классифицировать следующим образом: 1. Официально организованные (государственные) праздники, посвященные важным событиям; 2. Неофициальные праздники, не принятые официально государством, но отмечаемые народом («День студента» и т.д.); 3. Профессиональные праздники; 4. Семейные праздники; 5. Религиозные праздники; 6. Национальные праздники» [6].

Обсуждение и результаты

Национальные праздники по своей сути являются эстетической реальностью, которая на протяжении веков выполняла такие функции, как празднования, обряды, отдых и встречи. Поэтому ученый Исо Джабборов, исследовавший особенности узбекских национальных праздников, отмечает: «В культурном наследии узбекского народа особое место занимают созданные народом праздники, массовые игры, сезонные и профессиональные обряды, имеющие большое социальное значение. Праздники и обряды: охватывают все стороны общественной и личной жизни; проявляются в различных аспектах и формах взаимодействия людей; представляют собой исторически сложившуюся совокупность определений» [7]. Под национальными праздниками узбекского народа понимаются культурно-массовые формы, которые укоренились в жизни и быту нашего народа, передавались из поколения в поколение в ходе исторического развития, регулярно организуются в течение определенного периода времени в целях обеспечения единства нации и поднятия ее настроения согласно требованиям эпохи. В качестве примеров таких национальных праздников узбекского народа можно привести «Лола сайли» (Праздник тюльпанов), «Узум сайли» (Праздник винограда), «Қовун сайли» (Праздник дыни) и другие.

В образе жизни народа существует особая связь между духовной потребностью и духовной культурой, эстетическим восприятием и нравственными понятиями. Эстетические представления, идейные и нравственные качества становятся духовными ценностями только тогда, когда они гармонично сочетаются с национальными ценностями. Именно поэтому праздники играли важную роль в жизни всех народов мира.

Согласно преданию, в доме матери Айши девушки играли на бубне и танцевали, а Пророк (мир ему и благословение) лежал, повернувшись к стене. Абу Бакр Сиддик, войдя, упрекнул девушек: «Вы устраиваете игры Шайтана в доме Посланника Аллаха?» На что Пророк (мир ему и благословение) ответил: «О Абу Бакр, оставь их в покое, у каждого народа есть свой праздник, а сегодня — наш праздник» [8]. Таким образом, в истинном смысле праздник — это день радости, пронизанный нравственными нормами и обогащенный эстетическим содержанием в повседневной жизни человека.

Действительно, мы полностью разделяем мнение известного ученого М. Бахтина о том, что «праздник — это первичная форма человеческой культуры» [9]. Ведь исторические корни праздников, являющихся художественным выражением удовольствия и подражания, возникших в результате успешной деятельности человечества, уходят в «младенчество» человечества.

Согласно сведениям археологов, историков, этнографов, искусствоведов и культурологов о первых формах празднеств, возникших в первобытный период, праздники играли важную роль в жизни людей. Также древнегреческий мыслитель Эпикур говорит: «Под радостью следует понимать не удо-

вольствия, наслаждения или роскошную жизнь, а освобождение». Известно, что чем разумнее была борьба человека за благополучную жизнь, тем большего успеха он достигал.

Борьба за благополучную жизнь и достижения в труде, ликование от побед естественным образом порождали радость. Такие процессы начали возникать в периоды, когда первобытные люди добывали пропитание охотой, и проявлялись в различных формах. В простых изображениях, созданных в первобытные времена, в основном изображались сцены охоты на животных и подражательные танцы охотников. Они свидетельствуют о том, что древние люди торжественно отмечали результаты своего труда. Ведь, как говорит Аристотель, «подражание — это свойство, присущее человеку с детства. Человек отличается от других живых существ способностью к подражанию, даже первоначальные знания он получает через подражание, и результаты этого процесса доставляют удовольствие всем» [10].

Можно сказать, что результаты труда первобытного человека были связаны с удовлетворением его повседневных биологических потребностей — добычей пищи, насыщением и выражением благодарности за сытость, то есть с удовольствием. Возвращение охотников с добычей создавало атмосферу радости и ликования для всех членов рода и племени. Охотники, возвращавшиеся с добычей, пытались выразить свою радость жестами и движениями. Такие выразительные действия доставляли им наслаждение.

Кроме того, беспомощность людей перед природой привела их к поклонению божественным силам. Религиозные обряды совершались и совершенствовались в форме мольбы, покаяния или благодарности, когда материальным потребностям людей наносился ущерб, то есть, когда капризы природы причиняли вред людям. Результаты борьбы людей с природой обогатили своеобразную художественную форму и средства изображения религиозных обрядов. Целенаправленно изобретенные средства выражения в художественной форме оказывали сильное влияние на чувства участников религиозных праздников. Следовательно, такие религиозные факторы, в свою очередь, способствовали формированию и совершенствованию художественно-эстетических принципов обрядов.

Исходя из вышеизложенного, можно сказать, что праздники — это социальное явление, возникшее в форме обрядов, посвященных результатам борьбы человека с природой.

Из вышесказанного очевидно, что духовно-эстетические потребности древних людей были, как и они сами, простыми, незамысловатыми и обладали своеобразной художественно-философской сущностью. Они смогли создать массовое веселье, организуя представления, сочетавшиеся с коллективными верованиями. В этой простоте заключено величие — грандиозность. Только в условиях сочетания простоты, незамысловатости и искренности можно достичь массовой радости и веселья. Первые массовые празднества постепенно породили сезонные праздники.

Если идейные основы сезонных праздников, приобретших национальный характер среди народов Древней Средней Азии и Ирана, заключались в объединении людей, достижении их радости и получении благословения путем раздачи подаваний, то древние греки также уделяли большое внимание торжественному празднованию представлений, посвященных Дионису, своему богу плодородия и щедрости.

Чтобы определить идею празднества, греки, прежде всего, контролировали порядок представлений участников праздника-карнавала, а для создания общего плана торжества, посвященного Дионису, требовали, чтобы сценарий «представления» участников каждого района (филы) был предварительно представлен на рассмотрение совета. Подобные мероприятия и предъявляемые к ним идейные требования превращали каждого гражданина Афин в активного участника праздника.

Для объективной оценки судейской коллегией уровня подготовки и проведения представления разработаны определенные критерии. От судей требовалось хорошо усвоить порядок проведения праздника, правильно понять его идейную основу. От участников представления ожидалось, что они отразят художественно-эстетические особенности, вызывающие у человека изумление или трепет, в соответствии с требованиями. Судьям необходимо было объективно и достойно оценивать их действия.

Судьи, избранные древними греками, в свою очередь, требовали от участников специально организованного театрализованного массового праздника представления, соответствующего теме и воплощающего эстетико-этические принципы. Эти принципы включали в себя демонстрацию способности участвовать и побеждать в соревновании, а также такие художественные требования, как массовость, зрелищность, целостность. Такие требования обеспечивали: точность в соблюдении эстетических принципов; беспрекословное подчинение участников требованиям представления; строгий

порядок проведения зрелища; нахождение правильных художественно-идеологических выражений праздников, что было в центре внимания организаторов торжества.

Древние римляне, заимствовавшие такие художественно-эстетические принципы у греков, также возложили на свои праздники идейные задачи, характерные для их идеологии. Нововведением, которое римляне внесли в порядок празднования заимствованных у греков праздников, были удобства, созданные для зрителей и исполнителей, адаптированные по форме и содержанию, причем празднования могли продолжаться неделями.

Это было вызвано напряженной политической ситуацией в Римской империи. Поскольку было легче удерживать массы, недовольные политикой правительства, силой развлекать их и отвлекать от политических вопросов посредством массовых мероприятий, чем подавлять их. Поэтому римляне осознали, что регулярное проведение праздничных представлений и усиление их зрелищности демонстрирует мощь государства. Торжественное проведение представлений в таком порядке постепенно приучило римлян к разработке и строгому соблюдению эстетических принципов, характерных для каждого праздника. Следует отметить, что идея римских торжеств была организована по принципу «хлеба и зрелищ», и их целью было формирование у населения привычки к иждивенчеству, безразличию и невмешательству путем демонстрации государственной мощи. Для этого основу художественных представлений составляли боевые победы императоров, гладиаторские бои, цирковые выступления. Такие представления проводились в театрализованной художественной форме и длились неделями, а иногда и месяцами. Для проведения представлений были усовершенствованы сценические средства и выразительные возможности театра Колизея (в смысле огромного, как дракон, Г.Ш.) и преобразованы в специальное, многогранное зрелище. В результате такие праздники совершенствовались и приняли форму мероприятий, предназначенных исключительно для отдыха масс. Это было вызвано напряженной политической ситуацией в Римской империи. Поскольку было легче удерживать массы, недовольные политикой правительства, развлекать их и отвлекать от политических вопросов посредством массовых мероприятий, чем подавлять их. Поэтому римляне осознали, что регулярное проведение праздничных представлений и усиление их зрелищности демонстрирует мощь государства. Торжественное проведение представлений в таком порядке постепенно приучило римлян к разработке и строгому соблюдению эстетических принципов, характерных для каждого праздника. Следует отметить, что идея римских торжеств была организована по принципу «хлеба и зрелищ», и их целью было формирование у населения привычки к иждивенчеству, безразличию и невмешательству путем демонстрации государственной мощи. Для этого основу художественных представлений составляли боевые победы императоров, гладиаторские бои, цирковые выступления. Такие представления проводились в театрализованной художественной форме и длились неделями, а иногда и месяцами. Для проведения представлений были усовершенствованы сценические средства и выразительные возможности театра Колизея (в смысле огромного, как дракон, Г.Ш.) и преобразованы в специальное, многогранное зрелище. В результате такие праздники совершенствовались и приняли форму мероприятий, предназначенных исключительно для отдыха масс. Прекрасная и величественная идея праздников, сформированная греками, их эстетическая сила, объединяющая массы, для римлян стала политическим инструментом, удовлетворяющим повседневные потребности зрителей. Колизей, вмещавший тридцать тысяч зрителей, превратился в арену жестоких сражений гладиаторов. Идейно-художественная мощь спектакля, созданного творческими греками, была низведена до уровня политического требования безжалостных римлян.

Продолжая сравнение, к средневековой идейная нагрузка и эстетическая ответственность западных праздников обогатились новыми принципами. Внимание «римлян, отдохавших в Колизее», теперь было обращено на специально созданные религиозные праздники, проводимые в церквях и призывающие массы к вере. Экономические возможности церквей позволяли торжественно и пышно отмечать эти праздники. Учитывая, что такие религиозные мероприятия проводились в среднем раз в три дня, мы наблюдаем совершенствование средств призыва, направленных на подчеркивание величия церквей и укрепление религиозных убеждений людей.

Подобная попытка внедрить религиозные идеи в сознание людей в закрытых помещениях, в церквях, целенаправленно, в театрализованной художественной форме, естественно, поставила на повестку дня необходимость возрождения «представлений на открытых площадках», то есть народных гуляний. Это движение вошло в историю средневековых европейских праздников под названием «праздник дураков».

«Праздник дураков» возник как саркастическое, общественно-массовое мероприятие, означающее, что мечты и надежды народа о свободе и независимости, чьи права были ограничены верующими, являются иллюзорными. Площадные представления, состоящие из веселых развлечений, были социально-идеологическим выражением протеста против жестокости по отношению к массовым праздникам, которые годами удерживались в тисках верующих, и против религиозных мистерий.

Центральной силой массовых гуляний и праздников для всех народов было «сердцем» праздника — шуты и скоморохи. Они приезжали в людные места, чтобы показать представление, и выступали на передвижной сцене, установленной на телеге, в передвижном театре — педжете. В результате в местах, где собиралось население для зрелищ, начал появляться передвижной театр (греки называли место, где собирались зрители, театром — Ш.Г.). Таким образом, педжент — сцена, передвигающаяся в конной повозке, стала главным участником и пропагандистом праздничных мероприятий.

В связи с ростом крупных городов и городского населения в Европе для всех национальностей «передвижные сцены» стали самым удобным средством для праздничных представлений. Поэтому такие передвижные сцены — «передвижные театры» в праздничные дни оказывали наиболее содержательные и продуктивные услуги, «перенося» идею праздничной драматургии и ее художественную форму из города в город, способствуя передвижению спектаклей, идейно-художественному совершенствованию массовых мероприятий и внося значительный вклад в эстетическое воспитание народа.

В западных странах очередное художественно-эстетическое развитие праздников, их идейная и выразительная эволюция проявились в форме «забавы от пресыщения» дворянства (так мы это назвали — Г.Ш.), в виде военизированных рыцарских турниров. Эти мероприятия, которые стали проводиться на основе тщательно продуманных сценариев, организовывались на высоком уровне. Такие события превратились в самое захватывающее праздничное зрелище для горожан. Театрализованные военно-спортивные состязания такого типа, с их специальным снаряжением, оружием, лошадьми, полем боя и тематическими украшениями, еще больше обогатили этот вид массового зрелища.

Вместо идеи о том, что «физическая сила составляет основу зрелища», которую дворяне эпохи Возрождения привнесли в свои праздники, мыслители выдвинули интеллектуальную концепцию о том, что «массовые праздники должны служить духовному обогащению человека». Эта идея стала этапом, который привел к дальнейшему совершенствованию праздников того времени и последующих эпох, а также к правильному направлению эстетической цели.

Праздники интеллигенции, сформированные мыслителями и приобретающие новое содержание, а также связанные с ними представления отмечались в виде торжеств, направленных на: повседневный образ жизни; семейные мероприятия; повышение духовности и улучшение духовного состояния. Такое стремление оказало определенное влияние на повышение эстетической культуры масс, участников праздника. Поэтому участники праздника стали стараться продемонстрировать свои самые прекрасные и величественные качества. В результате представители интеллигенции начали проявлять друг к другу свои самые яркие эстетические отношения. Представления, проявляющиеся в таких художественных формах, привнесли новые эстетические идеалы для развития общества. Вновь сформированные эстетические идеалы стали служить духовному обогащению людей.

В этой связи знаток эпохи Возрождения Пти де Жюльвиль оценивает понятие праздника как «образец высокой нравственности демократического образа жизни, гармонирующего с человеческим сознанием и природой». Это определение следует понимать как теоретическую основу праздников, и можно сказать, что это высокая эстетическая оценка их идейной роли в духовной и социальной жизни общества.

Французы, поднявшие национальный и идейный аспекты праздников на высокий уровень в середине XIX века, вывели массовые праздники на художественно-эстетический уровень общенародного торжества. Это было обусловлено резкими изменениями в политической жизни общества и намерением продемонстрировать на высоком художественном уровне идею свободы, которая была целью и мечтой народа. На тщательно продуманных праздничных мероприятиях для хорового исполнения идеи обновления было привлечено около 2,5 тысяч человек. Они прошли специальную подготовку и контроль. Такое внимание, в свою очередь, создавало атмосферу высокой торжественности [11]. Ведь такое художественное мероприятие было общественным событием, которое объединяло все силы общества вокруг одной идеи, было чрезвычайно грандиозным праздником, демонстрирующим силу масс и оставшимся на золотых страницах истории.

Яркая выразительность идеи праздников на практике, их символический, художественно-эстетический образ и его применение в последующих массовых мероприятиях стали основой идейно-художественного развития будущих торжеств. В качестве примера можно привести французский праздник, воплощающий в себе выражение прекрасных и величественных понятий «жизнь», «труд», «наука», «свет науки», а также символическое проявление «разума». Именно поэтому И.И. Мазаев утверждает, что «Праздник — это идеальная жизнь в определенное время» [12]. На площади, где был установлен символ «разума», собрались парижане, считавшиеся участниками торжества, и накрыли символическую фигуру «черной тканью». Участники праздника стягивают «черной тканью», освобождая «разум». «Разум» сияет, излучая свет и даря эстетическое наслаждение участникам торжества. Они сжигают «черную ткань», символизирующую ограничение свободы человека. Это символическое действие происходит под восторженные, страстные возгласы участников праздника, а свидетели триумфа «разума» поют песни и танцуют вокруг символической фигуры [13]. Таким образом, гармония праздников в художественных формах, обогащаясь при проведении торжеств, внесла свой вклад в совершенствование последующих массовых мероприятий.

Известно, что в 20-30-х и 40-х годах XX века, а также в начале 50-х годов, представители узбекского народа, стремившиеся сохранить и обогатить многовековое культурное наследие, традиции и обычаи, подвергались репрессиям по обвинению в национализме, панисламизме и пантюркизме. Несмотря на это, наш народ продолжал бороться за сохранение своих национальных традиций, ценностей, обычаев и обрядов. Возникла необходимость в проведении театрализованных праздничных представлений, чтобы рассказать молодежи о возвращении к духовным ценностям, национальному самосознанию и ярких страницах борьбы джадидов за национальное освобождение. В результате в годы независимости стали публиковаться многочисленные материалы, посвященные этим ярким страницам борьбы. В частности, особого признания заслуживают труды Ж. Туленова, К. Назарова и других ученых в этом направлении. Они глубоко изучили историю нашей духовности и культуры и включили в число важных задач, стоящих перед специалистами в области образования, науки и искусства, восстановление памятников культуры, сохранение исторических памятников, широкое изучение национальных обычаев и традиций, устного народного творчества и их полную передачу будущим поколениям.

После обретения Узбекистаном независимости усилилось внимание к изучению и исследованию наших национальных ценностей. В частности, У. Карабаев подчеркивает историческую необходимость проведения исследовательских работ о возникновении, историческом развитии и проблемах древних и современных праздников. Это стало результатом изучения истории обычаев, обрядов и праздников узбекского народа, занимающих важное место в нашей культурной жизни.

Заключение

Итак, у каждой нации в ее социально-культурной жизни существуют праздники, которые воплощают в себе древние традиции, обычаи и обряды. Обычно начало или завершение крупных дел превращалось в праздник. Кроме того, праздники отмечаются потому, что помогают людям глубже осмыслить пройденный путь, гордиться достижениями, строить планы на будущее и с надеждой смотреть в завтрашний день.

Список литературы

- 1 Гужова И.В. Целостная модель праздника как феномена культуры / И.В. Гужова // Вестник Томского государственного педагогического университета. Серия: Гуманитарные науки (Философия и культурология). — 2006. — Вып. 7 (58). — С. 92–95.
- 2 Национальная энциклопедия Узбекистана. — Ташкент: Государственное научное издательство, 2000. — Том 1. — С. 584.
- 3 Генкин Д.М. Массовые праздники / Д.М. Генкин. — М.: Просвещение, 1975. — С. 44.
- 4 Арнольдов А.И. Человек и мир культуры / А.И. Арнольдов // Введение в культурологию. — Москва: Изд-во МГИК, 1992. — С. 240.
- 5 Жигульский К. Праздник и культура / К. Жигульский. — М.: Прогресс, 1985. — С. 336.
- 6 Хабудаева В.А. Традиции в культуре современной бурятской молодежи / В.А. Хабудаева, И.И. Осинский // Вестник Бурятского государственного университета. Сер. Философия, социология, политология, культурология. — 2014. — № 6 (2). — С. 69–73.
- 7 Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси / И. Жабборов. — Тошкент: Ўқитувчи, 1994. — 320 б.

- 8 Обидов Р. Пайғамбарлар тарихи исломият тарихидир / Р. Обидов. — Тошкент: Мовароуннахр, 2005. — 300 б.
- 9 Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса / М. Бахтин. — М.: Наука, 1965. — С. 11.
- 10 Аристотель. Поэтика / Аристотель. — Ташкент: Янги аср авлоди, 2011. — С. 23.
- 11 Театральная энциклопедия: [в 5 т.]. — М.: Энциклопедия, 1967. — С. 514.
- 12 Мазаев А.И. Праздник как социально-художественное явление / А.И. Мазаев. — М.: Наука, 1978.
- 13 Театральная энциклопедия: [в 5 т.]. — М.: Энциклопедия, 1967. — С. 14.

Г.М. Шадиметова

Ұлттық мерекелерді мәдени зерттеудің әлеуметтік-философиялық негіздері

Мақалада ұлттық мерекелердің тарихына, даму кезеңдеріне, идеялық-көркемдік негіздеріне қатысты көзқарастар жалпы философиялық ұстанымдар мен эстетиканың жалпы теориялық өлшемдері негізінде бағаланған. Атап айтқанда, халқымыздың көне мерекелері туралы алғашқы мәліметтер Ежелгі Шығыстың жазба мұрасы — «Авеста» кітабында қамтылып, ұлттық мерекелеріміздің өзіндік ерекшелігі отандық ғалымдардың еңбектерінде зерттелген. Орталық Азияны зерттеген шетелдік саяхатшылардың күнделіктері мен ғылыми зерттеулерінде ғасырлар бойы ұлттық мерекелеріміз, олардың тойлануы, тұрмысымызбен байланысты әдет-ғұрыптары тарихи-этнографиялық тұрғыдан сипатталған. Қазіргі кезде Орталық Азия елдеріндегі ұлттық мерекелердің ғылыми-философиялық аспектілерін зерделеу барысында ұлттық мерекелердің көптеген салт-дәстүрлермен байланысы мен олардың жастар тәрбиесіне игі ықпалына баса назар аударылуда. Сондай-ақ мақалада мерекелердің өзіндік эстетикалық ерекшеліктерін ұғындыру барысында мерекелер ұлт пен халықтың рухани-мәдени деңгейін айқындайтын құрал, сондай-ақ ұлттарды игі мақсатқа бағытталған эстетикалық идеялар төңірегінде топтастыруға бастайтын бұқаралық іс-шара екені дәлелденген.

Кілт сөздер: ұлттық мерекелер, көпшілік қойылым, маңызды оқиға, ләззат, қуаныш, мереке, көрініс, ұлттық әдет-ғұрып, көркем сөз.

G.M. Shadimetova

Socio-philosophical foundations of cultural studies of national holidays

In this article, the views related to the history, stages of development, ideological and artistic foundations of national holidays are evaluated on the basis of general philosophical principles and general theoretical criteria of aesthetics. In particular, the first information about the ancient holidays of our people is contained in the book “Avesta”, the written heritage of the Ancient East, and the uniqueness of our national holidays has been studied in the works of Russian scientists. Diaries and scientific studies of foreign travelers who have studied Central Asia for centuries have described our national holidays, their celebration, and customs related to our everyday life from a historical and ethnographic point of view. Currently, when studying the scientific and philosophical aspects of national holidays in Central Asian countries, special attention is paid to the connection of national holidays with many traditions and their positive impact on the upbringing of young people. Also, in the article, when explaining the specific aesthetic features of holidays, it is argued that holidays are a means of determining the spiritual and cultural level of nations and peoples, as well as a mass event that leads to the unification of nations around aesthetic ideas aimed at a noble goal.

Keywords: national holidays, mass performance, important event, enjoyment, joy, celebration, spectacle, national customs, artistic expression.

References

- 1 Guzhova, I. V. (2006). Tselostnaya model prazdnika kak fenomena kultury [The holistic model of the holiday as a cultural phenomenon]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki (Filosofiya i kulturologiya)* — *Bulletin of Tomsk State Pedagogical University. Series: Humanities (Philosophy and Cultural Studies)*, 7(58), 92–95 [in Russian].
- 2 (2000). *Natsionalnaya entsiklopediya Uzbekistana* [National Encyclopedia of Uzbekistan]. (Vol. 1). Tashkent: Gosudarstvennoe nauchnoe izdatelstvo [in Russian].
- 3 Genkin, D. M. (1975). *Massovye prazdniki* [Mass celebrations]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 4 Arnoldov, A. I. (1992). *Chelovek i mir kultury* [Man and the world of culture]. *Vvedenie v kulturologiyu — Introduction to Cultural Studies*. Moscow: Izdatelstvo MGIK [in Russian].

- 5 Zhigulskii, K. (1985). *Prazdnik i kultura* [Holiday and culture]. Moscow: Progress [in Russian].
- 6 Khabudaeva, V.A., & Osinskii, I.I. (2014). Traditsii v kulture sovremennoi buriatskoi molodezhi [Traditions in the Culture of Modern Buryat Youth]. *Vestnik Buriatskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Filosofii, sotsiologii, politologii, kulturologii* — *Bulletin of Buryat State University. Series: Philosophy, Sociology, Political Science, Cultural Studies*, 6(2), 69–73 [in Russian].
- 7 Jabborov, I. (1994). *Uzbek khalqi etnografiyasi* [Ethnography of the Uzbek People]. Tashkent: Oqituvchi [in Uzbek].
- 8 Obidov, R. (2005). *Paigambarlar tarixi islomiiat tarixidir* [The History of the Prophets is the History of Islam]. Tashkent: Movarounnahr [in Uzbek].
- 9 Bakhtin, M. (1965). *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaia kultura srednevekovia i Renessansa* [Rabelais and Folk Culture of the Middle Ages and Renaissance]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 10 Aristotle. (2011). *Poetika* [Poetics]. Tashkent: Yangi asr avlodi [in Russian].
- 11 (1967). *Teatralnaia entsiklopediia* [Theatrical Encyclopedia]. (Vols. 1–5; Vol. 5). Moscow: Entsiklopediia [in Russian].
- 12 Mazaev, A.I. (1978). *Prazdnik kak sotsialno-khudozhestvennoe iavlenie* [Holiday as a Social and Artistic Phenomenon]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 13 (1967). *Teatralnaia entsiklopediia* [Theatrical Encyclopedia]. (Vols. 1–5; Vol. 5). Moscow: Entsiklopediia [in Russian].

Сведения об авторе

Гулчехра Шадиметова — PhD, доцент кафедры философии Национального университета Узбекистана имени Мирза Улугбека, Ташкент, Узбекистан, <https://orcid.org/0000-0002-1252-5790>

Information about the author

Gulchehra Shadimetova — PhD, Associate Professor of Philosophy, Mirza Ulugbek National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan, <https://orcid.org/0000-0002-1252-5790>